THE

VIRĀṬAPARVAN

BEING THE FOURTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

CRITICALLY EDITED BY

RAGHU VIRA

PROFESSOR OF SANSKRIT, SANATAN DHARMA COLLEGE; AND DIRECTOR, INTERNATIONAL ACADEMY OF INDIAN CULTURE, LAHORE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1936

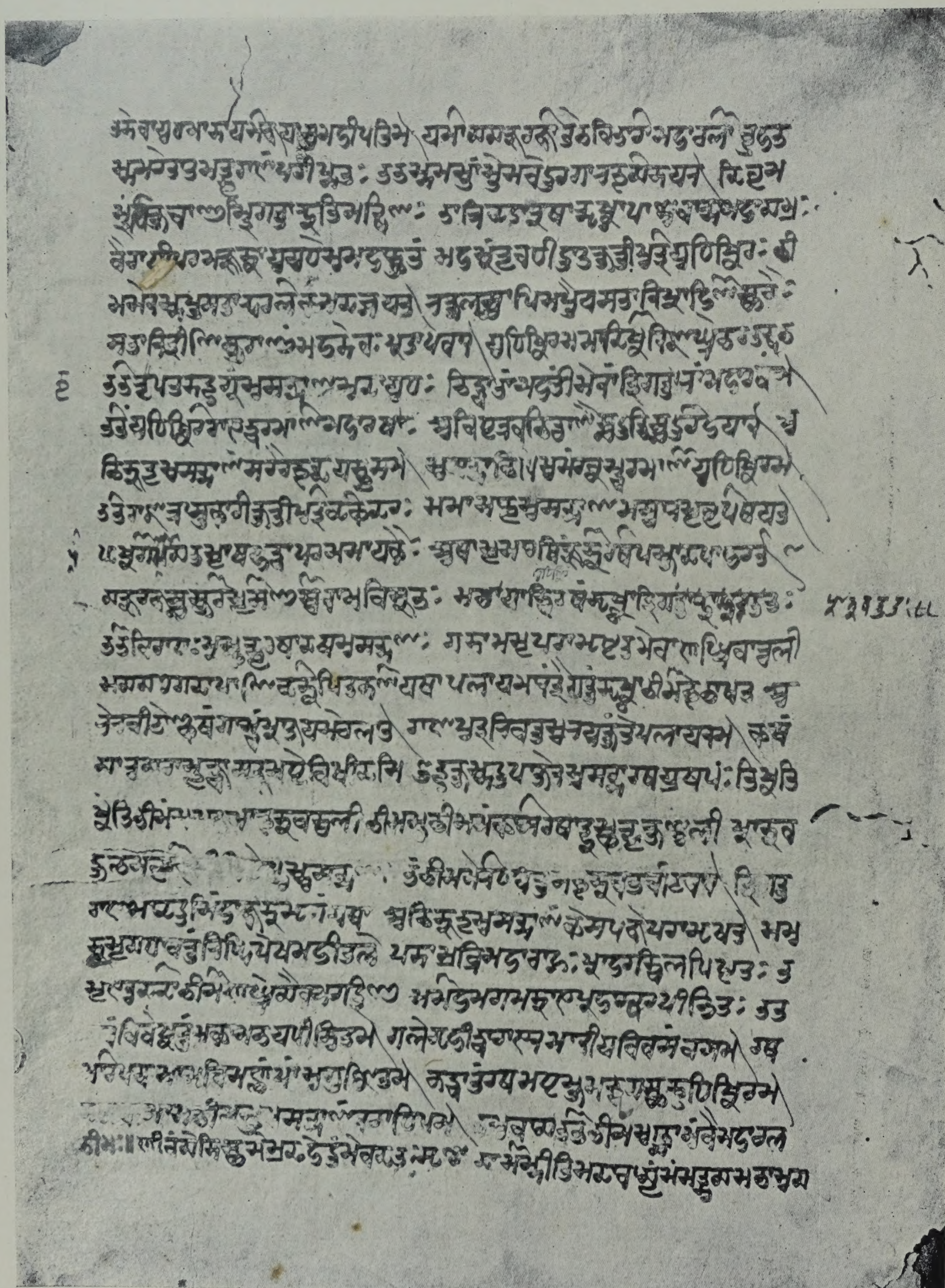
*Printed at cost of a subvention from
the Trustees of the Mahabharata
Fund of Great Britain
in London*

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26–28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME FIVE

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FIVE

*

Facsimile of a page from the Sāradā MS. ⟨ paper ⟩ of the Virāṭaparvan, belonging to the Asiatic Society of Bengal

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. utilized for this edition of the Virāṭa are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(*a*) *North-western Group.*

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś$_1$ = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065). Probable date ca. A.D. **1708**.

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K$_1$ = London, India Office Library, No. 3226 (2137). Probable date ca. A.D. **1783**.

K$_2$ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15 (purchased through Dr. N. G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona). Dated V. Saṁ. 1828 (ca. A.D. **1772**).

(*b*) *Central Group.*

Bengali Version (B).

B$_1$ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 727. Dated Śaka 1721 (ca. A.D. **1799**).

B$_2$ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 11 D.

B$_3$ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 563.

B$_4$ = Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No. 100.

B$_5$ = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. III G 156.

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn), "the Vulgate".

Dn$_1$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 187 of 1891–95. Dated Śaka 1606 (ca. A.D. **1684**).

Dn$_2$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 1497. Dated V. Saṁ. 1670 (ca. A.D. **1614**).

Devanāgarī Composite Version.

D$_1$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 113 of 1884–87. Dated V. Saṁ. 1493 (ca. **1437**).

D$_2$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 115 of 1884–87.

D$_3$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879–80.

D$_4$ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 3949. Dated V. Saṁ. 1700 (ca. A.D. **1644**).

D$_5$ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 5. Dated V. Saṁ. 1716 (ca. A.D. **1660**).

D$_6$ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 10803. Dated V. Saṁ. 1745 (ca. A.D. **1689**).

D$_7$ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 114 of 1884–87. Dated V. Saṁ. 1550(?) (? ca. A.D. **1494**).

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 59 of 1882–83. Dated V. Saṁ. 1595 (ca. A.D. 1539).
D_9 = Madras, Adyar Library, No. 34 M 8.
D_{10} = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 473.
D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 8315 (1103).
D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 8322 (1272).

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).
T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155.
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809 (8245).
Grantha Version (G).
G_1 = MS. lent by Rao Bahadur Professor Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M.A., Ph.D., F.A.S.B., Madras.
G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
G_3 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 54.
Malayālam Version (M).
M_1 = Trivandrum, Palace Library, No. 377 (in Devanāgarī transcript).
M_2 = Trivandrum, Palace Library, No. 378 (in Devanāgarī transcript).
M_3 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 33.
M_4 = Cochin, State Library, No. 14. Dated Kollam 1006 (ca. A.D. 1831).
M_5 = MS. belonging to Mankavu Padinnare Kovilakam of Calicut. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065). Folios 37 (of which some are stuck together), with about 29 lines to a page; size 13½″ × 10″. Śāradā Characters. Old Indian unglazed paper.

This is the only Śāradā MS. extant of the Virāṭa, and unfortunately even this is incomplete and fragmentary though generally correct. The beginning and the end are both missing. We have now only folios 2–31 and 36–42, of which folios 2 to 5 are considerably damaged. — The extant portion commences with stanza 17 of adhy. 8, and breaks off at stanza 10 of adhy. 65.[1] — The MS. was collated at the society's premises in Calcutta under difficult conditions; and the Institute is greatly obliged to Mr. K. N. Dikshit, M.A., of the Archaeological Survey Department of the Government of India, for his disinterested and willing co-operation, which alone made the collation of the MS. possible. A facsimile of a page of this MS. appears as the frontispiece. It contains the text beginning with 4. 32. 20^{cd} and includes the first 14 lines of passage No. 32 given in App. I.

Besides the fragmentary character of the MS., there was still another most disconcerting circumstance. The folios of the MS. were generally stuck together,

[1] The references to stanzas and adhyāyas are to the Critical Edition, and not to the MS.

probably on account of moisture penetrating their substance. It was with considerable difficulty that the collator, Shankar Sastri Bhilavadikar, Head Sastri of the Mahābhārata Department of the Institute, who was specially deputed by the Institute to Calcutta to collate the MS., succeeded in separating most of them: a most delicate task. Still some of the folios could not be disjoined. So that now we have no Śāradā collations for: 4. 17. 1 to 18. 24; 20. 5 to 21. 21^{a}; 21. 39^{ab}, 40, 41^{a} (with the last word of st. 41), 42–43, 50–58; 22. 12 to 25. 10; 34. 4^{cd} to 36. 4^{cd}; 51. 17^{ef} to 56. 4. In the process of separating the folios, the ink has sometimes slightly peeled off with the paper, thus blurring the letters. This can be seen in the facsimile. — Here and there one meets with variae lectiones noted between the lines in smaller letters, e. g. 4. 21. 28^{d}; 27. 18^{b}; 29. 8^{c}, 11^{a}; 30. 18^{d}. Occasionally one reading is struck off in favour of another, e. g. 4. 32. 30^{d}. The margins (which are one inch broad) are generally clean. Only in a few cases are variants noted thereon, e. g. 4. 29. 11^{d}, 25^{a}; 38. 35^{cd} (a whole line). Remarkable is an additional colophon after 4. 38. 35, and a passage of four lines, 536*, after 4. 27. 12, which have been taken on to the margin from some Devanāgarī MS. of the central group, for none of them is contained in the K version; the additional colophon is also missing in D_4. All other N and S MSS. have them. This illustrates the process of contamination. A marginal gloss, an explanation of the word क्षमा, has even crept into the body of the text, after 4. 27. 26^{ab}. That belongs to an earlier marginal stratum. — Another distinguishing feature of the MS. is the substitution of ब् by व्. In the entire North of India the Sanskrit व् has been very often confounded with ब् for the last more than a thousand years. In the Ātharvaṇa literature a specific ancillary work "Dantyoṣṭhyavidhi" was compiled with the sole purpose of discriminating between the dento-labial व् and the pure labial ब्. It occupies an important place in the Lakṣaṇa literature (being one of the five). While there were scholars who mispronounced every व् as a ब् because of the speech-habit of their own mother-tongue (e. g. Bengali, Hindi), there were still others who blundered on the other side, hyper-sanskritization, every ब् altered to a व्. This was reflected in the orthography of MSS. and inscriptions. It is very unsafe at this stage of the enquiry to surmise percentages, but I am on safe ground in stating that an unexpectedly large number of northern MSS. show this tendency to hyper-sanskritization. Among my own Devanāgarī MSS. of the Virāṭa which I have before me now (14 in number) there are no less than three. In Kashmir, the house of a purer and more ancient tradition, there must have been a strong current of hyper-sanskritization (cf. K_2, which goes back to a Śāradā original). In the Paippalāda recension of the Atharvaveda (of which the only known exemplar comes from Kashmir, a birch-bark MS. written in Śāradā characters, superbly reproduced by chromophotography by Garbe and Roth, Göttingen, 1901) *brahma, bṛhaspati, bravīti* and *pibati* are throughout spelt with a *v*. — It is also worth noting that in our MS. the superscript ए and ऐ signs are the Devanāgarī sloping signs, and not the horizontal Śāradā signs. — Red ink has been used mostly for names of speakers, such as जनमेजयः, वैशंपायनः such as also for the colophons. — Some of the colophons are in Devanāgarī characters! — Besides the Virāṭaparvan, the MS. contains the Āraṇyaka, Karṇa and Bhīṣma parvans. At the end of the Āraṇyaka, the date of the copying of the MS. is given as Śaka 1630 (ca. A.D. 1708) and V. Saṁ. 84 (?).

K_1

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 48; size $16\frac{1}{4}'' \times 9''$. Devanāgarī characters of the Kaśmīrī type; probable date ca. A.D. 1783. Indian Paper.

This is also K_1 of the Ādiparvan, and has been minutely described in the Prolegomena, pages XI–XII. Besides the Virāṭa and the Ādi the codex contains also the Bhīṣma and a portion of the Anuśāsana. The Bhīṣma and Anuśāsana are dated V. Saṁ. 1839 (ca. A.D. 1783). — Of all our MSS., K_1 is the most corrupt, orthographically. Generally the Mahābhārata MSS. are fairly accurate, unlike the MSS. of the Vedic literature. One of the contributive causes in that is that it has been copied from the Śāradā by one who was not well practised in the intricacies of the various ligatures of the script. Without the comparison of other MSS., especially K_2, whole strings of syllables would be insoluble riddles. One of the mislections of the Śāradā, उत्प्रेक्ष्य for तत्प्रेक्ष्य, is common with K_2 (4.2.3^c). Deaspiration of the voiced plosives is rather common, e. g. मूड (for मूढ), दीयते (for धीयते), अदोमुखः (for अधो°). — In the उवाच formulae, श्री is often prefixed to the speaker's name, e. g. श्रीसहदेवः (for सहदेव उवाच), श्रीयुधिष्ठिरः, श्रीधौम्यः, श्री शं य (for वैशंपायनः, leaving the alternate syllables to be written in red ink later on), उवाच being omitted. Independently G_3 shows several श्रीs. Once T_1 also has it, just in the beginning. — K_1, together with K_2, writes *uniformly* सुदोष्णा ("of charming arms") for सुदेष्णा (apparently without any connotation). It is an ancient Kaśmirian hyper-sanskritization, preserved by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī.

K_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Folios 59, with about 14 lines to a page, each line containing about 44 syllables. Size $13'' \times 6\frac{1}{2}''$, written space $10\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī script. Unglazed paper, with watermarks. Dated V. Saṁ. 1828 (ca. A.D. 1772).

It was purchased from Dr. N. G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona, and is the most fortunate acquisition made by the Institute in recent years; for besides $Ś_1$ and K_1 it is the only MS. really representative of the Kashmiri tradition. — The MS. is neatly written and fairly correct. There are hardly any marginal or interlinear notes. No red ink has ever been used. Red chalk is freely used for rubbing over colophons and *uvācas*. The use of व् for ब् is very regular—व्रह्म, व्राह्मण, वहृन्ना, महावाहो, अव्रवीत्, व्रवीध्वं, व्रुवाणो, सहव्रान्धवं, वह्लवो, वलिनो, महावलाः, पिनद्धकम्वुः, अश्ववन्धो, यथावुद्धि, निवोधत, etc., etc., and even in the case of the reduplicated वीभत्सुः.

B_1

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 727. Folios 79. Bengali characters. Dated Śaka 1721 (A.D. 1799). Paper.

Copied by one Utsavanandana Devaśarman. — *Collated at the Visvabharati.*

B_2

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 11 D. Folios 55, with 8 lines to a page. Bengali characters. Undated. Paper.

Copied by one Vrajamohana of Navadvīpa from an exemplar belonging to Mādhavānanda Nyāyālaṁkāra Bhaṭṭācārya. The MS. appears to be fairly old. — *Collated at the Visvabharati.*

B3

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 563. Folios 90, with 5 lines to a page. Bengali characters. Undated. Palm-leaf.

The MS. has been revised and corrected with occasional variants and additions, e. g. 4. 32. 9^a; 702*, 888*, 960*, 966*. — *Collated at the Visvabharati.*

B4

Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No. 100. Folios 112, with three lines to a page. Undated. Palm-leaf.

Some leaves slightly worm-eaten. — *Collated at the Visvabharati.*

B5

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. III G 156 (entered at p. 140 of the old catalogue of the Society). Folios 122. Bengali characters, Indian Paper.

This is MS. N of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan by the late Mr. Utgikar. The last two folios appear to be substitutes. There are a few marginal corrections. — *Collated at the Visvabharati.*

Dn1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 187 of 1891–95. Folios 100, with about 11 lines to a page and 34 syllables to a line. Size $12\frac{1}{2}'' \times 6''$; written space $16'' \times 3\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper.

The colophon at the end reads: शके १६०६ (ca. A.D. **1684**) देशमुखरघोजी पंडिनां विराटपर्व गोविन्दभटेन लिखितम्. The margins are clean. No red chalk or pigment has been used. The deletion, wherever necessary, has been carried out by black ink. A neat and fairly accurate MS.

Dn2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 1497 of Viśrāmbāg I. Folios 88, with about 10 lines to a page, and 47 syllables to a line. Size $16'' \times 7\frac{1}{2}''$; written space $11\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Unglazed European paper (with the watermark "A GERVINO" on the last folio). Dated V. Saṁ. 1670 (ca. A.D. **1614**).

Red ink used for double daṇḍas enclosing *uvācas*, colophons or the introductory and closing lines of certain chapters. Yellow pigment for deletion. व् has usurped the entire sphere of ब्.

D1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 113 of 1884–87. Folios 51 (of which 1, 28, 30–32, 34, 38 are missing). A page has about 15 lines, every line about 45 syllables. Size $10\frac{1}{2}'' \times 5''$, written space $8\frac{1}{2}'' \times 3\frac{1}{2}''$. Old Devanāgarī characters. Dated V. Saṁ. 1493 (ca. A.D. **1437**). Unglazed old Indian paper.

This is MS. F of the Tentative Edition. — The colophon, containing the date, the provenance and the name of the writer is: इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि शतसाहस्र्यां संहितायां विराटपर्व

समाप्तमिति ॥ अतः परमुद्यम(sic!)पर्व भविष्यति ॥ संवत् १४९३ वर्षे फाल्गुन शुदि २ द्वितीयायां गुरौ etc. — **1437 A.D.** is no doubt the genuine date of the writing of this MS., as is indicated by the characteristic ancient pṛṣṭhamātrās, and other letter-forms. The MS. is slightly worm-eaten. It is the oldest MS. of our critical apparatus and *probably the oldest dated MS. of the Mahābhārata now available.* The margins are generally clean. No red ink has been used. Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas.*

D_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 115 of 1884–87. Folios 80 (of which 1, 22, 23, 25–30 are substituted folios). A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables. Size $10\frac{3}{4}'' \times 4\frac{1}{2}''$; written space $8\frac{1}{2}'' \times 3''$. Old Devanāgarī with pṛṣṭhamātrās. Unglazed Indian paper.

This is MS. A of the Tentative Edition. — Considerable repairs have been done to several pages. The MS. has been much used, but still easy to handle, not being brittle. The colophon at the end reads: संवत् १४ चैत्रा (the rest missing). The writing is not neat and the margins for the first 50 folios are very dirty. The margins and the substituted folios show more than one hand. Pigment has been freely used for deletion of letters. The punctuation *daṇḍas* are indiscriminately rubbed over with red chalk. The margin supplies a number of variant readings and additions, apparently derived by comparison with inferior MSS., e. g. 362*, 614*, 652*, 679*. There are also some unique marginal additions not shown by any other MS., e. g. 598*, 600*.

D_3

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879–80. Folios 67. A page has about 15 lines, and a line about 38 syllables. Size $12'' \times 7\frac{1}{2}''$; written space $9'' \times 5''$. Devanāgarī characters. Unglazed thin paper, with water-marks.

This is MS. M of the Tentative Edition. The writing is neat and uniform. Red ink used for punctuation *daṇḍas* and colophons. Marginal notes are rare.

D_4

Baroda, Oriental Institute Library, No. 3949. Folios 72. A page has about 13 lines, and a line about 44 syllables. Size $11'' \times 5''$; written space $9'' \times 4''$. Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V. Saṁ. 1700 (**1644 A.D.**).

The margins are worn out, the folio numbers in some cases have thus been lost. Pṛṣṭhamātrās are used in letters compounded particularly with ए. Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas.* A remarkable feature is the use of white pigment in lieu of the yellow pigment for the deletion of *daṇḍas, mātrās,* single syllables and even words. The writing is not uniform. The margin supplies variants here and there, even complete lines, e. g. 601*. After 4. 29. 19 the margin has an additional passage of as many as 22 lines (App. I, No. 20).

D_5

Baroda, Oriental Institute Library, No. 5. Folios 130, with three supplementary folios appended to folios 55, 60, 86 and written on one side only. A page has about 10 lines, every line with about 28 syllables. Size $10'' \times 5''$, written space $8'' \times 3''$.

Devanāgarī characters. Unglazed paper with watermarks. Dated V. Saṁ. 1716 (ca. A.D. **1660**).

Red chalk has been used for colophons, *uvācas* and punctuation *daṇḍas*. Instead of the usual yellow pigment, black ink has been utilized for deletion. The MS. has been revised, corrected, compared and annotated on the margin. The number of variants supplied to our critical apparatus by the margin is very large. Among these variants there are whole lines too, e. g. 601*, 631*, 632*, 703*, 718*, 719*. Paper and writing are not uniform. Some of the folios have grown brittle.

D_6

Baroda, Oriental Institute Library, No. 10803. Folios 88, with two *supplementary folios*, marked 8 and 9, for Durgāstava. [App. I, No. 4 (F)]. A page has 10–14 lines and a line 40–56 syllables. Size 12″ × 5½″; written space 9½″ × 4″. Devanāgarī characters. Unglazed old Indian paper. Dated V. Saṁ. 1745 (ca. A.D. **1689**).

Red chalk rubbed over *daṇḍas*, *uvācas* and colophons. Yellow pigment used for deleting dots, *mātrās* and single syllables. The MS. is neatly and carefully written. — Besides the text, it contains the commentary of Caturbhuja in a finer hand. Only the epic text was collated. The colophon at the end, however, reads: शाण्डिल्यलक्ष्मणकृतो विराटपर्वप्रकाशः समाप्तः ॥ Occasionally variants appear interlineally or on margins.

D_7

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 114 of 1884–87. Folios 101. A page has about 11 lines, and a line about 34 syllables. Size 11½″ × 5″; written space 9″ × 3½″. Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V. Saṁ. 1550 (corrected to 1553 or 1557); i. e. ca. A.D. **1494** (?). The writting is not uniform. Pṛṣṭhamātrās are frequent. Red chalk has been rubbed over *daṇḍas* and colophons. Of all our MSS. it contains the largest number of marginal variants. The space between the lines has also been utilized for this purpose. There are numerous short glosses too. In one case, 651*, it is four lines. For additions, see 472*, 752*, 753*, 777*, 784*, 805*, 811*, 832*, 845*, 855*, 879*, 882*, etc. Several of the colophons appear only in the margin, e. g. for adhyāyas 42, 45, 49, 51, 55. Sometimes original readings are cancelled and other readings are substituted, cf. v. l. 4. 53. 6^{ab}.

D_8

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 59 of 1882-83. Folios 80 (of which folio 24 is a later substitute). A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables. Size 11″ × 5″; written space 9″ × 4″. Old Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V. Saṁ. 1595 (ca. **1539** A.D.).

In the beginning and at the end, the edges are worn out. The pṛṣṭhamātrās are of frequent occurrence. Red chalk is rubbed over *uvācas* and colophons. Marginal variants are rare.

D_9

Madras, Adyar Library, No. 34 M 8. Folios 115 (of which folio 7 is missing). A page has about 9 lines, and a line about 36 syllables. Size 11″ × 5″; written

space $9'' \times 3\frac{1}{2}''$. Old Devanāgarī characters (with frequent pṛṣṭhamātrās). Unglazed Indian paper.

A folio $7'' \times 5''$ is appended to folio 51 with the words at the end: विराटपर्वणि साङ्कपृष्ठे एकपञ्चाशत्तमे पत्रे सर्वाधस्तनचरमपंक्तिस्थः शोधः. Folio 11 is doubly numbered: 11, 12. Up to this point all the folios are late substitutes. With folio 13 begins the original old MS. Folio 99 is again a substituted folio. The substituted folios are much later in age and hence do not show any pṛṣṭhamātrās.

A late hand has been very busy with the yellow pigment by which it covered the original successfully and over it gave it own version. This hand also utilized the interlinear spaces and margins for variant readings, additions and colophons, e. g. 4. 4. 8^b, 9^b; 15. 15^b; 401*, 777*, 795*, 966*; colophons for adhy. 19, 31.

D_{10}

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 473 of Viśrāmabag I. Folios 67. A page has about 11 lines, and a line about 52 syllables. Size $14'' \times 6''$; written space $11'' \times 4''$. Devanāgarī characters. Glazed old Indian paper.

It is written in a beautiful hand. Only the punctuation *daṇḍas* are in red ink. Like $Ś_1$ and K_2, it also substitutes व् for ब्.

D_{11}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 8315 (1103). Folios 90, with about 10 lines to a page. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Paper.

The total number of *granthas* noted on the margin is 2700. The Devanāgarī is of the Bengali style. A few marginal and interlinear variants. — *Collated at Tanjore.*

D_{12}

Tanjore, Saraswathi Mahal library, No. 8322 (1272). Folios 66, with about 11 lines to a page. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Paper.

The total number of *granthas* noted is 2574. The Devanāgarī is of the Bengali style. — *Collated at Tanjore.*

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library No. 155. Folios 23 (numbered 212–234); some damaged; 14 lines to a page, and every line about 140 syllables. Telugu characters. Palm-leaf.

The complete MS. contains the first five parvans of the Mahābhārata. There are a few marginal and interlineal additions, e. g. 4. 34. 4^d; 1050*; 62. 7^b. Copied by Dupaguṇṭa Saṅkarappa. — *Collated at Tanjore.*

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809 (8245). Folios 47. 12–14 lines on a page. Size $21\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

This MS., which contains the first five parvans, has the appearance of being very old, and is slightly damaged (see v. l. 4. 43. 12; 43 colophon; 44. 7, 15). — *Collated at Tanjore.*

G_1

MS. lent by Rao Bahadur Professor Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M. A., Ph. D., F. A. S. B., of Madras. Folios 153, with 9 lines to a page, and 40–45 syllables to a line. Size 11·8″ × 1·1″. Palm-leaf.

Written by one Subramanyam.

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number). Folios 68 (numbered 194–261), with 15-17 lines to a page, and 65-75 syllables to a line. Size 14·5″ × 2·1″. Palm-leaf.

The MS. contains the first four parvans of the Mahābhārata.

G_3

Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 54. Folios 65, with 12–14 lines to a page, and 70–80 syllables to a line. Size 15·4″ × 2·3″. Palm leaf.

Besides the Virāṭa, the MS. contains also the Āraṇyaka.

M_1

Trivandrum, Palace Library, No. 377. Malayālam characters. Palm-leaf.

The collations are from a Devanāgarī transcript kindly supplied by the Darbar.

M_2

Trivandrum, Palace Library, No. 378. Malayālam characters. Palm-leaf.

The collations, as in the case of M_1, are from a Devanāgarī transcript kindly supplied by the Darbar.

M_3

Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 33. Folios 110. A page has 8 lines, and a line 50–55 syllables. Size 19″ × 1·6″. Malayālam characters. Palm-leaf.

The first and some subsequent folios are missing. In these folios are lost 4. 22. $1–25^{c}$; 63. 29–54; and adhy. 64–65 entirely.

M_4

Cochin, State Library, No. 14. Folios 126, with 9 lines to a page, and 48 syllables to a line. Malayālam characters. Palm-leaf. Dated Kollam 1006 (ca. A.D. 1831).

There is a large number of interlinear variant readings.

M_5

MS. belonging to Mankavu Padiññare Kovilakam of Calicut. Folios 156, with 7 lines to a page, and 45 syllables to a line. Size $15\frac{3}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$. Malayālam characters. Palm-leaf.

Written by Nāṇu of Chavayur at Tiruvannur. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838). The MS. has some few interlinear variants.

Besides these thirty-two MSS., eleven others were examined. Two of these latter are the Śāradā MSS. deposited in the Raghunath Temple Library, Jammu (Kashmir).

These unfortunately turned out to be recent copies of Nīlakaṇṭha's text, and hence of no value as Śāradā codices. The remaining nine were Devanāgarī MSS.:

1 Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 268 of Viśrāmabāg.
2 Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 194 of Viśrāmabāg.
3 Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 472 of Viśrāmabāg.
4 Saraswathi Mahal Library, Tanjore, No. 8316 (1130).
5 Saraswathi Mahal Library, Tanjore, No. 8321 (1249).
6 Adyar Library, Madras, No. 36 C 18.
7 Adyar Library, Madras, No. 11 E 6.
8 D. A. V. College Library, Lahore, No. II 14.
9 D. A. V. College Library, Lahore, No. II 16.

The variants of all these nine MSS. had been carefully recorded on the collation sheets, but the MSS. were rejected at the final stage as being of little value for critical purposes, with the exception of the last two, which, though moderately good Devanāgarī MSS., were fragmentary and would have hence burdened and complicated the critical apparatus without bestowing a corresponding advantage. As a misch-codex, No. 3 above contains the largest number of alien (viz. Southern) passages. Nos. 4 and 5 have undergone a strong Telugu influence. Occasionally however any and every one of these nine MSS. may support a good reading. But that is the limit. I recollect just one single occasion when one of these MSS. did supply a superior reading (cf. v. l. 4. 53. 63), not preserved elsewhere. In the constitution of the critical text every variant of these MSS. was utilized to the same extent as of others, though clarity, smoothness and uniformity did not permit me to register them partially, i. e. for certain passages only, in the critical apparatus. Thus though to the reader only 32 MSS. are available for the variae lectiones, to the editor there were no less than 41. This, however, does not apply to the additional passages, where the editor ignored these "rejected MSS." altogether.

TESTIMONIA

The *commentaries* are the first thing that deserve consideration. On the Virāṭaparvan they are not less than fifteen. In some cases, e. g. that of Devabodha, Arjuna, Vādirāja and Nīlakaṇṭha, it is possible to assign, tentatively, definite versions to them:— Devabodha: K; Arjuna: B; Vādirāja: T G; Nīlakantha: a sub-version of D. Their value suffers enormously because they are mostly unaccompanied by the text used by the commentators themselves. So it is only stray words cited and explained that are to be found there. Eight of these commentaries were published at the Gujarati Printing Press, in 1915, by Mahadeva Shastri Gangadhara Bhatta Bakre. The one by Vādirāja was fragmentary, another Durghaṭārthaprakāśinī was too meagre. The six remaining, those of Arjunamiśra (**C**a), Caturbhuja (**C**c), Nīlakaṇṭha (**C**n), Rāmakṛṣṇa (**C**r), Sarvajña-Nārāyaṇa (**C**s) and another of unknown authorship, the Viṣamapadavivaraṇa (**C**v), were utilized for the critical apparatus. The other commentaries were left unexamined.

Among the *epitomes* of the Great Epic, that of the Kaśmīrian Kṣemendra, ca. 1000 A.D., needs be noticed here. The Virāṭaparvan of the Bhāratamañjarī is a

running summary of the original. Kṣemendra was good at turning out verses and hence the entire book is his own composition. The version which he has reproduced is very close, even in many appreciable details, to our Ś$_1$ K. This we can see in the orthography of proper names, *Sudoṣṇa* (Mañjarī 4. 36 and passim), *Vallabha* (cf. K in 4. 7. 5^{e}, and Ś$_1$ in 4. 39. 5^{c}), but *Māninī* for our *Mālinī* (Mañjarī 4. 43) is an easy corruption. There is just one stanza which Kṣemendra has borrowed almost *verbatim* from the epic (Crit. Ed. 4. 5. 27^{cdef}: Mañjarī 4. 27):

विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ।
आवद्धं शवमत्रेति गन्धमादाय पूतिकम् ॥

आदाय (for आघ्राय of the Crit. Ed.) in the last quarter is preserved in K$_1$ (with B$_2$). — वेशकर्मणि कोविदा of the Mañjarī (4. 8) is found only in K$_{1.2}$ (K$_2$ वेष°); other MSS. read केश°. In another line जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्रथः (Mañjarī 4. 28^{ab}: Crit. Ed. 4. 5. 30^{ab}), however, जयद्रथः (for जयद्बलः) is a unique reading of the Mañjarī, but probably only a mistake. The first word in अन्येद्युर्भीमसेनोऽपि भीमसेनः समाययौ of the Mañjarī (4. 34) is not warranted by our MSS. भ्रामयित्वा शतावर्तं (Mañjarī 4. 57) is after B D S (भ्रामयित्वा शतगुणं) and not after Ś$_1$ K, which have भ्रामयित्वा भुजगतं (see Crit. Ed. 4. 12. 23^{a} v. l.). The discrepancy shown in Mañjarī 4. 103:

गच्छ सैरन्ध्रि किं मिथ्या द्यूते विघ्नकरी हि नः ।
समीहितं विधास्यन्ति पतयः सन्ति ते यदि ॥

is of Kṣemendra's own creation (cf. Crit. Ed. 4. 15. 33–34). Kṣemendra has taken licence elsewhere also; e. g.:

तमर्थयस्व सारथ्ये विसृज्य क्षिप्रमुत्तराम् ।
पत्न्या इवास्याः प्रणयाद्वचो न न करिष्यति ॥
(Mañjarī 4. 209: Crit. Ed. 4. 34. 16)

विलम्बमानेऽत्र शवे विशङ्कां मा त्वं कृथा गूढमसौ हि माया ।
(Mañjarī 4. 240: Crit. Ed. 4. 38. 12).

The great value of Kṣemendra lies in his being a worthy evidence that the Northern version, as a whole, has not undergone any appreciable change during the last thousand years approximately. It also proves the genuineness of our manuscripts of the Kaśmirian version. It makes no mention of the Durgāstava.

From the Bhāratamañjarī we pass on to a prose epitome, the one made in the ancient Hindu colony of Java, likewise in the eleventh century A.D., by orders of king Śrī Lokeśvara Dharmavaṁśa Airlaṅgānanta Vikramottuṅgadeva.

It opens:

अविघ्नमस्तु ॥

शाक्तेयो यस्तपस्व्यन्धकरिपु र व न ष्ट सें ला स नि ते ? वै
पुंसा युक्तोपलेभे विशल पु स लि नि यं ? पुनः कन्यकार्थ ? ।
आपद्धर्मप्रतीकारजननकुशलो यस्तयोरात्मपुत्रः
कृष्णद्वैपायनाख्यः स जयति भगवान् श्रोत्रियाणां विशिष्टः ॥

[The MSS. read: (L. 1) शत्रेयो (for शाक्तेयो), °तपस्यन्धक° (for °तपस्व्यन्धक°). — (L. 2) पुङ्गा युक्तोपलेसे (for पुंसा युक्तो°). — The metre is Sragdharā. It is to be noted that this stanza replaces the Northern maṅgala नारायणं नमस्कृत्य etc.]

अपि च ।

यस्माच्च्रमेति ? गुणशालिकादेया ?
साधा॑न वर्षा॑ शत रोहिनास्पिते ? ।
यद्धैर्यवर्षा॑सितकारयस्तु सा ?
श्रीधर्मवंशड्ड अनन्तविक्रम ? ॥

[This is as three MSS. AGH read. Variations in other MSS. are: (L. 1) B °शलितदेय, C °शलितादेय, D °शालितादेय, E same as above. — (L. 2) BC विरोहनस्, D विरोहनास्, E रोहिनस्. — (L. 4) BCD त्गुड्, E ड्ड्. — F and I are lost in a missing Folio. — The word ड्ड is a Javanese word. The rest is hopelessly corrupt Sanskrit. The metre is Tṛṣṭubh.]

The old Javanese paraphrase of these stanzas runs: "There was a *brahmarṣi siddha Mahāpuruṣa*, son of *bhagavān S'akti*, mighty (śakti) in the practice of *tapa*, having the one aim of worshipping the *pāda-paṅkaja* of *S'rī Kaṇṭhanātha* (rendering of Andhakaripu). — (L. 2) Furthermore, there was a *ratnāṅganā* of *Kṣatriyāṃs'a* (? Kṣatriyavaṁśa), having the characteristic of possessing a *durgandha śarīra*. She was regenerated ... (? *kadadin muwah kānanḍarān* ?). Then she remained embraced by a man. That was her sin for which he practised *tapa* so *tībra*, and she became a *s'uddha kanyā*. They had a son, who was *prasiddha* in his *pramāṇa* for *pāpanās'a*; who was *vidagdha* in the healing of *strī* such as had been struck by *āpaddharma*. His name was *Bhagavān* Kṛṣṇa Dvaipāyana who, among the knowers of *Catur Veda*, was *pinakottuṅga Jaya* was his *svabhāva*. He did not *vyabhicara* his *prayojana*." After this paraphrase follows a short remark that it is the same Kṛṣṇa Dvaipāyana who has composed the *Aṣṭādas'aparva*[1] (i. e. Mahābhārata), and that adoration is due to him so that there be no hinderance in the way.

The *tṛṣṭubh* is further explained thus: "There was a *cakravartī* king. Unbounded was his excellence, *s'raddhā* and the whole earth was happy as long as he reigned. *Sarva-guṇa* (all virtues) were in *vṛddhi*, and *sarva-bījā*, namely *taṇḍula, tila, mudga-prakāra* (i. e. "and others") grew in abundance, for *anavarata* and *avicchinna* fell the rain for long periods. But what was the ground for *ās'carya* about him? It was that though (?) his *ripukula* neither prospered nor took root in the ground on account of his *vīrya* and *pratāpa*, there was likewise rain. The *Mahārāja* whose *prabhāva* was such was *S'rī Dharmavaṁs'a* of the name Anantavikrama". The following sentence says that under his auspices was composed the *Byāsamata* (i. e. Mahābhārata), so that it may be heard also in the future.

The real beginning of the Virāṭa is made on page 8, line 13, with the word *Svasti*. But the first paragraph is merely an introduction of the story which has nothing corresponding in our Sanskrit texts: *Mahārāja* Janamejaya has heard the narration of the *Āraṇyakaparva* (sic!) from *Bhagavān* Vaiśampāyana and has heard in *s'uddhi* the anecdotes of the sons of Pāṇḍu during their *das'a* (sic! for *dvādas'a*) *var̥a* stay in the forest. The next day, again holding a *goṣṭī* with the *yativara* (scil. Vaiśampāyana), he requests him to relate the *carita* of the Virāṭaparva and asks as to the *svāstha* of the sons of Pāṇḍu in the *trayodas'a varṣa....*" The invocation to Nārāyaṇa (नारायणं नमस्कृत्य etc.) is missing. After the citation of the first verse कथं विराटनगरे etc. and

[1] Cf. *Dās'atayī* ("a book of ten chapters") for Ṛgveda, *Dvādas'ādhyāyī* for Yāska's Nirukta, *Aṣṭādhyāyī* for Pāṇini's S'abdānus'āsana, etc.

its Javanese paraphrase (mark that another verse in some of our MSS. referring to Draupadī is missing in the Javanese) follows an exhortation to tell with *vistāra,* but *yathābhūta,* without *bhūṣaṇāna* and *buddhi-racanā,* as well as without the use of *dṛṣṭānta,* so as to hear to [the original] *kavilīlā-lālana* and so as to let the entire book remain unaltered. Vaiśampāyana's reply to this is similarly different from the Sanskrit texts. He promises to narrate precisely, *yathā-bhūta,* without *vakrokti* and *vāk-vistāra.* Apparently this is the composition of the author of the Javanese Virāṭa and has no background in Sanskrit.

Like the introductory matter the closing paragraphs are also of varying interest. The Sanskrit stanzas, and the English translation of the Javanese paraphrase thereof is appended below:

(1) एवं रथोद्भवाघारे ? वसन्ति स्म तदा नृपाः ।
अज्ञातवासे कथनं यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥

[रथोद्भवाघारे is to be corrected to something like विराटनगरे. MSS. read न्म (for स्म), नृपः and कथानं यत्.]

The paraphrase runs thus: "Thus was the *krama* of the sons of Pāṇḍu when they resided in Virāṭapura in *ajñāta-vāsa.* Thus is the *carita* of Virāṭaparva, which thou, O *mahārāja,* hadst asked me, the *Bhujaṅga*".

(2) Vaiśampāyana adds: "The *kathā* is *samāpta* and *vispars'a* (a word incorrectly used!)".

(3) "Thus spoke *Bhagavān* Vaiśampāyana as he effected the *upasaṁhāra* of the *carita.* Thereafter he told the effect of making *pavitra* of *Virāṭa-saṁkathā. Mahottama* and *vis'eṣa* is the *tattva* of Virāṭaparva, one with the *āgamas'āstra, sākṣāt* a *tīrtha* in my opinion. Thus says the *grantha* (i. e. a stanza ?):

विराटपर्वं श्रृणुयात् पठेद्वा
नरः सदा मुच्यते पापकर्मणः ।
स्वकार्यसिद्धिं लभते च संततिं
जयमवाप्नोति समेत्य बन्धुभिः ॥"

[MSS. read [a]) पर्व्वं, [c]) °कार्यसिद्धिर्, व शान्तितं, [d]) जयन्तवाप्नोति, वन्दुभिः.]

The Javanese paraphrase runs: "Such as will read *athavā* hear this, those will *byakta* (surely) be freed from *pāpa-karma,* all their *kārya* will become *saprayojana siddha,* they will attain *vṛddhi,* there will be increase in *kulasaṁtāna,* they will be loved of their *kula-gotra-bāndhava,* they will have *jaya* over their *svabhāva,* they will be *nirvikāra,* out of the zone of *s'atru, māra* and *upadrava.* This is the *lābha* for those who hear the Virāṭaparva, may thou, O *Parames'vara,* know. "Thus related *Bhagavān* Vaiśampāyana, and *mahārāja* Janamejaya thanked".

(4) After the above follows a conversation between a *parames'vara* (king) and a Brahmin (*mahāmuni, maharṣi, bhujaṅga*). The king wants to know as to how long the *goṣṭi* has lasted. He himself could not remember it. The Brahmin first gives the date of the beginning: *pañcadas'ī, kṛṣṇa, asuji* (correct *as'vayuja*) *māsa, tuṁle kaliwon* (first of the six-day and five-day week respectively of the Javanese Calendar), *budhavāra pahaṅ* (the 16th of the 30th *wāku* decade of the Javanese Calendar), 918 *S'aka-kāla.* The day for "to-day" (i. e. the day of conversation) is given as: *mavulu vage* (the 6th and

5th day respectively of the six-day and five-day week of the Jav. Calender), *vṛhaspati, niṅ, madaṅkuṅan* (the 20th of the 30th *wuku*), *caturdas'ī, kṛṣṇa* in *kārttika māsa.*

"This makes *ekona-triṃs'ad-rātri-divasa,* a day less than a month [October-November 996 A.D.]" That this was also the period for the composition of the Javanese Virāṭa is made definite by the words *kāla niṅ kathā pinrākṛta* [corruption of 'Prākṛta']."

(5) Immediately after the above:

अचिरेण मया विलसेन विहितं प्राकृतमेतदष्टवोधैः ।
प्रतिपादितपर्वे विराटं ग्रथितं वाक्यहासेन दुर्ग्रहेण ॥

[MSS., in the first line, विलसयरा (for विलसेन) and, in the second line, प्रतिपायित° (for °पादित°).]

The paraphrase is lacking. This concludes the work.

TABLE SHOWING THE CORRESPONDENCES BETWEEN THE JAVANESE VIRĀṬAPARWA AND CRITICAL EDITION.

Javanese Virāṭaparwa (Pages and lines refer to Juynboll's edition)	Critical Edition
Introduction.	
Chapter I (beginning page 9, line 8)	Adhyāya **1 – 5**
II	**6 – 11**
III	**12**
IV	**13 – 24.** 4
V	**24.** 5 – **29.** 19
VI	**29.** 20 (?) – **35**
VIIa (up to page 84, line 6)	**36 – 62**
VIIb (p. 84, l. 7 to p. 91, l. 17)	**63 – 64**
VIII (p. 91, l. 18 to p. 97, l. 6)	**65 – 67**
Conclusion.	

THE JAVANESE VERSION AND THE CRITICAL EDITION COMPARED.

Adhy. 2. Yudhiṣṭhira's eulogy of Arjuna, recounting his numerous heroic deeds, stanzas 9–20[c], is omitted in Jav. For the whole there appears only 20[d].

Adhy. 4. The sermon of Dhaumya is essentially different from the Sanskrit texts. There is extraneous matter too. There is nothing corresponding to S in particular, which in this adhyāya has a widely different text from N.

Adhy. 5. Stanzas 16–25 are missing. It is to be marked that there is no trace of the Durgāstotra.

Adhy. 6–11. Introducing the five Pāṇḍavas and their wife Draupadī into Virāṭa's service are differently arranged in N and S. The Javanese agrees with N, only introducing Arjuna after Bhīma.

Adhy. 12. The beginning and end are fairly close in the two texts. The middle, however, containing the struggle between Ballava and Jīmūta (Mallojña in Javanese) is after S (with slight variations).

Adhy. 13. Kīcaka's speech in Jav. is differently cast. St. 11–12 are here used to open and not to conclude the speech.

Adhy. 16–21. Contain a long conversation between Bhīma and Draupadī. The beginning in Jav. corresponds very well with our edition. The Jav., however, misses several portions: 18. 1–7, 11–23, 25–26, 28–30; 20. 22–25; 21. 24–37, 58, etc. The struggle between Bhīma and Kīcaka, likewise, is differently cast.

Adhy. 27. In the Jav. the speech of Bhīṣma is divided into two parts, that of Bhīṣma and Droṇa. The contents are not exactly the same. In some particulars the Jav. comes closer to S than to N.

Adhy. 28. The Jav. has incorporated two new stanzas not found in any of the Virāṭa MSS. These are, moreover, pronounced by Bhīṣma and not Kṛpa.

Adhy. 32. The struggle between Bhīma and Suśarman is differently painted in Jav. than in N or S. There are both additions and omissions.

Adhy. 38. The Jav. describes only Arjuna's Gāṇḍīva. The rest (st. 42–58) is omitted.

Adhy. 39–40. The first portion of adhy. 40 (st. 1–22) is placed before adhy. 39 in the Jav. A notable omission in the Jav. is our App. I, No. 39.

Adhy. 50. Altogether missing in Jav.

Adhy. 51–52. Are both found in an abridged form in the Jav. On the whole the Jav. stands nearer to N than to S.

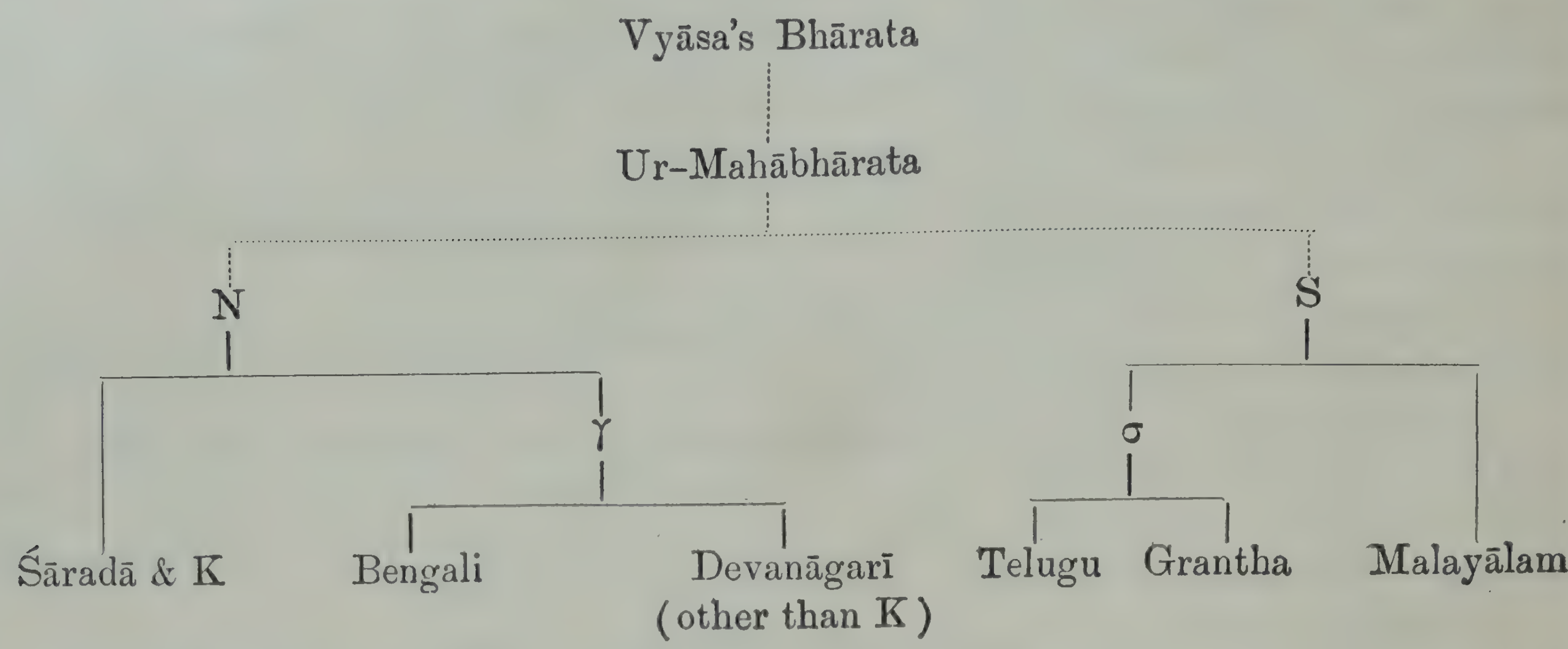
Adhy. 56. The Jav. misses the first 15 stanzas as, otherwise it agrees with N.

Adhy. 58. Is altogether missing in the Jav., although it is hard to believe with K. Wulff that it must have been missing in the Sanskrit original which the Javanese author followed.

Adhy. 59. The Jav. omits two pieces, 59. 10–20, 28–36. In the following adhyāyas the battle scenes in Jav. are based on N.

Adhy. 63–64. Whilst N and S present one text, the Jav. has a version different from both. The scene between the Virāṭa king and Yudhiṣṭhira has an entirely different character. Yudhiṣṭhira's behaviour is more gentle and sober, whilst that of the Virāṭa king is violent. As compared with the Vulgate, the Jav. misses about 400 stanzas altogether. It must at the some time be borne in mind that the Jav. is not an exact translation but an *abridged* version, and it is but natural that several details be passed over in silence. What concerns us here most is that the Jav. is based on a Northern text, which had received certain Southern traits.

PEDIGREE OF VIRĀṬAPARVAN VERSIONS

Our Ś and K are equally good Kaśmīrī MSS. They do not form separate categories.

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

Nowhere in the entire Mahābhārata do the two recensions recede from each other so widely as in the Vīrāṭa. The Virāṭa is one of the shortest of the major parvans, full of action and excitement, the audience remaining enraptured with different sentiments, as they listen to and visualize the everchanging scenes. The arguement is as follows:

The five Pāṇḍava brothers emerge out of the wild forest with their wife, and their priest and teacher Dhaumya, whose advice at the time of his taking leave is a good piece of Nīti literature. They repair to the Virāṭa country for a life of incognito servility. Arjuna, the great hero, a eunuch, and Draupadī, the tender queen, going about in dirty clothes as a servant-maid, do not fail to excite the deepest and strongest emotions. The madness of Kīcaka for Draupadī and its sequal, the powerful, pungent appeal of Draupadī to Bhīma in the darkness of night followed by the death of Kīcaka, the relatives of Kīcaka in vengeance taking Draupadī, bound hand and foot, to the crematory to be burnt alive with her dead lover whom she hated and got murdered. Bhīma, hearing the cries of Draupadī for help, in the true giant fashion, uproots a mighty tree and kills all the hundred and five Upa-Kīcakas.

Soon after, without any loss of time, the spies of the Kauravas, while intimating their inability to discover the Pāṇḍavas, give the glad tidings that the indomitable Kīcaka, the commander of the Virāṭa forces, is dead with his train of brave Upa-Kīcakas. The fine and big stock of Virāṭa's cattle was the envy of his neighbours. To wreak vengeance for events in the past, the king of Trigartas plans with Duryodhana to

invade the Virāṭa country and carry away the cattle. He does so. The king of Virāṭa and the four Pāṇḍavas pursue the Trigarta forces. Bhīma plays the hero in the ensuing battle and rescues the Matsya king, who had been captured alive. In the meanwhile the Kauravas invade the country from the other side. Uttara, the heir-apparent, the śūnyapāla (4. 33. 11), in a spirit of bravado, brags in the harem of his valour and prepares to fight all the Kaurava heroes, only if someone could act as his charioteer. Draupadī recommends the eunuch Bṛhannaḍā, who, at the request of Uttara's sister, his pupil in dance and song, agrees. At the actual sight of battle, Uttara's heart begins to sink and he jumps out of the chariot and flies. Arjuna catches him by his locks, and brings him back, reveals to him his identity, and goes to battle. The battle scenes are described vividly. The honour of Arjuna and the Pāṇḍavas stands vindicated. With gladdened hearts the audience follows back to the final scenes at the court of Virāṭa. There is a small unfortunate incident. The Virāṭa king strikes Yudhiṣṭhira at his impudence in insisting that the reported victory of Uttara was due to the eunuch Bṛhannaḍā, whom he yet does not know to be the famous Arjuna. When Uttara comes and reveals the identity of the five brothers and Draupadī, the king is repentent, and in gratefulness for what the Pāṇḍavas did for him and his country, he offers to Arjuna his daughter in marriage, who in a most befitting manner declines her for himself, but accepts her as his daughter-in-law. Thus ends the career of incognito exile, full of excitement and human interest.

It was natural that such a piece should enjoy a greater popularity than any other parvan of the Mahābhārata. It even, in a way, supplanted the Ādi. The Mbh. reciters commenced their sessions with the Virāṭa and not with the Ādi. The Virāṭa came to be the *maṅgala* of the Mahābhārata recitation. In the North as in the South, it passed through an intensive life. Taking the North and the South separately, as we have the text for the last one thousand years, the uniformity of the text is well nigh established, but between the North and South there has arisen a barrier for the greater part of the total length in the form of alterations of varying heights, which does not permit a view of the common source. In the very extent there is the proportion of 22 (N): 35 (S). The division of the text into adhyāyas shows an excess of 10 in the Southern, which is highly significant. In S every item of any consideration has an inflated character as compared with N. It leaves nothing unsaid, it anticipates too much, thus leading to partial repetitions. It accounts for incidents which are simply mentioned or passed over in silence in N. It is the Northern text plus comment and extension in the same literary form and style as the original (style by itself would be a poor criterion for distinguishing what is early and what is late). There lies the crux of the Mahābhārata text problem. If the redactors and pseudo-redactors had only delivered their explanatory remarks in prose form, the usual literary vehicle of comment of any kind, the Mahābhārata would have been saved hundreds of surreptitious intrusions; for the *conscious* interpolations, meant to be understood by the readers and listeners as the work of Vyāsa himself, could not have been very many at any period of the growth of the epic. But the fathers of our agglutinous text were so much at home with the epic verse that prose came to them with difficulty, while the metrical verse was their natural medium of expression. So the inevitable has happened.

In three important cases, those of change of sequence, it would not be possible to be dogmatic as to the genuineness of N or S, although the present editor is inclined in favour of N.

Firstly, there is the inter-parvan transposition. The last chapter of the Āraṇyaka in N appears as an organic part of the first chapter of the Virāṭa in S.

Secondly, the entry of Pāṇḍavas and Draupadī into the Virāṭa capital is in the order of their ages in S, viz., Yudhiṣṭhira, Bhīma, Arjuna, Sahadeva, Nakula and Draupadī. In N, however, the order is Yudhiṣṭhira, Bhīma, Draupadī, Sahadeva, Arjuna and Nakula.

Thirdly, the battle scenes, which are smooth and clear in N, but in S are handled in an awkward manner and are unnecessarily complicated. Arjuna, single-handed fights the entire Kaurava army, and enters into duel contests with the Kaurava leaders, one by one. The order of N is as follows:

(1) Adhy. 49, stanzas 3–20. Arjuna fights Vikarṇa and others who were sheltering Karṇa. Vikarṇa has to fly away, Śatruṁtapa is killed. Karṇa's brother Śoṇāśvavāha is killed. Karṇa takes up the fight.

(2) Adhy. 49, stanzas 21–23. Karṇa flees from battle-field.

(3) Adhy. 50. Arjuna describes to Uttara the chariots and the distinctive flags of Kṛpa, Droṇa, Aśvatthāman, Duryodhana, Karṇa and Bhīṣma.

(4) Adhy. 51. The gods come in their aerial cars to witness the battle.

(5) Adhy. 52, stanzas 1–25. Arjuna gives fight to Kṛpa. (N further: Kṛpa is wounded and rescued and removed from the field by the infantry.)

(6) Adhy. 53. Arjuna's duel with Droṇa, whose chariot Arjuna completely covers over with arrows. His son Aśvatthāman comes and engages Arjuna. Droṇa makes his escape.

(7) Adhy. 54, stanzas 1–14. In the course of fight Aśvatthāman's quiver is exhausted, that of Arjuna, being inexhaustible, remains as full as ever. (N further: Karṇa comes in).

(8) Adhy. 55, stanzas 1–21. Fight with Karṇa. (N further: Karṇa's armour is shattered and arrows pierce his body. In great agony he leaves the battle-field).

(9) Adhy. 56. Arjuna turns towards Bhīṣma, but he is confronted first by Duḥśāsana, then by Vikarṇa, and finally by Duṣṣaha and Viviṁśati, who make a joint attack. Their horses are killed and themselves they get wounded. Other soldiers carry them away.

(10) Adhy. 57. All the great Kaurava heroes come to fight Arjuna. Arjuna slaughters a large part of the army.

(11) Adhy. 58. There is another rally under Duryodhana, Karṇa and others. The attack on Arjuna is launched by Kṛpa, Karṇa and Droṇa. They are all routed and take to flight.

(12) Adhy. 59. Bhīṣma seeing the great slaughter comes forward and meets Arjuna. They use divine missiles. Arjuna pierces him in the chest by ten arrows. Bhīṣma becomes unconscious and is carried away.

The order of these twelve items in S is: 4, 3, 1, 8, 2, 6, 7, 5, 10, 12, 9, 11! Of course the scenes are at the same time more elaborately spun out.

Transpositions of pādas and stanzas are too numerous to be noted here. They have to be carefully picked out from the labyrinth of the critical apparatus. Small discrepencies were also bound to arise. To quote one instance. In N, Nakula climbs the Śamī tree and deposits the weapons thereon. In S, however, it is Yudhiṣṭhira himself who goes up the tree, and after invoking and paying obeisance to Indra, Kubera, Varuṇa and a host of other deities, he puts the weapons on the tree as a trust to them, which they are to hand over, at the expiry of one year, to none but himself or Arjuna, but in no case to Bhīma. Yudhiṣṭhira then orders Sahadeva to pick the carcass of a *gomṛga* lying near by, to flay it and cover the bows against heat, cold, wind and rain.

Coming to the additions, S has them in plenty. They are ubiquitous. The motives are easy enough to be guessed in most cases. Here are some examples. The Pāṇḍavas have decided to play certain rôles at Virāṭa's court. In N, immediately afterwards, every one of them is seen coming to the court in his proper dress. The question must have been put by the inquisitive audiences of the South: wherefrom did the erstwhile foresters procure their dresses? The raconteur's answer is: After making the decision as to the rôles they were to play, the party repaired to the Ganges, and there Yudhiṣṭhira invokes Dharma. In a moment, miraculously, they are dressed for Virāṭa.

Kīcaka, on whom hangs in a sense the entire story of the parvan, is not properly introduced in N. He is described just as the brother of the queen, and the commander of Virāṭa's forces. The Southern readers and audiences must know more. So, a whole chapter is devoted in S (after our adhy. 13) detailing Kīcaka's parentage and family history, and describing his heroic deeds, the battles which he won and how he rose to be the commander of Virāṭa's army.

The scene of the meeting of Sudeṣṇā and Kīcaka is long drawn out in S. In N (our adhy. 14) Kīcaka declares that he would die if she does not get Draupadī for him. Sudeṣṇā feels pity for her love-stricken brother, ponders for a moment, and then proposes to Kīcaka to celebrate a feast day when she would send Draupadī to fetch liquor, and then Kīcaka could try his persuasions with her. S spins it out into a long rigmarole. Sudeṣṇā delivers a long speech: to begin with Draupadī is a charming but virtuous woman. Sudeṣṇā makes a very instructive disclosure as to how her own husband had been captivated by Draupadī's charms, but was cured by the fear of the Gandharvas. As to the Gandharvas, Kīcaka is dauntless. He would kill them by the hundred and the thousand. As to Draupadī's being virtuous, he declares the deep feminine secret (Sastri's ed. 4. 15. 19-20):

पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनम् ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
योनिरुत्क्लिद्यते स्त्रीणाम्—

here he realises that he is speaking to his sister and hence adds the delimiting clause:

असतीनां मया श्रुतम् ॥ (Cf. Ādi 1189*).

Sudeṣṇā also forecasts the destruction of Kīcaka and his relatives, which comes true.

As here Sudeṣṇā is able to make a correct forecast, so in the sequel. Duryodhana makes in S an equally correct guess as to the identity of Sairandhrī, and her husband

Gandharva, who could reduce Kīcaka to pulp. Duryodhana also infers therefrom that all the other Pāṇḍavas too must be in Virāṭa. All this is directly against N.

The same mind is also working to supply the why and the wherefore of an action. The Virāṭa king had struck Yudhiṣṭhira with a dice-piece in the face. Yudhiṣṭhira's nose bleeds. Draupadī brings a golden cup and receives the blood therein (our adhy. 63). In N the matter ends here. But in S, being questioned by the king, Sairandhrī explains: "For so many years would there be no rain in thy kingdom, as many drops of blood fall on the ground".

S develops the scene further. Bhīma and Arjuna, coming to know, propose to kill Virāṭa and install Yudhiṣṭhira in his place. Yudhiṣṭhira says: Wait till tomorrow. We shall go in royal attire, and occupy the throne at the court of Virāṭa. If the Virāṭa king objects to that, we shall kill him and his relatives.

Set against this, N has an insignificant quota of additional matter, such as is alien to S. Worthy of mention among these is particularly the Durgāstava, an addition after adhy. 5. This, however, is missing in the Kaśmīrī and Bengali versions, and even in some commentaries. It is, hence, a comparatively recent addition.

A love of duels has ever existed in the human mind. The wrestling contest between Bhīma and Jīmūta is amplified in N (App. I, No. 11). Similarly, in the contest between Bhīma and Kīcaka, N has 40 additional lines (App. I, Nos. 23–24). Still another addition concerns the valour of Bhīma (App. I, No. 32). It is, however, a badly fitting replica of a scene in the Āraṇyaka.

The differences in the adhyāya divisions in the two recensions may be seen from the variants of our colophons. The Southern recension, as already observed, contains ten adhyāyas above the concordant Parvasaṁgraha figure. In this matter, the Critical Edition can be safely taken as representing a more ancient state of N than even the majority of N MSS.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā Version.

The representative of this version is a single late fragmentary codex Ś1. Unfortunately even this has been contaminated with Devanāgarī (and possibly Bengali) MSS. Ś1 has 679* in common with B Dn and seven (inferior) D MSS., but against K and five (mostly superior, e. g. D1–3) D MSS. together with S. Passage 805*, an intruder from the South, is found in B Dn, six inferior D MSS. and Ś1. Further, 254* is copied out from Nīlakaṇṭha's *commentary* by an ignorant scribe! This incidentally throws light on the main source of contamination. But that is not the only one. Ś1 shows readings which are not met with in K and Dn. It has a good number of individual readings, which can be seen in the critical apparatus of any page. The number of additional passages of the same type is, however, only four: 612*, 717*, 896* and 1006*. The additional passages where K appears with Ś1 are: 320* and 613*. In four other passages (732*, 822*, 888* and 1060*), Ś K are supported by some other Northern MSS.

All these passages together comprise no more than 12 lines. These additions are, however, counter-balanced by some very significant omissions, e. g. App. I, No. 44 (26 lines), found in *all* MSS. except Ś$_1$ K D$_{1.2.4.8}$. 1026*, otherwise a Northern line, is missing in Ś$_1$ K.

It is, moreover, the close relationship between Ś$_1$ and K that has been of great value. Neither Ś$_1$ by itself nor K alone would have given that strength to the edition, which they conjointly have bestowed on it. Ś$_1$, K$_1$ and K$_2$ are independent MSS., with their vagaries and conflations (specially Ś$_1$ and K$_2$), but they represent the same version. For the determination of the adhyāya division, Ś$_1$ K form the rock basis; though undoubtedly some Devanāgarī MSS. lent to them their very welcome support. Now we believe that the adhyāya division is firmly fixed, a statement which is hard to make in many other respects.

The "K" Version.

In the Virāṭaparvan, K has a slightly different value than in the case of most of the other parvans. Here K is a Kaśmīrī version, as good as Ś$_1$, only that it is not written in Śāradā but in Devanāgarī. The two manuscripts forming the K group are undeniably copies from Śāradā.

K$_1$, though very corrupt, is freer from outside influences than K$_2$. In that respect it is superior even to Ś$_1$. K$_2$ has been freely compared with MSS. of the Central and Eastern group. It can be properly illustrated by citing the numbers of additional passages: 29*, 43*, 45*, 53*, 59*, 65*, 75*, 202*, 220*, 224*, 246*, 263*, 264*, 278*, 794*, 945*, 1028*, and Nos. 12, 14 of App. I. Some passages have percolated through D (and perhaps B) from S: 5*, 22*, 113*, 209*, 882*, 1032*. The specific additions of K$_2$ are 275*, 787*, 992*, 1121* along with passage No. 2 of App. I; and with K$_1$, 1137*. K$_1$ alone has *no specific additional passage*: a most remarkable circumstance. Together with Ś$_1$ and K$_2$ (with or without other MSS.) it appears only six times, noted under Ś$_1$. Without Ś$_1$, but with K$_2$ and some others, it appears twice: 44*, 78* (the points of insertion are, however, different in both places). And there is just one additional line, 701*, where K$_1$ sides with B and D, unaccompanied by K$_2$. The value of K$_1$ is further enhanced by its omission of passage No. 57 of App. I, which is found in all other MSS. Besides other considerations, the text of K$_1$ derives support from the fact that N MSS. do not all insert it at the same point. This establishes the great purity of K$_1$.

The Bengali and Devanāgarī Versions.

Bengal was a continuous plain with the Devanāgarī provinces, and hence B and D are constantly running into each other. Curiously enough the Durgāstava did not find entry into Bengal. There are no such things as *specific* B or D passages, i. e. passages found in the whole of B or the whole of D, but nowhere else. B's closest approach to D is Dn and D$_{11.12}$. D$_{11.12}$ are so near to Dn that (but for a few minor variations) they might as well have been marked Dn$_{3.4}$.

Taken one by one, B D MSS. show the following *specific* additions, not found elsewhere:

B_2 258*.
B_3 41*, 702*, 781*.
B_4 699*, 846*, 887*.
B_5 778*.
Dn_1 865*, 919*.
D_2 2*, 3*, 42*, 65*, 80*, 319*, 645*, 656*, 765*, 833*, 1063*; and App. I, No. 4 (A).
D_3 128*, 174*, 875*, 909*, 1039*; and App. I, No. 4 (E).
D_4 10*, 34*, 37*, 86*, 91*, 168*, 173*, 201*, 249*, 250*, 657*, 693*, 796*, 931*, 1029*, 1030*, 1037*, 1097*; and App. I, No. 56.
D_5 150*, 786*, 1104*.
D_6 18*, 142*, 171*, 971*, 1016*, 1091*; and App. I, No. 4 (B, F).
D_7 316*, 651* (a gloss), 653*, 681*, 784*, 845*, 855*, 914*, 1056*, 1109*; and App. I, No. 42.
D_8 11*, 118*, 256*, 1038*, 1042*.
D_9 66*, 196*, 199*, 233*, 248*, 266*, 1048*; and App. I, No. 4 (G).
D_{10} 46*, 115*, 786*; and App. I, No. 38.

Among these there are also incorporated lines from the margins, and that serves as an incidental indication of still other MSS. from which these marginalia have probably been quoted.

Only B_1 Dn_2 $D_{1.\,11.\,12}$ of the B D group have no *specific* additions.

D_4 has not only the largest number of additions, but in readings of single words and lines it shows a preponderance of *individual* readings. Against the whole of N, D_4 sometimes sides with S, e. g. the last adhyāya of the Āraṇyaka is brought over to the Virāṭa by D_4 S (except T_2). But it also sides with $Ś_1$ and K, and forms a group with D_{1-3}.

D_{1-3} (which are the F, A, M of the Tentative Edition) are highly valuable MSS. If I had widened the K sphere and included within it not only the genuine and demonstrably Kaśmīrī MSS. but also allied MSS., then D_{1-3} would have been marked K_{3-5}.

Telugu, Grantha and Malayālam Versions.

Only two Telugu MSS. were utilized for this edition; one clearly conflated, the other purer. The conflated one, T_2, omits the last adhyāya of the Āraṇyaka, reads Durgāstotra as well as passage No. 12 of App. I, and exhibits Northern readings here and there. T_1, alone, with N is rare, e. g. 1111*.

Among our Grantha MSS., direct accretions from North are not very conspicuous. In one case, however, 263*, a Northern stanza, has clearly crept into G_2. It may have been through some conflated Telugu MS. different from ours.

The Telugu and Grantha are near neighbours, and in the Mbh. text they stand closer together than Grantha and Malayālam. Against more than 90 additional passages in common exclusively between T and G (singly or in groups) there are only 5 exclusively common between G and M (singly or in groups). T alone with M, I have noted only twice: 90* (T_1 M_5), 124* (T_1 M_2).

Being intercepted by T and G, M was free from direct Northern influence. It kept the Southern tradition comparatively undefiled. Five MSS. represent this version in our apparatus. The purity of this version is further proved by the paucity of additional passages. While T and G MSS. (5 in all), separately, together or in groups, contain about 135, M (also 5) contain no more than about 20 of such passages.

There are two instances where M has kept free of an interpolation which has penetrated every other version, irrespective of where it started, viz. 862* and 1082*. But there is a puzzling line, 106*, which has pervaded N and M, but of which the intermediate T G know nothing.

OLDER (PRINTED) EDITIONS

Of the numerous available versions of the North and the South (Ś, K, B, D including Dn, T, G, M) only three—and they the inferior ones, viz; Dn, T, G—have so far been published. Dn, the Nīlakaṇṭha version, here termed the Vulgate, was the first to be put in print in 1836, and has ever since been reproduced with slight alterations in several editions, sometimes with comments and translations in the Indian languages. For purposes of this edition we utilized only three of them: (1) The *editio princeps* (Calcutta 1836), comprising 2376 stanzas arranged in 72 adhyāyas. References to this and the following edition appear on the outward margins of the pages of this edition. (2) The *pothī*-form edition published by Ganpat Krishnaji, of Bombay, in Śaka 1799. References to this edition are made in the outward margins of our pages. (3) The edition of the late Mahadeva Gangadhara Bhaṭṭa Bakre, with eight commentaries, those of Nīlakaṇṭha, Arjunamiśra, Caturbhuja, Vimalabodha, Rāmakṛṣṇa, Sarvajña-Nārāyaṇa, Vādirāja, and an unknown author (of the commentary Viṣamapada-vivaraṇa), and with variant readings from 14 MSS. (with or without commentary), as well as from two printed texts, the Kumbhakonam edition, and the Jagadīśvara Press (Bombay) edition (1887). The editor made great efforts for securing the manuscript material for the commentaries and the footnotes, the latter embodying a fairly large number of important variations and even additions. The text of the commentaries is well presented and is, on the whole, reliable. With the exception of Durghaṭārthaprakāśikā of Vimalabodha, which is very meagre, and the Southern Lakṣābharaṇa of Vādirāja, which is printed only partially, i. e. as far as its explanations concern stanzas common with the Vulgate, we have utilized the remaining six commentaries for our critical apparatus. Further this

edition has been used in the making of Table A in the Concordance. Attention in that table may be drawn to 4. 24. 8^{ab}; 55. 44^{ab}, which do not occur in *any* of our MSS., and to 4. 36. 10–13, 20, which have no counterparts in N! This edition comprises 72 adhyāyas and 2272 stanzas.

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not available to me.

"The Southern Recension, critically edited" by Prof. P. P. S. Sastri (Madras, 1932) is merely a partial reproduction of one single Telugu MS., the property of Mr. Krishnaswami Sastrigal, Sub-Registrar, Tanjore District. The MS. bears a date corresponding to 2nd July 1604 A.D. Professor Sastri had acquired seven more MSS., five Grantha and two Malayālam. Six of these he has occasionally utilized in his footnotes, citing here and there variants and additional lines (*adhika-pāṭha*). The seventh, a Malayālam MS., which was acquired at a late stage of the work, forms the basis of his Appendix II, where only the number of additional lines and stanzas is noted. The edition, I am bound to say, is far from being critical. From the editor of a critical edition we expect at least a faithful registration of the contents of the MSS. collated, e. g. their variations from each other, their colophons, the repetitions, the transpositions and even characteristic faults. The editor must place at the disposal of his readers all the material he possibly can, so that they might be able to appreciate and even disagree with the editor's treatment of this material. Prof. Sastri does not evidently believe in such a procedure. His labours as an editor have been acutely concentrated on getting at the Parvasaṁgraha figures for the Virāta, viz., 67 adhyāyas and 3500 ślokas. *All* his MSS. divide the text into 76 (or 77) adhyāyas! He has, however, evolved for himself "the principle of grouping one (sic!) or more chapters together, if either the Northern or the Southern Texts favour it" (Introduction, p. viii). Prof. Sastri goes on: "We easily arrive at the figure, sixty-seven, which is what has been fixed by the Anukramaṇikā-dhyāya, according to both Recensions" (*ibid.*). Again, "We are happy to note that, according to our printed edition, the Virāṭa Parvan contains all the 3,500 stanzas claimed for it. The actual number of stanzas in all the 67 chapters, according to the Principal Text edited comes to 3283 stanzas. The additional stanzas, given as अधिकपाठः in the several footnotes, yield after re-examination as specified in the last page of the Text 217 stanzas making thus a total of 3,500 stanzas for the whole Virāṭa Parvan" (*ibid.*).

Prof. Sastri apparently wants us to believe that he has produced a text which is true to a stanza to the original. Of course the idea is absurd. A study of our Table B in the Concordance mentioned above will convince him that his text and footnotes, which contain some adventitious matter from the North and which exhibit repetitions and omissions, do not always reflect faithfully even the Southern Recension. Moreover, it is highly problematic as to how far the Parvasaṁgraha figures are reliable for the *original* Mahābhārata. In the Virāṭaparvan, as in several others, they are different in the different versions. The *original* Mahābhārata must go far beyond the versions. The figures have clearly been revised from time to time and brought into consonance with the text. The figures that we have now are the latest, pertaining to a time, undefinable yet. Prof. Sastri has hardly expended any time and labour on the editing of the text. The

only merit of his text is that it gives a continuous Southern version, in howsoever uncritical a form. A really good edition of the Southern recension made on sound principles would still be welcome.

The Kumbhakonam edition of the Virāṭaparvan by T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya described on its title page as "a new edition mainly based on the South Indian texts with footnotes and readings", and printed at the Nirnaya Sagar Press, Bombay, in 1909, comprises 78 adhyāyas and 3494 stanzas. Among the editions it is a "misch-edition", a counterpart to our misch-codices, taking in both the Northern and the Southern versions and placing them side by side, to the utter bewilderment of the reader. The Durgāstava, which is totally missing in the K and Bengali versions as well as in the entire Southern recension, is of course included in this edition!

The correspondences of the stanzas and the chapters of the Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions have been shown on the outward margins of the pages of this edition. These also serve to show the transposition of the adhyāyas, and with the help of our tables in the Concordance a fair idea may be obtained of its correspondence to the Vulgate and the Southern versions.

Last of all, there is the Tentative Edition of the Virāṭaparvan prepared by the late Mr. N. B. Utgikar, M.A., and published by this Institute in 1923. It was based on eleven Devanāgarī MSS. (our $D_{1-3.7.8.10}$ $Dn_{1.n2}$; the others having been rejected by me as of little critical value), one Bengali (our B_4), one Telugu, one Grantha and two Malayālam MSS. (our $M_{1.2}$). Out of these 16 MSS., Mr. Utgikar had chosen three (F A M = our D_{1-3}) as the basis of his text. The chief reason of his preference for these seems to have been their division of the Virāṭaparvan into 67 adhyāyas, exactly the number given in the Parvasaṁgraha. Further by effecting certain omissions favoured by the Southern recension, Mr. Utgikar was able to arrive at a text of just 2050 stanzas, not a stanza less or more. 2050 is, again, the Parvasaṁgraha figure. Relying on the Kumbhakonam edition as the Southern recension, which is in reality a hopeless blend of the Northern and the Southern, and which at this particular point (Parvasaṁgraha) has the Northern text, Mr. Utgikar came to believe that the Parvasaṁgraha data in both the recensions are the same, that the Parvasaṁgraha has not been tampered with, and that having been known to Kumārila in about the 7th century A.D., it must reflect the Mahābhārata of a still more ancient age, and hence his own text which tallies with this data so perfectly must be as old as "fourth century. A.D. *at least*". Mr. Utgikar thought that he could go even further back, beyond the Parvasaṁgraha age, by purging the text of 34 lines which had already crept into the Mahābhārata when the Parvasaṁgraha was composed. Every one of these 34 lines is the *third* line of a six-pāda stanza, and as such could not have been original, for the norm of the stanza was four pādas forming two lines. So though found in all MSS., Mr. Utgikar did not admit them into the text, which was thus curtailed by him to 2033 stanzas. Since the time of Mr. Utgikar more MS. material has been discovered, notably $Ś_1$ $K_{1.2}$, which represents a tradition superior to the three basic MSS. of Mr. Utgikar, and a prolonged and intensive study of the Mahābhārata MSS. has established definitively that too much reliance on any group of MSS. is unwarranted and misleading, and that the Parvasaṁgraha figures, even when uniform, can be no sure guide in our effort at going beyond the versions.

THE CRITICAL EDITION

The general principles observed in the making of this edition of the Virāṭaparvan are necessarily the same as those laid down in the first volume of this Epic, the Ādi. For their perusal the reader is referred to the Prolegomena (pp. LXXVI ff.). But the application of those principles has not been as straightforward and smooth as elsewhere. As it is true, in a general way, of the Mahābhārata text, that it is a problem *sui generis*, so within the Mahābhārata itself it is equally true that the Virāṭa problem is *sui generis*. Here every difficulty is accentuated to the highest degree. Here the material, out of which the editor struggles to evolve and reconstruct a tolerably reliable text, that according to the procedure adopted, should logically launch us some distance further to the splitting up of the Mahābhārata text into numerous versions, that material fails him. If it were the alternating divergence and convergence alone of the versions, the editor would have a chance of finding his way through them up to the objective in view. But when the versions begin to run parallel, smooth in their own channels, without coinciding, the reconstruction becomes only partial. Out of a total of 1834 stanzas of the constituted text the editor is sure for only about 300 stanzas. The rest bear the wavy line, either for a part or for the whole, an indication that the manuscripts do not permit a clear view of the common source. And then, for one-fourth of the entire extent of the Virāṭa, the *sequence* of stanzas, connected or even disconnected with the order of events, is far from certain. Not willing to create a greater chaos than already exists, we have uniformly kept the sequence of the North, that being, on the whole, the purer tradition. The wavy line is subjected to the same principle. Only in rare cases have we found reason strong enough to override this principle and put above the wavy line an S reading, e. g. 4. 4. 39^{ab}; 62. 11^{abcd}. This leaning on N must not be understood to be anything more than "āpaddharma". Wherever S has been helpful in the fixing of the text and the detection of the accretions to the whole of N (about 200 lines = 100 stanzas), we have taken good advantage of it. We have not given undue weight to either of the recensions. At the same time we have avoided emendations so far as possible. Only in three instances have we effected emendations, such as are suggested by and explain the diversity in the mass of variants, viz., 4. 13. 19^{a} *अशक्यरूपैः; 14. 7^{d} *सुपरिस्रुताम्; and 25. 2^{c} *उदीक्षध्वम्.

A word about the Parvasaṁgraha too. The Parvasaṁgraha figures for the Virāṭaparvan are 67 adhyāyas and 2050 ślokas. The best Northern manuscripts have preserved the division into 67 adhyāyas and because S did not assist us to proceed further, so the Critical Edition also shows the same figure for adhyāyas. But for ślokas, S has been of greater aid and hence we have been able to reduce the figure to 1834.

We issue this edition in the belief that with the existing manuscript material it is not possible to get better results. The technique of reconstruction has been perfected to such a degree that the personality of the editor has been almost eliminated. That is the triumph of our labours. But let us warn the uninitiated that there are pit-falls and traps quite invisible to his eye, should he try to judge too hastily.

At the end of my labours extending over three years I look back with pleasure to the assistance afforded to me in this heavy task by the Mahābhārata staff of the

Institute. The preparation of the collation sheets and the critical apparatus, and no less the correcting of the proof sheets, as they came in week after week, lightend my burden immensely. It is, however, to Dr. V. S. Sukthankar that I owe the greatest debt of gratitude. From the start to the finish he has been ever ready to come to my help. His vigilant eye and his experience of the last eleven years in the Mahābhārata MSS. vagaries has often stood me in good stead. I hope and pray that he may be able to lead and guide the course of this truly great edition to its completion.

My sincere thanks are also due to Prof. A. B. Gajendragadkar, Principal Karmarkar, Dr. P. L. Vaidya and Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar who with Dr. V. S. Sukthankar, recommended my name to the Regulating Council of the Institute as an editor of the Virāṭaparvan.

Poona,
August 1936.

RAGHU VIRA.

A. Concordance of Adhyāyas and Ślokas between the Bombay Edition (Gujarati Printing Press, 1915) and the Critical Edition of the Virāṭaparvan.

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 1	**Adhy. 1**	
1		1*
2	1	
3		5*
4		7*
$5–13^{ab}$	2–9	
13^{cd}		13*
14–25	10–21	
26		25*
27–28	22–23	
Adhy. 2	**Adhy. 2**	
$1–4^{ab}$	1–3	
$4^{cd}–5$		33*
6–13	$4–11^{cd}$	
14^{ab}		40*
$14^{cd}–20^{ab}$	$11^{ef}–17^{ab}$	
20^{cd}		44*
$20^{ef}–21^{ab}$	$17^{cd}–18^{ab}$	
21^{cd}		45*
22–25	$18^{cd}–21$	
26^{ab}		58*
26^{cd}	22^{ab}	
27^{ab}		59*
$27^{cd}–32$	$22^{cd}–27$	
Adhy. 3	**Adhy. 3**	
1		63*
2^{ab}	1^{ab}	
2^{cd}		64*
$2^{ef}–3^{ab}$	$1^{cd}–2^{ab}$	
3^{cd}		70*
4–5	$2^{cd}–4$	
6^{ab}		76*
6^{cd}		78*
$7–18^{ef}$	$5–17^{ab}$	
19		96*
20–22	$17^{cd}–19$	
23		99*
Adhy. 4	**Adhy. 4**	
1–5	1–5	
6		103*
7–8		105*, 106*
9^{ab}	6^{ab}	
9^{cd}		107*
$10–12^{ab}$	$6^{cd}–8$	
12^{cd}		108*
13–19	9–15	
20–21		113*
$22–31^{ab}$	16–24	
31^{cd}		116*
32–45	25–38	
46^{ab}		117* v. l.
46^{cd}	$39^{cd}–43$	
51^{ab}		119*
$51^{cd}–56$	44–49	
57–58		127*
Adhy. 5	**Adhy. 5**	
$1–2^{ab}$	$1–2^{ab}$	
2^{cd}		131*
[2^{cd}]		132*
2^{ef}	2^{cd}	
3–4	3–4	
5^{ab}		137*
$5^{cd}–10$	5–10	
11		148*
$12–14^{ab}$	$11–13^{ab}$	
14^{cd}		152*
15^{ab}	13^{cd}	
15^{cd}		157*

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
16–24^{ab}	14–22^{ab}	
24^{cd}		166*
25^{ab}	22^{cd}	
25^{cd}		167*
26–27	23–24	
28		170*
29–36	25–31	
Adhy. 6		App. I,
1–4		No. **4** (D). 1–8
5		No. **4** (C,E). 9–10
6–35		No. **4** (D). 9–71
Adhy. 7	**Adhy. 6**	
1–4^{ab}	1–4^{ab}	
4^{cd}		177*
5–9	4^{cd}–8	
10^{ab}		179*
10^{cd}–18	9–16	
Adhy. 8	**Adhy. 7**	
1–4	1–4	
5–6		186*
7–13	5–11	
Adhy. 9	**Adhy. 8**	
1^{ab}	1^{ab}	
1^{cd}		195*
2–12	1^{cd}–12	
13		200*
14	13	
15		202*
16^{ab}–18^{ab}	14^{ab}–16^{ab}	
18^{cd}		209*
19–27	16^{cd}–25	
28		216*
29–34	26–31	
35^{ab}		220*
35^{cd}–36	32–33^{ab}	
37^{ab}		224*
37^{cd}	33^{cd}	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 10	**Adhy. 9**	
1	1	
2		227*
3–16	2–15	
Adhy. 11	**Adhy. 10**	
1–11^{ab}	1–11^{ab}	
11^{cd}		239*
12–14	11^{cd}–13	
Adhy. 12	**Adhy. 11**	
1–13	1–13	
Adhy. 13	**Adhy. 12**	
1–2	1–2	
3		243*
4–12^{ab}	3–11^{ab}	
12^{cd}–13^{ab}		246*
13^{cd}–15^{ab}	11^{cd}–13^{ab}	
15^{cd}		247*
16–22	13^{cd}–19	
23^{ab}		251*
23^{cd}–24^{ab}	20	
24^{cd}–33		App. I, No. **11.** 1–21
34–44^{cd}	21–31	
44^{ef}		257*
45		262*
46	32	
Adhy. 14	**Adhy. 13**	
1–3^{ab}	1–3^{ab}	
3^{cd}–4^{ab}		263*
4^{cd}–11	3^{cd}–10	
12–31		App. I, No. **12.** 1–42
32–37	11–16	
38–46		App. I, No. **14.**
47–51	17–21	
52		278*

Bom. Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
Adhy. 15	**Adhy. 14**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		285*
2^{ef}–6	2^{cd}–6	
7^{ab}	7^{ab} v. l.	
7^{cd}	7^{cd}	
8^{ab}	8^{ab} v. l.	
8^{cd}–21	8^{cd}–21	
Adhy. 16	**Adhy. 15**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		301*
3–5	2^{cd}–6^{ab}	
6–8		307*. 1–12
9–14	6^{cd}–11	
15–16^{ab}		312*, 313*
16^{cd}		314*
17^{ab}	12^{ab} v. l.	
17^{cd}	12^{cd}	
18–19		317*
20–31	13–24	
32	26^{cdef}	
33	25	
34		326*
35–37	27–29	
38		332*
39–44^{ab}	30–34	
44^{cd}		337*
45–51	35–41	
Adhy. 17	**Adhy. 16**	
1–6^{ab}	1–5^{cd}	
6^{cd}		343*
7	5^{ef}	
8	10	
9–10		349*
11–12^{ab}	6–7^{ab}	
12^{cd}		345*
13	7	
14^{ab}		346*
14^{cdef}	8	
15–21	9–16	
Adhy. 18	**Adhy. 17**	
1–20	1–20	
21–23		360*
24^{abc}	21^{abc}	
24^{de}		361*
24^{f}	21^{d}	
25–29	22–26	
30		362*
31–33	27–29	
Adhy. 19	**Adhy. 18**	
1	1	
2–5		363*. 1–8
6	2	
7^{ab}		364*
7^{cd}–12	3–8^{ab}	
13^{ab}		367*
13^{cd}–16	8^{cd}–11	
17		370*
18–19	12–13	
20	20	
21–26	14–19	
27–28		374*
29–33^{ab}	21–25^{ab}	
33^{cd}		379*
34	25^{cdef}	
35–38	26–29	
39–40		382*
41–47	30–36	
Adhy. 20	**Adhy. 19**	
1–3	1–3	
4^{ab}		387*
4^{cd}	3^{cd}	
5^{abcd}	4	
5^{ef}		388*
6–31	5–30	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 21	**Adhy. 20**	
$1–2^{ab}$	$1–2^{ab}$	
$2^{cd}–4$		397*
5–9	$2^{cd}–6$	
10^{ab}	7^{ab} v. l.	
$10^{cd}–14$	$7^{cd}–11$	
15		401*
$16–28^{ab}$	$12–24^{ab}$	
$28^{cd}–37^{ab}$		App. I, No. 21.
$37^{cd}–41^{ab}$	$24^{cd}–27^{cd}$	
$41^{cd}–42^{ab}$		405*
$42^{cd}–49$	$28–34^{cd}$	
$50–51^{ab}$		407*
51^{cd}	34^{ef}	
51^{ef}		408*
Adhy. 22	**Adhy. 21**	
$1–36^{ab}$	$1–36^{ab}$	
36^{cd}		431*
$37–44^{ab}$	$36^{cd}–44^{ab}$	
$44^{cd}–45^{ab}$		441*
$45^{cd}–47$	$44^{cd}–46$	
48		444*
49	47^{abcd}	
50–51		445*
$52–54^{ab}$	$47^{ef}–49$	
$54^{cd}–64$		App. I, No. 23. 1–21
65–73	50–58	
74–81		App. I, No. 24. 1–17
82–84	59–61	
$85–88^{ab}$		450*
$88^{cd}–92$	62–66	
$93–94^{ab}$		455*
94^{cdef}	67	
Adhy. 23	**Adhy. 22**	
$1–19^{ab}$	1–18	
$19^{cd}–21^{ab}$		466*. 1–5
21^{cd}		466*. 6 v. l.
22–24	19–21	
25–27	23–25	
28^{ab}		470*
$28^{cd}–34$	26–30	
Adhy. 24	**Adhy. 23**	
1–7	1–7	
8^{ab}	—	—
$8^{cd}–23$	8–23	
24–25		487*
$26–28^{cd}$	24–26	
28^{ef}		490*
29–30	27–28	
Adhy. 25	**Adhy. 24**	
$1–14^{ab}$	$1–14^{ab}$	
14^{cd}		501*
15–22	$14^{cd}–21$	
Adhy. 26	**Adhy. 25**	
1–5	1–5	
6^{ab}	6^{ab} v. l.	
$6^{cd}–13$	$6^{cd}–13$	
14^{ab}		517*
14^{cd}		518*
15–18	14–17	
Adhy. 27	**Adhy. 26**	
1–10	1–10	
Adhy. 28	**Adhy. 27**	
$1–6^{ab}$	$1–6^{ab}$	
7^{abcd}		530*
$7^{ef}–10$	$6^{cd}–9$	
11^{ab}		531*
$11^{cd}–13$	$10–12^{ab}$	
14		533*
15^{ab}	12^{cd}	
$15^{cd}–16$		536*
17–24	13–20	
25^{ab}		539*

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
25^{cd}–33	21–28	
Adhy. 29	**Adhy. 28**	
1–14	1–14	
Adhy. 30	**Adhy. 29**	
1–25^{ab}	1–27^{ab}	
25^{cd}–26^{ab}		551*
26^{cd}–27	27^{cd}–28	
Adhy. 31	**Adhy. 30**	
1–2	1–2	
3		553*
4–27	3–24	
28		562*
29^{ab}	25^{ab}	
29^{cd}		563*
30–34^{ab}	25^{cd}–28	
34^{cd}		567*
35^{ab}–36^{cd}	29^{ab}–30^{cd}	
Adhy. 32	**Adhy. 31**	
1–4^{ab}	1–4^{ab}	
4^{cd}		570*
5^{ab}	4^{cd}	
5^{cd}–6^{ab}		571*
6^{cd}–7^{ab}	5	
7^{cd}		572*
7^{ef}–15^{ab}	6–13	
15^{cd}–16^{ab}		575*
16^{cd}–17^{ab}	14	
17^{cdef}		577*
18^{ab}	10^{ab} v. l.	
18^{cd}	10^{cd}	
19	15^{abcd}	
20^{ab}		580*
20^{cd}–24	15^{ef}–19	
25		582*
26–30	20–24	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 33	**Adhy. 32**	
1–21	1–21	App. I,
22–26		No. **31.** 1–10
27		12–13
28^{ab}		11
28^{cd}–30		14–19
31–35^{ab}	22–25^{cd}	
35^{cd}		596*
36–42	25^{ef}–31	
43–45		599*
46^{ab}	32^{ab}	
46^{cd}–47^{ab}		601*, 602*
47^{cd}	32^{cd}	
48–49		604*
50–52^{ab}	33–35^{ab}	
52^{cd}–61		App. I, No. **32.** 1–19
Adhy. 34		
1–2^{cd}		20–23
2^{ef}–18^{ab}	35^{cd}–49	
18^{cdef}		614*
19	50	
Adhy. 35	**Adhy. 33**	
1–20^{ab}	1–20^{ab}	
20^{cd}–21^{ab}		621*
21^{cd}–22	20^{cd}–21	
Adhy. 36	**Adhy. 34**	
1–9	1–9	
10–13	—	—
14–19	10–15	
20		627* v. l.
21–24	16–19	
Adhy. 37	**Adhy. 35**	
1–5		629*
6–10	1–5	
11		632*
12–32	6–26	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
33–34		643*
Adhy. 38	**Adhy. 36**	
$1–5^{ab}$	1–4	
5^{cd}		644*
6–26	5–24	
27		652*
$28–41^{cd}$	$25–38^{cd}$	
42		671*
$43–48^{ab}$	$39–44^{ab}$	
48^{cd}		679*
$49^{ab}–51$	$44^{cd}–47$	
Adhy. 39	**Adhy. 37**	
1–9	1–9	
10		686*
$11–13^{ab}$	10–12	
13^{cd}		687*
14–17	13–16	
Adhy. 40	**Adhy. 38**	
$1–8^{cd}$	1–8	
8^{ef}	5^{ab}	
Adhy. 41		
$1–7^{ab}$	$9–15^{ab}$	
7^{cd}		695*
8^{ab}	15^{cd}	
8^{cdef}		696*
9–12	16–19	
Adhy. 42		
1–10	20–29	
11^{ab}		701*
$11^{cd}–16^{ab}$	30–34	
$16^{cd}–17$		703*
18	35	
Adhy. 43		
1–3	36–38	
4^{ab}		710*

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
$4^{cd}–7^{ab}$	$39–42^{ab}$	
7^{cd}		712*
8–23	$42^{cd}–58$	
Adhy. 44	**Adhy. 39**	
$1–8^{ab}$	$1–8^{ab}$	
8^{cd}		732*
9^{ab}		733*
$9^{cd}–12^{ab}$	$8^{cd}–10$	
12^{cd}		738*
13–25	11–23	
Adhy. 45	**Adhy. 40**	
1–4	$1–4^{cd}$	
5		753*
$6–26^{ab}$	$4^{ef}–24^{ab}$	
$26^{cd}–29^{ab}$		764*
$29^{cd}–31^{ab}$	$24^{cd}–26^{ab}$	
31^{cd}		767*
$31^{ef}–32$	$26^{cd}–27$	
33–41		App. I, No. 39. 1–17
Adhy. 46	**Adhy. 41**	
$1–5^{ab}$	$1–5^{ab}$	
$5^{cd}–6^{ab}$		772*
$6^{cd}–16$	$5^{cd}–15^{ab}$	
17^{ab}		777*
$17^{cd}–19^{ab}$	$15^{cd}–16^{ef}$	
19^{cd}		779*
20	17	
21		785*
22	18	
23		790*
$24–29^{ab}$	19–22	
$29^{cd}–32^{cd}$		798*
$32^{ef}–33$	23	
Adhy. 47	**Adhy. 42**	
$1–11^{ab}$	1–11	
11^{cd}		805*
$12–13^{c}$	$12–13^{c}$	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
13^{de}		807*
13^{f}–19	13^{d}–19^{d}	
20^{ab}		810*
20^{cd}–22	19^{ef}–21	
23^{ab}		811*
23^{cdef}	22	
24		812*, 813*
25–31^{ab}	23–29^{ab}	
31^{cd}–32^{ab}		815*
32^{cd}–34	29^{cd}–31	
Adhy. 48	**Adhy. 43**	
1–12	1–12	
13		823*
14–16	13–15	
17		826*
18–23	16–21	
Adhy. 49	**Adhy. 44**	
1–6	1–6	
7^{ab}		832*
7^{cd}–23	6^{ef}–22	
Adhy. 50	**Adhy. 45**	
1–6^{ab}	1–5	
6^{cdef}		841*
7–26	6–25	
27		847*
28	26	
Adhy. 51	**Adhy. 46**	
1–9	1–9^{cd}	
10		852*
11^{ab}–13	9^{cd}–11	
14–15		853*
16–22	12–18	
Adhy. 52	**Adhy. 47**	
1–16^{ab}	1–16^{ab}	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
16^{cd}		862*
17–18^{ab}	16^{cd}–17^{ab}	
18^{cdef}		863*
19^{ab}	17^{cd}	
19^{cd}		865*
20–21		868*
22–23	18–19	
Adhy. 53	**Adhy. 48**	
1–7	1–7	
8		879*
9		882*
10–18^{ab}	8–16	
18^{cd}		888*
19	17	
20–24^{ab}	18–22^{ab}	
24^{cd}		895*
25	22^{cd}–23	
Adhy. 54	**Adhy. 49**	
1–20	1–20	
21–33		App. I, No. **44.** 1–52
34–36	21–23	
Adhy. 55	**Adhy. 50**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		App. I, No. **45.** addl. line before line 1
3–6^{cd}		App. I, No. **45.** 1–8
6^{ef}		Addl. line
7–8^{ab}		16–18
8^{cd}		19 v. l.
9^{ab}		20
9^{cd}–10^{ab}		21–22 v. l.
10^{cd}–11		23–25
12		28–29 v. l.
13		30–31
14^{ab}		34
14^{cd}		36

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
15		Addl. line
16^{ab}		37
16^{cd}		Addl. line
17^{ab}		38
17^{cd}		40
18^{ab}		42 v. l.
18^{cd}		43
19		Addl. line
20^{ab}		50
20^{cd}		51 v. l.
$21–27^{ab}$		52–64
27^{cd}		65 v. l.
28–31		66–73
32^{ab}		76 v. l.
$32^{cd}–33^{ab}$		77–78
$33^{cd}–34$		82–84
$35–36^{ab}$		86–88
$36^{cd}–37^{ab}$		90–92
37^{cd}		93 v. l.
$38–39^{ab}$		100–102
$39^{cd}–43$	$2^{cd}–6$	
44^{ab}	—	—
$44^{cd}–60$	7–23	
Adhy. 56	**Adhy. 51**	
$1–2^{cd}$	1–2	
2^{ef}		912*
$3–4^{ab}$	$3–4^{ab}$	
4^{cd}	4^{cd} v. l.	
5^{abcd}	5	
5^{ef}		915*
6–17	6–17	
$18^{cd}–19$		916*
Adhy. 57	**Adhy. 52**	
1–11		App. I, No. 47
12^{ab}	1^{ab}	
12^{cd}	1^{cd} v. l.	
13^{ab}	1^{ef}	
$13^{cd}–14$		920*
15	2	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
16		922*
17–43	3–28	
Adhy. 58	**Adhy. 53**	
1–2		937*
3–21	1–19	
22		944*
23–58	20–54	
59–60		958*
$61–65^{ab}$	$55–59^{ab}$	
65^{cd}		960*
66–76	$59^{cd}–69$	
Adhy. 59	**Adhy. 54**	
1^{ab}		963*
$1^{cd}–6$	1–6	
7^{ab}		965*
7^{cd}		966*
8–21	7–20	
Adhy. 60	**Adhy. 55**	
1	1	
2		969*
3–6	2–5	
7		970*
8–27	6–25	
Adhy. 61	**Adhy. 56**	
1–2	$1–2^{cd}$	
$3–17^{ab}$		App. I, No. **49**. 1–31
$17^{cd}–23^{ab}$	$2^{ef}–7$	
23^{cd}		979*
24–27	8–11	
28		982*
$29–30^{ab}$	$12–13^{ab}$	
30^{cd}		984*
$30^{ef}–34$	$13^{cd}–17$	
35		989*
$36–40^{ab}$	$18–22^{ab}$	
$40^{cd}–46$		

Bom. Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
Adhy. 62	**Adhy. 57**	
1–18^{ab}	1–18^{ab}	
18^{cd}–21^{ab}		1005*
21^{cd}–22	18^{cd}–19	
Adhy. 63	**Adhy. 58**	
1–11^{ab}	1–11^{ab}	
11^{cd}		1015*
12^{ab}	11^{cd}	
12^{cd}	12^{ab} v. l.	
13–14	12^{cd}–13	
Adhy. 64	**Adhy. 59**	
1–9	1–9	
10–11		1019*
12	10	
13^{ab}		1020*
13^{cd}–26^{ab}	11–24^{ab}	
26^{cd}		1024*
27–39	24^{cd}–36	
40		1025*
41	37	
42		1026*
43–49	38–44	
Adhy. 65	**Adhy. 60**	
1–19	1–19	
Adhy. 66	**Adhy. 61**	
1–22^{cd}	1–22	
22^{ef}		1040*
23–29	23–29	
30		1047*
Adhy. 67	**Adhy. 62**	
1–6	1–6	
7–15		App. I, No. **57**. 1–38
16^{ab}	7^{ab}	
16^{cd}		1055*
17	7^{cd}	
18–20	8–10	
21		1057*
22–23		1059*

Bom. Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
Adhy. 68	**Adhy. 63**	
1–3^{ab}	1–3^{ab}	
3^{cd}		1060*
4^{ab}–26^{ab}	3^{cd}–26^{ab}	
26^{cd}	26^{cd} v. l.	
27–42	27–42	
43–44		1082*, 1083*
45–48	43–46	
49^{ab}	47^{ab} v. l.	
49^{cd}–56	47^{cd}–54	
	Adhy. 64	
57–74	1–18	
75–76		1111*
Adhy. 69		
1–8	19–26	
9	27 v. l.	
10–19	28–37	
Adhy. 70	**Adhy. 65**	
1–5^{ab}	1–5^{ab}	
5^{cd}		1127*
6–9	5^{cd}–8	
10–15		1128*
16^{ab}–28	9^{ab}–21	
Adhy. 71	**Adhy. 66**	
1–11	1–11	
12^{ab}		1135*
12^{cd}–17		1136*
18^{ab}		1137*
18^{cd}–36	11^{cd}–29	
Adhy. 72	**Adhy. 67**	
1–19^{ab}	1–19^{ab}	
19^{cd}		1151*
20–36	19^{cd}–35	
37		1169*
38–39	36–37	
40^{ab}		1173*
40^{cdef}	38	

B. Concordance of Adhyāyas and Ślokas between Professor P. P. S. Sastri's Edition (Southern Recension) and the Critical Edition of the Virāṭaparvan.

N. B.—In the enumerations of stanzas of Professor Sastri's edition, (′) takes the place of Sastri's ‖ (i. e. ½).

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 1	**Adhy. 1**	
1	1	
2		5*
3–6^{ab}	2–5^{ab}	
6^{cd}–7		9*
8–17		App. I, No. 1. 1–20
18	—	—
18′–37′^{ab}		22–59
37′^{cd}–42^{ab}		
42^{cd}–47		60–70
Adhy. 2		
1–2		8*
2′	5^{ab}	
3′^{ab}		
3′^{cd}		11*
4′–5′	7–8	
6′–7	9 v. l.	
8–9′		14*, 15*
10′–12′	11–13	
13′		19*
14′–16′	14–16	
17′–18′^{ab}		20*
18′^{cd}–20	17–18	
20′		21*
21-23′	19–21	
24-29		22*, 23
30	22	
31^{ab}		24*
31^{cd}	23^{ab}	
Adhy. 3		
1^{ab}		26*
1^{cd}–7′^{ab}		27*
7′^{b}	23^{d}	
	Adhy. 2	
8′	1	
9′^{ab}		30*
9′^{cd}	2^{ab}	
10′		31*
11′	3 v. l.	
12′–13′^{ab}		36*
13′^{cd}–14′	5^{cd}, 6 v. l.	
15′–16′		35*
17′		38*
18′	7	
19′^{ab}	8^{cd}	
19′^{cd}		39*
20′–40		47*
41		55*
42^{ab}		56*
42^{cd}	21^{ab} v. l.	
43^{ab}		57*
43^{cd}	21^{cd}	
44	22	
45^{ab}	23^{ab}	
45^{cd}	25^{ab}	
45′	23^{cd}	
46′	24	
47′^{ab}		61*
47′^{cd}–48′	25^{cd}–26	
49′		62*
50′	27	
Adhy. 4	**Adhy. 3**	
1	1	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.	Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
2^{ab}		67*	76′	44	
2^{cd}		68*	77′–78′		123*
3	2				
3′		71*. 1	**Adhy. 6**		
4′	3		1^{ab}	49^{ab}	
5′		74*	1^{cd}		126*
6′	4		2–3	45–46	
7		83*	4–4′		125*
$8–10'^{ab}$		84*	$5'^{ab}$	49^{cd}	
$10'^{cd}–12'$	$5–7^{ab}$		$5'^{cd}$		129*
13′–15		88*			
15′	7^{cd}			**Adhy. 5**	
$16'–19'^{b}$	$8–11^{ab}$		$6'^{ab}$	1^{ab}	
$19'^{cd}$	11^{cd}		$6'^{cd}$	1^{cd} v. l.	
20′	13		7′	$3^{cd}–4^{ab}$	
21′	15		$8'^{ab}$	2^{ab}	
22′	12		$8'^{cd}$		132*
23′	14		$9'^{ab}$	2^{cd}	
24′–26′		94*. 1–6	$9'^{cd}–10'$		133*
27′	16		11′		135*
$28'^{ab}$	17^{ab}		$12'^{ab}$	3^{ab}	
$28'^{cd}–29'^{ab}$		97*. 2–3	$12'^{cd}$		136*
$29'^{cd}–30'^{ab}$	18		13	4^{cd}	
$30'^{cd}$	17^{cd}		14		139*
31′	19		$14'–15'^{ab}$	5	
			$15'^{cd}$		141*
			16′	6	
Adhy. 5	**Adhy. 4**		17′–24		143*, 144*
			24′	7^{cd}	
$1–5^{cd}$	$1–5^{cd}$		$25'^{ab}$		145*
6		104*	$25'^{cd}$	8^{ab}	
7–9	6–8		26–27		146*
10–11		109*, 110*	27′	8^{cd}	
12		112*	28	9^{ab}	
13		113*. 3–4	29		147*
14		113*. 1–2	30	10	
15	9		31^{ab}		148*. 1
$16–29'^{ab}$		120*. 1–28	31^{cd}		149*
29^{cd}	—	—	32^{ab}		cf. 148*. 2
30–56		29–81	32^{cd}		148*. 3
56′–75′		82–120	33	11^{cdab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
34-35		151*
36	12	
37	13^{cdab} v. l.	
38		153*
38′	14^{ab} v. l.	
$39'^{ab}$		154*
$39'^{cd}$	14^{cd}	
40		155*
41	15	
42		158*
43^{a}	16^{a}	
43^{b}–$43'^{a}$		160*
$43'^{b}$–46^{b}	16^{b}–18^{b}	
46^{cd}–48^{ab}		161*
48^{cd}	18^{cd} v. l.	
49–51^{ab}	19–21^{ab}	
51^{cd}–53^{ab}		162*
53^{cd}	21^{cd}	
54–56		163*. 1–6
57^{ab}	22^{ab}	
57^{cd}		4
57′		cf. 6
58–59′		7–10
$60'^{ab}$	cf. 23^{ab}	164*
$60'^{cd}$		cf. 163*. 10
61′	24 v. l.	
62′–$64'^{ab}$		App. I, No. **3.** 1–5
$64'^{c}$		7 prior half
$64'^{d}$		8 post. half
65–75′		9–34
76′–79^{ab}		175*. 1–6
79^{cd}		
79′–95		7–37
Adhy. 7		
1–7		
8		App. I, No. **5.** 1–28
9–11^{ab}		29–38

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
	Adhy. 6	
11^{cd}	1^{cd}	
12^{ab}	1^{ab}	
12^{cd}–52′		180*
53′	16	
Adhy. 8	**Adhy. 7**	
1^{ab}	1^{ab} v. l.	
1^{c}		181*
1^{d}	1^{c}	
2		182*
3	2	
4–6		183*
6′–11		184*, 185*
11′	5^{ab} v. l.	
12′–14′		187*–190*
15	6^{ab}	
16–20^{ab}		191*
20^{cd}–21^{ab}	8	
21^{cd}–22′		192*
$23'^{ab}$	9^{cd}	
$23'^{cd}$		193*
24′–25′	10–11	
Adhy. 9	**Adhy. 10**	
1	1 v. l.	
2^{ab}		231*
2^{cd}	2^{ab}	
3^{ab}		232*
3^{cd}–5	2^{cd}–4	
6–10′		App. I, No. 9
11′–16′		234*
17′	8 v. l.	
18	10^{ab}	
19–20′		236*
$21'^{ab}$		238*
$21'^{cd}$–23	12–13	
Adhy. 10	**Adhy. 11**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}–3		240*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
4	3	
5–6		241*
7–10	5–8	
11–12		242*
13–16	9–12	
Adhy. 11	**Adhy. 9**	
1–11		App. I, No. 8
12–18′	4^{cd}–11^{cd}	
19′		228*
20′–21′	12–13	
22′–23′		229*
24′	14	
25′		230*
	Adhy. 11	
26′	13	
Adhy. 12	**Adhy. 8**	
1^{ab}		194*
1^{cd}	1^{ab} v. l.	
1′	1^{cd}	
2′	2	
$3'^{ab}$		197*
$3'^{cd}$–8^{ab}	3–7^{ab}	
8^{cd}–12′		App. I, No. 6. 1–10
$13'^{ab}$		10 v. l.
$13'^{cd}$–14′		Addl. lines 11–44
15′–31		
32–34^{ab}	10–12	
34^{cd}	13^{cd} v. l.	
35^{ab}		203*
35^{cd}	14^{ab}	
36^{ab}	11^{ab}	
36^{cd}–37^{ab}	14^{cdef} v. l.	
37^{cd}–38		205*
39	15 v. l.	
40–41		208*
42^{ab}	16^{ab} v. l.	
42^{cd}–$43'^{ab}$		209*, 210*
43^{cd}–44^{ab}	16^{cd}–17^{ab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
$44'^{cd}$	17^{cd} v. l.	
$45'^{ab}$		211*
$45'^{cd}$	19^{ab}	
46–53′		App. I, No. 7
54′	20 v. l.	
55′		212*
$56'^{ab}$	21^{ab}	
$56'^{cd}$		213*
57′	22 v. l.	
58′–59′	23–24	
60′–65′		215*, 216*
66′	26	
67′		217*
$68'^{ab}$	27^{ab}	
$68'^{cd}$		218*
$69'^{ab}$	27^{cd}	
$69'^{cd}$	28^{ab} v. l.	
70′–74		219*
75–77	29–31	
77′–82		221*, 223*
83^{ab}	33^{ab} v. l.	
83^{cd}–84^{ab}		225*
84^{cd}	33^{cd} v. l.	
85		226*
Adhy. 13	**Adhy. 12**	
1–7	1–7	
8–9	29–30	
10	9	
11		245*
12^{ab}	8^{ab} v. l.	
12^{cd}		244*
13	8	
14–$19'^{ab}$	10–15^{ab}	
$19'^{cd}$	15^{cd} v. l.	
$20'^{ab}$	16^{ab} v. l.	
$20'^{cd}$–$33'^{ab}$		App. I, No. 10
$33'^{cd}$		Addl. line
34–37	16^{cd}–19	
37′		252*
38′	20	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
39′–40′		253*
41–47′	21–27	
48′		255*
49′–53^{ab}	28–31	
53^{cd}		261*
54	32	
Adhy. 14	**Adhy. 13**	
1–4	1–4	
5–6	10–11	
7–14		267*
15–22		App. I, No. **13**. 1–30
23	13	
24–25		269*. 1–4
26–29		269*. 6–13
29′	14^{cd} v. l.	
30′		269*. 5–6
31′–32′	15–16	
$33'^{ab}$	14^{ab}	
$33'^{cd}$–34		270*
$35'^{ab}$	17^{cd}	
$35'^{cd}$		272*
$36'^{a}$	18^{a}	
$36'^{bc}$		274*
$36'^{d}$–$37'^{ab}$	18^{bcd}	
$37'^{cd}$–$38'^{ab}$		276*
$38'^{cd}$–39	19^{cdef} v. l.	
39′	19^{ab}	
40′–44′		280*. 1–18
$45'^{ab}$		282*
$45'^{cd}$–47		280*. 19–26
Adhy. 15	**Adhy. 14**	
1^{ab}	1^{ab} v. l.	
1^{cd}–2^{ab}		283*
2^{cd}	1^{cd}	
3–4		284*
5	2 v. l.	
6^{ab}–29^{ab}		App. I, No. **15**. 1–47

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
29^{cd}	5^{ab}	
30^{ab}		286*
30^{cd}–31	5^{cd}–6	
31′–$33'^{ab}$		287*, 288*
$33'^{cd}$	8^{ab}	
$34'^{ab}$	8^{ab} v. l.	
35′–42		289*
43	10	
44^{ab}–45^{ab}		290*
45^{cd}–45′	11	
46′–47′	13–14 v. l.	
48		291*
49	15	
50–$54'^{ab}$		292*–294*
$54'^{cd}$	17^{ab}	
55		295*
56	17^{cdef} v. l.	
57	18	
Adhy. 16		
1–3^{ab}		297*
3^{cd}–4′	19–20	
5′		298*
6′	21	
7		299*
	Adhy. 15	
8	1	
9		300*
10	2 v. l.	
10′–11		302*
12	3	
13–17		303*
18^{ab}	4^{ab} v. l.	
18^{cd}		304*
19^{ab}	4^{cd} v. l.	
19^{cd}		305*
20^{ab}	5	
20^{cd}		306*
20′–22′	6–7	
23′–24		309*

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
25–26	8–9		117′	35 v. l.	
27–27′		310*	118′–125′		338*, 339*
$28'^{ab}$	10^{ab} v. l.		$126'^{ab}$	38^{ab}	
$28'^{cd}$	10^{cd}		$126'^{cd}$		340*
29′–30		311*, 312*	$127'^{ab}$	38^{cd} v. l.	
31	11		$127'^{cd}$–128′		341*
32–38′		314*, 315*	129′–130	39–40^{ab}	
39′	12		131^{ab}		342*
40′–43^{ab}		318*	131^{cd}–132	40^{cd}–41	
43^{cd}–44′	13–14		133–141′		App. I, No. 18
45′–63^{ab}		App. I, No. 16. 1–36	142′		App. I, No. 19. 1–2
63^{cd}–63′		Addl. line	143′–167^{ab}		3–51
64′–70′		37–50	167^{cd}		Addl. line
71′–72′	24–25		167′–$174'^{ab}$		52–65
73′		325*	$174'^{cd}$		66–67
74′–$75'^{ab}$	26		175′–179′		68–77
$75'^{cd}$		328*			
76′	27				
77′–$80'^{ab}$	15^{ab}–18^{ab}		**Adhy. 17**	**Adhy. 16**	
$80'^{cd}$		321*	1–4′	1–4	
81–86	18^{cd}–23		5′–6	5^{abefcd}	
87–88		324*	7^{ab}–8^{ab}	6^{abefcd}	
89	28		8^{cd}–9^{ab}		344*
90		331*	9^{cd}	7^{ef}	
91	29		10^{ab}	7^{cd} v. l.	
92–98		333*	10^{cd}	7^{ab} v. l.	
98′	30^{ab}		11–13′		347*
99′	—	—	14′	8 v. l.	
100–101^{ab}	30^{cd}–31^{ab}		15′–16′	9–10	
101^{cd}		334*	17′		350*
102^{ab}	31^{cd}		18′	11	
102^{cd}–102′		335*	$19'^{ab}$		351*
103′–104′	32–33		$19'^{cd}$–$20'^{cd}$	12^{ab}–13^{ab}	
			$21'^{ab}$		352*
105′–$113'^{ab}$		App. I, No. 17. 1–17	$21'^{cd}$–24′	13^{cd}–16	
$113'^{cd}$	—	—	25′–26′		353*
114′–115		18–20			
116^{ab}	34^{cd} v. l.				
116^{cd}	34^{ab} v. l.			**Adhy. 17**	
116′		336*	27′–28′	1–2	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
29′–32		354*
33–34	3–4	
35–38		356*
39–40	5–6	
41–43		357*
44–46	7–9	
47–53		358*
54	10	
55	11 v. l.	
56–73	12–29	
	Adhy. 18	
74–75	1–2	
75′		363*. 8
$76'^{ab}$		364*
$76'^{cd}$–$81'^{ab}$	3^{cd}–8^{ab}	
$81'^{cd}$–82		368*
82′–83′	8^{cd}–9^{cd}	
84	16^{cd}	
85–87^{ab}	10–12^{ab}	
87^{cd}–87′		371*
88–91	12^{cd}–15	
92–98	17–23	
99–103		378*
104	31	
105		384*
105′–$106'^{ab}$	33 v. l.	
$106'^{cd}$–107	32	
108^{ab}	34^{ab}	
108^{cd}	24^{ab}	
109^{ab}	30^{ab}	
109^{cd}	24^{cd} v. l.	
110–114′	25–29	
$115'^{ab}$		383*
$115'^{cd}$	30^{cd}	
116–118	34^{cd}–36	
Adhy. 18	**Adhy. 19**	
1–28′	1–28	
29′–30′		393*
31′–32′	29–30	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
Adhy. 19	**Adhy. 20**	
1–3′		394*
4′	1	
5		395*
6–8′	2^{ab}–4^{cd}	
9^{ab}–15^{ab}		398*
15^{cd}	4^{ef} v. l.	
16–17	5–6	
17′		399*
18′–$19'^{ab}$	9–10^{ab}	
$19'^{cd}$		400*
20	10^{cd}	
21	11 v. l.	
22–23	7–8	
23′	12^{ab}	
24′		402*
25′–26	12^{cd}–13	
26′–29		403*
29′	14^{ad}	
30′–33		404*
34–54′	15–34	
Adhy. 20	**Adhy. 21**	
1–4	1–4	
4′		409*
5′–6′	5^{ab}–6^{ab}	
7′		412*
8^{ab}–12^{ab}	6^{cd}–10^{ab}	
12^{cd}		413*
13–14′	10^{cd}–12^{cd}	
$15'^{ab}$		416*
$15'^{cd}$–20	13–17	
21–24		417*
25–32	18–25	
33^{ab}		420*
33^{cd}–36	26^{ab}–29^{ab}	
37^{ab}		421*
37^{cd}–40	29^{cd}–32^{cd}	
41^{ab}		422*

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
41^{cd}	33^{ab}		90′		452*
41′		423*. 2	91′–94	63–65	
42′–44		424*, 425*	95^{ab}		453*
45^{ab}		426*	95^{cd}–95′	66	
45^{cd}	34^{cd}		96		455*. 1
46–47′		427*, 428*	97	67	
48′	35 v. l.				
49′–50		430*	**Adhy. 21**	**Adhy. 22**	
51–52	36–37		1–3^{ab}	1–3^{ab}	
53^{ab}		434*	3^{cd}–4^{ab}		458*
53^{cd}		435*	4^{cd}–6^{ab}	3^{cd}–5^{ab}	
54		436*	6^{cd}		459*
55	38		7^{ab}–8^{ab}	5^{cd}–6^{cd}	
56^{ab}	39^{ab} v. l.		8^{cd}–11′		460*, 461*
56^{cd}		438*	12′	8	
57^{ab}–58^{ab}	40 v. l.		13′–16′		462*
58^{cd}	41^{ab}		17′–18′	11–12	
58′–59′	42^{ab}–43^{ab}		$19'^{ab}$		464*
60	43^{cd}		19^{cd}	12^{cd}	
61	44 v. l.		20′–21′	13–14	
62	45		22′		465*
63–63′		442*	23′–26	15–17	
64	46^{ab}		27^{ab}	18^{ab} v. l.	
65–66		443*	27^{cd}	18^{cd}	
66′–68	46^{cd}–47		28–30^{ab}		466*. 1–5
69	58 v. l.		30^{cd}		466*. 6 v. l.
70–71	48–49		30′	19^{ab}	
72–73		447*	$31'^{ab}$		467*
74^{ab}–77^{ab}	50–53^{ab}		$31'^{cd}$–36^{ab}	19^{cd}–23^{ab}	
77^{cd}	53^{cd} v. l.		36^{cd}		468*
78	54		36′–37′	23^{cd}–24^{cd}	
79	55 v. l.		38′	25	
80–81	56–57		39^{ab}–40^{ab}		471*
82	58 v. l.		40^{cd}–41	26	
83–84		448*	42	27^{abcd}	
85–85′	59^{ab}–60^{ab}		43^{ab}		472*
$86'^{ab}$		449*	43^{cd}	27^{ef}	
$86'^{cd}$	60^{cd} v. l.		43′–47		474*
87–87′	61		48–49	28–29	
88′		450*. 5–6	50		475*
89′	62		51		476*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
52	30	
Adhy. 22	**Adhy. 23**	
1–7	1–7	
8–$15'^{ab}$	8–15	
$15'^{cd}$–16		483*
17^{ab}	16^{ab} v. l.	
17^{cd}		484*
18	16	
19		485*
20^{cd}–$29'^{ab}$	17^{cd}–26	
$29'^{cd}$–33		491*
34–35	27–28	
36–39		493*
Adhy. 23	**Adhy. 24**	
1		495*
2–2′	1^{ab}–2^{ab}	
$3'^{ab}$	2^{cd} v. l.	
$3'^{cd}$		496*
$4'^{ab}$–$7'^{ab}$	3^{ab}–6^{ab}	
$7'^{cd}$	6^{cd} v. l.	
$8'^{ab}$		497*
$8'^{cd}$	7^{ab}	
$9'^{ab}$–$10'^{ab}$		498*
$10'^{cd}$	7^{cd}	
11′–13′	8–10	
14′	11 v. l.	
15′–16′	12–13	
17′–18′		500*
19′–21	14–15	
22^{ab}	16^{ab}	
22^{cd}–23^{ab}		503*
23^{cd}	16^{cd}	
24–24′		504*
25′–27′	17^{ef}–20^{ab}	
28′–31′		505*
$32'^{ab}$		506*
$32'^{cd}$	20^{cd} v. l.	
$33'^{ab}$		508*
$33'^{cd}$–35′		509*
36′	21	
Adhy. 24	**Adhy. 25**	
1–5	1–5	
6		513*
7–8	6–7	
9^{a}	8^{a}	
9^{bcd}	8^{bcd} v. l.	
9′–10′	9–10^{ab}	
11	11^{cd}	
12	12	
13	10^{cd}–11^{ab}	
14	13	
14′	14^{ab}	
15′		522*
16′	14^{cdef} v. l.	
17′–$18'^{ab}$	15–16^{ab}	
$18'^{cd}$–$19'^{ab}$		524*
$19'^{cd}$	16^{cd}	
20′–21	14^{cd}–15^{ab}	
22	17 v. l.	
Adhy. 25	**Adhy. 26**	
1–8^{ab}	1–8^{ab}	
8^{cd}–9^{ab}		526*
9^{cd}	8^{cd} v. l.	
10	9	
11	10 v. l.	
	Adhy. 27	
12	1	
13	2 v. l.	
14^{ab}	3^{ab}	
14^{cd}		527*
15	3^{cdef}	
16^{ab}	4^{ab} v. l.	
16^{cd}–17^{ab}	5^{a}, 4^{dc}, 5^{b}	
17^{cd}–22	5^{cd}–10	
23–23′		532*
24′–25	11^{ab}–12^{ab}	
25′		534*

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
26–27	12^{cd}–13^{cd}		40–49′	5^{cd}–15^{ab}	
28^{ab}		536*. 1	$50'^{ab}$		547*
28^{cd}		536*. 3 v. l.	$50'^{cd}$	15^{cd} v. l.	
28′		536*. 4	51′–53′	16–18	
$29'$–$32'^{ab}$	14^{ab}–17^{ab}		$54'^{ab}$		548*
$32'^{cd}$	17^{cd}		$54'^{cd}$–60	19–24	
$33'^{ab}$	18^{ab} v. l.		61–62		549*
$33'^{cd}$	18^{cd}		63–66	25–28	
$34'^{ab}$		538*	66′		552*
35	19				
36^{ab}–38^{ab}	21^{ab}–23^{ab}		**Adhy. 27**	**Adhy. 30**	
38^{cd}	24^{ab}		1–3	1–3	
39^{ab}	23^{cd} v. l.		4–10		App. I,
39^{cd}	23^{ef}		11^{ab}		No. 29. 1–14
40		540*	11^{cd}		15
41–42	25–26		11′	4^{ab}	
43^{ab}	27^{ab} v. l.		12		554*
43^{cd}–44^{cd}	27^{cd}–28^{cd}		13^{ab}	6^{ab} v. l.	
44′		543*	13^{cd}–14^{ab}	5	
			14^{cd}	6^{cd} v. l.	
Adhy. 26	**Adhy. 28**		15–15′	7	
1–6	1–6		$16'^{ab}$		555*
7^{ab}		544*	$16'^{cd}$–18	8–9	
7^{cd}–8′	7–8		19		557*
9^{ab}–10^{ab}	9 v. l.		20–21	10–11	
10^{cd}	10^{ab}		22–23	13–14	
10′	6^{ab}		24	12	
11^{ab}–12^{ab}	10^{cd}–11^{ab}		25	15 v. l.	
12^{cd}	14^{cd}		26	16	
13^{ab}	11^{cd} v. l.		27^{ab}–28^{ab}	17–18^{ab} v. l.	
13^{cd}–13′	12		28^{cd}	18^{cd}	
14′	13		28′–31		559*
15	14^{ab} v. l.		$31'$–$32'^{ab}$	19^{abcd}	
16–35		App. I, No. 27	$32'^{cd}$	21^{ab}	
	Adhy. 29		33^{ab}–35^{ab}	19^{ef}–20^{ef}	
36^{ab}	1^{ab}		35^{cd}–36′	21^{cd}–22^{ef}	
36^{cd}		545*	$37'^{ab}$	23^{ab} v. l.	
$36'$–$38'^{ab}$	1^{cd}–3^{ab}		$37'^{cd}$–39′	23^{cd}–25^{ab}	
$38'^{cd}$	4^{ab} v. l.		40′		563*, 564*
$39'^{ab}$	4^{cd}		41′	25^{cdef}	
$39'^{cd}$	5^{ab} v. l.		42′–44′		565*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
$45'^{ab}$	26^{ab}	
$45'^{cd}$	27^{ab}	
$46'^{ab}$	26^{cd}	
$46'^{cd}$	27^{cd}	
$47'^{ab}$	30^{cd}	
$47'^{cd}$	30^{ab}	
48	29^{cd}	
49^{ab}	28^{ab}	
49^{cd}		566*
50^{ab}–51^{ab}	28^{cd}–29^{ab}	
51^{cd}		569*
Adhy. 28	**Adhy. 31**	
1–13	1–13	
14		576*
15	14	
16–19		579*
20–21′	15–16	
22′		581*
$23'^{ab}$	17^{ab}	
$23'^{cd}$	17^{cd} v. l.	
24′–25′	18–19	
$26'^{ab}$		584*
$26'^{cd}$	21^{cd} v. l.	
27′	22	
28		585*
29	23	
30^{ab}	24^{ab} v. l.	
30^{cd}	24^{cd}	
Adhy. 29	**Adhy. 32**	
1–7	1–7	
8–9		586*
10^{ab}	8^{ab}	
10^{cd}–11^{ab}		587*
11^{cd}–13^{ab}	8^{cd}–10^{ab}	
13^{cd}		588*
14^{ab}	10^{cd}	
14^{cd}		589*
15–16′	11^{ab}–13^{ab}	
17′		590*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
18	13^{cd}	
19		591*
20–21^{a}	14–15^{a}	
21^{b}	15^{d} v. l.	
21^{cd}	15^{cb}	
22	16 v. l.	
23–24′	17–18	
$25'^{ab}$		592*. 1
$25'^{cd}$		592*. 3
26′–28′	19–21	
29′		594*
30′		593*
31′	22 v. l.	
32′	22	
33′	23	
34–35^{ab}		595*
35^{cd}	24^{cd} v. l.	
36	24^{abef}	
37	25^{abcd}	
38^{ab}	25^{ef} v. l.	
38^{cd}		597*
39^{ab}–$48'^{ab}$	26^{ab}–35^{ab}	
$48'^{cd}$–58		App. I, No. 32. 1–20
59^{ab}		22 v. l.
59^{cd}		23
59′	35^{cd}	
Adhy. 30		
1	36	
1′		609*
2′–6′	37–41	
7′		610*
8′–13′	42^{ab}–47^{ab}	
14–18^{ab}		App. I, No. 33. 1–8
18^{cd}		9 v. l.
18′–22		10–17
23^{ab}–$25'^{ab}$	47^{cd}–49	
$25'^{cd}$–27		615*, 616*
28^{ab}	50^{cd} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
28^{cd}		617*
Adhy. 31	**Adhy. 33**	
$1–13^{ab}$	$1–13^{ab}$	
13^{cd}		618*
14^{ab}	13^{cd}	
14^{cd}		619*
$15–17^{ab}$	$14–16^{ab}$	
17^{cd}	16^{cd} v. l.	
18^{ab}		620*
$18^{cd}–21'$	17–20	
Adhy. 32		
1	21	
	Adhy. 34	
2–4	1–3	
5	4 v. l.	
6–11	5–10	
12–19′		623*, 624*
20	13^{cd} v. l.	
21^{ab}	14^{ab} v. l.	
$21^{cd}–22$	$14^{cd}–15$	
22′–24		625*
25		627*
26–26′		628*
27′–28′	16–17	
29′	18	
$30'^{ab}$		629*. 1–2
$30'^{cd}–31'$		630*
$32'–33'^{a}$		629*. 5–9
$33'^{b}$		10 v. l.
$33'^{cd}$		11–12
34		17–18 v. l.
35^{a}		19
35^{b}		20 v. l.
35^{cd}		21–22
36–41′		633*
	Adhy. 35	
42′–44′	9–11	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
45′–48	14–15	
51–54		636*, 637*
55	17	
$56–58^{ab}$		638*
$58^{cd}–60$		639*, 640*
61^{ab}	21^{ab}	
61^{cd}		641*
61′–65′	$21^{cd}–25$	
66′–68′		642*, 643*
Adhy. 33	**Adhy. 36**	
$1–11'^{ab}$	$1–10^{ab}$	
$11'^{cd}$		646*
$12'–15^{ab}$	$10^{cd}–12$	
$15^{cd}–17'$		647*
18′	13	
$19'^{ab}$		648*
$19'^{cd}–21'$	$14^{cd}–16$	
22′		649*
23′–25′	17–19	
26–27		650*
28–32	20–24	
33^{ab}		652*. 1
33^{cd}		654*
$34–36^{ab}$	$25–27^{ab}$	
$36^{cd}–36'$	$27^{ef\,cd}$	
$37'^{ab}$		658*
$37'^{cd}–38'$	$28–29^{ab}$	
$39'^{ab}$		659*
$39'^{cd}–40$	$29^{cd}–30^{ab}$	
41–42′		660*
$43'^{ab}$	30^{cd}	
$43'^{cd}$		661*
44′–45′	31–32	
46		662*
47	33	
47′		663*
$48'^{ab}$	34^{ab} v. l.	
$48'^{cd}–49$		664*
$50–51^{ab}$	$34^{cd}–35$	
51^{cd}		665*. 2

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
52	36^{abcd}	
$52'$–55		666*
56^{ab}	36^{ef}	
56^{cd}–58		667*
59	37	
$59'$		669*
$60'$	38	
$61'$		673*
$62'^{a}$	39^{a}	
$62'^{bcd}$		674*
$63'$–64	39^{cd}–40	
$64'$–$65'$		675*
$66'$–67	41–42^{ab}	
$67'$		678*
$68'$–$71'$	42^{cd}–45	
72		680*
73–74	46–47	
75–$75'$		682*
Adhy. 34	**Adhy. 37**	
1–6	1–6	
7^{ab}	7^{ab} v. l.	
7^{cd}	—	—
8–$8'$	7^{cd}–8	
9–$12'$		683*. 1–10
$13'^{ab}$		684*
$13'^{cd}$		683*. 11
$14'$–$17'$	9–12	
18		688*
19–22	13–16	
	Adhy. 38	
23	1	
24^{ab}		689*
24^{cd}–26^{ab}	2–3	
26^{cd}–27		690*
$27'$–33^{ab}	4–8	
33^{cd}		691*
34^{ab}	9^{ab} v. l.	
34^{cd}	9^{cd}	
35^{ab}	10^{ab} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
35^{cd}	11^{cd} v. l.	
36–37		694*
38–44^{c}	12–18^{c}	
44^{d}–$44'$ prior half		697*
$44'$ post. half–46 prior half		698*
46 post. half–47	18^{d}–19	
Adhy. 35		
1–13^{ab}		704*. 1–25
13^{cd}		705* v. l.
14		706*
15–$22'$		704*. 26–43
$23'$	35	
Adhy. 36		
1	36 v. l.	
2^{ab}		709*
2^{cd}	37^{ab}	
3^{ab}	38^{ab}	
3^{cd}	39^{ab}	
4^{ab}	38^{cd}	
4^{cd}–5^{ab}	39^{cd}–40^{ab}	
5^{cd}	40^{cd} v. l.	
$5'$	41^{ab}	
$6'$		711*
$7'$	41^{cd}–42^{ab}	
$8'$		713*
9	43^{ab} v. l.	
10		715*
11^{ab}	43^{cd}	
11^{cd}		716*
12^{ab}	42^{cd} v. l.	
12^{cd}–13^{ab}		714*
13^{cd}–$26'$		720*
Adhy. 37	**Adhy. 39**	
1		723*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
2	1	
3–5		724*. 1–6
6–7	3–4	
7′–9′		726*. 1–5
10′–11′	5–6	
12		730*
13	7 v. l.	
14^{ab}	8^{ab}	
14^{cd}		734*
15	8^{cdef}	
15′–16′		736*, 737*
$17'^{ab}$	9^{ab}	
$17'^{cd}$	9^{cd} v. l.	
18′–22	10–13	
$23–24^{c}$		740*, 742*
$24^{d}–26^{b}$	$15^{d}–17^{b}$	
26^{cd}		744*
26′	17^{cd} v. l.	
27′	18	
28′	14	
29′–30		741*
31^{ab}	19^{ab} v. l.	
31^{cd}	19^{cd}	
31′–45′		App. I, No. 37. 1–29
$46'^{ab}$		Addl. line
$46'^{cd}–48$		30–33
Adhy. 38		
1	21 v. l.	
$2–3^{a}$	22^{abcde}	
3^{bc}		747*
$3^{d}–4^{d}$	$22^{f}–23$	
4′–5′		748*
	Adhy. 40	
$6'^{ab}$	1^{ab}	
$6'^{cd}$	1^{cd} v. l.	
7′–8′	2–3	
$9'^{ab}$		751*
$9'^{cd}–11^{ab}$	4	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
11^{cd}		754*
$12–13^{ab}$	$5–6^{ab}$	
13^{cd}		755*
$13'–20'^{ab}$	$6^{cd}–13^{ab}$	
$20'^{cd}$		758*
$21'–26'^{ab}$		757*
$26'^{cd}–30'$	$13^{cd}–17$	
31′		760*
32′–33′	18–19	
34′	21	
35′	20	
36′	22	
37–38		761*, 762*
39	23 v. l.	
40^{ab}		763*
$40^{cd}–43'^{ab}$	$24–27^{ab}$	
$43'^{cd}–44'^{ab}$		768*
$44'^{cd}$	27^{cd}	
Adhy. 39	**Adhy. 41**	
1	1	
2	2 v. l.	
3	3^{cdab}	
$3'–4'^{ab}$	4	
$4'^{cd}$		770*
$5'–7'^{ab}$	$5–7^{ab}$	
$7'^{cd}$	7^{cd} v. l.	
8–9′		775*
$10'^{ab}$	8^{ab} v. l.	
$10'^{cd}$	8^{cd}	
$11'^{ab}$	9^{ab} v. l.	
$11'^{cd}–12'^{ab}$		776*
$12'^{cd}–20'$	$9^{cd}–16$	
21′		780*. 1–2
22	—	—
23^{ab}		780*. 3
$23^{cd}–23'$	17	
24′–25		783*
26	18	
27		793*
28	19	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
29		797*
$30–31^{ab}$	$20–21^{ab}$	
31^{cd}	21^{ef}	
32^{ab}	22^{ab}	
32^{cd}	22^{cd} v. l.	
33^{ab}	22^{ef}	
$33^{cd}–36^{ab}$		799*
$36^{cd}–37^{ab}$	23^{abcd}	
$37^{cd}–38$		800*. 1–3
38′	21^{cd}	
$39'–42'^{ab}$		800*. 4–10
$42'^{cd}$	23^{ef}	
43′		801*
Adhy. 40	**Adhy. 42**	
1–8	1–8	
9	9 v. l.	
10^{a}	10^{a}	
10^{bc}		804*
$10^{d}–12^{b}$	$10^{b}–11^{d}$	
$12^{cd}–13^{cd}$		805*, 806*
14–19	12–17	
20^{ab}		809*
20^{c}	18^{a} v. l.	
$20^{d}–22^{b}$	$18^{d}–19$	
$22^{cd}–26'$	20–24	
27′–28′		814*
29′–35′	25–31	
36		816*
Adhy. 41	**Adhy. 43**	
1	1	
2^{ab}		817*
$2^{cd}–2'$	2 v. l.	
3′–5′	4,3,5	
$6'^{ab}$		818*. 1
$6'^{cd}–7'$		4–6
8′–9′	17–18	
10′		828*
$11'–12'^{ab}$	$6–7^{ab}$	
$12'^{cd}$	7^{cd} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
13′	8	
14′		819*, 820*
$15'^{ab}$		821*
$15'^{cd}$	9^{ab}	
16′	11 v. l.	
17′	15	
18′		827*
19′	10	
20′	12	
$21'^{ab}$	13^{ab} v. l.	
$21'^{c}$,22′,23′		824*, 823*, 825*
24′–25′	19–20	
26′	16	
27′	21	
Adhy. 42	**Adhy. 44**	
1		830*
2–6	$1–5^{ab}$	
7^{ab}		831*
$7^{cd}–8$	$5^{cd}–6^{cd}$	
9^{ab}	6^{ef} v. l.	
$9^{cd}–10'$	7–8	
11′		834*
12′–21′	9–18	
$22'^{ab}$		836*
$22'^{cd}–23'^{ab}$	19	
$23'^{cd}–24'$		837*, 839*
25′	20	
26		838*
Adhy. 43		
$1–7^{ab}$		App. I, No. **41**. 1–13
7^{cd}	—	—
7′–8′		14–16
	Adhy. 45	
9′	1	
10′		840*
11′–16	2–6	
17		842*. 3–4

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
18	7	
19^{ab}	8^{ab}	
19^{cd}	8^{cd} v. l.	
20^{ab}	10^{cd}	
20^{cd}	10^{ab} v. l.	
21	9	
22–37	11–26	
Adhy. 44	**Adhy. 46**	
1		848*
2^{ab}	1^{ab}	
2^{cd}		849*
3–$5'^{ab}$	1^{cd}–4^{ab}	
$5'^{cd}$–$7'$		850*
$8'^{ab}$–22	5^{ab}–18	
Adhy. 45	**Adhy. 47**	
1–4	1–4	
$4'$		854*
$5'$–15	5–14	
16–$16'$		858*
$17'$	15	
$18'$–$19'$		860*, 861*
20	16^{ab} v. l.	
21^{ab}	16^{cd} v. l.	
21^{cd}–22^{ab}	16^{ef}–17^{ab}	
22^{cd}		864*
23^{ab}	17^{cd}	
23^{cd}		866*
24–25		868*
$25'$		867*
$26'$	18	
$27'$–28		869*
29	19	
30–32		870*
Adhy. 46		
1–3		917*. 1–6
4^{ab}		918*
4^{e}–22^{d}		917*. 7–44

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 47	**Adhy. 48**	
1–2	1–2	
3–$8'$		871*
$9'^{ab}$–11^{ab}	3–4	
11^{cd}–13^{ab}		874*
13^{cd}	5^{ab}	
14		876*
15^{ab}	6^{ab} v. l.	
15^{cd}		877*
16^{ab}	6^{cd} v. l.	
16^{cd}–17		878*, 879*
18	7	
19–21		881*, 882*
Adhy. 48		
1–$1'$		883*
$2'$	8 v. l.	
$3'$–$4'$		884*
$5'^{ab}$	9^{ab}	
$5'^{cd}$–$14'$		885*
$15'$–$18'$		886*
$19'$–$21'$	15–17	
$22'$–$27'$		889*
$28'^{ab}$	18^{ab} v. l.	
$28'^{cd}$		890*
$29'^{ab}$	18^{cd} v. l.	
$29'^{cd}$		891*
$30'^{ab}$	19^{ab} v. l.	
$30'^{cd}$		893*. 1
$31'^{ab}$		892*
$31'^{cd}$	19^{cd}	
$32'$		893*. 2–3
$33'^{ab}$	20^{ab} v. l.	
$33'^{cd}$	20^{cd}	
$34'^{ab}$		894*
$34'^{cd}$	21^{ab}	
35	21^{cd} v. l.	
36	22	
37^{ab}		897*
37^{cd}–$37'$	23 v. l.	
$38'$–45		App. I, No. 43

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
	Adhy. 49	
46^{ab}	1^{ab}	
46^{cd}	2^{cd}	
47^{ab}	2^{ab}	
47^{cd}		898*
Adhy. 49		
1–5		899*
$6–28^{ab}$		910*. 1–45
28^{cd}	—	—
Adhy. 50		
1–19		App. I, No. **46**. 1–38
20^{ab}		Addl. line
$20^{cd}–21$		39–41
22–36′		App. I, No. **45**. 1–31
$37'–42^{ab}$		32–41
42^{cd}		Addl. line
$43–66^{ab}$		42–88
66^{cd}	—	—
67–72′		89–101
Adhy. 51		
1–4		102–111
5	3	
6–7		903*
8–9	4–5	
9′		905*
10′	6	
11′–15		908*
16–27′	9–20	
$28'^{ab}$		App. I, No. **44**. 1–2
$28'^{cd}–29'^{ab}$		Addl. lines
$29'^{cd}$		3–4 v. l.
30′–38′		5–40
39′–43		Addl. lines
	Adhy. 55	
44	1	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
45–46	2–3 v. l.	
$47–48^{ab}$	$4–5^{ab}$	
48^{cd}	5^{cd} v. l.	
49–50	6,13	
51^{ab}	14^{ab} v. l.	
51^{cd}	14^{cd}	
52–57	7–12	
58	15	
58′	16^{ab} v. l.	
$59'^{ab}$	16^{cd}	
$59'^{cd}–60'$		972*. 1–3
61′		5–6
$62'^{ab}$	17^{ab}	
$62'^{cd}–65'$		973*
$66'^{ab}$	20^{ab}	
$66'^{cd}–67$		974*
68	21	
69–70		975*
71		App. I, No. **44**. 41–44 v. l.
72–73		Addl. lines
74		45–48
75		49–52 v.l.
	Adhy. 49	
76–78	21–23	
Adhy. 52		
1–14		App. I, No. 48
	Adhy. 53	
$15–16^{ab}$	1	
16^{cd}		938*
17	2^{abef}	
18^{ab}		939*
18^{cd}	2^{cd}	
$19'–20'^{ab}$	3–4 v. l.	
$20'^{cd}$	5^{cd}	
$21'^{ab}$		940*
$21'^{cd}$	5^{ab} v. l.	
$22'^{ab}$	6^{ab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
$22'^{cd}$	6^{cd} v. l.	
$23'^{ab}$		941*
$23'^{cd}$–$24'^{ab}$	7 v. l.	
$24'^{cd}$		942*
25′	8 v. l.	
26′	9	
27′		943*
28′–29′	16–17	
30′	10	
31′–33	18–20^{ab}	
34	11 v. l.	
35^{ab}	14^{cd}	
35^{cd}	14^{ab} v. l.	
36	13	
37	20 v. l.	
38	12	
39–39′	21 v. l.	
40′–$42'^{ab}$	22–23	
$42'^{cd}$–$43'^{ab}$	24 v. l.	
43^{cd}		946*
44′	25 v. l.	
45′	26	
46′	27 v. l.	
47–48		947*
49	28^{abcd}	
49′		948*
$50'^{ab}$	28^{ef}	
$50'^{cd}$–51	29 v. l.	
52	30	
53		949*
54	31	
55–56^{ab}		950*
56^{cd}	34^{cd} v. l.	
56′		952*
$57'^{ab}$	34^{ab} v. l.	
$57'^{cd}$	33^{cd} v. l.	
58–59′		951*
60′–61′	35–36	
62′	37 v. l.	
63		953*
64	38	
65–66	39–40 v. l.	
67	41	
68–70^{ab}	43–45^{ab}	
70^{cd}–71^{ab}		955*
71^{cd}	45^{ef} v. l.	
72	42	
73		954*
73′–$74'^{ab}$	46^{cd}–47^{ab}	
$74'^{cd}$	47^{cd} v. l.	
75		956*
76–85	48–57	
86		959*
87–93	58–64	
94^{ab}		961*
94^{cd}–98′	65–69	
99′		962*
Adhy. 53	**Adhy. 54**	
1–7^{ab}	1–6	
7^{cd}		964*
8–9	7–8	
10		967*
11–16	9–14	
Adhy. 54	**Adhy. 52**	
1–1′	1	
2′		921*
3′–4′	2–3 v. l.	
5		923*
6	4 v. l.	
7–8^{ab}		924*
8^{cd}–9^{ab}	5 v. l.	
9^{cd}–10^{ab}	6	
10^{cd}		925*
11^{ab}	7^{ab}	
11^{cd}		926*
12–13^{ab}	7^{cd}–8^{ab}	
13^{cd}–18		928*, 932*
19–21′	21–24^{ab}	
22′		929*
23′	18^{abcd}	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
24	18^{ef} v. l.	
25^{ab}		930*
25^{c}	24^{c}	
25^{d}–$25'^{b}$		933*
26′	25	
$27'^{a}$–$30'^{a}$		934*. 1–7 prior
$30'^{b}$–31^{b}		7 post.–9
32–33′		998*
	Adhy. 57	
$34'^{ab}$	1^{ab} v. l.	
$34'^{cd}$–$37'^{ab}$	1^{cd}–4^{ab}	
$37'^{cd}$	4^{cd} v. l.	
$38'^{ab}$	5^{ab} v. l.	
$38'^{cd}$	5^{cd}	
$39'^{ab}$		999*
$39'^{cd}$–42^{ab}	6–8^{ab}	
42^{cd}		1000*
42′	9^{ab} v. l.	
$43'^{ab}$	9^{cd}	
$43'^{cd}$		1001*
44′–$48'^{ab}$	10–14^{ab}	
$48'^{cd}$		1002*
49′–50′	14^{cd}–15	
51′		1003*
$52'^{ab}$	16^{ab} v. l.	
$52'^{cd}$	16^{cd}	
$53'^{ab}$		1004*
$53'^{cd}$–54′	17–18^{ab}	
55–56		1007*. 2–4
57^{ab}–$59'^{ab}$		1008*, 1009*
$59'^{cd}$	18^{ef}	
60′	19	
Adhy. 55		
1–13′		App. I, No. 50. 1–27
	Adhy. 59	
14′	1 v. l.	
15′–$18'^{ab}$	2–5^{ab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
$18'^{cd}$–19′		1017*
$20'^{ab}$	5^{cd}	
$20'^{cd}$–29′		App. I, No. 51.
30′–31′	6–7	
32′–$33'^{ab}$		1018*
$33'^{cd}$	9^{ab} v. l.	
34′	10	
35′		1021*
36′	11	
37′	12 v. l.	
$38'^{ab}$	13^{cd}	
$38'^{cd}$	13^{ab} v. l.	
39′–$41'^{ab}$	14–16^{ab}	
$41'^{cd}$–43′		1022*, 1023*
44′	17 v. l.	
45–50	18–22	
51^{ab}	23^{ab} v. l.	
51^{cd}–73	23^{cd}–44	
Adhy. 56		
1–24′		App. I, No. 52
Adhy. 57	**Adhy. 56**	
1–2	1–2 v. l.	
3–4^{ab}		977*
4^{cd}	2^{cd}	
4′–$5'^{ab}$	3 v. l.	
$5'^{cd}$–6′	4	
7′	5 v. l.	
8′	6	
9′		978*
$10'^{ab}$	12^{ab}	
$10'^{cdb}$		983*
11	12^{cd}	
12^{ab}	7^{ab} v. l.	
12^{cd}–12′	7^{cdef}	
13′	13	
$14'^{ab}$	8^{ab}	
$14'^{cd}$	8^{cd} v. l.	
$15'^{ab}$	9^{ab}	
$15'^{cd}$–17^{ab}		980*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
17^{cd}–18^{ab}	11	
18^{cd}	9^{cd}	
18′		981*
19′	10	
$20'^{ab}$	14^{ab}	
$20'^{cd}$		985*
$21'^{ab}$	14^{cd}	
$21'^{cd}$–22		987*
23′	16	
24′	17 v. l.	
25–26^{ab}		990*
26^{cd}–27	18^{cd}–19	
28		991*
29–31	20–22	
31′	28^{ab}	
32′–36′	23–27	
37′		993*
$38'^{ab}$	28^{cd}	
$38'^{cd}$–41′		994*
	Adhy. 58	
42′–44′	1–3 v. l.	
$45'^{ab}$	4^{cd} v. l.	
$45'^{cd}$	[illegible]	1011*
46′	5 v. l.	
47′	6	
48′	8	
$49'^{ab}$		1014*
$49'^{cd}$	7^{cd} v. l.	
50′	9 v. l.	
51′	10	
52′	11 v. l.	
53′–55	12–13	
Adhy. 58	**Adhy. 60**	
1–20′		App. I, No. 53
21–34′	2–15	
35′–44′		App. I, No. 54
$45'^{ab}$	16^{ab}	
$45'^{cd}$	16^{cd} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
46′–48′		1032*
49′–$50'^{ab}$	17–18^{ab}	
$50'^{cd}$		1033*
51–52	18^{cd}–19	
Adhy. 59	**Adhy. 61**	
1–2	1–2	
3–6′		1034*
7′–$19'^{c}$	3–15^{c}	
$19'^{d}$–$21'^{b}$		1035*
$21'^{cd}$	15^{cd}	
22′		1036*
23′–29^{ab}	16–21	
29^{cd}	22^{ab} v. l.	
29′	22^{cd}	
30′–32′		1041*
33′–$35'^{c}$	23–25^{c}	
$35'^{d}$	27^{d}	
$36'^{a}$–$38'^{c}$		1043*
$38'^{d}$	25^{d} v. l.	
39		1044*
40–40′	26–27^{ab}	
41′		App. I, No. 57. 1–4
42′–43′		1046*
$44'^{ab}$	29^{cd}	
$44'^{cd}$–45		1049*
Adhy. 60	**Adhy. 62**	
1–4	1–4	
5–7		1052*
8	6	
9^{ab}		1053*
9^{cd}–16′		App. I, No. 57. 5–36
17		37–38 v. l.
17′–18	7^{cdab}	
19–22	8–11	
Adhy. 61	**Adhy. 63**	
1–9	1–9	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
10		1062*
11–16	11–16	
17	10	
18–22	17–21	
23		1064*
24–24′	22	
25′		1065*
26′–27′	23–24	
28′–29′		1066*
30′–31′	25–26	
$32'^{ab}$		1067*. 1
$32'^{cd}$		1068*
33′–35′		1067*. 2–13
$36'$–42^{c}	29–34^{c}	
42^{d}–43^{a}		1073*
43^{b}	34^{d}	
43^{cd}–45^{ab}		1074*
45^{cd}–45′	35	
$46'^{ab}$		1075*
$46'^{cd}$–$47'^{ab}$	36	
$47'^{cd}$		1076*
48	37^{ab}	
49		1077*
49′	37^{cd}	
50′–54′		1078*
55′	40	
56–59		1079*
60^{ab}	41^{ab} v. l.	
60^{cd}–64		1080*
64′	41^{cd} v. l.	
$65'^{ab}$	42^{ab}	
$65'^{cd}$		1081*
66	42^{cd} v. l.	
67–68^{ab}		1086*
68^{cd}–69	43–44^{ab}	
70		1087*
70′–71	44^{cd}–45^{ab}	
72–73		1088*
74–75^{ab}	45^{cd}–46	
75^{cd}–77^{ab}		1089*
77^{cd}–77′	47 v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
78′–80′		App. I, No. 58. 1–6
Adhy. 62		
1–10′		7–27
11′	—	—
12′–26		28–56
27	48 v. l.	
28–30		1092*
31–32^{a}	49–50^{a} v. l.	
32^{bc}		1094*
32^{d}	50^{b}	
33^{ab}		1095*
33^{cd}	50^{cd} v. l.	
34		1096*
34′–37′	51–53	
$38'^{ab}$	54^{ab} v. l.	
$38'^{cd}$	54^{cd}	
39′–41′		1098*
	Adhy. 64	
42–43^{ab}	1	
43^{cd}	2^{ab} v. l.	
43′–$45'^{cd}$	2^{cd}–4	
46′		1101*
47′–$50'^{ab}$	5–8^{ab}	
$50'^{cd}$	8^{cd} v. l.	
51′–$53'^{ab}$	9–11^{ab}	
$53'^{cd}$		1106*
54–55′	11^{cd}–13^{ab}	
$56'^{ab}$		1107*
$56'^{cd}$	13^{cd}	
57′	18	
58′–59	15	
60	17	
61–64		1108*
65	16	
66		1110*
67–68^{a}	19–20^{a}	
68^{bc}		1114*
68^{d}–72′	20^{b}–24	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
$73'^{ab}$		1115*
$73'^{cd}$–77^{ab}	25–28^{ab}	
77^{cd}	28^{cd} v. l.	
78	29	
79–85		1116*
86–87	30–31	
88		1117*
89–91^{ab}	32–34^{ab}	
$91'^{cd}$–$92'^{ab}$		1118*
93′	35 v. l.	
94′–98		App. I, No. 59. 1–18
99–$109'^{a}$		19–55 prior half
$109'^{b}$		55 post. half
$109'^{cd}$		56
110′–111′		1120*
Adhy. 63	**Adhy. 65**	
1–4	1–4	
5^{ab}	5^{ab} v. l.	
5^{cd}–6		1124*, 1125*
7–13	5–11	
14	12 v. l.	
14′		1130*
15′	13 v. l.	
16′–23′	14–21	
Adhy. 64	**Adhy. 66**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}	2^{cd} v. l.	
3–5	3–5	
6		1133*
7–8	6–7	
8′	—	—
9′	8	
10′–14′		1134*
15′–19′	10–14	
20		1141*. 1
21–22		1142*
23–26′		1144*. 1–9

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
Adhy. 65		
1–22		1144*. 10–60
Adhy. 66		
1–2′		1144*. 61–65
3′–4′	27–28	
5′		1145*
6′	29	
	Adhy. 67	
7′–19′	1–13	
20′–33′		App. I, No. 60
Adhy. 67		
1	14	
1′		1146*
2′		1147*
3′	20^{abcd}	
4′		1153*
5′–6		1148*
7	20^{ef}–21^{ab}	
8^{ab}		1155*
8^{cd}	21^{cd}	
8′		1156*
9′	22	
10′	23 v. l.	
11′	24	
12′–23		App. I, No. 61
24–26^{ab}	16–18^{ab}	
26^{cd}–28^{ab}		1150*
28^{cd}–29^{ab}	18^{cd}-19^{ab} v.l.	
$29'^{cd}$		1151*
30′	25^{abcd}	
31′–32		1157*
33^{ab}		1158*
33^{cd}	25^{ef} v. l.	
34	26	
35	27 v. l.	
36	28	
37		1159*
38–40	29–31	

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
41–41′		1161*	$50'^{ab}$		1166*
42′–43′	32–33		$50'^{cd}$–51	35	
44′–45′		1162*	51′–52′		1167*, 1168*
$46'^{ab}$	19^{ab} v. l.		53′–54′	36–37	
$46'^{cd}$	19^{cd}		55		1171*, 1172*
47′	34		56′	38	
48′		1164*	57′–59		1174*, 1176*
49′		1165*			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931–1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nīlp, or to the symbol denoting a commentary e. g. **C**ap).
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.
* (superior star) in the text indicates an emendation.
* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
〰 printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

॥ विराटपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १ C. 4. 1. 1 B. 4. 1. 1 K. 4. 1. 1

☞ Ś1 commences with adhy. 8, st. 17. — The first folio of D1 is missing; the second fol. begins with विहरिष्याम भारत (14^d). — The first fol. of D2 is a substituted fol., written in a different hand; it contains the portion of the text from the beginning up to अर्जुन उवाच before st. 7; the original MS. (fol. 2) begins with जीवधन्विना । नकुलः सहदेवस्य वासं समभिमंत्रये । followed by a *repetition* of 4^{ab} (with v. l.), om. 4^c–5^d and cont. with 6. — The first fol. of M3 also is missing.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except D4; D1. 2 orig. missing) and T2. K1 B4 Dn2 D3. 8–12 T2 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K1 ins. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥ शुभमस्तु । ॐ; K2 B3 श्रीकृष्णाय नमः; B1 ॐ नमः श्रीकृष्णाय; B2 D7 ॐ नमो भगवते (D7 ins. श्री) वासुदेवाय; B4 ॐ नमो नारायणाय । ॐ; B5 ॐ गणेशाय नमः; Dn1 श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; Dn2 D5. 9. 11. 12 श्रीगणेशाय नमः; D2 (subst. fol.) स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; D3 श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामकृष्णाय नमः; D6 ॐ नमः श्रीगुरुगोविंदगौरीगणपतिभ्यः; D8 ॐ नमो श्रीगणेशाय । व्यासाय नमः; D10 श्रीगणेशाय नमः । स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् । वासरमणिरिव तमसां राशिं नाशयति विघ्नानाम् ॥; T2 गणाधिपतये नमः.

After the introductory mantra D2 (subst. fol.) ins.:

2* द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥
तदेव लग्नं सुदिनं तदेव
ताराबलं चन्द्रबलं तदेव ।
ग्रहाश्च सर्वे सुमुखास्तदेव
लक्ष्मीपतेरङ्घ्रियुगं स्मरेद्यदा ॥
भाति सर्वेषु शास्त्रेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तारणं सर्वलोकेषु तेन भारत उच्यते ॥

[Stanza 1 = 1. 2. 242. Stanza 3 = (var.) lines 3-4 of No. 2 of App. I of Ādi.]

This is followed (marg. *sec. m.*) by:

3* भारतं भानुमा(मे)निन्दुर्यदि न स्युरमी त्र[यः] ।
ततोऽज्ञानतमोन्ध[स्य] कावस्था जगतो [भ]वेत्॥
[= (var.) Ādi 66*.]

D4 T1 G1. 3 M4. 5 (which, like G2 M1. 2, om. the introductory mantra) begin as follows. D4 begins with जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः । * * * * * * (folio damaged) [Cf. Ādi 1*] । श्रीकृष्णाजी सत्य; T1 श्रीगुरुभ्यो नमः; G1. 3:

4* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥
[= Ādi 7* and 11* (with v. l.).]

M4 begins with हरिः स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः; M5 हरिः । श्रीगणपतये नमः.

---

1 Owing to missing first folios, stanzas 1–14^c are lost in D1, and 1–4 are lost in M3; D2 *orig.* is missing for this portion (see above). — ^{a}) D3 °भघने (for °नगरे). — ^{c}) D4. 8 अवसन्; Ca उषिताः (as in text). — After 1, M1 (which om. 2–3) reads the last adhy. of Āraṇyaka (cf. v. l. 3–5 and App. I, No. 1); while K3 B5 Dn D10–12 S (except M1. 5) ins.:

C. 4. 4
B. 4. 1.5
K. 4. 1.5

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु स वराँल्लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः ।
गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत् ॥ २
कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।
अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३
ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
संनिवर्त्यानुजान्सर्वानिति होवाच भारत ॥ ४
द्वादशेमानि वर्षाणि राष्ट्राद्विप्रोषिता वयम् ।
त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रः परमदुर्वसः ॥ ५
स साधु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय ।

5* पतिव्रता महाभागा सततं ब्रह्मवादिनी ।
द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखितावसत् ।

[(L. 1) T1 G3 सुखभागिनी; T2 G1.2 M2.4 सत्यवादिनी. — (L. 2) T1 G M2.4 सा (for च). G1.3 M2.4 अज्ञातं.]

M2.4 cont.:

6* ते च ब्राह्मणमुख्याश्च सूताः पौरोगवैः सह ।
अज्ञातवासमवसन्कथं च परिचारकाः ।

2 After वैशं° उ°, N (except B1–3 D5.7; D3 adds the lines marg. *sec. m.*; D1 missing; D2 on subst. fol.) T2 ins.:

7* यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ।

T2 cont.: D4 T1 G M1.2.4.5 ins. after the last adhy. (transposed) of Āraṇyaka (cf. v. l. 3–5):

8* निवृत्तवनवासास्ते सत्यसंधा यशस्विनः ।
अकुर्वत पुनर्मन्त्रं सह धौम्येन पाण्डवाः ।
अथाब्रवीद्धर्मराजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄन्कृष्णां च संप्रेक्ष्य धौम्यं च कुरुनन्दन ।

[T2 om. line 3 and ins. line 4 after 4^{ab}.]

— D1.2 (orig.) M3 missing (cf. v. l. 1); T2 om. 2^{a}–3^{b}; M1 om. 2–3. — ^{ab}) B1.3 Dn2 D3.9.11.12 ततः; Cc तथा (as in text). B2.4.5 Dn1 D3 (by transp.) स तु; T1 G1 स तान्. G2.3 तान् (for स). B2.5 D3.8 धर्मो; Cs धर्मात् (as in text). S (T2 M1 om.; M3 missing) धर्मराजो युधिष्ठिरः. D4 युधिष्ठिरपुरोगास्ते धर्माल्लब्धवरास्तथा. — After 2^{ab}, D4 reads lines 1–2 of a passage given in App. I (No. 1); cf. v. l. 4. — ^{d}) G3 M (M1 om.; M3 missing) ह्याचख्यौ. D4 सर्वमाचख्युरेव तत्; T1 G °ख्यौ वृत्तमात्मनः.

3 D1.2 (orig.) M3 missing (cf. v. l. 1); D5 M1 om. 3; T2 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{b}) D4 समाहिताः (for युधि°). — ^{c}) D7 (marg.) Crp अरणीयुगुलं; Cv अरणीयुग्मं(!); Ca.c.r.s as in text. B1.3.4 Cap.np.rp मंथं (cf. Cs); D4 चाग्निं; S (except T2 M4; M1 om.; M3 missing) भांडं; Ca.c तस्मै (as in text). — ^{d}) D4 ब्राह्मणेभ्यो निवे°. Ca cites ब्राह्मणाय, Cr न्यवेदयत् (both as in text). — After 3, M (for M1 cf. v. l. 1; M3 missing) reads the last adhy. of Āraṇyaka (cf. App. I, No. 1), followed by 8*.

4 D1 M3 missing (cf. v. l. 1); M om. 4. For D2 cf. v. l. 1. — ^{b}) D2 °पुत्रो महाबलः (subst. fol.) and मध्यमं वाक्यमब्रवीत् (orig. fol.); T1 G कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः (T1 *inf. lin.* G1 दृढव्रतः; G2 धृतव्रतः). — After 4^{ab}, T2 ins. line 4 of 8*. — D2 (orig.) om. 4^{c}–5^{d}; T2 om. 4^{cd}. — ^{c}) K2 D3 संनिवृत्य; B (except B5) Dn2 D5.6 (m as in text).9.11.12 Cnp संनिकृष्य; D2 (subst. fol.).7 m.10 संनिमंत्र्य; T1 G समाहूय; Cv संघटय्य; Cap संनिकर्ष्य (with the remark: इति पाठः प्रायशः), and संनिवेश्य; Ca.c.n.r.s as in text. — After 4, D4 reads the last adhy. of Āraṇyaka (cf. App. I, No. 1), followed by 8* (reading, however, lines 1–2 of the first passage after 2^{ab}).

5 D1 missing; D2 (orig.) om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D2 (subst. fol.).10 एतानि (for इमानि). — ^{b}) B1–4 D2 (subst. fol.).5.6.10 स्वराष्ट्रात्प्रो°; B5 Dn1 राज्यविप्रो°; T1 G2 राज्ञा विप्रो°. Cc cites विप्रोषिताः (as in text). — After 5^{ab}, T1 G ins.:

9* छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ।
उषिताश्च वने कृच्छ्रं यथा द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्याम छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।

[(L. 3) G2 शेष- (for छन्ना). G1 अज्ञातवासं वत्स्यंतः कथयंती महाबलाः.]

Thereafter T1 G read the last adhy. of Āraṇyaka (App. I, No. 1), followed by 8*, and a *repetition* of 5^{ab}; cf. H. Lüders, *Ueber die Grantharecension des Mahābhārata*, p. 54. — ^{c}) K1 °शोधनप्राप्तः(?); K2 °शोब्दः सं°; D4 °दशमिमं प्राप्तं. — ^{d}) B1.5 Dn D6.11.12 कृछ्रात्; Cs as in text. D6 °दारुणः (for °दुर्वसः). Cr cites दुर्वसः (as in text). D4 छन्नं तद्ब्रूहि पार्थिव. — After 5, D4 ins.:

10* संवत्सरमिमं यत्र विहरेम निरामयम् ।

For 5^{c}–6^{b}, S subst. a line for which cf. v. l. 6.

6 D1 missing (cf. v. l. 1). For D2 see above.

यत्रेमा वसतीः सर्वा वसेमाविदिताः परैः ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां भरतर्षभ ॥ ७
किं तु वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किंचित्स्म रोचय ॥ ८
सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून् ।
पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ।
दशार्णा नवराष्ट्रं च मल्लाः शाल्वा युगंधराः ॥ ९
एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।
वत्स्यामो यत्र राजेन्द्र संवत्सरमिमं वयम् ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।
अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११
अवश्यं त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।
संमन्त्र्य सहितैः सर्वैर्द्रष्टव्यमकुतोभयम् ॥ १२ C. 4. 15 B. 4. 1. 16 K. 4. 2. 12

— ^{a}) $K_{1.2}$ ततो; D_2 (subst. fol.) इमं; $C_{c.r}$ इतो (as in text). D_2 (orig. fol.) तत्र कौंतेय त्वरितो; $D_{7.9}$ स साधु वद (D_9 -वादं) कौंतेय. — For 5^c–6^b, S subst. त्रयोदशमिदं (T G_3 M_5 °मिमं; M_{1-4} संवत्सरमिदं) प्राप्तं क्व नु वत्स्यामहेर्जुन. — After 6^{ab}, D_8 ins.:

11* अबुद्धा धार्तराष्ट्राणां सहिताः सह कृष्णया ।

(see below); while M_5 ins.:

12* संवत्सरमिदं यत्र विचराम यथासुखम् ।

— ^{cd}) B_2 D_5 सर्वे; D_3 तात (for सर्वा). B (except B_2) Dn D_2(orig. and subst. fol.)$_{.3.4.7-9.11.12}$ $C_{ap.cp.r}$ संवत्सरमिमं यत्र; $C_{a.rp}$ यत्रेमा वसतीः सर्वे. C_c cites इमा वसतीः. $B_{1.3.4}$ D_{n2} $D_{3.5.6.9.11.12}$ $C_{np.r}$ वत्स्यामो; B_2 D_2(orig. and subst. fol.)$_{.7.10}$ $C_{a.rp}$ वसामो (for वसेम). D_7 वयं; D_8 स्वयं (for परैः). S अबुद्धा धार्तराष्ट्रैश्च (M_3 अविज्ञाता धार्तराष्ट्रैः) समग्राः सह कृष्णया.

7 D_1 missing (cf. v. l. 1). The subst. fol. of D_2 ends with अर्जुन उ°; for the orig. fol., see note at the beginning (p. 3). — ^{b}) D_7 धर्मस्यैव महात्मनः. — ^{d}) $D_{2.4.8}$ जनानां (for नराणां). B_5 D_{n1} °णां नात्र संशयः.

8 D_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B_5 D_{n1} तत्र (for किं तु). D_{10} यानि वै पुरराष्ट्राणि; S यानि राष्ट्राणि वासाय. — ^{b}) $M_{1.2}$ तानि च (for कानि°). — ^{d}) T_1 वि-; T_2 G M_5 तु; M_{1-4} सु- (for स्म).

9 D_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_2 पुण्या (for रम्या). T G_1 रम्या (T_2 राजन्) जनपदाः संति. — ^{b}) K_1 बहुलाः; S बहवः. S त्वभितः; $C_{a.v}$ परितः (as in text). — ^{c}) A few MSS. पंचालाः. T G M_3 चैव म(T_2 G_2 मा)त्स्याश्च. — ^{d}) S साल्वा वैदेहबाल्हिकाः. — ^{e}) $B_{1.4.5}$ Dn $D_{9.11.12}$ नवराष्ट्राश्च; S शूरसेनाश्च. — ^{f}) K_1 मल्लासाल्वा; K_2 मल्लशाल्वा; D_2 मल्लाः साल्वा; D_7 शाल्वाः पांक्ता· D_3 सिंधुभद्राश्च कोशलाः; D_4 सिंधुर्मत्स्यः सकोशलः; D_9 सिन्धुशाल्वाः सकोशलाः; S कलिंगा मा(T_2 $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ म)गधा अपि. — After 9, N ins.:

13* कुन्तिराष्ट्रं च विस्तीर्णं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा ।

[D_{n2} $D_{11.12}$ कुंतिराज्यं. $B_{1.3.4}$ $D_{3.5.6.8-10}$ सु- (for च). $B_{3.5}$ D_{n1} विपुलं (for विस्तीर्णं).]

On the other hand after 9, S ins.:

14* विराटनगरं चापि श्रूयते शत्रुकर्शन ।
रमणीयं जनाकीर्णं सुभिक्षं स्फीतमेव च ।
नानाराष्ट्राणि चान्यानि श्रूयन्ते सुबहून्यपि ।

10 D_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $B_{1.3}$ D_{n2} $D_{7.11.12}$ तेषां तु (for एतेषां). $D_{3.4}$ कतमे राष्ट्रे. — ^{c}) $D_{7.8}$ वसामो. B_5 D_{n1} D_{2-4} यत्र वत्स्यामहे राजन् (D_{2-4} गूढाः). — For 10, S subst.:

15* यत्र ते रोचते राजंस्तत्र गच्छामहे वयम् ।
कतमस्मिञ्जनपदे महाराज निवत्स्यसि ।

T $G_{1.3}$ cont.:

16* मा विषादे मनः कुर्याद्राज्यभ्रंश इति क्वचित् ।

11 D_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B_5 D_{n1} श्रुतम् (for एवम्). B_{1-3} G_2 $M_{1.2}$ एव (for एतन्). — ^{b}) D_{10} धर्मः (for यथा). $G_{2.3}$ गुरुः; C_r प्रभुः (as in text). — ^{d}) T G_1 M_{2-5} तथैतत्; $G_{2.3}$ तथैव; M_1 तथेदं (for तत्तथा). T_1 एवम्; T_2 एतद् (for the second तद्).

12 D_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $B_{1.3.4}$ D_{n2} $D_{3.7.11.12}$ $G_{2.3}$ om. तु. K_2 $D_{5.8}$ T_1 M_1 च (for तु). T_1 नि- (for एव). C_n त्वेव (as in text). D_4 किं तु देशं सुबह्वन्नं. — ^{b}) D_8 सुसमिद्धं (for रम°). $G_{2.3}$ सुखं (for शिवं). $B_{1.3}$ D_{10} $G_{2.3}$ शुभं; D_3 पुरं (for सुखम्). D_8 T_1 C_v transp. शिवं and सुखम्. C_r सुखं शुभं (शुभं a v. l. for सुखं?). C_a रमणीयं शिवं सुखं (as in text). — ^{d}) B D (except $D_{6.7.9}$; D_1 missing) वस्तव्यम् (for द्रष्टव्यम्). K_1 $B_{3m.5}$ D (except $D_{3.6-9}$; D_1

C. 4. 16 B. 4. 1. 17 K. 4. 2. 13 मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पाण्डवान् ।
धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सुमहाधनः ॥ १३
विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।
कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १४
यानि यानि च कर्माणि तस्य शक्ष्यामहे वयम् ।
कर्तुं यो यत्स तत्कर्म ब्रवीतु कुरुनन्दनाः ॥ १५

अर्जुन उवाच ।

नरदेव कथं कर्म राष्ट्रे तस्य करिष्यसि ।
विराटनृपतेः साधो रंस्यसे केन कर्मणा ॥ १६
मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ।
राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करिष्यसि पाण्डव ॥ १७
न दुःखमुचितं किंचिद्राजन्वेद यथा जनः ।
स इमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः ।
विराटमनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभम् ॥ १९

---

missing) $M_{1.2}$ **Ca** °भयैः. — After 12, $D_{3.4.7.8}$ ins.:

17* देशः पुण्यः समुद्दिष्टः सर्वबाधाविवर्जितः ।;

while D_6 ins.:

18* यस्य यस्य वचो हीदं समहर्षत पाण्डवान् ।

13 D_1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) S (mostly) मात्स्यो. $K_{1.2}$ D_4 भगवान्; $G_{2.3}$ नृपतिः (for बल°). — ^{b}) B_5 Dn_1 अभिरक्तोथ; D_4 अभिरंस्येत्स. D_5 बांधवान् (for पाण्ड°). T_1 M महाभौमश्च नः (T_1 M_5 वि-) श्रुतः; T_2 महाभौम इति श्रुतः; G महाभागश्च नः (G_1 °ग इति) श्रुतः. — ^{c}) S दान($M_{1.4}$ राज)शीलो. — ^{d}) K स महा°; B_4 $D_{4.8}$ °बलः; B_5 Dn_1 सततं प्रियः; Dn_2 $D_{2.3.11.12}$ °यशाः. S वृद्धः सत्सु च संमतः. — After 13, S (T_2 G_1 om. line 1) ins.:

19* गुणवाँल्लोकविख्यातो दृढभक्तिर्विशारदः ।
तत्र मे रोचते पार्थ मत्स्यराजान्तिकेऽनघ ।

14 In D_1, 14^{abc} is missing (cf. v. l. 1). — ^{ab}) K रम्ये; D_{10} तत्र (for तात). $B_{1.3}$ transp. विराट° and संवत्सरमिमं. S °रे तात मासान् (G मासा) द्वादश संश्रितान् (T_1 संमितान्; G $M_{2.3}$ संश्रिताः; M_1 संज्ञितान्). — K_1 (hapl.) om. 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) D_{2-4} कुर्वाणास्. — D_1 sets in with 14^{d}. — ^{d}) S (except T_2) वसामेतीह रोचये.

15 K_1 (cf. v. l. 14) T_2 om. 15^{ab}. — ^{a}) S (except T_1; T_2 om.) इह (for च). — ^{b}) Dn_2 $D_{5.11.12}$ $M_{1.2.5}$ तानि (for तस्य). K_2 B Dn $D_{5.6.9.11.12}$ **Ca**.r.s वक्ष्यामहे; $D_{1-4.7.8}$ शिक्ष्या(D_3 °क्षा)महे. — ^{c}) B_{1-3} $D_{5.6.10}$ योग्यः स; B_4 Dn_2 $D_{11.12}$ योग्या स; D_4 योग्यश्च; D_9 योग्यानि (for यो यत्स). Dn_2 D_{10-12} यत्कर्म; D_4 यः कर्म; D_9 तान्येव. B_5 Dn_1 आसाद्य मत्स्यं तत्कर्म; D_3 कर्तुं यच्छक्यते कर्म; D_7 कर्तुं योग्यं भवेत्कर्म; **Ca** कर्तुं योग्यः स तत्कर्म. **Cr** cites कर्तुं योग्यः स. — ^{d}) B_5 Dn_1 **Cn** प्रब्रूत; Dn_2 $D_{9.11.12}$ ब्रवीध्वं; $D_{5.10}$ ब्रुवंतु; **Ca**.r as in text. K_1 B_4 $D_{3.8}$ M_4 °नंदनः; K_2 B_3m D_4 T G $M_{1-3.5}$ °नंदन; **Ca** as in text.

16 D_1 पाण्डव उ°; $D_{2.3}$ पांडवा ऊचुः. — ^{ab}) $G_{2.3}$ M_1 जनदेव. B_4 तात; D_6 तस्य (for कर्म). B_5 Dn_1 $D_{5.10}$ transp. कर्म and तस्य. B_3 $D_{1-3.11}$ $G_{2.3}$ $M_{2.4.5}$ transp. राष्ट्रे and तस्य. B_1 तस्य राज्ये; Dn_2 D_{12} राज्ये तस्य; D_4 तस्य गेहे; D_7 गृहे तस्य; D_{11} राज्ये कर्म; M_1 मत्स्यराष्ट्रे; M_3 मत्स्यराज्ञः (for राष्ट्रे तस्य). D_6 राष्ट्रे त्वं विचरिष्यसि. — ^{c}) K_2 B_5 Dn_1 विराटनगरे. D_{10} विराटनृपतिं स त्वं; S मानुषेंद्र (M_5 मानवेंद्र) विराटस्य. — ^{d}) $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{5-7.9.11.12}$ वत्स्य° (for रंस्य°). — After 16, S ins.:

20* अक्लिष्टवेषधारी च धार्मिको ह्यनसूयकः ।
न तवाभ्युचितं कर्म नृशंसं नापि कैतवम् ।
सत्यवागसि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जितः ।

[(L. 3) T $G_{2.3}$ याज्ञीयो. G_1 सत्यसंधोसि वाग्मीयो.]

17 D_3 om. 17–18. — ^{a}) K $D_{1.2.9}$ G_3 $M_{1.2}$ धीमान्; **Ca** ह्रीमान् (as in text). — ^{b}) T_1 धर्मवान् (for धार्मिकः). N (except K B_5 Dn_1; D_3 om.) **Ca**.c सत्यसंगरः. — ^{cd}) K_2 B_5 Dn_1 आपदाकृष्टः; $D_{7.8}$ आपदि क्लिष्टः; K_1 corrupt. K चिकीर्षसि (for करि°). S स राजंस्तपसा क्लिष्टः कथं तस्य (T_2 G_1 कर्म) च(T $G_{1.3}$ क)रिष्यसि. — Cf. H. Lüders, *Ueber die Grantharecension*, p. 62.

18 D_3 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{b}) K D_1 राज्ञो; B Dn $D_{4-6.8-12}$ राजा; D_7 राष्ट्रे (for राजन्). S राजन् पापजनो (T $G_{1.3}$ °मतेर्) यथा. — ^{c}) D_1 M_2 चेमाम् (for इमाम्). — M_1 (hapl.) om. 18^{d}–19^{c}. — ^{d}) $M_{2.4.5}$ वासं; M_3 पापं (for घोरां). $D_{1.4.8}$ तरिष्यति; D_{10} चरि°; $M_{2.3}$ करि°. — After 18, S (except M_1) ins.:

21* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

19 M_1 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). T_2 G_1 M_2 om.

सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ।
कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेविता ॥ २०
वैडूर्यान्काञ्चनान्दान्तान्फलैर्ज्योतीरसैः सह ।
कृष्णाक्षाल्लँलोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ २१
आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ।
इति वक्ष्यामि राजानं यदि मामनुयोक्ष्यते ॥ २२
इत्येतद्वो मयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन कर्मणा ॥ २३ C. 4. 27 B. 4. 1. 28 K. 4. 3. 7

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधि॰ उ॰. T1 G2.3 M3–5 वैशं॰ (for युधि॰ उ॰). — a) T2 श्रणु पार्थ; G1 श्रवणं यत्; G2.3 M (M1 om.) अहं तु यत्. — b) D1–4.9 अहं (for वै). K1 D3 T G1 ॰नंदन. G2.3 M (M1 om.) तन्मे कर्म निबोधत. — c) D1.3.9 S (M1 om.) ॰टं समनुप्राप्य. — d) B2.4.5 Dn1 D4–6.8.10.11 ॰षंभाः; Dn2 D7.9.12 मनुजर्षभाः (D9 ॰भं); S म(T1 मा)त्स्यनंदन.

20 b) S विराटस्येति मे मतिः. — c) S ब्रुवाणोहं (for द्विजो भूत्वा). — d) K1 प्रियवेदिता; K2 ॰वेदिनः; B Dn D2.4–6.9–12 Cc.s (cf. Ca) ॰देवनः; D1 ॰देविनः; D3.8 ॰वादिनः; S साधुदेविता (G2 ॰दैवताः; M5 ॰सेविता). Cr cites only -देवनः; Crp -देविता.

21 a) A few MSS. (and Ca.n.r) वैदूर्यान्; Cc.s वैडूर्यान् (as in text). D7.9m अक्षान्; Cr.s दांतान् (as in text). — b) B4 D1–3 ज्योति॰; all comm. ज्योती॰ (as in text). T G स्फाटिकान्राजतानपि; M स्फाटिकांश्च मणींस्तथा. — c) D9 कृष्णांलोहितवर्णांश्च; Ca as in text (cf. Cc.r.s.v). — d) K D4 निवेत्स्यामि; K2 (*sup. lin.*) B (except B5) D5.6.10 Cap विधास्या॰; D1.2 T2 M5 निवप्स्या॰; D3 T1 G1 M1–4 निवत्स्या॰; D7.9 वर्तयिष्ये; G2.3 निवपिष्ये; all comm. as in text. Cf. H. Lüders, *Das Würfelspiel im alten Indien*, pp. 15, 16, 21, 65. — After 21, K2 D4.7.8 S (M1 om. lines 1–3) ins.:

22* अरिष्टान्राजगोलिङ्गान्दर्शनीयान्सुवर्चसः ।
लोहितांश्चाश्मगर्भांश्च सन्ति तात धनानि मे ।
दर्शनीयान्सभानन्दान्कुशलैः साधु निष्ठितान् ।
अप्येतान्पाणिना स्पृष्ट्वा संप्रहृष्यन्ति मानवाः ।
तान्विकीर्य समे देशे रमणीये विपांसुले । [5]
देविष्यामि यथाकामं स विहारो भविष्यति ।

[(L. 1) K2 D4.7.8 अदृष्टा राजगोष्ठीषु; T2 ॰ष्टा राजगोलिंगाः; G1 अदृष्टो राजलिंगैश्च; G2.3 अक्लिष्टान् श्रीमतो (G3 राजतो) लिंगान्. K2 D4.7.8 दर्शनीया मनोरमाः. — (L. 2) K2 D4.7.8 लोहिताक्षाः सुगर्भाश्च संति मे बहवः शुभाः. — (L. 3) K2 D4.7.8 T G1 दर्शनीयाः. K2 D4.7.8 सुखस्पर्शाः; T G1 सभानंदाः. K2 D4.7.8 समधिष्ठिताः; T1 साधु निष्ठिताः; T2 G1 साधु निर्मिताः; G2.3 M4.5 साधु निश्चितान्. — (L. 4) K2 D4.7.8 यद्येते पाणिना स्पृष्टाः. — (L. 5) G2 M5 प्रकीर्य; M1–4 प्रकीर्णान्. K2 D4.7.8 ते विकीर्णाः शुचौ देशे. M रमणीयान्. — (L. 6) K2 D4.7.8 G1 देविष्यंति. K2 यथाकालं.]

S cont.:

23* कङ्को नाम्ना परिव्राट् च विराटस्य सभासदः ।
ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षकौशले ।
ब्राह्मो वेदो मयाधीतो वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारगः ।
पृष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञः प्रियहितं वचः । [5]

[(L. 1) M1.5 परिव्राजः; M2.4 विराटस्य (for परिव्राट् च). M2.4 परिव्राजः; M5 भविष्यामि (for विरा॰). — (L. 2) G2.3 M1.2 शकुनि॰. — (L. 3) T1 ब्राह्मा वेदा मयाधीता॰; M4 ब्राह्मं वेदमधीयानः. — (L. 5) T1 G1.3 M2 प्रियतमं.]

T1 G M1.3 cont.: T2 M2.4.5, ins. after 22:

24* विराटनगरे छन्न एवंयुक्तः सदा वसे ।

[M1–3 कृष्णया च सहानुजैः M5 कृष्णया सह भारत (for एवं॰ etc.).]

N ins. after 21 (K2 D4.7.8, after 22*):

25* विराटराजं रमयन्सामात्यं सहबान्धवम् ।
न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ।

[(L. 1) D4 विराटं रमयंस्तात सामात्यं सपुरोहितं. — (L. 2) D4 रमयिष्ये च; D8 तोषयिष्यामि.]

22 T1 G1.3 read 22 after 23^{ab}. — c) B2.4 D (except Dn1) नृपतिं (for राजानं). — d) B1.4 सोनुयोक्ष्यति; B3 D2 G3 M5 अनुयोक्ष्यति; B5 Dn D9.11.12 सोनु॰; D3 अनुपृच्छते; M1 अनवेक्षते. Ca cites अनुयोक्ष्यति; Ccp प्रतिमंस्यते; Crp अभिमंस्यते(?); Cc.r.s अनुयोक्ष्यते (as in text). D4.7m यदि प्रक्ष्यति मां स्वयं; D7 यदि संप्रति पश्यते. — After 22, T2 M2.4.5 ins. 24*.

23 T1 G1.3 read 23^{ab} before 22. — a) Dn2 D11.12 ते (for वो). D1–4 समाख्यातं (for मया॰). S इत्येवं (T G1 M4.5 इत्येतन्) मत्प्रतिज्ञातं. — b) S विचरिष्यामि. — S ins. after 23^{ab} (T1 G1.3 after 22) a

२

C. 4. 28
B. 4. 2. 1
K. 4. 3. 8

भीम उवाच ।

पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ।
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ॥ २
आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ।
तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ॥ ३

---

colophon (*adhy. no.:* T_1 G M_2; T_2 1), and begins a fresh adhy. with the following lines (M_{1-3} om. the posterior half of line 1 and prior half of line 2):

26* वैशंपायनः ।
एवं निर्दिश्य चात्मानं निःश्वसन्नुष्णमार्तिजम् ।
विमुञ्चन्नश्रु नेत्राभ्यां भीमसेनमुवाच ह ।

— ^{cd}) $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{5.6.11.12}$ वत्स्य° (for रंस्य°). B_5 Dn_1 हेतुना (for कर्म°). — For 23^{c}, S subst.:

27* युधिष्ठिरः ।
भीमसेन कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यसि ।
हत्वा क्रोधवशांस्तात पर्वते गन्धमादने ।
यक्षान्क्रोधाभिताम्राक्षान्राक्षसांश्चातिपौरुषान् ।
प्रादाः पाञ्चालकन्यायै पद्मानि सुबहून्यपि ।
बकं राक्षसराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।
जघ्निवानसि कौन्तेय ब्राह्मणार्थमरिंदम ।
क्षेमा चाभयसंवीता सैकचक्रा त्वया कृता ।
हिडिम्बं च महावीर्यं किम्मीरं चातिपौरुषम् ।
त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कण्टकं कृतम् ।
आपदं चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ।
जटासुरवधं कृत्वा वयं च परिमोक्षिताः ।
मत्स्यराजान्तिके तात वीर्यपूर्णोऽत्यमर्षणः ।
वृकोदर विराटस्य बलवान्दुर्बलीयसः ।
समीपे नगरे तस्य.

[(L. 1) T_1 G मत्स्य- (for तस्य). — (L. 4) M_2 पुष्पाणि (for पद्मानि). — (L. 8) T G_1 चैव राक्षसं (for चाति°). — T_1 ins. after line 13: G_1, after line 14:

28* मध्ये निवासं भीमस्य दुष्करं तस्य भूपतेः ।

— (L. 14) M_{1-3} तात (for तस्य).]

— After 23, K_2 $D_{3.7.8}$ ins.:

29* श्रुत्वा स देवो नरदेवकर्म
प्रपूज्य वाक्यं तमुवाच धीमान् ।
स्वकर्मयुक्तं च हितं च काले
विमृश्य वाग्मी प्रविहाय चिन्ताम् ।

Colophon om. in D_7. $Ś_1$ missing. — *Sub-parvan:* D_6 पाण्डवप्रवेश. — *Adhy. name:* $B_{1.3.4}$ संमंत्रणे युधिष्ठिरवाक्यं; B_2 संमंत्रणं; B_5 युधिष्ठिरवचनं; D_{1-3} युधिष्ठिरकथनं (D_2 °कथानकं); $D_{4.9}$ युधिष्ठिरवाक्यं; D_6 मंत्रणं; T_2 G_1 अज्ञातवासमंत्रः; G_2 M_4 युधिष्ठिरच्छन्नवास(M_4 °वासोपाय)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K $B_{2.4.5}$ Dn_2 $D_{5.6.9-12}$ T_2 1; T_1 G M 2. — *S'loka no.:* D_1 M_1 28; G_3 31.

2

1 K $B_{2.4}$ Dn $D_{6.8-10}$ भीमसेन उ°. G_1 first reads 1^{ab} as in S (with v. l.), and then as in text (with वललं for बल्लवो)! — ^{a}) S सूदोहं वललो नाम्ना. — ^{b}) Dn_1 भारत; Ca.v नामतः (as in text). S सूपकारो ($M_{1.3}$ °री) नियोधकः (T G_1 नराधिप). — ^{c}) D_5 नृपतिं (for राजानं). — ^{d}) S रोचये (for मे मतिः). — After 1, S ins.:

30* रसान्नानाविधांश्चापि स्वादुवन्मधुरांस्तथा ।

2 ^{a}) K_2 $D_{5.8}$ सूपांस्तस्य; D_6 भूपालस्य; S सूपांश्चापि ($G_{2.3}$ सूपं चैव). Cc cites सूपानि; Ca as in text. — For S see below. — ^{c}) K_2 वै रम्यैः; Dn_1 D_1(by corr.)$_{.2-4.8}$ यान्यस्य; Dn_2 $D_{11.12}$ चैवास्य. — ^{d}) $D_{1.4}$ भविष्यंति (for व्यञ्ज°); cf. 32*. — G_1 reads 2^{cd} also as in text (cf. 32*). — ^{e}) Dn_1 $D_{2.4-6.8.9.11.12}$ G_1 तानि (for तान्). D_{10} अस्य (for अपि). K तान्यपि भावयिष्यामि. — For 2^{cdef}, S (for G_1 see above) subst.:

31* पूर्वमप्राशितांस्तेन कर्तास्मि सगुणान्वितान् ।
स्वादु व्यञ्जनमास्वाद्य मन्ये प्रीतो भविष्यति ।

G_1 cont.:

32* कृतकृत्या हि ये तस्य भविष्यन्ति सुशिक्षिताः ।
=(var.) 2^{cd}.

3 ^{b}) K संचयान्; Ca निचयान् (as in text). D_{1-3} महतो निचयानपि; S पा($M_{1.4}$ *sup. lin.* स्फा)टितानां शतं शतं. — ^{c}) K उ(mislection for Śāradā त)त्प्रेक्ष्य; Dn_1 यत्प्रेक्ष्य. D_8 राजा (for कर्म). D_5 तत्कर्म प्रेक्ष्य विपुलं; S राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा. — ^{d}) K Dn_1 D_{1-4} राजा संयोक्ष्यते (K_1 °प्रेक्षते; K_2 °प्रेक्ष्यते) स (D_4 हि) मां; $B_{1.3}$ (m as in text) राजा तोषं गमिष्यति; D_8 संयोक्ष्यति महानसे; S न

द्विपा वा बलिनो राजन्वृषभा वा महाबलाः ।
विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ४
ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः ।
तानहं निहनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ॥ ५
न त्वेतान्युध्यमानान्वै हनिष्यामि कथंचन ।
तथैतान्पातयिष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ६
आरालिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः ।
आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ७
आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशां पते ।
इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

यमग्निर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्नृणां वरम् ।
दिधक्षुः खाण्डवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ९
महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् । C. 4. 39 B. 4. 2. 12

मां परिभवि°. — After 3, N ins.:

33* अमानुषाणि कुर्वाणं तानि कर्माणि भारत ।
राज्ञस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् ।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ।

[(L. 1) Dn D12 कुर्वाणस्; D1–4. 7. 9 कर्माणि; D8 राजेंद्र. D1–4 कुर्वाणं तत्र; D7. 9 कुर्वाणं तानि (for तानि कर्माणि). — (L. 2) D1. 4 परे; D2. 7. 9 अपरे; Cc. r परि- (as above). B3m D1. 3. 4. 8 प्रेक्ष्याः; Cv प्रेष्याः (as above). D1. 3 पश्यंते; Ca. v मस्यंते (as above). K D3 नृप; Ca. rp भृशं; Cr नृपं (as above).]

D4 cont.:

34* द्विपान्सिंहान्हनिष्यामि क्रीडार्थं तस्य पार्थिव ।
योधानन्यान्हनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ।

[With line 2 cf. 5^{cd}.]

4 ^{a}) D1–3 च (for वा). — ^{b}) D1. 2. 7 ऋषभाः; D5 वृषा वा; D8 महिषा. D1–3 च; D5 सु- (for वा). — ^{c}) D10 परैः (for मया). — ^{d}) D5 निर्मथिष्यामि. — For 4, S subst. the foll. lines (which it reads after 6):

35* वृषो वा महिषो वापि नागो वा षाष्टिहायनः ।
सिंहो व्याघ्रो यदा चास्य ग्रहीतव्यो भविष्यति ।
तान्सर्वान्दुर्ग्रहानन्यैराशीविषविषोपमान् ।
बलादहं ग्रहीष्यामि मत्स्यराजस्य पश्यतः ।,

which are followed by 38*.

5 ^{a}) B3m D5 केचिन्मां (for च केचिन्). K नियोत्स्यंते; D1–3. 7–9 नियोक्ष्यति (D7 °ते); Ca as in text. — ^{b}) B4 Dn2 D6–8. 10 समाजे मां (D7. 8 च). K Dn1 D4 नियोजकाः; Ca. c. v as in text. — For 5^{ab}, S subst.:

36* ये च तस्य महामल्लाः समरेष्वपराजिताः ।
कृतप्रतापा बहुशो राज्ञः प्रात्ययिका बले ।
रङ्गोपजीविनः साराः परेषां च भयावहाः ।

[(L. 2) T1 G1 प्रत्यायिका. — (L. 3) T G1. 3 सर्वे (for साराः).]

— ^{c}) B3 Crp (?) निग्रहीष्यामि; T2 विधमि°; Cr as in text. — ^{d}) B Dn1 D5–8. 10 S (except M4. 5) रतिं (for प्रीतिं). D9. 10 S राज्ञः (for तस्य). G1. 2 M1–4 प्रवर्त°.

6 ^{a}) K2 नन्वेवं; Dn2 D11. 12 न चैतान्; D1. 3 यद्येतान्; D7. 9 न त्वेवा-; T G1. 3 M न च तान्. Cn cites न तु. B1. 2. 3m D5 T G1. 3 M युध्यमानो. B1. 3m T G1. 3 M अहं; D5 अपि; D7. 9 च (for वै). K1 न त्वेव तान्यवसरो; G2 न च तावद्युध्यमानां. — ^{b}) D5 निहनिष्यामि कंचन; S नयिष्ये यमसादनं. — After 6^{ab}, D4 ins.:

37* तथैतान्युध्यमानोऽहं निहनिष्यामि सर्वशः ।

— ^{c}) Dn2 D4. 11. 12 तथैव तान्पा(D4 °न्घा)तयिष्ये; D1. 3 तथैतान्पातयिष्येहं; D2 तथैव तान्पातयेय; S तथा तान्निहनिष्यामि. — ^{d}) K क्वचित्; D1–3 क्षितिं (for क्षयम्). S जीविष्यंति यथातुराः (G1 °था नराः; G2 °था पुरा). — After 6, S reads 35* (which is a subst. for 4), and cont.:

38* आरालिका वा सूदा वा येऽस्य युक्ता महानसे ।
तानहं प्रीणयिष्यामि मनुष्यान्स्वेन कर्मणा ।

7 ^{ab}) G3 विकर्ता च (for गोवि°). D9 सूपकारो; G3 सूपकारी; Ca. s. v as in text. D1–4. 8 transp. गोवि° and सूप°. — ^{d}) Ca पृष्टो (for इति). S मानवान्; Ca राजनि (for पृच्छतः).

8 S transp. 8^{ab} and 8^{cd}, substituting at the same time for 8^{ab}:

39* विराटनगरे छन्नो मत्स्यराजसमीपतः ।

[Cf. 24*. — T G1. 3 विराटस्य (for मत्स्यराज-).]

— Before 8^{cd}, T1 G1 also ins. 8^{ab} as in N ! — ^{c}) S इत्येवं मत्(T G1 वः)प्रतिज्ञातं.

☞ For st. 9–20, S subst. a passage (of 41 lines) which, besides containing additional stanzas, shows other differences. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 20.

10 For S cf. v. l. 20. — ^{ab}) D4 महाबलो महा-

C. 4. 39 B. 4. 2. 12 K. 4. 3. 23 सोऽयं किं कर्म कौन्तेयः करिष्यति धनंजयः ॥ १०
योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् ।
विजित्यैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ।
श्रेष्ठः प्रतियुधां नाम सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ ११
सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ।
आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १२
आयुधानां वरो वज्रः ककुद्मी च गवां वरः ।
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्यो वर्षतां वरः ॥ १३
धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावतो वरः ।
पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ॥ १४
यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर ।
एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १५
सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वो बीभत्सुः किं करिष्यति ॥ १६
उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्तानि देवरूपेण भास्वता ॥ १७
यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥ १८
हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ।
त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १९
मृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव ।

बाहुर्महासत्त्वो महामतिः.

11 For S cf. v. l. 20. — ^{a}) $D_{4.8}$ योयमिंद्रमपाकृत्य. — ^{c}) K Dn $D_{5.10-12}$ एव (for इन्द्रं). — After 11^{cd}, N ins.:

40* वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः ।
[Cr कृतवान् (for हृतवान्).]

— ^{e}) D_3 वापि; D_8 लोके (for नाम). B_1 Dn $D_{4.9-12}$ श्रेष्ठो यः (D_4 यथेष्ट-) प्रतियोधानां; B_2 श्रेष्ठः प्रतियुधानां (sic); $D_{5.6}$ श्रेष्ठः प्रतियुधानानां; D_7 यः श्रेष्ठः प्रतियुद्धानां; Ca as in text. Cc cites प्रतियुधानानां. — After 11, B_3 ins.:

41* पर्वतानां च हिमवान्कुरुक्षेत्रं च तीर्थतः ।
ग्रहाणामपि शीतांशुर्गरुडः पक्षिणामपि ।
वायुर्बलवतां श्रेष्ठस्तापसो भृगुसत्तमः ।

12 For S cf. v. l. 20.

13 For S cf. v. l. 20. — ^{a}) K_1 च यो व्रजः; $B_{1.3.5}$ Dn_1 $D_{5.8.9}$ वरं वज्रं; Dn_2 $D_{11.12}$ तथा वज्रं. — ^{b}) $B_{2.3}$ Cr ककुद्मान्; B_4 ककुद्वश; Cc as in text. — After 13^{ab}, D_8 ins. 15^{ab} (v. l. स्वस्यां जात्यां for जात्यां जात्यां). — ^{d}) K गर्ज° (for वर्ष°). $D_{1-3.7}$m नदीनां जान्हवी यथा; D_4 यक्षाणां धनदस्तथा.

14 For S cf. v. l. 20. — ^{a}) B_4 D_{10} हंसानां; Cc नागानां (as in text). — D_3 om. 14^{bc}. — ^{b}) N (except $B_{2.4}$ D_4; D_3 om.) ऐरावणो; Cv as in text. — After 14, D_2 ins.:

42* माता गुरूणां प्रवरा वर्षतां जलदो वरः ।

15 For S cf. v. l. 20. — ^{b}) D_4 पांडवेषु; $D_{8.9}$ जातौ जातौ. — ^{c}) D_3 एवं हि सर्ववीराणां.

16 For S cf. v. l. 20. — ^{a}) $D_{1-4.7.8}$ Ca.rp अनवमो; D_2m लब्धवरो; Cap अवरजः; Cap.c.r as in text. — ^{b}) Dn $D_{11.12}$ महाद्युतिः; D_4 महामतिः (for च भारत). Ca cites च (as in text). — ^{cd}) $D_{2.3.9}$ गांजीव°. $B_{1.2}$(m as in text)$_{.3.5}$ Dn $D_{5-9.11.12}$ transp. श्वेता° and बीभ°. D_4 ह्यर्जुनः (for बीभ°).

17 For S cf. v. l. 20. — ^{b}) D_{10} मंदिरे (for वेश्मनि). K D_4 सहस्राक्षे पुरंदरे; $D_{1-3.8}$ °क्षनिवेशने. — After 17^{ab}, K_2 $D_{1-3.8}$ ins.:

43* ब्रह्मचर्यव्रते युक्तः सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।

K_2 D_{1-3} cont.: K_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{4-7.9-12}$ ins. after 17^{ab}:

44* अस्त्रयोगं समाज्ञाय स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतम् ।
[Dn $D_{1.9.11.12}$ समासाद्य. $D_{1.3}$ स्वधिया (for स्ववीर्यान्). K °द्भुतान्; Ca as above. Ca.r cite अस्त्रयोगं.]

— ^{c}) K दैवानि (for दिव्यानि). B_1 Dn $D_{3.8.11.12}$ चाप्तानि (for अवा°).

18 For S cf. v. l. 20. — After 18^{ab}, K_2 D (except $D_{5.6.9}$) ins.:

45* वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ।

— ^{e}) B_2 वामे (for सव्ये). — ^{f}) $D_{6.10}$ योस्त्राण्यस्यति संगरे (D_6 संयुगे); Ca as in text. Cc.r cite only वहः; Cs गवामिव वहः.

19 For S cf. v. l. 20. — ^{d}) D_4 पावकः; Ca हव्यवाट् (as in text). — After 19, D_{10} ins.:

46* ग्रहाणामिव वै सूर्यो नक्षत्राणां निशाकरः ।
मेरुः सर्वगिरीणां च सर्पाणामिव वासुकिः ।

20 For S see below. — ^{b}) $B_{2.4}$ D_5 गरुत्मान्; Ca.v as in text. K $B_{1.3}$ D_4 पक्षिणाम्; Cc.s.v पतताम्

वरः संनह्यमानानामर्जुनः किं करिष्यति ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

प्रतिज्ञां षण्ढकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ।
ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २१
कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनोपमे ।
वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नडा ॥ २२

C. 4. 54
B. 4. 2. 27
K. 4. 3. 44

(as in text). — [d]) B4. 5 Dn1 D7. 8 सोर्जुनः (for अर्जुनः).

☞ For 9–20, S subst.:

47* युधिष्ठिरः ।
(9ab) अग्निर्ब्राह्मणरूपेण प्रच्छन्नोऽन्नमयाचत ।
(9c) महाशनं ब्राह्मणं मां प्रमुञ्चार्जुन खाण्डवे ।
संशुश्रुवे च धर्मात्मा यस्तमर्थं चकार ह ।
तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशाय महायशाः ।
यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ।
(16cd) स भीमधन्वा श्वेताश्वः पाण्डवः किं करिष्यति ।
आशीविषसमस्पर्शो नागानामिव वासुकिः ।
(12cd) दृष्टीविष इवाहीनामग्निस्तेजस्विनामिव ।
(19ab) समुद्र इव सिन्धूनां शैलानां हिमवानिव ।
(19c) महेन्द्र इव देवानां दानवानां बलिर्यथा ।
सुप्रतीको गजानां च युग्यानां तुरगो यथा ।
(20a) कुबेर इव यक्षाणां मृगाणां केसरी यथा ।
राक्षसानां दशग्रीवो दैत्यानामिव शम्बरः ।
रुद्राणामिव कापाली विष्णुर्बलवतामिव ।
रोषामर्षसमायुक्तो भुजंगानां च तक्षकः ।
(20b) वायुवेगबलोद्धूतो गरुडः पततामिव ।
(12ab) तपतामिव चादित्यः प्रजानां ब्राह्मणो यथा ।
(13cd) ह्रदानामिव पातालं पर्जन्यो ददतामिव ।
(13ab) आयुधानां वरो वज्रः ककुद्मांश्च गवां वरः ।
(14ab) धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावतो वरः ।
(14cd) पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ।
गिरीणां प्रवरो मेरुर्देवानां मधुसूदनः ।
ग्रहाणां प्रवरश्चन्द्रः सरसां मानसो वरः ।
(15ab) यथैतानि विशिष्टानि स्वस्यां जात्यां वृकोदर ।
(15cd) एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
(16ab) सोऽयमिन्द्रादनवमो वासुदेवाच्च भारत ।
(17ab) उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
ब्रह्मचारी व्रते युक्तः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
(17cd) अवाप चास्त्रमस्त्रज्ञः सर्वं सर्वज्ञसंमतः ।
क्षिप्रं चाशुं च चित्रं च ध्रुवं च वदतां वरः ।
अनुज्ञातः सुरेन्द्रेण पुनः प्रत्यागतो महीम् ।
धार्तराष्ट्रविनाशाय पाण्डवानां जयाय च ।
(18ab) यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
(18cd) यस्य दीर्घौ समौ बाहू ज्याघातेन किणीकृतौ ।
(18ef) दक्षिणं चैव सव्यं च वाहावनडुहो यथा ।
तलाङ्गुलित्राभ्युचितौ नागराजकरोपमौ ।
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
(16cd) गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः किरीटी वानरध्वजः ।
किंरूपधारी किंकर्मा किंचेष्टः किंपराक्रमः ।
(20cd) बीभत्सुर्भीमधन्वा च किं करिष्यति चार्जुनः ।
कुन्तीपुत्रो विराटस्य रंस्यते केन कर्मणा ।

[*N. B.* The corresponding text-lines are shown by the figs. in paranthesis above. — (L. 1) M छन्नमन्नम् (for प्रच्छन्नोऽन्नम्). — (L. 2) M2. 3 हुताशनं (for महा°). — (L. 4) G3 महातपाः. — (L. 5) T G1 सर्वानेक°; G2. 3 सर्वांस्त्वेक°. — (L. 8) G1 M5 दृष्टिविषः; G3 दृष्टिविष. T1 दृष्टिविषवदहीनां; T2 अहीनां दृष्टिविषवद्; G2 यथा दृष्टिविषोहीनां. — M1. 4. 5 (hapl.) om. line 9; T2 (hapl.) om. lines 10–14. — After line 10, T1 G1 ins.:

48* गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो यथा ।

— (L. 11) T1 °कं गजेंद्राणां; G1 °कोपि नागानां. — (L. 12) G3 रुद्राणां (for मृगा°). T1 °णामिव केसरी. — T1 (hapl.) om. lines 15–18. — (L. 17) M (except M5) पतताम् (for तपताम्). — (L. 18) G1 वृष्टिमान् (for ददताम्). — (L. 19) T1 वरं वज्रं (for वरो वज्रः). G2. 3 इव (for वरो). — (L. 20) M1 अनंत इव (for धृतराष्ट्रश्च). — (L. 23) T1 G2 मानसं. G2 सरः. — (L. 24) M3 तथैव तानि शिष्टानि. G3 स्वस्व- (for स्वस्यां). — (L. 30) G2. 3 चाशुं. T G1 विचित्रं (for च चित्रं). M2 विबुधाधिपान् (for वदतां वरः). M5 क्षिप्रश्चाणुश्च चित्रश्च ध्रुवश्च etc. — (L. 31) M (except M1) प्रत्यागमत्. — After line 31, M1–3 read 11ab of the text followed by 40* (cf. v. l. 11). — M om. line 32. — (L. 35) T G1 °णश्चैव (G1 °णश्चापि) सव्यश्च. T1 °डुहाविव; T2 M3–5 °डुहौ यथा; G2. 3 °डुहोपमौ. — After line 36, T1 ins.:

49* जनौ परिघसंकाशौ सदा मृदुतरौ शुभौ ।

After line 38, T1 ins.:

50* वासुदेवसमौ लोके यशसा विक्रमेण च ।

T1 cont.: G1 ins. after line 38:

51* सोऽयं राज्ञो विराटस्य भवने भरतर्षभ ।

G1 cont.: G2. 3 M4. 5 ins. after line 40:

52* अर्जुन त्वं कथं कर्म तस्य राष्ट्रे चरिष्यसि ।

— (L. 39) T1 M5 किंपरायणः (for °क्रमः). — (L. 40)

C. 4. 55 B. 4. 2. 28 K. 4. 3. 45

पठन्नाख्यायिकां नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ २३
गीतं नृत्तं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।
शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटभवने स्त्रियः ॥ २४
प्रजानां समुदाचारं बहु कर्मकृतं वदन् ।
छादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ॥ २५
युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च भारत ॥ २६

T1 भीमकर्मा (for भीमधन्वा). — After line 40, G2.3 M4.5 ins. 52*. — (L. 41) M4.5 कुंतीपुत्र and रंस्यसे.]

21 After अर्जुन उ°, K2 D2(marg.).10 ins.:

53* शप्तोऽहमासं पूर्वं वै उर्वश्या कारणान्तरे ।

D10 cont.:

54* तच्छापं प्रेरयन्राजन्विहरिष्यामि भारत ।

On the other hand, after अर्जुनः (v. l. for अर्जुन उ°), S ins.:

55* इमौ किणीकृतौ बाहू ज्याघाततलपीडनात् ।
नित्यं कञ्चुकसंछन्नौ नान्यथा गोप्तुमुत्सहे ।

T2 G M1–4 cont.: T1 ins. after 57*: M5 after 60*:

56* किं तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कुत्सितम् ।

T2 M cont.: T1 ins. after 55*: G, after 21^{ab}:

57* बाहू मे भरतश्रेष्ठ महाव्यञ्जनलक्षितौ ।

— ^{a}) B2.3 D10 Cc प्रकृत्या; S आख्याता (for प्रतिज्ञां). — ^{b}) B2.3 वदिष्यामि; D1–4.10 चरि°; S प्रतिज्ञातं. B5 D4–6.8 विशां पते; S हि पापकं (G1 °रकं; G2 M5 °तकं; G3 घातकं). — After 21^{ab}, G ins. 57*. — ^{c}) D10 किणवंतौ (for हि महा°). B2 D7 Cc.rp ज्याघातकिणवंतौ; S ज्याघातेन म°; Ccp.r as in text. — ^{d}) K1 संवर्तौ; K2 संवृतौ; Cc as in text. Dn2 D11.12 मम (for नृप). S गूहितुं नान्यथोत्सहे (T1 G ग्रहीतुं ना°; M1 नान्यथा गोप्तुमुत्सहे). — After 21, N (except K1 D1.4; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

58* वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृताविमौ ।
[B2.4.5 D2m.6–8 कृतकिणौ (for किणकृतौ). K2 B3.4 D6–8.10 उभौ (for इमौ).]

D3 cont.: K2 B Dn D2m.5.6.9–12 ins. after 22^{ab}:

59* पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः ।

(from which Ca.c.r.s cite some words). — T1 G M4 ins. after 21: M5, after 55*:

60* सोऽहं क्लैब्येन वेषेण षण्ढकोऽहमिति ब्रुवन् ।

which, in M5 is followed by 56* and 57*.

22 ^{a}) D1–4.8 प्रविमुच्य; Ca.c as in text. S उभौ कंबू (M4 कंबुक-) प्रतीमुच्य (G1 विप्र°; G2 प्रति°; G3 प्रतिछन्नौ; M2.3.5 समा°; M4 संछन्नौ). — ^{b}) B1 Dn1 D9 ज्वलनप्रभे; S परिपादुके. — After 22^{ab}, K2 B Dn D2m.5.6.9–12 ins. 59* (from which Ca.c.r.s cite some words). — ^{c}) K2 M °शिरो. S भूत्वा (for राजन्). — ^{d}) S भविष्यामि (for नाम्ना चैव). K Dn1 D2.4.7.8 बृहन्नडा (as in text) (cf. Cn.s); the rest °न्नला, and °न्नळा.

23 ^{a}) B2.4 Dn D1–3.11.12 Cc °यिकाः; Cv as in text. B Dn D5.6.10–12 चैव (for नाम). D4 पठनाख्यायको विद्वान्. — ^{b}) G2 स्त्रीस्वभावे (for स्त्रीभा°). D4 नृत्ये गीते विशारदः. — After 23^{ab}, S (for M5 see below) reads 25^{ab}. — ^{c}) S रमयिष्यामि राजानं. — ^{d}) D1–3 सर्वं; D4 T G1 M अन्यं (M2 अन्यत्) (for अन्यान्). D1.2.4 T G1 M (except M2) जनं; D8 स्त्रियः (for जनान्). G2.3 अन्याश्चांतःपुरस्त्रियः. — After 23, M5 reads 25^{ab} followed by a *repetition* of 23^{cd} (v. l. रमयिष्यामि राजानं तथैवान्तःपुरजनं).

24 ^{a}) K1 Cv नृत्तं (as in text); the rest of N नृत्यं (cf. S below). B1.3 D4 transp. गीतं and नृत्यं (v. l. for नृत्तं). K D4.10 हि (for च). S नृत्तं गीतं च वादित्रं (G2.3 वाद्यं च). — ^{b}) S दिव्यं (T1 वृत्तं) च; Cv वादित्रं (as in text). B3 T G तदा. — ^{c}) B1.3.5 °ष्यामि राजेंद्र; D1–3 विराटान्तःपुरे राजन्. — ^{d}) D1–3 रमयिष्याम्यहं; S विराटनगरे. Dn D7–9.11.12 विराटस्य पुरे (Dn1 °र-) स्त्रियः; D4 विराटांतःपुरे स्थितः. — S ins. after 24: D8, after 25^{ab}:

61* स्त्रीभावसमुदाचारो नृत्तगीतकथाश्रयैः ।
[D8 T2 M1–3 °चारैः. M3 °गीतसमा°.]

25 S reads 25^{ab} after 23^{ab} (M5, after 23). — ^{a}) K समुपाचारं; Ca.c.r.s as in text. — ^{b}) T2 M बुद्धि-; G1 एवं (for बहु). D1–4 रूपकृतं; T1 G2.3 नर्म°; G1 विद्धि कृतं; Cr as in text. B3 च यत् (for वदन्). — After 25^{ab}, D8 ins. 61*. — ^{c}) K2 B3 D4 S राजेंद्र; D1–3 अहं राजन् (for कौन्तेय). — ^{d}) B3 D4 T2 G1 स्वयमा°; Cc मायया° (as in text).

26 ^{a}) K B2.4.5 Dn D5–8.11.12 गेहे वै; B1.3 D4 भवने; D1.3 S (except G3 M2.4) गेहेस्मिन्; D9 गेहेहं. — ^{b}) D10 S द्रौपदी-. — ^{c}) T G M2 भविता (for उषिता). T1 चाख्यामि (for वक्ष्या°). — ^{d}) B1.3 विशां पते; Dn D7.9.11.12 च पांडव. S धर्म(G2.3 महा)राजस्य संमता. — After 26, T1 ins.:

एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथा नलः । | विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

युधिष्ठिर उवाच ।
किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ।
सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १

नकुल उवाच ।
अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ २ C. 4. 63 B. 4. 3. 4 K. 4. 4. 5

62* उर्वश्या अपि शापेन प्राप्तोऽस्मि नृप षण्डताम् ।
शक्रप्रसादान्मुक्तोऽहं वर्षाणां तु त्रयोदशम् ।

27 [a]) G_1 M_{3-5} छन्नं. — [b]) K_2 यथाविधि; T G $M_{1.2}$ °बलं. M_{3-5} अज्ञातश्चापि केनचित्; C_a कृतकेन (=भस्मना) यथानलः. $C_{c.r}$ cite कृतकेन (=भस्मना); C_s has only कृतकं (=कपटं). — [d]) D_4 S विराटनगरे. D_{10} शुभे (for सुखम्). — K_2 $D_{1-4.7-10}$ ins. after 27: Dn $D_{11.12}$, before the first st. of the next adhy.:

63* इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तदार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
वाक्यं तदासौ विरराम भूयो
नृपोऽपरं भ्रातरमाबभाषे ।

[Before line 1, Dn $D_{11.12}$ ins. वैशं° उ°. — (L. 2) K_2 Dn_2 $D_{7.8.11.12}$ तथा (for तदा). D_9 पृथासुतो (for तदार्जुनो). $D_{1.3.4.8}$ वरिष्टं. — (L. 3) Dn $D_{11.12}$ तथा (for तदा). — (L. 4) K_2 Dn_2 नृपोवरं; D_{10} भूयोपरं. D_9 अभ्यभाषत (for आबभाषे).]

Colophon om. in D_4. Ś1 missing. — *Adhy. name:* $B_{1.3}$ D_6 अर्जुनवाक्यं; B_4 संमंत्रणं; D_8 रूपविन्याससंत्रिणं; D_{10} पांडवमंत्रः; T_2 भीमार्जुनात्मगूहनः; G_1 M_1 भीमार्जुनगूहनं; G_3 भीमार्जुनच्छन्नवासकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B_4 $D_{1.3.5.6.9.10}$ T_2 2; T_1 G M 3. — *S'loka no.:* D_1 33; G_3 51; M_1 50.

3

1 Before 1, Dn $D_{11.12}$ ins. 63* (cf. v. l. 27 of the preceding adhy.). — T_1 reads 1^{ab} here (with v. l.), and repeats it (as in text) after 68* (see below). — [a]) T_1 किंकर्मा किंसमाचारो. — [b]) T_2 G M तस्य (for तत्र). $D_{1.5}$ करि°; G_3 चिकीर्ष्य°. $B_{1.2}$ तत्रस्थो विचरि°; T_1 नकुलोयं भविष्यति. — After 1^{ab}, N ins.:

64* कर्म तत्त्वं समाचक्ष्व राष्ट्रे तस्य महीपतेः ।
[D_{1-3} कर्मतत्त्वः समा°. Dn $D_{6.11.12}$ राज्ये (for राष्ट्रे). $D_{7.9}$ महात्मनः (for मही°).]
Thereafter K_2 $D_{4.7.8}$ *repeat* 4. 1. 16^{cd} (v. l. °नगरे for °नृपतेः). — K_1 $D_{1.3.5}$ om. 1^{cd}. — [c]) K_2 च सौम्यश्च; $G_{2.3}$ सुशीलश्च (for च शूरश्च). — [d]) K_2 सुखोच्यते; $B_{1.3}$ T_2 G_1 M (except M_3) सुखैधितः. — After 1, D_2 (marg.) ins.:

65* त्वत्समो रूपसंपन्नो न पश्यामि महीतले ।;

D_9 ins.:

66* ईदृशीमापदं प्राप्य कथं तत्र निवत्स्यसि ।;

S ins.:

67* अदुःखार्हश्च बालश्च लालितश्चापि नित्यशः ।
(followed, in G_1, by a *repetition* of 1^{ab}, with तस्य for तत्र). — T M cont.: G_1 ins. after the *repetition* of 1^{ab}:

68* सोऽयमार्तश्च शान्तश्च किं नु रोचयिता त्विह ।,
followed, in T_1, by a *repetition* of 1^{ab} (as in text). — $G_{2.3}$ ins. after 67*:

69* स त्वं मृदुश्च शूरश्च किं नु ते रोचते त्विह ।

2 [a]) S अश्वाध्यक्षो; $C_{a.c}$ as in text. C_r cites बन्धः, C_{rp} (Dev.) बन्धा. — [b]) S विराटस्येति मे मतिः. — After 2^{ab}, N ins.:

70* सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ।
[K_2 सर्वार्थज्ञान°; $D_{4.8}$ संपन्नश्चाश्वविद्यायां; D_9 सर्वाश्वज्ञान°. C_v cites ज्ञानसंपन्नः.]
— [c]) S दामग्रंथीति (for ग्रन्थिको नाम). C_{vp} दाम्ना; C_v नाम्ना (as in text). $D_{1.3}$ असा; C_v अहं (as in text). — After 2, S ins.:

71* दामग्रन्थीति विख्यातः कुशलो दामकर्मणि ।
न मा परिभविष्यन्ति जना जातु हि कर्हिचित् ।
[(L. 1) M दामग्रन्थिपरिज्ञातः (for prior half). — (L. 2) T G मां (for मा). $M_{3.5}$ वाजिनो जातु कर्हि°.]

C. 4. 63 B. 4. 3. 4 K. 4. 4. 7

कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सिते ।
प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ३
ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।
तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि ॥ ५

सहदेव उवाच ।

गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।
प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ६
तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते ।
निपुणं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७

---

3 [a]) D_{1-3} अश्वरक्षायां; D_4 अश्वविद्यायां. — [b]) $B_{1.3}$ D_n $D_{11.12}$ °चिकित्सने. — After 3, $B_{2.3.4}$ (om. line 1) $D_{2.3.10}$ ins.:

72* नदुष्टाश्च भविष्यन्ति किशोरा वडवा अपि ।
नदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठेषु च रथेषु च ।

[Cf. 74*. — (L. 1) D_{10} निर्दुष्टाश्च; B_3 न दुष्टाश्चा; D_3 अदुष्टाश्च. — (L. 2) $B_{2.4}$ $D_{2.10}$ अदुष्टाश्च; B_3 शिक्षिताश्च; D_3 न च दुष्टा. B_2 D_2 पृष्ठेषु रथवर्त्मसु.]

B_2 cont.: B_1 ins. after 4:

73* पुरा युधिष्ठिरस्याहं हयज्ञो भरतर्षभ ।

[Read हयज्ञो.]

On the other hand, S ins. after 3:

74* न मां परिभविष्यन्ति किशोरा वडवास्तथा ।
नदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठे धुरि च मद्गताः ।

4 [a]) B $D_{5.6}$ ये च मां मंत्र°; D_{1-3} ये मां त्वामंत्र°; S प्रेक्षंति (T_1 $G_{2.3}$ प्रेक्षंते; T_2 प्रेक्ष्यंति; G_1 प्रेष्यंति; M_5 प्रक्ष्यंति) ये च (G_1 येन; M_5 चैव) मां केचित्. Cc cites आमंत्र°. — [c]) $B_{1.3}$ (m as in text) D_4 तेषां (for तेभ्य). $B_{1.3}$ (m as in text) मंत्रं; Cv एवं (as in text). D_{n2} D_{11} विवक्ष्यामि; Cv as in text. — [d]) K तथा (for यथा). $B_{1.3}$ D_4 विहरिष्ये यथासुखं; $D_{2.3}$ यथा ह्यासमहं पुरा; $D_{7.9}$ पांडवस्य महीभुजः. — After 4, B_1 ins. 73*, followed by a *repetition* of 4^{cd} (v. l. तेषां मंत्रं for तेभ्य एवं, and विहरिष्ये यथासुखं); K_2 $D_{2-4.10}$ ins.:

75* पाण्डवानां नरेन्द्राणामश्वपालोऽतिशोभनः ।;

D_n $D_{11.12}$ ins.:

76* पाण्डवेन पुरा तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ।;

and, finally, $D_{7.9}$ ins.:

77* युधिष्ठिरस्याश्वबन्धो वेद मां तेषु तेष्वहम् ।
परिभ्रमन्निहायातस्तव मत्स्यपते पुरम् ।

Then follows in D_7 a variation of 10 (v. l. तुरगान् for वृषभान्). — K_1 B $D_{1.5.6.8}$ ins. after 4: K_2 $D_{2-4.10}$, after 75*: D_n $D_{11.12}$, after 76*: $D_{7.9}$, after 77*:

78* विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ।

[D_{1-3} तत्रैव नगरे; D_4 चरिष्यामि पुरे. K D_{1-4} विराटस्य (for चरिष्या°). K_1 D_{1-4} °पतेः; D_5 विशां पते; D_8 यथासुखं.]

$B_{1.3.4}$ D_6 cont.: $G_{2.3}$ ins. after 7:

79* न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ।

[= line 2 of 25*. — $G_{2.3}$ तत्ते रोचतु पार्थिव (for the posterior half).]

D_2 ins. after 78*:

80* वैराटे भूप संछन्नो विहरिष्याम्यहं यथा ।

After 4, T_1 G_1 ins.:

81* अहं परिचरिष्यामि विराटं राजसत्तमम् ।

T_1 cont.: $G_{2.3}$ ins. after 79*:

82* इत्येतन्मत्प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

(which is a v. l. of 4. 2. 8^{cd}). — T_1 cont.: T_2 $G_{2.3}$ M ins. after 4: G_1, after 81*:

83* नकुलेनैवमुक्तस्तु धर्मराजोऽब्रवीद्वचः ।

5 After युधिष्ठिर उ°, S (G_1 om. lines 3–5) ins.:

84* बृहस्पतिसमो बुद्ध्या नये चोशनसा समः ।
मन्त्रैर्नानाविधैर्नीतः पथ्यैः सुपरिनिष्ठितैः ।
सुप्रणीतैः सुमार्गस्थो राजतन्त्रमपालयत् ।
न चास्य चलितं किंचिद्ददृशुस्तद्विदो जनाः ।
सुनीतनायी शूरश्च सर्वमन्त्रविशारदः ।
अधिकं मातुरस्माकं कुन्त्याः प्रियतरः सदा ।

[(L. 2) T_1 वान्यैः; G_1 पार्थैः; $G_{2.3}$ शास्त्रैः (for पथ्यैः). — (L. 3) M_3 अचारयत्; M_5 अपारयत्. $G_{2.3}$ राजपुत्रः प्रियंवदः. — (L. 4) T_1 सदृशं; $G_{2.3}$ स्खलितं (for चलितं). — (L. 5) T सुनीतिज्ञश्च शू°; $G_{2.3}$ सुनीतो नयशू°.]

— [a]) D_{10} T °देवः. S कर्म (for तस्य). — [b]) $B_{1.3}$ °पे विचरि°; D_{10} °पे तु चरि°; S तस्य (G_2 मत्स्य-) राष्ट्रे च(T_1 क)रिष्यसि (T °ति). — After 5^{ab}, M_5 ins.:

85* माद्रीपुत्र विराटस्य रंस्यसे केन कर्मणा ।

— [c]) $B_{1.3}$ तात; D_9 कर्म (for वा त्वं). $B_{1.3.4}$ D_{n1} D_4 कर्म; D_{n2} $D_{9.11.12}$ तत्र (for तात). — [d]) K $B_{2.5}$ D_n $D_{7.11.12}$ विहरि°. D_8 पृच्छन्नस्य भविष्यसि; D_9 तात छन्नो भविष्यसि. — After 5, D_4 ins.:

86* वर्षं विराटनगरे बहुव्यालसमावृते ।

अहं हि भवता गोषु सततं प्रकृतः पुरा ।
तत्र मे कौशलं कर्म अवबुद्धं विशां पते ॥ ८
लक्षणं चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम् ।
तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ ९
वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १०

सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।
न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

इयं तु नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १२
केन स कर्मणा कृष्णा द्रौपदी विचरिष्यति । C. 4. 74 B. 4. 3. 15 K. 4. 4. 24

---

6 ^{a}) D_{8} गोवताहं ; T_{2} गोसंख्यानो ; G_{1} गोसंख्योहं ; Cv as in text. — ^{b}) D_{4} °स्य महात्मनः ; D_{5} विराटनृपतेरहं ; S °स्येति रोचये. — ^{c}) S प्रतिमोक्ता (G_{1} प्रमुमोक्ता); Ca. c. r as in text. $G_{2.3}$ गोप्ता (for दोग्धा). — ^{d}) S संख्यान- ; Cr. s as in text. K अभवत् (for गवाम्).

7 ^{a}) B $D_{1.5.6}$ तंत्रि($B_{1.2}$ °त्री)पाल ; Cr. v as in text. Cvp cites तन्त्रपालः, Cs तन्ति. D_{4} S तंत्री(T_{1} °त्रि)पालेति मे नाम (T_{1} नामेदं). — ^{b}) $B_{1.3}$ मे (for ते). Dn $D_{11.12}$ नाम्नाहं विदितस्तथा ; D_{4} S स्वयं प्रोक्तं (D_{4} क्लृप्तं ; $G_{2.3}$ प्रोक्तो) भविष्यति. — After 7^{ab}, $G_{2.3}$ ins.:

87* अभिमानात्तु मां राजन्प्रवदिष्यन्ति पाण्डवाः ।
[G_{3} प्रपतिष्यंति.]

On the other hand, S ins. after 7^{ab} ($G_{2.3}$, after 87*):

88* अरोगा बहुलाः पुष्टाः क्षीरवत्यो बहुप्रजाः ।
निष्पन्नसत्त्वाः सुभृता व्यपेतज्वरकिल्बिषाः ।
नष्टचोरभया नित्यं व्याधिव्याघ्रविवर्जिताः ।
गावः सुसुखिता राजन्निरुद्विग्ना निरामयाः ।
भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटपशवो नृप ।

[(L. 2) G_{2} निभृता ; M सुहृदो (for सुभृता). — (L. 3) M (except M_{1}) व्याल- (for व्याधि-).]

— ^{c}) K_{2} सं- ; B_{5} Dn_{2} $D_{5.6.8.11}$ तु ; $D_{1.2.4.10}$ वि- ; $G_{2.3}$ त्वा- (for च). — ^{d}) S प्रीतिरत्र परा हि मे. — After 7, $G_{2.3}$ ins. 79* and 82* (cf. v. l. 4).

8 ^{ab}) K_{2} भवतां ; $D_{1.6}$ T $G_{1.3}$ °तो ; D_{3} M (except M_{4}) भविता. Dn_{1} transp. भव° and सत°. T_{1} प्रसृतं ; T_{2} व्यापृतः (for सततं). G M transp. सत° and प्रकृ°. B Dn $D_{5.6.9.11.12}$ Ca प्रहितः ; D_{3} सत्कृतः ; D_{10} प्रहितं ; Cc. r. v प्रकृतः (as in text). — D_{1} om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) B_{5} Dn $D_{4.5.9–12}$ S (except M_{1}) सर्वं ; $D_{2.3}$ पूर्वं (for कर्म). — ^{d}) K व्यवबुद्धं ; B_{1} D_{6} ह्यनु° ; $B_{2.3}$m ह्यनुबद्धं ; B_{3} ज्ञानबद्धं ; B_{4} ह्यन्नबंधं ; D_{7} स्वनुबंधो ; D_{8} ह्यव° ; T_{1} अन्वबुध्यं ; T_{2} G_{1} M_{4} अनु° ; Cc अनुबंधं. D_{3} एतज्ज्ञातं च पार्थिव ; $G_{2.3}$ अनुबुध्यस्व भारत.

9 D_{1} om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) T_{2} M रक्षणं (for लक्ष°). $D_{2.9}$ वापि ; $D_{3.4}$ S चैव. — ^{b}) S गवां मंगललक्षणं. Cc cites पूजितलक्षणं (?), Cv मंगलं. — ^{c}) $D_{7.9}$ अस्ति (for सु-). — ^{d}) $D_{1–3}$ विशां पते ; T_{1} महामते. — After 9, $B_{1.3.5}$ ins. (an anticipation of) 4. 9. 10, repeating the stanza in its proper place.

10 ^{a}) B_{2} $D_{5.6}$ S Ca. r ऋषभान्.

11 ^{b}) $D_{3.4}$ तस्य ; Cv अत्र (as in text). K सदा मम ; $D_{3.4}$ भविष्यति ; S परा हि मे (for हि मे सदा). — T_{1} $G_{2.3}$ ins. after 11^{ab}: M_{5}, after 90* (see below):

89* विराटनगरे गूढो रंस्येऽहं तेन कर्मणा ।
तोषयिष्येऽपि राजानं मा भूच्चिन्ता तवानघ ।

— ^{c}) D_{4} स ; $M_{2.5}$ हि (for च). M_{1} मे ; $M_{2.4}$ मा (for मां). $B_{2.4.5}$ Dn $D_{2.5.6.8–12}$ वेत्स्यते (D_{2} वित्सिति ; D_{2}m वेत्सिते) कश्चित् (D_{2} परः). — ^{d}) $B_{1.3}$ D_{4} पांडव (for पार्थिव). K वसतस्तत्र भारत ; $B_{2.4.5}$ Dn $D_{5.6.9–12}$ तोषयिष्ये च (D_{5} °यिष्यामि) पार्थिवं ($B_{2.4}$ तं नृपं); D_{7} तत्ते पार्थिव रोचते. — After 11, T_{1} M_{5} ins.:

90* इत्येतद्वः प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।
[=(var.) 4. 2. 8^{cd}. — M_{5} इत्येव मत्प्रति°.]

In M_{5}, 90* is followed by 89*.

12 S (except G_{2} $M_{4.5}$) reads st. 12–15 in the order 13, 15, 12, 14; for G_{2} $M_{4.5}$ cf. v. l. 14. — ^{a}) $B_{1.4}$ Dn $D_{6.7.9.11.12}$ M_{2} हि ; M_{5} च (for तु). — After 12^{ab}, D_{4} ins.:

91* किं करिष्यति पाञ्चाली राजसूयाभिषेचिता ।

— ^{d}) S transp. इव च and स्वसा.

13 For S cf. v. l. 12. — ^{ab}) K_{1} केनास्स ; B_{5} केनस्सि ; Dn_{2} केनस्वी ; $D_{1–4}$ केन सा ; D_{7} T G_{1} केनात्र ; D_{8} केनेह ; $D_{9.11}$ M_{3} केन स्वित् ; D_{10} केनासौ ; $M_{1.2}$ केनास्सि (? पि). K $B_{1.3}$ Dn $D_{1–4.11.12}$ transp. कर्म° and द्रौप°. — D_{7} om. 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) $G_{2.3}$ इह (for हि). K $D_{4.8}$ M किंचन (for किंचिद्धि-).

14 For sequence of T $G_{1.3}$ $M_{1–3}$ cf. v. l. 12; G_{2} $M_{4.5}$ transp. 14 and 15; D_{7} om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) $D_{2.4.8}$ सुकुमारा ; Cc as in text. $D_{1.2}$ सुबाला ;

C. 4. 74 B. 4. 3. 15 K. 4. 4. 24 न हि किंचिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १३
सुकुमारी च बाला च राजपुत्री यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ॥ १४
माल्यगन्धानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ।
एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १५

द्रौपद्युवाच ।
सैरन्ध्र्योऽरक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भारत ।
नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १६
साहं ब्रुवाणा सैरन्ध्री कुशला केशकर्मणि ।
आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ॥ १७

S सुशीला. **C**c.r.v cite बाला. — K_1 om. 14^{c}–$15.^{d}$ — ^{cd}) D_{1-3} हि (for नु). D_4 सुखार्हा दुःखसागरे; D_8 कथं चानुचरिष्यति. S कथं वत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती. — After 14, M_4 ins.:

92* वैशं° ।
इत्येवमुक्त्वा भ्रातॄणां पाञ्चालीं द्रौपदीं प्रति ।

On the other hand, M ins. after 14 (M_4, after 92*):

93* अथोवाच तदा कृष्णा युधिष्ठिरमिदं वचः ।

15 For T $G_{1.3}$ M_{1-3} cf. v. l. 12; G_2 $M_{4.5}$ transp. 14 and 15; K_1 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) $B_{1.3.5}$ $G_{2.3}$ माल्यं गंधम्; $D_{1.2}$ T G_1 M (except M_2) माल्यान्गंधान्. $B_{1.3}$ $G_{2.3}$ अलंकारं. D_8 माल्यान्गंधा[न्] रतिकारान्. — ^{b}) $G_{2.3}$ मृदूनि शयनानि च. — ^{c}) $B_{1.3}$ $M_{2.4}$ °न्येव विजा°; $D_{1.3}$ °न्येव हि जा°. — ^{d}) T_2 $G_{2.3}$ M (except M_2) च (for हि). B (except B_4) $D_{5.7.9.10}$ साधु साध्वीव्रते स्थिता (=19^{d}). **C**s.v cite यतो जाता. — After 15, M_4 repeats 12.

16 After द्रौपदी (v. l. for द्रौपद्युवाच), S ($M_{1.3-5}$ om. line 7) ins.:

94* अहं वत्स्यामि राजेन्द्र निर्वृतो भव पार्थिव ।
यथा ते मत्कृते शोको न भवेन्नृप तच्छृणु ।
यथा तु मां न जानन्ति तत्करिष्याम्यहं विभो ।
छन्ना वत्स्याम्यहं यन्मां न विज्ञास्यन्ति केचन ।
वृत्तं तच्च समाख्यास्ये शमामुहि विशां पते । [5]
सैरन्ध्री जातिसंपन्ना नाम्नाहं व्रतचारिणी ।
भविष्यामि महाराज विराटस्येति मे मतिः ।

[(L. 2) $G_{2.3}$ जातु; M तात (for नृप). — (L. 3) M_1 एषां तु मनुजानां तु; M_2 तेषां तवानुजातानां; $M_{3.4}$ एषां तवानुजानां च; M_5 एषाहं त्वदनुज्ञाता (for the prior half). T G प्रभो (for विभो). — (L. 4) M_2 राजन्; $M_{4.5}$ ये मां (for यन्मां). — (L. 5) $G_{2.3}$ तदाख्यास्ये.]
— ^{a}) T G M_5 सै रं ध्र्यो र क्षि ताः (T_2 °ता; G_2 °तां); $M_{1.2}$ सै रं ध्री रक्षणा; M_3 सै रं ध्री र क्षि ताः; M_4 सै रं ध्र्या र क्षि ता. S(except $M_{2.3.5}$) स्त्रीणां (for लोके). **C**a सैरंध्र्योऽरक्षिताः. **C**ap रक्षितस्त्रीकाः (prob. for ऽरक्षिता लोके). **C**v सैरंध्र्यो रक्षिता लोके; **C**r (in prose order) as in text. **C**s.np रक्षिता (for ऽरक्षिता). — ^{b}) **C**r अभुजिष्याः; **C**a.c.s as in text. D_{1-3} भूभृतां (for भारत). — ^{c}) K_1 B_3 D_6 नव मान्याः; $B_{2.5}$ $D_{5.9}$ न वै मान्याः; B_4 नरैर्मान्याः. $D_{1.3}$ संति (for यान्ति). S एकपत्न्यः (cf. **C**a) स्त्रियश्चैताः. **C**a cites in prose order स्त्रियो ऽन्यं न यान्ति (?); **C**r also in prose order मान्याः स्त्रियो न यान्ति; **C**v paraphrases our text. ❀ **C**r: निश्चय इत्यनन्तरं एकपत्नीव्रताश्चैता इति लोकस्य निश्चय इति जनार्दनटीका । ❀ — ^{d}) $D_{1.2}$ त्विति; D_3 कृत- (for इति). $G_{2.3}$ लोकेषु. B_2 यथैताः प्राकृताः स्त्रियः. — After 16, B_2 D_6 ins.:

95* एकपत्नीव्रताश्चैता इति लोकस्य निश्चयः ।
[Cf. **C**r above. B_2 °व्रतोपेता.]

17 ^{a}) K_1 वेश°; K_2 वेष° (for केश°). — After 17^{ab}, N ins.:

96* युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत ।

[=(var.) 4. 2. 26. — (L. 1) K B Dn $D_{4-8.10-12}$ गेहे वै; D_1 गेहेस्मिन्; D_9 गेहेहं. — (L. 2) $B_{1.3}$ विशां पते (for च भारत). **C**r cites परिचारिका.]

On the other hand, S ins. after 17^{ab}:

97* प्रमदाहारिका लोके पुरुषाणां प्रवासिनाम् ।
नाहं तत्र भविष्यामि दुर्भरा राजवेश्मनि ।
कृता चैव सदा रक्षा व्रतेनैव नराधिप ।

[(L. 1) T_1 °चारिका; T_2 G_1 M_2 °भारिका; G_2 °हारिणी. G_1 केषां (for लोके). — (L. 3) G_2 कृशा (for कृता). G_2 क्षामा; G_3 M_{1-3} रक्ष्या.]
— S transp. 17^{cd} and 18. — ^{c}) K गुप्तगुप्ता; S अनुगुप्ता; **C**c as in text. $D_{4.10}$ भवि° (for चरि°). — ^{d}) D_{1-3} यत्त्वं मां; D_4 यथा त्वं; M_5 यन्मा त्वं. B D (except $D_{1.3}$) परिपृच्छसि (for अनु°). T_1 $G_{2.3}$ युष्माभिस्तत्र तस्थुषी. ❀ **C**r: आत्मभूषकत्वात् (cf. the gloss on 16: परि भूषणे) मामुद्दिश्य पृच्छसि । ❀

18 S transp. 17^{cd} and 18. — ^{a}) K सुदोष्णां. — ^{d}) N (except D_{1-3}) $M_{4.5}$ मा भूत्ते. — After 18, T_1 $G_{2.3}$ ins.:

98* इत्येवं मत्प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

[=(var.) 4. 2. 8^{cd}. — T_1 एतत् (for एवं), and यन्मां त्वमनुपृच्छसि (for the posterior half).]

सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्यां यशस्विनीम् ।
सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा ते भूद्दुःखमीदृशम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।
कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाता यथा वदेत् ।
न पापमभिजानासि साधु साध्वीव्रते स्थिता ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

युधिष्ठिर उवाच ।
कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।
मम चापि यथाबुद्धि रुचितानि विनिश्चयात् ॥ १
पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
सूदपौरोगवैः सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २
इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३
इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वशः परिचारिकाः ।
पाञ्चालानेव गच्छन्तु सूदपौरोगवैः सह ॥ ४
सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्रज्ञायन्त पाण्डवाः । C. 4. 87 B. 4. 4. 5 K. 4. 5. 5

19 a) S भाषते. D8 भद्रे; S कृष्णा. — b) D4 सती; G2.3 तथा (for वदेत्). B1–4 Dn D5–7.9.11.12 जातासि (B4 हि) भामि(B1.3.4 Dn2 D5.6.11 °वि)नि. T G1 M यथा कौलेयकी तथा. — c) D1–3 अपापाम् (for न पापम्). Dn1 D1–3.10 अभि(D2 °पि)जानामि; S अनवद्यांगी. — d) K B2 Dn1 D4.8 transp. साधु and साध्वी- (K D8 साध्वि). D5 साध्वि (for साध्वी-). D1–3 स्थितां. S भाषते चारुहासिनी. — After 19, N ins.:

99* यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः ।
कुर्यास्तथा त्व कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ।

[(L. 2) B4 D1.3.9 कुर्यात्. B2 तथा हि; Dn1 D4–6 तत्त्वं हि (for तथा त्वं). Dn1 तथा; D2m.3 जनाः (for यथा). Cc cites दुर्हृदः and लक्षयेयुः, Cv दुर्हृदः.]
D2–4.8 cont.:

100* इति निगदितवृत्तां धर्मसूनुर्निशम्य
प्रथितगुणगणौघालंकृतां राजपुत्रीम् ।
व्यसनशतनिमग्ना विक्रियन्ते न साध्व्यो
मुदितहृदयवृत्तिर्वाक्यमेतज्जगाद ।
[(L. 2) D3.4 प्रथितनिजगुणौघा°.]

Colophon om. in D4.7. Ś1 missing. — *Adhy. name:* B1–4 संमंत्रणं; D3 द्रौपदीवाक्यं; D8.10 रूपविन्यासः; D9 स्वस्वकर्मनिरूपणं; T2 अज्ञातवासमंत्रः; G1 कृष्णागूहनं; M4 यमकृष्णाच्छन्नवासोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B4 D1.5.6.10 T2 3; T1 G M 4. — *S'loka no.:* G3 36.

4

1 b) B1 Dn D5.7–9.11.12 यानि (for तानि). T2 G M4.5 चरि° (for करि°). — c) B1.3 यथाबुद्धिः; B2.4 D5–7 यथाबुद्ध्या. — d) K रुचितास्ति (K1 °स्वि); D4 रुचितापि; D5 रुचितो हि; D8 रुचितां तां; T M5 रुचिता हि; G2 रुचितेति; M1–4 रुचिताभि- (for रुचितानि). D4 भविष्यति; D8 निबोधत; G2.3 T1 विनिश्चिता (for विनिश्चयात्). B1.3 भवित्री सुविनिश्चिता; Dn D9.11.12 रुचिता विधिनिश्चयात्; D1–3 रुचिताभिविनिश्चये; G1 रुचिताभिविनिश्चयः.

2 c) N (except K B2 D7.9) M1 सूत-; T1 G3 M2.3.5 (*sup. lin.*) सूदाः; T2 G1.2 M4.5 सूताः (cf. v. l. 4). Cs सूदाः (=पाचकाः), and पौरोगवाः.

3 a) B D6.8–10 M5 Cv इंद्रसेनादयश्च. Dn2 D4.11.12 M5 एव; D1 इमान्; D3 एतान्; T G M1–4 एते (for इमे). — b) K केवलं; Cc as in text. — d) K निश्चिता (for वर्तते).

4 b) B1.3 S (except M3.5) सर्वतः; B2.4.5 D (except D1.3.4.7.9) सर्वाश्च. G2 M1 °चारकाः. — c) A few MSS. पंचालान्. — d) N (except K Dn1 D7.9) M1.4 सूत-; T G2 M2.5 सूदाः; G1 M3 सूताः (cf. v. l. 2). — T1 ins. after 4: G1, after 102* (see below):

101* गत्वा द्वारवतीं चैव काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।

5 b) K D5.9 ज्ञायंते हि (D5 च); B Dn D1.3.4.6–8.10–12 T M1 प्राज्ञायंत. — After 5^{ab}, T1 G1 ins.:

102* अर्धरात्रे महात्मानो भिक्षादान्ब्राह्मणानपि ।,

which in G1 is followed by 101*. — c) D1.3.7–9 G3 om. हि. Dn1 S अपाहाय; D5 अवा°; D7 अपाकृत्य; Cc as

C. 4. 87
B. 4. 4. 5
K. 4. 5. 5

गता ह्यस्मानपाकीर्य सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५

धौम्य उवाच ।

विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ।
अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमात्रं निबोधत ॥ ६

हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीमि वः ।
यथा राजकुलं प्राप्य चरन्प्रेष्यो न रिष्यति ॥ ७
दुर्वसं त्वेव कौरव्या जानता राजवेश्मनि ।
अमानितैः सुमानार्हा अज्ञातैः परिवत्सरम् ॥ ८

---

in text. — ^{d}) B1.3.5m D10 इतः; D7 अपि (for इति). — After 5, N (except K1 D1.3.4.8; B2 om. line 2; D2 marg.) ins.:

103* वैशंपायन उवाच ।
एवं तेऽन्योन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक्पृथक् ।
धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ।;

while S (G1 M3 om. line 2) ins.:

104* वैशंपायनः ।
तानन्वशात्स धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषवित् ।
धौम्यः पुरोहितो राजन्पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ।

[G1 M om. वैशं°. — (L. 1) G2 M तानन्वशासद्धर्मात्मा. M1 °मंत्र° (for °धर्म°).]

6 After धौम्य उ°, N (except D2) M (except M2) ins.:

105* विहितं पाण्डवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ।
याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ।
त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुनेन च ।

[(L. 1) B1.4 D4.6.10 M5 विदितं; B2.5 D5.6m विदिताः (for विहितं). B2.5 Dn1 D3.5.6.10 M5 सर्वे; Cc.v सर्वं (as in text). M1.3.4 विदिते चापि वक्तव्यं; Ca विहितं पांडवाः सर्वे; Cn.v as above. — (L. 2) D1.3 Ccp प्रवहणे; D4 Crp प्रवहने; Ca.c.r.s as above. K याने च वाहने चैव; M1 वाहनं चायुधेष्वेवं; M3–5 यानेषु वाहने चैव. B1.3 तथाग्निषु च; B4 यथा चाग्निषु. — (L. 3) M (except M2) फल्गु°.]

N M (except M2) cont. (D2 ins. after धौम्य उ°):

106* विदितं वो यथा सर्वं लोकवृत्तमिदं नृप ।

[D4 वै; D6 नो; D10 M3 वा; M5 ते (for वो). B2.4.5 Ca न्यायं; D8 -पूर्वं (for सर्वं). K2 लोकव्रतम्; D7 लोके वृत्तम्; Cv इतिवृत्तम्; Ca as above. D2.4.6 इमं (for इदं). B D5–9 नृपाः; Dn तव (for नृप).]

— After 6^{ab}, B Dn D2 (marg.).5.6.9–12 ins.:

107* एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ।

[B4 Dn2 D9.11.12 एवं (for एष). D6 स्वार्थश्च (for अर्थश्च). B D2.5.6.10 अपि (for एव). D9 वर्धतेर्थः (for अर्थश्चैव).]

— ^{d}) K1 B Dn D2.5–7.9–12 G1 Cc हेतुमत्र. Cr cites only हेतुं.

☞ For st. 7–43 cf. Vidhurapaṇḍita Jātaka (ed. Fausböll, vol. 6, pp. 292 ff.), Gāthās 126 ff. See also H. Lüders, *Ueber die Grantharecension*, pp. 63 ff.

7 ^{a}) K M1.2 °वसतीं; D2 °वद्वारं; Cc.r.v as in text. — ^{b}) Dn D11.12 अहम् (for वः). — ^{d}) G1 प्रेक्ष्यो; M3–5 भृत्यः (for प्रेष्यो). T1 G1 M1 भविष्यति; M2.5 न दूष्यति; M3 damaged; M4 तरिष्यसि; only G2.3 न रिष्यति (as in text)! N T2 सर्वान्दोषांस्तरिष्यथ (D8 सर्वदुःखं तरिष्यतं).

8 ^{a}) K1 दुर्वसैः; K2 दुर्वासैः; T G1 M दुर्वासं (M1 °सः); Cc.r.s.v as in text. K om. तु. B2.4 Dn2 D1.7.8.11.12 T2 G1 चैव; Dn1 बत; D9 ननु (for त्वेव). D4 निवसंत्वेव; G2.3 दुर्वसं(G3 °स)त्येव. B2 Dn1 G2 M1.4 Cc कौरव्य; Dn2 D11.12 T2 कर्तव्यं; T1 M2 कौंतेय. — ^{b}) K जानतै; D5.10 Ccp जानतां; D5m.9m सततं; S (except T2) जातेन; Cc.r.v as in text. K D1–4 °वेश्मसु; T1 G M कुरुवेश्मनि; Cv as in text. — ^{c}) B2.4 अमानिताः; Cc as in text. B1.3 Dn1 Cc मानितैर्वा; Dn2 D2.4.9–12 तु (D2.4.10 च; D5 स्व) मानार्हा (D2.9 °र्हैः). K अमानितेषु राज्यार्हैर्; D1.3.8 S °नितेन मानार्हा (T1 M °र्ह). Cv cites अमानितेन. — ^{d}) B2.4 त्वज्ञाताः; B5 D5–7 त्वज्ञातैः; D4 अज्ञाताः; S गूढेन. D8 प्रतिवत्सरं; G1 परिवर्तितुं; Cc as in text. — K2 B4.5 Dn D2 (marg. *sec. m.*).5.7.9–12 ins. after 8: B1 D3.6, after 109*:

108* ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ।

[❀ Cr: परिवत्सरमित्यनन्तरं ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखमिति जनार्दनः । ❀]

B4 cont.: B1–3 D3.6 S ins. after 8:

109* पाण्डवाग्निरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् ।
भर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषविग्रहः ।

[(L. 2) Ca cites भर्ता गोप्ता च and explains पुरुषविग्रहः.]

In B1 D3.6 this is followed by 108*, in S by:

110* सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संस्पृशेत् ।
राजानमुपजीवन्तं तस्य वृत्तं निबोधत ।,

which in turn is followed in T G M2–5 by 112*, and in M1 by:

दिष्टद्वारो लभेद्द्वारं न च राजसु विश्वसेत् ।
तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत्परः ॥ ९
नास्य यानं न पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् ।
आरोहेत्संमतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १०
अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
न तत्रोपविशेज्जातु स राजवसतिं वसेत् ॥ ११
न चानुशिष्येद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ।
तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयन् ॥ १२
असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ।
तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १३
नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कथंचन ।
अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १४
विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
एवं विचरतो राज्ञो न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १५ C. 4. 101 B. 4. 4. 19 K. 4. 5. 14

111* क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ।
एतत्त्रयं च पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
राजा तस्माद्बुधैर्नित्यं पूजनीयः प्रयत्नतः ।

M_1 cont.: T G M_{2-5} ins. after 110*:

112* नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंमतः ।
व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पण्डिता विदुः ।

S cont.: K_2 B Dn (Dn_1 om. lines 1–2) $D_{5.6.10-12}$ ins. after 15:

113* गच्छन्नपि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः ।
जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ।
न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिंदमाः ।
समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ।

[S transp. lines 1–2 and 3–4. — (L. 1) T_2 G_2 $M_{2.4.5}$ भूतिं; M_3 प्रीतिं (for भूमिं). K_2 °ष्टश्चानुयो°; B_4 °ष्टोप्यनियो°; D_5 °ष्टोप्यनुयो°; D_6 °ष्टो विनियो°; D_{10} °ष्टोयो नियो°; S भूमिपालनियो°. **Cn** cites the first three pādas, **Cr** only परां. — (L. 3) K_2 D_5 न पुत्रं न च पौत्रं हि (D_5 नप्तारं).]

9 Cf. Vidhurap. Jātaka (*loc. cit.*), Gāthā 145; Lüders, *op. cit.* p. 63. — [a]) K B_1 Dn $D_{5.7.8.11.12}$ **Cs** दृष्ट-; **Ca.c.v.np** दिष्ट- (as in text). D_6 न ते; D_8 विशेद्; **Ca** लभेद् (as in text). **Cr** राजदिष्टद्वारः. K D_2 राष्ट्रं; $B_{1.4.5}$ Dn $D_{1.3.5-7.9-12}$ **Ca.v** द्रष्टुं (cf. **Cs** द्रष्टुमिच्छेत्); D_8 वेश्म (for द्वारं). S सृष्ट(T_2 दोष)द्वारं सदा पश्येत्. — [b]) K $B_{1.5}$ Dn_1 $D_{1-4.7.8.9m.10}$ **Cv** राजस्वेषु न वि°; B_{2-4} Dn_2 $D_{5.6.11.12}$ **Cc.np.sp** रहस्येषु न वि°; D_9 राजन्वेषु न वि°. — [d]) $D_{2.9}$ $G_{2.3}$ यच्च; T_2 यत्तु; G_1 यत्त्वां; **Cv** यत्र (as in text). B_1 Dn $D_{11.12}$ नाभिपतेत्; D_3 °भवेत्; $D_{4.8.9}$ S (except $M_{1.3.4}$) °लषेत्; D_{10} °व्रजेत्; **Ca.c.v** as in text (cf. **Cr** अभिषङ्गः = पराभवः). K मनः; **Cv** परः (as in text).

☞ For st. 10–43, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, differs from the text in other respects also. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 43.

10 Cf. Vidhurap. Jātaka (*loc. cit.*), Gāthā 141. Cf. Lüders, *op. cit.* p. 64. For S cf. v. l. 43. — [a]) N यो न (for नास्य). — [b]) K नवं (for गजं). B_4 हयं (for रथम्). D_4 न पीठं न वरासनं.

11 For S cf. v. l. 43. K Dn_1 $D_{5.8}$ (? hapl.) om. 11. — [a]) $B_{1.2}$ Dn_2 $D_{11.12}$ **Cn** यत्र; **Ca** अथ (as in text). D_4 तत्र; **Ca.v** यत्र (as in text). — [c]) N (K Dn_1 $D_{5.8}$ om.) यो वै (for जातु).

12 For S cf. v. l. 43. D_4 om. 12. — [a]) B Dn_1 $D_{1.3.5.6.9.10}$ **Ca** चानुशिष्याद्; Dn_2 $D_{11.12}$ जातु शिक्षेद्; D_7 जातु शिष्याद्. **Cc.n.s** cite अनुशिष्यात्. — [c]) $D_{1.3.8}$ एवम् (for एनम्). — [d]) B_1 Dn_2 $D_{2.7.9.11.12}$ **Cn.s** समभिपूजयेत् (cf. **Cv**).

13 For S cf. v. l. 43. — [a]) Dn_1 $D_{1.3}$ इह; D_4 च (for हि). — [b]) D_4 नरान् (for जनान्).

14 For S cf. v. l. 43. — [a]) **Cap.rp** (Dī.) दारैस्तु (**Cap** does not cite तु); **Ca.r** as in text. — [b]) B Dn_1 $D_{1.3.7.9}$ कदाचन (for कथं°). — [d]) K D_5 द्वेष्टि तान्न हिताश्च ये; D_3 दुष्टपानहिताश्च ये; D_7 (m as in text) दृष्टिपातगताश्च ये; D_8 द्वेष्टारो नहिताश्च ये; D_9 विद्विषंत्य-हिताश्च तं; **Ca** as in text.

15 For S cf. v. l. 43. — [ab]) K_1 D_{10} विदिते वा; K_2 °तो वा; D_{1-3} विदितानि; D_4 विहिते च. Dn_2 $D_{11.12}$ transp. कुर्वी° and कार्या°. Dn_1 D_{10} सुबहूनि; **Cc** सुलघूनि (as in text). — After 15^{ab}, $D_{4.8}$ ins.:

114* न चापि चरणौ प्राज्ञो धुनोज्जातु भुजौ क्वचित् ।

— [c]) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{1.2.7-12}$ **Cs** राज्ञि; **Cc.r** as in text. — [d]) D_{10} च्युतिः; **Ca.v** क्षतिः (as in text). — After 15, K_2 B Dn (Dn_1 om. lines 1–2) $D_{5.6.10-12}$

C. 4. 104
B 4. 4. 22

यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववच्च ह ।
अनृतेनोपचीर्णो हि हिंस्यादेनमसंशयम् ॥ १६
यच्च भर्तानुयुञ्जीत तदेवाभ्यनुवर्तयेत् ।
प्रमादमवहेलां च कोपं च परिवर्जयेत् ॥ १७
समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ।
संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥ १८
अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च ।
अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ १९
नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः ।
अप्रमत्तश्च यत्तश्च हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥ २०
नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् ।
स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २१
दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः ।
रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ।
नित्यं विप्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं महत् ॥ २२
न च संदर्शने किंचित्प्रवृद्धमपि संजपेत् ।
अपि ह्येतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ॥ २३
न मृषाभिहितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।

ins. 113*.

16 For S cf. v. l. 43. — a) K1 B3 om. च. K चैनम्; B2 एकम् (for एनम्). — b) K सह; B1. 2 Dn D6. 8. 10–12 त्विह; Ca सदा (for च ह). — c) D1. 8. 10 अनृते च; Ca. r °तेन (as in text). D4. 10 उपकीर्णो; Cc अपची°; Ca उपची° (as in text). — d) B1. 2. 5 D (except D5. 7. 8. 10) हन्याद् (for हिंस्याद्). B1. 2. 5 Dn D6. 10–12 एव; D3 एष; Ca एनम् (as in text). Some B and inferior D MSS. (incl. Dn) न संशयः, न संशयं, असंशयः (for असंशयम्).

17 For S cf. v. l. 43. — a) B1. 2 Dn D7. 11. 12 यद्यद्; D2 यत्र; Ca यत्तु (for यच्च). D1–3 राजा; Ca. v भर्ता (as in text). D9 नियुंजीत; Ca. c अनुयुंजीत (as in text). — b) B2 Dn1 Cn तत्तदेवानु°; B3 D3. 9 तदेवाभ्यनुवर्ण(B3m °र्त)येत्; Dn2 D2. 7. 9. 11. 12 तदेवास्यानु°. Ca cites अभ्यनुवर्णयेत्, Cv. rp (Dev.) -वर्ण-, Cr -वर्त-. — c) B (except B2) Dn D5. 9. 11. 12 Ca. r अवलेपं; D7 परिवादं; Crp (Dev.) अपरेषां; Cc. v अवहेलां (as in text). — d) D1–3. 7 क्रोधं; Ca as in text (cf. Cv कोपः).

18 For S cf. v. l. 43. — a) K अपार्थिवासु; Ca. c. r. v समर्थनासु (as in text). — b) D4 आचरेत् (for एव च). — c) D4 वर्णयेद्यत् (for संव°). — d) D1 हितात् (for प्रियाद्). D1 प्रियं; Ca. v हितं (as in text). B2 Dn D10–12 भवेत्; D7 च यत् (for वदेत्). D9 हिताद्धिततरं भवेत्.

19 For S cf. v. l. 43. — b) D1. 2 सर्वासु च (for °र्थेषु). — c) K transp. अप्रियं and अहितं. B3 D1–3. 8 हितं; Cc. r अहितं (as in text). — d) B4 Dn2 D5. 11. 12 °वर्त°; Cc °वर्ण° (as in text).

20 For S cf. v. l. 43. — b) Cnp खंडितः (for पण्डितः). — c) B1. 2 Dn D9. 11. 12 सततं; D1. 3 दांतश्च; D2 शांतश्च; D4. 7 दक्षश्च (for यत्तश्च). Ca. c cite यत्तः. — d) D1. 3. 4 तत् (for यत्).

21 For S cf. v. l. 43. — a) B2 D4 कुर्वीत (for सेवेत). — b) Dn D5. 6. 8. 10–12 Ccp. rp संवदेत्; D2–4 संविशेत्; Cc. r as in text. — c) D5 विकल्पेत; Ca. c as in text.

22 For S cf. v. l. 43. — b) Cn. rp पार्श्वे; Cr as in text. — c) K D2 रक्षणं; D4 पृष्ठतो; Ca. v as in text. D2 शत्रु- (for ह्यात्त-). — d) D8 पार्श्वस्थानं; D9 पश्चात्स्थानं (by transp.). D4 आसनं त्वभिधीयते. — e) B1 Dn D1. 3. 11. 12 हि; D2 च; Cc वि- (as in text). B2. 4. 5 D5. 6. 8. 10 च; D1 हि (for तु). — f) B1. 3 च यत्; B5 मतं; D10 त्यजेत् (for महत्). — After 22, D10 ins.:

115* अप्रमत्तः सदा तिष्ठेदेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ।

23 For S cf. v. l. 43. — a) B1 D8 अस्य दर्शने; B3 D4 Crp (Dev.) अस्यादर्शने; Ca असंदर्शने (cf. Cv); Cc. r. s संदर्शने (as in text). — b) K D5. 7–9 Ca प्रबुद्धं; Dn1 D10 अवद्धं; Dn2 D11. 12 Cc. n. rp (Catur.) प्रवृत्तं (cf. Cs प्रवर्तितं); Cap अवद्यं; Cr (cf. Cv) प्रवृद्धं (as in text). K Dn D4. 6. 10–12 संजयेत्; D5 संत्यजेत्; D7. 9 संवदेत्; Cc. s as in text. B2 पुरक्रमपसंवसित् (sic); D3 प्रवृद्धमभिसंवदेत्.

24 For S cf. v. l. 43. — a) Cc वृथा (for मृषा). K Dn2 D6. 7. 9. 11. 12 Cn राज्ञा; B2. 4 Dn1 D8. 10 राज्ञां. — cd) N असूयंति हि (D6 च) राजानो जनान् (K1 B1 Dn D4. 9. 11. 12 नरान्; Cn नृपान्) अनृतवादिनः. — After 24, N ins.:

116* तथैव चावमन्यन्ते नरान्पण्डितमानिनः ।

[K D5 जनान्; D1. 3 नराः; D4 राजन् (for नरान्). D9 नरं पंडितमानिनं.]

यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ॥ २४
शूरोऽस्मीति न दृप्तः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः ।
प्रियमेवाचरन्राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ २५
ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः ।
अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ २६
यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः ।
कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं प्राज्ञसंमतः ॥ २७
न चोष्ठौ निर्भुजेज्जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
सदा क्षुतं च वातं च ष्ठीवनं चाचरेच्छनैः ॥ २८
हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ २९
न चातिधैर्येण चरेद्गुरुतां हि व्रजेत्तथा ।
स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजम् ॥ ३०
लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः ।
असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३१
राजानं राजपुत्रं वा संवर्तयति यः सदा ।
अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३२
प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः ।
न निर्बध्नाति राजानं लभते प्रग्रहं पुनः ॥ ३३
प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणवादी विचक्षणः । C. 4. 123 B. 4. 4. 41

25 For S cf. v. l. 43. — a) D4 वीरो (for शूरो). Dn2 D11.12 Cv धृष्टः; Cc दृप्तः (as in text). — c) D4.7 आचरेद्. D2.8.9 प्राज्ञः; Ca राज्ञः (as in text). — d) D7.9 गौरवात्; Ca.c.v भोगवान् (as in text).

26 For S cf. v. l. 43. — a) K1 दुर्वापं; K2 दुर्वार्यं; B4 D10 दुष्प्राप्यं. D4 प्रयत्नेनैव तु राजेंद्र; D6 ऐश्वर्यं दुर्लभं प्राप्य. Cv cites ऐश्वर्यं. — b) K1 D2 श्रियं (for प्रियं). B2.4 D6 Cr भारत; Cc.rp (Catur.) राजतः (as in text). D4 प्रियं चैवाचरेज्जनः; D5 प्रियं वा प्राप्य भारत. — c) B4 प्राज्ञः (for राज्ञः).

27 For S cf. v. l. 43. — b) K महाबलः; Cv °फलः (as in text). — d) D4.5 अप्रियं; D10 अनर्थान्; Cc as in text. D1 प्राप्य संमतः; D8 प्राज्ञसत्तमः.

28 For S cf. v. l. 43. D2 om. 28a–40b. — a) B2.4.5 Dn D10–12 Cr न भुजौ; D3 विभुजेत्; D7 विभजेत्; D8 निर्धुतेत्; D9 विलिहेत्; Ca.c.rp (Catur.).s.v निर्भुजेत् (as in text). B2.4.5 Dn D10–12 Cr जानू; D5 बाहुं; Ca.rp (Catur.) जातु (as in text). D1 न चोष्ठौ विभुजिह्वा तु; D4 न च प्रष्टो वदेज्जातु; Cap न चोष्ठौ न भुजौ जानू (with the remark: इत्यपि पाठो वृद्धपुस्तकेषु । स्पष्टार्थः । स च हेय एव ।). — b) B1.3 वाचं; Cv वाक्यं (as in text). Ca has वाचं वाक्यं. — c) K Dn2 D1.3.8.10–12 Ca वाचं; B Dn1 D5.6 वातं; D4 पातं; D7.9 वाक्यं (for क्षुतं). ❀Cr: सदावातं श्वासं । Cv: घातं क्षुतादिरूपं ।❀ B Dn1 D5.6 वाचं; Ca वातं (as in text). — d) K D1.3 चरेत् (for आचरेत्).

29 For S cf. v. l. 43. D2 om. 29 (cf. v. l. 28). — a) K चात्यंतं; B1 Dn D11.12 चान्यस्य; D4 सर्वेषु (for चाप्यस्य). — b) Dn2 D5.11 केनचित्; D4 केषु च. — c) B4 प्रहास्येत; D5 प्रहस्येत (for प्रहृष्येत). — d) K D1.3.8 वदेत् (for हसेत्).

30 For S cf. v. l. 43. D2 om. 30 (cf. v. l. 28). In D9, st. 30–49 are lost on a missing fol. — a) Cr cites नातिधैर्यं; Crp (Catur.) नाधैर्येण; Ca.c अतिधैर्येण (as in text). B4.5 नातिधैर्यं चरेत्तत्र; D10 न चातिदैन्यमीरेत; Crp (Dev.) as in text. — b) Dn1 D10 ततः (for तथा). B2 °तां हि ततो व्रजेत्; D8 भ्रुकुटिं न समाव्रजेत्. — d) D10 Ca प्रमादजं (for प्रसा°). B D1.3–8 दर्शयेद(B1.3 °येच्चा-; D1.3 °येता-; D7 °येत्तत्)प्रमा(B2 D7 °सा)दजं.

31 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 31 (cf. v. l. 30, 28). — b) D6 om. यः. B3 D6.8.10 °मानतः. D5 न व्यथेतावमा°. — c) B2 D1.8.10 तु (for च). — After 31, D1.3 read 41.

32 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 32 (cf. v. l. 30, 28). — b) B1.2.4 Dn1 D1.3.8.10 Ccp संवर्णयति; D4 संवर्धं°; D5 समर्चं°; Ca.c.s.np as in text. — d) K सु- (for स). B1.3 Dn D1.11.12 तिष्ठते. B2.5 श्रियां; B4 D1.3 श्रियः; Dn D10–12 प्रियः; D4 श्रिये; D6 स्वयं; D7 श्रिया.

33 For S cf. v. l. 43. D9 missing; D2 om. 33 (cf. v. l. 30, 28). — a) D4.8 यो नित्यं. — b) B1.2.5 Dn D11.12 त्वकारणैः; D7.8 च कारणात्. Ca cites कारणैः. — c) K निर्वपति; B1.4 D5.10 निबध्नाति; B5 Dn1 D7 m.8 Cn.v निर्वदति; Dn2 D11.12 निर्विदति; D3 निंदयति; D4 विनिंदति; Cap निन्दति च; Ca.c as in text. — d) K D8 लभेत; D4 लभेत्स. B1.2.3(m as in text).4 Dn D6.7.11.12 संपदं; D1 च श्रियं; Ca आस्पदं; Cap.r प्रग्रहं

C. 4. 123 B. 4. 4. 41 उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये चापि यो वसेत् ॥ ३४
अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः ।
न स तिष्ठेच्चिरं स्थानं गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ३५
श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् ।
विशेषयेन्न राजानं योग्याभूमिषु सर्वदा ॥ ३६
अम्लानो बलवाञ्शूरश्छायेवानपगः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३७
अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ।
अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ३८
उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ३९
यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ।
दुःखेन सुखमन्विच्छेत्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४०
समवेषं न कुर्वीत नात्युच्चैः संनिधौ हसेत् ।
मन्त्रं न बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४१
न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किंचिदुपस्पृशेत् ।

(as in text). B_5 D_5 संपदं लभते पुनः.

34 For S cf. v. l. 43. D_9 missing; D_2 om. 34 (cf. v. l. 30, 28). — ^{b}) K गूढ° (for गुण°). — ^{d}) B_5 **C**n यो; Dn $D_{1.3.8.10-12}$ वा (for च). B_5 **C**n वा (for यो). $B_{1.2}$ Dn D_{10-12} भवेत् (for वसेत्).

35 For S cf. v. l. 43. D_9 missing; D_2 om. 35 (cf. v. l. 30, 28). — ^{a}) B_5 $D_{5.8.10}$ अपि (for हि). K भुक्तं (for भोक्तुं). — ^{b}) K_1 $B_{1.2}$ Dn $D_{4.7.8.11.12}$ प्रार्थयेत; B_4 °येच्च (for °येत्तु). — ^{c}) $D_{1.3}$ सं-; D_4 च (for स). K $B_{3.4}$ $D_{1.3.4.6-8}$ **C**c स्थाने; D_5 कालं. — ^{d}) $D_{1.3}$ स गच्छेत्प्राण°.

36 For S cf. v. l. 43. D_9 missing; D_2 om. 36 (cf. v. l. 30, 28). — ^{b}) K $B_{2.4}$ $D_{3.10}$ पर- (for परं). $B_{2.5}$ संवसेत्; **C**c संवदेत् (as in text). — ^{c}) D_4 न विश्वसेत्; all comm. as in text. $B_{1.2}$ Dn $D_{1.3-5.7.11.12}$ च; D_6 तु; **C**a.c.r.s.v न (as in text). — ^{d}) B (except B_4) Dn $D_{1.3.4.7.11.12}$ **C**s.ap.rp योग्य°; D_5 योग्योहमिति; D_{10} योग्यो भू°; **C**a.c.r.v as in text.

37 For S cf. v. l. 43. D_9 missing; D_2 om. 37 (cf. v. l. 30, 28). — ^{a}) K_2 अव्यग्रो; $B_{1.3.4}$ $D_{5.6}$ अग्लानो; **C**a.c.v as in text. — ^{b}) N (except K_1 D_{10}) **C**v छायेवानुगतः सदा. — ^{d}) D_8 सदा संनिहिताश्रयः.

38 For S cf. v. l. 43. D_9 missing; D_2 om. 38 (cf. v. l. 30, 28). — ^{a}) K_1 D_1 **C**v प्रेक्ष्यमाणे; $D_{3.4.7.10}$ प्रेक्ष°; **C**vp as in text. — ^{c}) K_1 हि (for किं). B_3m अहमेतत्करोमीति. — $D_{1.3.4}$ read 41^{cd} after 38; for further transpositions cf. v. l. 31, 39, 41.

39 Cf. Vidhurap. Jataka (*loc. cit.*), Gāthā 132; Lüders, *op. cit.* p. 64. — For S cf. v. l. 43. D_9 missing; D_2 om. 39 (cf. v. l. 30, 28); D_8 om. 39. — For 39^{ab}, N (except $D_{2.9}$) subst.:

117* अभावे चैव भावे च राज्ञा यश्चैव सर्वदा ।

[K B_4 $D_{3.10}$ **C**a.c.rp अभारे (**C**v has only the paraphrase लघुनि कार्येऽनुचिते); Dn $D_{11.12}$ आंतरे; D_4 अंतरे; **C**r अभावे (as above). K B_4 $D_{3.10}$ **C**c.rp भारे (**C**v has only the paraphrase गुरुकार्ये); Dn $D_{4.11.12}$ बाह्ये; **C**r भावे (as above). D_1 आरभेतैव भारे च. B_2 अपि; Dn $D_{11.12}$ अथ (for एव).]

— ^{c}) K $B_{2.4}$ $D_{1-4.6.7}$m.$_{8-10}$ **C**v न विकंपेत; B_1 Dn $D_{11.12}$ नैव कंपेत; **C**r as in text. — After 39, D_4 reads 41^{ab} (cf. v. l. 38, 41).

40 For S cf. v. l. 43. D_9 missing (cf. v. l. 30). K Dn_1 D_3 om. 40; D_2 om. 40^{ab} (cf. v. l. 28). D_8 transp. 40 and 41^{ab}. — ^{b}) B_4 प्रियं नैव (for °णां न). **C**a as in text. — ^{c}) D_2 न चाभि- (for दुःखेन). $D_{1.7}$ दुःखम् (for सुखम्). — After 40, D_8 ins.:

118* समं यानं समं भोज्यं नात्युच्चैर्बहुधा हसेत् ।

41 For S cf. v. l. 43. D_9 missing (cf. v. l. 30). D_2 om. 41. $D_{1.3}$ read 41 after 31, repeating 41^{cd} after 38; D_4 reads 41^{ab} after 39, and 41^{cd} after 38; D_8 transp. 40 and 41^{ab}. — ^{a}) K $B_{1.3}$ समवेशं; $B_{2.5}$ D_5 समं वेशं; B_4 $D_{8.10}$ समं वेषं. **C**s cites समं, **C**a वेशं. — ^{b}) $D_{1.3}$ समितौ (for संनिधौ). B_2 वसेत्; $D_{1.3}$ विशेत्; D_8 भवेत् (for हसेत्). $B_{1.3-5}$ Dn $D_{5-7.11.12}$ नोच्चैः संनिहितो वसेत् ($B_{3.4}$ D_{5-7} हसेत्). — ^{c}) N (except K_1 B_4 $D_{4.5.7.8}$) transp. मन्त्रं and न. — ^{d}) $D_{1.3}$ स राजवसतिं वसेत्.

42 For S cf. v. l. 43. D_9 missing (cf. v. l. 30); K_1 om. 42–43. — ^{b}) D_7 द्रव्यं (for धनं). $B_{1.3}$ D_{1-3} **C**a ततः; $B_{2.4.5}$ Dn $D_{5-8.11.12}$ अपि (for उप-). — ^{c}) D_{1-3} चाहरन् (for हि हरन्). — ^{d}) **C**rp भर्त्सनं; **C**r बंधनं (as in text). $D_{2.12}$ धनं (for वधम्). $D_{1.3}$ °नं वधमेव वा (D_3 च).

43 For S see below. D_9 missing; K_1 om. 43

प्राप्नोति हि हरन्द्रव्यं बन्धनं यदि वा वधम् ॥ ४२
यानं वस्त्रमलंकारं यच्चान्यत्संप्रयच्छति ।
तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ४३
संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूषवः । C. 4. 133 B. 4. 4. 51 K. 4. 5. 82

(cf. v. l. 30, 42). — ^{d}) K_2 $D_{4.8.10}$ राज्ञः प्रियो; B_3 राज्ञस्तरो. — After 43, Dn $D_{4.11.12}$ ins.:

119* एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः ।

☞ For 10–43, S subst.:

120* यत्रोपविष्टः संकल्पं नोपहन्याद्बलीयसः ।
तदासनं राजकुले ईप्सेत मनुजो वसन् ।
(11^{ab}) यथैनमत्र चासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
(11^{cd}) न तत्रोपविशेज्जातु यो राजवसतिं वसेत् ।
स्वभूमौ काममासीत तिष्ठेद्वा राजसंनिधौ ।
न त्वेवासनमन्यस्य प्रार्थयेत कदाचन ।
परासनगतं ह्येनं परस्य परिचारकाः ।
परिषद्यपकर्षेयुः परिहास्येत शत्रुभिः ।
(22^{ef}) नित्यं विप्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं मतम् ।
अर्थार्थं हि यदा भृत्यो राजानमुपतिष्ठति ।
(22^{ab}) दक्षिणं वाथ वामं वा बाहुमाश्रित्य पण्डितः ।
तिष्ठेद्विनीतवद्राजन्न पुरस्तान्न पृष्ठतः ।
(22^{cd}) रक्षिणामात्तशस्त्राणां पश्चात्स्थानं विधीयते ।
मातृगोत्रे स्वगोत्रे वा नाम्ना शीलेन वा पुनः ।
संग्रहार्थं मनुष्याणां नित्यमाभाषिता भवेत् ।
पूज्यमानोऽपि यो राज्ञा नरो न प्रतिपूजयेत् ।
नैनमाराधयिष्यन्ति शास्ता शिष्यानिवालसान् ।
(10^{ab}) नास्य युग्यं न पर्यङ्कं नासनं न रथं तथा ।
(10^{cd}) आरोहेत्सान्वितोऽस्मीति यो राजवसतिं वसेत् ।
(40^{ab}) यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्क्रियमाणमनुस्मरेत् ।
उत्थाने नित्यसंकल्पो निस्तन्द्री संयतात्मवान् ।
परीतः क्षुत्पिपासाभ्यां विहाय परिदेवनम् ।
(40^{cd}) दुःखेन सुखमन्विच्छेद्यो राजवसतिं वसेत् ।
(38^{ab}) अन्येषु प्रेष्यमाणेषु पुरस्ताद्धीर उत्पतेत् ।
(38^{cd}) करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिध्यति ।
(39^{ab}) उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
(39^{cd}) आदिष्टो न विकल्पेत यः स राजसु सिध्यति ।
नैवं प्राप्तोऽवमन्येत सदा मर्त्यो विशारदः ।
(37^{cd}) ऋजुर्मृदुः सत्यवादी यः स राजसु सिध्यति ।
(31^{ab}) नैव लाभाद्धर्षमियान्न व्यथेच्च विमानितः ।
(31^{cd}) समः पूर्णतुलेव स्याद्यो राजवसतिं वसेत् ।
(37^{ab}) अल्पेच्छो मतिमाञ्श्रीमाञ्छायेवानपगः सदा ।
दक्षः प्रदक्षिणो धीरः स राजवसतिं वसेत् ।
इतिहासपुराणज्ञः कुशलः सत्कथासु च ।
वदान्यः सत्यवाक्चापि स राजवसतिं वसेत् ।
(24^{ab}) न मिथो भाषितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।
(24^{cd}) यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ।
(42^{ab}) नैषां कर्मसु संयुक्तो धनं किंचिदपि स्पृशेत् ।
(42^{cd}) प्राप्नुयादाददानो हि बन्धं वा वधमेव वा ।
तुल्योपस्थितयोः पश्यन्मम चान्यस्य चोभयोः ।
अन्यं पुष्णाति मद्धीनमिति धीरो न मुह्यति ।
श्रेयांसं हि परित्यज्य वैद्यं कर्मणि कर्मणि ।
पापीयांसं प्रकुर्वीरञ्शीलमेषां तथाविधम् ।
(14^{ab}) नैषां दारेषु कुर्वीत प्राज्ञो मैत्रीं कथंचन ।
रक्षिणश्च न सेवेत यो राजवसतिं वसेत् ।
यदा ह्यभिसमीक्षेत प्रेष्यस्त्रीभिः समागतम् ।
बुद्धिं परिभवेत्तस्य राजा शङ्केत वा पुनः ।
शङ्कितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।
जीवितं साधु मन्येत प्रकृतिस्थो बलात्कृतः ।
(29^{ab}) हर्षवस्तुषु चाप्यत्र वर्तमानेषु केषुचित् ।
(29^{cd}) नातिगाढं प्रहृष्टः स्यात्तान्येवास्यानुपूजयेत् ।
हर्षाद्धि मन्दः पुरुषः स्वैरं कुर्वीत वैकृतम् ।
तदस्यान्तःपुरे वृत्तमीक्षां कुर्वीत भूमिपः ।
अन्तःपुरगतं ह्येनं स्त्रियः क्लीबाश्च सर्वशः ।
वर्तमानं यथावच्च कुत्सयेयुरसंशयम् ।
तस्माद्गम्भीरमात्मानं कृत्वा हर्षं नियम्य च ।
नित्यमन्तःपुरे राज्ञो न वृत्तिं कीर्तयेद्बहिः ।
यथा हि सुमहान्मन्त्रो भिद्यमानो हरेत्सुखम् ।
एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयमाणं बहिर्भवेत् ।
या तु वृत्तिरबाह्यानां बाह्यानामपि केवलम् ।
उभयेषां समस्तानां शृणु राजोपजीविनाम् ।
न स्त्रियो जातु मन्येत बाह्यो वाभ्यन्तरोऽपि वा ।
अनुजीविनां नरेन्द्रस्तु सृजेद्धि सुमहद्भयम् ।
मत्वास्य प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ।
अराजा राजयोग्यानि नोपयुञ्जीत पण्डितः ।
अराजानं हि रत्नानि राजकान्तानि राजवत् ।
भुञ्जानं न नरं राजा तितिक्षेतानुजीविनम् ।
तस्मादव्यक्तभोगेन भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ।
तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं कोपेन योजयेत् ।
न चापलेन संप्रीतिं राज्ञः कुर्वीत केनचित् ।
अधिक्षिप्तमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ।
एतां हि सेवमानस्य नरसीमां चतुर्विधाम् ।
द्विधा विच्छिद्यते मूलं राजमूलोपजीविनः ।
एतैस्तु विपरीताया नरसीमा नराधमैः ।
तया कुर्वीत संसर्गं न विरोधं कथंचन ।
बन्धुभिश्च नरेन्द्रस्य बलवद्भिश्च मानवैः ।
साधु मन्येत संसर्गं न विरोधं कथंचन ।
ताभ्यां तु नरसीमाभ्यां विरुद्धस्याल्पतेजसः ।

प्रथमं छिद्यते निद्रा द्वितीयं जायते भयम् ।
उद्धतानां च यो वेषः कुहकानां च यो भवेत् ।
राजवेषं च विस्पष्टं तान्सर्वान्परिवर्जयेत् ।
इतराभ्यां तु वेषाभ्यां परिहास्येत बान्धवैः ।
अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिर्नरैः ।
शक्ये सति न संभाषां जातु कुर्वीत कर्हिचित् ।
प्रतिसंभाषमाणो हि त्रिभिरेतैरचेतनः ।
श्येनः पेशीमिवादत्ते पुरुषो भूतिमात्मनः ।
ये च राज्ञा च सत्कारं लभेरन्कारणादिव ।
तैश्च सामन्तदूतैश्च पूज्यमानो मुनिर्भवेत् ।
न चाप्यचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपतेः ।
उपसेवेत मेधावी यो राजवसतिं वसेत् ।
(23ab) न च संदर्शने राज्ञः प्रबन्धमपि संजपेत् ।
(23cd) अपि चैतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ।
अर्थकामा च या नारी राजानं स्यादुपस्थिता ।
अनुजीवी तथायुक्तां निध्यायन्दूयते च सः ।
तस्मान्नारीं न निध्यायेत्तथायुक्तां विचक्षणः ।
(28cd) तथा क्षुतं च वातं च निष्ठीवं चाचरेच्छनैः ।
न नर्मसु हसेज्जातु मूढवृत्तिर्हि सा स्मृता ।
(30cd) स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजम् ।
(28ab) न चाक्षौ न भुजौ जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
न च तिर्यगवेक्षेत चक्षुर्भ्यां सम्यगाचरेत् ।
भ्रुकुटीं न च कुर्वीत न चाङ्गुष्ठैर्लिखेन्महीम् ।
न च गाढं विजृम्भेत जातु राज्ञः समीपतः ।
न प्रशंसेन्न चासूयेत्प्रियेषु च हितेषु च ।
श्रूयमाणेषु वा तत्र दृश्यमाणेषु वा पुनः ।
अथ संदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ।
श्रूयमाणेषु वाक्येषु वर्णयेदमृतं यथा ।
न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः सुखी भवेत् ।
पुत्रो वा यदि वा भ्राता यद्यप्यात्मसमो भवेत् ।
अप्रमत्तो हि राजानं रञ्जयेच्छीलसंपदा ।
उत्थानेन तु मेधावी शौचेन विविधेन च ।
स्नानं हि वस्त्रशुद्धिश्च शारीरं शौचमुच्यते ।
असक्तिः प्रकृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ।
राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एतैः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ।
तस्माद्भक्तो हि युक्तः सन्सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मेधावी धृतिमान्प्राज्ञः संश्रयेत महीपतिम् ।
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
वर्धमानं स्थितं स्थाने संश्रयेत महीपतिम् ।
एष वः समुदाचारः समुद्दिष्टो यथाविधि ।
यथार्थान्संप्रपत्स्यन्ते पार्थ राजोपजीविनः ।

[(L. 1) T_2 G_2 बलीयसा. — (L. 2) T_1 सेवेत; G_1 M_1 ईप्सितो. — (L. 6) $M_{1.4}$ अन्विच्छेत् (for अन्यस्य). G_3 प्रार्थये तु; M प्रार्थयीत. — (L. 8) G_2 परिगृह्याप°; G_3 परिनिंद्याप° (for the prior half). — (L. 11) T_1 $G_{2.3}$ $M_{4.5}$ अपि (for अथ). — (L. 14) G_1 मातृगोत्रेषु वा नाम्ना; G_2 मातृगोत्रेण गोत्रेण; G_3 °त्रे स्वगोत्रेण. G_1 पितृशीलेन वा पुनः. — (L. 15) M_{1-3} वसेत् (for भवेत्). — (L. 16) T_1 न चैनं; G_2 M_1 (also as in text).$_4$ नरान्न (for नरो न). — (L. 17) T $G_{1.2}$ नैनमाराधयेज्जातु; M_1 (also as in text) नैनमाराधयिष्यंति. G_1 गास्ताः शिष्यानिवारलान् (sic). — (L. 19) M_4 (*sup. lin.* as in text) संमतो (for सान्त्वितो). — After line 19, T_1 $M_{4.5}$ read lines 24–25. — (L. 20) M नात्मानमनुसंस्मरेत् ($M_{1.3}$ °रन्). — (L. 21) M °संहृष्टः. $M_{1.4}$ संकल्पः; $M_{2.3}$ संकल्पे (for निस्तन्द्री). — (L. 23) G_1 दुःखम्; G_2 समम् (for सुखम्). — T_1 $M_{4.5}$ read lines 24–25 after line 19. — M_3 om. lines 25–31. — (L. 25) G_2 अद्य; G_3 अस्य (for इति). T G_1 M_1 एवं. — (L. 26) G_3 राज्ञादिष्टो नरः सदा (for the posterior half). — (L. 27) M_1 आधिष्ठन्; M_2 आतिष्ठन्; $M_{4.5}$ आतिष्ठेत् (for आदिष्टो). — (L. 28) T_2 न यं; G_1 एवं; $G_{2.3}$ M_5 नैनं. — (L. 30) G_1 राजा (for लाभाद्), and इयं (for इयान्). T $G_{2.3}$ व्यथेच्चावमा°. — (L. 31) T_1 पूर्णा; G_1 M_1 पूर्णे (for पूर्ण-). — (L. 32) $G_{1.3}$ अल्पेच्छुः. T G धृतिमान् (for मति°). T G राज्ञः (for श्रीमान्). T_2 छायेवानुगतः. — (L. 33) T_1 नित्यं (for धीरः). T_1 M_{1-3} यो (for स). — (L. 34) T_2 °पुराणेषु; G_1 °पुरावृत्तः. — (L. 35) G_3 °न्यः सत्यवादी यः. — (L. 36) G_3 न मर्त्येषु (for मनु°). — (L. 37) G_3 परुषं; M परेषां (for पुरुषं). — (L. 38) T $G_{1.3}$ उप- (for अपि). — (L. 39) T_2 $G_{1.3}$ अपि (for हि). T_2 बंधनं; G_1 वधं वा; M_1 दंडं वा (for बन्धं वा). G_1 बंधम् (for वधम्). — (L. 40) M_{1-3} तुल्यावस्थि°. — (L. 42) G_1 श्रेयस्थं; M_{1-3} श्रेयांसि. M (except M_4) निष्ठितं (for the second कर्मणि). — (L. 44) M_3 transp. प्राज्ञः and मैत्रीं. M_{1-3} कदाचन (for कथं°). — (L. 45) G_1 रक्षणश्च; G_3 रक्षिणं; M_1 रक्षणं. — (L. 46) T_2 G_2 M_5 प्रेष्यं; G_1 प्रेक्ष्यं. — (L. 48) M (except M_4) स्त्रीभिस् (for स्त्रीषु). M तस्य (for कस्य). T_2 भूपतिं; G_{1-3} भूपतिः (for भूमिपः). — (L. 49) T_1 दुर्बलस्य बले स्थितः (for the posterior half). — (L. 51) T_1 $G_{2.3}$ प्रहृष्येत (for °ष्टः स्यात्). — (L. 53) T_1 तत्तस्यांतः°; T_2 G_1 तस्य चांतः°; $G_{2.3}$ तदास्यांतः°. T_2 वृत्तिम् (for वृत्तम्). — (L. 54) T $G_{2.3}$ °गता; G_1 °गतो. T G_1 च सर्वतः; $G_{2.3}$ तथैव च. — (L. 57) T_1 transp. राज्ञः and वृत्तिं. $M_{4.5}$ वृत्तं. G_1 बुधः (for बहिः). — (L. 61) M_1 सुनिर्दोषं (for सम°). — (L. 62) M_1 यः

अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ४४
युधिष्ठिर उवाच ।
अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।
कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं च महामतिम् ॥ ४५
यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ४६

C. 4. 135
B. 4. 4. 53
K. 4. 6. 3

(for न). T2 G2 बाह्ये. T2 वाभ्यंतरे; G2 बाह्यांतरे (for वाभ्यन्तरो). — (L. 63) Hypermetric! G अनुजीवी (for °जीविनां). — (L. 65) G1 नोपजीवति; G3 °युज्येत. — (L. 66) G1 M1 अराजा न; G2 अराजं न. — (L. 67) G1 तं; G2 तु (for न). M प्रभुं(M5 प्रयुं)जानं हि को राजा (M4 भुंजानमिह को राजा). — (L. 70) T2 चापथ्येन; M2.3 चातिथ्यं न. — (L. 73) T1 द्विधापोच्छि°; G2 द्विधा हि च्छि°. T2 G1 M4 °सेविनः; M1.5 °जीविनां; M2.3 °सेविनं. — After line 73, M4 ins.:

121* अर्थाः सिध्यन्ति कौरव्य न चार्थाः प्रतियान्ति च ।

— (L. 74) M1 °तां यां, and °सीमां. T1 °धिपैः; T2 °धिपः. — (L. 78) G3 प्रसिद्धस्य; M1 विहीनस्य (for विरुद्ध°). M °ल्पचेतसः. — (L. 79) G2 भिद्यते; G3 जायते (for छिद्यते). G1 नयते (for जायते). — (L. 80) G1 उत्थितानां (for उद्धृ°), and कुपितानां (for कुहका°). — (L. 81) T1 राजतेषां; M4.5 °वेषः. T1 विस्पष्टान्; T2 G1 विद्विष्टं; M4.5 विस्पष्टः. — After line 81, G M4 ins.:

122* राजवेषं हि विस्पष्टं सेव्यमानो न वध्यते ।

(M4 °वेषः. G1 विद्विष्टं; M4 विधिना. G1 सेवानोपि न; M4 सेव्यमानेन. G2 वर्धते; M4 सेव्यते.) — (L. 82) M2.3 शत्रुभिः (for बान्धवैः). — (L. 85) T1 G1 M1–3.5 स्त्रीभिर् (for त्रिभिर्). — (L. 87) T1 राज्ञाभिसत्कारं; M5 राज्ञोथ सत्कारं. — (L. 88) T1 G2.3 न संसज्येत कर्हिचित् (for the posterior half). — (L. 89) T2 M5 चाप्या°; G1 चान्य°; G2.3 चान्या°. G1 संदिष्टोपि (for असंदिष्टो). — (L. 91) M4(*sup. lin.*; orig. as above) प्रलब्धम्; M5 अबद्धम् (for प्रबन्धम्). M4 (marg.) repeats this line (with v. l. ह्यबद्धम् for प्रबन्धम्). — (L. 92) M2.3 व्यलीके (for व्यलीक-). — (L. 94) G1.2 °जीवितया (G1 °यो) युक्तां. T2 G2.3 M5 दूष्यते. M1 च कः; M2.3 नरः; M4 वशः; M5 परं (for च सः). — (L. 96) M1–3 ष्ठीवनं; T2 ष्ठीवं च (for निष्ठीवं). G1 अपरैः (for आचरेत्). — (L. 97) M4.5 ना (for न). — (L. 98) M1–3 स्मृतं (for स्मितं). T2 M1.4.5 दर्शयीत. — (L. 99) M4(*sup. lin.* as in text).5 पादौ (for वाक्यं). M4(*sup. lin.*; orig. as in text).5 प्रासारयेत् (for समाक्षिपेत्). — (L. 101) G2 M5 भ्रुकुटिं. — (L. 104) Om. in M1. T G2 M4 स्तूयमानेषु (for श्रूय°). M5 वाक्येषु (for वा तत्र). M2.3 ततः (for पुनः). — M1 om. line 105. — (L. 106) T2 कंठयेत्; G1 कर्णयोः (for वर्णयेद्). — (L. 107) M1 न राज्ञां प्रतिकूलेषु. — (L. 108) M1.4.5 अस्य (for अपि). M2.3 सखा; M5 -पि वा (for भवेत्). — (L. 110) T1 M5 द्विविधेन; T2 विनयेन. T M2.3 तु (for च). — (L. 112) Om. in G1. M4.5 प्राकृ°. — (L. 113) G1.3 M1–3 राज- (for राजा). G1.2 नृपतिः (for भूपतिः). T1 G3 M1–3 नृप; G1 पतिः. — (L. 116) M2.3 वृत्ति°; M5 स्मृति° (for धृति°). T2 M2 संश्रयीत; G1 स सेवेत. — (L. 117) Om. in G2. G1.3 °भक्तं. — (L. 118) Om. in G2. T2 G1 M2 संश्रयीत. — (L. 119) G2.3 युधिष्ठिर; M3 महीपतिं; M4 यथामति. — (L. 120) M यथार्थाः. T1 M4 (*sup. lin.*) °पद्यंते; G3 °पत्स्यंतः; M1 °कल्पंते; M2.3 °कल्प्यंते. T2 G पार्थाः. M1.5 °जीविनां; M2.3 °जीविभिः.]

44 D9 missing (cf. v. l. 30). — [a]) Dn2 D11 M (except M5) इदं; Cn इमं (as in text). B3 ताताः; B4 D6 तातः; D5 S तावत्. — [b]) K1 यथाशीलं; K2 यथाचारा; D2.4.8 यथाशीला; S एवंशीला; Ca.v as in text. B2.3.5 Dn D4.11.12 T2 G1 M4 Cs बुभूषत (cf. Cv); D2 बभूवथ; T1 G2.3 M5 °षथ; M1 °षतः; M3.4 (*sup. lin.*) °षया. — [c]) B2.3 स्वसमयं; B4 इमं विषयं (for स्ववि°). — [d]) B1.5 Dn2 D11.12 T2 M2 Cn.s करिष्यथ. — After 44, S ins.:

123* वैशंपायनः ।
तं तथेत्यब्रुवन्पार्थाः पितृकल्पं यशस्विनम् ।
प्रहृष्टाश्चाभिवाद्यैनमुपातिष्ठन्परंतपाः ।
तेषां प्रतिष्ठमानानां मन्त्रांश्च ब्राह्मणोऽजपत् ।
भवाय राष्ट्रलाभाय पराय विजयाय च ।

[(L. 1) M ते (for तं). M1.3.4 ऋषिकल्पा; M2.5 ऋषिकल्पं. — (L. 4) G2 क्षेमाय; G3 भव्याय (for भवाय). M2 वराय (for पराय).]

Thereafter T2 G M1.3–5 ins. a colophon (*adhy. no.*: T2 4; G M1.3–5 5); on the other hand, T1 M2 (om. lines 1, 4–5) cont.:

124* ततोऽब्रवीदसौ विप्रो वाचमाशीः प्रयुज्य च ।
स्वद्रव्यप्रतिलाभाय शत्रूणां मर्दनाय च ।
स्वस्ति वोऽस्तु शिवः पन्था द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ।
इत्युक्ता हृष्टमनसो गुरुणा तेन धीमता ।
युधिष्ठिरमुखाः सर्वे गन्तुं समुपचक्रमुः ।,

which is followed by a colophon (*adhy. no.*: 5). Thereafter S begins a fresh adhy. with 49[ab] (preceded by वैशंपायनः).

C. 4. 4. 136
B. 4. 4. 54

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ।
अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ४७
तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः ।
समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ४८
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।

---

45 D9 missing (cf. v. l. 30). — ^{a}) S °शिष्टोस्मि. — ^{b}) T G1 तत् (for एतद्). — ^{c}) K1 D5 वा; D1–3. 10 G2. 3 M च (for नो). — ^{d}) T M1. 3 पितरं (for विदुरं). B Dn D4–8. 11. 12 वा (for च).

46 D9 missing (cf. v. l. 30). — ^{a}) K अत्र (for एव). — ^{b}) Dn1 D2. 4. 5. 7. 10 S वक्तुम् (for कर्तुम्). A few MSS. अर्हसि. — ^{c}) D5 वारणाय. T G1 तु; G2. 3 M सु- (for अस्य). — ^{d}) T1 G भवाय; T2 M अभयाय (for जयाय).

47 D9 missing (cf. v. l. 30). T2 om. 47–48; T1 G M om. 47.

48 D9 missing (cf. v. l. 30). T2 om. 48 (cf. v. l. 47). — ^{b}) K आदरात् (for मन्त्रवत्). K D8 transp. च and सः. — For 48, S (T2 om.) subst.:

125* तेषां प्रतिष्ठमानानां धौम्यो मन्त्रांस्तथाजपत् ।
सर्वविघ्नप्रशमनानर्थसिद्धिकरांस्तथा ।
ततः पावकमुज्ज्वाल्य मन्त्रहव्यपुरस्कृतम् ।

[(L. 1) T1 G1 अथ; M1. 3. 5 तदा (for तथा). — (L. 2) G2. 3 सर्व° (for अर्थ°).]
Thereafter S (except T2) reads 49^{cd}.

49 D9 missing (cf. v. l. 30). S reads 49^{ab} after the colophon mentioned at the end of v. l. 44. Before 49^{ab}, D6 S ins. वैशं°. — ^{a}) B2 Dn1 D1–3. 7. 8. 10 अग्नीन्; T1 G2. 3 M तेग्निं; T2 तेग्नीन्; G1 ते तं (for अग्निं). B4 Dn1 D8. 10. 11 T2 प्रदक्षिणीकृत्य; D5 G3 °क्षिणीकृत्वा. — ^{b}) S ब्राह्मणं च (T M1–3 °णांश्च) पुरोहितं. — After 49^{ab}, S (except T2) ins.:

126* अभिवाद्य ततः सर्वे प्राद्रवन्सह कृष्णया ।

[T G1. 3 प्रस्थातुमुपचक्रमुः (for the posterior half).] — S (except T2) reads 49^{cd} after 125* (cf. v. l. 48). — ^{d}) D1–3 पांडवास्ते प्र°; D4. 7 पांडवाथ प्र°; S सर्वे एव महारथाः. — After 49, N (D9 missing for lines 1–3) ins.:

127* गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽपि जपतां वरः ।
अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ।
इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान् ।
रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ।

[Cf. 140*. — (L. 1) B1. 3 पार्थेषु; B2 D2 धीरेषु; Dn2 D11. 12 दूरेषु (for वीरेषु). B (except B4) Dn D5–7. 11. 12 अथ (for अपि). — (L. 2) Many MSS. पंचालान्. D4 अभ्यपद्यत. — (L. 3) D1. 3 इमान्; D8 अपि; D10 अथ (for एव). K1 D1–3. 5 यथोक्तान्; D7 यथोक्तं. — (L. 4) D4 सुसंयताः; D5 सुसंहताः.]
D8 (corrupt) cont.:

128* तेन व्यपुर्यदुदरे मुदिताः परिवारिताः ।
इति युधिष्ठिरशासनमक्ष्यते
नतिपरा रथसूतससादिनः ।
द्रुततरं समुपेत्य तदा सुत
प्रतिदिनं व्यदधुर्हृदि मङ्गलम् ।

On the other hand, S (except T2) ins. after 49:

129* प्राद्रवन्सह धौम्येन बद्धशस्त्रा वनाद्वनम् ।

Colophon. — *Adhy. name:* B1. 3 D10 धौम्यवाक्यं; B2. 5 D6 धौम्यशिक्षा; B4 धौम्यशिक्षा अज्ञातवासप्रस्थानं; D1–3 धौम्यानुशासनमानुयात्रिकसंप्रेषणं (D2 °त्रिकमंत्रणं); D4 धौम्यानुशासनं; G2 M1 अनुजीविवृत्तकथनं (M1 °जीविवर्तनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B4 D5–7. 9. 10 T2 4; D4 3; T1 G M 5. — *S'loka no.:* D1 55; G3 78.

5

1 S (except T2) om. वैशं°. — ^{b}) K यथायुध°; B1 Dn D2. 4. 7. 9. 11. 12 तथा बद्ध°; D1. 3. 8 तथायुध°; D5 तत्रायुध°; S धनुर्बाण°; Ca. np as in text. ❀ Cs: पाठान्तरे सज्जीकृतधनुषः । (cf. Cn) ❀ — ^{cd}) S अगच्छन्भीमधन्वानः

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।
उत्तरेण दशार्णांस्ते पाञ्चालान्दक्षिणेन तु ॥ ३
अन्तरेण यकृल्लोमाञ्शूरसेनांश्च पाण्डवाः ।
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ।
पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ५
व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति । C. 4. 147 B. 4. 5. 6 K. 4. 6. 17

काम्यकाद्यमुनां नदीं. — After 1, S reads 3^{c}–4^{b}.

2 ^{a}) Cc, rp तस्याः; Cr ततः (as in text). D6 T G ते तस्या; M1–3 कालिंदी-; M4. 5 कालिंद्या (for ततस्ते). G2. 3 कूलं (for तीरं). — B2 ins. after 2^{ab}: D6, after 2:

130* सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च मारयन्ति च सर्वशः ।
[D6 सारवंतश्च सर्वतः.]

N ins. after 2^{ab} (B2, after 130*):

131* निवृत्तवनवासा वै स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ।
[K1 °वासा यैः; K2 °त्ता वनवासाद्यैः; B1. 3. 5 Dn D11. 12 °वासा हि; B2 °त्ता वनवासा हि; B4 D2. 6 °त्ता वनवासाद्धि; D5 निर्गता वनवासाद्धि; D7 °वासाद्धि; D8. 10 °वासास्ते. K1 D1. 3. 5. 9 स्वराष्ट्र-; B2 स्वराज्यं; D4 स्वराज्य-. B3. 5 D1–3 तथा; D4. 12 सदा.]

On the other hand, S ins. after 2^{ab}:

132* ततः प्रत्यक्प्रयातास्ते संक्रामन्तो वनाद्वनम् ।

— ^{cd}) S (except M1. 3) वसाना (for वसन्तो). D8 transp. गिरि° and वन°. S वन° (for गिरि°). D4 S रमणीयेषु (for वन°). D7. 9 धन्विनः कवचान्विताः (for वन° etc.). — After 2, D6 ins. 130*; while S ins.:

133* पल्वलेषु च रम्येषु नदीनां संगमेषु च ।
द्रुमान्नानाविधाकारान्नानाविधलताकुलान् ।
कुसुमाढ्यान्मनःकान्ताञ्शुभगन्धमनोरमान् ।
[(L. 3) T2 M4. 5 °गन्धान्मनो°.]

T1 cont.:

134* चम्पकान्बकुलांश्चैव पुंनागान्केतकीस्तथा ।
पारिभद्रान्करञ्जांश्च अन्यांश्च विविधान्द्रुमान् ।

T1 cont.: G M ins. after 133*:

135* पार्था निरीक्षमाणाश्च तान्द्रुमान्पुष्पमालिनः ।
जिघ्रन्तः पुष्पगन्धांश्च सुसुगन्धान्मनोरमान् ।
[(L. 1) T2 पुष्पशालिनः.]

3 ^{a}) K मृगजातीश्च; B5 D7. 9 °यूथानि. — After 3^{ab}, S ins.:

136* उषित्वा द्वादश समा वने परपुरंजयाः ।

— S reads 3^{c}–4^{b} after 1. — ^{c}) B4 °र्णान्वै; D6. 10 °र्णास्तु; S °र्णानां. — ^{d}) A few MSS. पंचालान्. K B2. 5 D (except D6. 7. 9) च (for तु). Ca cites entire line as in text.

4 For S cf. v. l. 3. — ^{a}) B3. 4 D6 सकृल्लो°; D1–3. 8 बृहल्लो°; D7 तु मत्स्यानां; S यकृल्लोम्नां (T G1 °म्नः); Cv as in text. K अनंतरेण स(K1 श)कृल्लोमा(K2 °मान्). ❀ Ca: यकृल्लोमशूरसेनानां मध्येन ।❀ — ^{b}) D7. 9 पटच्चरान् (for च पाण्डवाः). Ca cites पांडवाः. — ^{c}) K2 D1m गुणान्; D2 लुब्धान्; D7 लब्धुं; D10 ऋद्धिं; S वेदं (T2 देशं; G1 देवं; M5 वेदान्). D6 कराला; D7 प्रसादं; G2 पुराणं (for ब्रुवाणा). S (except T1 G1) मात्स्य°. Cc cites लुब्धाः, Cr. v लुब्धा ब्रुवाणाः. — ^{d}) B4 D3 विषयान्. S तदा (for वनात्). K प्राविशन्विषयं शनैः. — Cs cites (in prose order) मत्स्यस्य लुब्धा ब्रुवाणा विषयं प्राविशन्; Ca cites entire line as in text. — After 4, N ins.:

137* धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।
[K °स्त्रिंशान्. K2 विवर्णान्. K1 विवर्णे अपयुधा° (sic).]

B1. 3 D5 cont.:

138* गवाढ्यमर्थसंपन्नं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
[B1 °मनुसं°; B3 °मन्नसं°. D5 °समायुतं (for °जनावृतम्).]

On the other hand, S ins. after 4:

139* तत्र धौम्यं महात्मानं पाण्डवेया व्यसर्जयन् ।
अग्निहोत्रं परिचरन्सोऽबुद्धोऽवसदाश्रमे ।

T1 cont.:

140* ततस्तेषु प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
इन्द्रसेनमुखाश्चैव यथोक्तं प्राप्य निर्वृताः ।
रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ।
[Cf. 127*.]

5 Before 5^{cd}, S (except G1 M2) ins. द्रौपदी. — ^{c}) K M3. 4 (*sup. lin.* as in text) एकपल्यो; all *comm.* एकपद्यः (as in text); Crp (Dev.) एकपद्याः and एकमार्गाः (?). B1. 3 प्रासादाः पथि दृ°. — ^{d}) D4 च गृहाणि (for विविधानि). S क्षेत्र(T2 °त्रं; M5 °त्रे)गो(T1 को)ष्ठसमावृताः (M1 °वृते; M4 *sup. lin.* °गताः; M5 °श्रिताः). — After 5, S ins.:

141* वृक्षांश्चोपवनोपेतान्ग्रामाणां नगरस्य च ।

6 ^{c}) B Dn D1–7. 10–12 °मेहापरां (Cr also अपरां) रात्रिं; D8 वसामोद्यात्र वै रात्रिं; D9 °ह वयं रात्रिं; T2 G1 वसामोत्र परां रा°. — After 6, D6 ins.:

142* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याः प्राह राजा युधिष्ठिरः ।;

while S (M om. line 1) ins.:

143* युधिष्ठिरः ।
इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं माद्रिनन्दन ।
बाहुभ्यां परिगृह्यैनां मुहूर्तं नकुल व्रज ।

C. 4. 147
B. 4. 5. 6
K. 4. 6. 17

वसामेह परां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्याशमवतारयदर्जुनः ॥ ८

स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९

सायुधाश्च वयं तात प्रवेक्ष्यामः पुरं यदि ।
समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १०

ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वनं पुनः ।

नेतो दूरे विराटस्य नगरं भरतर्षभ ।
राजधान्यां निवत्स्यामः सुमुक्तमिव नो वनम् ।
नकुलः ।
पूर्वाह्णे मृगयां गत्वा वने विद्धा महामृगाः ।
अटवी च मया दूरं सृता मृगवधेप्सुना ।
विषमा ह्यतिदुर्गा च वेगवत्परिधावता ।
सोऽहं घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ।
युधिष्ठिरः ।
सहदेव त्वमादाय मुहूर्तं द्रौपदीं नय ।
राजधान्यां निवत्स्यामः सुमुक्तमिव नो वनम् ।
सहदेवः ।
अहमप्यस्मि तृषितः क्षुधयाभिप्रपीडितः ।
श्रान्तो घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ।

[M transp. lines 2 and 3. — (L. 2) T_2 transp. बाहु° and मुहू°. M °भ्यां नकुलादाय. T_1 °र्तं नकुलोद्वह; M °र्तं द्रौपदीं नय. — (L. 3) M इतो दूरे (*or* दूरं). T_1 G नगरी. — (L. 5) G_2 M_5 मया (for महा-). — (L. 6) G_2 श्रांता; M_4 (*sup. lin.* as above) गता (for सृता). — (L. 11) T_1 G_2 $M_{1.5}$ खिन्नश्च (for तृषितः). T_2 G_2 °या परिपी°; M_5 °या च प्रपी°. — (L. 12) T_2 परिश्रांतश्च भद्रं ते (for the prior half).]

7 ^{ab}) $B_{1.3}$ उपागम्य; D_5 समुद्गम्य. D_{1-3} द्रौपदीं (for पाञ्चालीं). — For 7^{ab}, S subst:

144* एहि वीर विशालाक्ष वीरसिंह इवार्जुन ।
इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं द्रुपदात्मजाम् ।
परिगृह्य मुहूर्तं त्वं बाहुभ्यां कुशलं व्रज ।

[(L. 1) T_2 G_1 भो भो (for एहि). T_1 G M_1 द्रुत° (for वीर°).]

— ^{c}) $D_{4.8}$ °धानीं. D_8 प्रवेश्यामो (for निव°). — ^{d}) D_4 तु; $D_{8.10}$ स्म (for च). S सु(G M_3 वि)मुक्तमिव नो वनं (cf. 143*).

8 After वैशं°, S ins.:

145* गुरोर्वचनमाज्ञाय संप्रहृष्टो धनंजयः ।

— ^{a}) M_4 ततः (for अर्जुनस्). S पार्थः (for तूर्णं). — ^{b}) B_2 नाग°; D_4 पक्षि°; S हस्ति° (for गज°). — After 8^{ab}, S ins.:

146* प्रवव्राज महाबाहुरर्जुनः प्रियदर्शनः ।
जटिलो वल्कलधरः शरतूणधनुर्धरः ।
स्कन्धे कृत्वा वरारोहां बालामायतलोचनाम् ।

[(L. 1) $M_{2.5}$ °दर्शनां; M_3 परवीरहा. — (L. 2) T_2 G_2 °तूणी.]

— ^{c}) S (M_4 *sup. lin.*) आनीय (M_{2-4} आगम्य) (for संप्राप्य). Some MSS. अभ्यासं. — ^{d}) B_4 $D_{5.7}$ अवा°. K_2 M (except M_5) अच्युतः (for अर्जुनः). $D_{1.3.4}$ G_1 °यतार्जुनः (D_4 °च्युतः). — After 8, S ins. (an additional) colophon (*adhy. no.: 6*).

9 Before 9, S reads वैशं°. — ^{b}) S पार्थिवो (for कौन्तेयो). — ^{c}) D_4 समावेश्य; D_{10} समाधाय; Cc as in text. — ^{d}) D_{1-3} प्रविशामः. — For 9^{cd}, S subst.:

147* इमानि पुरुषव्याघ्र आयुधानि परंतप ।
कस्मिन्न्यासयितव्यानि गुप्तिश्चैषां कथं भवेत् ।

10 ^{ab}) D_4 S हि (for च). K समं (for वयं). B D (except D_{1-4}) transp. वयं तात and प्रवे°. — ^{cd}) D_4 आशंकां तु (for समु°). $D_{8.10}$ पुर° (for जन°). B_2 D_{4-6} transp. जनस्यास्य and करि°. — After 10, B Dn $D_{5.6.10-12}$ S ins.:

148* गाण्डीवं च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् ।
तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ।
क्षिप्रमस्मान्विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः ।

[(L. 1) S हि (for च). D_5 महाह्लादं; D_6 महागाढं; D_{10} महाभागं; S नरव्याघ्र (M_3 महच्चापं). $B_{1.3}$ धनुः (for नृणाम्). S त्रिषु लोकेषु विश्रुतं (for the posterior half). — After line 1, S ins.:

149* कथं नाविष्कृताः स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मारिष ।

— (L. 2) T G यदीदं धनुरादाय. D_5 M_{3-5} गच्छेम; M_2 गच्छाम. T G चरेम सजने पुरे (T_2 पदे). Ca cites तच्चेदायुधं, Cr तच्चेत्, Crp (Dī.) तदेव. — (L. 3) $D_{5.6}$ क्षिप्रं नः संविजा°; T G क्षिप्रं नः प्रतिजा°; M क्षिप्रं नः संप्रजा°.]

D_5 marg. cont.:

150* आशंकां च करिष्यामो जनस्यास्य न संशयः ।

एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ ११

अर्जुन उवाच ।

इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १२
न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इह पार्थिव ।
उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते ॥ १३
समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं प्रति ।
एवमत्र यथाजोषं विहरिष्याम भारत ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १५
येन देवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् । C. 4. 159 B. 4.5.18 K. 4.7.19

---

11 S transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^{a}) S भूयो (M3 बुध्या) (for ततो). — ^{b}) K2 D1–3 वनवासो; B3 D5–7.9 वस्तव्यानि; S प्रविशेम (for प्रवे°). K2 D1–3 हि नः; B1.3–5 Dn D5–7.9.11.12 वने; T2 G3 M1–3.5 वयं (for वनं). T1 G1.2 M4 वयं; T2 G3 M1–3.5 वनं (for पुनः). K1 प्रवेष्टव्यानि नः पुनः. Cv cites (in prose order) न एकस्मिञ्ज्ञातेऽपि. — D10 om. 11^{cd}. — ^{d}) B3 D5 °ज्ञानं; D3 °ज्ञाते; D4 °ज्ञाता; D8 परिज्ञाता. B2 पुरा; D5.7 तदा (for तथा). Cv cites नस्तथा. S समयं न (T2 G2.3 नो; G1 ना-) व्यतीत्य च. — After 11, S (M1.2 om. lines 1 and 2) ins.:

151* तस्माच्छस्त्राणि सर्वाणि प्रच्छाद्यान्यत्र यत्र वा ।
प्रविशेम पुरं श्रेष्ठं तथा सम्यक्कृतं भवेत् ।
वैशंपायनः ।
अजातशत्रोर्वचनं श्रुत्वा चैव महायशाः ।
उवाच धर्मपुत्रं तमर्जुनः परवीरहा ।

[(L. 1) T2 G2.3 transp. शस्त्राणि and सर्वाणि. M3 प्रच्छन्नं न्यस्य यत्र ह; M4 प्रच्छन्नान्यत्र तत्र वै (*sup. lin.* प्रच्छन्नं न्यस्य कुत्रचित्); M5 प्रच्छन्नान्यत्र यत्र वा. — (L. 2) T2 पुरश्रेष्ठं.]

12 S om. अर्जुन उ°. — ^{a}) S वने (for कूटे). — ^{b}) B4 D1.3.5.7 Cr गहने; Cc.v.rp (Catur.) as in text. D8 वर्तते; Ca.v महती (as in text). S महती दृश्यते शमी.

13 S transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — ^{a}) D6.9m अत्र; D9 अद्य (for अपि). S न चास्यां चारयि(T G संचरि-; M1 च चरि)ष्यंति. — ^{b}) K2 Dn1 इव; B Dn2 D5–12 इति (for इह). K भारत; B D (except D1–4) मे मतिः (for पार्थिव). S मनुष्याः पार्थ (T2 पथि) केचन (G2.3 कानने). — After 13^{ab}, N ins.:

152* योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पार्थिव ।

[D1–3.8 दृष्ट्वा (for द्रष्टा), and हरेत् (for भवेत्). B3 D4–6.8.10 अस्त्राणि (for शस्त्राणि). B1.3 D4 भारत; B2.4.5 D2.5–7.9.10 पांडव; Dn D11.12 पांडवाः; D8 पांडवः. Cc cites (in prose order) शस्त्राणि निदधतोऽस्मान् द्रष्टा भवेत्. Ca.v cite निदधतः.]

S transp. 13^{ab} and 13^{cd}, and then after 13^{ab} ins.:

153* धनुर्भिः पुरुषं कृत्वा चर्मकेशास्थिसंवृतम् ।
उद्बन्धमिव कृत्वा च धनुर्ज्यापाशसंवृतम् ।

[(L. 2) M मनुजं (M5 पुरुषं) पाश°.]

M cont.: T G ins. after 14:

154* एवं परिहरिष्यन्ति मनुष्या वनचारिणः ।

T G cont.: M ins. after 14:

155* अत्रैवं नावबुध्यन्ते मनुष्याः केचिदायुधम् ।

— ^{c}) S °थे चापि जातेयं. — ^{d}) K1 D6 मृगव्याडनि°; T G अमनुष्य° (G1 °ष्यानुषेवितं); M निर्जने गहने वने. — After 13, T2 ins.:

156* विपुलाकीर्णशाखा च वायसैरुपसेविता ।
स्नेहानुबद्धां पश्यामि दुरारोहामिमां शमीम् ।

T2 cont.: N ins. after 13:

157* समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ।

[Dn2 D11 वा; D1–3 हि (for च). D10 समीपतः (for °पे च). D4 दुःप्रवेशे (for गह°).]

14 ^{a}) B2 Dn D11.12 समाधायायुधं शम्यां. Ca cites समासज्य. S अस्यामायुधमासज्य. — ^{b}) T G1 M गच्छाम (M2 गच्छेम). B1.3.4 D4 S वयं (for प्रति). — ^{c}) B (except B2) Dn D5.6.11.12 यथायोगं; D2.4.8.10 °सौख्यं; Ca.c °जोषं (as in text). — ^{d}) S विहराम (G1 विच°; G2.3 °रामो; M1 °रेम) यथासुखं. — After 14, T G ins. 154*, M ins. 155*, and finally K2 ins. a passage given in App. I (No. 2).

15 M1–3 om. वैशं°. — ^{b}) B1.3 धर्मपुत्रं; B2 Dn1 D4 धर्मराजं (for धर्मा°). S धनंजयः (for युधि°). — After 15, S ins.:

158* तानि सर्वाणि संनह्य पञ्च पञ्चाचलोपमाः ।
आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशांश्चातुलप्रभान् ।

[(L. 1) T1 G3 संगृह्य. M (except M2) °चलोपमान्. — (L. 2) M5 कलापानि. M1.3.4 (*sup. lin.* as in text) °तुलोपमान्; M5 °चलप्रभान्.]

T1 G (G1 om. line 3) cont.:

159* ततो युधिष्ठिरो राजा सहदेवमुवाच ह ।

C. 4. 159 B. 4. 5. 18 K. 4. 7. 20 स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्कुरुनन्दनः ॥ १६
तदुदारं महाघोषं सपत्नगणसूदनम् ।
अपज्यमकरोत्पार्थो गाण्डीवमभयंकरम् ॥ १७
येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।
अमुञ्चद्धनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ १८
पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ।
प्रत्यषेधद्बहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ १९
निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवन्त रणे परे ।
पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २०
सैन्धवं येन राजानं परामृषत चानघ ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २१
अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।

आरुह्येमां शमीं वीर निधत्स्वेहायुधानि नः ।
इति संदिश्य तं पार्थः पुनरेव धनंजयम् ।
अब्रवीदायुधानीह निधातुं भरतर्षभ ।

16 Before 16, T_1 G_2 ins. वैशं°; G_3 युधिष्ठिरः. — After 16^a, S ins.:

160* पिशाचोरगराक्षसान् ।
निवातकवचांश्चापि पौलोमांश्च परंतपः ।
कालकेयांश्च दुर्धर्षान्.

— ^{b}) B (except B_4) Dn_2 $D_{1.3.6.10-12}$ S सर्वांश्च (for सर्पांश्च). — ^{d}) K $B_{1.3.5}$ Dn $D_{7.9.11.12}$ कुरुपुंगवः; B_4 °नंदन; D_{1-8} पांडु°.

17 ^{a}) D_5 T_1 M_2 तं (for तद्). T_1 G M उदग्रं (for उदारं). T_2 तदग्रं च (for तदु°). B (except B_5) $D_{1-5.7.8.10}$ T G_1 M_1 महाघोरं; $G_{2.3}$ °वेगं. — ^{b}) K °सेवितं; Dn $D_{11.12}$ संपन्नबल°; D_2 °जन°. — ^{c}) S (except T_2) असज्यं. — ^{d}) $D_{3.4.7.9}$ गांजीवं. B Dn_2 $D_{3.5.6.11.12}$ सु- (D_3 स; D_6 च)भयंकरं (for अभ°).

18 M_3 om. 18^{ab}. — S ins. after 18^{ab} (M_3, om. lines 1 and 2, after 17):

161* जृम्भिते च धनुष्यस्त्रं न्यासार्थं नृपसत्तमः ।
धर्मपुत्रो महातेजाः सर्वलोकवशीकरम् ।
भुजंगभोगसदृशं मणिकाञ्चनभूषितम् ।
वित्रासनं दानवानां राक्षसानां च नित्यशः ।

[(L. 1) $G_{2.3}$ धनुश्रेष्ठे; $M_{1.4}$ (*sup. lin.*) धनुष्यस्मिन्; M_5 °ष्यत्र. T_1 अजृंभयत तच्छ्रेष्ठं. — (L. 2) T_1 °वशंकरं; $G_{2.3}$ °वशीकृतं. — (L. 3) T_1 $M_{1.4}$ मणिप्रवर°; $G_{1.3}$ °भूषणं; G_2 महाकांचन°.]

— ^{cd}) S धनूरत्नं महातेजा जृंभयामास पांडवः.

19 ^{a}) A few MSS. पंचालान्. — ^{c}) D_4 प्रत्ययुध्यत्; G_1 विप्रषेधत्. — ^{d}) S (except $M_{1.2}$) अपि (for एव).

20 ^{a}) S (except T_1) Ca विष्फारं; Cc as in text. — ^{b}) B_1 व्यद्रव्यंश्च; B_4 $D_{1.7-9}$ S विद्रवंति; B_5 प्राद्रवंत; D_4 विद्रवंते. Dn_1 रणात् (for रणे). $B_{1.3}$ रिपून् (for परे).

21 ^{a}) $D_{5.7}$ चैव (for येन). M_5 संग्रामे (for राजानं). — ^{b}) $B_{2.4}$ $D_{4.10}$ Ca. c पर्यामृषत; B_5 $D_{1-3.6}$ पर्यामृशत; D_5 पर्यामर्षत; D_7 पर्यमर्षत; D_9 प्रत्यषेधत; Cv as in text. B (except B_2) $D_{2.5-8}$ चानघः (D_8 °घं); D_4 भारत; D_9 पांडवः. Dn $D_{11.12}$ पर्यामृषितवानथ; S जित्वा क्रुद्धः परामृशत्. — After 21^{ab}, S (M_5 om. line 3) ins.:

162* येन क्रोधवशाञ्जघ्ने पर्वते गन्धमादने ।
दिव्यं सौगन्धिकं पुष्पं येनाजैषीत्स पाण्डवः ।
त्रिगर्तान्येन संग्रामे जित्वा त्रैगर्तमानयत् ।
इन्द्रायुधसमस्पर्शं वज्रहाटकभूषितम् ।

[(L. 1) M_5 तत्र (for जघ्ने). G_3 राक्षसान् (for पर्वते). — (L. 2) M_4 *sup. lin.* अनैषीत्. G परंतपः (for स पाण्डवः).]

— ^{c}) $B_{1.3}$ ज्यां तस्य; Dn_2 D_{11} ज्यां तां स; D_{12} ज्यांतं स; Cc ज्यापाशं (as in text). $B_{1.3}$ वीरो (for तस्य). — ^{d}) K °नोप्यवातरत्. — After 21, S ins.:

163* नकुलं पुनराहूय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच येन संग्रामे सर्वशत्रूञ्जिघांससि ।
सुराष्ट्राञ्जितवान्येन शार्ङ्गगाण्डीवसंनिभम् ।
सुवर्णविकृतं सारमिन्द्रायुधनिभं वरम् ।
तवानुरूपं सुदृढं चापमेतदलंकृतम् ।
तत्स्रंसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ।
सहदेवं च संप्रेक्ष्य पुनर्धर्मसुतोऽब्रवीत् ।
कलिङ्गान्दाक्षिणात्यांश्च मागधांश्चारिमर्दन ।
येनैव शत्रून्समरे अधाक्षीररिमर्दन ।
तत्स्रंसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ।

[$M_{2.4.5}$ transp. lines 1–6 and 7–10. G_1 om. lines 1–2. After line 2, M_1 reads line 6 (for the first time) and then 22^{ab}. — (L. 3) Om. in G_1 $M_{1.3}$ $M_{2.4}$ सुराष्ट्रं. M_2 °धन्विनं (for °संनिभम्). — After line 3, M_4 reads 22^{ab}. — (L. 4) Om. in G_1. $M_{2.3}$ °युधवरोपमं. — G_1 $M_{1.3}$ om. line 5. — (L. 6) Om. in G_1. T ज्यापाशान्. T_2 निधाय. M_1 धनुराहरत्; M_2 समुपाहर. — M_3 om. lines 7–10. — (L. 8) T_1 °मर्दनान्; $G_{1.3}$ M_2 °मर्दनः; $M_{1.4}$ (*sup. lin.*) अपि दिग्जये. — (L. 9) $G_{2.3}$ संग्रामे (for समरे). T_1 न्यधाक्षीः; T_2 व्यधा°; G_1 M_5 °क्षीद्; G_3 ह्यधा°; $M_{1.2}$ ॰ष्वधा°. — (L. 10) T ज्यापाशान्. T_2 निधाय.]

— M_1 cont.: M_2 ins. after line 6 of the same

तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि ॥ २२
दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ २३
खड्गांश्च पीतान्दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान्क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह ॥ २४
तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधत्स्वयम् ।
यानि तस्यावकाशानि दृढरूपाण्यमन्यत ॥ २५
यत्र चापश्यत स वै तिरो वर्षाणि वर्षति ।
तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ २६
शरीरं च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः ।
विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ।
आबद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ॥ २७ C. 4. 173 B. 4. 5. 32 K. 4. 7. 45

---

passage (cf. 22^{ab}):

164* अजयद्दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।

Thereafter M1 repeats line 10 of 163*. — M2 ins. after 164*: M3, after 22^{ab}:

165* तदसज्यं धनुश्चक्रे नकुलो धनुरात्मनः ।
कलिङ्गान्दाक्षिणात्यांश्च येनाजयदरिंदमः ।

22 T G M5 om. 22–23; M2 om. 22. M1.4 read 22^{ab} after line 3 and 6 of 163*. — After 22^{ab}, N ins.:

166* माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ।

[B (except B4) D3.7.9 ताम्राक्षो. B1.3.5 D6 [ऽ]मितविक्रमः; B2 Dn1 D1.9 °भाषितः; B4 D3 °भाषिणः; D7 मृदु°.]

— After 22^{ab}, M3 ins. 165* (cf. v. l. 21). — M1.3 om. 22^{cd}; M4 om. 22^{c}–23^{d}. — ^{c}) D1–3 तस्मान् (for तस्य). K2 समाकर्षत्; D7 अपावर्षत्; D8 अपाकार्षीत्; Ca as in text. — ^{d}) B1.3 संहननो; Ca.c.v संक्रन्दनो (as in text). B1.3 D4 युवा (for युधि). — After 22, N ins.:

167* कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ।

[D4 बले (for कुले), and यस्य (for रूपे). B3 कुले यस्यास्ति न समो; Cc.r as above (but in prose order). B3 रूपेण (for यस्येति). D1–3 नकुलस्तेन स (D3 सं-) स्मृतः. D4 reads रूपेण यशसा श्रिया for the posterior half, and cont.:

168* तेन तस्याभवन्नाम नकुलेति धनंजय ।]

23 T G M4.5 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{ab}) M1 अजयद्दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डवः (=164^{f}). — After 23^{ab}, M1 ins. line 10 (with v. l. धनुराहरत्) of 163*; while M2.3 ins.:

169* यस्माल्लघुतरो नास्ति किंचिद्योद्धासि चर्मणि ।

M1 om. 23^{cd}. — ^{c}) M2.3 असज्यम् (for अपज्यम्). — ^{d}) B3 M2.3 स्वमायुधं; D2–4.8 तथायु°.

24 ^{a}) D1–4 सु- (for the first च). K1 पानान्; B1.2.5 Dn D6.11.12 दीप्तान्; D5 दीर्घान् (for पीतान्). B4 तीक्ष्णाग्रान्; Dn2 D8 दीर्घांश्च; D5 दीप्तां च. B3 (m as in text) खड्गान्दीर्घान्कलापांश्च; D7 खड्गान्दीर्घानदीप्तांश्च; D9 खड्गान्दीर्घान्प्रदीप्तांश्च; S दीर्घांश्च खड्गान् सुदृढान् (M3 विमलान्); Cc पीतान्दीप्तांश्च खड्गांश्च. Ca cites पीतान् and दीर्घान्, Cr अदीर्घांश्च, Crp (Dev.) पीनदीर्घांश्च. — ^{b}) B3 तोमरांश्च (for कला°); cf. Cs तोमरो हस्तक्षेप्यो बाणः. S निशितान् (M2 विमलान्; M3 विपुलान्) कनकत्सरून्. Ca.v cite कलापान् and महाधनान्. — ^{c}) S विविधान्क्षुरनाराचान्. — ^{d}) Dn2 D11.12 निदधे. S निस्त्रिंशां(M2.3 असज्ञां)श्च शरानपि. — After 24, Dn D9.11.12 ins.:

170* वैशंपायन उवाच ।
अथान्वशात्स नकुलं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुह्येमां शमीं वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ।

[(L. 1) D9 Cn °न्वशासत् (for °न्वशात्स).]

— After 24, S ins. a passage given in App. I (No. 3).

☞ For st. 25–31, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, shows other differences. The Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 31.

25 For S cf. v. l. 31. — ^{b}) K B1–3 न्यदधत्; B4 Dn1 D4.7.9 निदधे; B5 D6.8.10 अवदधे; D1–3 अभ्यादधत्; D5 अवदधत्. — After 25^{ab}, D6 ins.:

171* गाण्डीवं चापरं तत्र चतुर्भिर्निदधे सह ।

— ^{c}) B1.3 तस्यावगाहानि; D10 °वशाखानि; Cn.s तस्यावकाशानि (sic); Cv as in text. — ^{d}) B2 Dn1 D12 दिव्य°; D1–4 दृश्य°; D7.9 दृष्ट° (for दृढ°).

26 For S cf. v. l. 31. — ^{a}) Dn2 D8.12 वा (for च). K2 D8 यत्र चा(D8 वा)पश्यति स वै; D4 यत्र पश्यत वर्षे वै; D7 यत्र चापश्यतः सर्वे; D9 यत्रामन्यन्न जलदो; D10 यत्र चापश्य तस्यैव.

27 For S cf. v. l. 31. — ^{a}) Dn1 च मृतं च; D1.3.8.9 मृतकस्य (for च मृतस्य). Ca.v as in text (Cv does not cite च). — ^{b}) D5.10 समबंधंत; D7.8 समबंधत; D9 पर्यबध्नात्स; Ca as in text. D1–4 समादाय न्यबंधत (D3 निबंधयत्; D4 निबंधत). 27^{cdef} = (var.)

C. 4. 173
B. 4. 5. 32
K. 4. 7. 59

अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ।
कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि च ।
समासजाना वृक्षेऽस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ॥ २८
आ गोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिबर्हणाः ॥ २९
जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३०
ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

Mañj. 4. 27. — ^{c}) K विवर्जयंति च; D_{1-3} वर्जयिष्यंति हि. — ^{d}) D_{1-3} हि तां शमीं (for शमीमिमाम्). — ^{e}) K शावम् (for शवम्); cf. v. l. 1. 36. 24^{c}. — ^{f}) K_1 B_2 आदाय (for आघ्राय).

28 For S cf. v. l. 31. — ^{a}) ❀ Cc: अशीतिः शतं च वर्षाणि यस्याः। टीकान्तरं पाठान्तरे। ❀ — ^{b}) D_6 मातामहीति वा°. Ca cites माता and नः. — After 28^{ab}, K_2 $D_{4.5}$ ins.:

172* यया जाता स्म वृद्धा स्म इति वै व्याहरन्ति ते ।

(cf. 28^{f}). — ^{d}) B_2 Dn $D_{7.11.12}$ वा (for च). — ^{e}) B Dn D_{5-12} Cr (Dev.) समासज्याथ (for °सजाना). D_4 समासज्यायुधानीत्थं. — ^{f}) D_4 अन्योन्यं (for इति वै). K च (for ते). — After 28, D_4 ins.:

173* तस्माद्वृक्षादपाक्रम्य व्याहरन्तस्ततस्ततः ।

29 For S cf. v. l. 31. — ^{b}) Dn_2 $D_{11.12}$ आचक्षुस्ते; D_{1-3} आचक्षेयुः; $D_{4.9}$ आचक्षंतः; D_8 ह्याचक्षाणाः; Ca. r as in text. — ^{c}) A few MSS. °भ्यासं. — After 29, D_2(marg.)$._6$ ins. a short passage each, given in App. I (No. 4 A & B), a variant version of the so-called Durgāstava.

30 For S cf. v. l. 31. — ^{c}) B_2 गुप्ता°; B_4 नामा° (for गुह्या°). $D_{4.5}$ transp. गुह्या° and नामा°. B_4 गुप्ता° (for नामा°). — ^{d}) K $B_{2.4}$ D_{4-6} transp. चक्रे and तेषां. — After 30, $D_{4.10}$ ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 4C), which D_5 ins. after adhy. 5, a variant version of the so-called Durgāstava.

31 For S see below. D_4 om. 31. — ^{a}) $B_{1.3.4}$ $D_{9.10}$ °ज्ञातं; D_6 °ज्ञाते. — ^{b}) D_{1-3} transp. प्राविशन् and नगरं. — After 31, D_3 ins.:

174* रामाभिरामसुरपादपतुल्यगन्धैः
पुष्पैरलंकृतधरं सुनिविष्टवप्रम् ।
प्राकारतोरणगृहैरिव मन्दराद्रि-
* * * कूटमथ ते ददृशुः पुरं[हि] तत् ।

☞ For 25–31, S subst.:

175*
(29) आगोपालाविपालेभ्यः कर्षकेभ्यः परंतपाः ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं श्रावयन्तः पुनः पुनः ।
(28^{ab}) अशीतिशतवर्षेयं मातास्माकमिहेति च ।
बहुकालपरीणामान्मृत्योस्तु वशमेयुषी ।
(28^{c}) न चाग्निसंस्कारमियं प्रापिता कुलधर्मतः ।
यः समासाद्यते कश्चित्तस्मिन्देशे यदृच्छया ।
(28^{c}) तमेवमूचुर्धर्मज्ञाः कुलधर्मो न ईदृशः ।
अथाब्रवीद्धर्मराजः सहदेवं परंतपः ।
इदं गोमृगमभ्याशे गतसत्त्वमचेतनम् ।
एतदुत्कृत्य वै वीर धनूंषि परिवेष्टय ।
एवमुक्तो महाबाहुः सहदेवो यथोक्तवत् ।
(25^{ab}) शमीमारुह्य त्वरितो धनूंषि परिवेष्टयत् ।
शीतवातातपभयाद्वर्षत्राणाय दुर्जयः ।
तानि वीरो यदाजानान्निराबाधानि सर्वशः ।
पुनः पुनः सुसंवेष्ट्य कृत्वा सुकृतकारिणः ।
अथापरमदूरस्थमुञ्छवृत्तिकलेवरम् ।
प्रायोपवेशनाच्छुष्कं स्नायुचर्मास्थिसंवृतम् ।
तच्चानीय धनुर्मध्ये विनिबध्य च पाण्डवाः ।
उपायकुशलाः सर्वे प्रहसन्तः समब्रुवन् ।
(27^{f}) अस्य गन्धस्य दौर्गन्ध्यान्मनुष्या वनचारिणः ।
(27^{cde}) दूरात्परिहरिष्यन्ति सशवेयं शमी इति ।
अथाब्रवीन्महाराजो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
रज्जुभिः सुदृढं प्राज्ञ विनिबध्नीहि पाण्डव ।
(25^{cd}) यानि चात्र विशालानि रूढमूलानि मन्यसे ।
तेषामुपरि बध्नीहि इदं विप्रकलेवरम् ।
विश्रावयन्तस्ते हृष्टा दिशः सर्वा व्यनादयन् ।
स्वर्गतेयमिहास्माकं जननी शोकविह्वला ।
वने विचरमाणानां लुब्धानां वनचारिणाम् ।
(28^{cd}) कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितः पुरा ।
एवं ते सुकृतं कृत्वा समन्तादवघुष्य च ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रावुभावपि ।
युधिष्ठिरश्च कृष्णा च राजपुत्री सुमध्यमा ।
(31^{ab}) ततो यथासमाज्ञप्तं नगरं प्राविशंस्तदा ।

६

वैशंपायन उवाच।
ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो
राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत्।
वैडूर्यरूपान्प्रतिमुच्य काञ्चना-
नक्षान्स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ १
नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं
महायशाः कौरववंशवर्धनः।
महानुभावो नरराजसत्कृतो
दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २
बलेन रूपेण नरर्षभो महा- C. 4. 216 B. 4. 7. 3

मत्स्यराज्ञो विराटस्य समीपे वस्तुमञ्जसा।
(31^{cd}) अज्ञातचर्यां चरितुं वर्षं राष्ट्रे त्रयोदशम्।
(30^{cd}) अथ छन्नानि नामानि चकारैषां युधिष्ठिरः।
(30^{ab}) जयो जयेशो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः।
आपत्सु नामभिस्त्वेतैः समाह्वामः परस्परम्।

[M om. the posterior half of line 1 and the prior half of line 2. — (L. 1) $G_{2.3}$ परंतप. — (L. 3) T G °मिहान्तिके. — (L. 4) T_1 $M_{4.5}$ इह; M_{1-3} मृता (for बहु-). — (L. 5) $M_{4.5}$ प्राप्ता हि (for प्रापिता). — (L. 6) M_1 यस्मिन्नासाद्यते; $M_{2.5}$ योस्मिन्नासा°; M_3 न समासा°. G_1 M (except M_4) पुमान् (for तस्मिन्). — (L. 7) $M_{2.5}$ आहुः; M_3 आह (for ऊचुः). M_3 धर्मज्ञः. G_1 $M_{2.4}$ यम् (for न). M_3 °धर्ममनुस्मरन्. — (L. 10) G_2 धीर; M_5 चर्म (for वीर). — (L. 11) M_4 राज्ञो वचन-माज्ञाय (for the prior half). — (L. 12) M_2 विधिवद्; M_3 महतीं (for त्वरितो). — (L. 13) T_2 G_1 दुर्जयात्. — (L. 14) T_2 राजा; G_1 राजन्; G_2 M_2 जानन्. — (L. 15) T_1 सुकृतमारवं; T_2 G_1 °माचरत्; G_2 °मावरं; G_3 °मंबरं. — (L. 17) T_1 M_1 स्नायुमज्जास्थि°; T_2 G °संयुतं. — (L. 18) T_1 G_1 निर्बबंधुश्च; T_2 विनिबंधुश्च; $G_{2.3}$ विनिर्बध्य. — (L. 19) T_1 प्रहसंश्च. T_1 इदमब्रुवन्; G_1 च दुद्रुवन्; $M_{1.5}$ ततोब्रुवन्; M_2 तमब्रुवन्. — (L. 20) M_5 देह° (for गन्ध°). T_1 शवस्यास्य च दौ°; G_2 अस्यागमस्य दौ°. — (L. 21) G_1 M_{2-4} ससत्वेयं. T_1 शमीमिति; T_2 G शमीति ह (G_1 हि). — (L. 22) $G_{2.3}$ M_2 महातेजाः; M_4 °राज. T_2 G_2 (by transp.) स धर्मात्मा; $G_{1.3}$ धर्म-राजो; $M_{1.5}$ सहदेवं. — (L. 23) G सुकृतं (for सुदृढं). M_1 °भिः सहदेवाशु. G विनिर्बध्नीहि; M_5 °बध्यस्व. — (L. 25) $M_{1.4.5}$ बध्यस्व; M_2 बद्धस्य (for बध्नीहि). — After line 25, M_5 ins.:

176* तथा तत्सर्वमकरोत्सहदेवो यथोक्तवान्।

— (L. 26) T_2 सर्वांस्ते; G_1 सर्वास्ते; $G_{2.3}$ ते सर्वे (for ते हृष्टा). — (L. 28) G_3 M_{2-5} बुद्धानां; M_1 सिद्धा° (for लुब्धा°). — (L. 29) $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ आचरितं. — (L. 30) T_1 समयं (for सुकृतं). — $M_{1.3.4}$ transp. lines 31 and 32. — (L. 31) M_5 माद्रीपुत्रौ च तावुभौ. — (L. 34) T_1 G_1 समीपं. — G_1 $M_{1.3-5}$ om. line 38.]

☞ After adhy. 5, Dn $D_{3.5-7.9.11.12}$ T_2 ins. an additional adhy. given in App. I (No. 4 C, D, E, F, G), one of the versions of what is popularly known as the Durgāstava; cf. v. l. 29, 30. All reference to Durgā is missing in K B $D_{1.3}$ and in S (except the composite MS. T_2).

Colophon om. in $D_{4.10}$ T_2. — *Adhy. name:* $B_{1.3}$ नगरगमनं; B_2 अस्त्रनिधानं; B_4 अस्त्रन्यसनं; B_5 $D_{5.6}$ G_3 $M_{1.2}$ आयुधन्यासः; Dn $D_{9.11.12}$ पुरप्रवेशः; D_{1-3} आयुध-निक्षेपः; D_7 शस्त्रन्यासः; G_1 नगरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 B_4 $D_{5.6.9}$ 5; T_1 G M 7. — *S'loka no.:* D_3 37; G_3 67.

6

1 After वैशं°, S ins. a passage given in App. I (No. 5). — S transp. 1^{ab} and 1^{cd}. — ^{b}) S ददर्श दूरात्सुसमृद्धतेजसं. — ^{c}) A few MSS. वैदूर्य°. D_{1-3} °नद्धान्; D_9 °बिंदून् (for °रूपान्). K $D_{1.2}$ प्रवि°; B D_{4-7} °गृह्य; Cs प्रतिमुच्य (as in text). S निबध्य (T G_1 °द्ध-) वैडूर्यचितान्सकांचनान् (M_1 वैडूर्यचित्रान्सुगुणान्मृगासितान्). — ^{d}) S (except M_1) नृपस्तदाक्षान् (for अक्षान्स कक्षे). B_3 $D_{5.7}$ Ca. cp. rp परिरभ्य; D_4 प्रतीगृह्य; S °वेष्ट्य; Cc. r. s as in text. K $D_{1.10}$ वाससि; $D_{2.4.8}$ °सी; Cc. r. s as in text.

☞ For st. 2–15, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, shows other differences. The Southern passage (with its variants) is given separately under v. l. 15.

3 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) $D_{1.2.4.8}$ परेण (for बलेन). $B_{1.3}$ (m as in text) तथैव तेजसा; D_4 यथा पुरंदरः (for नरर्षभो महान्). — ^{b}) B_4 तथार्चि°; B_5 Dn

C. 4. 216 B. 4. 7. 3 नथार्चिरूपेण यथामरस्तथा ।
महाभ्रजालैरिव संवृतो रवि-
र्यथानलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ॥ ३
तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् ।
मन्त्रिद्विजान्सूतमुखान्विशस्तथा
ये चापि केचित्परिषत्समासते ।
पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समेयिवा-
ननेन योऽयं प्रसमीक्षते सभाम् ॥ ४
न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः
पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ।
न चास्य दासो न रथो न कुण्डले
समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ५
शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं
मूर्धाभिषिक्तोऽयमितीव मानसम् ।
समीपमायाति च मे गतव्यथो
यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ६
वितर्कयन्तं तु नरर्षभस्तदा
युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ।
सम्राड्विजानात्विह जीवितार्थिनं
विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ७
इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके

D11.12 अपूर्व°; D1–3 गंधर्व°; D6.7 Cr अथ स्व° (D6m आर्चिस्व°); D8 मनुष्य°; D10 नरस्व°; Cc.rp (Catur.) अथा(Cc om. अथ)र्चिरूपेण (as in text). K D9 अंथं(D9 °पू)र्वरूपेण यथा पुरंदरः; B1.3 निगूढभावो ज्वलनो यथा प्रभुः; B2.3m अथ स्वरूपेण महारथ(B3m यथामर)स्तथा; D4 अथर्वरूपेण नरर्षभस्तथा.

4 For S cf. v. l. 15. — a) B2 दुरितं नृपोत्तमं; B3 (m as in text) सहसा निरीक्ष्य; D4 त्वरितं नरोत्तमं (for प्रसमीक्ष्य पाण्डवं). Cc cites प्रसमीक्ष्य. — b) D4 नृपो विराटोभ्रगतं यथा रविं. — After 4^{ab}, N ins.:

177* समागतं पूर्णशशिप्रभाननं
महानुभावं नचिरेण दृष्टवान् ।

[(L. 1) D1.3–9 सभागतं (D6.7 °तः). — (L. 2) D4 om. line 2. K B3.4 D1–3.5–8.10 सहा(D5 °भा)नुचारैर-(K D6 °नै)श्चि°; D9 सभासदैर्नातिचि°.]
— c) K विराटराट्; B2.3 (m as in text) मत्तद्विजान्; B4 D1–3.7–10 स तु (D1–3 च) द्विजान्; D4 समुद्विजन् (for मन्त्रि°). D9 मंत्रि° (for सूत°). K द्विजांस्; Ca.c विशस् (as in text). D1–3 transp. विशः and तथा. K D4 तदा; Ca तथा (as in text). — d) D2 ये चानुगास्तं; D9 येन्येपि केचित्; Ca as in text. B Dn D2.5–12 Ca.c परितः (B3 पुरतः; Dn1 परतः); D4 पुरुषाः (for परिषत्). D4 समागताः; Ca समासते (as in text). D1.3 ये चानुगास्तत्परिषत्सु ते स्थिताः. — e) K D1.3.8 वः (for ऽयं). Cf. Cv अयं वः युष्माकं कः संबन्धीयः. K D5.6.10 Ca समीयिवान्; Cc.v as in text. — f) B Dn D5.7.9.11.12 नृपोपमोयं (D9 यः); D1–3.8 नरो हि येषां (D2 योयं; D3 यो वै); D4 मानेन योयं; D6 रूपोपमोयं; D10 इहागतोयं (for अनेन योऽयं). B1.2.5 Dn D3.10–12 समवेक्षते (for प्रस°).

5 For S cf. v. l. 15. — K1 om. 5^{c}–6^{b}. — a) K2 दासी; B1.2.3(m as in text).4.5 D5–7.9 वाजी; D1–4 दासा (for दासो). B Dn2 D5–7.9.11.12 कुंजरः (for कुण्डले). — d) D4 सभागतो (for समी°).

6 For S cf. v. l. 15. K1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — b) B1 °षिक्त इति मे मनोगतं; B3.4 Dn D5–9.11.12 °षिक्तस्त्वि(Dn D11.12 °क्त इ-; D8 °क्तो ह्य)ति मेत्र मानसं; D1–3 °षिक्तो मम चेतसि स्थितं; D4 मूर्धावसिक्तः प्रतिभाति मे हृदि. — c) D1–3 °व्यथं. — d) D1.3 महीं; D2.6 महान्; Ca गजस् (as in text). Cap तामरसी; Cr.s as in text. D1–3 महागजः; Ca मदोत्कटः (as in text).

7 For S cf. v. l. 15. — a) K2 B5 D5 च; D8.10 स (for तु). K2 B5 D5–7.9 °र्षभं. B1.2 Dn2 D7.9.11.12 तथा; B3 यथा (for तदा). D1–3 वितर्कयामास च तं नरर्षभः. — Before 7^{cd}, B3.4 D5 ins. युधिष्ठिर उ°. — c) Dn D11.12 विजानीहि हि; D1.3 विजानामिह. B1.4 Dn2 D3–9 जीवनार्थिनं. — After 7, D7.9 ins.:

178* विद्धि प्रभो मत्स्यपते कुलोत्तमं
सेवार्थिनं सेवकमानवर्धनम् ।

8 For S cf. v. l. 15. — a) K D10 °कं (for °के). — b) D1–3 तथा(D2 °वा)भिभो. — d) D4 Cv प्रतिसंग्रहेण; Ca.c.vp as in text. Cr cites only गृहाण. D8 प्रहृष्टरूपो जगृहे तथागतं. — After 8, N (except K1 D1) ins.:

179* तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा
प्रीतात्मना चैवमिदं बभाषे ।

वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
तमब्रवीत्स्वागतमित्यनन्तरं
राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥ ८
कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वां
कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ।
गोत्रं च नामापि च शंस तत्त्वतः
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि ब्राह्मणः ।
अक्षान्प्रवप्तुं कुशलोऽस्मि देविता
कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ १०

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव ।
प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा
भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

आप्तो विवादः परमो विशां पते
न विद्यते किंचन मत्स्य हीनतः ।
न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं
वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादतः ॥ १२

विराट उवाच ।

हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरे-
त्प्रव्राजयेयं विषयाद्द्विजांस्तथा ।
शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः
कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १३
समानयानो भवितासि मे सखा
प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ।
पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा C. 4. 228 B. 4. 7. 16

[(L. 1) K_2 परिगृह्य; B_3 D_8 प्रसमीक्ष्य. — (L. 2) B Dn $D_{2.9-12}$ प्रीत्यात्मना; D_8 प्रीतात्मवान्. $B_{3.4}$ $D_{4.5}$ चैनम् (for चैवम्).]

9 For S cf. v. l. 15. Before 9, B_3 $D_{2.4.7-10}$ read विराट उ°. — ^{b}) = 4. 9. 7^{a}. — ^{c}) $D_{4.8}$ नाम्ना सह (for नामापि च). — ^{d}) = 4. 9. 7^{b}.

10 For S cf. v. l. 15. K_1 श्री * * णः; K_2 ब्राह्मण उ°; D_8 कंक उ° (for युधि° उ°). — ^{a}) Dn_2 $D_{1-3.9}$ transp. पुरा and सखा. D_4 °रस्यास्मि सखा प्रतीतो; Cnp °रः स्याहमहं (sic) सखा. — ^{b}) B_4 प्रवरोस्मि; D_4 पुनरेव (for पुनरस्मि). $B_{1.3.4}$ वै द्विजः; B_5 Dn_1 D_4 Cn.r.s विप्रः; D_5 चैव ह; $D_{7.8}$ गोत्रतः; Cnp (cf. also Csp) ब्राह्मणः (as in text). — ^{c}) K $D_{1.7}$ प्रवक्तुं; B Dn $D_{3-6.8-12}$ Cc प्रयोक्तुं; Cs प्रकर्तुं; only D_2 exactly as in text! K वेदिता; B_1 देविनां; $D_{2-4.8}$ देवने. — ^{d}) K नामा°; Cv नाम्ना° (as in text).

11 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) B_4 ददानि. K D_7 अहं तु; Cv हंत (as in text). K प्रतीच्छसि; B_4 यदि°; D_6 यथे°. — ^{b}) $D_{1-3.10}$ अस्मि (for हि). D_{1-3} ते द्विज (for अहं तव). — ^{c}) B_1 Dn_1 D_{12} च (for हि). — ^{d}) $D_{1.4}$ °र्हसि.

12 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) K गुरोर्; $B_{1-3.5}$ Dn_2 $D_{6.7}$ m. $_{8.11.12}$ Cc.n.s प्राप्तो; Cr.v आप्तो (as in text). N (except K $D_{6.10}$) Cv प्रथमं; Cc प्रथमः; Cr.cp परमः (as in text). Cap cites आप्तो विवादः परमः and प्राप्नोतु वादं प्रथमं विशां पते, Crp आप्नोतु वादं प्रथमं (and प्रथमः). — ^{b}) B (except B_4) Ca कश्चन; Dn $D_{11.12}$ Cs कं च न; D_6 किं न च; Cr किंचिन्; Cv.ap as in text. Ca cites (in prose order): मत्स्य विशां पते हीनतः कश्चन न विद्यते मम विवादः [इति] प्रथमं प्राप्तः [वरः]. — ^{c}) $D_{2.8}$ Cv जितं; Ca.c.r.s as in text. K दापयेद्वरं; Ca.c.r.s.v धारयेद्धनं (Cr om. धनं) (as in text). — ^{d}) N (except K $B_{2.4}$ $D_{3.10}$) Cv प्रसादजः.

13 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) B_1 (m as in text). $_{3.5}$ Dn $D_{5.6.10-12}$ अवश्यं (for अवध्यं). — ^{b}) D_{1-4} विवास° (for प्रव्राज°). D_4 द्विजर्षभान् (for द्विजांस्तथा). — B_2 om. 13^{cd}. — ^{c}) K पौरजनाः (for जान°). D_4 समेताः (for समा°). — ^{d}) D_8 transp. प्रभुः and तथा.

14 For S cf. v. l. 15. — ^{a}) K संपन्नजातो; B_{2-4} D_{1-10} Ca.r.v °जातो; B_5 °यातो. D_{1-3} अस्मि भवांश्च; Ca भवितासि (as in text). — ^{b}) K बहुमान°; D_{10} °भोजनं. — ^{c}) $D_{7.9}$ संपश्य मे (for पश्येस्त्वम्). Cv संमदा (for सर्वदा). — ^{d}) B_3 D_5 तव; D_{1-3} मया (for च ते). B_3 अनावृतं; Ca.c अपा° (as in text). D_{1-3} यतः (for मया).

C. 4. 228
B. 4. 7. 16

कृतं च ते द्वारमपावृतं मया ॥ १४
ये त्वानुवादेयुरवृत्तिकर्शिता
ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मे सदा ।
दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो

---

15 a) K ये बांधवा वेयुरवृत्तिकर्षिता; B_4 D_{10} ये त्वानुयाचेयुर°; Dn $D_{11.12}$ ये त्वानुवादैः पुर°; $D_{1.8}$ ये त्वानुसंधेयुर°; $D_{2.4.5}$ ये त्वानुबाधेयुर°; $D_{6.7.9}$ Cr ये त्वां च याचेयुर°; D_8 ये त्वानुधावेयुर°. Crp (Catur.) cites त्वानुवादेयुः (as in text). A few MSS. °कर्षिताः. — b) B Dn $D_{6.7.9.11.12}$ मां सदा; D_{10} सर्वदा. — c) D_{1-3} सततं (for तदहं). — d) Dn_2 $D_{2.7.11}$ विद्यते; D_4 तिष्ठति. $D_{1.3}$ न विद्यते ते मम संनिधौ भयं.

☞ For 2–15, S subst.:

180* अनन्ततेजोज्वलितं यथानलं
(2^d) दुरासदं तीक्ष्णविषं यथोरगम् ।
सभागतं प्राञ्जलिभिर्जनैर्वृतं
विचित्रनानायुधशस्त्रपाणिभिः ।
उपायनौघैः प्रविशद्भिराचितं
द्विजैश्च शीक्षाक्षरमन्त्रधारिभिः ।
गजैरुदीर्णं तुरगैश्च संकुलं
मृगद्विजैः कुब्जगणैश्च संवृतम् ।
सितोच्छ्रितोष्णीषनिरुद्धमूर्धजं
विचित्रवैडूर्यविकारकुण्डलम् ।
विराटमाराच्च युधिष्ठिरस्तदा
बृहस्पतिः शक्रमिव त्रिविष्टपे ।
(4^a) तमाव्रजन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
(4^b) विराटराजो मुदितेन चक्षुषा ।
(4^c) पप्रच्छ चैनं स नराधिपो मुहु-
(4^c) र्द्विजांश्च ये चास्य सभासदस्तदा ।
(4^e) को वा विजानाति पुरास्य दर्शनं
(4^f) युवा सभां योऽयमुपैति मामिकाम् ।
(3^a) रूपेण सारेण विदारयन्महीं
(3^b) श्रिया ह्ययं वैश्रवणो द्विजो यथा ।
मृगेन्द्रराड्वारणयूथपोपमः
प्रभात्ययं काञ्चनपर्वतो यथा ।
विरोचते पावकसूर्यसंनिभः
सचन्द्रनक्षत्र इवांशुमान्ग्रहः ।
(5^c) न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरो
न चोष्णरश्म्यावरणं समुच्छ्रितम् ।
(5^e) न कुण्डले नाङ्गदमस्य न स्रजो
विचित्रिताङ्गश्च रथश्चतुर्युजः ।
(5^{ab}) क्षात्रं च रूपं हि बिभर्त्ययं भृशं
गजेन्द्रशार्दूलमहर्षभोपमः ।
अभ्यागतोऽस्माननलंकृतोऽपि स-
न्विरोचते भानुरिवाचिरोदितः ।
विभात्ययं क्षत्रिय एव सर्वथा
विराट इत्येवमुवाच तं प्रति ।
ससागरान्तामयमद्य मेदिनीं
प्रशासितुं चार्हति वासवोपमः ।
नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
(6^b) मूर्धाभिषिक्तः प्रतिभाति मां प्रति ।
तुल्यं हि रूपं प्रतिदृश्यतेऽस्य
व्याघ्रस्य सिंहस्य महर्षभस्य ।
यदेष कामं परिमार्गते द्विज-
स्तदस्य सर्वं क्रियतामसंशयम् ।
प्रियं च मे दर्शनमीदृशे जने
द्विजेषु मुख्येषु तथातिथिष्वपि ।
धनेषु रत्नेष्वथ गोषु वेश्मसु
प्रकामतो मे विचरत्ववारितः ।
एवं ब्रुवाणस्तमनन्ततेजसं
विराजमानं सहसोत्थितो नृपः ।
अनेन रूपेण समीपमागतं
त्रिदण्डकुण्ड्यङ्कुशशिक्यधारिणम् ।
समुत्थिता सा च सभा सपार्थिवा
सविप्रराजन्यविशा सशूद्रका ।
सभागतं प्रेक्ष्य तपन्तमर्चिषा
विनिःसृत राहुमुखाद्यथा रविम् ।
स तेन पूर्वं जयतां भवानिति
द्विजातिनोक्तोऽभिमुखः कृताञ्जलिः ।
जयं जयार्हेण समेत्य वर्धितो
विराटराजो ह्यभिवादयच्च तम् ।
(8^c) तमब्रवीत्प्राञ्जलिरेव पार्थिवो
(8^d) विराटराजो मधुराक्षरं वचः ।
प्राप्तः कुतस्त्वं भगवन्किमिच्छसि
क्व यास्यसे किं करवाणि ते द्विज ।
श्रुतं च शीलं च कुलं च शंस मे
(9^c) गोत्रं तथा नाम च देशमेव च ।
सत्यप्रतिज्ञा हि भवन्ति साधवो
विशेषतः प्रव्रजिता द्विजातयः ।
तवानुरूपं प्रचरामि ते ह्यहं
न चावमन्ता न श्रुताभिभाषिता ।
अपूजिता ह्यग्निसमा द्विजातयः
कुलं दहेयुः सविषा इवोरगाः ।
सर्वां च भूमिं तव दातुमुत्सहे
सदण्डकोशं विसृजामि ते पुरम् ।
(9^b) कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः

(9d) किं कर्म चात्राचरसि द्विजोत्तम।
एवं ब्रुवाणं तमुवाच पार्थिवो
युधिष्ठिरो धर्ममवेक्ष्य चासकृत्।
सत्यं वचः को न्विह वक्तुमुत्सहे-
द्यथाप्रतिज्ञं तु शृणुष्व पार्थिव।
श्रुतं च शीलं च कुलं च कर्म च
शृणुष्व मे जन्म च देशमेव च।
गुरूपदेशान्नियमाच्च मे व्रतं
कुलक्षमार्थं पितृभिर्नियोजितम्।
द्विजो व्रतेनास्मि न च द्विजः प्रभो
समुण्डितः प्रव्रजितस्त्रिदण्डभृत्।
इदं शरीरं मम पश्य मानुषं
समावृतं पञ्चभिरेव धातुभिः।
ममेह पञ्चेन्द्रियगात्रदर्शिनो
वदन्ति पञ्चैव पितॄन्यथाश्रुति।
मनुष्यजातित्वमचिन्तयन्नहं
न चास्मि तुल्यः पितृभिः स्वभावतः।
(10d) कङ्को हि नाम्ना विषयं तवागतो
व्रती द्विजातिः स्वकृतेन कर्मणा।
द्यूतप्रसङ्गादधनोऽस्मि राजन्
सत्यप्रतिज्ञा व्रतिनश्चरामहे।
(10a) युधिष्ठिरस्यास्मि सखाभवं पुरा
गृहप्रवेशी च शरण्यमेव च।
गृहे च तस्योषितवाहनं सुखं
राजास्मि तस्य स्वपुरेऽभवं पुरा।
ममाज्ञया तत्र विचेरुरङ्गना
मम प्रियार्थं दमयन्ति वाजिनः।
मया कृतं तस्य पुरे तु यत्पुरा
न तत्कदाचित्कृतवाञ्जनोऽन्यथा।
सोऽहं पुरा तस्य वयःसमः सखा
चरामि सर्वां वसुधां सुदुःखितः।
न मे प्रशान्तिं क्वचिदाश्रयामि वै
व्रतोपदेशान्नियमेन हारितः।
(10b) वैयाघ्रपद्योऽस्मि नरेन्द्र गोत्रत-
स्तदेव सौख्यं मृगयामहे वयम्।
कृतज्ञभावेन मयानुकीर्तितं
युधिष्ठिरस्यात्मसमस्य चेष्टितम्।
इमं हि मोक्षाश्रममाश्रितस्य मे
युधिष्ठिरस्तुल्यगुणो भवानपि।
न मेऽद्य माता न पिता न बान्धवा
न मे स्वरूपं न रतिर्न संततिः।
सुखं च दुःखं च हि तुल्यमद्य मे
प्रियाप्रिये तुल्यगतिर्गतागते।
मुक्तोऽस्मि कामाच्च धनाच्च सांप्रतं
त्वदाश्रयो वस्तुमिहाभ्युपागतः।
संवत्सरेणेह समाप्यते त्विदं
मम व्रतं दुष्कृतकर्मकारिणः।
ततो भवन्तं परितोष्य कर्मभिः
पुनर्व्रजिष्यामि कुतूहलं यतः।
(10c) अक्षान्निवप्तुं कुशलो ह्यहं सदा
पराजितः शकुनिरुतानि चिन्तयन्।
मृगद्विजानां च रुतानि चिन्तय-
न्निराश्रयः प्रव्रजितोऽस्मि भिक्षुकः।
तमेवमुक्ते वचने नराधिपः
कृताञ्जलिः प्रव्रजितं विलोक्य च।
अथाब्रवीद्धृष्टमनाः शुभाक्षरं
मनोनुगं सर्वसभागतं वचः।
(11a) ददामि ते हन्त वरं यदीप्सितं
(11b) प्रशाधि मत्स्यान्यदि मन्यते भवा न्
(11c) प्रिया हि धूर्ता मम चाक्षकोविदा-
(11d) स्त्वं चापि देवो मम राज्यमर्हसि।
(14ab)समानयानासनवस्त्रभोजनं
प्रभूतमाल्याभरणानुलेपनम्।
स सार्वभौमोपम सर्वदार्हसि
प्रियं हि मन्ये तव नित्यदर्शनम्।
(15a) ये त्वाभिधावेयुरनर्थपीडिता
द्विजातिमुख्या यदि वेतरे जनाः।
(15b) सर्वाणि कार्याण्यहमर्थितस्त्वया
(15cd) तेषां करिष्यामि न मेऽत्र संशयः।
(13a) ममान्तिके यश्च तवाप्रियं चरेत्
(13b) प्रवासये तं प्रविचिन्त्य मानवम्।
यच्चापि किंचिद्वसु विद्यते मम
प्रभुर्भवांस्तस्य वशी वसेह च।

युधिष्ठिरः।

(12ab)अतोऽभिलाषः परमो न विद्यते
(12c) न मे जितं किंचन धारये धनम्।
न भोजनं किंचन संस्पृशे त्विह
हविष्यभोजी निशि च क्षितीशयः।
व्रतोपदेशात्समयो हि नैष्ठिको
न क्रोधितव्यं नरदेव कस्यचित्।
एवंप्रतिज्ञस्य ममेह भूपते
निवासबुद्धिर्भविता तु नान्यथा।
(12d) एवं वरं मात्स्य वृणे प्रवारितः
कृती भविष्यामि वरेण तेऽनघ।

वैशंपायनः।

एवं तु राज्ञः प्रथमः समागमो
बभूव मात्स्यस्य युधिष्ठिरस्य च।
विराटराजस्य हि तेन संगमो

C. 4. 229
B. 4. 7. 17

न ते भयं विद्यति संनिधौ मम ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं
विराटराजेन नरर्षभस्तदा ।
उवास वीरः परमार्चितः सुखी
न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बभूव विष्णोरिव वज्रपाणिना ।
तमासनस्थं प्रियरूपदर्शनं
निरीक्षमाणो न ततर्प भूमिपः ।
सभां च तां प्राज्वलयद्युधिष्ठिरः
श्रिया यथा शक्र इव त्रिविष्टपम् ।

[(L. 1) T G हुताशनं (for यथानलं). — (L. 2) M_{1-3} °सदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः. — (L. 4) T_2 $M_{1.2}$ °नानाविध°; M_{3-5} °नानाविधशस्त्रधारिभिः. — (L. 6) T G_1 शिक्षा°. — (L. 8) T_2 $M_{2.3}$ °णैः समावृतं. $M_{1.4.5}$ मृगद्विजश्येनगणाभिनादितं. — (L. 11) T_2 M_5 आयात् (for आरात्). — (L. 16) $G_{1.3}$ M_4 द्विजाश्च. $M_{1.3-5}$ सदा सभासदः (for सभासदस्तदा). M_2 वैश्यांश्च राजा स सभागतांस्तथा. — (L. 18) M_{1-3} मामिमां (for मामिकाम्). G_2 योयं त्विहाभ्येति हि मामिकां सभां. — (L. 23) T_2 G विराजते (for विरो°). — (L. 32) G_1 विराजते (for विरो°). — (L. 37) G_3 M (except M_5) असौ (for अयं). — (L. 38) M_{3-5} मूर्धावसिक्तः. $G_{2.3}$ प्रतियाति. — (L. 39) G_1 न तुल्यरूपं; M_2 क्षात्रं च रूपं. G_2 परिदृश्यते; M_2 प्रतिपद्यते. M_2 शुभं (for ऽस्य). — (L. 40) $M_{1.3.5}$ transp. व्याघ्र° and सिंह°. T_1 तदर्ष°; T_2 तथर्ष°; G_1 यथर्ष°; M_{1-3} नरर्षभस्य च. — (L. 41) T_1 $M_{4.5}$ यमेष; G_1 येनैष; G_2 $M_{2.3}$ य एष; M_1 यमेव. — (L. 42) T G_1 स चास्य; M_2 तथास्य. T G_1 सर्वैः. — (L. 49) $G_{1.3}$ M_{3-5} अन्येन (for अनेन). G_1 समागतं तं (for समीपमा°). — (L. 50) T_2 G_1 °शच्छत्रधा°; $M_{2.3}$ °कुडयांकुश°. — (L. 56) G_3 °भिमुखं; M_2 °विमुखः. — (L. 61) $M_{1.3.4}$ इच्छसे. M_3 कुतोद्य संप्राप्स्यसि वै किमिच्छसे. — (L. 64) G_3 तदा; $M_{1.3.4}$(*sup. lin.*).$_5$ च ते; M_4 च मे (for तथा). M_2 गोत्रं च देशं च ममाद्य विप्र. — (L. 67) T_2 G यथा (for तव). T_2 G_1 वितरामि. — (L. 68) $M_{1.5}$ हि; M_{2-4} च (for the second न). T $G_{2.3}$ तव (for श्रुता). T_2 °षितः; G_3 M_5 °षितं. G_1 न चाभिमन्ये वचसास्मि तोषितः. — (L. 74) G_2 M किं चापि कर्म समुदाचरन्भवान्. — (L. 75) M (except M_2) पांडवो (for पार्थिवो). — (L. 77) G_1 उत्सुकं; G_2 M_3 उत्सहे. — (L. 78) G_1 $M_{3.5}$ °ज्ञां; M_2 °ज्ञा. — G_3 M read lines 79–80 after line 82. — (L. 79) $M_{2.3}$ कुलं (for श्रुतं). G_2 $M_{1-3.4}$ (*sup. lin.* as in text) बलं (for कुलं). — (L. 81) M_2 °देशं (for °देशात्), and नियमं (for नियमात्). T_1 वने व्रतं; G_1 च ते व्रतं; M_2 दृढव्रतं. — (L. 82) T_1 $G_{2.3}$ कुलक्रमार्थं. — (L. 84) T_2 M_4 सुमुंडितः; G_2 सुमं°; M_5 समुज्झितः. T_2 G_2 दंडधृक्; G_3 दंडवान्. — After line 84, G_3 M read lines 79–80; while G_2 repeats them. — (L. 87) G_2 °यमात्मदर्शिनो; G_3 °यमात्र°. — (L. 88) T_2 G_2 M_4 (*sup. lin.*) °श्रुतिः; G_1 °श्रुतं. — (L. 89) M °चिंतयाम्यहं (M_4 *sup. lin.* °चिंत्ययाम्यहं, and °चिंतयन्नहं as above). — (L. 90) G_3 M प्रभावतः (for स्व°). — (L. 91) G_3 $M_{1.4.5}$ कंकोस्मि. — (L. 93) M °गाढ्नगोस्मि पार्थिव. — (L. 94) T_2 $G_{1.2}$ चरामः (for चरा°). — (L. 95) T G अपि (for अस्मि). — (L. 96) T G शरीरम् (for शरण्यम्). — (L. 98) T_2 $G_{1.2}$ M_2 °गृहे (for °पुरे). T_2 $G_{1.2}$ transp. अभवं and पुरा. — G_1 om. lines 99–104. — (L. 99) M_1 चरंति ये गजा (for विचेरुरङ्गना). — (L. 101) $M_{1-3.4}$ (*sup. lin.* as in text) पुरेषु (for पुरे तु). — (L. 105) T $G_{1.2}$ M_4 च (for मे). T G °दासवाहनं (for °दाश्रयामि वै). — (L. 106) T_1 °मेन भाति नः; G_1 °मेन वारितः; $M_{1.3}$ °मोभिहारिकः; M_2 °मोभिकारितः; $M_{4.5}$ °माभिभारि(M_5 °र)कः. — (L. 107) T_1 G_1 वैयाघ्रपादो°; T_2 M_5 °पाद्यो°. — (L. 112) M_4(*sup. lin.* as in text).$_5$ °ष्ठिरे. — (L. 113) M_1 संततिः; M_4 *sup. lin.* बांधवो. — (L. 114) T_2 $G_{1.2}$ न मेस्ति रूपं. M_1 बांधवाः (for संततिः). — (L. 116) T_1 G_2 तुल्यगते; G_3 °गती. — T_2 reads lines 123–126 after line 138. — (L. 123) G_1 °न्निवासुं; G_3 M_3 °निवर्त्तुं; M_1 °न्निवस्तुं; M_2 °णिवासुं. G_1 $M_{1.4.5}$ अस्मि (for हि). M_5 राजन् (for अहं सदा). — (L. 124) T_2 G_1 शत्रुकृतानि (for शकुनिरु°). — (L. 127) $G_{2.3}$ तेनैव°; M_5 तदेव°. — (L. 128) T_1 विमृश्य; M विपृच्छय (M_2 प्रविश्य). — (L. 130) $G_{2.3}$ मनोगतं. G_1 सर्वभवानुगं वचः; M_3 सर्वगतं सभागतं. — (L. 131) M_{3-5} ददानि. T_2 हंतु. — (L. 134) T_1 $G_{1.2}$ M_2 °हंति. — (L. 135) G_1 स मानयन्नास°; $M_{1.3.5}$ °भोजनः. — (L. 136) $M_{1.3.5}$ °लेपनः. — After line 138, T_2 reads lines 123–126. — (L. 146) M_1 भवेह (for वसेह). — (L. 147) $G_{2.3}$ $M_{4.5}$ अतोतिलाभः; M_1 अतो निवासः; $M_{2.3}$ ततोतिलाभं. — (L. 149) T_1

७

वैशंपायन उवाच ।
अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वल-
न्नुपाययौ सिंहविलासविक्रमः ।
खजं च दर्वीं च करेण धारय-
न्नसिं च कालाङ्गमकोशमव्रणम् ॥ १

स सूदरूपः परमेण वर्चसा
रविर्यथा लोकमिमं प्रभासयन् ।
सुकृष्णवासा गिरिराजसारवा-
न्स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २
तं प्रेक्ष्य राजा वरयन्नुपागतं C. 4. 283 B. 4. 8. 3 K. 4. 10. 7

संस्पृशाम्यहं; $G_{1.3}$ °शेच्च मे; G_{3} $M_{2.3}$ °शे त्वहं; M_{5} °शेत ह. — (L. 151) $M_{1.4.5}$ गुरू° (for व्रतो°). — (L. 155) $M_{3.5}$ मत्स्य. M_{2} मत्स्यपते (for मात्स्य वृणे). T प्रपूर्यतां; $M_{1.3}$ प्रदापितं; M_{2} प्रचारितं; M_{5} त्ववारितं. — (L. 163) T G M_{4} प्रज्वलयन्.]

16 S (except M_{1-3}) om. वैशं° उ°. — ^{a}) K D_{2} transp. स and तु. B_{3} $D_{4.6}$ परमं; B_{5} Dn_{2} $D_{5.8.9.11.12}$ तु परं; T_{1} प्रथमं; T_{2} G_{1} नृपतिः; $G_{2.3}$ M नृवरः (for तु वरं). Cn cites वरं. B_{2} $D_{1.3}$ समागमे; D_{5} °गतं. — ^{b}) B_{4} Dn_{2} $D_{11.12}$ °टराज्ञा तु. $B_{4.5}$ D_{12} तथा (for तदा). — ^{c}) B (except B_{5}) D_{11} धीरः (for वीरः). D_{4} सुखं. — ^{d}) D_{4} S चास्य. T_{2} G_{1} $M_{2.3.5}$ किंचित्. D_{4} व्यबुध्यत; T_{2} निबोध तत्; G_{1} कथंचन; M_{5} °ध सः.

Colophon. — *Adhy. name:* $B_{1-3.5}$ D (except D_{5}) युधिष्ठिरप्रवेशः; T_{2} M_{1-3} युधिष्ठिरविराटसमागमः (T_{2} °विराटसंवादः); G_{1} युधिष्ठिरसमयसंवादः; M_{4} नगरप्रवेशो युधिष्ठिरसमागमः; M_{5} युधिष्ठिरनगरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{2} B_{4} $D_{7.9.10}$ 6; $D_{4.6}$ 5; D_{5} 7; S 8. — *S'loka no.:* $D_{1.3}$ 17; G_{3} 53.

7

1 B_{2} om. 1^{a}–2^{b}. — ^{a}) $D_{7.9}$ त्विषा (for श्रिया). S अथापरस्यां दिशि भीमदर्शनो (T_{2} G_{1} भीमसेनो). — ^{b}) $D_{7.9}$ सिंहबलोरु°; Cc सिंहविलास° (as in text). S वृकोदरोदृश्यत सिंहविक्रमः. — After 1^{ab}, T G ins.:

181* असिं प्रवेके प्रतिमुच्य शाणके.
[T_{2} प्रवेशे (for प्रवेके).]

— ^{c}) K D_{8} T_{2} G_{1} खंजं; B Dn $D_{5-7.9-12}$ Ca.c.n.r.s खजां (Dn_{1} खंजां); D_{1} खड्गं; D_{4} खर्वं; Cv as in text. — After 1^{c}, T G ins.:

182* त्वचं च गोचर्ममयीं सुमर्दितां
समुक्षितां पानकरागषाडवैः ।
कीलासमालम्ब्य करेण चायसं
सश्टङ्गिबेरार्द्रकभूस्तृणाङ्कुरम् ।

Thereafter T_{2} G_{1} *repeat* 1^{c}. — T_{1} $G_{2.3}$ om. 1^{d}. — ^{d}) Dn_{2} $D_{8.11}$ कालाननकोशम°; D_{4} मिकोशभीषणं; D_{12} T_{2} G_{1} कालायसकोशम°; M कालाशनिकाशम°. Cc.n.r.s.v cite कालाङ्गम् (as in text), Cn.s अकोशम् (as in text), Cv अकोशं and भीषणम् (cf. D_{4} above).

2 B_{2} om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{a}) K D_{9} (m as in text) असूद°; D_{8} सुसूद°; S Cv गंभीर°. T G तेजसा; Cv वर्चसा (as in text). — ^{b}) B (B_{2} om.) D (except D_{4}) T_{2} G_{1} प्रकाशयन्; M विभासयन्. — ^{c}) K_{1} अकृष्ण°; K_{2} B (except B_{5}) D (except $D_{2.4.7.9}$) $G_{2.3}$ स कृष्ण°; T_{2} सुश्लक्ष्ण°. Cs गिरिराजसारः (cf. also Ca.n.v). — ^{d}) B (except B_{3}) Dn $D_{1.5.6.11.12}$ तं (for स). — After 2, S ins.:

183* सभां हि तां वारणयूथपोपम-
स्तमिस्रहा रात्रिविवावभासयन् ।
सहस्रनेत्रावरजान्तकोपम-
स्त्रिलोकपालाधिपतिर्यथा हरिः ।
तमाव्रजन्तं गजयूथपोपमं
निरीक्षमाणो नवसूर्यवर्चसम् ।
भयात्समुद्विग्नविषण्णचेतनो
दिशश्च सर्वाः प्रसमीक्ष्य चासकृत् ।
तमेकवस्त्रं परसैन्यवारणं
सभाविदूरान्नृपतिर्नृपात्मजम् ।
समीक्ष्य वैक्लव्यमुपेयिवाञ्शनै-
र्जनाश्च भीताः परिसर्पिरे भृशम् ।

[M transp. lines 1–4 and 5–8. — (L. 1) M °यूथपाकृतिः. — (L. 7) $M_{1.2}$ समुदीक्ष्य (for °द्विग्न-). M °लोचनो (for °चेतनो). — (L. 12) T_{1} $G_{2.3}$ परितः ससर्पिरे; M_{1-3} प्रससर्पिरे भृशं.]

3 For S see below. — ^{a}) B_{1} Dn_{1} $D_{1.3.8}$ रमयन् (for वरयन्). $B_{2.3}$ $D_{5-7.10}$ राजानमिवांतिकागतं; B_{3} m D_{4} राजा रमयंतमागतं; B_{4} राजाकसमीपमागतं; B_{5} राजार्कमिवांतिकागतं; Dn_{2} $D_{9.11.12}$ राजा सभयोंतिकागतं; D_{2} राजा वरजं ह्युपा° (m राजा रमणीयमा वा). — ^{b}) $D_{4.8}$

C 4.283
B. 4.8.3
K. 4.10.7

ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ।
सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवा-
न्प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३
अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा
वितर्कयन्नास्य लभामि संपदम् ।
तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कय-
न्नरर्षभस्याद्य न यामि तत्त्वतः ॥ ४
ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवः
सुदीनरूपो वचनं महामनाः ।
उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो

(m as in text) गतो (for ततो). — For 3, S subst.:

184* अथाब्रवीन्मत्स्यपतिः सभागता-
न्भृशातुरोष्णं परिनिःश्वसन्निव ।
योऽयं युवा वारणराजसंनिभः
सभामभिप्रैति हि मामिकामिमाम् ।

[(L. 1) T_2 M_{1-3} मात्स्य°. — (L. 3) T_2 G को (for यो). T_1 °राजसंमतः; G °यूथपोपमः. — (L. 4) M इमामभिप्राप्स्यति मामिकां सभां.]

S cont.:

185* को वा विजानाति पुरास्य दर्शनं
मृगेन्द्रशार्दूलगतेर्हि मामकः ।
व्यूढान्तरांसो मृगराडिवोत्कटो
य एष दिव्यः पुरुषः प्रकाशते ।
राजश्रिया ह्येष विभाति राजव-
द्विरोचते रुक्मगिरिप्रभोपमः ।
नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
सहस्रनेत्रप्रतिमस्तथा ह्यसौ ।
रूपेण यश्चाप्रतिमो ह्ययं महा-
न्महीमिमां शक्र इवाभिपालयेत् ।
नाभूमिपोऽयं हि मतिर्मतेति च
च्युतः समृद्ध्या नभसीव नाहुषः ।
वैशंपायनः ।
वितर्कमाणस्य च तस्य पाण्डवः
सभामतिक्रम्य वृकोदरोऽब्रवीत् ।
जयेति राजानमभिप्रमोदय-
न्सुखेन सभ्यं च समागतं जनम् ।

[(L. 6) G_2 विराजते (for विरो°). — (L. 7) T_2 G $M_{2.4}$ (*sup. lin.*) असौ (for अयं). — (L. 9) $M_{1.2}$ रूपेण यस्य प्रतिमो न विद्यते. — (L. 16) T $G_{2.3}$ $M_{1.3}$ समागतं.]

4 S om. 4. — ^{a}) $D_{4.6.10}$ अदृष्टरूपः. K दधिर् (for रविर्). — ^{b}) Dn_1 D_1 लभाम; D_8 लभेद्य; Cc लभामि (as in text). B D (except D_{1-4}) निश्चयं; Cv संपदम् (as in text). — ^{c}) Dn_1 $D_{11.12}$ चित्ते; Cv चित्तं (as in text). K ह्यविसं°; $B_{3.4}$ ह्यनिशं वि°; D_3 ह्यनिसं°; D_4 ह्युपसं°; $D_{7.9}$ ह्यपि संप्र°. Cv cites ह्यपि. — ^{d}) B Dn_1 $D_{1.2.10-12}$ अस्य; D_5 अनु (for अद्य). Cap.rp (Dev.) संपदः; Ca.r.s.v तत्त्वतः (as in text). — After 4, N ins.:

186* दृष्ट्वैव चैनं तु विचारयाम्यहं
गन्धर्वराजं यदि वा पुरंदरम् ।
जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो
यदीप्सितं तल्लभतां च माचिरम् ।
विराटवाक्येन तु तेन चोदिता
नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः ।
उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवंस्तदा
यथा स राजावदताच्युतानुजम् ।

[(L. 1) $D_{7.9}$ रूपं; D_{12} चैवं. K_1 $B_{1.3}$ D_8 च; $B_{4.5}$ $D_{3-7.10}$ Cc न; $D_{9.11.12}$ नु (for तु). B_4 Cc विभावयामि (for विचा°). Cr परिभाव २ (sic). — (L. 2) B (except B_3) Dn $D_{5-7.9.11.12}$ °राजो, and पुरंदरः. — (L. 4) B_3 यदीप्सिते; $D_{5.7}$ यदिच्छते; $D_{6.9}$ यदीच्छते; D_{10} यदिप्सते. — (L. 5) $B_{1.2}$ Dn $D_{7.9.11.12}$ च (for तु). $B_{2.3}$ $D_{5-7.9}$ ते प्रचोदि°; D_{1-3} तेन नोदिता. D_4 विराटराजेन तु चोदिता नरा. — (L. 6) D_3 जना (for नरा). Dn_2 $D_{11.12}$ समीपगामिनः; $D_{2.3}$ तु शीघ्र°; D_8 च शीघ्र°. D_1 विराटराजस्य तु शीघ्र°; D_4 गताश्च वेगे सुशीघ्रकारिणः. — (L. 7) $B_{2.4}$ $D_{1-3.5.6.10-12}$ तथा (for तदा). — (L. 8) $B_{3.4}$ $D_{5.6}$ अवदत् (for अवदत). K अच्युताग्रजः (K_2 °तः); $B_{2.3}$m Cap.rp अर्जुनानुजं. Ca.c.r.v as in text. Cs cites only अच्युत-. $D_{2.9}$ यथैव राज्ञो वदनाच्युता गिरः.]

5 ^{a}) S ततो नृपं वाक्यमुवाच पांडवः (G_1 पार्थिवः). — ^{b}) B_1 Dn_1 $D_{4.7.9.10}$ त्व(D_4 ह्य)दीनरूपं ($D_{9.10}$ °पो); D_8 ह्यदीनसत्वः. B_4 सुशील°; Dn_2 $D_{11.12}$ स भीमरूपो. D_3 महातपाः. S यथानुपूर्व्यात् (T_2 °तुष्येत्; M_{1-3} °पूर्व्यं; $M_{4.5}$ °पूर्व्या) कृपयान्वितोत्तरं (T_2 G_1 °तो नृपः; M_1 °तोक्षरं; M_{2-4} °तातुरं; M_5 °यन्ननातुरः). — ^{c}) K_1 $D_{3.4.6}$ वल्लभो; Cv वल्लवो; Cc as in text. — For 5^{cd}, S subst.:

187* त्वां जीवितुं शत्रुदमागतोऽस्म्यहं
त्वमेव लोके परमो हि संश्रयः ।

6 S om. विराट उ° and reads 6^{ab} after 190*.

भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ५

विराट उवाच ।

न सूदतां मानद श्रद्दधामि ते
सहस्रनेत्रप्रतिमो हि दृश्यसे ।
श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च
प्रभासि तातानवरो नरेष्विह ॥ ६

भीम उवाच ।

नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते
जानामि सूपान्प्रथमेन केवलान् ।
आस्वादिता ये नृपते पुराभव-
न्युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ७
बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया
नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ।
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ ८

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं महानसे
तथा च कुर्याः कुशलं हि भाषसे । C. 4. 241 B. 4. 8. 11

— ^{a}) B_1 Dn $D_{7.9.11.12}$ बल्लव (for मानद). S न शूद्रतां कांचन लक्षयामि ते. — ^{b}) B_1 Dn $D_{7.9.11.12}$ विराजसे; B_2 -सि दृश्यते; $B_{3.5}$ D_3 हि दृश्यते. S कुबेरचंद्रेंद्र-दिवाकरप्रभ (T_1 G_1 °करोपम; G_3 $M_{1.2}$ °प्रभः). — S om. 6^{cd}. — ^{c}) Dn_2 $D_{7.11.12}$ om. the last च. — ^{d}) K_1 प्रभासितामानवरो; K_2 °सि वाचानवमो; B Dn $D_{5-7.9.11.12}$ प्रभाससे त्वं नृवरो; D_1 प्रशासिताता°; D_2 प्रशासि(m प्रभासि)ता तेन°; D_3 प्रशासि मत्वं नृवरे; D_8 °सि ताराधिपतिर्; D_{10} °सि राजेव वरो. Dn_2 °ष्विव; D_8 तथा भवान्. Cc cites प्रभाससे.

7 T_1 M om. भीम उ°. B_2 $D_{4.6.11.12}$ भीमसेन उ°. — ^{a}) $D_{1.7.9}$ om. ते. — For 7^{a}, S subst.:

188* नरेन्द्र शूद्रोऽस्मि चतुर्थवर्णभा-
ग्गुरूपदेशात्परिचारकर्मकृत् ।

— ^{b}) K_2 $D_{3.5}$ पृथिवीश; B Dn $D_{6.7.9.11.12}$ प्रथमं न ($B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ च; $D_{7.9}$ हि). B_2 केवलम्. Cc cites न केवलम्, Cr न केवलान्, Cv प्रथमेन and केवलान्. Cf. Ca न केवलं प्रथममहं सामान्यसूपाञ्जानामि. — For 7^{b}, S subst.:

189* जानामि सूपांश्च रसांश्च संस्कृता-
न्मांसान्यपूपांश्च पचामि शोभनान् ।

S cont.:

190* रागप्रकारांश्च बहून्फलाश्रया-
न्महानसे मे न समोऽस्ति सूपकृत् ।
वैशंपायनः ।
तमब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टव-
त्प्रियं प्रगल्भं मधुरं विनीतवत् ।

[(L. 4) G_2 प्रधृष्टं; M_5 प्रहृष्टं (for प्रगल्भं).]

Then follows 6^{ab}, after which S cont.:

191* हुताशनाशीविषतुल्यतेजसो
न कर्म ते योग्यमिदं महानसे ।
न सूपकारी भवितुं त्वमर्हसि
सुपर्णगन्धर्वमहोरगोपमः ।
अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रथी
भवाद्य मे वारणवाहिनीपतिः ।
न नीचकर्मा भवितुं त्वमर्हसि
प्रशासितुं भूमिमिमां त्वमर्हसि ।
भीमः ।
चतुर्थवर्णोऽस्म्यहमित्युवाच तं
न वै वृणे त्वामहमीदृशं पदम् ।
जात्यास्मि शूद्रो वललेति नाम्ना
जिजीविषुस्त्वद्विषयं समागतः ।
युधिष्ठिरस्यासि महानसे पुरा
बभूव सर्वप्रभुरन्नपानदः ।
अथापि मामुत्सृजसे महीपते
व्रजाम्यहं यावदितो यथागतम् ।
त्वमन्नसंस्कारविधौ प्रशाधि मां
भवामि तेऽहं नरदेव सूपकृत् ।

[After line 3, G_2 reads line 8 (for the first time). — G_1 om. lines 4–7; M_3 om. 4–8. — (L. 16) M व्रजामि या(M_2 ता)वद्विषयं (M_1 °याद्).]

8 ^{a}) K B_3 transp. च and न. $D_{3.4.7.9}$ न हि (for च न). — ^{b}) S अस्मि (for च). K न च; $D_{7.9.12}$ तथा (for सदा). S (except T_2) हि (for एव). — ^{c}) S गजांश्च सिंहांश्च. K B_2 D_6 Cc समीयिवान्. — ^{d}) D_{1-3} च ते नृप (for तवानघ). Cv cites अनघ. — After 8, S ins.:

192* न नीचकर्मा तव मादृशः प्रभो
बलस्य नेता त्वबलो भवेदिति ।
स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
प्रशाधि मां सूदपदे यदीच्छसि ।
ये सन्ति मल्ला बलवीर्यसंमता-

C. 4. 241
B. 4. 8. 11
K. 4. 10. 22

न चैव मन्ये तव कर्म तत्समं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ९
यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतं
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ।
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा
भवस्व तेषामधिपो मया कृतः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।
तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ।
उवास राजन्न च तं पृथग्जनो
बुबोध तत्रानुचरश्च कश्चन ॥ ११

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान् ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ १
वासश्च परिधायैकं कृष्णं सुमलिनं महत् ।

स्तानेव योत्स्यामि तवाभिहर्षयन् ।
वैशंपायनः ।
तमेवमुक्ते वचने नराधिपः
प्रत्यब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवत् ।
[(L. 1) T_1 G तादृशः (for मादृशः).]

9 S om. 9^{ab}. — ^{a}) K_1 D_6 ददानि. B_1 Dn $D_{11.12}$ वरान् (for वरं). K महानसं. — ^{b}) $B_{2.4}$ Dn_2 $D_{2.8.10-12}$ हि; D_3 अत्र; D_4 तु; D_6 Cc अधि- (for च). K $B_{4.5}$ Dn_1 D_5 प्रभा°; $D_{1.3}$ च भा° (for हि भा°). — ^{c}) S एवं न (M_4 *sup. lin.* एवं हि) (for न चैव). $B_{1.2}$ Dn $D_{11.12}$ यत्समं; G_1 मत्समः; M (except M_3) कुत्सितं. — ^{d}) B_1 D_6 T_2 Crp (Dī.) °नेमीं; Ca.r as in text. D_4 °नेमिं त्वमिहार्हसि ध्रुवं. — After 9, S ins.:

193* त्रिलोकपालो हि यथा विरोचते
तथाद्य मे विष्णुरिवाभिरोचसे ।

10 ^{a}) S तु (for हि). B_4 $D_{1.3}$ कामं. $B_{1-3.5}$ Dn $D_{11.12}$ भवतस् (for तव तत्). M_5 अस्तु (for कृतं). T_2 G_1 तव कर्म तत्तथा. — ^{b}) T_1 G_3 M मे; T_2 $G_{1.2}$ वै (for त्वं). $D_{7.9}$ च मया; M स्वपुरे (for भव मे). T_1 G_3 वै (for मे). — M_{1-3} °स्कृतं; Ca.c as in text. — D_1 (hapl.) om. 10^{cd}. — ^{c}) B_4 तां; T_1 G_2 M (except M_5) मे (for ये). $B_{1.2}$ Dn $D_{6.9.11.12}$ समाहिताः (Dn_1 समागताः); D_3 विमो°; D_4 तवो°; D_8 मयोदिताः; D_{10} समा°. D_4 मता (for पुरा). T $G_{1.3}$ M_{3-5} मया सदा- (T_2 M_3 सदा मया)र्चिताः; G_2 $M_{1.2}$ मया सम(G_2 °दा)-र्पिताः (for ममोचिताः पुरा). — ^{d}) B Dn $D_{2.3.5.6.9-12}$ G_1 भवांश्च; D_7 भवाद्य; T $G_{2.3}$ भवापि (for भवस्व).

11 T_2 G_1 $M_{1.2.4}$ om. वैशं° उ°. — ^{a}) B_2 ततः स; B_4 स तत्र; D_1 तथा हि; G_1 तदा स. B_3 D_4 निहितो; Crp (Catur.) विदितो; Cc.r विहितो (as in text). — ^{b}) B_2 D_6 महान् (for दृढम्). S विराटराजस्य बभूव वै प्रियः. — ^{c}) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{11.12}$ राज्ये; $D_{7.9}$ राष्ट्रे (for राजन्). — ^{d}) S तस्य (for तत्र). B (except B_1) D °चरा(D_5 गता; D_{10} °गमा)श्च केचन; M_3 °चरश्च नापरः.

☞ The sequence of adhy. 7–12 in S is 7, 10, 11, 9, 8, 12. Cf. Lüders, *Ueber die Grantha-recension*, p. 54.

Colophon. — *Adhy. name:* B Dn_2 $D_{1.2.5.8.11.12}$ भीमप्रवेशः; Dn_1 $D_{6.7.9.10}$ M_5 भीमसेन(M_5 °सेननगर)-प्रवेशः; D_4 भीमागमः; T_2 G_1 भीमविराटसंवादः; M_{1-3} भीमविराटसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B_4 $D_{6.9.10}$ 7 (as in text); D_4 6; D_5 8; S 9. — *S'loka no.:* D_1 12; G_3 25.

8

☞ For sequence of adhy. in S cf. v. l. 4. 7. 11.

1 After वैशं°, S ins.:

194* ततः कृष्णा सुकेशी सा दर्शनीया शुचिस्मिता ।
[T $G_{2.3}$ सुकेशांता (for सुकेशी सा).]

— ^{a}) S वेणी- (for ततः). G_1 $M_{1.4}$ -केशांतमुत्सृज्य; M_2 -केशांतमुत्क्षिप्य. D_5 समुद्ग्रथ्य; M_4 (*sup. lin.*) Cs समुत्क्षिप्य (as in text). — ^{b}) B_4 D_8 विल्लि°; $D_{3.4.10}$ M_2 वल्लि°; T_1 G_2 वल्गि°; all comm. as in text (Cap कल्पिताग्रान्). T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.3-5}$ पीनवृत्तकुचा शुभा. — After 1^{ab}, N (except K_1 $D_{1.2.4.8.10}$) ins.:

कृत्वा वेषं च सैरन्ध्याः कृष्णा व्यचरदार्तवत् ॥ २
तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ।
अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ३
सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ४
तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा ।
नाश्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५
विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ।
अवलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् ॥ ६
सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ।
समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ७
सा तामुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ८

सुदेष्णोवाच ।

नैवंरूपा भवन्त्येवं यथा वदसि भामिनि ।
प्रेषयन्ति च वै दासीर्दासांश्चैवंविधान्बहून् ॥ ९ C. 4. 252 B. 4. 9. 9

195* कृष्णान्सूक्ष्मान्मृदून्दीर्घान्समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ।
[K2 transp. सूक्ष्मान् and दीर्घान्. Dn D3.12 समुद्ग्रंथ्य; D5 समुत्क्षिप्य; Ca.c.r as above.]
— T2 G1.3 M1.3.4 om. 1^{cd}. — c) K2 D10 जग्रहे; Dn1 D11.12 जगृहे (but Dn2 as in text); D5 गृहीत्वा; M2 जग्राह; Ca.n.s.v as in text.

2 b) Dn1 कृष्णा; D3.8 कृष्णां. G1 सुविमलं. — After 2^{ab}, D9 ins.:

196* नरनार्यश्च संप्रेक्ष्य विस्मयं परमं गताः ।
— c) K1 B (except B4) वेशं; G1 रूपं. B Dn2 D6.7.9.11.12 G3 तु (B4 हि) (for च). K सिरंध्रीणां; D4 पुरंध्रीणां (for च सैरंध्याः). B (except B1) D6 सैरिंध्याः. D1–3 कृत्वा (D2 °ष्णा) सैरंध्रिवेषं तु. — d) Dn1 ततः; D2 कृत्वा (for कृष्णा). K अंतिकात् (for आर्त°). B Dn2 D5–7.9–12 कृष्णा (B4 °ष्णं) सा (B1.3–5 D5.10 च) व्यचरत्तदा. — After 2, T G1 (om. from the posterior half up to 4^{a} inclusive). 2.3 M (except M1) ins.:

197* प्रविष्टा नगरं भीरुः सैरन्ध्रीवेषसंयुता ।

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) Dn2 D11.12 पौराः; D7.9 दूरात्; Ca नराः (as in text). K °धावंती; B1.3 °धावंतः; B2.4 Dn2 D3.5.6.10–12 °धावंति; D7.9 °धावंत्यः; T2 M गच्छमानां तु. T1 G2.3 नराः सं(G3 तु)गच्छमानां तां. — c) S (G1 om.) ते च (for चैव). — After 3, M3 ins.:

198* अथ सा छिन्नपट्टाभ्यां वल्कलाजिनसंवृताम् ।

4 =(var.) 8. — G1 om. 4^{a} (cf. v. l. 2). — b) B4 D6 सैरिंध्री. K B4 Dn D2 D6.11.12 इहागता (for उपा°). — cd) B4 M5 अहं (for वै). B1.3 transp. कर्तुं and तस्य. K1 Dn1 D3.5.7.10 Cn.s.rp युयुक्षति; Dn2 D9.11.12 Cc.np पुपूष°; D4.6 बुभूष°; D8 Ca.v.rp (Dev.) बुभूर्ष°; T1 भविष्य°; T2 G1 M1–4 सु(M3 स)रक्ष°; G2 M5 भरिष्य°; G3 हरिष्य°; Cr.ap.sp (like K2 B D1.2) as in text. ❀ Ca: मुमु(? read युयु)क्षतीत्यपपाठ एव ।❀

5 Before 5, D1–3 S (except G1) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) D9 transp. रूपे° and वेषे°. K1 B1.2.5 D5.6 वेशेन. — b) D1–3 S (except T2) transp. तथा and गिरा. — c) B3 Dn D5.11.12 T2 न श्रद्दधत; D1.3 न श्रद्दधुस्ते; D2 नाश्रद्दधुस्ते; D4 न श्रद्दधंत; D7.9 नाश्रद्दधंत; D8.10 न श्रद्दधुश्च; T1 M1.2.4.5 न श्रद्दधति; G1 M3 न श्रद्दधाति; G2.3 न श्रद्दधीरन्. — d) D5.6 अर्थं° (for अन्न°).

6 a) K अस्ति; B4 D8 च (for तु). — b) D6 परमशोभना; T2 °हर्षिता. — c) Hypermetric! B1.3–5 Dn D4.7.9.11.12 S आलोक°; B2 D1–3.8.10 विलोक°. — d) D4 G1 प्रासादे; Ca.r as in text.

7 b) Dn1 D3.4 G1 °वाससां; G2 M °वाससीं. — A passage given in App. I (No. 6) is ins. in S after 7^{ab} (in M2–5, after 7). — T G M1 om. 7^{c}–9^{d}; M2–5 om. 8–9.

8 =(var.) 4. — S om. 8 (cf. v. l. 7). — a) K प्रोवाच (for उवाच). — b) B3–5 D6 सैरिंध्री. K B2 D6 इहा° (for उपा°). — c) B1–3 Dn2 D1–3.5.6.8.11.12 वै (for अहं). — d) K1 Dn1 D1.3.7.10 युयुक्षति; Dn2 D4.9.11.12 पुपूष°; D2 बुभूष°; D5 युयुंक्ष°; D6 प्रयुंक्ष°; D8 बुभूर्ष°; K2 B as in text.

9 S om. 9 (cf. v. l. 7). — K1 सुदोष्णा (for सुदेष्णा उ°). — a) B3 (m as in text) नैवंविधा. K B3 D8 भवति. K Dn1 D1.7–9 एव (for एवं). — b) B3.4 D5.6.10 भाविनि. — c) K पोषयंती च; B1.3 प्रेक्षयिष्यामि; B2.4.5 Dn D5.6.8.11.12 प्रेषयंतीव (B2.4 D8 °ती तु; B5 D6 °ती ह; Dn2 D11.12 °ती च); B3m °यामि तु; D7.9 °यिष्यसि; Cc.rp °यामि च (Cc om. च). Cr.cp cite प्रेषयन्ति, Cs.rp प्रेषयन्तो. D1–3.10 तु (for च). — d) K2 B Dn D4–6.10–12 विविधान् (for एवंविधान्).

C. 4. 253
B. 4. 9. 10
K. 4. 14. 29

गूढगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता ।
रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १०
सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।
तेन तेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरंगमा ॥ ११
स्वरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा ।
कम्बुग्रीवा गूढसिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२
का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथंचन ।
यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥ १३
अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी ।
इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ।
देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १४

द्रौपद्युवाच ।

नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी ।
सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १५

---

10 ^{a}) Dn $D_{1-3.9-12}$ Cs. ap. rp (Dev.) नोच्च-; Ca. c. r. v गूढ- (as in text). K_1 $D_{2.9.10}$ संहतोरूः; S समानोरूः (T_2 $M_{1.2.4.5}$ °रुः).

11 ^{a}) D_{10} सुकेशा. D_{10} सुस्तना; S सुस्वरा. — ^{b}) Dn_2 पीनोन्नतपयो°. — S reads 11^{cd} after 14^{ab}. — ^{c}) D_{1-3} रूपेण; T_2 संप्राप्ता; Ca संपन्ना (as in text). D_4 लक्षणैश्च सुसंपन्ना. — ^{d}) K_1 कावीरी; K_2 कावेरी; $G_{1.2}$ किशोरी; Ca. r काश्मीरी (as in text). B Dn_1 $D_{1.3-6.8.10}$ Ca तुरंगमी (cf. Cv कश्मीरदेशोद्भवा तुरंगी); Dn_2 वरानना; $D_{11.12}$ वरांगना. — After 11, D_9 (marg.) ins.:

199* सार्वभौमस्य महिषी रक्तैः पञ्चभिरङ्गना ।,

followed by a *repetition* of 11^{cd}.

12 ^{a}) $B_{1.4.5}$ Dn_2 $D_{4.6.9-12}$ T_1 G_2 Cc. n. r. s. ap. vp अराल°; $B_{2.3}$ $D_{2.3.5.8}$ Ca. v मरालपक्ष्म° (D_3 °पद्म°); Dn_1 आरालपद्म°; $D_{1.7}$ मृणाल°. — ^{c}) N (except K_1) T_2 Ca. c. s. v गूढशिरा. — After 12, K_2 B Dn D_2 (marg. *sec. m.*). $_{5-7.9-12}$ ins.:

200* शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ।
[(L. 1) K_2 °नेत्राभा, and °गंधिनी.]

On the other hand D_4 ins. after 4:

201* सर्वलक्षणयुक्ता च भार्या त्वं पृथिवीपतेः ।

13 S om. 13^{ab}. — ^{a}) $D_{1.2}$ सा (for का). — ^{cd}) S दानवी (M_3 भार्गवी) किंनरी वा त्वं गन्धर्वी वनदेवता. — After 13, K_2 B Dn D_2 (marg. *sec. m.*). $_{5.6.10-12}$ ins.:

202* देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता ।
विद्याधरी किंनरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ।
[(L. 1) K_2 B_4 असि; $D_{2.6.10}$ अस्य; D_5 अपि (for अथ).]

On the other hand, S ins. after 13:

203* अप्सरा वापि नागी वा तारा वा त्वं विलासिनि ।

14 ^{a}) = 1. 59. 48^{a}. K_2 B Dn $D_{1.3.5.6.10-12}$ T_2 अलंबुषा. — ^{b}) D_8 °का तिलोत्तमा; T $G_{2.3}$ M °काक्षमालिनी; G_1 °का त्वमागता. — After 14^{ab}, S reads 11^{cd}; while $B_{1.3}$ ins.:

204* मेनका वा अहल्या वा रम्भा वापि तिलोत्तमा ।

— G_3 om. 14^{cd}. — ^{c}) D_8 रुद्रा° (for इन्द्रा°). K $D_{4.6}$ वरुणानी त्वं (D_4 च; D_6 वा); S (G_3 om.) त्वथ (G_1 $M_{3.4}$ वाथ) रुद्राणी (T_2 शर्वाणी). — ^{d}) S (G_3 om.) स्वाहा वाप्यथवा रतिः. — ^{e}) S देवी ($G_{1.2}$ °वि). — ^{f}) S ब्रूहि का त्वमिहागता. — After 14, S ins.:

205* तव ह्यनुपमं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
त्वां सृष्ट्वोपरतं मन्ये लोककर्तारमीश्वरम् ।
न तृप्यन्ति स्त्रियो दृष्ट्वा का नु पुंसां रतिर्भवेत् ।
[(L. 3) M (except M_3) तृप्यंते. G_1 M_3 न (for नु).]

M (except M_3) cont.:

206* प्रवालपुष्पस्तबकैराचिता वनदेवता ।
त्वामेव हि निरीक्षन्ते विस्मिता रूपसंपदा ।
अन्तःपुरगता नार्यो मृगपक्षिगणाश्च ये ।
सर्वे त्वामेव कल्याणि निरीक्षन्ते सुविस्मिताः ।
न त्वादृशी काचन मे त्रिषु लोकेषु सुन्दरी । [5]
दृष्टपूर्वा श्रुता वापि वपुषा विद्यते शुभे ।

M (except M_3) cont.: G_3 ins. after 205*:

207* एवमुक्ता सुदेष्णां तां कृताञ्जलिपुटा स्थिता ।
अब्रवीद्विस्मयाविष्टा द्रौपदी योषितां वरा ।

15 ^{b}) B_4 D_5 T_1 G M यक्षी (for आसुरी). T_1 G_2 M_1 पन्नगी; $G_{1.3}$ M_{2-5} किंनरी (for राक्षसी). T_2 न च यक्षी न किंनरी. — ^{c}) B_{3-5} सैरिंध्री. T_1 G M °ध्री नाम मे जातिः (G_2 जातिर्मे); T_2 °ध्री नामतश्चाहं. — ^{d}) S वन्यमूलफलाशना (T_1 °शनां; G_2 °शिनां). — After 15, S ins.:

208* पतीनां प्रेक्षमाणानां कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
केशपक्षे परामृष्टा साहं त्रस्ता वनं गता ।
तत्र द्वादश वर्षाणि वन्यमूलफलाशना ।
चराम्यनिलया सुभ्रु सा तवान्तिकमागता ।

16 ^{a}) S transp. केशान् and जानामि. D_4 संस्कर्तुं; D_6 उपस्कर्तुं; S ग्रथितुं (for अहं कर्तुं). — ^{b}) Dn_1 D_4 पिष्ये; $D_{5.11.12}$ पिंष्ये. K पिपिं(K_2 °पि)षे सानुलेपनं; S

केशाञ्ज्ञानाम्यहं कर्तुं पिंषे साधु विलेपनम् ।
ग्रथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ १६
आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।
कृष्णां च भार्यां पाण्डूनां कुरूणामेकसुन्दरीम् ॥ १७
तत्र तत्र चराम्येवं लभमाना सुशोभनम् ।
वासांसि यावच्च लभे तावत्तावद्रमे तथा ॥ १८
मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा ।
साहमभ्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ १९

सुदेष्णोवाच ।

मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
नो चेदिह तु राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २०
स्त्रियो राजकुले पश्य याश्चेमा मम वेश्मनि ।
प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २१
वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ।
तेऽपि त्वां संनमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २२
राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् ।
विहाय मां वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ २३
यं हि त्वमनवद्याङ्गि नरमायतलोचने ।
प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ २४
यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि । C. 4. 270 B 4. 9. 27

जानामि ग्रथितुं मणीन्. — After 16^{ab}, K_2 B Dn $D_{5.6.10-12}$ S ins.:

209* मल्लिकोत्पलपद्मानां चम्पकानां तथा शुभे ।

[T_1 G_2 °मालानां (for °पद्मानां). S जानामि ग्रथितुं स्रजः (G_1 ग्रथितुं केशकर्मणि).]

S cont.:

210* सिन्दुवारकजातीनां रचयाम्यवतंसकान् ।
पत्रं मृणालमगरुं पिङ्क्ष्ये च हरिचन्दनम् ।

[(L. 1) G_1 सुगंधीन्पुष्कराञ्जातीन्; M_3 सिन्दुवारित°. — (L. 2) T_1 $G_{1.3}$ मृगांगम्; T_2 G_2 मृगांकम् (for मृणालम्). T_2 पिष्ये च.]

— ^{c}) $B_{1.2}$ $D_{1-4.8.9}$ S ग्रथयिष्यामि चित्राश्च (D_9 G_1 चित्राणि; G_3 °त्रांश्च). — ^{d}) $D_{8.9}$ माल्यानि परमाणि च.

☞ Here sets in the fragm. Śāradā MS. ($Ś_1$), beginning with st. 17^{a}.

17 ^{a}) $Ś_1$ M_3 आराधयन्. — ^{c}) $B_{1.3}$ तु (for च). S पार्थानां (T_2 G_1 M_4 नारीणां) (for पाण्डूनां). — ^{d}) S नारीणा(T_2 G_1 M_4 पार्थाना)मुत्तमां तथा. — After 17, S ins.:

211* तयास्मि सुभृता चाहमिष्टलाभेन तोषिता ।

[T_2 सुभृशा; G_1 M_{1-4} सुहृदा. T_2 G_1 °मिष्टालापेन.]

18 S om. 18. — ^{a}) $D_{1.3}$ चरिष्ये; D_2 वसामि (for चरामि). B_2 D_6 एका; $D_{1.3}$ अहं (for एवं). — ^{b}) $Ś_1$ $B_{1.3}$(m as in text)$_{.5}$ Dn $D_{2.5.8\,m.9.11.12}$ सुभोजनं. — ^{c}) $Ś_1$ K वासं च (for वासांसि). $Ś_1$ यावत्तु; Dn_1 यावंति.

19 ^{a}) S चेति (for इत्येव). — ^{b}) $D_{4.7.8}$ S ह (for सा). — After 19^{ab}, S (which om. 19^{cd}) ins. a passage given in App. I (No. 7). — ^{c}) $B_{1.2.3}$(m as in text)$_{.5}$ D (except $D_{2.5.6.10}$) °मद्यागता. — ^{d}) Here and in the sequal, $Ś_1$ K_1 सुदोष्णा (for सुदेष्णा).

20 ^{a}) $Ś_1$ त्वा (for त्वां). T G न भरेयमहं भद्रे. — ^{b}) D_8 T G_2 अत्र (for न). G_1 °यो मेभिवर्तते. — ^{cd}) B Dn $D_{4.6.11.12}$ न (for नो). K_2 त्वा; B_5 D_5 च (for तु). B_{1-3} Dn $D_{11.12}$ इच्छति (for इह तु). K_2 हि (for त्वां). S राजा त्वयं हि त्वां दृष्ट्वा मतिं पापां करिष्यति. — After 20, S (G_1 om. line 2) ins.:

212* साहं त्वां न क्षमां मन्ये वसन्तीमिह वेश्मनि ।
एष दोषोऽत्र सुश्रोणि कथं वा भीरु मन्यसे ।

21 G_1 om. 21^{ab}. — ^{a}) S (G_1 om.) स्थिता (for स्त्रियो). B Dn $D_{5.6.11.12}$ याश्च; S (G_1 om.) नार्यः (for पश्य). — ^{b}) $Ś_1$ राज- (for मम). — ^{c}) $D_{2.3}$ निरीक्षंति. — For 21^{cd}, S (except G_1) subst.:

213* त्वामेवैता निरीक्षन्ते विस्मयाद्वरवर्णिनि ।

22 ^{a}) K चक्रान् (for वृक्षान्). S उपस्थितान्; Cv अवस्थि° (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ K तावत्त्वं (for य इमे). — ^{c}) K_1 ह; K_2 हि (for अपि). $Ś_1$ ते हि त्वामेव पश्यंति; B_3 (m as in text) तेपि त्वां च निरीक्षंते; D_8 त्वां च प्रसभमीक्षंते; T G_2 $M_{4.5}$ नमंत्येते हि त्वां दृष्ट्वा; G_1 M_{1-3} न मन्येते हि त्वां दृष्ट्वा; G_3 नमंते तेपि दृष्ट्वा त्वां. — ^{d}) $=21^{d}$. G_1 पुमान्कस्त्वां (for पुमांसं कं). T_2 $G_{2.3}$ M_{3-5} लोभयेः; G_1 $M_{1.2}$ लोभयेत् (for मोहयेः). — After 22, T_1 G ins.:

214* बिभर्षि परमं रूपमतिमानुषमद्भुतम् ।
तिर्यग्योनिगताश्चापि निरीक्षन्ते सविस्मयाः ।
तव रूपमनिन्द्याङ्गि किं पुनर्मानवा भुवि ।

23 ^{b}) S दृष्ट्वा ते परमं वपुः. — ^{c}) D_6 S transp. विहाय and मां. — ^{d}) B_4 transp. त्वां and गच्छेत्. K

C. 4. 270 B. 4. 9. 27 एवं सर्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ २५
यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।
तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २६
द्रौपद्युवाच ।
नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कथंचन ।
गन्धर्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भामिनि ॥ २७
पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् ।
रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा न्वहम् ॥ २८
यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
प्रीयेयुस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ २९
यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृतस्त्रियः ।
तामेव स ततो रात्रिं प्रविशेदपरां तनुम् ॥ ३०

B1–3.5 Dn D7.9.11.12 गच्छेत्सर्वेण चेतसा (=20^{d}).

24 ^{b}) B1 Dn D11.12 तरलायत°. — ^{c}) S सुप्रसन्नाभि- (T2 M3 °न्ना हि)वी° (for प्रसक्तमभि°). — After 24, S ins.:

215* सुस्नातालंकृता च त्वं यमीक्षेथा हि मानवम् ।
ग्लानिर्न तस्य दुःखं वा न तन्द्री न पराजयः ।
न शोचेन्न च संतप्येन्न क्रुध्येन्नानृतं वदेत् ।
यं त्वं सर्वानवद्याङ्गि भजेथाः समलंकृता ।
न व्याधिर्न जरा तस्य न तृष्णा न क्षुधा भवेत् ।
यस्य त्वं वशगा सुभ्रु भवेरङ्कगता सती ।
पञ्चत्वमपि संप्राप्तं यदि त्वं परिषस्वजेः ।
बाहुभ्यामनुरूपाभ्यां स जीवेदिति मे मतिः ।
यस्य हि त्वं भवेर्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेः ।
अतिजीवेत्स सर्वेषु देवेष्विव पुरंदरः ।

[(L. 1) T2 यं वीक्षे°; G1 M2.3 समीक्षे°. — (L. 3) T1 G2 न शोको न च संतापो; G3 न हि शोच्यो न संतप्यो. — (L. 6) G1 M1–3.5 सुभ्रूः. — (L. 7) M2 तं (for त्वं). T2 M2–5 पुरुषं स्वजेः. — (L. 9) T2 G1.3 M4 तु (for हि). T1 G1 M भवेद् (for भवेः). — (L. 10) T1 देवे°; M1.5 मर्त्ये° (for सर्वे°). T1 G2 लोके° (for देवे°).]

S cont.: B Dn D5.6.11.12 ins. after 25:

216* अध्यारोहेद्यथा वृक्षान्वधायैवात्मनो नरः ।
राजवेश्मनि ते सुभ्रु गृहे तु स्यात्तथा मम ।

[(L. 1) B2.4 S वृक्षं. S वधाया(T2 G2 यथा वा)रुह्य तिष्ठति (G2 तक्षति). — (L. 2) B4 लेखाभ्रुः (cf. Cc); Crp (Catur.) लेखाभ्रू; D6 लेखभ्रूः; T1 लेखाभ्य; T2 G3 लेखाभ्रूः; G2 लेखां तु; M1 लेखाङ्र्यं; M2.3 लेखाग्रा; M4 लेखाङ्र्या; M5 लेखङ्र्या; Crp चित्रभ्रू (for ते सुभ्रु). B2 रजवा रक्ता च लेभ्यश्रु (sic); Ca रज्वा बद्धा च लेखाभ्रु. B2 वासत्ते (sic); B3.4 D6 Ca.r रोहिते (D6 °तं; cf. Cc); D5 लोहिते; Dn D11.12 गेहे तु (for गृहे तु). S (except M1) ननु (T2 न तु; M2 नरः) स्यास्त्वं (G1.3 M5 °स्त्वं) तथा मम.]

25 D3.7.9 S (except M3) om. 25. — ^{d}) B3 D4.5.10 Cv कामवशगो भवेत्. — After 25, B Dn D5.6.11.12 ins. 216*.

26 ^{a}) B (except B4) Dn D5.11.12 G1 Cs च (G1 वा) कर्कटी (Cs om. च); D4 हि कर्कटी (m हि वृश्चिकी); Cv कर्कटकी (as in text). ❀Cs: कर्कटी जलचरो जन्तुः 'खेंकडा' इति प्रसिद्धः ।❀ — ^{d}) B2 D6 सुमध्यमे (for शुचि°). S तव सुभ्रु इहासनं (T G3 M5 सहासनं; G1 समागमः). — After 26, S ins.:

217* अनुमानये त्वां सैरन्ध्रि नावमन्ये कथंचन ।
भर्तृशीलभयाद्भद्रे तव वासं न रोचये ।

27 D4.8 S सैरंध्री (for द्रौपद्यु°). — ^{a}) S नाहं शक्या वि°. — ^{b}) B Dn D5.6.10–12 कदाचन; D7.9 तु केनचित्. S नापि चान्येन (G3 न चैवान्येन) केनचित्. — After 27^{ab}, S ins.:

218* देवगन्धर्वयक्षैश्च द्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।
[M2.3 स्प्रष्टुं (for द्रष्टुं).]

— M2 om. 27^{c}–28^{b}. — ^{c}) T1 G2.3 °र्वाः पालयंते मां; T2 °र्वा गोपयंते मां; G1 M (M2 om.) °र्वाः कामयंते मां. — ^{d}) B3.4 D5.6 भाविनि. S सुकुल्याः (T1 G2 °कुलाः; T2 M4 स°; G1 M1 °कल्याः) पंच सुव्रताः.

28 M2 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{ab}) S (M2 om.) पुत्रा देवादिदेवानां सूर्यपावकवर्चसः (G2 °वर्चसां; M5 °सुव्रताः, *sup. lin.* °वर्चसः). — ^{d}) D9 दुःखाराध्या. N हि (B2 D5 अपि; D2 m as in text) (for नु). — For 28^{cd}, S (M2 om. line 1) subst.:

219* यश्च दुःशीलवान्मर्त्यो मां स्पृशेद्दुष्टचेतसा ।
स तामेव निशां शीघ्रं शयीत मुसलैर्हतः ।
यस्यापि हि शतं पूर्णं बान्धवानां भवेदिह ।
सहस्रं वा विशालाक्षि कोटिर्वापि सहस्रिका ।
दुष्टचित्तश्च मां ब्रूयान्न स जीवेत्तवाग्रतः ।
न तस्य त्रिदशा देवा नासुरा न च पन्नगाः ।
तेभ्यो गन्धर्वराजेभ्यस्त्राणं कुर्युरसंशयम् ।
सुदेष्णे विश्वस त्वं मे स्वजने बान्धवेषु वा ।
नाहं शक्या नरैः स्प्रष्टुं न च मे वृत्तमीदृशम् ।

29 ^{b}) Ś1 m प्रशोधयेत्; T G2 प्रसारयेत्; Cc.r प्रधाव° (as in text). — ^{c}) Ś1 प्रहृष्टास्; B1 Dn D11.12 प्रीणेरंस्; B2–5 D5.6.8.10 T1 G1.3 प्रीयेरंस्; D7 स्फीताः स्युस्; D9 प्रीताः स्युस्; G2 व्रजयुस्; M1.2 प्रीयंते; M3–5 प्रीयेयं.

न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवत्तराः ॥ ३१

सुदेष्णोवाच ।

एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्प्रक्ष्यसि त्वं कथंचन ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्त्विता ।
न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३३ C. 4. 279 B. 4. 9. 37 K. 4. 14. 83

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

30 [a]) B4 D2 गृध्रेत्; D10 गृध्येत्; Ca. c. v as in text. — [b]) G2 अन्यां; M1. 2 अन्यः. B D (except D4. 6) T1 G M3 Ca प्राकृताः स्त्रियः (G2 प्राकृतां स्त्रियं). — [c]) B1 Dn D10–12 निवसेत्; B4 D5 सततं; D1. 3 वसतो; D4 स हतो; D8 संततो; S स इमां (for स ततो). B3 (m as in text) रात्रौ (for रात्रिं). — [d]) Ś1 K transp. प्रविशेत् and अपरां. B1. 3 Dn1 D10 प्रविश्य च परां तनुं. Cn (in prose order) परां तनुं प्रविश्य, Cs अपरां तनुं प्रविशेत्. Ca cites अपरां तनुं, Cc परां.

31 [d]) D10 न (for च). D4 एव (for मे). B1. 3 (m as in text) दयिताः प्रियाः; B2 D T2 M (except M5) Cv बलवत्प्रियाः; G1. 3 बलिनः प्रियाः. B4 बलवंतश्च मे प्रियाः. — After 31, K2 B Dn D4–7. 9–12 ins.:

220* प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ।
[D4 °न्नास्तेभिरक्षंति नित्यं मां तु शु°.]

On the other hand, S ins. after 31:

221* एवं निवसमानायां मयि मा ते भयं ह्यभूत् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता तु सैरन्ध्र्या सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

32 S om. सुदेष्णोवाच. — [b]) K D7 नंदनि; Ca. c नंदिनि (as in text). — [d]) Ś1 K1 प्रेक्षसे; K2 प्रोक्षिसे (sic); B3 स्पृश्यसि; Dn2 D3. 11. 12 प्रेक्षसि; D4 स्पृशसि; D5 प्रेक्ष्यसि. B2 कदाचन; D4 असंशयं. — For 32, S subst.:

222* वसेह मयि कल्याणि यदि ते वृत्तमीदृशम् ।
कश्च ते दातुमुच्छिष्टं पुमानर्हति शोभने ।
प्रधावयेच्च कः पादौ लक्ष्मीं दृष्ट्वैव बुद्धिमान् ।

[(L. 1) G1 M1. 2 यदि (for मयि). T G2 व्रतं (for वृत्तं). — (L. 3) T2 इह; G2 M4. 5 इव (for एव).]

S cont.:

223* एवमाचारसंपन्ना एवं दैवपरायणा ।
रक्ष्या त्वमसि भूतानां सावित्रीव द्विजन्मनाम् ।
देवता इव कल्याणि पूजिता वरवर्णिनि ।
वस भद्रे मयि प्रीता प्रीतिर्हि मम वर्तते ।
सर्वकामैः समुदिता निरुद्विग्नमनाः सुखम् । [5]

[(L. 1) T2 G1. 3 देव° (for दैव°). — (L. 2) T1 G2 M2. 4 त्वमपि. M2 विजानतां; M3. 4 द्विजातिनां. — (L. 3) G2 M5 °वर्णिनी. — (L. 4) M2 वर्तने; M4 (*sup. lin.* as in text) वर्धते. — (L. 5) T2 G प्रमुदिता.]

33 [ab]) D8 °रक्षिता (for °सान्त्विता). S सुदेष्णयैवमुक्ता सा सुप्रीता चारुहासिनी. — After 33[ab], K2 B D (except D1–3) ins.:

224* उवास नगरे तस्मिन्पतिधर्मवती सती ।;

while S ins.:

225* निर्विशङ्का विराटस्य विवेशान्तःपुरं तदा ।
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशां पते ।

— [cd]) D7. 9 चैतां. B4 D8 transp. तत्रान्यः and तत्त्वेन. D6 तत्वतः (for तत्त्वेन). S अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जन°. — After 33, S ins.:

226* एवं विराटे न्यवसन्त पाण्डवाः
कृष्णा तथान्तःपुरमेत्य शोभना ।
अज्ञातचर्यां प्रतिरुद्धमानसा
यथाग्नयो भस्मनिगूढतेजसः ।

Colophon. — *Adhy. name:* B D Ca द्रौपदीप्रवेशः; T2 M2 द्रौपदीसुदेष्णासमागमः (M2 °सुदेष्णासंवादः); M3. 4 नगरप्रवेशे द्रौपदीसुदेष्णासंगमः (M4 °संवादः); M5 द्रौपदीनगरप्रवेशः. M4. 5 cont. नगरप्रवेशः समाप्तः (M5 °शं °प्तं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 D2. 4 7; K B4 D9. 10 8; Dn1 D5. 6 (*sup. lin.*). 11. 12 9; S 13. — *S'loka no.:* G3 84.

9

☞ For sequence of adhy. in S cf. v. l. 4. 7. 11.

1 For 1–4[ab], S subst. a passage given in App. I (No. 8). — [b]) Ś1 K1 B2. 5 D5 वेशं. — [d]) D6 °टं समुपाययौ; D7. 9 °टमुपजग्मिवान्; Ca as in text. — After 1, N ins.:

९

C. 4. 280
B. 4. 10. 1

वैशंपायन उवाच ।
सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेषमनुत्तमम् ।
भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ १
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम् ।
समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ २
कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि ।
न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ३
स प्राप्य राजानममित्रतापन-
स्ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ।
वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमि-
र्गोसंख्य आसं कुरुपुंगवानाम् ॥ ४
वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ
तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान् ।
न शक्यते जीवितुमन्यकर्मणा
न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ५
विराट उवाच ।
त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि
समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ।
आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्शन
न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते समम् ॥ ६
कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ।
कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा
वदस्व किं चापि तवेह वेतनम् ॥ ७
सहदेव उवाच ।
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शताः ॥ ८
अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे ।

227* गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः ।
राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान्प्राहिणोज्जातविस्मयः ।
[(L. 2) D4 राजा दृष्ट्वा तु पुरुषं. Ś1 °विस्मयान्.]

2 For S cf. v. l. 1. — a) D4 आगतम् (for आयान्तम्). — b) D8. 10 नरोत्तमं (for नरर्षभम्). — c) Ś1 तमुप°; K2 Dn2 D1. 4. 8 समुपा°; Cc as in text. B2 राजा वै (by transp.); D4. 7. 9 राजा तं; D8. 10 राजा तु.

3 For S cf. v. l. 1. — b) D4 किं च; D6 किमु (for किं वा). D8 इह (for तात). — c) D8 मया (for हि मे). D4 असि (for त्वं). — d) D1. 2 तथ्यं; D7. 9 ब्रूहि; D8. 10 सत्यं (for तत्त्वं). D7. 9 सत्यं (for ब्रूहि).

4 For S cf. v. l. 1. — Before 4, B2–4 D6. 9 ins. वैशं° उ°. — a) B D (except D1. 3) सं- (for स). Ś1 B Dn1 D2. 7. 9 °तापनं; Dn2 °कर्शन; D4. 8. 11. 12 °कर्शनः. — b) Dn2 D11. 12 तथा (for ततो). Ś1 K मेघगंभीर°; Ca as in text. — d) Dn2 D9. 11. 12 गोसंख्ययानः; Cv as in text. B2 D1. 3. 7 कुरुपांडवानां; D10 °पुंगवस्य.

5 b) D1–3 राजपुत्रान्. K T1 M4 च (for हि). D10 वेद; Cr. v वेद्मि (as in text). T2 G1 M पार्थिवान्; G2. 3 पांडवान्; Cv पार्थान् (as in text). — c) B D (except D10) अपि (for अन्य-). S न जीवितुं शक्य(G1 कर्तुं)मतोन्यक°. — d) D3. 4. 7. 9 T G1. 3 M1–3 नृप.

6 a) B2–4 D1. 3. 6. 8 S transp. यदि and वा. B2 वा क्षत्रियोसि; B3. 4 D6 वासि (B3 च) क्षत्रियो; S भूमिपालः (for क्षत्रियोऽसि). D7. 9 क्षत्रियपुंगवो वा (for यदि वा क्षत्रियोऽसि). — c) Ś1 °कर्षणः; K1 D9. 10 °कर्षण; K2 °मर्षणं. — d) S वल्लवत्वं (for वैश्य°). D5 तव (for त्वयि). Ś1 B5 Dn1 D4. 10 क्षमं; Ca. r. v समं (as in text). T1 वीर विद्यते; T2 वीर ते समं (for विद्यते समम्).

7 $7^{ab}=4.\ 6.\ 9^{bd}$. — b) B3. 4 Dn1 D5. 6. 9 वा (for च). D1. 3. 10 त्वयि; D4 न च (for तव). — d) D1–3 ब्रवीहि (for वदस्व). Ś1 वा (for च).

8 b) B D भ्राता (for राजा). — c) B3 m °ष्टदशसा°; S °ष्टौ शतसाहस्रा (G2. 3 M1–3 °स्रं); Cc as in text. — d) Ca. rp वर्णाः; Cc. r. ap वर्गाः (as in text). Cf. also Cv सजातीयसमुदायो वर्गः । एकवर्णगोसमूहा दशसहस्राणि. Dn D6. 11. 12 S शतं (for शताः).

9 a) B1. 3 Dn D1. 7–9. 11. 12 G3 M3–5 शतसाहस्रा (D7 °स्रे); M1. 2 °स्रं. — d) Ś1 B3–5 D3. 5. 6 T1 G3 तंत्रिपाले°; T2 G2 M1. 2. 4. 5 तंत्रीपाले°; G1 M3 तंतीपाले°.

10 a) K2 B D (except D1. 3. 7. 8) T1 G1. 3 M3. 5 भविष्यं च. — b) B3 m च संज्ञागतं; Dn1 D10 प्रसंगागतं (cf. Cv प्रसंगादागतं); D1 च गतागतं; D2. 9 च संगागतं; S चान्यद्द्रोगतं (M1–3 °शतं); Cn च संख्या° (as in text). B

तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ ९
भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च संख्यागतं क्वचित् ।
न मेऽस्त्यविदितं किंचित्समन्ताद्दशयोजनम् ॥ १०
गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ।
आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
क्षिप्रं हि गावो बहुला भवन्ति
न तासु रोगो भवतीह कश्चित् ।
तैस्तैरुपायैर्विदितं मयैत-
देतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १२
वृषभांश्चापि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १३

विराट उवाच ।
शतं सहस्राणि समाहितानि
वर्णस्य वर्णस्य विनिश्चिता गुणैः ।
पशून्सपालान्भवते ददाम्यहं
त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्विह ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।
तथा स राज्ञोऽविदितो विशां पते
उवास तत्रैव सुखं नरेश्वरः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १५ C. 4. 295 B. 4. 10. 16 K. 4. 13. 23

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(except B_5) Dn $D_{3.7.9.11.12}$ गवां; M_4(*sup. lin.*)$._5$ रुजा (for क्वचित्).

11 [a]) B_{1-3} **Ca** गुणैः; **Cv** as in text. B_4 Dn_2 $D_{6.11.12}$ T_2 G_1 om. हि. — [b]) T $G_{1.2}$ मया; **Cv** मम (as in text). — [c]) T G असकृत् (for आसीच्च). D_{1-3} transp. च and स. Dn_1 $D_{6.10}$ S हृष्टः (M_2 पृष्टः). — After 11, S ins.:

228* अनेकगुणिता गावो दुर्विज्ञेया महत्तराः ।
बहुक्षीरतरा गावो बह्व्यः सद्यः सपुत्रकाः ।

[(L. 1) G_2 M_{1-4} अनेक(G_2 °न; M_4 °का)गणिता. — (L. 2) T_2 $G_{1.3}$ ता वै (for गावो). T_2 बह्वपत्याः (for बह्व्यः सद्यः). T_1 सत्यः; $G_{1.3}$ संति; G_2 सम्यक् (for सद्यः). T G_1 सुपुत्रिकाः; G_2 M_4 सुपुत्रकाः.]

12 [a]) B_3 Dn $D_{2.4.7.9.11.12}$ S च (for हि). T_1 G_2 न तासु (for भवन्ति). — [b]) $Ś_1$ K_1 चासु; $D_{1.3}$ गोषु. B_{3-5} Dn $D_{6.8.11.12}$ कश्चन (for कश्चित्). T_1 G_2 रोगा भवंतीह नरेंद्र केचित्. — [c]) $Ś_1$ K_1 B_5 $D_{4.5.11.12}$ T_2 $G_{1.2}$ M_4(*sup. lin.*)$._5$ मयै° (as in text); the rest ममै°.

13 [a]) B (except B_4) Dn $D_{1.5.6.9-12}$ S ऋषभान्. $B_{2.3}$ $D_{1-4.8.10}$ T_2 G_1 $M_{4.5}$ om. च. T_1 $G_{2.3}$ M_{1-3} एव; M_5 अभि- (for अपि). — [d]) $D_{8.10}$ T_1 G_2 ह्यपि (for अपि). — After 13, S ins.:

229* वैशंपायनः ।
मत्स्याधिपो हर्षकलेन चेतसा
माद्रीसुतं पाण्डवमभ्यभाषत ।
नैवानुमन्ये तव कर्म कुत्सितं
महीं समग्रामभिपातुमर्हसि ।
अथ त्विदानीं तव रोचितं विभो
यथेष्टतो गव्यमवेक्ष मामकम् ।
त्वदर्पणा मे पशवो भवन्तु वै
नृपो विराटस्तमुवाच सत्तमम् ।

[(L. 5) T_2 $G_{2.3}$ रोचते (for रोचितं). — (L. 8) T सत्तमः.]

14 S om. विराट उ°. — [a]) T_1 $G_{2.3}$ गवां ममात्र; T_2 M गवां ममास्ति; G_1 ममास्ति वै गवां. — [b]) $B_{1.5}$ सवर्णवर्णस्य; $B_{3.4}$ **Crp** वर्गस्य वर्णस्य; D_4 वृषस्य वर्णस्य; $D_{5.6.10}$ **Ccp.r** वर्गस्य वर्गस्य; D_8 वर्णस्य वर्ण; **Crp** वर्णस्य वर्णस्य (as in text). B $D_{4.5.7.9.10}$ **Cr** वि(B_2 सु)निश्चितानि; $D_{1.3}$ च निश्चिता गुणैः; D_2 ममाहिता गुणैः; D_6 **Crp** विनिश्चितान्गुणैः; S पृथग्गणानां (G_1 M_2 °ग्जनानां; M_1 °ग्गुणानां). $Ś_1$ Dn $D_{11.12}$ सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान्गुणैः ($Ś_1$m वर्णस्य वर्णस्य विमिश्रिता गुणैः). — [c]) $D_{7.9}$ च गोपान्; D_8 सुपालान्; **Ca** as in text. K $D_{4.5.8}$ भवतो. S ददामि ($M_{2.3.5}$ °नि) तेहं वरमीप्सितं यत् (M_4 ते हंत वरं यदीप्सितं). — [d]) B_4 तदाश्रया; S त्वदर्पणा (T_1 G_2 °णान्). D_4 $M_{1.5}$ om. इह. D_{10} T G M_{2-4} इति (for इह).

15 [a]) $Ś_1$ उवाच; Dn_2 $D_{5.7.9.11.12}$ तदा स; D_4 ततः स. K_2 D_8 राजा; B_4 Dn_2 $D_{1.3.5.9.11.12}$ राज्ञा; **Cn** राज्ञो (as in text). $Ś_1$ K $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6.7}$ विशां पतेः; D_8 महात्मना. — [b]) $B_{2.4}$ $D_{1-4.7.9}$ सुखी. $Ś_1$ नरेंद्रः; K_1 $D_{2.10}$ °श्वर; K_2 °श्वरं; B_2 Dn $D_{7.9.11.12}$ नरोत्तमः; B_4 नरोत्तम; B_5 D_5 जनेश्वरः. — [c]) D_5 नरा न च (for न चैनम्). Dn_2 D_{12} एतम्; D_4 एवम् (for एनम्). $Ś_1$ तु; D_{1-3} अत्र (for अपि). $D_{4.8.10}$ विविदुः (for ऽपि विदुः).

१०

C. 4. 297
B. 4. 11. 1
K. 4. 11. 1

वैशंपायन उवाच ।

अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा
स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान् ।
प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले
दीर्घे च कम्बू परिहाटके शुभे ॥ १
बहूंश्च दीर्घांश्च विकीर्य मूर्धजा-
न्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ।
गतेन भूमिमभिकम्पयंस्तदा
विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २
तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले
सत्रप्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ।
विराजमानं परमेण वर्चसा
सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३
सर्वानपृच्छच्च समीपचारिणः
कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ।
न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः
सविस्मितं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४
सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः

— ^{d}) D_{10} स (for च). B_2 नेंरद्रः (for यथेप्सितम्). — For 15, S subst.:

230* एवं विराटेन समेत्य पाण्डवो
लब्ध्वा च गोवल्लवतां यथेष्टतः ।
अज्ञातचर्यामवसन्महात्मा
यथा रविश्चास्तगिरिं निविष्टः ।,

followed by 4. 11. 13 (q. v.).

Colophon. — *Adhy. name:* B D (except D_{12}) सहदेवप्रवेशः; T_2 G_2 सहदेवसमागमः; G_1 विराटसहदेवसंवादः; $M_{2.3}$ सहदेवविराटसमागमः; M_5 सहदेवनगरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K B_4 D_6(*sup. lin.*)$_{.10}$ 9 (as in text); D_9 8; D_{11} 10; S 12. — *S'loka no.:* D_1 16.

10

☞ For sequence of adhy. in S cf. v. l. 4. 7. 11.

1 ^{a}) S वर्णवान्युवा (T_2 वर्णसंपदा) (for रूप°). — ^{b}) $D_{7.9}$ बृहन्नडा (for बृहत्पुमान्). S स्त्रीवेषधारी समलंकृतो भृशं. — ^{c}) Ś1 प्राकारवक्षः; D_{1-3} स्थित्वा च वप्रे; S प्रवाळचित्रे; all comm. as in text. K B_3 m $D_{1-5.8.9}$ T_2 M_3 Cap प्रविमुच्य; Cc परि°; Ca.s as in text. — ^{d}) S उभे (for दीर्घे). Ś1 K $D_{1.3.4.7-9}$ Cc परिहारके; S (except T_2) °पादुके; Cr.s.v as in text. S तथा (for शुभे). — After 1, T G ins.:

231* कृष्णे च दीर्घे च निबध्य वाससी
शरीरवाञ्शक्रबृहस्पतिप्रभः ।

2 ^{ab}) G_2 केशांश्च (for दीर्घांश्च). $B_{1.3}$ (m as in text) च विमुच्य; Dn Cs.vp प्रविकीर्य; D_4 प्रविमुच्य. Cv cites विकीर्य (as in text). D_1 Cn बाहू च दीर्घान्प्रविकीर्य मूर्ध° (Cn in prose order). Ś1 D_8 वारणराजविक्रमः; B_5 Dn_1 $D_{1.5}$ °तुल्य°; $D_{7.9}$ S मत्तगजेंद्र°. D_1 reads 2^{ab} twice and D_2 reads it thrice: $D_{1.2}$ बाहू(D_2 °हुं)श्च दीर्घौ(D_2 °र्घां)श्च विकीर्ण(D_2 °र्य)मूर्धजान्दीर्घां च वेणीं विदधे महाबलः; D_2 स दीर्घकेशः प्रविकीर्य मूर्धजान्दीर्घां च वेणीं विदधे महाबलः; $D_{1.2}$ स दीर्घकेशः प्रविकीर्य मूर्धजान्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः. — After 2^{ab}, T G ins.:

232* क्लैब्येन वेषेण न भाति भाति च
ग्रहाभिपन्नो नभसीव चन्द्रमाः ।

— ^{c}) K B_2 D_{3-5} भूमीम्; T G चोर्वीम्. K अतिकंप°; $B_{1.5}$ Dn $D_{1.11.12}$ प्रति°; B_4 S परि°; D_2 ह्यभि°; D_4 अपिकं°; D_{7-10} सम°. — ^{d}) $M_{4.5}$ आयाच्च (for आसाद्य).

3 ^{b}) Ś1 K मंत्रप्र°; $B_{3.5}$ Dn_1 $D_{11.12}$ व्याजात्प्र°; B_4 $D_{7.9}$ छद्मप्र°; Dn_2 वस्तुं प्र°; D_3 स तं प्र°; D_4 सत्वप्र°; D_5 छन्नप्र°; T G_1 $M_{3.5}$ तत्र प्र°; $G_{2.3}$ ततः परि°; Ca.c.v as in text. Cr cites only सत्र-. Ś1 अरिमर्दनं (sic); K अरातिमर्दनं; T_1 G_1 M_1 अमित्रघातिनं. — After 3^{ab}, D_3 repeats 2^{ab} (with v. l. as in D_2). — ^{c}) D_{1-3} विभ्राजमानं; M_2 विराटराजं (for विराज°). B_2 °ण तेजसा; D_4 S सुरराजवर्चसं (D_4 °सा). — ^{d}) Ś1 K D_{10} नरेंद्रस्य; D_4 S सुरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य). D_{1-3} यथा धरागतं; D_6 गजेंद्रगामिनं; D_9 महेंद्रवि°; Ca as in text.

4 ^{a}) $D_{1.2}$ नरान् (for सर्वान्). B_4 $D_{1.2.6.10}$ $G_{2.3}$ M_5 स; D_4 स्व- (for च). Dn_1 सभानु°; M_5 समीपवर्तिनः. — ^{b}) B Dn $D_{5-7.9-12}$ transp. न मे and पुरा. Ś1 K transp. पुरा and श्रुतः. — ^{c}) $D_{1.6.10}$ एवम् (for एनम्). S transp. तदा and नराः. — ^{d}) Ś1 सुविस्मितं; K_1 $B_{3.4}$ $D_{1-3.5-8.10}$ स विस्मितो; $B_{1.2.5}$ Dn $D_{4.11.12}$ S सविस्मयं.

श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
विमुच्य कम्बू परिहाटके शुभे
विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ५
शिखी सुकेशः परिधाय चान्यथा
भवस्व धन्वी कवची शरी तथा ।
आरुह्य यानं परिधावतां भवा-
न्सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६

वृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः
सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ।
नैवंविधाः क्लीबरूपा भवन्ति
कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७
अर्जुन उवाच ।
गायामि नृत्याम्यथ वादयामि
भद्रोऽसि नृत्ते कुशलोऽसि गीते । C. 4. 305 B. 4. 11. 8 K. 4. 11. 18

D1–3 जगाद (for अब्रवीत्). — After 4, S ins. a passage given in App. I (No. 9).

5 For S cf. v. l. 7. — Before 5, D1–4 ins. विराट उ°. — a) B Dn D5. 6. 9–12 सत्वो° (for सर्वो°). Ś1 B1. 2. 5 Dn D4. 5. 7. 9. 11. 12 °षोमरोपमः. — b) D4 वारणमत्तविक्रमः. — After 5ab, D9 ins.:

233* जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो
यत्काङ्क्षते तल्लभतां ममाचिरम् ।
एवं वितर्केन्तममित्रघातिनं
संप्राप्य राजानममित्रहाब्रवीत् ।
बृहन्नडाहं नरदेव नर्तकी
त्वां सेवितुं शत्रुदमोपयामि ।
त्वं मां भजस्वाद्य यथा त्वदागतां
भवामि ते पार्थिव नर्तकी ह्यहम् ।

— c) Ś1 B1 Dn D11. 12 आमुच्य; D4 निर्मूच्य (sic). K D1. 3–5. 7–9 °हारके. — d) D4 विमूच्य (sic). B4 समनह्य; D1. 3. 8 अपनह्य; D7. 9 उपनह्य; Ca as in text.

6 For S cf. v. l. 7. — a) Dn1 D2. 3. 5 m. 7–10 स्रग्वी; D1 सुखी (for शिखी). B (B1. 3 both marg. as in text) D5. 8 सुकेशी; D3 सुवेशः. — b) B1–3. 5 Dn D11. 12 शुशोभ; B4 D5. 6. 8 Cr शोभस्व; D1. 3. 10 शोभेत; D2 शोभेच्च; D4. 9 वासोथ; D7 शोभत्सु- (for भवस्व). B1. 3. 5 Dn D10–12 यथा; D4 रथी (for तथा). — After 6ab, D6 reads 4. 11. 3cd (for the first time). — d) D1. 3 सुरैः (for सुतैः). D1–3 त्वं; D7. 9 स्याद् (for मे). Dn2 D1–4. 11 (before corr.). 12 भविता; D7. 9 अथवा (for भव वा). Ś1 मे (for वा).

7 For S see below. — a) Ś1 अस्मि (for हि). D1–5. 8. 9 परिहर्तु°; D6 Ca परिहातु°; D10 प्रतिहार°; Cs as in text. Cr cites -हातु-; Crp (Dev.) -हार-. — b) B2 अनुपालय; D1. 3 पालय त्वं. B3. 4 D2. 3 सर्वांस्तु (D2 सर्वान्; D8 °श्च) मत्स्यान् परि(D8 मम)पाल°. — d) D4. 10 मतिः (for मनः). — For 5–7, S subst.:

234* नार्हस्तु वेषोऽयमनूर्जितस्ते
नापुंस्त्वमर्हो नरदेवसिंह ।
तवैष वेषः शुभवेषभूषणै-
र्विभूषितो भूतपतेरिव प्रभो ।
विभाति भानोरिव रश्मिमालिनो
घनावरुद्धे गगने रवेरिव ।
धनुर्हि मन्ये तव शोभयेद्भुजौ
तथा हि पीनावतिमात्रमायतौ ।
प्रगृह्य चापं प्रतिरूपमात्मनो
रक्षस्व देशं पुरमद्य सुस्थितः ।
पुत्रेण तुल्यो भव मे बृहन्नले
वृद्धोऽस्मि वित्तं प्रतिपादयामि ते ।
त्वं रक्ष मे सर्वमिदं पुरं प्रभो
न षण्डतां कांचन लक्षयामि ते ।
प्रशाधि मत्स्यांस्तरसाभिवर्धय-
न्ददामि राज्यं तव सत्यवागहम् ।
वैशंपायनः ।
तस्याग्रतः स्वानि धनूंषि पार्थिवो
बहूनि दीर्घाणि च वर्णवन्ति च ।
दधौ स सज्यानि बलान्वितानि
जिज्ञासमानः किमयं करिष्यति ।
ततोऽर्जुनः क्लीबतरं वचोऽब्रवी-
न्न मे धनुर्धारितमीदृशं प्रभो ।
न चापि दृष्टं धनुरीदृशं क्वचि-
न्न मादृशाः सन्ति धनुर्धरा भुवि ।

[(L. 1) M3. 4 (*sup. lin.* as in text). 5 नाहं स्ववेषावृतमूर्जितः सन् (M5 °तांसु). — (L. 10) T G1. 3 सुस्थिरं. — (L. 15) T1 G2. 3 M3 तपसा (for तरसा). M1. 2. 5 प्रवर्ध° (for -भिवर्ध°). — (L. 18) G1. 2 वर्णयंति च; M1. 2 वर्जयन्निव; M3–5 वर्णयन्निव. — (L. 19) M शुभज्यानि (for स स°). — (L. 20) M जिनासनार्थं. M1. 3 करोति च (for करि°).]

8 G2 om. 8. T G1. 3 M om. अर्जुन उ°. D4 बृहन्नडा

C. 4.305 B. 4.11.8 K. 4.11.18

त्वमुत्तरायाः परिदत्स्व मां स्वयं
भवामि देव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८
इदं तु रूपं मम येन किं नु त-
त्प्रकीर्तयित्वा भृशशोकवर्धनम् ।
बृहन्नडां वै नरदेव विद्धि मां
सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९
विराट उवाच ।
ददामि ते हन्त वरं बृहन्नडे
सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ।
इदं तु ते कर्म समं न मे मतं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
बृहन्नडां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट्
कलासु नृत्ते च तथैव वादिते ।
अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं
ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥ ११

उ°. — ^{a}) S (G_2 om.) नृत्यामि गायामि च वादयाम्यहं. — ^{b}) D_7 भद्रा and कुशला. N (except Ś$_1$) नृत्ये. B_2 $D_{8.10}$ भद्रोस्मि गीते कुश° नृत्ये; S (G_2 om.) प्रनर्तने (T G_3 प्रणर्तने; G_1 प्रनृत्तके) नैपुणकौशलं मम. — ^{c}) S (G_2 om.) तद् (for त्वम्). K_2 B D उत्तरायै; G_1 उत्तरा मे. Ś$_1$ $B_{3.5}$ Dn_1 D_{10} प्रदिशस्व; K $B_{2.4}$ D_{1-3} T_1 $G_{1.3}$ M Ca परि(T_1 प्रवि)धत्स्व; B_1 Dn_2 $D_{4-9.11.12}$ T_2 Cc as in text. Crp (Dev.) cites -धत्स्व, Crp (Cat.) -दत्स्व. S (G_2 om.) नर्तकं (T_2 G_1 M_1 °नं; M_5 °ने) (for मां स्वयं). — ^{d}) M_1 तेहं (for देव्या). T_1 नर्तके; M_1 नर्तना; M_3 नर्तका; M_4 नर्तनः. D_{1-3} °मि देव्यास्तव नर्तको ह्यहं; M_5 °मि राजेंद्र कुरुष्व तत्तथा.

9 S om. 9. — ^{a}) Ś$_1$ इमं च; D_3 इमं तु (for इदं तु). $B_{2.3}$ D_{7-9} Crp (Dev.). vp समयेन; D_4 मम किं तु; Cr मम येन (as in text). K_2 केन तत्; $B_{1.3}$ D_6 किं तत्; B_4 $D_{1-3.5}$ किं तु तत्; Dn_1 D_{10} किं तव; Dn_2 $D_{11.12}$ किं तु; D_4 येन तत्; D_{7-9} केनचित् (for किं नु तत्). Cap cites इदं तु रूपं समयेन किं तु तत्. — ^{b}) B (except B_5) D_8 Cap प्रकीर्तयिष्ये; D_{1-3} प्रतर्कयित्वा; D_7 प्रकीर्य राज्ञो; D_9 प्राप्तं हि राज्ञो. $D_{4.6.8}$ मम (for भृश-). Cf. Ca इदं रूपं येन केनचित् प्रकीर्तितं मम शोकवर्धनम्; Cn.s येनेदं रूपं मम (Cs मम रूपं) तत्कीर्तनं व्यर्थं (Cn adds शोककरं च); Cv इदं तु रूपं येन केनचित् and कीर्तयित्वा मेऽतिशयेन शोकं वर्धयति. — ^{c}) B Dn_2 $D_{5.6.11.12}$ बृहन्नलां; D_{1-3} Cvp बृहंदलां; Cv as in text. Ś$_1$ $B_{1.4.5}$ Dn $D_{6.9-12}$ मां (for वै). $B_{2.3}$ $D_{4.5.7.8}$ transp. वै and मां. Ś$_1$ $B_{1.4.5}$ Dn $D_{6.9-12}$ om. मां. — ^{d}) K_2 $D_{1.3}$ शुभैर्विहीनां; D_4 समागतां हि; Cc.r सुतं सुतां वा (as in text). Ś$_1$ °वर्जितं.

10 ^{a}) K_1 B_3 $M_{1-3.4}$ (*sup. lin.*) ददानि. $D_{6.7.9}$ तेहं तु; T_2 G_2 $M_{2.5}$ तेहं हि; G_3 M_3 ते तं हि (for ते हन्त). G_1 °मि तेहं परमं बृ°. MSS. बृहन्नले (*or* °ळे) and बृहंदले also; cf. v. l. 9. — ^{b}) S (except $G_{2.3}$ M_3) हि (for the first च). D_4 नर्तयथास्; D_{10} दर्शय याश्. T_1 G_1 ताश्; T_2 तां (for याश्). D_4 T_2 त्वम् (for the second च). D_4 T_2 ईदृशीः; M तादृशाः. — After 10^{ab}, T_1 $G_{1.3}$ ins.:

235* न मद्गृहे चास्ति भवान्यकिंचनः (?)
प्रतीपकर्ता पुरुषः स्त्रियोऽपि वा ।

T_1 $G_{1.3}$ cont.: T_2 G_2 M_{2-5} ins. after 10^{ab}: M_1 ins. after 10:

236* ततो विराटः स्वयमाह्वयत्सुतां
नृपाधिपस्तां च सुमध्यसुन्दरीम् ।
उवाच चैनां मुदितेन चेतसा
बृहन्नळा नाम सखी भवत्वियम् ।
सुगात्रि संप्रीतिसुबद्धसौहृदा
तवाङ्गने प्राणसमा च नित्यदा ।
प्रकामभक्षाभरणाम्बरा शुभा
चरत्वियं सर्वजनेष्ववारिता ।
न दुष्कुलीना त्वियमाकृतिर्भवे-
न्न वृत्तभेदी भवतीदृशो जनः ।

[(L. 2) G_2 $M_{4.5}$ नरा° (for नृपा°). — (L. 5) $G_{1.2}$ सुगात्रसं°; $M_{4.5}$ सुबद्धसंप्रीतिनिबद्ध°.]

T_1 G_1(both om. lines 3–4).$_3$ M (M_5 om. line 4) cont.:

237* इतीदमुक्त्वा पुरुषैर्यथाक्रमं
परीक्ष्य राजा प्रमदाभिरागताम् ।
सुतां च तां नर्तयितुं शशास वै
बृहन्नलां क्लीबमवेक्ष्य वेश्मनि ।

T_1 $G_{1.3}$ M cont.: T_2 G_2 ins. after 236*:

238* तथा समादिश्य सुतां नराधिपः
प्रवेश्यतां साधु गृहं तवेति च ।

— S om. 10^{c}–11^{d}. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 Dn_2 D_{10-12} च (for तु). $D_{1.3}$ सं- (for मे).

11 S om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) Hereafter the

स शिक्षयामास च गीतवादितं
सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ।
सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा
प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः ॥ १२

तथा स सत्रेण धनंजयोऽवस-
त्प्रियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ।
तथागतं तत्र न जज्ञिरे जना
बहिश्चरा वाप्यथवान्तरेचराः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।
अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु-
र्विराटराज्ञस्तुरगान्समीक्षतः ।
तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो
विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ १
स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः
समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट् ।
ततोऽब्रवीत्ताननुगानमित्रहा C. 4. 313 B. 4. 12. 2 K. 4. 12. 2

variants of बृहन्नडा will be ignored. D4 समवेक्ष्य (for अभि°). — ^{b}) K2 D7. 9. 10 नृत्ये च; B Dn D4–6. 8. 11. 12 नृत्येषु. D7. 9 वादने (for वादिते). D1–3 °सु नृत्येन च (D2 °त्स्वथ) गीतवादने (D2 °दिते). — After 11^{ab}, B1 Dn D11. 12 ins.:

239* संमन्त्र्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः
परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ।

(cf. 237*). — ^{c}) D4 निशाम्य; Cc. s as in text. D1. 3 च निश्चयं (for निशम्य च). Ś1 वै (for च). K1 D5 स्थितं; D6 अस्थिरं. — ^{d}) Ś1 D5. 6 °पुरे; Cv -पुरं (as in text). K B1. 3. 4 Dn1 D4–10 ताम्; D1–3 तत् (for तम्).

12 T2 om. 12^{ab}. — ^{a}) K2 D1–3. 8 गीतवादनं (K2 °नैः); D4 गीतनर्तनं; D7–9 G2. 3 °दितां; M5 °दिते. — ^{c}) D6 सखाश्च; M सखी. M (except M5) °चारकस्. B3. 4 D9 शुभाः (for तथा). — ^{d}) S तस्याः (for तासां). K1 G2 प्र- (for स). D1–3 तथोचितान्यानपि तत्र पां°.

13 ^{a}) K2 सु-; D8 T2 G3 च (for स). K मंत्रेण; D5 यत्नेन; D8 S तत्रैव; D9 वेषेण; Cs सत्रेण (as in text). N (except B3. 4 D4–6. 9) वसन् (for ऽवसत्). — ^{b}) D7. 9 अर्जुनः; Cv आत्मवान् (as in text). M3 सहसाभिरात्म°; M5 स सदाभिरामयन्. — ^{c}) B1. 4 D7. 9 यथा (for तथा). B Dn D1. 2. 4. 6–12 च तं; D3 चरन् (for -गतं). D5 तथा चरंतं न हि ज°. — ^{d}) K च; D5 ये (for वा). Ś1 अथवांतरे तदा; K2 Dn1 D4. 8 अथ चांतरेचराः; B3 अथवा वने°; B4 तथांतरे°; D10 M1–4 °वांतरे जनाः; T G M5 अथ वे(G2. 3 चे; M5 ने)तरेजनाः; B1 corrupt.

Colophon. — *Adhy. name:* B1. 3. 4 D3. 10 धनंजयप्रवेशः; B2. 5 Dn2 D1–7. 9. 11. 12 अर्जुनप्रवेशः; T2 G1 बृहन्नळाविराटसंवादः; M1–3 नगरप्रवेशे (M1 om. it) धनंजयविराटसमागमः; M5 अर्जुननगरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K B4 D6 (*sup. lin.*). 9. 10 S 10; D5 11. — *S'loka no.:* D1 13; G3 24.

11

☞ For sequence of adhy. in S cf. v. l. 4. 7. 11.

1 T M1. 2 om. वैशं° उ°. — ^{a}) D5 G1 तथा (for अथ). D3. 9 पश्यत (for ऽदृश्यत). — ^{b}) Text as in K1 only! Ś1 B1. 2 विराटराजस्; D2 °राज्ञा; S °राजे. D1–3 विबुधोपमाकृतिः (D2 m तुरगां समीक्षितं). Ś1 S समीक्षति; B1. 3. 4 D4 °क्षयन्; B2 निरीक्ष्यते; B5 D6 निरीक्षितुं; D5 समीक्षितुं; D8. 10 निरीक्षयन्. Dn D11. 12 विराटराजं तरसा समेयिवान्; D7. 9 °राजेश्वरमंतिकागतः. — ^{c}) G2 तदा (for तम्). T2 G1 आव्रजंतं (for आप°). D4. 6. 7. 9 S ददृशुः, and °जनाः. Ca °जनः (as in text). — ^{d}) S प्रमुक्तम्, and चंद्रमंडलं. — After 1, D7 repeats 4. 10. 5^{ab}.

2 ^{a}) T1 तं (for स). D2 ईक्षत तान्; S निष्पतितान् (T2 निष्पतनात्). B2 D1. 2. 4 S इतस्ततः; D6 ततस्तु तं; D3. 10 च तत्वतः (for ततस्ततः). — ^{b}) Ś1 K1 समीक्ष्यमाणः; T2 निरीक्ष°; Cc as in text. Ś1 अपि; K1 Dn D11. 12 स; K2 स्म (for च). — ^{c}) B4 वशगान् (for अनुगान्). Dn1 नरेश्वरः (for अमित्रहा). — ^{d}) Ś1 मनोरमः प्रभुः; B2. 4 D10 नरोमरप्रभुः; Dn1 D5 नरोमरोपमः; D1–4 नरो गतव्यथः. — For 2^{cd}, S subst.:

240* दृष्ट्वा तथैनं स कुरूत्तमं ततः
पप्रच्छ तान्सर्वसभासदस्तदा ।

C. 4. 313
B. 4. 12. 2
K. 4. 12. 2

कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २
अयं हयान्वीक्षति मामकान्दृढं
ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ।
प्रवेश्यतामेष समीपमाशु मे
विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३
अभ्येत्य राजानममित्रहाब्रवी-
ज्जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु च ।
हयेषु युक्तो नृप संमतः सदा
तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४

विराट उवाच ।

ददामि यानानि धनं निवेशनं
ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।
कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः
प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ५

नकुल उवाच ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तेनाहमश्वेषु पुरा प्रकृतः शत्रुकर्शन ॥ ६
अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ७
न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं
न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ।
जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो

को वा विजानाति पुरास्य दर्शनं
योऽयं युवाभ्येति हि मामिकां सभाम् ।
प्रियो हि मे दर्शनतोऽपि संमतो
ब्रवीतु कश्चिद्यदि दृष्टवानिमम् ।

[(L. 1) M_{1-4} एव च; M_5 हि च (for तथा). — (L. 5) M धर्मतो (for संमतो).]

3 M om. 3. — ^{a}) B Dn $D_{1-3.5.6.8.10-12}$ T_2 ईक्षति; $D_{7.9}$ T_1 G पश्यति (for वीक्षति). D_{1-3} कामगान्; T_1 G मामिकान्. T_1 G मुहुः (for दृढं). $Ś_1$ अयं हयान्मामकानीक्षते वै. D_6 reads 3^{cd} here for the second time, reading it for the first time after 4. 10. 6^{ab}. — ^{c}) T_1 G वै (for मे). — ^{d}) K_2 स्थितः (for तथा). — For 4, S subst.:

241* वितर्कयत्येव हि मत्स्यराजनि
त्वरन्कुरूणामृषभः समागमत् ।
ततः प्रणम्योपनतः कुरूत्तमो
विराटराजानमुवाच पार्थिवम् ।
तवागतोऽहं पुरमद्य भूपते
जिजीविषुर्वेतनभोजनार्थिकः ।
तवाश्वबन्धः सुभृतो भवाम्यहं
कुरुष्व मामश्वपतिं यदीच्छसि ।

[(L. 2) M_1 समागतः; M_{2-5} सभामगात्. — (L. 7) M_1 सुकृतो (for °भृतो).]

4 ^{a}) $B_{3.4}$ $D_{1-4.6.10}$ सोभ्येत्य. $Ś_1$ अथाब्रवीत्तदा (for अमित्रहाब्र°). — ^{b}) $Ś_1$ B_4 $D_{1-7.9}$ ते; K_2 $B_{1-3.5}$ Dn D_{10-12} वः (for च). — $D_{1.3}$ om. 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ K D_8 तथा; D_2 तदा (for सदा).

5 $D_{1.3}$ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) B_4 $D_{5.6}$ $G_{2.3}$ M_{3-5} ददानि. D_6 रत्ना° (for याना°). D_2 धनं तवेप्सितं; D_5 T_1 G धनानि वेतनं; D_{10} निवेशनं च ते. — ^{b}) M_5 न मा (for मम). T_2 G_1 अश्वबन्धो. — ^{c}) $Ś_1$ कस्यापि. Dn_1 कुतः (for कथं). B_3 (m as in text) Dn_1 D_4 समा° (for त्वमा°). — ^{d}) S ब्रवीहि (for प्रब्रूहि). B_4 D_8 om. च. Dn_1 कृतं; $D_{1.3}$ च तत्; D_4 ह यत्; D_5 तु यत्; T_1 ह्वि यत्; M_5 अनघ. D_6 प्रब्रूहि शिल्पं त्वयि यच्च विद्यते.

6 6^{ab} = 4. 9. 8^{ab}. — ^{b}) $Ś_1$ B D भ्राता (for राजा). — ^{d}) B Dn $D_{3.5.6.11.12}$ Cc नियुक्तः; $D_{1.2.4}$ सत्कृतः; $D_{7.9}$ T_1 प्रयुक्तः; T_2 प्रक्लृप्तः (for प्रकृतः). Some MSS. °कर्षण.

7 ^{c}) D_8 $M_{2.3}$ °नां प्रकृतिं चैव. Cr. s. v प्रति° (as in text). — ^{d}) $D_{1.3}$ सर्वं; $M_{2.3}$ कर्म (for कृत्स्नं). $Ś_1$ D_5 G_3 अपि (for एव).

8 ^{a}) S (except T_2) वाजि- (for जातु); cf. 9^{a}. — D_{10} (hapl.) om. 8^{b}–9^{a}. — ^{b}) G_2 $M_{4.5}$ spell बडवाः. — ^{c}) S (except G_1) जानंस्तु. — ^{d}) $Ś_1$ K_2 °रो ग्रंथिक नामदेवतः (K_2 °देव); K_1 °रो ग्रंथिकनामधर्मणा. Cv cites (in prose order) दामतो ग्रन्थिकम्. — After 8, S ins.:

242* मातलिरिव देवपतेर्दशरथनृपतेः सुमन्त्र इव यन्ता ।
सहसाहो जामदग्नेस्तथैव तव शिक्षयाम्यश्वान् ।
युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र नरराजस्य शासनात् ।
शतसाहस्रकोटीनामश्वानामस्मि रक्षिता ।

[(L. 2) T_1 सुमहा इव; T_2 सहसा इव; $G_{1.3}$ M_3 सह इव; G_2 समभा इव (for सहसाहो). T_2 G_2 $M_{1.2}$ जमदग्नेस्.]

9 D_{10} om. 9^{a} (cf. v. l. 8). — ^{a}) $Ś_1$ यद्यस्ति. D_1 वाहनादिकं; D_3 वाहनं कृतं; $D_{4.8}$ जातु वाहनं (for वाजि°);

युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८

विराट उवाच ।

यदस्ति किंचिन्मम वाजिवाहनं
तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ।
ये चापि केचिन्मम वाजियोजका-
स्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९
इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम
ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु ।
न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते
प्रभासि राजेव हि संमतो मम ॥ १०
युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे
समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम् ।
कथं तु भृत्यैः स विनाकृतो वने
वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा
विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२
एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ।
अज्ञातचर्यां व्यचरन्समाहिताः
समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३　C. 4. 324 B. 4. 12. 13 K. 4. 13. 27

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

cf. 8^{a}. — ^{b}) B_4 D_4 मे (for वै). — ^{c}) D_{1-4} वाजिवाहकाः; D_6 °योधकाः; T_1 G $M_{1.2}$ वाजियोधाः; T_2 मुख्ययोधाः; M_{3-5} वाजियौधाः. — ^{d}) $D_{3.7.9}$ तु (for च). S om. मे.

10 $Ś_1$ K_1 om. 10–11. — ^{a}) K_2 D_3 तु चेष्टं (for तवेष्टं). B_2 D_5 S विहि(M_4 *sup. lin.* °दि)तं; D_4 यदि वा. — ^{b}) B_3 $D_{4.7.9}$ T M प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). S वरं (for वसु). — ^{c}) D_4 S दृश्य° (for विद्य°). — ^{d}) D_9 हि मे (for मम). S विभासि ($M_{3.4}$ °ति) राजेव च कर्म वाजिनां.

11 $Ś_1$ K_1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) $B_{3.4}$ $D_{4.6.11.12}$ T_2 $M_{1.2}$ एव (for इव). Dn $D_{11.12}$ om. मे. $D_{8.10}$ वै (for मे). — ^{b}) $B_{2.4}$ Dn_1 $D_{3.5.7.9}$ प्रियमत्र; **C**v प्रियदर्श (as in text). K_2 $D_{8.10}$ M_4 प्रियदर्शनं मम (D_8 तव); M_5 प्रियरूपदर्शनं. — ^{c}) $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{5.6.11}$ T_2 G_3 M_{1-4} नु; $D_{2.3}$ M_5 स; D_4 हि (for तु). D_{1-3} च; M_{1-3} सु- (for स). $D_{1.2}$ विना धनेन च (for विना° वने). — ^{d}) S चरति (for वसति). B_4 अरण्ये; D_5 आचिंत्यो; T_1 $G_{2.3}$ अनिद्रो; G_1 अनन्यो (for अनिन्द्यो). D_{1-3} हि वने; **C**v रमते (as in text). D_{1-3} M_3 स (for च). D_9 वसन्वनं घोरतरं च पांडवः.

12 ^{a}) $Ś_1$ K इत्थं ($Ś_1$ एवं) यथेष्टं हि सुरोपमो युवा. — ^{c}) B_2 $D_{6.10}$ एवम् (for एनम्). $B_{1.3}$ हि; $D_{8.10}$ S (except G_2 M_3) वि- (for ऽपि). B_2 तदा जनाः (for कथं°). — ^{d}) B_4 श्रियाभि°; G_1 प्रिया हि कामं; **C**c as in text. S एकदा; **C**c अन्तरा (as in text).

13 S reads 13 after 230* (cf. 4. 9. 15). — ^{a}) S विराटे (for हि मत्स्ये). Dn_2 $D_{11.12}$ निवसंति; D_3 निवसंत; D_8 अद्य वसंति; T_1 G_2 °संश्च; $G_{1.3}$ M_3 °संस्तु. — ^{b}) S °विक्रमाः (for °दर्शनाः). — ^{c}) D_4 अज्ञातवासं; T_1 $G_{2.3}$ M_{1-3} अबुद्ध°. $D_{1.3}$ विरहन् (sic); $D_{2.4}$ S चरितुं; D_8 विचरन्. S यथातथं. — ^{d}) S °नेमीमभिव(T_1 $G_{2.3}$ °शा)स्तुमीश्वराः (T_1 G_2 °मुद्यताः).

Colophon. — *Adhy. name:* $Ś_1$ K_1 नगरप्रवेशः; B D नकुलप्रवेशः; G_1 M_3 नकुलविराटसंवादः (M_3 °विराटसमागमः); $M_{1.2}$ नगरप्रवेशे (M_1 om. it) विराटनकुलसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ K B_4 D_6 (*sup. lin.*)$_{.9.10}$ S 11; D_4 10; $D_{5.11}$ 12. — *S'loka no.:* D_3 12; G_3 16.

12

1 $D_{3.8}$ om. 1. — ^{a}) B (except B_4) D (except $D_{4.6}$; $D_{3.8}$ om.) एवं ते मत्स्यनगरे (cf. v. l. 2); S एवं विराटनगरे; **C**a as in text. — ^{b}) Dn_1 प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः (=2^{b}); S वसंतः (M त ऊषुः) सत्यविक्रमाः. — ^{c}) $D_{1.2.4}$ S नरव्याघ्राः (for महा°). — ^{d}) K_1 B Dn $D_{1.6.9.11.12}$ T_1 G °कुर्वंत (cf. v. l. 2^{d}). D_4 भारताः; D_{10} वै

१२

C. 4. 4. 325
B. 4. 13. 1
K. 4. 15. 1

जनमेजय उवाच ।

एवं मत्स्यस्य नगरे वसन्तस्तत्र पाण्डवाः ।
अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वन्त वै द्विज ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
आराधयन्तो राजानं यदकुर्वन्त तच्छृणु ॥ २
युधिष्ठिरः सभास्तारः सभ्यानामभवत्प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशां पते ॥ ३
स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्क्रीडयामास पाण्डवः ।
अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ४
अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।
भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं स प्रयच्छति ॥ ५
भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे ॥ ६
वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
विक्रीणानश्च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७
सहदेवोऽपि गोपानां वेषमास्थाय पाण्डवः ।
दधि क्षीरं घृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८
नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९
कृष्णापि सर्वान्भ्रातॄंस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी ।
यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ १०

द्विजाः; S पांडवाः.

2 $D_{3.8}$ om. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś$_1$ एवं तत्र वसंतस्ते; B_4 $D_{1-3.6-9}$ एवं ते मत्स्यनगरे; $B_{1.3}$ Dn_1 D_{10} एवं मत्स्यस्य नगरे (cf. 1^{a} and v. l.). — ^{d}) K_1 B (except B_4) Dn_2 $D_{2.5.9.11.12}$ T $G_{2.3}$ °कुर्वंत (cf. v. l. 1^{d}). — After 2, N ins.:

243* तृणबिन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः ।
अज्ञातवासमेवं तु विराटनगरेऽवसन् ।

[(L. 1) $B_{1.2.3}$ (m as in text) $D_{6.8}$ °बिंदोः प्रसादेन (D_8 °दाच्च); $B_{4.5}$ D_{1-5} °प्रसादेन. — (L. 2) B_4 अज्ञातवर्षम्. Ś$_1$ B_4 Ca. rp (Dev.) एकं; Cr एवं (as in text). $B_{1.3}$ °समेकांते; D_{1-4} अज्ञातचर्यामेकत्र; D_8 °समवसन्; D_{10} °वासिकं ते तु. D_8 तदा (for ऽअवसन).]

3 ^{b}) Ś$_1$ B Dn $D_{2.5.7.9-12}$ मत्स्या° (for सभ्या°). K_1 अवसत् (for अभवत्). — ^{c}) M_{1-3} स (for च). — ^{d}) Ś$_1$ विशेषतः; K_1 B_4 विशां पतेः.

4 G_1 om. 4^{a}–5^{a}. — ^{a}) D_5 च (for हि). $D_{5.7.9}$ तं (for तान्). Dn_2 $D_{11.12}$ स ह्यक्षकुशलस्तान्वै. Ca स चाक्षहृदयज्ञः. — ^{b}) K पार्थिवः (for पाण्डवः). — ^{c}) T_2 G_2 $M_{4.5}$ अक्षबंधान्; G_3 °बंधून्; $M_{1.2}$ °बद्धान्; M_3 °वत्या. D_4 यथान्यायं.

5 G_1 om. 5^{a} (cf. v. l. 4). — ^{a}) Dn_1 $D_{1.8.10}$ अज्ञातस्य (for °तं च). — ^{d}) T M यथेष्टं (for यथार्हं). B_3 (m as in text) Dn $D_{3.4.7-12}$ यथार्हं संप्र°; $D_{1.2}$ यथालब्धं प्र°; G यथेष्टं संप्र°.

6 ^{c}) K अभिसृ°; $D_{1.3}$ अज्ञातानि च; D_2 अनुज्ञातानि; Ca. c. v as in text. B_3m D_5 Crp (Catur.) मूल्येन; D_9 (m as in text) मत्स्यस्य; T G_2 M (except M_5) मात्स्येन; Cr as in text. — ^{d}) Ś$_1$ B Dn $D_{5-7.9.11.12}$ T_2 विक्रीणीते. T_2 च बंधुषु (for युधि°). T_1 G M विक्रीणन्नाम भ्रातृषु.

7 ^{a}) D_4 च महार्हाणि; T G_2 च महाबाहुः; Ca. r. v परिजीर्णानि (as in text). — ^{b}) K लब्ध्वापि; $D_{7.9}$ T_1 $G_{2.3}$ लब्ध्वा हि; D_8 लब्धा च (for लब्धानि). — ^{cd}) K_2 T_1 G M विक्रीणन्नाम; $B_{1.3.4}$ $D_{7.9}$ विक्रीणन्नथ; B_5 $D_{5.8}$ विक्रीणन्नि (D_8° न्ने)व; Dn_2 $D_{1.3.11.12}$ T_2 विक्रीणाति च. D_4 भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथेष्टं संप्रय°. — After 7, T_1 G read 29–30 (for the first time).

8 D_{1-4} S transp. 8 and 9. — ^{ab}) K गोपाल- (for गोपानां). Ś$_1$ °पि गोपालान्वेशमानीय पां°; S °वो गवां नित्यं (G_1 कृत्ये) कृते मंगलकर्मणि. — S ins. after 8^{ab}:

244* अध्यक्षत्वाच्च यल्लेभे राज्ञः कल्याणकार्यवान् ।
[T_2 G_2 M लब्धं (for लेभे).]

In G_1, 244* is followed by a *repetition* of 8^{ab}, with text reading. — ^{c}) $D_{1.10}$ G_3 क्षीरघृतं.

9 D_{1-4} S transp. 8 and 9. — ^{b}) Ś$_1$ तथा; K कृत्वा (for कृते). K कर्माणि; Ca. v as in text. — After 9, S ins.:

245* विनीतानृषभान्दृष्ट्वा सहदेवेन भावितान् ।
स तु हृष्टश्च संप्रादात्तदा राजा धनं बहु ।

10 D_3 om. 10. — ^{a}) B_4 D_7 च; Dn_1 तु (for अपि). D_8 T_2 G_2 भर्तॄन् (for सर्वान्). Dn_2 $D_{7.9}$ सर्वभर्तॄंस् (for सर्वान्भ्रातॄंस्). B (except B_4) $D_{1.2.10-12}$ T_1 $G_{1.3}$ M_{3-5} भर्तॄंस्; D_8 T_2 G_2 सर्वांस् (for भ्रातॄंस्). — ^{b}) $D_{7.9}$

एवं संपादयन्तस्ते तथान्योन्यं महारथाः ।
प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषुश्छन्ना नराधिप ॥ ११
अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १२
तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ।
महाकाया महावीर्याः कालखञ्जा इवासुराः ॥ १३
वीर्योन्नद्धा बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ।
सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ।
असकृल्लब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसंनिधौ ॥ १४
तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लान्समाह्वयत् ।
आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १५
यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः ।
अथ सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ १६
चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् । C. 4. 344 B. 4. 13. 20 K. 4. 15. 35

वीक्षमाणा; Cv as in text. B2 D1 यशस्विनी; Ca.v as in text. — ^{c}) Ś1 पैरर्; G3 पुरं; Ca पुनर् (as in text). K D1.3 इवाज्ञाता; B3 D5.8 Ca.rp (Dev.) इवाजाता; D2 इवादीता (sic); Cr अजातेव; Cc.rp as in text. Cv cites अजाता; Cvp अज्ञाता. B4 यथा न ज्ञायते कैश्चित्. — ^{d}) Ś1 तथाचरत. Ś1 भारत; B3.4 D5.6 भाविनी.

11 ^{a}) K संसारयंतस्; T G संभाव°; M सं(M5 प्र)छाद°; Cc.s as in text. — ^{b}) B1.3–5 Dn1 D1–3.5.8–10 T1 G1.2 तदा; D11 यथा (for तदा). D1–3 अ(D1 त्व)न्योन्यं च (for तदान्यो°). Ś1 नराधिपाः (for महा°). — After 11^{ab}, K2 B D (except D1.3) ins.:

246* विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ।
साशङ्का धार्तराष्ट्रस्य भयात्पाण्डुसुतास्तदा ।

[(L. 1) K2 चेह (for चेरुः). B3 D5 गर्भे धृता; D4.6 गर्भगता; D8 गर्भस्थिता; D10 गर्भभृता; Cs as above. — (L. 2) K2 B2–4 D2.5–7.9.10 सशंका; D4.8 प्रच्छन्ना.] — ^{c}) D4 G1 M (except M4) सदा; D6 T1 तथा (for तदा). — ^{d}) B3 (m as in text) D7.9 सुप्रच्छन्ना; D4 सुसंछन्ना; D5 संप्रच्छन्ना (for ऊषुश्छन्ना). B2 नरर्षभाः; D2.4.5.7–9 G3 M1.2 °धिपाः; D6 नरर्षभ; T2 महारथाः. — After 11, K2 D1–4 ins. (an additional) colophon.

12 Before 12, K2 D1–4 ins. वैशं° उ° (cf. v. l. 11). — ^{b}) Ś1 K2 M3 °णः स महो°; D2 °णस्तु महो°; D6 ब्राह्मणेषु महो°; T G M1 शंकरस्य महोत्सवः. — ^{c}) T1 M (except M5) मात्स्येषु.

13 ^{a}) D4 समाजग्मुः. — ^{b}) D4 S महाबलाः (for सह°). D2.3 नानादिग्भ्यः समागताः. — After 13^{ab}, N ins.:

247* समाजे ब्रह्मणो राजंस्तथा पशुपतेरपि ।

[D1.3 समाजो; Ca.r as in text. D4 °जे देवदेवस्य. B1.3.5 Dn D5.11.12 यथा; D4.8 तदा (for तथा). B2.8 m.5 Dn D4.5.8.11.12 इव (for अपि). ❀Cr: यथा ब्रह्मणः समाजे ब्रह्मलोके पशुपतेस्तथात्रापि पशुपतेः समाज इत्यर्थः ।❀]

— ^{c}) G3 °बला; M (except M2) °माया (for °काया). K महावीराः. — ^{d}) B2–4 D5.6 कालकंजा; S °केया. D8.10 यथा (for इव).

14 ^{a}) Ś1 D10 वीर्योदग्रा (see below); B Dn D5.11.12 Ca.r वीर्योन्मत्ता; D4.7.9 S वीर्यवंतो; D6 Cc.rp (Dev.) वीर्योन्नता; Crp (Cat.) वीर्योन्नद्धा (as in text). Ś1 बलोन्नद्धा (see above); D7–9 बलोपेता; Ca.c बलोदग्रा (as in text). — ^{d}) K2 सर्वोदाना; D2m अवदाता; D3 G3 त्ववदाता; Ca.c.s.v स्वव° (as in text). D5.8 मनीषिणः.

15 ^{ab}) K सर्वान् (for सर्व-). Ś1 य आह्व°; K1 यथाह्व°; B D5.6.10 T1 M4(*sup. lin.* as in text).8 समाह्वयन्; Dn D4.8.11.12 अथाह्व°. D1–3 युयुत्समानाः संरब्धा मल्ला अन्योन्यमाह्वयन्. — ^{c}) K2 वल्गुमानं तु; D1.3 आहूयमानांस् (D3 °नास्); D2 आवल्गमानास्; D10 वल्गमानं तु; Ca.v as in text. D1–3 तान् (for तं). S ह्यावल्गमानो ददृशे. — ^{d}) D1–4.8 °तिष्ठेत. B4 D6.10 °ष्ठंति केचन; S गर्जितो गतिभिः (T2 G2 M5 गतभीः) स्थितः (G3 °तोग्रगतिर्यथा). — After 15, D3 ins. (for the first time) lines 10–14 of a passage given in App. I (No. 11), followed by a *repetition* of 15; those lines (10–14) being repeated in their proper place. On the other hand, D9 ins. after 15:

248* कीचकोऽपि तदा मल्लं व्यशेषयत नो बलात् ।

16 ^{ab}) S वित्रस्तमनसः सर्वे मल्लास्ते हतचेतसः (G1 °वै न किंचित्प्रवदंति ते). — After 16^{ab}, S ins. a passage given in App. I (No. 10). — ^{c}) D1–3 सूतेन; D8.10 मल्लेन; Cs सूदेन (as in text). D8 तं सूदं; D10 तं सूतं; G3 मल्लं वै. — ^{d}) B3m चोदया°; D8 योजया°; G3 प्रेषया°. D4 S पार्थिवः (for मत्स्यराट्). — After 16, D4 ins.:

249* उभाभ्यामेव वर्षोऽभूद्यथा शैलौ परस्परम् ।,

followed by lines 7–10, 12–15 of App. I (No. 11); there follows:

250* कीचकोऽपि तदा मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ।

C. 4. 344 B. 4. 13. 20 K. 4. 15. 35 न हि शक्नोति विवृते प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ १७
ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलं चरन् ।
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिहर्षयन् ॥ १८
बबन्ध कक्ष्यां कौन्तेयस्ततस्तं हर्षयञ्जनम् ।
ततस्तं वृत्रसंकाशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥ १९
तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ २०
चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा ।
विनदन्तमभिक्रोशञ्शार्दूल इव वारणम् ॥ २१
तमुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्यवान् ।
ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ २२
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।

(cf. 16^{cd} and 248*).

17 ^{a}) Ś1 K2 Dn D1–3. 7–9. 11. 12 नोद्य°; B5 D5 प्रोच्य° (for चोद्य°). B2 Dn D4. 5. 11. 12 तदा; D6 तथा (for ततो). D1–3 सूतो (for भीमो). — ^{b}) D7. 9 सुदुःखेन (for दुःखेनैव). K धृतिं; S पदं (for मतिम्). — D3 om. 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) T G2. 3 M3. 4 (*sup. lin.*) शक्नोमि; G1 शक्तोपि. Ś1 वचसा; B D5. 6. 8. 10 M **Ca**. c. v विवृतं; D1. 2 निवृत्तः; T G अशक्तोपि; **Cs** as in text.

18 D3 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{b}) Ś1 K B Dn D4. 6. 8. 10–12 **Ca**. c. r °शिथिलश्; G3 °सदृशं. D5. 7. 9 शार्दूलसमविक्रमः. — ^{d}) Ś1 B Dn D1–3. 6. 7. 9–12 अभिपूजयन्. D8 विराटेनाभिपूजितः.

19 D4 om. 19. — ^{a}) S बद्धकक्ष्योथ (for बबन्ध कक्ष्यां). Ś1 B (except B3) D **Cc**. r. s कक्षां; **Cnp** कच्छां. **Ca** cites कक्षः. D1–3 सूतोपि (for कौन्तेयः). — ^{b}) Ś1 तथा; Dn2 सूद (for ततस्). Ś1 B D संहर्ष°; T G M4 तान्हर्ष° (for तं हर्ष°). B4 S जनान् (for जनम्). — ^{c}) S (except T2) तत्र (for ततस्). Ś1 B1. 2. 5 Dn D11. 12 T2 तु (for तं). — ^{d}) D1. 3 सूते; D2 ततो (for भीमो). D1–3 T G2. 3 अथाह्वयत्. — After 19, N T2 ins.:

251* जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम् ।

[D7–10 नामतस् (for नाम तं). B1. 3. 4 D4. 6. 8 विख्यात°; Dn2 T2 प्रथित° (for प्रख्यात°).]

On the other hand, S (except T2; T1 after line 3 of 253*) ins. after 19:

252* कक्षे मल्लं गृहीत्वा तु ननाद भुवि सिंहवत् ।

[T1 G बहु (for भुवि).]

20 ^{a}) M1. 2 तु (for सु-). — ^{b}) T1 तथा; G3 वीरौ (for उभौ). B5 Dn D11. 12 भीम°; D5 तीक्ष्ण°; D10 प्रख्यातविक्रमौ; T1 लब्ध°; T2 G2. 3 M तुल्य°; G1 बद्ध° (for तीव्र°). — ^{c}) M4 *sup. lin.* मदोन्मत्तौ (for महा°). — ^{d}) D1–3. 10 T G M1–3. 5 संनिपेततुः; D4 समपेततुः. M4 भीममल्लौ निपेततुः. — S ins. after 20 (T2 ins., however, lines 3–4 after passage No. 11 of App. I):

253* वृषतुल्यबलौ वीरौ सिंहतुल्यपराक्रमौ ।
गजाविव मदोन्मत्तौ भीममल्लौ निपेततुः ।
उत्पपाताथ वेगेन मल्लं कक्षे गृहीतवान् ।
पार्श्वं निगृह्य हस्तेन पातयामास मल्लकम् ।

[For line 2, M4 subst. 20^{cd}. — After line 2, T2 ins. a passage given in App. I (No. 11). — (L. 3) G2 अथोत्पपात (for उत्पपाताथ). M4 भीमस्तु (for वेगेन). — After line 3, T1 ins. 252*. — (L. 4) G1 M1. 5 पार्श्वे. G3 परिगृह्य च (for पार्श्वं नि°).]

On the other hand, N ins. after 20 a passage given in App. I (No. 11), a passage which T2 ins. after line 2 of 253*; for D3 cf. v. l. 16 also.

21 ^{a}) **Cc** उत्पात्य. — ^{c}) Ś1 K1 Dn D9. 11. 12 T2 G1 निनदंतम्; D1–3 विनर्दंतम्; D6 बलवंतम्; D8 निर्नदंतम्. K2 T G2 अभिक्रोधात्; B3 D6. 7 अतिक्रोशन्; D1–4. 8 M5 अतिक्रोधात्; D9 अभिक्रोधं; D10 महाक्रो (sic); G3 M1–3 अभिक्रोशात्. — ^{d}) D1. 4 शार्दूलम्. S (except T2) दारुणः (for वारणम्).

22 ^{a}) K2 B3. 5 Dn D3. 11. 12 समुद्यम्य; D7. 9 तमुत्पाट्य. D8. 10 महावीर्यं. — ^{b}) M3 पात° (for भ्राम°). B2 D1–4. 7. 9 S पांडवः. — ^{c}) D1–3 तत्र (for ततो). M1–3 transp. मल्लाः and मत्स्याः. D1–3 तु (for the first च). T G2 मात्स्याश्. D1–3 तत्प्रेक्ष्य (for मत्स्याश्च). — ^{d}) G2 विस्मयां-; M1. 2 विनादं. D5 परमं (for चक्रिरे). B2m जनाः; D5 गताः; T G M4. 5 भृशं (for परम्). — After 22, Ś1 ins.:

254* आकृष्टक्रोडीकरणं प्रकर्षणमुदाहृतम् ।
आकर्षणं लीलयैव संमुखीकरणं स्मृतम् ॥

[This is a stanza cited by Nīl. in his comm. on lines 17–18 of a passage given in App. I (No. 11)!]

23 ^{a}) Ś1 K भुजगतं; **Crp** (Arj.) शतपरं; **Ca**. r शतगुणं (as in text). — ^{b}) K B1m. 2 D4. 7. 9. 10 अचेतसं. — ^{c}) Ś1 K प्रचिक्षेप; D1. 4. 7. 9 प्रत्यपेषन्. D5 महातेजा (for महाबाहुर्). D3 प्रत्यषेधन्महाबाहून्. — D3 om. 23^{d}–26^{a}. — ^{d}) D5 मल्लं भीमो महाबलः.

प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ २३
तस्मिन्विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ २४
संहर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ।
बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ २५
एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमावहदुत्तमाम् ॥ २६
यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते ।
ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ २७
पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ २८
बीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्तेन च पाण्डवः ।
विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरस्त्रियः ॥ २९
अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
तोषयामास नकुलो राजानं राजसत्तम ॥ ३०
तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु । C. 4. 369 B. 4. 13. 44 K. 4. 15. 60

---

24 D3 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) K1 विहासिते; K2 विहंसिते; D1 दिने हते; D2 विनिहिते. Dn D11.12 वीरे (for मल्ले). — ^{b}) S (except T2) वज्रेणेव महाचले. — K2 om. 24^{cd}. — ^{d}) B3 D4.7–10 G1 अगमत्. Ś1 पांडवैः सह; D5 सह बांधवैः (by transp.); S सह बंधुभिः.

25 D3 om. 25 (cf. v. l. 23). — ^{a}) B Dn D11.12 प्रहर्षात्; D1.2.4.5.7–10 स हर्षात्; S हर्षाद्धि. T1 G2 राजा (for वित्तं). — ^{b}) D1.2 महाधनः; D8 महात्मने. T1 G2 वित्तं बहु महा°. — Ś1 K om. 25^{cd}. — ^{c}) S वललाय (G2 °लोयं).

26 D3 om. 26^{a} (cf. v. l. 23). — ^{a}) Ś1 च (for स). — ^{d}) N (except Ś1) आहरद् (for आवहद्).

27 ^{a}) D1–3 तत् (for अस्य). B2 T1 G transp. तुल्यः and पुरुषः. — ^{b}) B2 D1–3 भुवि (for तत्र). Dn2 D11.12 वर्त°; D1–3 S दृश्य° (for विद्य°). B1.3–5 D5 प्रत्यदृश्यत; D7.9 प्रतिदृश्यते (for तत्र विद्यते). — ^{c}) B1.2.5 D1.2.5.10 G1 तदा (for ततो). D6 transp. व्याघ्रैः and सिंहैः. — ^{d}) D1–3 °दैः समयोधयत्; S (except T2) °दैश्चाप्ययुध्यत. — After 27, S ins.:

255* विराटेन प्रदत्तानि रत्नानि विविधानि च ।
स्थितेभ्यः पुरुषेभ्यश्च दत्त्वा द्रव्याणि जग्मिवान् ।

[(L. 1) T G2 वस्त्राणि; M3.4 चित्राणि (for रत्नानि).]

28 ^{ab}) D1–3 M3 पुनरंतःपुरे स्त्रीणां मध्यवर्ती (M3 मध्ये चैव) वृको°. — ^{c}) D1.3 S युध्यते. B1.3.5 Dn D4.5.8.11.12 स (for स्म). S विराटस्य. — ^{d}) K2 S गजैः सिंहैर्; D1–3 वृषैर्मल्लैर्. B2 D1.2.4 महागजैः; T G M4 महाबलः.

29 T1 G read 29–30 (for the first time) after 7, repeating them here. — ^{a}) T G2 नृत्तेन (for गीतेन). — ^{b}) Ś1 स्ववृत्तेन; K1 D7.9 सुवृत्तेन; K2 सुव्रतेन; B D1.4–6.8.10 सुनृत्येन; Dn D11.12 स्वनृत्येन; D3 सुवृत्येन; T G2 गीतेनापि; T1 G3 सुकृतेन (first time); G1.3 M नृत्तेनापि (for सुनृ°). — ^{d}) Ś1 B3.5 Dn1 D1–3.5.7.9 T1 (first time).2 G1 (first time).2 (second time).3 (first time) M1.2.5 °पुरस्त्रियः (as in text); the rest °पुरे स्त्रियः.

30 T1 G read 29–30 (for the first time) after 7, repeating them here. — ^{cd}) B D transp. नकुलो and राजानं. T1 (second time).2 G2 (second time) विराटं (for राजानं). B1–3.5 Dn D11.12 नृपसत्तमं (B1 °मः; B3.5 °म); D1–3.7–9 G2 (first time) राजसत्तमः; T1 (second time).2 G2 (second time) °त्तमं; M2–4 राजसंमतः.

31 ^{ab}) D4 प्रददौ (for प्रायच्छत्). S तस्मै देयं ददौ (G3 ततो) राजा बहु द्रव्यं शुभं मुदा. — After 31^{ab}, D8 ins.:

256* अरोगा बहुलक्षीरा दृष्ट्वा गास्ता नराधिपः ।
प्रीतः प्रादान्महावित्तं मत्स्यराजो बली महान् ।

— ^{c}) S विनीतत्वं गवां दृष्ट्वा. — ^{d}) D8.10 सहदेवाय; Ca as in text. Ś1 चाभिभूः; K1 D7 चाभिभोः; K2 चाविभोः; B1 Dn D3.9m.11.12 चाभितः; B2.3 D8.10 Crp (Arj.) वा विभो; B4 वै प्रभो; B5 D5.6 वै विभो; D1.2 पार्थिवः; D4 च प्रभुः; Cr च प्रभो. S सहदेवं (M1.2 °वे) च तुष्टवान्. — After 31, B1 Dn D4.11.12 ins.:

257* धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।;

B2 ins.:

258* तथैव प्रददौ वित्तमनेकं मत्स्यराट् स्वयम् ।;

D3.8 ins.:

259* धनं प्रादात्सुबहुलं तस्य तुष्टः स पार्थिवः ।;

D7.9 ins.:

260* गावः प्रसूता वत्सैश्च विराटो विस्मितोऽभवत् ।;

and, finally, S ins.:

261* तस्मिन्काले ददौ तस्मै धनं प्रीतो नृपो बहु ।

[M1.2 ह्यदात्तत्र; M3.5 (*sup. lin.*) प्रदात्तस्य; M4 ददात्तस्मै; M5 ददौ तस्य (for ददौ तस्मै). G1.3 °ले नृपः

C. 4. 369 B. 4. 13. 44 K. 4. 15. 61 विनीतान्वृषभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभिभो ॥ ३१
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ।
कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं वैराटपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु छन्नेषु मासा दश समत्ययुः ॥ १
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशां पते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २
तथा चरन्तीं पाञ्चालीं सुदेष्णाया निवेशने ।
सेनापतिर्विराटस्य ददर्श जलजाननाम् ॥ ३
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः ॥ ४
स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ।
प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
नेयं पुरा जातु मयेह दृष्टा

प्रादात्तस्य प्रीतो धनं बहु.]
— B_1 Dn $D_{4.11.12}$ ins. after 257*: B_2 ins. after 258*: B_{3-5} $D_{2.5.6.10}$ ins. after 31: $D_{3.8}$ ins. after 259*: $D_{7.9}$ ins. after 260*:

262* द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लिश्यमानान्महारथान् ।
नातिप्रीतमना राजन्निःश्वासपरमाभवत् ।

[(L. 2) Dn_1 D_2 °प्रीति°; $D_{4.8}$ °प्रीतिमती. B_2 D_5 भूत्वा (for राजन्).]

32 ^{b}) D_6 कुरुनंदनाः (for पुरुष°). — ^{c}) S (except T_2 $M_{1.2}$) तानि (for तस्य). D_{1-3} कुर्वंति (for कुर्वाणा). — ^{d}) T_1 G_1 °टस्य पतेः.

Colophon. — *Adhy. name:* $B_{1.3}$ ब्रह्मणो महोत्सवः; B_2 Dn $D_{9.11.12}$ जीमूतवधः; B_4 जीमूतमल्लयुद्धं वधः; B_5 $D_{4.5.8.10}$ M_4 मल्लयुद्धं; $D_{1.2}$ मल्लविजयः; D_3 मल्लयुद्धे विजयः; D_6 मल्लयुद्धे जीमूतवधः; D_7 वधः; G_1 मल्लयुद्धकथनं; M_{1-3} भीममल्लयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ K B_4 D_6(*sup. lin.*)$_{.9.10}$ 12; D_5 13; S 14. — *S'loka no.:* D_1 39; G_3 53.

13

1 ^{a}) D_{1-3} एवं वसत्सु; $D_{7.9}$ वसत्सु तत्र; Ca वसमानेषु (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ D_6 विराट-; S (except G_1) मात्स्यस्य; Ca मत्स्यस्य (as in text). — ^{d}) D_6 transp. मासा and दश. $Ś_1$ B_2 Dn समाययुः; K $B_{1.3-5}$ D समभ्य($D_{7.9}$ तदा य-)युः (for समत्ययुः).

2 ^{b}) $Ś_1$ नराधिपं; B_2 मनस्विनी; S शुचिस्मिता (for विशां पते). — After 2^{ab}, D_6 ins. 263*. — ^{c}) Dn_2 $D_{11.12}$ आवसत्. Dn_1 $D_{1.7-9}$ परिचर्यार्हा; Dn_2 $D_{11.12}$ °चारार्थं (for °चारार्हा). — After 2, K_2 D_9 ins. line 2 of 263*, which is followed by 264*.

3 ^{a}) N (except $Ś_1$ $D_{2.4}$) चरंती ($B_{1.3}$ वसंती; $D_{7.9}$ वसंतीं) पांचाली ($D_{7.9}$ °लीं). — B Dn $D_{3.5.10-12}$ G_2 ins. after 3^{ab}: D_6, after 2^{ab}: K_2 D_9 (both om. line 1), after 2:

263* तां देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरस्त्रियः ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ।

[(L. 1) B_4 $D_{5.10-12}$ G_2 चांतःपुरे स्त्रियः. — (L. 2) K_2 $D_{3.6}$ सूतनंदनः; $B_{2.4}$ D_{10} सूतसत्तमः; B_3 D_5 शूरसंमतः; D_9 तदनंतरं (for तु महाबलाः). Ca cites line 2. — After line 2, B_2 *repeats* 3^{ab}.]

K_2 D_9 cont.:

264* सेनापतिर्द्वारदेशं जित्वा संग्राममागतः ।

— ^{d}) G_3 ददृशे (for ददर्श). $B_{1.3-5}$ Dn $D_{5-7.9.11.12}$ द्रुपदात्मजां; S जलजेक्षणां (for °जाननाम्). B_2 द्रुपदस्य निवेशने. — After 3, T_2 G_2 ins.:

265* सारमेयो मन्त्रपूतं वेदिपार्श्वगतं हविः ।

4 ^{d}) D_8 S कामबाणेन (T_2 °बाणैर्नि-)पीडितः. — After 4, S (which om. 5) reads 10–11 (with v. l.).

5 S om. 5. — ^{a}) D_{1-3} स वै. $D_{5-7.9}$ कामाभिसं°. — ^{b}) D_{1-3} °तो गतः; D_8 °गम्य च.

☞ For 6–9 and 12, S (which transp. 10–11) subst. a passage given under v. l. 12.

6 For S cf. v. l. 12. — ^{a}) K Dn $D_{3.7.8.10-12}$

राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ।
रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं
गन्धेन जाता मदिरेव भामिनी ॥ ६
का देवरूपा हृदयंगमा शुभे
आचक्ष्व मे का च कुतश्च शोभना ।
चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे
न चान्यदत्रौषधमद्य मे मतम् ॥ ७
अहो तवेयं परिचारिका शुभा
प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ।
अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते
प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किंचन ॥ ८
प्रभूतनागाश्वरथं महाधनं
समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ ९
ततः सुदेष्णामनुमन्त्र्य कीचक-
स्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ।
उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा
मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ १०
इदं च रूपं प्रथमं च ते वयो
निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ।
अधार्यमाणा स्रगिवोत्तमा यथा
न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ११
त्यजामि दारान्मम ये पुरातना
भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः C. 4. 411 B. 4. 14. 35 K. 4. 16. 33

---

transp. पुरा and मया. — [cd]) $D_{1.3}$ जात्या; Ca जाता (as in text). ❀Cv: नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति [=1. 155. 43; 175. 10]। गन्धे सुपक्वा (cf. Ca जाता = पक्वा)। जात्या उत्कृष्टा।❀ D_8 च सुरेव (for मदिरेव). $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{5.6.10-12}$ Crp (Dev.) भाविनी; D_4 कामिनी; Ca.r भामिनी (as in text).

7 D_2 om. 7^{ab}. For S cf. v. l. 12. — [a]) $B_{4.5}$ $D_{5-7.9.10}$ शुभा (for शुभे). $D_{1.3}$ कां (D_3 का) देवरूपां (D_1 °पा) हृदयंगमामिमां (D_3 °गमानि). — [b]) Dn_1 ह्याचक्ष्व. N (except K D_3; D_2 om.) कस्य (for का च). B Dn $D_{5.11.12}$ कुतोत्र (B_4 कुतः सु-); D_8 कुलस्य. Dn शोभने; $D_{1.3.10}$ भामिनी. — [c]) D_{1-3} दृढं (for चित्तं). $D_{5.7.9}$ वि-; D_8 च (for हि). D_{1-3} कामस्य (for निर्मथ्य). — [d]) N (except K $D_{1-4.10}$) अस्ति (for अद्य).

8 For S cf. v. l. 12. — [a]) B_1 $D_{11.12}$ बतेयं; D_1 न मे स्यात् (for तवेयं). — [b]) D_4 प्रतिमेव; Ca.c.r प्रतिभाति (as in text). D_4 कांचनी; D_8 भामिनी (for मामियम्). — [c]) D_4 अयुक्तमेतत्; D_8 अयुक्तिरूपं. D_{1-4} तु (for हि). $D_{1.3}$ नः (for ते). D_8 om. ते. — [d]) $D_{1.3}$ प्रशास.

9 For S cf. v. l. 12. — [a]) B D_{4-9} सभाजनं; Dn_1 D_{10} महागजं; Dn_2 $D_{11.12}$ महाजनं. — [b]) $Ś_1$ K मधुपान°. — [c]) D_{1-3} °चित्रमुत्तमं; D_4 °रत्नभूषणं. — [d]) D_4 तां त्वियं मम.

10 S reads 10–11 after 4. — [a]) $D_{1.2}$ गतः; $D_{4.8}$ तथा (for ततः). $Ś_1$ $D_{1-4.8}$ अभिमंत्र्य; D_7 अनुमान्य. T G $M_{1-3.5}$ तथा च (G_1 $M_{1.5}$ तु) दृष्ट्वा ज्व(T_2 च)लितां ($M_{1-3.5}$ ज्वलतीं) च (G_1 तु) कीचकः; M_4 तथा ज्वलंतीमवलोक्य की°. — [b]) $Ś_1$ तदा; K_2 $B_{1.2.4}$ $D_{6.7.10}$ तथा (for ततः). $G_{1.3}$ नृपाधिपा°. — [c]) D_5 अनुसांत्व°; S परिसांत्व°. — After 10, B D (except $D_{1.2.4.8}$) T_2 ins. a passage given in App. I (No. 12), which K_2 ins. after 4. 14. 1.

11 Before 11, S ins. कीचकः. S reads 10–11 after 4. — [a]) Dn $D_{11.12}$ T_2 हि; $G_{1.3}$ M तु (for the first च). $Ś_1$ अतुलं; K ह्यतुलं (for प्रथमं). Dn $D_{9.11.12}$ T_2 नवं; $G_{1.3}$ तु ते (for च ते). — [b]) B_3 केवलमेव. B (except B_1) $D_{5.6}$ भाविनि; $D_{7.9}$ भाति; Cv भामिनी. — [c]) B (except B_2) Dn $D_{11.12}$ शुभा (for यथा). — [d]) $D_{2.4}$ न शोभते. $Ś_1$ शोभती सती.

12 For S see below. — [a]) B_2 त्यजानि. $D_{1.3}$ दारा. D_2 या; D_4 यान् (for ये). $D_{4.8.9}$ पुरातनान्. D_2m समयस्तवांतिके. — [b]) K_1 भवंति. $B_{1.3}$ D_2m तव ते (D_2m सततं) भजस्व मां. — $Ś_1$ K_1 D_1 om. 12^{cd}; D_2 reads it in marg. — [cd]) K_2 सर्वतः स्थितः; $D_{4.8}$ दास्यमास्थितः (for दास°). B_4 D_6 सदा भविष्यामि वशो वरानने (D_6 वशस्तवानघे). D_8 अहं तवादेशकरो हि किंकरः स्थाने भव त्वं मम मंडनं गृहे. — After 12, D_9 ins.:

266* त्वदीयसौन्दर्यगुणाकृतं मनो

C. 4. 411
B. 4. 14. 35
K. 4. 16. 33

सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ १२
द्रौपद्युवाच ।
अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।
विहीनवर्णां सैरन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिकाम् ॥ १३
परदारास्मि भद्रं ते न युक्तं त्वयि सांप्रतम् ।
दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ १४

निरर्थकं सुन्दरि जन्म यत्तव ।
☞ For 6–9 and 12, S subst. the foll. passage (reading 10–11 after 4):

267*
(6^a) न त्वं पुरा जातु मयेह दृष्टा
(6^b) राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभे ।
(6^c) रूपेण मे नन्दयसे मनस्त्वं
(7^b) सुगात्रि कस्यासि कुतोऽसि का वा ।
(12^c) दासस्तवाहं पृथुताम्रलोचने
(12^d) वशानुगो वारणखेलगामिनि ।
कन्दर्पवेगाभिहतोऽस्म्यनिन्दिते
खगो वसन्तेष्विव पुष्पमूर्च्छितः ।
त्वमेवमाचारपरीतदर्शना
(8^a) नान्याः स्त्रियः संपरिचर्तुमर्हसि ।
किं राजवेश्मन्यसितायतेक्षणे
करोषि केशान्स्वयमेव भामिनि ।
अन्या हि नार्यस्तव कर्म कुर्युः
प्रतीतरूपास्तव चारुनेत्रे ।
(11^c) अधार्यमाणेव जनेन मञ्जरी
सुगात्रि किं जीर्यसि चारुहासिनि ।
(12^a) त्यजामि दारान्मम ये पुरातना-
(12^{cd}) न्भवामि दासश्च वशानुगश्च ते ।
सुगात्रि मह्यं सुकृतेन ते शपे
यथा मम त्वं हृदये प्रतिष्ठिता ।
ममानुरूपा त्वमनिन्द्यलोचने
स्वयं तथात्मानमिहानुचिन्तय ।
प्रत्यक्षमेतत्तव चारुदर्शने
यथा वयस्तुल्यवपुर्हि चावयोः ।
(9^a) प्रभूतरत्नोपहितं सुभाजनं
(9^d) पैरैर्हि चाद्यैव ममोत्तमं गृहम् ।
प्रासादमालाग्रविशालतोरणं
कुबेरपर्जन्यनिवेशनोपमम् ।
यदस्ति तत्रावसथे मदर्पणं
वसुप्रभावोपगतं ममान्तिके ।
ददामि तत्सर्वमधीरलोचने
त्वमस्य सर्वस्य सुगात्रि भाजनम् ।

[(L. 7) M कंदर्पबाणाभि°. — (L. 9) T G1. 3 M2 त्वमेव मे चारुपरीतदर्शना (G1 °लोचने; M2 °दर्शने); M1. 3 त्वमेवमाचारवती सुदर्शना. — (L. 10) G2 नान्यं स्त्रियं; M1. 2 नार्यस्त्रियः; M3 नान्यां स्त्रियं. — (L. 15) M (except M4) °र्यमाणा विजनेन मं°. — (L. 16) G1. 3 जीवसि; G2 जीव्यसि (for जीर्यसि). — (L. 19) T2 G2 मे (for ते). — (L. 22) M1. 3. 4 तदा; M2 त्वं; M5 तव (for तथा). — (L. 25) M °त्नावसथं. G1. 3 सुशोभनं (for सुभा°). — (L. 26) T2 G2 M4 परे (for पैरैर्). — After line 28, M1 ins.:

268* प्रभूतशय्यासनपानभोजनं
प्रविश्य तत्रैव सुखी चिरं वस ।

— (L. 30) G1. 3 वसुप्रतापोपनतं. M4 मदंतिके.]

S cont. with a passage given in App. I (No. 13).

13 B4. 5 Dn2 D4. 5. 7. 9. 11. 12 सैरंध्री (for द्रौपदी). — ^a) D1. 3 त्वं प्रार्थनीयाम्. B5 D5. 10 मां त्वं हि (D10 वै); D4 सुभगां; S कामार्तः (for इह मां). — ^b) Ca अतिमन्यसे; Cc. v as in text. — ^{cd}) K1 B4 Dn2 D2. 6–9 निहीन°; Dn1 D4. 5. 10 न हीन°; S चतुर्थं°; Ca विहीन° (as in text). B4 D6 सैरिंर्ध्री. S विहीनां (for बीभत्सां). Dn D4 केशकारिणीं. D1. 3 विहीनवर्णा सैरंध्री बीभत्सा केशकारिता. — After 13, S ins.:

269* एतेनैव च वित्तेन यत्नेन च मनोरमा ।
शक्या चान्या त्वया प्राप्तुं स्वजातिकुलवर्धिनी ।
स्वेषु दारेषु मेधावी कुरुते यत्नमुत्तमम् ।
स्वदारनिरतो ह्याशु नरो भद्राणि पश्यति ।
परदाररतो मर्त्यो न च भद्राणि पश्यति ।
न चाधर्मेण लिप्येत न चाकीर्तिमवाप्नुयात् ।
स्वदारेऽभिरतिर्धर्मो मृतस्यापि न संशयः ।
स्वजातिदारा मर्त्यस्य इह लोके परत्र च ।
प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति निवापैस्तर्पयन्ति च ।
तदक्षयं च धर्म्यं च स्वर्ग्यमाहुर्मनीषिणः ।
स्वजातिदारे ये पुत्रा जायन्ते कुलपूजिताः ।
ते क्षेत्रजाश्च पुत्राश्च श्रूयन्ते कुलवर्धनाः ।
तस्मात्स्वदारनिरता भवन्ति पुरुषाः शुभाः ।

[(L. 2) T2 G2 अन्या शक्या. — M om. line 5. — (L. 6) T2 G2 च धर्मेण and च कीर्तिम्. — (L. 8) T2 G2 मर्त्येषु. — (L. 10) T2 G2 धर्मं च. G2 स्वर्गम्.]

14 S reads 14^{ab} after 16 (T2 G2, after 271*). — ^a) D1 भर्तृदारा°; D4 °दारा स्म; G2 M4. 5 परदारो°; Cap °दाराः स्मः; Crp अन्यदाराः स्म; Ca. r as in text (Cr only दारास्मि). — ^b) Dn1 D5. 6 तव (for त्वयि).

परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ।
विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ १५
मिथ्याभिगृध्नो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ।
अयशः प्राप्नुयाद्घोरं सुमहत्प्राप्नुयाद्भयम् ॥ १६
मा सूतपुत्र हृष्यस्व माद्य त्यक्ष्यसि जीवितम् ।
दुर्लभामभिमन्वानो मां वीरैरभिरक्षिताम् ॥ १७

न चाप्यहं त्वया शक्या गन्धर्वाः पतयो मम ।
ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ १८
अशक्यरूपैः* पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि ।
यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ १९
अन्तर्महीं वा यदि वोर्ध्वमुत्पतेः

C. 4. 428
B. 4. 14. 52
K. 4. 17. 19

S नाहं शक्या त्वया सदा (T_2 G_2 त्वयासता; M_3 सदा त्वया). — After 14^{ab}, S ins.:

270* स्प्रष्टुं द्रष्टुं च वा सूत कामदग्धेन चेतसा ।
मां हि त्वमभिमन्वानः सूतपुत्र नशिष्यसि ।
आशु चाद्यैव न चिरात्सपुत्रपशुबान्धवः ।

[(L. 1) G_2 तथा प्राप्तुं (for च वा सूत). — (L. 2) G_2 त्वमवमन्वानः, and विनश्यसि. — (L. 3) G_2 °सहबांधवः.] — ^{c}) S प्रिया हि (for दयिताः). — ^{d}) S तस्मात्त्वं धर्मभाग् (M °वान्) भव.

15 ^{a}) $Ś_1$ $D_{3.8}$ परदारेषु ते; G_3 °दाररता. D_6 तुष्टिर् (for बुद्धिर्). — ^{b}) $D_{1.3.8}$ न तु; Cc जातु (as in text). D_6 कुर्यात्. S transp. जातु and कार्या. — ^{c}) D_4 S om. हि. D_5 तु (for हि). — ^{d}) $Ś_1$ $B_{1.4}$ Dn $D_{3.5.7.9-12}$ सुपुरुष°; B_2 सुचलित°; D_2 सपुरुष°.

16 ^{a}) B_3 D_7 Ca °भिगृद्धो; D_1 मिथ्यागर्द्धनो (sic); T G °भिलाषी; M °वृत्तिस्तु; Cc.s.v °भिगृध्नो (as in text). Cr cites गृद्धः, Crp (Sr.) गृध्नुः. D_8 मिथ्याचारो नरः पापो. — ^{b}) S कामात्मा. $Ś_1$ K $D_{1-3.6.8.10}$ लोभमा°; B_4 पापमोहितः; Dn_2 $D_{11.12}$ मोहसं°. — ^{cd}) D_5 लोके (for घोरं). B Dn $D_{5.11.12}$ महद्वा; D_{1-3} तथैव; D_8 प्राप्नुयात् (for सुमहत्). $D_{1-3.8}$ सु- (D_8 च) महद्भयं; D_4 भयमेव च; D_6 प्राप्नुते भयं. S अधर्ममयशश्चापि (M °शो घोरं) प्राप्नुयाच्च महद्भयं. — After 16, K_2 B Dn $D_{3.5-7.10-12}$ ins. a passage given in App. I (No. 14); while T_2 G_2 ins.:

271* परदाररतेः पुंसः संततिस्तस्य नश्यति ।
पतन्ति पितरश्चैव स्वयं पश्चात्पतत्यधः ।

S reads 14^{ab} (followed by 270*) after 16 (T_2 G_2, after 271*).

17 S om. 17^{ab}. Before 17, B D (except $D_{2.4.8.9}$) ins. सैरन्ध्र्युवाच. — ^{a}) K_2 B Dn $D_{4-6.8.11.12}$ Cr मुह्यस्व; Crp कृष्यस्व; Ca हृष्यस्व (as in text). D_7 सूतपुत्र प्रहृष्यस्त्वं. — ^{b}) D_{1-4} मा त्वं; D_5 मा च; D_{10} परि- (for माद्य). Dn_1 D_4 त्यक्ष्यस्व(!). D_6 मात्यत्याक्षीस्त्वजी°. — B_4 *repeats* 17^{cd} (with v. l.). — ^{c}) $Ś_1$ K अलभ्यामिति वै मत्वा; B Dn $D_{11.12}$ जानीहि पंचभिर्नित्यं (Dn $D_{11.12}$ °र्वीरैर्); B_4 (second time) अलभ्यामपि सर्वैश्च; $D_{5.7.9}$ अलभ्यामभि(D_7 °पि)मन्वानो (D_5 °मत्वा वै). — ^{d}) B_2 Dn $D_{11.12}$ नित्यं माम् (for मां वीरैर्). K_2 अभ्यरक्षितां; D_8 रक्षितां सदा. — After 17, S ins.:

272* पतिष्यस्यवशस्तूर्णं वृन्तात्तालफलं यथा ।

$M_{1.2}$ cont.:

273* कामवेगोद्धताङ्गेन स्प्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।

18 ^{a}) B (B_3m as in text) Dn $D_{4-7.11.12}$ Ccp लभ्या; Cc शक्या (as in text). — After 18^{a}, T G ins.:

274* स्प्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।
कामवेगोद्धताङ्गेन,

which is a transp. of 273*. — ^{c}) B_3 निहन्युः संक्रुद्धाः; D_3 विहं[? हिं]स्युः कुपिताः; $D_{5.7.9}$ हन्युः प्रकुपिताः. — ^{d}) B_2 $D_{4.6}$ साध्वसं; B_3 तदलं; B_4 तद्बलात्; $D_{7.9}$ शूरास्त्वां (D_7 °स्त्वं); Ca.r साध्वलं (as in text). Cc cites अलं. $Ś_1$ Cr विनीनशः; Cc.rp as in text. S सानुबन्धममर्षिणः (T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ °र्षणाः). — After 18, K_2 ins.:

275* कोऽयं कण्ठे शिलां बद्ध्वा तर्तुमिच्छति सागरम् ।
केन शक्यं विषं भोक्तुं चास्यते पुरुषाधम ।;

while S ins.:

276* सीतार्थं हि दशग्रीवं यथा रामः सबान्धवम् ।
पतिष्यसि तथा मूर्ख पाताले क्रूरदर्शने ।

[(L. 1) $M_{1.3}$ सानुबन्धममार्षिणं (for the posterior half). — After line 1, $M_{1.3}$ ins.:

277* रामो हत्वा तु मुदितस्तथा त्वां पतयो मम ।

— (L. 2) G_2 घोरदर्शने.]

19 S reads 19^{ab} after 19^{cf}. — ^{a}) N अशक्य(D_{1-3} °सह्य; D_8 °गम्य)रूपं; S अभव्यरूपैः. D_{1-3} यत्कर्म (for पुरुषैः). — ^{b}) B_3 D_8 G_3 अर्हसि (for इच्छसि). D_{1-3} मा त्वं तत्कर्तुमि°. — ^{d}) $Ś_1$ K स्थ($Ś_1$ स्थू)लस्थः; D_8 कूट°; T_1 G M_5 तीर°; M_{1-4} कूप°. $Ś_1$ K B_2 कूलमुत्तमं; D_8 कूटमुत्तरं; T_1 $G_{1.2}$ M_5 कूपमुत्तरन्; G_3 कूपकं तरन्; M_{1-4} तीरमुत्तरन्. Ca cites उत्तरं. — ^{ef}) D_4 बाहुभ्यां (for मन्दात्मा). — $D_{2.8.10}$ तद्वत्त्वं (for तथा त्वं). K D_7

C 4. 428
B. 4. 14. 52
K. 4. 17. 19

समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ।
तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि
प्रमाथिनो देवसुता हि मे वराः ॥ २०
त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः
किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।
किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु-
श्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कर्तुमर्हसि; $B_{1.3}$ Dn_2 $D_{6.11.12}$ तर्तुमि°; D_4 अपि कीचक. S यथा लंघितुमिच्छेत तथैव त्वन्मनोगतं.

20 For S cf. v. l. 21. — ^{b}) D_6 पारेसमुद्रं (for समुद्र°). D_4 वाभिधावसि. — ^{c}) B_4 $D_{6.8}$ तेभ्यो (for तेषां). D_5 विमोक्तुमर्हसि. — ^{d}) D_8 शूराश्च मे (for प्रमा°). B_4 D_5 ते वराः; Dn $D_{11.12}$ खेचराः; Cv मे वराः (as in text).

21 For S see below. — ^{b}) D_{1-3} बलादिव; T_1 किं मादृशीं (for किं मां दृढं). D_6 भृशं (for दृढं). — D_6 ins. after 21^{ab}: K_2 Dn D_2(marg.)$._{11.12}$, after 21:

278* तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि
गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ।
न वर्तते कीचक ते दृशा शुभं
या तेन संजीवनमर्थयेत सा ।

[Only Cn.s comment on this stanza. — (L. 1) D_6 प्रार्थयसे न ते भृशं. Cnp न मे भुवि. — (L. 2) D_2m राजा कदा (for गत्वा दिवं). — (L. 3) K_2 $D_{2.6}$ नि॰ (for न). D_2 वर्ततां. K_2 कीचक नेदृशी शुभा. — (L. 4) K_2 त्यजेय संजीवितमस्तु मे प्रियं; $D_{2.6}$ जातं शिवं (D_2 त्यजष्यति) जीवितमद्य सुप्रियं. Cs.np या ते च संजीवनमर्थयत्तं.]

K_2 D_2 cont.:

279* पापं न वेत्सि न नयं दुरात्म-
न्दुर्वृत्तबुद्धे किल कीचकाधम ।

[(L. 1) D_2 प्रभवं (for न नयं). — (L. 2) K_2 °बुद्धेरिव.]

— ^{c}) Ś1 हृषितो; K_1 सुपितो; K_2 ह्युचितो (for शयितो). — ^{d}) Ś1 B_4 $D_{4-6.8.10}$ जिघृक्षन्निव.

☞ For 20–21, S subst.:

280* यो मामज्ञाय कामार्तः अबद्धानि प्रभाषते ।
अशक्तस्तु पुमाञ्शैलं न लङ्घयितुमर्हति ।
पतन्हि पातालमुखे महोदधौ
(20^{a}) क्षितिं प्रविष्टो यदि चोर्ध्वमुत्पतेत् ।
दिशः प्रपन्नो गिरिगह्वराणि वा
गुहां प्रविष्टोऽन्तगतोऽपि वा क्षितेः ।
जुहृअपन्वा प्रपतन्गिरेस्तटे
हुताशनादित्यगतिं गतोऽपि वा ।
भार्यावमन्ता पुरुषो महात्मनां
(20^{c}) न जातु मुच्येत कथंचनाहतः ।
मोघं तवेदं वचनं भविष्यति
प्रतोलनं वा तुलया महागिरेः ।
(21^{cd}) त्वं तारकाणामधिपं यथा शिशु-
र्न मां बलात्प्राप्स्यसि दुर्लभां सतीम् ।
दाराभिमर्शी पुरुषो महात्मनां
गत्वापि देवाञ्शरणं न विन्दति ।
इमां मतिं कीचक मुञ्च कामिनां
मा नीनशो जीवितमात्मनः प्रियम् ।
हुताशनं प्रज्वलितं महावने
निदाघमध्याह्न इवातुरः स्वयम् ।
प्रवेष्टुकामोऽसि वधाय चात्मनः
कुलस्य सर्वस्य विनाशनाय च ।
न देवगन्धर्वमहर्षिसंनिधौ
न नागलोकेऽसुरराक्षसालये ।
इह स्थितां मामवमत्य चेतसा
न जीवितार्थे शरणं त्वमाप्स्यसि ।

[(L. 1) G_2 $M_{4.5}$ प्रभाषसे. — T $G_{3.4}$ om. line 2. — (L. 6) $G_{2.3}$ °ष्टोंतरितो. G_2 क्षितौ. — (L. 9) G_2 $M_{2.3}$ भार्याभिमर्शी; $M_{4.5}$ °भिमंता. — G_4 (hapl.) om. lines 10–15. — After line 14, T_1 ins.:

281* त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः
किं मादृशीं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।

— After line 18, T_1 G ins.:

282* त्वं कालपाशं प्रतिमुच्य कण्ठे
प्रवेष्टुमिच्छस्यथ दुष्प्रवेशम् ।

— (L. 22) G कुलस्य धर्मस्य. — (L. 25) G गूढस्थितां; $M_{2.3}$ गृहस्थितां.]

Colophon. — *Sub-parvan:* $B_{2.4.5}$ Dn $D_{5.8.10-12}$ M_{1-3} Cr कीचकवध. — *Adhy. name:* D_{1-3} कीचकप्रतिषेधः; D_4 कीचकवाक्यं; D_5 द्रौपदीवाक्यं; M_{1-3} द्रौपदीप्रत्याख्यानं; M_5 द्रौपदीवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 B_4 $D_{6.7.9.10}$ 13; D_8 S 16; D_5 14.

सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ।
प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ ४. १४. १७.

१४

वैशंपायन उवाच ।
प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ।
अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १
यथा कैकेयि सैरन्ध्र्या समेयां तद्विधीयताम् ।
तां सुदेष्णे परीप्सस्व माहं प्राणान्प्रहासिषम् ॥ २
तस्य तां बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ।
विराटमहिषी देवी कृपां चक्रे मनस्विनी ॥ ३
स्वमर्थमभिसंधाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च ।
उद्वेगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४
पर्विणीं त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नं च कारय ।
तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५
तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहाम् ।
सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि ॥ ६
कीचकस्तु गृहं गत्वा भगिन्या वचनात्तदा । C. 4. 437 B. 4. 15. 7 K. 4. 18. 82

14

1 a) S च (M तु) पांचाल्या (for राजपुत्र्या). — b) Here and in the sequal Ś1 K1 uniformly सुदोष्णा for सुदेष्णा. K2 पुनस्तां (for सुदेष्णां). S कीचकः काममोहितः. — After 1^{ab}, S (M om. line 1) ins.:

283* प्रविश्य राज्ञो भवनं भगिन्या अग्रतः स्थितः ।
सोऽभिवीक्ष्य सुकेशान्तां सुदेष्णां भगिनीं प्रियाम् ।

— d) M स्वचित्ते (for घोरेण). D5 अति-; D8 अपि-; Cv अभि- (as in text). — After 1, K2 ins. a passage given in App. I (No. 12), followed by a *repetition* of 1^{ab}; while S ins.:

284* स तु मूर्ध्न्यञ्जलिं कृत्वा भगिन्याश्चरणावुभौ ।
संमोहाभिहतस्तूर्णं वातोद्धूत इवार्णवः ।
प्रोवाच हि सुदुःखार्तो भगिनीं निःश्वसन्मुहुः ।
अव्यक्तमृदुना साम्ना शुष्यता च पुनः पुनः ।

[(L. 1) T2 G2 च (for तु). G3 स मूर्धन्यंजलिं. M1.2 चरणांबुजौ. — (L. 2) T2 G3 स मोहाभि°. G1 M4 वातोद्धूर्णे. — (L. 3) M4 मुखेन परिशुष्यता (for भगिनीं निः°).]

2 Before 2, B1.4 D1–3.5.6 S ins. कीचक उवाच (S om. उवाच). — ab) S सुदेष्णे (for कैकेयि). K2 B3 Dn D2.5–7.9.11.12 सैरंध्री समे(B3.4 D5.6 मामि)यात्; D1.3 सैरंध्र्याः समयं. S संगच्छेयं सकामया (for समेयां तद्वि°). — After 2^{ab}, N ins.:

285* येनोपायेन सैरन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी ।

— c) Ś1 B Dn D4.9–12 तं (D4 तत्) सुदेष्णे; D1–3 सुदेष्णे तत्. S तथा शीघ्रं कुरुष्वाद्य. — d) B5 D1–3.9 T2 M3 नाहं प्राणान्; Dn1 D11.12 मोहात्प्राणान्; Dn2 प्राणान्मोहात्; D7 M2 अहं प्राणान्. K2 D2 जहामि वै (D2 मे); D1.7.9 T G2 M3 अहासिषं; D3 जहासिषं. — After 2, S ins. a passage given in App. I (No. 15).

3 Before 3, N ins. वैशं° उ°. S om. 3–4. — ab) Dn D11.12 सा; D4 ताः (for तां). D8 transp. तस्य and तां. Ś1 (by transp.) वाचं श्रुत्वा; D4 श्रुत्वा वाचो; D8 तस्य वाचा. D8 तथा (for तदा). — c) D8 शुश्राव मत्स्यदेवी सा. — d) D1.3 क्रियां; D2 प्रियां (for कृपां).

4 S om. 4 (cf. v. l. 3). — a) Ś1 Dn स्वमंत्रम्; Cv स्वमर्थम् (as in text). K2 अपिसंधाय; Dn2 D5.7.9.11.12 अनुसं°; D3 °संख्याय; Cv अभिसं° (as in text). — b) B3 D1–4.8.10 अभिचिंत्य. — c) B1.2.5 Dn D8.11.12 उद्योगं; Cv उद्वेगं (as in text).

5 Before 5, K2 B2.4 D1–3.5.6 ins. सुदेष्णोवाच. — a) Ś1 K2 B Dn D2.5–9.11.12 पर्वणि त्वं; K1 यक्षिणीं (sic) त्वं; D1 पार्विणिं त्वं; D4 पार्वतीं त्वं; D10 पार्वणेंदुं; S किंचित्कार्यं (M1–4 °त्कृत्यं); Cv पार्वरीणं; only D3 exactly as in text! Cc.r.s cite पर्वणि, Crp पर्वणीं. D1.3 समुद्यस्य. — After 5^{ab}, S ins.:

286* कृते चान्ने सुरायां च प्रेषयिष्यसि मे पुनः ।

— c) D8 तत्रेमां; S तामहं. — d) S मध्वन्नार्थं (for सुराहारीं). K1 तवांतिकात्; D5 °तिके.

6 a) D3.4 S ततः (for तत्र). D3 संप्रेक्षितां; D4 तु प्रे°. D1.3 त्वेनां; D7.9 एतां. — b) Ś1 B Dn D1–4.6.10–12 Cc.s निरवग्रहे. — c) D1.3 परिसांत्व (D1 °त्वय hypermetric!); D2 सांत्वये त्वं. S यथान्यायं. — d) K B Dn2 D10.12 सांत्वमाना; D2 साध्यमाना; D3 सांत्वनाय. Ś1 D1–3 रमेद्यथा; K2 रमेदिति; D6 रमिष्यसि; D7 च रंस्यते. S यदि साम (T2 G2 साम्ना; G1 सा न; G3 सामं; M1 सा स) सहिष्यति (G1.3 °ते). — After 6, S ins.:

287* सद्यः कृतमिदं सर्वं शेषमत्रानुचिन्तय ।

7 For S see below. — a) B1.3 एवमुक्तः स निष्क्रम्य; B2.4.5 Dn D5.7.9.11.12 इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य; B3 m D1–3.8.10 कीचकस्तु विनिष्क्रम्य; D4 कीचकोथ विनिष्क्रम्य;

C. 4. 437
B. 4. 15. 7
K. 4. 18. 33

सुरामाहारयामास राजार्हां *सुपरिस्रुताम् ॥ ७
आजौरभ्रं च सुभृशं बहूंश्चोच्चावचान्मृगान् ।
कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् ॥ ८
तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।
सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९

सुदेष्णोवाच ।

उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १०

द्रौपद्युवाच ।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११
न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि ।
कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२
त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।

D$_6$ एतच्छ्रुत्वा तु निष्क्रम्य. — ^{b}) B (except B$_1$) D$_{1-3}$. ‍$_{9-10}$ भवनात् (for वचनात्). Ś$_1$ K तथा. D$_6$ भगिनी-भवनात्ततः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ सुपरिश्रुतां; B$_3$m Crp स परिस्रुतां; the rest of N (incl. Cc.r; for K$_2$ see below) सुपरिष्कृतां. K$_2$ (corrupt) राजाहारां पुरस्कृतां. — For 7, S subst.:

288* सुदेष्णयैवमुक्तस्तु कीचकः कालचोदितः ।
त्वरमाणः प्रचक्राम स्वगृहं राजवेश्मनः ।
आगम्य च गृहं रम्यं सुरामन्नं चकार ह ।

[(L. 1) T$_1$ M (except M$_5$) काममोहितः. — (L. 3) G$_3$ शीघ्रं (for रम्यं).]

8 B$_{2-4}$ D$_{5.6}$ read 8^{ab} *twice*, first as in text (with v. l.), and again as in Dn (with v. l.). — ^{a}) Ś$_1$ K B$_{1-4}$ (B$_{2-4}$ second time) Dn D$_{4-12}$ (D$_{5.6}$ second time) भक्षां(*or* °क्ष्यां)श्च (K$_2$ °स्तु) विविधाकारान्; B$_4$ (first time) आजोरणं च सु°; D$_{1-3}$ आजं शौ(D$_2$ सौ)करमन्यच्च; D$_6$ (first time) आजौ बभ्रुं च सु°; S अजैलकं च सुकृतं (G$_2$ °तान्). Cc cites आजं and बभ्रुं. — ^{b}) B$_2$ (first time) ह्रस्वांश्चो°; D$_{1.3}$ भक्ष्यांश्चो°; G$_1$ बहुशो°. B$_2$ (second time) om. च. B$_{1.4}$ (second time) Dn D$_{11.12}$ तदा; B$_{2.3}$ D$_6$ (all second time) तथा; D$_{10}$ अपि (for मृगान्). D$_6$ (first time) बहु चोच्चावचं तथा. — K$_1$ om. 8^c–9^b. — ^{d}) Ś$_1$ B D (except D$_{1-3}$) M (except M$_4$) अन्नं पानं. Ś$_1$ B D$_{4-9}$ च शोभनं; Dn$_2$ D$_{11.12}$ च भोजनं; S सुसंस्कृतं.

9 For S see below. K$_1$ om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś$_1$ तस्मिन्गते. K$_2$ महादेवी. — ^{c}) D$_7$ द्रौपदीं (for सुदेष्णा). — ^{d}) B$_4$ सैरिंद्रीं (here as elsewhere) कीचकं प्रति. — For 9, S subst.:

289* त्वरावान्कालपाशेन कण्ठे बद्धः पशुर्यथा ।
नावबुध्यत मूढात्मा मरणं समुपस्थितम् ।
आनीतायां सुरायां तु कृते चान्ने सुसंस्कृते ।
कीचकः पुनरागम्य सुदेष्णां वाक्यमब्रवीत् ।

कीचकः ।

मधुमांसं बहुविधं भक्ष्याश्च विविधाः कृताः ।
सुदेष्णे ब्रूहि सैरन्ध्रीं यथा सा मे गृहं व्रजेत् ।
केनचित्त्वद्य कार्येण त्वर शीघ्रं मम प्रियम् ।
अहं हि शरणं देवं प्रपद्ये वृषभध्वजम् ।
समागमं मे सैरन्ध्र्या मरणं वा दिशेदिति ।

वैशंपायनः ।

सा तमाह विनिःश्वस्य प्रतिगच्छ स्वकं गृहम् ।
एषाहमपि सैरन्ध्रीं सुरार्थं तूर्णमादिशम् ।
एवमुक्तस्तु पापात्मा कीचकस्त्वरितं पुनः ।
स्वगृहं प्राविशच्छीघ्रं सैरन्ध्रीगतमानसः ।
कीचकं तु गतं ज्ञात्वा त्वरमाणा गृहं स्वकम् ।
सैरन्ध्रीं तत आहूय सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

[(L. 2) G$_1$ M नावबुध्यति. — (L. 5) G$_1$ मद्यं; G$_3$ मद्य- (for मधु-). — (L. 7) M transp. मम and प्रियम्. — (L. 8) T$_1$ G$_2$ प्रपद्येहं (T$_1$ °यं) वृषध्वजं. — (L. 9) T G$_2$ दिशेति च. — (L. 10) G$_3$ transp. स्वकं and गृहम्. — (L. 11) M सुरार्थे. — (L. 13) G$_{1.3}$ तूर्णं (for शीघ्रं). T G$_2$ °चेतनः (for °मानसः). — (L. 14) T G$_{1-3}$ transp. गृहं and स्वकम्. — (L. 15) M ततः सैरंध्रिमाहूय.]

10 D$_{1-3}$ G$_{1.2}$ M om. the ref. — ^{a}) S गच्छ सैरंध्रि मत्प्रीत्या. — ^{c}) B$_3$m S सुराम् (for पानम्). Ś$_1$ K D$_{1-3}$ आहर (for आनय). S सुश्रोणि. D$_4$ सुरामहारय क्षिप्रं. — ^{d}) S तृषिताहं विलासिनि (T G °नी). — After 10, S ins.:

290* वैशंपायनः ।
सुदेष्णयैवमुक्ता सा निःश्वसन्ती नृपात्मजा ।
अब्रवीच्छोकसंतप्ता नाहं तत्र व्रजामि वै ।
सूतपुत्रो हि मां भद्रे कामात्मा चाभिमन्यते ।

11 S om. the ref. B$_{4.5}$ Dn D$_{4-6.11.12}$ सैरं(B$_4$ D$_6$ °रिं)ध्र्यु(B$_4$ °द्यु)वाच. — ^{b}) B$_{1-3}$ कीचकस्य (for राजपुत्रि). D$_{1.3}$ निकेतनं. — ^{c}) D$_{1-3}$ देवि; S भद्रे (for राज्ञि).

12 Dn$_1$ (hapl.) om. 12^c–13^d; S om. 12. — ^{b}) =

प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भामिनि ॥ १३
कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः ।
सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ॥ १४
सन्ति बह्व्यस्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः ।
अन्यां प्रेषय भद्रं ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५

सुदेष्णोवाच ।

नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

इत्यस्याः प्रददौ कांस्यं सपिधानं हिरण्मयम् ।
सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ।
प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७

द्रौपद्युवाच ।

यथाहमन्यं पाण्डुभ्यो नाभिजानामि कंचन ।
तेन सत्येन मां प्राप्तां कीचको मा वशे कृथाः ॥ १८ C. 4. 448 B. 4. 15. 18 K. 4. 18. 55

13[d]. B3.4 D5.6.10 भाविनि (B4 °नी) (for भामिनि).

13 Dn1 om. 13 (cf. v. l. 12). — [ab]) B2 om. च. Dn2 D11.12 transp. चैव and देवि. Ś1 K B4 D4.7.9 मे (for स). S समयश्च कृतो भद्रे त्वया (G1 M1-3 यथा) प्रथमसंगमे. — [cd]) Ś1 प्रविशंत्यैव वै. D4 यथा (for मया). K1 सार्धं (for पूर्वं). B1.4 D5.6.11.12 भाविनि (B4 °नी). S त्वया नि(T1 G1.3 तदानीं; T2 M2.4.5 तथा नि-; M3 तदा नि)वसमानायां (M1-3 °माना वै) यथाहं नान्यचारिणी. — 13[d]=12[b].

14 [a]) Ś1 K2 Dn1 D6.8.10 M1-3 तु (for च). K1 कीचकश्चकमे कांते. — [b]) Dn2 D11.12 मदनदीपितः; G1.3 °मोहितः. — [c]) D5 स न मृष्यति मां दृष्ट्वा; D7.9 दृष्ट्वाभिमंस्यते (D7 भर्त्स्यंते) सो (D7 -सौ) मां; S स मामिहागतां दृष्ट्वा. — [d]) S व्यवस्यति निराकृतिः (T2 G2 °तिं). — After 14, S ins.:

291* कथं नु वै तत्र गतां मर्षयेन्मामबान्धवाम् ।

15 [a]) D1-3 संति चान्याः; S (by transp.) बह्व्यः संति. Dn2 D11.12 तु ते (for तव). D4 संति ते बहवः प्रेष्याः. — [b]) G1 तवागताः; G3 M5 तवानुगाः (for वशा°). — [c]) D1.3.8 अन्यान्; D2.10 अन्याः; D4 तास्त्वं. S कैकेयि (for भद्रं ते). — [d]) Ś1 मामवमन्यते; K मामभि°. S रक्ष्या ह्यह(T1 G1.3 सरंक्ष्याह)मिह त्वया. — After 15, S ins.:

292* कीचकस्यालयं देवि न यामि भयकम्पिता ।
यद्यस्त्यन्यच्च ते कर्म करोम्यतिसुदुष्करम् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता तु पाञ्चाल्या दैवयोगेन कैकयी ।
तां विराटस्य महिषी क्रुद्धा भूयोऽन्वशासत ।

[(L. 2) T2 G2.3 मे (for ते). M1 यद्यन्यद्विद्यते कर्म.]

16 [a]) K2 न वै त्वां; D4.6.8 नैवं त्वां. Ś1 न चैव त्वां तु हिं°. — [b]) K Dn D6.7.9.10 संप्रेषिता (for °तां). — For 16, S subst.:

293* कीचकं त्वेव गच्छ त्वं बलात्कारेण चोदिता ।
नास्ति मेऽन्या त्वया तुल्या सा त्वं शीघ्रतरं व्रज ।
अवश्यं त्वेव गन्तव्यं किमर्थं मां विलम्बसि ।
शीघ्रं गच्छ त्वरस्वेति मत्प्रीतिवशमाचर ।
न हीदृशो मम भ्राता किं त्वं समभिशङ्कसे ।

[(L. 1) T2 G1.3 चैव; M3-5 दे वि (for त्वेव). M गच्छस्व. — (L. 2) G1.3 M2.5 मे (for त्वं). — (L. 3) T G1.2 एव (for त्वेव). M गंतव्ये. G3 M2 वा; M1.3.5 त्वं (for मां). T G3 M2.4 विवक्षसि (for विलम्बसि). — (L. 4) M1-3 त्वरस्वेह. — (L. 5) M1.2 किं तं त्वमभि°.]

17 N om. वैशं° उ°. — After वैशं°, S (which om. उवाच) ins.:

294* उक्त्वा चैनां बलाच्चैव विनियुज्य प्रभुत्वतः ।

— [a]) B1.2 Dn D4.8.9.11.12 इत्युक्त्वा. B1.3.5 Dn D2.11.12 पात्रं; Ca काश्यं; Cv.rp कांश्यं; Cap.c.r.v कांस्यं (as in text). ❀ Cv: कशस्येदं निक्षेपणस्थानं कांश्यं पात्रम्। छान्दसत्वाद्बिन्दुयोगः। ❀ S भाजनं प्रददौ चास्यै. — [b]) K M5 सविधानं; D1.3 सोप°; D10 संप्र°; T1 G M4 Ca सापि°; M1-3 पिधानं च; Cc as in text. — After 17[ab], S ins.:

295* या सुजाता सुगन्धा च तामानय सुरामिति ।

— [c]) D4 सुदती (for रुदती). — [d]) Ś1 B3.4 D1-4.6 Cc.r देवं; K देवी (for दैवं). D2.7 शरणमेयुषी. S वेपन्ती (M °ती) द्रुपदात्मजा. — [ef]) S दैवते(T1 G1.3 देवता)भ्यो नमस्कृत्य (M °त्वा) श्वशुरेभ्यस्तदा(M3-5 °था)-ब्रवीत्.

18 Dn D11.12 G3 सैरंध्री (for द्रौपदी). — [a]) B4 Dn D3.10-12 भर्तृभ्यो; S पार्थे° (for पाण्डु°). — [b]) G1 न हि जानामि; G3 नाहं जा°. Ś1 D9 किंचन; S मानवं. D8 न जानामि कथंचन. — [c]) S दृष्ट्वा (for प्राप्तां). — [d]) K वशीकृथाः; D4.6 वशेकरोत्; S वशं नयेत्; only Ś1 D1-3 as in text! B Dn D5.7-12 मा कुर्यात्कीचको वशे. — After 18, S (except M1) ins.:

296* यथाहं पाण्डुपुत्रेभ्यः पञ्चभ्यो नान्यगामिनी ।
तेन सत्येन मां दृष्ट्वा कीचको मा वशं नयेत् ।

[(L. 1) M (except M1) नान्यचारिणी.]

C. 4 449
B. 4. 15. 19
K. 4. 19. 3

वैशंपायन उवाच ।
उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमबला ततः ।
स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ॥ १९
अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ।
तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २०
तां मृगीमिव वित्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् ।
उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

कीचक उवाच ।
स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १
सुवर्णमालाः कम्बूश्च कुण्डले परिहाटके ।
आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ॥ २
अस्ति मे शयनं शुभ्रं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।

Thereafter S ins. a colophon, relegating stanzas 19-21 to the next adhy.

19 After वैशं°, S (which om. उवाच) ins.:

297* अकीर्तयत सुश्रोणी धर्मं शक्रं दिवाकरम् ।
मारुतं चाश्विनौ देवौ कुबेरं वरुणं यमम् ।
रुद्रमग्निं भगं विष्णुं स्कन्दं पूषणमेव च ।
सावित्रीसहितं चैव ब्रह्माणं पर्यकीर्तयत् ।
इत्येवं मृगशावाक्षी सुश्रोणी धर्मचारिणी ।

[(L. 2) M4.5 चैव (for देवौ). G3 कुबेरवरुणौ. — (L. 3) G1 श्रियं (for स्कन्दं).]

— ^{b}) Ś1 B3.4 D5.6 अवशा; Dn2 D1.3 अचला (for अबला). S तदा. D4 °र्तमवलोक्य च. — ^{cd}) K1 subst. 21^{ab} for 19^{cd}, repeating 21^{ab} in its proper place. D4 तत्तस्यास्; G3 M1.4 तदस्यास्; M2.3.5 तदास्यास् (for स तस्यास्). K3 व्यबुद्धयत्; D8 -वबुद्धमान्; D10 M4.5 -नुबुद्धवान् (for ऽवबुद्धवान्). D1-3 तत्तस्याश्चिंतित सूर्यस्तत्र सर्वं बुबोध ह.

20 ^{c}) Ś1 K1 तदेनां; B2 D8 T1 तत्रैनां; D1.3 तथैनां; M स चैनां. G1.3 न जहात्; M न जहौ (M5 नाजहत्). D4 न चैनां चाजहत्तत्र. — ^{d}) D1-3 M1-4 सर्वावस्था(M4 °स्थ)मनिं°. — After 20, S ins.:

298* सा प्रतस्थे सुकेशान्ता त्वरमाणा पुनः पुनः ।
विलम्बमाना विवशा कीचकस्य निवेशनम् ।

21 ^{a}) B D (except D4.5.10) संत्रस्तां. — ^{b}) T1 G1.3 transp. दृष्ट्वा and कृष्णां. M हृष्टः (for कृष्णां). B2 अनिंदितां; D6 सुशोभनां; S (except M1-3) समागतां (for समीपगाम्). — ^{c}) D4.7 उपातिष्ठत्. D1-3 तदा (for मुदा). S उत्पपातासनात्तूर्णं. — ^{d}) M (except M4) सागरे (for पारगः). — After 21, S ins.:

299* श्लक्ष्णं चोवाच वाक्यं स कीचकः काममोहितः ।

Colophon. — *Sub-parvan:* K1 B2.4.5 Dn D8-12 M1-4 कीचकवध. — *Adhy. name:* B4 कीचकालयगमनं; D1-3 M1-4 द्रौपदीप्रेषणं (D1-3 °णः); D4 द्रौपदीकीचकसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B4 D6 14; D5.9 15; S 17. — *S'loka no.:* D1 21.

15

1 S om. the ref. (cf. v. l. 4. 14. 18). — ^{a}) B3 वरारोहे; D5 सुप्रकाशे; D10 -स्तु कल्याणि (for सुकेशान्ते). — ^{c}) S साधु मे (for स्वामिनी). D3 त्वमनुप्राप्या; D8 त्वं परिक्रम्य; D10 त्वं मम प्राप्ता; T G समनुप्राप्ता. — ^{d}) D1-3 यथेप्ससि (D3 °प्सितं) (for मम प्रियम्). S चिरस्य भवनं शुभे. — After 1, S ins.:

300* कुरुष्व च मयि प्रीतिं वशं चोपानयस्व माम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मे भोगान्स्वदर्थमुपकल्पितान् ।

2 ^{a}) D6-8 सुवर्णमालां; D10 °माल्य-. Ś1 K1 B1.4 D4.6-8.11.12 कंबूंश्च. Ca cites कम्बून्, Cv कम्बूः (as in text). S सर्वरत्नमयीं मालां. — ^{b}) K1 D1.2.4.5.7 Cv परिहारके; S च हिरण्मये; Ca.s as in text. — After 2^{ab}, N ins.:

301* नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नं च शोभनम् ।

[=(var.) 1. 67. 2^{cd}. — D2 नानारत्नमये. D6 सुभ्रु. K मणिरत्नानि. K B2.4 D8.10 शोभने.]

— ^{cd}) B1-3 D10 आहरं तव; B4 आभरं चैव; D5 भूषणानि च; D6 आभरणानि च; D7.9 आहृतानि च (for आहरन्तु च). Cc cites आहरं. D1-3 तत्र प्रेष्याः (for च वस्त्राणि). D1.10 कौशिक्यान्य°; D3-6.9 कौशेयान्य°; D8 कोशजान्य° (for कौशिकान्य°). Ca cites कौशेयानि. S वासांसि चंदनं

एहि तत्र मया सार्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।
पानमानय मे क्षिप्रं पिपासा मेति चाब्रवीत् ॥ ४

कीचक उवाच ।

अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः परिस्रुतम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् । C. 4. 456 B 4. 16. 5 K. 4. 19. 21

माल्यं धूपशुद्धां च वारुणीं. — After 2, S ins.:

302* प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विहरस्व यथेच्छसि ।
प्रीत्या मे कुरु पद्माक्षि प्रसादं प्रियदर्शने ।

3 ^{ab}) B D दिव्यं (for शुभ्रं). S स्वास्तीर्णमस्वच्छयनं सितसूक्ष्मोत्तरच्छदं. — ^{c}) S अत्रारुह्य (for एहि तत्र). — ^{d}) S पिबेमां वरवारुणीं. — After 3, S ins.:

303* वैशंपायनः ।
स मूढः कीचकस्तत्र प्राप्तां राजीवलोचनाम् ।
अब्रवीद्द्रौपदीं दृष्ट्वा दुरात्मा ह्यात्मसंमतः ।
कीचकः ।
भजस्व मां विशालाक्षि भर्ता ते सदृशो ह्यहम् ।
उपसर्प वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ।
वैशंपायनः ।
कीचकेनैवमुक्ता तु पाञ्चाली वरभाषिणी ।
अब्रवीन्न ममाचारमीदृशं वक्तुमर्हसि ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुं श्वपाकेनेव ब्राह्मणी ।
मा गमिष्यसि दुर्बुद्धे गतिं दुर्गान्तरान्तराम् ।
यत्र गच्छन्ति बहवः परदाराभिमर्शकाः ।
नराः संभिन्नमर्यादाः कीटवच्च गुहाशयाः ।

[(L. 2) M कृष्णां (for दृष्ट्वा). — (L. 5) T1 G2 सा (for तु). G1.3 द्रौपदी (for पाञ्चाली). — (L. 6) M साब्रवीन्न. — (L. 7) T G1 श्वपचेनेव. — (L. 8) T1 G2 गंतुमिच्छसि; G1 नागमिष्यति. T1 G2 दुर्गांतरान्त्वरन्; T2 दुर्गतरांतरां; G1 दुर्गांतरांतरं; M5 दुर्गगतांतरां. — (L. 9) M2.3 तत्र (for यत्र).]

4 S om. the ref.; Dn1 om. 4. — ^{a}) D5 साप्रैषीत्; D7 अप्रैक्षीत्; Ca.r अप्रैषीत् (as in text). S मां सुराहारीं (for राजपुत्री मां). — ^{b}) Ś1 K सुराहारी. Ś1 तवांतिके. S सुदेष्णा त्वन्निवेशनं. — After 4^{ab}, S ins.:

304* तस्यै नयिष्ये मदिरां भगिनी तृषिता हि ते ।
[T2 G2 तव (for हि ते).]

— ^{cd}) B1.2.5 Dn2 D1.2.4.7.9.11.12 पानमाहर. D4.7.9 transp. मे and क्षिप्रं. K चेति; Cn.r मेऽति. Ś1 K साब्रवीत्. B4 D1–3.6 मां (B4 मे) प्रबाधते; D8 तां च साब्रवीत् (for मेति चाब्र°). S पिपासिता च कैकेयी तूर्णमामादिशत्ततः. — After 4^{cd}, S ins.:

305* दीयतां मे सुरा शीघ्रं सूतपुत्र व्रजाम्यहम् ।

5 ^{a}) D9.10 S हरिष्यंति (for नयि°). — ^{b}) Ca सुदेष्णायाः (for राज°). Ś1 B1.3.5 D4–9.11.12 परिश्रुतं; K2 परिस्कृतं; B4 Dn D5.10 प्रतिश्रुतं; D1–3.7 (*inf. lin.*) सुरादि(D2 °वि)कं; S सुरामिमां; Cc परिस्रुतां; Ca.v परिस्रुतं (as in text). — After 5, S ins.:

306* किं त्वं यास्यसि सुश्रोणि मदर्थं त्वमिहागता ।
[M ममार्थमिह चागता.]

6 N om. the ref. — ^{a}) B1.3 (m as in text) इत्येवं; B2 D3.4.7 इत्येतां; D1.2 इति तां; D6.9 S इत्युक्त्वा. — ^{b}) Ś1 K परामृषत्. — After 6^{ab}, N (Ś1 K B2–5 D1.3.5–7.9.10 om. lines 1–4; D2 reads lines 1–8 in marg.) ins.:

307* द्रौपद्युवाच ।
यथैवाहं नाभिचरे कदाचि-
त्पतीन्मदाद्वै मनसापि जातु ।
तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां
द्रष्टास्मि पापं परिकृष्यमाणम् ।
वैशंपायन उवाच ।
स तामनुप्रेक्ष्य विशालनेत्रां
जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम् ।
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
स कीचकस्तां सहसाक्षिपन्तीम् ।
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः
पपात शाखीव निकृत्तमूलः ।

[Cf. B. 3. 268. 21, 23^{ab}, 24, 25^{ab}. — (L. 1) D4.8 यथा हि नाहं व्यभिचारयुक्ता. — (L. 2) D4 कदापि नो वै; D8 कदाचिदासं (for पतीन्मदाद्वै). D4.8 Cv राजन् (for जातु). — (L. 3) D4.8 वशीकृतापि (for °कृतं त्वां). — (L. 4) D4.8 मुच्ये यथा(D8 हि चा)नेन विकृष्यमाणा. — (L. 5) B1 Dn D11.12 अभिप्रेक्ष्य. D10 विलोलनेत्रां. — (L. 6) K जिघृक्षमाणां (K2 °णं). — (L. 7) Ś1 K उत्तमवस्त्रदेशे. — (L. 8) B2 D5 सा कीचकं. K B2 D5.10 तं (for तां). Ś1 K °क्षिपत्सा; D4.8 चंचलमुत्क्षिपंतीं (for तां सहसाक्षि°). — (L. 10) B2.3 D5.7.9 मुहुर्निशश्वास. Cr cites विनिःश्वस्य (as in text). Ś1 K1 B4 D6.7.9 तु (for च). — After line 10, B2.4 D6 ins.:

308* चिक्षेप तं गाढममृष्यमाणा

C. 4. 460
B. 4. 16. 9
K. 4. 18. 21

सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ।
सभां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६
तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपक्षे परामृशत् ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत् ॥ ७
ततो योऽसौ तदार्केण राक्षसः संनियोजितः ।
स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ८
स पपात ततो भूमौ रक्षोबलसमाहतः ।
विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ९
तां चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ ।
अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पदा वधम् ॥ १०
तस्य भीमो वधप्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ ११

प्रवेपमानातिरुषा शुभाङ्गी ।

— (L. 11) $Ś_1$ तथा; B_4 भयात् (for तया). B_2 समाक्षिप्तवपुः; D_8 समुत्क्षिप्ततनुः. $Ś_1$ K समंतात् (for स पापः).]

— [c]) $Ś_1$ गृहीत्वा. S विधून्वंती. — [d]) S भूमौ निक्षिप्य भाजनं. — [e]) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{6.11.12}$ शरणमागच्छद्.

7 [a]) M transp. तां and कीचकः. — [b]) $Ś_1$ B_2 Dn_2 $D_{2.4.11.12}$ केशपाशे; $Ca.c$ as in text. $Ś_1$ K परामृषत्. — [c]) T G पातयित्वा च (T_2 तु) तां भूमौ. — [d]) T G सूतपुत्रः (for पात°). $Ś_1$ परामृषत्; K $D_{1-3.6.10}$ पदाहनत्. — After 7, S (M om. line 1) ins.:

309* सभायां पश्यतो राज्ञो विराटस्य महात्मनः ।
ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च पश्यताम् ।
तस्याः पादाभितप्ताया मुखाद्रुधिरमास्रवत् ।

[(L. 3) M_3 शोणितम् (for रुधिरम्). T_2 आप्लवत्; M आसृजत् (M_3 उद्वहत्) (for आस्रवत्).]

8 [a]) B Dn D_{5-12} तस्या; D_{1-3} युक्तो (for ततो). D_8 किल (for तदा). S ततो दिवाकरेणाशु. — [cd]) S (except $G_{1.3}$) वायुवेगेन. D_{1-3} अदृश्यो वायुरूपेण अपोवाहत भारत.

9 [a]) B_4 D (except Dn_2 $D_{11.12}$) तदा; G_2 हतो (for ततो). — [b]) B_2 D_{1-3} °समाहितः; T G °समीरितः. — [c]) G_1 विवर्णमानो; G_3 विकीर्ण°. B Dn_2 $D_{4.8.10-12}$ निश्चेताः (for निश्चेष्टः). — After 9, S ins.:

310* तां दृष्ट्वा तत्र ते सभ्या हाहाभूताः समन्ततः ।
न युक्तं सूतपुत्रेति कीचकेति च मानवाः ।
किमियं वध्यते बाला कृपणा वाप्यबान्धवा ।

[(L. 1) T_2 G_2 तं (for तां). — (L. 2) T_1 तेब्रुवन् (for मानवाः). — (L. 3) M_5 बाध्यते बाला. T_2 G_2 M_4 च (for वा).]

10 [a]) K_2 तत्रासीनौ; $D_{7.9}$ सभासीनौ. T G_2 तस्यामासन्हि ते पार्थाः. — [b]) T G_2 सभायां भ्रातरस्तदा; $G_{1.3}$ M युधिष्ठिरवृकोदरौ. — [d]) D_9 M_1 कीचकस्य. B_1 Dn $D_{11.12}$ G_1 पराभवं; $B_{2.3}$ $D_{5.8}$ पदाहतं (B_3 °भवं). — After 10, S ins.:

311* तां दृष्ट्वा भीमसेनस्य क्रोधादस्रमवर्तत ।

S cont.: B_2 Dn $D_{6.11.12}$ ins. after 11:

312* धूमोच्छ्वासः समभवन्नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ।
सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ।

[(L. 1) B_2 Dn $D_{6.11.12}$ धूमच्छाया ह्यभजतां. D_6 चोत्फुल्लपक्ष्मणी. — (L. 2) M_5 संरंभात् (for सस्वेदा).]

11 [a]) D_4 ततो (for तस्य). N (except $Ś_1$ K_1 $D_{4.5}$) M_1 वधं प्रेप्सुः. — [cd]) D_{7-9} तथा (for तदा). $Ś_1$ K $D_{4.8}$ महाबलः. D_{1-3} दंतैर्दंतांतरान् (D_3 °रं) स्पृष्ट्वा क्रोधाद्भृकुटिमानयत्. — After 11, B_2 Dn $D_{6.11.12}$ ins. 312*; and cont.:

313* हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा ।

B_2 Dn $D_{6.11.12}$ cont.: S ins. after 11:

314* भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुमैच्छत ।
[S सहसोत्थाय चासनात्.]

S cont.:

315* निरैक्षत द्रुमं दीर्घं राजानं चान्ववैक्षत ।
वधमाकाङ्क्षमाणं तं कीचकस्य दुरात्मनः ।
आकारेणैव भीमं स प्रत्यषेधद्युधिष्ठिरः ।
तस्य राजा शनैः संज्ञां कुर्वन्कुन्तीसुतोऽनघः ।
चकार भीमसेनस्य रोषाविष्टस्य धीमतः ।
उपाख्यानं तदा चाह कङ्कनामा युधिष्ठिरः ।
कङ्कः ।
सूद मा साहसं कार्षीः फलितोऽयं वनस्पतिः ।
नात्र शुष्काणि काष्ठानि साधनीयानि कानिचित् ।
यदि ते दारुकृत्यं स्यान्निष्क्रम्य नगराद्बहिः ।
समूलं शातयेर्वृक्षं श्रमस्ते न भविष्यति ।
यस्य चार्द्रस्य वृक्षस्य शीतां छायां समाश्रयेत् ।
न तस्य पर्णं द्रुह्येत पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
न क्रोधकालसमयः सूद मा चापलं कृथाः ।
अपूर्णोऽयं द्विपक्षो नो नेदं बलवतां बहु ।

[(L. 3) M आकारेण तु भीमस्य. — (L. 4) T_1 G_1 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः (for the posterior half). — (L. 5) T_1 G_1 पांडुपुत्रस्य (for रोषाविष्टस्य). M चकार पांडुपुत्रस्य भीमस्यामिततेजसः. — (L. 14) $G_{1.3}$ विपक्षो नो. M नैतत् (for नेदं).]

12 [ab]) D_6 पदांगुष्ठेन. B $D_{5.7.9}$ अवमृद्नन्; D_8

अथाङ्गुष्ठेनावमृद्गाद‍ङ्गुष्ठं तस्य धर्मराट् ।
प्रबोधनभयाद्राजन्भीमस्य प्रत्यषेधयत् ॥ १२
सा सभाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् ।
अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ॥ १३
आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् ।
दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ १४

द्रौपद्युवाच ।

येषां वैरी न स्वपिति पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १५
ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १६
येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १७
ये ते तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽभिमानिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १८
सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये । C. 4. 477 B. 4. 16. 26 K. 4. 20. 20

अवगृह्णात्; T1 G2 चामृद्गात्; G3 मृद्गात्तं. S तत्र (for तस्य). Dn D11.12 अथावमृद्गदंगुष्ठमंगुष्ठेन युधिष्ठिरः; D1–3 अंगुष्ठेनावमृद्गात्तु अंगुष्ठं तस्य ध°; D4 अंगुष्ठेनाथ तद्गात्रमंगुष्ठं तस्य ध°. — cd) B (B3 transp. राजा and भीमं) D (except D5) राजा (for राजन्). K2 B (B3 transp. राजा and भीमं) Dn D5.6.8.11.12 भीमं तं; D1–4.7.9 भीमं स. Dn2 D11.12 प्रत्यषेधत. — After 12, D7 ins.:

316* त्रिशंकोर्द्वादशाङ्गस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
यत्रिषष्टिशतारस्य एकांशं न क्षमी कथम् ।

[Commented on by Cv only! — (L. 1) Cvp त्रिंशकद्वादशां°.]

On the other hand, after 12, D8.11 (marg. *sec. m.*) ins.:

317* तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
स तमावारयामास भीमसेनं युधिष्ठिरः ।
आलोकयसि किं वृक्षं सूद दारुकृतेन वै ।
यदि ते दारुभिः कृत्यं बहिर्वृक्षान्निगृह्यताम् ।;

while S ins.:

वैशंपायनः ।

318* भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा परपुरंजयः ।
सहसोत्पतितं क्रोधं न्ययच्छद्धृतिमान्बलात् ।
इङ्गितज्ञः स तु भ्रातुस्तूष्णीमासीद्वृकोदरः ।
भीमस्य च समारम्भं दृष्ट्वा राज्ञश्च चेष्टितम् ।
द्रौपद्यभ्यधिकं क्रुद्धा प्रारुदत्सा पुनः पुनः । [5]
कीचकेनानुगमनात्कृतताम्रायतेक्षणा ।

[(L. 1) M स भीमसेनस्तद्वाक्यं. — (L. 2) M2.3 नियच्छन् (for न्ययच्छत्). — (L. 3) M च पांडवः (for वृकोदरः). — (L. 4) M तु (for च both times). — (L. 6) M कृष्णा (for कृत-).]

13 a) Dn2 D1–4.11.12 °मागत्य; D8.10 °मागम्य (for °मासाद्य). S सभाद्वारमुपागम्य. — b) K2 D1–5.8.9 T2 रुदंती. S वाक्यम् (for मत्स्यम्). — d) D7.9 स्वान् (for तान्). D1–3 M4.5 तौ पती (M4 *inf. lin.* 5 पती तौ) दीनमानसौ.

14 a) D6.8.10 अभिवीक्षंती; S परिरक्षंती. — b) B (except B2) Dn D5.7.11.12 Cr प्रतिज्ञा; Crp as in text. B1.2.5 Dn1 Cn °संहिता; B3 (m as in text) °संश्रयां; B4 °संश्रयं; Dn2 D5.7.9.11.12 °संयमात्; G1 °संश्रितां; G2 °संज्ञितां; G3 M (M4 *sup. lin.*) °संयुतां; Ca °संहितं; Cr °संश्रयात्; Crp (Dev.) as in text. D6 धर्मज्ञानसमाहिता. — c) D1.4.6 दहमानेव (D6 °न); D7.9 निर्दहंतीव; D8 दहंतीवाति- (for दह्यमानेव). D5 रोषेण; Cr रौद्रेण (as in text). — d) D4m कोपेन (orig. चक्षुषा as in text). — After 14, D2 marg. ins.:

319* इदं ब्रुवन्ती सा देवी राजानं च वशं नयेत् ।;

while S ins. a passage given in App. I (No. 16), which is followed by st. 24–27.

15 D1.3 om. the ref.; D2 ins. it in marg. M5 सैरंध्री (for द्रौपदी). — a) B1.3 D5 अरिः (for वैरी). S transp. वैरी and न. D1–3 येषामवध्यो नैवारिः; Ca as in text. — b) B2 D7 सुखं (for पदा). B4.5 Dn D4–6.9 (*sup. lin.* as in text).11.12 Cc.s.v.ap.rp (Cat.) षष्टेपि (D9 सुखं स्व-) विषये वसन् (Cc.s do not cite वसन्); Ca.r.cp सुखं भूमिमुपस्पृशन्. — 15cd = 16cd, 17cd etc. — c) M3 दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 16, 17 etc.

16 Ś1 D1–3 (? hapl.) om. 16; D10 transp. 16 and 17. — a) S ये च (G1.3 वै; M ते) दद्युर्न. — 16cd = 15cd, 17cd etc. — c) T1 G1 M5 दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 17, 18 etc.

17 B2 D3.4.8 G3 M3 om. 17; Ś1 transp. 17 and 18. — ab) M1.2 तेषां (for येषां). M1 महान्; M2 भृशं (for ऽनिशं). D10 श्रूयते हि अहर्निशं. — After 17ab, Ś1 K ins.:

C. 4. 477
B. 4. 16. 26
K. 4. 20. 20

तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १९
शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २०
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २१
क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ २२
मयात्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणम् ।
यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसम् ॥ २३
न राजन्राजवत्किंचित्समाचरसि कीचके ।
दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ २४
न कीचकः स्वधर्मस्थो न च मत्स्यः कथंचन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पर्युपासते ॥ २५
नोपालभे त्वां नृपते विराट जनसंसदि ।

320* येषां ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।

— ^{cd}) = 15^{cd}, 16^{cd} etc. S (G3 M3 om.) दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 15, 16 etc. — After 17, K1 *repeats* 15.

18 D3.12 G1 om. 18; Ś1 transp. 17 and 18. — ^{a}) B2.4 Dn1 D4.5.7.9.10 च (for ते). D1.2 ये लोकपूज्याः सततं; S (G1 om.) तेजस्विनः सदा क्षान्ताः. — ^{b}) B1.5 Dn D7–10 -तिमानिनः; B2 मनस्विनः; T G2.3 च मानिनः. — S (except G1) ins. after 18^{ab} (M3 subst. for 18^{ab}):

321* महेष्वासा रणे शूरा गर्विता मानतत्पराः ।

— 18^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc. — ^{c}) S (G1 om.) दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 15–17. — T2 ins. after 18: T1 ins. after 19:

322* येषां नास्ति समः कश्चिद्वीर्ये सत्ये बले दमे ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ।
येषां न सदृशः कश्चिद्धनौघैर्भुवि मानवः ।
तेषां मां दयितां भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ।
तवाग्रतो विशेषेण प्रजानां च हितैषिणः । [5]
पश्यतो निहता राजंस्तेनेह जगतीपते ।

19 K1 om. 19; B2 subst. 20^{ab} for 19^{ab}. — ^{a}) D5 G2 सर्वं लोकं. M5 सर्वान् लोकानिमान्हन्युः. — ^{b}) D1–4 धर्मपाशस्थि(D2.4 °ह)ताश्च. Ś1 D1–4.9 च (for तु). S यदि क्रुद्धा महाबलाः. — 19^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc. — ^{c}) M2 दयितां (for मानिनीं); cf. v. l. 15–18. — After 19, D6 repeats 18; while T1 ins. 322*.

20 B2 subst. 20^{ab} for 19^{ab}. — ^{a}) D1.3 शरणाय (for शरणं ये). Ca.c cite शरणं, Cc also ये. — ^{d}) B2 वै (for ऽद्य). B1 S महाबलाः (for °रथाः).

21 ^{a}) Ś1 तु (for ते). — ^{b}) D7.9 दुरात्मना; M5 अनागसीं (for प्रियां सतीम्). — D7 ins. after 21^{ab}: D1.3 (both om. line 2), after 22: D2 (om. line 2).4 (in reverse order), after 23^{ab}:

323* धर्मवैतंसिको नूनं न धर्ममपि पूजयेत् ।
पश्यन्मां मर्षयति यो वध्यमानां दुरात्मना ।

— ^{c}) Dn1 भर्त्सयंती; D2 पर्तयंति (for मर्षयन्ति). — ^{d}) D5 S -तितेजसः; D8 महौजसः (for ऽमितौजसः).

22 D7 reads 22 in marg. — ^{b}) D1 बलं (for वीर्यं). K तच्चाद्य (for तेजश्च). D6.7m.9 प्र- (for च). S तद्बलं (for वर्तते). — ^{c}) D8 ते (for ये). — ^{d}) Ś1 K D1–3 प्रियां सतीं (cf. 21^{b}); D4 दुरात्मभिः (for दुरात्मना). — After 22, D1.3 (which om. 23^{ab}) ins. (line 1 of) 323* (omitting line 2 altogether).

23 D1.3 om. 23^{ab}. — ^{a}) Ś1 B4.5 D4–7.9 तु; B3 D10 S अपि; D2 न; D8 नु (for अत्र). D4 transp. शक्यं and कर्तुं. D8 कार्यं (for कर्तुं). — ^{b}) B2 Dn1 D4 M1.4.5 धर्मदूषके; Dn2 D11.12 T G1 M2.3 °दूषणे; G2 °भूषणे; G3 °दूषिणि. — After 23^{ab}, D2 (om. line 2).4 (in reverse order) ins. 323* (cf. v. l. 21). — ^{c}) Cv मा (for मां). D9 मर्षयते; Cv °यति (as in text). D1–3 पश्यन्मां मर्षयति यो; S मां मर्षयति यः (G1.3 सं-) पश्यन्. — ^{d}) D7 दुरात्मना; S अनागसीं (for अनागसम्). — After 23, S ins.:

324* धर्मो विद्धो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठति ।
न चेद्विशल्यः क्रियते सर्वे विद्धाः सभासदः ।
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ।

24 For the sequence of S cf. v. l. 14. Before 24, S ins. द्रौपदी. — ^{a}) B2 Dn1 D2.8 न राजा; D6 राजन्न (by transp.). G1 इह यत्; G3 नृपवत् (for राजवत्). — ^{b}) Ś1 Dn1 D2.8 समाचरति; D1.3.4 त्वमाचरसि. — ^{c}) B2 D1–3.8 S ते धर्मो (by transp.). — ^{d}) D8 यत् (for न). K D5.10 शोभसे; D1 शस्यते. S न सत्सु परिवर्तते. — After 24, B1.5 Dn D2.7.11.12 read 26^{cdef}.

25 For the sequence of S cf. v. l. 14. — ^{a}) B2.3 D7.9 च; B4 सु-; D10 तु (for स्व-). Dn D11.12 कीचको न च धर्मज्ञः. — ^{b}) S (except T2 G2 M5) मात्स्यः. D8.10 कदाचन. — ^{c}) M2 हि (for अपि). D8 अधर्मस्थाः;

नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके ।
सभासदस्तु पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ २६

विराट उवाच ।

परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किं नु स्यात्कुशलं मम ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् ।
साधु साध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ २८

सभ्या ऊचुः ।

यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा । C. 4. 488 B. 4. 16. 37 K. 4. 20. 32

Cv as in text. — ^{d}) Ś1 K2 Dn1 D10 एनं; K1 एवं; Dn2 D11. 12 इमे (for इमं). — After 25, S ins.:

325* न धर्मं कीचको वेत्ति राजभृत्यास्तथैव च ।
न राजा विनयं ब्रूते अमात्याश्च न जानते ।

26 For the sequence of S cf. v. l. 14. — ^{ab}) S (except G1. 3) नृपसंसदि (for जन°). For 26^{ab}, N (except K; Ś1 damaged) subst.:

326* वैशंपायन उवाच ।
एवंविधैर्वचोभिः सा तदा कृष्णाश्रुलोचना ।
उपालभत राजानं मत्स्यानां वरवर्णिनी ।

[B1–4 D1. 4. 6 om. the ref.; B5 reads वैशं° in marg. — (L. 1) D1–3 एवंविधं विलपती वचोभिः कटुकाक्षरैः.] — Ś1 om. 26^{cd}; B1. 5 Dn D2. 7. 11. 12 read 26^{cdef} after 24. — ^{e}) Dn1 D1. 3. 8 युक्तं; Cr युक्ता (as in text). — ^{d}) B4 D1. 3 T2 वस्तुं; M2 गंतुं; Cr हंतुं (as in text). S मात्स्य. — ^{e}) K Dn1 अस्य; Dn2 D1–4. 6. 7. 9. 11. 12 च; D5 प्र- (for तु). — ^{f}) S कीचकं धर्मलंघकं (G3 M1 °लंघिनं; M2. 3. 5 °लंघनं). — After 26, D9 ins.:

327* यत्पार्थिवस्तु भयकृद्विषयस्य लोके
यद्वै पितापि जननी नु विषं ददाति ।
ते ते शरीरवरुणो ज्वलते महान्तं
तत्कस्य यातु शरणं भयवत्स लोकः ॥;

while S ins.:

328* विराट नृपते पश्य मामनाथामनागसीम् ।

T G2 cont.:

329* न साम फलते दुष्टे दुष्टे दण्डः प्रयुज्यते ।
अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
स राजा न भवेल्लोके राजशब्दस्य भाजनम् ।
दीनान्धकृपणानाथपङ्गुकुब्जजडादिकान् ।
अनाथबालवृद्धांश्च पुरुषान्वा स्त्रियोऽपि वा ।
दुष्टचोराभिभूतांश्च पालयेदवनीपतिः ।
अनाथानां च नाथः स्यादपितॄणां पिता नृपः ।
माता भवेदमातॄणामगुरूणां गुरुर्भवेत् ।
अगतीनां गती राजा नृणां राजा परायणम् ।
विशेषतः पैर्दुष्टैः परामृष्टां नरोत्तम ।
स्त्रियं साध्वीमनाथां च पालयेत्स्वसुतामिव ।
त्वद्गृहे वसतिं राजन्नेतावत्कालपर्ययम् ।
अधिकां त्वत्सुतायाश्च पश्य मां कीचकाहताम् ।

27 For sequence of S, cf. v. l. 14. — ^{a}) D5 परोक्षे. — ^{b}) D1–3 विवादं; Cc विग्रहं (as in text). M2 अपि; M5 इति (for अहम्). — ^{c}) D1. 3 कार्यस्यार्थम्; D6 अथ तत्वम्. B4 D10 अभिज्ञाय. — ^{d}) D9. 10 तु (for नु). B Dn D5. 10–12 Cs कौशलं (B4 शोभनं) (for कुशलं). D6 S किं स्यादकुशलं.

28 Ś1 om. 28 (with the ref.). D1–4. 8 om. the ref. — After the ref., T1 ins.:

330* तस्यास्तत्कृपणं श्रुत्वा सैरन्ध्र्याः परिदेवितम् ।

— ^{ab}) D1. 3 transp. तु and सभ्याः. K सर्वे (for भूयो). D1–3 कृष्णावाक्यमपूजयन्. Cc. v cite भूयः. S ततः सभ्यास्तु ते सर्वे भूयः कृष्णामपूजयन्. — ^{c}) D1–4 ते सर्वे (for चाप्याहुः). — ^{d}) B2. 5 D9. 11. 12 च विगर्हयन्; S चाप्य(G3 °प)गर्ह°. — After 28, S ins.:

331* केचित्कृष्णां प्रशंसन्ति केचिन्निन्दन्ति कीचकम् ।
केचिन्निन्दन्ति राजानं केचिद्देवीं च ते नराः ।

29 ^{a}) Dn2 D6. 11. 12 एषा (for इयं). T G2 M3–5 चारुपीनांगी. — ^{b}) B2 भार्या परमशोभना. — ^{c}) M1. 2 वरो (for परो). D10 लोकश् (for लाभश्). Ś1 Dn1 तु; D1. 2. 4 अद्य (for च). K तस्य च स्यात्परो लाभो. — ^{d}) Ś1 Dn D3. 7–9 च (for स). B4 T G2 M2 स शोच्यः (M2 *inf. lin.* जीवेत्); D5 शोच्यः स (for स शोचेत्). Ś1 B3. 4 Dn D1. 2. 4. 7. 9. 11. 12 कथंचन. — After 29, K2 B Dn D2. 3. 5. 6. 10–12 ins.:

332* न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी ।
नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे वयम् ।

[(L. 1) B4 वनिता (for सुलभा). — (L. 2 D2. 3. 10 देवी.]

On the other hand, S ins. after 29:

333* यस्या गात्रं शुभं पीनं मुखं जयति पङ्कजम् ।
गतिर्हंसं स्मितं कुन्दं सैषा नार्हति पद्वधम् ।
द्वात्रिंशद्दशना यस्याः श्वेता मांसनिबन्धनाः ।
स्निग्धाश्च मृदवः केशाः सैषा नार्हति पद्वधम् ।
पद्मं चक्रं ध्वजं शङ्खं प्रासादो मकरस्तथा ।
यस्याः पाणितले सन्ति सैषा नार्हति पद्वधम् ।
आवर्ताः खलु चत्वारः सर्वे चैव प्रदक्षिणाः ।

C. 4. 488
B. 4. 16. 37
K. 4. 20. 32

परो लाभश्च तस्य स्यान्न स शोचेत्कदाचन ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

एवं संपूजयंस्तत्र कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ।
युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आसजत् ॥ ३०
अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
गच्छ सैरन्ध्रि मात्र स्थाः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ३१
भर्तारमनुरुध्यन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ३२
मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ।
तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ३३
अकालज्ञासि सैरन्ध्रि शैलूषीव विधावसि ।
विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ।
गच्छ सैरन्ध्रि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ॥ ३४

द्रौपद्युवाच ।

अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्येह ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ३५

समं गात्रं शुभं स्निग्धं यस्या नार्हति पद्वधम् ।
अच्छिद्रहस्तपादा च अच्छिद्रदशना च या ।
कन्या कमलपत्राक्षी कथमर्हति पद्वधम् ।
सेयं लक्षणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
सुरूपिणी सुवदना नेयं योग्या पदा वधम् ।
देवदेवीव सुभगा शक्रदेवीव शोभना ।
अप्सरा इव सौरूप्यान्नेयं योग्या पदा वधम् ।

[M_5 reads lines 7–8 *before* line 1. — (L. 1) G_2 स्फीतं (for पीनं). — G_3 om. lines 5–6. — (L. 6) M_3 सा वधं (for पद्वधं). — (L. 8) G_3 M_4 सैषा (for यस्या). M_3 सा वधं (for पद्वधं). — (L. 10) M सा वधं (for पद्वधं).]

30 S om. the ref. — ^{a}) S इति (for एवं). $Ś_1$ $B_{1.3.5}$ Dn $D_{5-9.11.12}$ संपूजयंतस्ते; B_4 संपूजयंति स्म; D_{1-4} पूजयतस्तां तु; T G_2 M स्मा(T_2 M_3 स्म)पूजयंस्तत्र; G_1 तां पूजयामासुः. — ^{b}) $Ś_1$ वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). D_4 transp. कृष्णां and प्रेक्ष्य. — ^{c}) D_6 कोपेन (for कोपात्तु). B_4 च; D_5 वै (for तु). — ^{d}) $Ś_1$ आभजत्; B Dn $D_{5.6.9-12}$ आगमत्; D_{1-3} आगतः; D_4 आविशत्; S आस्रवत् (for आसजत्).

31 ^{ab}) S अब्रवीद्धर्मपुत्रोथ सैरन्ध्रीं etc. — After 31^{ab}, S ins.:

334* कृष्णां तत्र नृपाभ्याशे परिव्राजकरूपधृक् ।

— Before 31^{cd}, S ins. युधिष्ठिरः. — ^{c}) B_4 D_6 सैरिंध्रि. D_{1-4} मुक्तासि; S मा भैस्त्वं; Cc.s as in text. — After 31, S ins.:

335* राजा ह्ययं धर्मशीलो विराटः परलोकभीः ।
यतस्त्वां न परित्राति सत्ये धर्मव्रते स्थितः ।

[(L. 1) M (except M_3) परलोकवित्. — (L. 2) M_2 यत्र (for यतस्). G_3 न परित्राता. T G_2 $M_{4.5}$ सत्यधर्मव्यव(M_4 °पथ)स्थितः.]

32 ^{a}) $Ś_1$ B $D_{5.6.8-12}$ Ca.c अनुरुंधं($D_{10.12}$ °ध्यं)त्यः; D_{1-4} °वर्तत्यः. S भर्तारस्तव पश्यंति. — ^{b}) $D_{7.9}$ वीरयोषितः; Ca.r °पत्नयः (as in text). S क्लिश्यंतो धीर(T_2 दीन)चेतसः. — ^{c}) D_8 पत्युरर्थे (for क्लिश्य°). — ^{d}) $B_{3.4}$ $D_{5-7.10}$ M_3 पतिलोकान्; D_8 पत्युर्लोकं; T_2 M_1 परलोकं. $D_{1.3}$ व्रजंति (for जयन्ति). — After 32, T_1 (om. lines 1–8) ins. a passage given in App. I (No. 17); cf. v. l. 33.

33 T_1 om. 33. — ^{a}) G_2 M (except M_4) कालः. D_5 कोपस्य. — ^{b}) K पश्यंते. — ^{c}) $D_{1.3}$ येन; G_3 अतः (for तेन). $Ś_1$ K त्वा. G_1 नाभिजानंति. — After 33, S (for T_1 cf. v. l. 32) ins. a passage given in App. I (No. 17).

34 S transp. 34^{ab} and 34^{cd}, and om. 34^{ef}. — ^{a}) B_4 D_6 सैरिंध्रि. T G तस्मात्त्वमपि ($G_{1.3}$ °सि) सुश्रोणि; M तस्मात्त्वं मन्यसे सर्वैः (M_5 तस्मात्त्वमद्य सर्वेषां). — ^{b}) $Ś_1$ B_4 Dn $D_{5.6.10.11}$ (orig.) वि(Dn_1 च)रोदिषि; $D_{1-3.7-9.11}$ (marg. *sec. m.*).$_{12}$ प्रधावसि; D_4 प्रभाषसे; S विभासि नः (for विधावसि). — ^{c}) T G_2 दुःखं करोषि भद्रं ते; $G_{1.3}$ M दुःखं रोदिषि वै भद्रे. — ^{d}) $G_{1.3}$ दीना त्वं; M निर्लज्जा (for दीव्यतां). — S (which om. 34^{ef}) ins. after 34^{cd}:

336* वैशंपायनः ।
एवमुक्ता तु सा भद्रा समुद्वीक्ष्याब्रवीदिदम् ।

— ^{e}) B_4 D_6 सैरिंध्रि; D_{1-4} गच्छेति. — ^{f}) $D_{1.2}$ transp. तव and प्रियम्. — After 34, K_2 B Dn D_2 (marg.).$_{5-7.9-12}$ ins.:

337* व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ।

35 N (except D_{1-3}) सैरं(B_4 D_6 °रिं)ध्री (for द्रौपदी). — ^{ab}) D_{1-3} बहुदुःखान्विता येषां; D_6 अतीव घृणिनां तेषां (by transp.). $B_{2.3}$ D_6 मन्ये (for अर्थे). S सत्यमुक्तं त्वया विद्वञ्शैलूषीं विद्धि मां पुनः. — ^{c}) B_2m $D_{6.9}$ कस्य कस्य; Cc.rp यस्य तस्य; Cr.s.v.ap.cp तस्य तस्य

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम् ।
केशान्मुक्त्वा तु सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ३६
शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्या विरतं तदा ।
मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ३७

सुदेष्णोवाच ।

कस्त्वावधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ।
कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ३८

द्रौपद्युवाच ।

कीचको मावधीत्तत्र सुराहारीं गतां तव ।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने तथा ॥ ३९

सुदेष्णोवाच ।

घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसौ त्वां कामसंमत्तो दुर्लभामभिमन्यते ॥ ४० C. 4. 501 B. 4. 16. 50 K. 4. 20. 69

(as in text). K$_2$ B (except B$_4$) Dn D$_{4.10-12}$ एव; D$_{6.9}$ न (for इह). B$_4$ वै राध्या; D$_9$ वध्याहं (for ते वध्या). D$_5$ m.$_7$ तेषां साधु शुभं किं नु; S शैलूषकस्य तस्याहं. Ca कस्य कस्यैव तेऽवध्या. — ^{d}) Ca श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). K अक्षवेदिता; S अक्षकोविदः; Ca as in text.

36 For S cf. v. l. 37. — ^{c}) Ś$_1$ B$_{1.5}$ Dn D$_{11.12}$ च; D$_8$ अथ (for तु). D$_6$ सैरिंध्री (for सुश्रोणी). — ^{d}) D$_{10}$ सैरंध्री (for संरम्भात्).

37 For S, see below. — ^{b}) Cv रुदितात् (for रुदन्त्या). B$_{1.3-5}$ Dn$_2$ D$_{3.6.11.12}$ रुदितायाश्चिरं; D$_{2.10}$ रुदत्या(D$_{10}$ °दिता)वनतं; D$_8$ रुदितोपरमं (for रुदन्त्या विरतं). Ś$_1$ विनदं; B$_2$ Dn$_1$ सुचिरं; D$_1$ सांबकं; D$_{5.7.9}$ रुचिरं; Ca. v विरतं (as in text). — ^{c}) D$_{1.3}$ मेघलेखा(D$_3$ °षा)द्; Cr मेघलेखा- (as in text). — ^{d}) D$_{1-3}$ रवि° (for शशि°).

☞ For st. 36–37, S subst.:

338* वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा वरारोहा परिमृज्याननं शुभम् ।
केशान्प्रमुक्तान्संयम्य रुधिरेण समुक्षितान् ।
पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गी गजराजवधूरिव ।
प्रतस्थे नागनासोरूर्भर्तुराज्ञाय शासनम् ।
विमुक्ता मृगशावाक्षी निरन्तरपयोधरा ।
प्रभा नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृता ।
यस्या ह्यर्थे पाण्डवेयास्त्यजेयुरपि जीवितम् ।
तां ते दृष्ट्वा तथा कृष्णां क्षमिणो धर्मचारिणः ।
समयं नातिवर्तन्ते वेलामिव महोदधिः ।
सा प्रविश्य प्रवेपन्ती सुदेष्णाया निवेशनम् ।
रुदन्ती चारुसर्वाङ्गी तस्यास्तस्थावथाग्रतः ।
तामुवाच विराटस्य महिषी शाठ्यमास्थिता ।

38 After the ref., S ins.:

339* किमिदं पद्मसंकाशं सुदन्तोष्ठाक्षिनासिकम् ।
रुदन्त्या अवसृष्टास्रं पूर्णेन्दुसमवर्चसम् ।
बाष्पोष्णं कृष्णताराभ्यामत्यर्थं रुचिरप्रभम् ।
नयनाभ्यामजिह्माभ्यां मुखं ते मुञ्चते जलम् ।

— ^{a}) K कस्त्वा (K$_2$ °स्त्वां) वदेत्; B$_5$ Dn D$_{6.11.12}$ कस्त्वां वधीत्; D$_{1-3}$ समाश्वस. Cc cites त्वा. B$_4$ D$_7$ दुरारोहे (for वरा°). D$_4$ आश्वासयद्वरारोहां. — ^{b}) B$_5$ D$_5$ सुप्रभे; D$_{1.4}$ भामिनि (for शोभने). D$_{2.3}$ कस्मात्त्वं रोदिषि शुभे. — After 38^{ab}, S ins.:

340* को विप्रयुज्यते दारैः सपुत्रपशुबान्धवैः ।

— ^{cd}) D$_4$ कः स्याद्याकुलितो भद्रे. D$_{7.9}$ येन (for केन). K असि (for ते). S कस्याद्य राजा कुपितो वधमाज्ञापयिष्यति. — After 38, S ins.:

341* ब्रूहि किं ते प्रियं कुर्मि कं त्यजे घातयामि वा ।
वैशंपायनः ।
तां निःश्वस्याब्रवीत्कृष्णा जानन्ती नाम पृच्छसि ।
भ्रात्रे त्वं मामनुप्रेष्य किमेवं त्वं विकत्थसे ।

39 S om. the ref. — ^{a}) B$_4$ D$_{2.4.11.12}$ मां (B$_4$ मा also) वधीत्. Cc cites मा. B$_5$ मां कीचकोवधीत्तत्र. — ^{b}) S इतो गतां (for गतां तव). K$_1$ तथा (for तव). — ^{d}) Ś$_1$ तदा; B$_4$ Dn D$_{11.12}$ वने (for तथा). S यथा वै निर्जने वने.

40 ^{a}) S सुदंतोष्ठि (for सुकेशान्ते). — ^{b}) D$_1$ transp. यदि and मन्यसे. — After 40^{ab}, S ins.:

342* भ्राता यद्येष मे व्यक्तं योनितो धर्मचारिणीम् ।

— ^{cd}) Ś$_1$ K$_1$ त्वा (for त्वां). D$_8$ कामेषु (for त्वां काम-). Ś$_1$ °संपन्नो; D$_{4.5.10}$ °संतप्तो (for °संमत्तो). S यस्त्वां कामाभिभूतात्मा; Crp (Dev.) यस्त्वानवरतं मत्तः; Cr as in text. Ś$_1$ अपि मन्यसे; K B Dn D$_{6.8.11.12}$ T G (except G$_1$) Ca अव(B$_2$ अपि)मन्यते (K$_2$ °से); Crp (Dev.) अभिमन्यते (as in text). D$_4$ सुलभामिति मन्यते. D$_{1-3}$ गृहं गताया मद्वाक्याद्येन ते विप्रियं कृतं.

41 Ś$_1$ om. the ref. Dn D$_{4.8.10-12}$ सैरंध्री (for द्रौपदी). — ^{a}) S अद्यैव (for अन्ये वै). Ś$_1$ वा तं; K$_2$ D$_8$ चैनं; B$_{2.5}$ D$_{6.7.9.10}$ तं वै; B$_4$ चैवं; Dn$_1$ चैव; Dn$_2$ D$_{11.12}$ तस्य; D$_{1-4}$ अपि तं (for वै तं). D$_{1-3.8.10}$ S हनिष्यंति (for वधि°). — ^{b}) T G येषामागस्करो हि सः; M विप्रकर्तारमव्ययं. — ^{c}) B$_{1.2.5}$ Dn D$_{11.12}$ चैवाद्य (for

C. 4. 502
B. 4. 16. 51
K. 4. 20. 70

द्रौपद्युवाच ।
अन्ये वै तं वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः ।
मन्ये चाद्यैव सुव्यक्तं परलोकं गमिष्यति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
सा हता सूतपुत्रेण राजपुत्री समज्वलत् ।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ।
जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा ॥ १
कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा वै तनुमध्यमा ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ २
चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ।
किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ।
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ॥ ४
तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ।
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ।
दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ५
सा वै महानसे प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता ।
सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी ।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महागजम् ॥ ६

चाद्यैव). S मन्येहमद्य वा श्वो वा. — ^{d}) $Ś_1$ Dn_1 D_5 यम° (for पर°). — After 41, S (M_{2-5} om. lines 13–19) ins. a passage given in App. I (No. 18).

Colophon om. in $D_{1.3}$; $D_{2.7}$ read it in marg. — *Sub-parvan:* K_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{2.5.11.12}$ G_2 M_{1-3} कीचकवध. — *Adhy. name:* $B_{1.3.4}$ D_9 सुदेष्णावाक्यं; D_4 द्रुपदीवाक्यं; M_{1-3} द्रौपदीप्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 $D_{2.6.10}$ 15; D_5 16; S 19 (T_2 20).

☞ After adhy. 15, S (except $M_{2.3.5}$; M_4 marg. ins. lines 1–3 here and the whole adhy. after the last adhy. of this parvan) ins. an (addl.) adhy. given in App. I (No. 19), followed by (an addl.) colophon.

16

1 ^{a}) S सा सूतपुत्राभिहता. — ^{b}) $Ś_1$ B_2 Dn $D_{11.12}$ राजपत्नी. $B_{2.4}$ Dn $D_{6-8.11.12}$ यशस्विनी; D_{1-4} सुदुःखिता; Cv समज्वलत् (as in text). — ^{c}) $Ś_1$ एवं (for वधं). — ^{d}) S सूतपुत्रस्य (for सेना°). K_1 भाषिणी; $B_{3.4}$ $D_{5.6}$ भाविनी. — ^{e}) D_{1-3} एवं सा (for एवाथ). — ^{f}) D_{1-3} शोकादुद्विग्नमानसा.

2 ^{b}) B_2 Dn $D_{1.3.5-7.9}$ T G सा; M अपि (for वै). — ^{d}) $D_{1.3}$ वै; T G M_3 च (for सा).

3 ^{b}) Dn_1 स्वस्य; D_2 वन- (for तस्य). D_{10} T G_2 निश्चयं; Cr निर्णयं (as in text). — ^{c}) Dn_1 कथं कार्यं (for क्व गच्छामि). — ^{d}) Dn_1 सौख्यं (for कार्यं). $Ś_1$ K $D_{1.2.8}$ मया (for मम).

4 ^{b}) S तं (for वै). — ^{cd}) B कर्तास्त्यृते भीमात् (B_4 भीमं); D_7 कर्तास्ति वै भीमात्. S अन्यः कर्ता विना भीमं न मेद्य मनसेप्सितं.

5 ^{a}) D_8 transp. रात्रौ and सा. Dn_2 $D_{11.12}$ तदुत्थाय च रात्रौ सा; S प्रादुर्भूते क्षणे रात्रौ. — ^{b}) K_1 B_4 सुखं; D_3 स्वयं; D_6 $M_{1.5}$ शुभं; M_2 शुभे; $M_{3.4}$ शुभा (for स्वकम्). — S transp. 5^{cd} and 5^{ef}. — ^{d}) S (except $M_{2.4.5}$) तथा (for कृष्णा). D_2 बाष्प° (for नाथ°). — After 5^{cd}, N ins.:

343* भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ।
[$D_{4.9}$ जगाम (for क्षिप्रम्).]

— ^{e}) $D_{1.2.5}$ आविष्टा; D_9 तप्ता (for युक्ता). — ^{f}) $D_{1.2}$ यश° (for मन°). — After 5, B $D_{5-7.9}$ read st. 10 (with 349*).

6 ^{a}) $D_{2.3}$ तं (for वै). S_1 B (except B_4) Dn $D_{1.8.10-12}$ S Cv महानसं; Ca as in text. $Ś_1$ $D_{7.9}$ प्राप्ता; Ca v प्राप्य (as in text). — S transp. 6^{cd} and 6^{ef} (G_1 om. 6^{cdef}); K_2 om. 6^{cd}. — ^{d}) T G (G_1 om.)

सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् ।
बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिन्दिता ।
सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ ७
वीणेव मधुराभाषा गान्धारं साधु मूर्च्छिता ।
अभ्यभाषत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ ८

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।
नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ ९
तस्मिञ्जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥ १०
स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः । C. 4. 517 B. 4. 17. 16 K. 4. 22. 16

M$_{4.5}$ वृद्धा; M$_{1-3}$ विद्धा (for जाता). B$_{2.4.5}$ Dn$_1$ D$_5$ T$_1$ M Ca. c. n. r (first time) त्रिहायणी; Cr (second time). v as in text. — After 6^{cd}, S (except G$_1$; T om. line 1) ins.:

344* उपातिष्ठत पाञ्चाली भीमं कौरव्यमच्युतम् ।
मृगर्षभं यथा दृप्तं गन्धिनी वननिर्झरे ।

[(L. 2) T$_1$ G$_2$ महर्षभं. T$_1$ G$_{2.3}$ सुप्तं (for दृप्तं). T$_1$ G$_2$ अर्थिनी (for गन्धिनी).]
— ^{e}) T$_1$ G$_3$ M उपासर्पत. — ^{f}) N वासितेव (K$_1$ corrupt वाशिवते). B$_3$ m. 5 D$_{1-5}$ Ca. r. vp महावृषं; Dn D$_{11.12}$ Cc वरर्षभं; D$_{7.8.10}$ Cv महर्षभं; D$_9$ नरर्षभं; Ccp. rp as in text.

7 S reads 7^{ef}, 7^{cd} then 7^{ab}. — ^{ab}) K$_1$ महासालं. S सुजातं गोमतीतीरे सालं (G$_1$ जाती-) वल्लीव पुष्पिता. — After 7^{ab}, N (except K D$_{8.10}$) ins.:

345* परिष्वजत पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम् ।

[D$_{1-3.7}$ पर्यष्वजत; Ca परिष्वजति. D$_4$ बाहुभ्यां (for पाञ्चाली). D$_2$ सा भीमं; Ca. r मध्यमं (as above).]
— ^{cd}) D$_{1-4}$ om. 7^{cd}. D$_6$ सुप्तं प्राबोधयत्पतिं; D$_8$ वायोः सुतमबोधयत् (for ^{d}). S अभिप्रसार्य बाहुभ्यां पतिं सुप्तं समाश्लिषत्. — ^{e}) S सं- (T$_1$ G$_2$ सा) प्रसुप्तं तदा (T G$_{1.2}$ °या) स्थाने (T$_1$ G$_2$ सिंहं). — After 7, N ins.:

346* भीमसेनमुपाश्लिष्यद्धस्तिनीव महागजम् ।

[K$_2$ B$_{2.4}$ D$_{5.6.8.10}$ उपाश्लिष्य ह° ; D$_{1-4.9}$ समाश्लिष्य ह°.]
— T G M$_{4.5}$ ins. after 7: B$_4$ D$_{2.6}$ (all om. line 6) M$_{1-3}$, after 8 (!):

347* परिस्पृश्य च पाणिभ्यां पतिं सुप्तमबोधयत् ।
श्रीरिवान्या महोत्साहं सुप्तं विष्णुमिवार्णवे ।
क्षौमावदाते शयने शयानमृषभेक्षणम् ।
यथा शची देवराजं रुद्राणी शंकरं यथा ।
ब्रह्माणमिव सावित्री यथा षष्ठी गुहं यथा ।
दिशागजसमाकारं गजं गजवधूरिव ।
भीमं प्राबोधयत्कान्ता लक्ष्मीर्दामोदरं यथा ।

[(L. 1) B$_4$ D$_{2.6}$ परिसंस्पृश्य; M परिष्वज्य च. B$_4$ D$_{2.6}$ सुप्तं प्राबोधयत्प्रियं (B$_4$ °त्तदा) (for पतिं सुप्तम°). — (L. 2) B$_4$ श्रीनिवेशं (for श्रीरिवान्या). B$_4$ D$_{2.6}$ कृष्णम् (for विष्णुम्), and महा- (for इव). — (L. 3) B$_4$ श्यामा सुकेशी (for क्षौमावदाते). — (L. 4) B$_4$ D$_{2.6}$ सा शचीव सहस्राक्षं रुद्राणीव च शंकरं (B$_4$ महेश्वरं). — (L. 5) B$_4$ D$_{2.6}$ सावित्री चैव (B$_4$ °त्रीव च) ब्रह्माणं गुहं षष्ठीव भाविनी. — (L. 7) B$_4$ D$_{2.6}$ M$_1$ कृष्णा; G$_1$ कान्तं (for कान्ता).]

B$_4$ D$_{2.6}$ cont.:

348* देवगर्भसमाभासं प्रियं प्रियमुदा प्रिया ।
[D$_2$ °वचः; D$_6$ °वचा (for °मुदा).]

8 ^{a}) D$_{1.3}$ वाणी च (for वीणेव). Ś$_1$ Dn D$_{11.12}$ मधुरालापा; D$_{1-4}$ स्वरसंपन्ना; S मधुरा(T G$_{1.2}$ °रं)रक्ता; Ca as in text. — ^{b}) Ś$_1$ Dn D$_{11.12}$ Cc मूर्छती; Cr मूर्च्छिता (as in text). B$_{1-3}$ Cap साधु गांधारमूर्छिता (cf. Cv); D$_{1-5}$ गांधारस्वर(D$_4$ °ग्राम)मूर्छिता; S स्वरं गांधार(G$_3$ गांधर्व)माश्रिता; Ca as in text. — ^{d}) D$_{10}$ भीमसेन-समीपगा; S कौरव्यं पांडुनंदनं. — After 8, B$_4$ D$_{2.6}$ M$_{1-3}$ ins. 347*.

9 Before 9, T G$_3$ ins. द्रौपदी. — ^{b}) G$_1$ यथालसः. — ^{c}) D$_{5.10}$ इह; D$_7$ अपि (for हि). K ना मृतः स हि पापेयो; T G न मृतस्ते स (T$_2$ हि) पापीयान्. — ^{d}) S भार्यामालंब्य.

10 B D$_{5-7.9}$ read (like the older printed ed.) 10 (with 349*), after 5. — Before 10, B D$_{5-7.9}$ ins. द्रौपद्युवाच; Dn D$_{3.8}$ सैरंध्र्युवाच. — ^{b}) D$_7$ सेनानाथे; D$_8$ सेनाध्यक्षे. D$_{3.8}$ महद्विषि. — ^{c}) Ś$_1$ B$_{1.5}$ Dn$_2$ D$_{1.7.11.12}$ Cn कृतवानद्य; G$_{1.3}$ कृतवत्येव (G$_1$ °वं). — ^{d}) K तत्त्वं (for निद्रां). — After 10, N ins.:

349* वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मनस्विनी ।
यस्यां भीमस्तदा शेते मृगराज इव श्वसन् ।
तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः ।
संमूर्छितेव कौरव्य प्रजज्वाल च तेजसा ।

[(L. 1) K$_1$ B$_2$ D$_3$ तु (for अथ). D$_8$ शयने (for तां शालां). D$_8$ Cv संविवेश. D$_2$ यश° (for मन°). — (L. 2) Dn$_1$ तथा; D$_{1-4}$ सदा (for तदा). — (L. 3) K$_2$ D$_{10}$ शय्या. Ca cites whole line as in text. — (L. 4) K$_1$

C. 4. 517 B. 4. 17. 16 K. 4. 22. 16 उपातिष्ठत मेघाभः पर्यङ्के सोपसंग्रहे ॥ ११
अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ १२
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १३
सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत्सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत्परम् ॥ १४
अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु ।
अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १५
शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्योऽवबुध्यते ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इव; B_3 अति-; D_8 अथ (for च). K_1 ओजसा (for तेजसा). D_4 प्रज्वलत्स्वेन तेजसा (for posterior half). Ca cites whole line as in text.]
— On the other hand, S ins. after 10:

350*　　वैशंपायनः ।
　　सुखसुप्तश्च तं शब्दं निशम्य स वृकोदरः ।
　　संवेदितः कुरुश्रेष्ठस्तोत्रैरिव महागजः ।

11 ^{a}) S स वै विहाय. — ^{b}) S यस्मिन्सुप्तः (for राजपुत्र्या). D_6 अवबोधितः; $D_{7.9}$ विबोधितः. — ^{c}) K_1 उपायामृदद (sic). K $D_{8.10}$ मोघाशः; $B_{3.4}$ $D_{5.6}$ सोभ्यासे; D_7 बाहुभ्यां; D_9 वाभ्यासं (for मेघाभः). D_{1-4} उद(D_4 °पा)तिष्ठत्तदा तूर्णं; S उदतिष्ठदमेयात्मा. — ^{d}) D_6 पर्यंकात्. S सोत्तरच्छदे. Cv cites सोपधाने. — After 11, S ins.:

351* उपविश्य च दुर्धर्षः पाञ्चालकुलवर्धिनीम् ।
　　[T $G_{2.3}$ उपवेश्य. G पांचालीं कुल°.]

12 ^{b}) D_8 बीभत्सुर् (for कौरव्यो). — Before 12^{cd}, T $M_{1.2}$ ins. भीमः. — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{3.8}$ अपि (for असि). D_5 केनात्र हेतुना प्राप्ता; T केनार्थेन च सं°. — ^{d}) D_8 M_3 ममांतिके.

13 ^{a}) $D_{1.3}$ transp. न and ते. — ^{b}) S त्वं भीरु (T G_2 त्वमभि-) (for पाण्डुश्च). — After 13^{ab}, S ins.:

352* प्रकाशं यदि वा गुह्यं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।

— ^{c}) D_5 अद्य विशेषेण; S (except $G_{1.3}$) त्वमशेषेण; Ca परिशेषेण (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ D_8 विद्यामहे; D_{1-3} विंद्यामहे (for विद्यामहं). Ca. v cite विद्यां.

14 ^{b}) $B_{1.3.5}$ प्रियं; $D_{1-3.8.10}$ S शुभं; Cc द्वेष्यं (as in text). $B_{1.3.5}$ अप्रियं; $D_{1-3.8.10}$ S अशुभं (for प्रियम्). — ^{cd}) $Ś_1$ $B_{2.3.5}$ $D_{5-7.9}$ ध्या($Ś_1$ B_3 धा; D_9 ध्य)स्यामि; Cv ज्ञास्यामि (as in text). D_{1-3} अहं; D_8 Cv तत् (for यत्). $B_{2.3.5}$ Dn $D_{5.7.9.11.12}$ क्षमं; Cv परं (as in text). S यद्यप्यसुकरं कर्म कृतमित्युपधारय.

15 ^{a}) D_3 कृष्णेति (for ते कृष्णे). — ^{b}) D_4 विश्राव्यः; Ca विश्वास्यः (as in text). D_{1-3} सर्ववस्तुषु. — ^{c}) $D_{7.9}$ अहमापद्गतां च त्वां. — ^{d}) D_8 मोचयामि; D_{10} मोक्ष्यामि च. D_{1-3} मोक्षयिष्याम्यसंशयं.

16 ^{a}) D_3 यथाकार्यं. — ^{b}) B_3 M_2 कामं (for कार्यं). — ^{c}) $Ś_1$ K D_4 M_5 त्वं; $D_{1-3.8}$ स्वं (for वै). $D_{1.3.4.8}$ शयनं चैव. — ^{d}) $Ś_1$ K B_2 यथा (for पुरा). D_2 तु; D_{7-9} च (for न). $Ś_1$ नान्येन बुध्यसे. $B_{1.3-5}$ $D_{5.6}$ S यावदन्यो न (B_1 नु; G_1 हि) बुध्यते. Cv cites अन्योऽवबुध्यते. — After 16, S ins.:

353*　　वैशंपायनः ।
　　सा लज्जमाना भीता च अधोमुखमुखी ततः ।
　　नोवाच किंचिद्वचनं बाष्पदूषितलोचना ।
　　　अथाब्रवीद्भीमपराक्रमो बली
　　　　वृकोदरः पाण्डवमुख्यसंमतः ।
　　　प्रब्रूहि किं ते करवाणि सुन्दरि　　[5]
　　　　प्रियं प्रिये वारणखेलगामिनि ।

[(L. 2) T_1 बाष्पवारितलोचना; T_2 बाष्पपूरित°; G_1 बाष्पलोलेक्षणा तदा. — (L. 6) T_2 °राज°; G_1 °वाम°; M_3 °मत्त° (for °खेल°).]

Colophon om. in D_7 S; D_9 reads it in marg. — *Sub-parvan:* K_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{4.6.8.10-12}$ कीचकवध. — *Adhy. name:* $B_{1.3}$ भीमानुमंत्रणं; B_4 भीमाभिमंत्रणः; D_{1-4} भीम(D_2 भीमसेन)प्रबोधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 B_4 $D_{6.10}$ 16; $D_{5.9.11}$ 17.

17

1 ^{a}) B Dn $D_{5-7.9-12}$ अशोच्यत्वं; T G अशोच्यता (for अशोच्यं नु). $Ś_1$ K_1 D_{1-4} तु; K_2 न; D_8 वै (for नु). — After अशोच्यं नु, $Ś_1$ *collations up to 4. 18. 24 are not available, as the pages of the MS. are stuck together.* T_2 $G_{1.2}$ तस्य (for तस्याः). — ^{b}) D_1

१७

द्रौपद्युवाच ।

अशोच्यं नु कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १
यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ।
सभायां पार्षदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २
पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवेत मादृशी ।
अनुभूय भृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३
वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।
परामर्शं द्वितीयं च सोढुमुत्सहते नु का ॥ ४
मत्स्यराज्ञः समक्षं च तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।
कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ५
एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ।
न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत । C. 4. 529 B. 4. 18. 7 K. 4. 22. 42

राजा (for भर्ता). — d) D4 कथं मां परि°; S किं मां (M मा) भीमानुपृच्छसि.

2 Ś1 missing. — a) T2 G3 M यन्मा. Cc cites मा. D4.10 °प्रमादेन; Cv as in text. — b) K1 D3.4 प्रतिकामी; T1 प्रतिगामी; Cc.s.v as in text. K2 D7 पदाहनत्. — c) K1 D7.9 M4 पर्षदो मध्ये; B1.3.5 T G M1-3.5 परिषन्मध्ये; B2 D1.3 Cc परिषदो मध्ये. B4 Dn D8.10 सभा(B4 D8.10 °भां)परिषदो (cf. Cs.v) मध्ये. — d) M मा (for मां). T G तन्मे मर्माणि कृंतति. — After 2, S ins.:

354* विकृष्टा हास्तिनपुरे सभायां राजसंसदि ।
दुःशासनेन केशान्ते परामृष्टा रजस्वला ।
क्षत्रियैस्तत्र कर्णाद्यैर्दृष्टा दुर्योधनेन च ।
श्वशुराभ्यां च भीष्मेण विदुरेण च धीमता ।
द्रोणेन च महाबाहो कृपेण च परंतप । [5]
साहं श्वशुरयोर्मध्ये भर्तृमध्ये च पाण्डव ।
केशे गृहीत्वैव सभां नीता जीवति वै त्वयि ।

[(L. 7) G1.3 M केशे गृह्य सभां नीता त्वयि जीवति पांडव (M3-5 भारत).]

T1 cont.:

355* विप्रमुक्ता ततश्चाहं नवे राज्याद्वनं गता ।
साहं वने दुर्वसतिं वसन्ती चाध्वकर्शिता ।
जटासुरपरिक्लेशात्प्राप्तापि सुमहद्भयम् ।

☞ The sequence of st. 3–6 in B2.5 is 5, 6, 3, 4; while in D5.6.9 it is 5, 4, 3, 6.

3 Ś1 missing. — a) Dn2 D11.12 नाथ (for नाम). — b) B1.2.5 Dn D5.7.10-12 जीवति; G1.3 जीवेच्च. — c) B Dn D5-7.9-12 ईदृशं; D1-4 महद् (for भृशं). — d) B4 D5.7.9 अत्यंतं; D6 अन्या तु; Cv अन्यत्र (as in text). B4.5 D5-7.9 ऋते (for प्रभो).

4 Ś1 missing; D7 om. 4-5. — a) T G2 M (except M3) वनवासगता चाहं. — c) Dn D4.11.12 परामर्शः (some MSS. °र्षः); S परामृष्टा; Ca °मर्षं; Cc as in text. B4 द्वितीयस्य; Dn D11.12 °यो वै. D1-3 तत्; D4 तु (for च). — d) B4 D9 अत्र; Dn1 D1-3.10 तु (for नु). — After 4, S ins.:

356* पद्भ्यां पर्यचरं चाहं देशान्विषमसंस्थितान् ।
दुर्गाञ्श्वापदसंकीर्णांस्त्वयि जीवति पाण्डव ।
ततोऽहं द्वादशे वर्षे वन्यमूलफलाशना ।
इदं पुरमनुप्राप्ता सुदेष्णापरिचारिका ।
परस्त्रियमुपातिष्ठे सत्यधर्मपथे स्थिता । [5]
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ।
नित्यं पिंषे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ।
साहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ।

[(L. 1) M5 विषमसंश्रितान्. — (L. 5) M4.5 पुरस्त्रीमुपतिष्ठामि. — (L. 7) All MSS. पिङ्क्षे (for पिंषे)! — (L. 8) M1.2.5 कृते न ते (for न ते कृते).]

5 Ś1 missing; D7 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) B1 D4 S मत्स्यराजसमक्षं; D10 °राजसमीपं. B3.5 Dn D2 S तु (for च). — c) Dn1 D2.3.10 M1.5 परामृष्टा; Dn2 D11.12 पदा मृष्टा. — d) Dn D5.8.11.12 जीवति.

6 Ś1 missing. — a) D5.8.10 S दुःखैः (for क्लेशैः). D1-3 एवं सुबहुभिः क्लिष्टां. — b) S पांडव (for भारत). — cd) D7 transp. न and मां. D8 तव जानामि दुःखार्ता (for c). M2 साहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते (=line 8 of 356*). — After 6, S ins.:

357* द्रुपदस्य सुता चाहं धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
अग्निकुण्डात्समुद्भूता नोर्व्यां जातु चरामि भोः ।
कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं शिलां बद्ध्वा जले म्रिये ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ।
आत्मानं नाशयिष्यामि वृक्षमारुह्य वा पते । [5]
शस्त्रेणाङ्गं च भेत्स्यामि किं फलं जीवितेन मे ।

[(L. 1) M5 प्रिया पुत्री (for सुता चाहं). — (L. 2) M1.5 समुत्पन्ना. M1 नोर्वीं; M5 उर्वीं. T G2 चराम्यहं; G1

C. 4. 4. 529
B. 4. 18. 7
K. 4. 22. 42

सेनानीः पुरुषव्याघ्र स्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७
स मां सैरन्ध्रिवेषेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८
तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ।
कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९
भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम् ।
यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १०
को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ११
यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।
सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान्बहून् ॥ १२
रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् ।
अश्वाश्वतरसंघांश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३
सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया प्रत्यवरोपितः ।

चरामहे. — (L. 3) T$_1$ G$_2$ M$_5$ ग्रीवां (for शिलां). — (L. 5) M$_4$ पातये (for वा पते). — (L. 6) G$_2$ छेत्स्यामि (for भेत्स्यामि).]

7 Ś$_1$ missing. — ^{b}) B$_2$ सारथिः; D$_{1-3}$ नामतः (for भारत). — ^{d}) N (except K$_1$ D$_{10}$; Ś$_1$ missing) श्यालः (for स्यालः).

8 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K$_1$ B$_{2.5}$ °वेशेन; B$_4$ सैरिंध्रि°. — ^{b}) K$_2$ B$_{2.3m.5}$ D$_{1.3.5.7.10}$ M$_2$ चरंतीं (for वसन्तीं). — ^{d}) B$_2$ D$_{1-4.6.8}$ S (except T$_2$ M$_5$) transp. मम and भव.

9 Ś$_1$ missing. — ^{a}) T G तेनैवमुच्यमानायाः; M तेनैवं (M$_3$ °व) चोद्यमानायाः. — ^{b}) B (except B$_4$) D$_{5.7}$ सपत्नजित्; D$_{1.3}$ सपत्नहा; S अरिसू(G$_3$ °षू)दन. — ^{c}) B$_5$ एवं; D$_{10}$ च; S (except T$_2$) एव (for इव). — ^{d}) B$_{1.3}$ व्यदीर्यत. — After 9, S ins.:

358* शरणं भव कौन्तेय मा संगच्छ युधिष्ठिरम् ।
निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिमर्दन ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
विजानामि तवामर्षं बलं वीर्यं च पाण्डव ।
ततोऽहं परिदेवामि चाग्रतस्ते महाबल ।
यथा यूथपतिर्मत्तः कुञ्जरः षाष्टिहायनः ।
भूमौ निपतितं बिल्वं पद्भ्यामाक्रम्य पीडयेत् ।
तथैव च शिरस्तस्य निपात्य धरणीतले ।
वामेन पुरुषव्याघ्र मर्द पादेन पाण्डव ।
स चेदुद्यन्तमादित्यं प्रातरुत्थाय पश्यति ।
कीचकः शर्वरीं व्युष्टां नाहं जीवितुमुत्सहे ।
शापितोऽसि मम प्राणैः सुकृतेनार्जुनेन च ।
युधिष्ठिरस्य पादाभ्यां यमयोर्जीवितेन च ।
यत्कीचकवधं नाद्य प्रतिज्ञास्यसि भारत ।

[(L. 1) T$_1$ G$_2$ स्म गच्छेर्; M$_{1.2}$ स्म गच्छ (for संगच्छ). — (L. 2) G$_2$ M$_{1.5}$ °नंदनं (for °मर्दन). — (L. 5) G$_2$ M$_5$ वृकोदर (for महा°). — (L. 7) T$_1$ G$_{1.3}$ आक्षिप्य (for आक्रम्य). — (L. 8) M$_{2.5}$ तथोपमं (for तथैव च). — (L. 12) T$_2$ G$_2$ M$_5$ अर्जुनस्य (for अर्जुनेन). — (L. 14) T$_2$ G$_2$ M$_{2.3}$ °जानासि (for °ज्ञास्यसि).]

10 Ś$_1$ missing. — ^{a}) D$_7$ ते; D$_8$ वै (for च). D$_{1.3}$ विगर्ह स्वं; D$_{5-7}$ विगर्हेयं (D$_6$ °हं). — ^{b}) D$_4$ दुर्धूतदेवनं; D$_{10}$ °वादिनं; Ca as in text. — D$_4$ (hapl.) om. 10^{c}–11^{d}. — ^{c}) D$_8$ कारणात् (for कर्मणा). — ^{d}) B$_2$ D$_8$ T$_1$ M$_2$ अनंतरं; D$_7$ अनर्थकं (for अनन्तकम्). — After 10, T$_1$ ins.:

359* एषां मुख्यतमो ज्येष्ठो भवेत्तु कुलपांसनः ।
भ्रातरं त्वरमन्वीयुस्तेऽपि शालीनबुद्धयः ।

11 Ś$_1$ missing; D$_4$ om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{b}) B$_2$ सर्वस्वमनुजैः सह; S सपुत्रपशुबांधवं. — ^{c}) K प्रव्रज्यायै नु; D$_5$ °यै च (for °यैव). Ca cites प्रव्रज्याय (cf. Cr). D$_{5m.7}$ प्रव्रज्यामुपसेवेत; D$_8$ प्रव्रज्यायै प्रदीप्येत; S प्रव्रजेत महारण्यं (M$_{1-4}$ °ण्ये). — ^{d}) S अजिनैः (T G$_2$ अनुजैः) परिवारितः (T$_1$ G$_3$ °तं).

12 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K D$_{1-3.7}$ °सहस्रस्य; B$_{2.5}$ S Cap °सहस्राणि; Ca (cf. Cv) as in text. — ^{b}) Dn$_2$ D$_{11.12}$ यथा; Ca यच्च (as in text). G$_3$ M$_{2.3}$ वा (for च). K$_2$ D$_{2.4.8}$ G$_2$ M$_{2.3.5}$ सारवर्धनं; Ca. v °वद्धनम् (as in text). D$_{1.3}$ बंधनात्सारयेद्धनं. — ^{c}) Ca. rp (Arj.) प्रातर्देयम्; Cr (cf. Cv) सायंप्रातर् (as in text). — ^{d}) S अपि संवत्सरायुतं.

13 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K रत्नं; D$_5$ रूप्यं; D$_6$ वस्त्रं; Ca. v रुक्मं (as in text). K सुवर्णं; Ca. r. s. v हिरण्यं (as in text). — ^{b}) D$_{1-4}$ दासीदासम्; D$_{7.9}$ M यानयुग्यम्; Ca. c यानं युग्यम् (as in text). Cs cites युग्यं. — ^{c}) K$_2$ B (except B$_4$) Dn D$_{6.9-12}$ °संघाश्च; D$_{1.2.7}$ °संघातं; D$_3$ °संधानं; D$_8$ °संघाता; S अश्वाश्च रथसंघाश्च; Ca as in text. — ^{d}) D$_{1-4}$ M आनयेत्; T G आव्रजेत्; Crp (Arj.) आवहेत् (as in text). D$_8$ क्षयं ननु समाविशेत्; Ca as in text.

14 Ś$_1$ missing. — ^{a}) T G$_2$ योयं. D$_{1-4}$ °प्रमा(D$_4$ °प्रसा)देन; G$_{1.3}$ °प्रसंगेन; M$_1$ °प्रभावेन; Ca as in text. — ^{b}) B$_2$ D$_{7-10}$ T G M$_5$ Cv श्रियः (G$_2$ °यं). T G

तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४
दश नागसहस्राणि पद्मिनां हेममालिनाम् ।
यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५
तथा शतसहस्राणि नृणाममिततेजसाम् ।
उपासते महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६
शतं दासीसहस्राणि यस्य नित्यं महानसे ।
पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ १७
एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ।
द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपावृतः ॥ १८
एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९
सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ।
तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २०
अन्धान्वृद्धांस्तथानाथान्सर्वान्राष्ट्रेषु दुर्गतान् ।
बिभर्त्यविमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २१
स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः । C. 4. 547 B. 4. 18. 25 K. 4. 22. 69

चैवाव°; M पर्यव° (for प्रत्यव°). D_{1-3} ऐश्वर्यादवरोपितः. — ^{d}) K D_7 कार्याणि (for कर्माणि). K G_2 M (except M_5) अचिंतयन्.

15 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S पुरा शत(M दश)सहस्राणि. — K_2 (hapl.) om. 15^{b}–16^{a}. — ^{b}) B_1 Dn $D_{11.12}$ हयानां; S दंतिनां; Cc.r.v पद्मिनां (as in text). D_8 पद्मिनो हेमशालिनः; Ca as in text. — ^{c}) $B_{1.3}$ अनुगच्छंति (for अनुयान्तीह). S स्म (for इह).

16 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K_2 om. 16^{a} (cf. v. l. 15). Dn $D_{11.12}$ G_1 रथाः; T_1 M_3 यथा (for तथा). $M_{1.4}$ दश° (for शत°). — ^{b}) $B_{1.3-5}$ D_6 राज्ञाम्; S स्त्रीणाम् (for नृणाम्). B_2 Dn_1 नृपाणाममितौजसां; Dn_2 $D_{3.8.11.12}$ नृपाणामति(D_3 °पि)तेजसां. — B_4 om. 16^{c}–18^{d}. — ^{c}) B Dn $D_{5.9-12}$ उपासंत; D_{1-4} °संते; D_7 °संति. D_4 महात्मानं; S स्म राजानं (for महाराजम्).

17 Ś$_1$ missing; B_4 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) B (B_4 om.) Dn $D_{5-7.11.12}$ S °सहस्राणां. — ^{b}) $B_{3.5}$ $D_{5.8}$ transp. यस्य and नित्यं. D_{1-4} यस्य विप्रानुपासते. — ^{c}) K_1 पात्रीहस्तां; K_2 B_1 Dn_1 $D_{1-3.6.8}$ °हस्ताः; S पात्रहस्ताः (T_1 °स्तं). D_{1-4} दिवा रात्रौ; T_2 यथान्यायं. — ^{d}) $D_{3.7.9}$ G_2 भोजयत्युत.

18 Ś$_1$ missing; B_4 om. 18 (cf. v. l. 16). — ^{a}) D_4 एवं; D_6 एको; D_8 हेम- (for एष). B_5 $D_{4.7.9}$ °सहस्राणां. — ^{b}) B_5 प्रदात्वा; $D_{2.6.9}$ प्रदाता; D_4 प्रादाच्च; D_5 प्रददे (for प्रदाय). S दत्वा प्रातर्दिने दिने. — ^{d}) K समुपाहृतः; B_2 Dn $D_{8.11.12}$ Cvp(?) °श्रितः; D_3 °कृतः; Cv as in text.

19 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K B_2 D_4 एवं हि; T यमेनं; G M एनं सु- (for एनं हि). K रससंपन्ना. — ^{c}) S सुसं (for सायं-). — After 19, T_1 ins. a passage of 9 lines given in App. I (No. 20).

20 Ś$_1$ missing. — ^{c}) D_{1-3} वृत्त- (for तपः-). — ^{d}) B_4 प्रपूजिताः; $D_{1.2}$ सुपूजिताः; D_3 तु पूजिताः (for उपस्थिताः). $D_{7.9.10}$ सर्वकामसुखोचिताः; D_8 सर्वै कामैरुपाश्रिताः. — After 20, B Dn D_2(marg.)$_{.4}$(om. lines 5–6)$_{.5-7.9-12}$ ins.:

360* अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ।
अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।
आनृशंस्यमनुक्रोशं संविभागस्तथैव च ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।

[(L. 1) Cc.r cite स्नातकाः. — (L. 2) B (except B_1) $D_{2.6}$ °द्दासीकमेकैकं. — (L. 4) Cr cites दश चापि सहस्राणि. — (L. 5) $B_{3.4}$ $D_{5.7.10}$ अनुक्रोशः; D_2 अनुप्राप्तः. D_6 संविभागित्वमेव च. Cc cites संविभागः. — (L. 6) D_2 युधिष्ठिरः (for नरे°).]

21 Ś$_1$ missing. B (except B_1) $D_{5.7.9}$ transp. 21^{ab} and 21^{cd}. — ^{a}) K आर्तान् (for अन्धान्). B_4 $D_{1.3.9}$ बालान्; D_8 सर्व- (for अनाथान्). — ^{b}) B_1 Dn_2 $D_{6.8.11.12}$ बालान्; D_{1-4} S सर्व- (for सर्वान्). $D_{2.4}$ S दुःखितान्; D_8 निर्गतान् (for दुर्गतान्). B_{3-5} $D_{5.7.9}$ स्वराष्ट्रे सर्वदुर्गतान्. — ^{c}) B_1 om. 21^{c}. K_2 अविधिना; D_4 मतिमान्; S अन्नार्थिनो (for अविमना). B_{2-5} Dn $D_{5.7.9.11.12}$ बिभर्ति विविधान्राजा ($D_{7.9}$ °धाकारान्). — B Dn $D_{5.7.9.11.12}$ ins. after 21^{c} (B_1, which om. the first line also, ins. after 21^{ab}):

361* धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
संविभागमना नित्यं.

[(L. 2) B D_5 यः संविभज्य विनयाद्. Cf. Cc.]

22 Ś$_1$ missing. K G_1 om. 22; D_4 (hapl.) om. 22–25. — ^{a}) M_2 एव (for एष). $D_{1.3}$ निलयं; Ca.s.v निरयं (as in text). — ^{b}) T_2 M मात्स्यस्य. — ^{c}) S (G_1 om.) विदितो (G_3 विहिता) (for देविता). B D (except

C 4. 548 B. 4. 18. 25 K. 4. 22. 69 सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः ॥ २२
इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
आसन्बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छति ॥ २३
पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्तिनः ।
स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ २४
प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिवानिव तेजसा ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ २५
यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ २६
अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंश्रितम् ।
दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ २७
उपास्ते स्म सभायां यं कृत्स्ना वीर वसुंधरा ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य भारत भारतम् ॥ २८
एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ २९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

Dn $D_{9.11.12}$; D_{4} om.) राजा; G_{3} राज्ञा. — ^{d}) B D (except Dn_{1}; D_{4} om.) कंकं ब्रूते (D_{8} कंकव्याजो); T G_{3} M_{5} कंको नाम; G_{2} M_{1-4} कंकनामा. B_{3}(m as in text).$_{4}$ Dn_{2} $D_{5.6.10.11}$ युधिष्ठिरं. Cn (in prose order) कंको ब्रूते युधिष्ठिरः (as in text); Cnp कंकव्रतयुधि°.

23 Ś$_{1}$ missing; $D_{4.9}$ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{b}) T_{2} G_{2} M_{3} तस्य. — ^{c}) K सुलभते; D_{7} S (except M_{3}) बलिकराः; D_{8} बलिप्रदाः; Cc as in text. D_{6} सद्यः (for सर्वे). — ^{d}) B_{3} $D_{5.7}$ सोद्य वै; D_{6} सोन्याद्वै; S (except M_{3}) Cv सोन्येभ्यो (for सोऽद्यान्यैर्). K Dn_{2} $D_{1.5.11}$ T_{2} $G_{1.2}$ $M_{4.5}$ भूतिम्; D_{3} M_{2} भूमिम् (for भृतिम्). Cc has भृतिः. D_{5}m बलिजीविकः; D_{7} भृतिजीविकः (for भृतिमिच्छति).

24 Ś$_{1}$ missing; D_{4} om. 24 (cf. v. l. 22). — ^{a}) $D_{5.7-9}$ पृथिव्यां; Ca. c. r पार्थिवाः (as in text). — ^{c}) T_{2} स च वै; G_{1} समरे (for स वशे). D_{10} T G राज्ञां; $M_{1.2}$ राज्ञः (for राजा). — ^{d}) D_{10} अनु· (for अद्य).

25 Ś$_{1}$ missing; D_{4} om. 25 (cf. v. l. 22). — ^{a}) S संप्राप्य (for प्रताप्य). D_{8} मेदिनीं; T_{2} G_{2} वसुधां (for पृथिवीं). — ^{b}) B $D_{5.6.12}$ S रश्मिमानिव. — ^{c}) S (except $M_{1.2}$) सोद्य (for सोऽयं).

26 Ś$_{1}$ missing. — ^{a}) $B_{1.3}$ यमुपासत; D_{10} समुपासंत; M यमुपासंति. T G M_{5} राजानं. — ^{b}) $D_{1.3}$ वृष्णिभिः सह; S ऋषिसत्तमाः. — ^{c}) = 28^{c}. D_{3} उपासतम्; D_{7} °संतम् (for उपासीनम्). B_{3} एनं (for अन्यं). D_{4} सोद्य मत्स्यमुपासीत. — ^{d}) D_{4} T_{2} G_{2} पश्य भारत भारतं (= 28^{d}). — After 26, N (except K_{1} $D_{1.3.4.8}$; D_{2} marg. *sec. m.*) ins.:

362* सदस्यं समुपासीनं परस्य प्रियवादिनम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं शोको न विशेत्कमसंशयम् ।

[Ca cites the pratīka of this stanza, while Cv cites उपासीनं. — (L. 2) B_{1} Dn $D_{11.12}$ कोपो (for शोको). D_{2} अतः परं (for असंशयम्). K_{2} D_{10} न स्यात्कस्य न संशयः; B_{1} Dn $D_{11.12}$ वर्धते मामसंशयं.]

27 Ś$_{1}$ missing; D_{4} om. 27–28; D_{8} om. 27. — ^{a}) D_{2}m हतमर्थं; $D_{7.9}$ तदनर्हं; S अनवद्यं (for अतदर्हं). B_{3} D_{9} महत्प्रज्ञं; D_{1-3} महाभागं. — ^{b}) K_{2} D_{10} जीवितार्थी; D_{7} °तार्थी. K_{2} हि संप्रियं; $B_{1.3}$ D_{1-3} -भि(D_{1-3} हि)संवृतं; Dn $D_{11.12}$ -भिसंस्थितं; D_{2}m समाश्रितं; $D_{5.7}$ -न्य(D_{7} न)संश्रितं. S जीविता(M_{4} °का)र्थेन संवृ(T_{2} सांप्र)तं. — ^{c}) D_{1-3} तं दृष्ट्वा कस्य नो दुःखं. — ^{d}) S धर्मराजं (for धर्मा°).

28 Ś$_{1}$ missing; D_{4} om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) $G_{1.3}$ उपासते (for उपास्ते स्म). $D_{7.9}$ उपास्ते यं समस्तेयं. — ^{b}) B_{5} कृत्स्ना देवी; D_{10} (by transp.) वीर कृत्स्ना; S कृत्स्नापि च (M_{4} कृत्स्ना चापि); Ca as in text. — ^{c}) = 26^{c}. B_{2} तद् (for तम्). B_{2} $D_{5.7.9}$ उपासंतम्. $B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ अपि (for अद्य). D_{1-3} तमुपासीन(D_{3} °त)मत्स्यस्य. — ^{d}) D_{1-3} पश्य भारत पांडवं; D_{5} (before corr.) T G_{2} पश्य पांडव पांडवं (= 26^{d}); D_{6} पश्यता बत भारतं; D_{8} जीवितार्थिनमागतं.

29 Ś$_{1}$ missing. — ^{b}) D_{6} अथाब्रवीत् (for अनाथवत्). — ^{d}) G_{1} चापि (for भीम). $D_{1.3}$ प्रपश्यसि; M_{4} अनुपृच्छसि (for न प°).

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* B Dn D_{9-12} कीचकवध. — *Adhy. name:* $B_{1.3.5}$ द्रौपदीवाक्यं; $D_{1-4.8}$ द्रौपदीवि($D_{4.8}$ °प्र)लापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{1} B_{4} $D_{6.10}$ 17; $D_{5.11}$ 18.

१८

द्रौपद्युवाच ।
इदं तु मे महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १
शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे युध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ २
प्रेक्षासमुत्थिता चापि कैकेयी ताः स्त्रियो वदेत् ।
प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गी कश्मलोपहतामिव ॥ ३
स्नेहात्संवासजान्मन्ये सूदमेषा शुचिस्मिता ।
योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुशोचति ॥ ४
कल्याणरूपा सैरन्ध्री बल्लवश्चातिसुन्दरः । C. 4. 565 B. 4. 19. 9 K. 4. 22. 82

18

☞ Collations of Ś$_1$ not available up to 24 (cf. v. l. 4. 17. 1).

1 S (which cont. the preceding adhy.) om. the ref. — ^{a}) S (except M_5) दुःखतरं (for महद्दुःखं). B (except B_2) $D_{5.7.9}$ इदं तु दुःखं कौंतेय. — ^{b}) T G त्वां; M त्वा (for प्र-). $G_{1.3}$ तच्छृणु (for भारत). $B_{4.5}$ $D_{5.7.9}$ ममा(D_9 माम)सह्यं निबोध तत्. — ^{c}) B_5 $D_{1.3}$ न ते; D_7 ते न (for न मे). D_8 M_2 ह्यसूया (for ऽभ्यसूया). — ^{d}) $G_{1.3}$ दुःखम् (for दुःखाद्). T_2 G_2 एवं; M_2 एव; M_3 एतं (for एतद्). B_1 D_5 M_5 ब्रवीमि ते. — After 1, N (K_1 D_8 om. lines 3–4; D_1 om. lines 3–6; $D_{3.10}$ om. lines 7–8) ins. the foll. passage, of which T G ins. line 8 only after 2:

363* सूदकर्मणि भीम त्वमसमे भरतर्षभ ।
ब्रुवन्बल्लवजातीयः कस्य शोकं न वर्धयेः ।
सूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः ।
प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ।
यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि ।
ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ।
यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः ।
हसन्त्यन्तःपुरे नार्यो मम तूद्विजते मनः ।

[Before line 1, D_6 ins.:

363a* सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठस्त्वं च भीम महाबलः ।

— (L. 1) K_1 हीनं; K_2 B_4 Dn_1 $D_{1.2.4.5}$ **Cn** हीने (for भीम). K त्वाम्. K D_8 असमं; B_4 D_{10} आत्मानं; D_4 अधमे; **Cv** असमे (as above). — (L. 2) K °जातीयं; **Cr** °जातीयः (as above). D_{1-4} ब्रुवन्मे (D_2 °वंस्ते) बल्लवो नाम (D_4 ब्रुवन्बल्लवनामेति) तेन मे शुष्यते (D_4 मुह्यते) मनः. — (L. 3) D_4 बुधाः (for जनाः). — (L. 4) B_2 °प्राप्तः; D_6 °प्राप्य (for °प्राप्तं). — (L. 5) $D_{6.10}$ °तिष्ठसे. — (L. 6) D_6 करालो (for ब्रुवाणो). $D_{4.7.9}$ बल्लवं सूदं. — (L. 7) K Dn_2 $D_{7-9.11.12}$ च हृष्टः (for प्रहृष्टः). $D_{7.9}$ संप्राप्य (for सम्राट् त्वां). K B_4 D_5 स (for त्वां). $D_{1.2}$ स यदा हृष्टसाम्राज्यः (for prior half). K B_4 $D_{1.2.5.7.9}$ त्वां योधयति; D_6 योधयिष्यति (for संयोध°). — (L. 8) $D_{7.9}$ वै वेपते (for तूद्विजते). T G मम चेष्टां निरीक्ष्य च (for posterior half).]

2 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S नागैः (for सिंहैः). — ^{b}) B_3 $D_{1.4.8.11}$ S अगारे; D_7 अपारैर्; D_9 अपरैर् (for आगारे). B_1 Dn_1 $D_{10.12}$ योध्यसे; B_5 $D_{3.6}$ योध्यते; S योत्स्यसे (for युध्यसे). $D_{3.11}$ S सदा (for यदा). — ^{c}) $B_{3.4}$ D_5 कैकेय्यां °माणायां. — ^{d}) B_{1-3} $D_{1-4.5}$ (by corr.)$_{.7}$ **Cc**.$_8$ कश्मलं; **Ca** as in text. Dn_2 $D_{6.11.12}$ S (except G_3) -भवत् (for भवेत्). — After 2, T G ins. line 8 of 363*. — Dn D_6(marg.)$_{.11.12}$ M ins. after 2: T G, after line 8 of 363*:

364* तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।

3 Ś$_1$ missing; S om. 3^{ab}; D_6 reads 3 in marg. — ^{a}) K_1 प्रेक्ष्य समुत्थिता; B D प्रेष्याः ($B_{1-3.5}$ °क्षा-; B_4 D_6 °क्षाः; D_8 °क्ष्याः) समुत्थिताः ($D_{1.3}$ प्रेक्ष्य ते उत्थिता; D_2 प्रेक्ष्या समुचिता; D_4 प्रेक्षे समुत्थिता). **Cc**.rp (Cat.) cite प्रेक्षाः, **Cr** प्रेष्याः and समुत्थिताः. K_2 D_{1-3} वापि. — ^{b}) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{4.7.8.11.12}$ कैकेयीं. K_1 भवेत्; B $D_{1.6.7}$ वदत्; Dn_1 ब्रुवन्; Dn_2 $D_{2.8-12}$ वदन् (for वदेत्). — ^{c}) N (except $D_{1.4-6.10}$; Ś$_1$ missing) G_2 अनव॰द्यांगीं. — ^{d}) S कश्मलाभि°.

4 Ś$_1$ missing. — ^{a}) D_{1-3} स्नेहं. D_{1-3} संवासजं; T G $M_{2.3}$ संवासनाद्; $M_{1.4.5}$ संवादजाद्. $B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ धर्मात्; S एव (for मन्ये). — ^{b}) D_6 सूदस्य (for सूदम्). B_5 एव; D_8 एनं (for एषा). S सदा (T_2 यथा; G_2 यदा) वै चारुहासिनी. — After 4^{ab}, B_2 D_6 ins.:

365* एकान्तार्पितभावेन बल्लवं चारुहासिनी ।;

while B_4 ins.:

366* तस्माच्छोचति भावेन दुष्करं चारुहासिनी ।
युध्यमानं मृगैर्व्याघ्रैर्नूनं च समबुध्य तम् ।
सौहार्दादगतत्रासाद्यस्मात्समनुशोचति ।

— ^{c}) B_5 S युध्यमानं. K D_6 महावीरैः; D_{1-3} महावीर्यं.

C. 4. 566 B. 4. 19. 10 K. 4. 22. 82 स्त्रीणां च चित्तं दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ॥ ५
सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवेदिनी ।
अस्मिन्राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ ६
इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमवेदयत् ।
क्रुध्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि ॥ ७
तस्यां तथा ब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ।
शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ८
यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ ९
योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १०
यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनंजयः ॥ ११
यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पन्त शत्रवः ।

— ^{d}) B1.4.5 Dn D5.7–12 इयं; M2 भीमं; M8 इदं (for इमं). B4.5 D5 यदनु°; D1–3 °शोचते; D9 यदभि°.

5 Ś1 missing. — ^{a}) B4 D6 सैरिंध्री. — ^{b}) S वलल: (for बल्लवः). B2.3 Dn D4.5.10–12 T G2 M अपि सुंदरः; G3 अरिसूदनः. — ^{c}) B1.3.5 तु चित्तं; Dn1 D1.2.4.5 M चित्तं च; Dn2 D9.11.12 वृत्तं च; D3 च वृत्तं; D6.8 G3 चित्तं हि; D7 वृत्तं हि; T G2 चित्तं तु; G1 हि चित्तं (for च चित्तं). B4 त्वज्ञेयं; D1 विज्ञेयं (for दुर्ज्ञेयं). — ^{d}) D1.12 युक्तरूपं; G1.3 °रूपो. B1.3 D5 तु; D8 S हि (for च). G1.3 मे मतिः.

6 Ś1 missing. — ^{a}) B4 D6 सैरिंध्री. B1.3.4 T G2.3 M5 प्रियसंवादा; Dn1 D1.2.4.6.12 M1–4 °संवासा; D5.9 च प्रिया चास्य; D8 चिरसंवासा; Cs as in text. — ^{b}) K B5 Dn D4.6.7.9.11.12 Cs.v करुणवादिनी; D5 कल्याणवादिनी. — ^{c}) Dn D11.12 T G2 चोभौ (for चेमौ). — ^{d}) G1 °निवेशिनौ; G3 चिरकालनिवासिनं.

7 Ś1 missing. — ^{b}) D2.8 समां; T M2.4 साम्ना; M5 सा वै (for सा मां). B1.3 D6 Cc.r अखेदयत्; B2.5 Dn D9.11.12 अतर्ज°; B3m.4 D5 Crp अतेज°; D2 अनोद°; D3.4.8 Cv अवेक्षते (D4 °ति); S अजीजपत् (for अवेदयत्). — ^{c}) K1 क्रुधंतीं; K2 कुप्यंतीं; D1.3.4 क्रुद्धीं (D4 °द्धा) च; D2 त्रस्यंतीं (for क्रुध्यन्तीं). D7.9 अपि (for मां च). D1.3.4 ततः प्रेक्ष्य (for च संप्रेक्ष्य). — ^{d}) D1.3 समाशंकेति; D4.5 S पर्यशंकत (for सम°). Dn1 मे; D2.4 सा (for मां). D1 इति; D3 अति; D7.9 इयं (for त्वयि).

8 Ś1 missing. — Before 8, M4 ins. वैशं. — ^{a}) D1–3 तस्यामेवं; D6 (by transp.) तथा तस्यां; D7.9 तस्यास्तथा. K1 Dn1 D1–3 G1 M4.5 ब्रुवंत्यां तु; D8 वदंत्यास्तु; D9 ब्रुवंत्यास्तु; G3 ब्रुवाणायां; M2 ब्रुवत्यां च. — ^{b}) D1–4 मे (for मां). D8.10 समुपाविशत् (for महदा°). S भीमो भीमपराक्रमः. — After 8^{ab}, N (except K1 D1–4.8) ins.:

367* त्वय्येवं निरयं प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ।

[K2 B8 निरये. B4 भीम भीमपराक्रमैः. Ca cites निरयं.]

On the other hand, S ins. after 8^{ab}:

368* नोवाच किंचिद्वचनं संरम्भाद्रक्तलोचनः ।
ज्ञात्वा तु रुषितं भीमं द्रौपदी पुनरब्रवीत् ।

[(L. 2) T2 अति-; G3 तं (for तु).]

9 Ś1 missing. — Before 9, D2 T2 ins. द्रौपद्युवाच. — ^{a}) B1.3 D5 G1.3 M5 तु; B4 D8.10 च (for स-). — ^{b}) B Dn D4.9.11.12 S सर्वान्; D5.6 साध्यान् (for सर्पान्). T G2 om. च. — $9^{cd}=16^{ab}$. — ^{d}) B2 D2 कन्यानां वर्तको; D10 कन्यां नर्तयते; S कन्यानर्तनको. — After 9, B4 ins.:

369* यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
सोऽद्य पार्थो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।

[Line $1=17^{ab}$ (with v. l.). — Line $2=9^{cd}$ (with v. l.).]

10 Ś1 missing. — ^{b}) D2 हव्यवाहनं (for जातवेदसम्). — ^{c}) T1 G1.3 M3 पार्थ (for पार्थः). — ^{d}) K कुंभे; Dn1 क्षंयो (? अक्षय्यो); D4 कोपे; D8 गर्ते (for कूपे). D5 सीदति (for संवृतः).

11 Ś1 missing. — ^{b}) D5.10 पुरुषर्षभ. — ^{d}) K1 B2.5 वेशेन. D1 च; D3 इव (for आस्ते). — N (except D4) ins. after 11 (D7.9, after 14):

370* यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसंनिभौ ।
स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनंजयः ।

[(L. 1) K D1.8 ज्याक्षेपविहितौ; D2m ज्याघातकठिनौ; D7 (m as in text).9 ज्याघोषनिहतौ. D1.3 परिघसंमतौ; D6 कृतकिणावुभौ. Cv glosses on both lines.]

— After 11, the sequence of M3 is: 19^{cd}–23, 378* (lines 1–8), 12^{ab}, 371*, 12^{cd}–19^{ab}, 378* (lines 9–10), 31, 33^{cd}, 32, 34^{ab}, 24^{ab}, 30^{ab}, 24^{cd}–30, 34^{cd}–36 !

12 Ś1 missing. M5 reads 12–13 after 16^{ab}. D3 om. 12^{ab}. — ^{a}) B4.5 ज्याक्षेप(B5 °घोष)निर्घोषात्; D7.9 M5 ज्यातलघोषेण. — After 12^{ab}, S ins.:

371* षण्डरूपं वहन्तं तं गीतं नृत्तं च लम्बनम् ।

स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥ १२
किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धनि शोभते ।
वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनंजयः ॥ १३
यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ १४
यं स्म राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै ।
समरे नातिवर्तन्ते वेलामिव महार्णवः ॥ १५
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ १६
यस्य स्म रथघोषेण समकम्पत मेदिनी ।
सपर्वतवना भीम सहस्थावरजङ्गमा ॥ १७
यस्मिञ्जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।
स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ १८
भूषितं तमलंकारैः कुण्डलैः परिहाटकैः ।
कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ १९
तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् । C. 4. 576 B. 4. 19. 20 K. 4. 22. 99

कुर्वन्तमर्जुनं दृष्ट्वा न मे स्वास्थ्यं मनो व्रजेत् ।
[(L. 1) T2 G2 नृत्तावलंबनं; G3 नृत्तादिलंबनं.]
— c) S (except M5) °स्वनात् (for °स्वनं). Dn2 D11.12 द्रष्टुं (for तस्य). D8 तं स्त्रियो गीतवाद्यार्थं; D9 स्त्रियो गीतं विनीतस्य.

13 Ś1 missing. For M5, cf. v. l. 12. — b) All MSS. (except K D1–4.6.10 G2) अशोभत (for शोभते). — c) D1.3.4 स वेणीकृतकेशांतः; D5.6 वेणीविकृतवेषांतः (D6 °केशांतं); D7.9 M3 तं वेणीकृतकेशांतं. — d) B4 D1.3 शोचन्नास्ते धनंजयः; D9 अद्य पश्ये धनंजयं. — After 13, K2 B Dn D3–6.11.12 read 20.

14 Ś1 missing. — a) M3 सर्वाणि (for अस्त्राणि). B2 T सर्वाणि (for दिव्यानि). — b) B2 T दिव्यानि च (B2 सु-) महात्मनि (B2 °नः). — cd) Dn1 °भूतानां (for °विद्यानां). D1.3 सर्वसत्त्वाकरः श्रीमान्सर्वविद्यासु निश्चितः. — After 14, D7.9 ins. 370* (cf. v. l. 11).

15 Ś1 missing. — a) K1 यः स; K2 B Dn D5.6.9.11.12 Cap यस्य; D2 यस्मिन्; S यं वै; Ca स्प्रष्टुं (for यं स्म). — b) Dn1 D8 तेजसाप्रतिमेन वै; D1.3.4 पुरा व्यूढानि पांडवं (D3 °व); D9 समस्तानि महात्मनः; S तेजसाप्रतिमं भुवि. — c) B Dn D5–7.10–12 नाभ्य(B3 °त्य)वर्तत; D1.3 तानि वर्तंते; D2 नापि वर्तंते. — d) K D7 महार्णवाः; D1.3.4.9 महोदधेः; D8 M5 महोदधिः; T G M1–4 महोर्मयः.

16 Ś1 missing; D7.9 om. 16^{ab}. — $16^{ab} = 9^{cd}$. — b) D8.10 किंकरः समुपस्थितः; S कन्यानर्तनको युवा. — After 16^{ab}, M5 reads 12–13. — c) K B2.4.5 Ca वेश°; D1.3 °परिच्छन्नः; D2.10 °प्रविच्छन्नः. D7.9 सोंतः कन्यापुरगतः. — d) D7.9 किंकरः; D10 मत्स्यानां (for कन्यानां). Dn2 D11.12 प्रति° (for परि°). D1–4 पश्य दैवविपर्ययं.

17 Ś1 missing. — a) D2.7–9 वै; D8 स्व-; D5 अश्व- (for स्म). T G रथनिर्घोषात्. — b) K1 D7 समकंपति. D1.3.4 कंपतीव (D3 कंपयंती) वसुंधरा. — D1.3.4 ins. after 17^{ab}: D2.7, after 17:

372* आपतन्तं रणे दृष्ट्वा शात्रवा यान्ति संभ्रमम् ।

D2.7 cont.:

373* एवंविधमिमं श्रुत्वा कुन्त्याः शोको भविष्यति ।

— D4 om. 17^{cd}. — c) B4 °वनद्वीपा; S °वनाकाशा (M1 °कारा). — d) M (except M5) °जंगमैः.

18 Ś1 missing. — a) S महेष्वासे (for महा°). — b) D2 -च्यनश्यत; D3 विनश्यते; D7 व्यनीनशत्; Cv as in text. S कुंत्याः प्रीतिरवर्धत. — c) K स शोषयति; Dn2 D2.11 स शोकयति; D4 संतापयति; G1–3 M न स (G3 स तु; M3 न हि) शोचति. D8 स षंढवद्व्रजत्यत्र.

19 Ś1 missing. — a) S (except M1–3) विभूषितमलंकारैः. — b) K परिचारकैः; D1.3.4 उपशोभितं; D2.5.7.9.10 °हारकैः; S °पादुकैः; Cv °हारके (for °हाटकैः). — c) B4 D6 S (except M5) कंबुपाणिं (G2 °कंठं) तथा(B4 तमा-; T तदा-; M1–3 अथो; M4 अथा)यांतं; D1.3 वे(D3 चि)त्रपाणिं समायांतं; D4 वेत्रपाणिनमायांतं. — After 19^{c}, D5 reads 20^{bc} for the first time, repeating it in its proper place. — d) D4.5 भीम (for दृष्ट्वा).

20 Ś1 missing. K2 B Dn D3–6.11.12 read 20 after 13 (B1 repeats it here). K1 (hapl.) om. 20. — a) S वेणीविकृतकेशांतं. — d) S शोकं गच्छति मे मनः. — After 20, N ins.:

374* यस्य नास्ति समो वीर्ये कश्चिदुर्व्यां धनुर्धरः ।
सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनंजयः ।
धर्मे शौर्ये च सत्ये च जीवलोकस्य संमतम् ।
स्त्रीवेषविकृतं पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ।

[(L. 1) D3 वीरः (for वीर्ये). D5 अन्यो (for उर्व्यां).
— After line 1, D1.3.6.7 ins.:

375* यः स्वराष्ट्रं समासाद्य सादितोग्रारिरस्त्रवित् ।
बिभ्रच्छौर्यं परं तिष्ठेत्स्वसेनामभिहर्षयन् ।

C. 4. 576
B. 4. 19. 20
K. 4. 22. 99

कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २०
यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २१
मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् ।
पश्यामि तूर्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ २२
नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनंजयम् ।
अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्द्यूतदेविनम् ॥ २३
तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं युधां पतिम् ।
गोषु गोवेषमायान्तं पाण्डुभूतास्मि भारत ॥ २४
सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ २५

($D_{6.7}$ reading यो हि संग्राममासाद्य for prior half of line 1 of 375*). — (L. 2) D_8 अयं (for अद्य). D_4 धनुर्धरः (for धनं°). — (L. 3) K $D_{2.4.8}$ transp. शौर्ये and सत्ये (D_4 reading वीर्ये for शौर्ये). D_{1-4} संमतः. — (L. 4) D_6 प्राप्तं (for पार्थं). $D_{1.8}$ तदद्य षंढकं दृष्ट्वा (for prior half). B_2 $D_{1.8}$ भीम (for दृष्ट्वा). **Cc** glosses on स्त्रीवेषविकृतं.]

21 $Ś_1$ missing; B_4 om. 21. — ^{a}) D_7 यथा; T_2 G_2 M_{2-4} यदि (for यदा). $D_{1.8}$ पुनः; D_9 G_2 ह्येवं (for ह्येनं). — ^{c}) S प्रच्छन्नमिव. $D_{1.8}$ स्तंबेरमं यथा मत्तं. — ^{d}) $D_{7.9}$ प्रविकीर्णं; T $G_{1.3}$ M_{3-5} परिपूर्णं (for परिकीर्णं).

22 $Ś_1$ missing. — ^{a}) S मात्स्यं पार्थं च गायंतं. — After 22^{ab}, D_7 ins.:

376* संदृश्येमं मनस्त्वासीद्दुःखे परमके तदा ।

— ^{c}) K भूतमध्य(K_1 °भ्य)स्थं; D_{1-3} परिषन्मध्ये; S स्त्रीषु मध्यस्थं. **Cs** cites तूर्यं. — ^{d}) K_2 $D_{2.7.9}$ दृशो; D_8 दृष्टिः; T G_3 $M_{1.3.4}$ दृष्ट्वा; $G_{1.2}$ परि-; $M_{2.5}$ तदा (for दिशो). D_4 S मुह्य(D_4 $M_{1.3}$ °ह्यं)ति (for नश्यन्ति). $B_{4.5}$ $D_{1.3.7.12}$ सदा; T G $M_{4.5}$ मनः; M_{1-3} दिशः (for तदा).

23 $Ś_1$ missing. — ^{a}) $D_{1.3.4}$ आर्यो; D_2 पार्थो; **Ca.c.s** आर्या (as in text). G_1 विजानाति. — ^{b}) Dn_2 $D_{1-3.7-9}$ कृच्छ्रप्राप्तं; M_5 दुःखं प्राप्तं. — D_4 ins. after 23^{ab}: $D_{1.3}$ subst. for 23^{cd}:

377* अनर्हवेषप्रच्छन्नं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

— ^{c}) D_5 धर्मज्ञं; D_8 कौंतेयं (for कौरव्यं). G_3 M (except M_5) अजातशत्रौ कौरव्ये. — ^{d}) T_2 G_2 तं च; G_1 अश्नन् (for मग्नं). M °देविनि (for °देविनम्). G_3 अनिशं द्यूतदेविनि. — After 23, S ins.:

378* ऐन्द्रवारुणवायव्यब्राह्माग्नेयैश्च वैष्णवैः ।
अग्नीन्संतर्पयन्पार्थः सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ।
दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वशत्रुनिबर्हणः ।
दिव्यं गान्धर्वमस्त्रं च वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ब्राह्मं पाशुपतं चैव स्थाणुकर्णं च दर्शयन् ।
पौलोमान्कालकेयांश्च इन्द्रशत्रून्महासुरान् ।
निवातकवचैः सार्धं घोरानेकरथोऽजयत् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ।
कन्यापुरगतं दृष्ट्वा गोष्ठेष्विव महर्षभम् ।
स्त्रीवेषविकृतं पार्थं कुन्तीं गच्छति मे मनः ।

[T G $M_{4.5}$ transp. posterior halves of lines 2 and 3. — (L. 7) T_1 $G_{1.3}$ M_4 सर्वान् (for घोरान्). — (L. 9) $M_{4.5}$ °परिवृतं (for °पुरगतं). T G महावृषं (for महर्षभम्).]

— After 378*, S reads st. 31, 33, 32 and 34^{ab}.

24 $Ś_1$ missing. G_1 om. $24–25^{ab}$. — ^{a}) $D_{7.9}$ कनीयांसं (for यवी°). — ^{b}) B_2 परां गतिं; B_4 Dn_2 $D_{5-7.9.11.12}$ गवां पतिं; $D_{1.3}$ उपस्थितं (for युधां पतिम्). — After 24^{ab}, S (T_2 G_1 om.) reads 30^{ab}. — ^{c}) D_1 गोभ्यंदम्; D_2 गोवृंदम्; $D_{3.4}$ गोव्यंदम्; $D_{6.8.10}$ **Ca.v** गोविंदम्; **Cs** गोवेषम् (as in text). **Cc.rp** (Cat.) गोषु गोविंदम्. K_2 गोपवेषसमायांतं; B_{2-4} गोपालवेषमा°; $D_{7.9}$ गोपालतुल्यमा°; S (G_1 om.) दुःखशोकपरीतांगी. **Cr.cp** cite गोपालवेशं (**Ccp** °षं). — ^{d}) $D_{1.3.4}$ स्थाणुभूतास्मि. **Ca.c** cite पाण्डुभूता. D_4 T $G_{2.3}$ पांडव (for भारत).

25 $Ś_1$ resumes from st. 25. — G_1 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{b}) M_2 पुनः सदा (for पुनः पुनः). — After 25^{ab}, N ins.:

379* न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ।

[K_1 B_4 Dn_1 $D_{5.8}$ अधि-; D_6 उप-; D_{10} अत्र (for अभि-). $D_{1.3}$ कथंचन (for कुतो रतिम्). **Cc** cites रतिं.]

— $D_{1.3}$ (which om. 25^{cdef}) cont.:

380* युवानमृषभं राज्ञां सर्वशास्त्रविशारदम् ।
दृष्ट्वा गोपालवेषं तं भृशं मुह्यति मे मनः ।

— ^{c}) S पश्यामि (for विन्दामि). D_8 न स्वल्पमभिगच्छामि. — ^{e}) T_2 G_2 तस्मिन्; $G_{1.3}$ $M_{4.5}$ यस्माद्. T_2 G_2 एवंविधे. D_8 कृच्छ्रं; S क्लेशं (for दुःखं). — ^{f}) D_8 प्राप्तवान्; T_2 G_2 प्राप्नुयां. $D_{2.7}$ T_2 G_2 सत्यविक्रम.

26 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{2.7.10}$ दूये च; B_4 दूयेत; $D_{4.6m.8}$ दूयेहं; D_9 ह्रियं च; G_1 म्रियाम; **Cs** दूयामि (as in text). **Cc** cites दूये. $D_{1.2}$ T_2 G_2 M_{1-3} भरतश्रेष्ठं. — ^{b}) D_2

दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ।
गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ २६
संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् ।
विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ २७
सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रशंसति ।
महाभिजनसंपन्नो वृत्तवाञ्शीलवानिति ॥ २८
ह्रीनिषेधो मधुरवाग्धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
स तेऽरण्येषु बोद्धव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ २९
तं दृष्ट्वा व्यापृतं गोषु वत्सचर्मक्षपाशयम् ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं किं नु जीवामि पाण्डव ॥ ३०
यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।
सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३१
अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्षताम् ।
विनयन्तं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः ॥ ३२ C. 4. 599 B. 4. 19. 43 K. 4. 22. 111

चापरं (for भ्रातरं). — ^{c}) D10 गोष्ठे (for गोषु). D7.9 गोविंदसंकाशं. — ^{d}) T2 G2.3 M4.5 मात्स्येन. D4.6 अतिनिवेशितं (D4 °शनं); T G विनिवेशितं; M अभिसमीक्षितं. B2 मत्स्यराजनिवेशितं.

27 ^{a}) K1 corrupt. S संरंभ(G3 °रक्त)तररक्ताक्षं. — ^{b}) T2 G2 गोपानां च (for गोपालानां). D1.3.4 पुरःसरं. — ^{c}) G1 विराटमनभिज्ञातं. — ^{d}) D1.3 क्षिप्रं; D2 तनौ; D7.9 तथा; D8 अत्र; T2 G2 चित्ते; G1.3 अपि (for अथ). D1.3 व्यथा; Cc ज्वरः (as in text). Ś1 D4 दृष्ट्वा (D4 अंतर्) भवति मे ज्वरः.

28 ^{ab}) D7.9 सहदेवं च; T G2 M5 °देवस्य. B5 D5 महावीरं (for हि मे वीरं). D2 ते (for मे). D7.9 वीर. D6 transp. मे and वीरं. S transp. वीरं (T G1.2 M2 वीर्यं) and नित्यं. D1.3 दृष्ट्वा कुंतीप्यु(D3 ह्यु)वाच मां (for ^{b}). — After 28^{ab}, D1.3 (which both om. 28^{cd}) ins.:

381* त्वया सदैव रक्ष्योऽयं कृष्णे मद्वाक्यगौरवात् ।
कथं मया विहीनो हि वने दुःखं निवत्स्यति ।

— ^{d}) B Dn D2.5–7.9.11.12 transp. वृत्त(B4 बल-; D7.9 श्रुत)वान् and शीलवान्. D8.10 शीलवानिति मे मतिः; S नीतिमाञ्शीलवानपि.

29 ^{a}) K1 ह्रीनिषिद्धो; K2 ह्रीयुक्तश्च; B Dn D1–3.5.6.9–11 Cr.ap ह्रीनिषेवो (B2 ह्रीनिवेशो; B5 जानीषे वो); Crp (Dev.) as in text (cf. Ca.v). T1 G1.3 ह्यनुपमो; T2 G2 M ह्यनवमो (for मधुर°). — ^{b}) D1.3 सु- (for the first च). — ^{c}) D7.9 तु (for ते). Ś1 B Dn D5–12 Ca.c वोढव्यो (for बोद्धव्यो). K2 स तेरण्ये सेवितव्यो; D1.3 सुसेनैतेन बोद्धव्यं; T2 G2 M स तेरण्येवबोद्धव्यः. — ^{d}) B1.3 D6 च (for अपि). D1.3 पांचालि विषमेष्वपि; S पांचालि रजनी(M3 शर्वरी)ष्वपि. — After 29, N ins.:

382* सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रतः ।
ज्येष्ठापचायिनमिमं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ।
इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी ।
प्रव्रजन्तं महारण्यं तं परिष्वज्य तिष्ठती ।

[(L. 1) D1.3.8 सुकुमारं च शूरं च राजानं °व्रतं. — (L. 2) B2.3.5 D1.3.5.10 Ca ज्येष्ठानुयायिनं; B4 °नुजामिनं; Dn D4.7.11.12 ज्येष्ठोपया°; Cc.n.s.v as above. Cr cites अनुयायिनं, Crp (Cat.) अपचायिनं. B1 Dn D8.11.12 वीरं; D4 अमुं; D7.9 नित्यं (for इमं). D2 पूजय (for भोजयेः). — (L. 3) D1.3 प्रस्थितां हस्तिनापुरात् (for posterior half). — (L. 4) K B2–4 D2.4–7.9.10 प्रव्रजत्सु तदा(B3 D5 महा)रण्यं (K °ण्ये) (for prior half). D5 तं परिष्वजती सती (for posterior half).]

30 S (except T2 G1, which om. 30^{ab} altogether) reads 30^{ab} after 24^{ab}. — ^{a}) T1 G2 च ते (for दृष्ट्वा). K2 D2.4.10 व्यावृतं; D1.3 तु वृतं; Ca.c व्यापृतं (as in text). S (T2 G1 om.) गोषु गोसंख्यं (for व्यापृतं गोषु). — ^{b}) K वत्सक(K1 °व)र्मैविवासिनं; B4 °कृतासनं; Dn1 °कृताशयं; D1.3.4 वत्सकर्मक्रियापरं; D2.5.7.8 °क्षिपाशयं; S (T2 G1 om.) वत्सकर्मक्षितीशयं. Ca.c.n.s.v explain वत्सचर्मक्षपाशयं. — S ins. after 30^{ab} (T2 G1, which om. 30^{ab}, after 29):

383* तं दृष्ट्वा गोषु गोपालवेषमास्थाय विष्ठितम् ।

— ^{d}) D6 न जानासि (for नु जीवामि). K2 D10 M2 भारत (for पाण्डव).

31 S reads 31–34^{ab} after 378* (cf. v. l. 23). D3 om. 31^{ab}. — ^{a}) G M5 स्त्रीभिः (for त्रिभिः). — ^{b}) Ś1 तेजसा; D2 मेधसा (for मेधया). Cf. Cv. — ^{d}) D1.3.4.10 T G M3 कालविपर्ययं (for कालस्य प°). Cc cites पर्ययं. — After 31, S ins.:

384* राजकन्याश्च वेश्याश्च विशां दुहितरश्च याः ।
सर्वाः सारयुता नार्यो दामग्रन्थिवशं गताः ।

32 D4 S transp. 32 and 33 (cf. also v. l. 23). — ^{a}) B4 Ca अभ्याकीर्यंत; D1.3.4 T2 G2 M1.3.5 अभिकीर्यंति; D5 अभ्यकीर्य च; D6.10 अभ्यकीर्यत; G1.3 अभिशीर्यंत; M2 अभिकीर्यत; M4 अभिकीर्यंत; Cc.s.v अभ्यकीर्यंत

C. 4. 600 B. 4. 19. 44 K. 4. 22. 110 अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ३३
किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परंतप ।
एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ३४
अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ।
वर्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ३५
युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ।
शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

द्रौपद्युवाच ।
अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि ।
शौचदासि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १
विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ।

(as in text). D7 अभ्यकीर्यांश्ववृन्दानि. — [b]) Ś1 B (except B5; B3m as in text) Dn D7. 8. 11. 12 Cr उदीक्ष्य तं; K D9 उदीक्षितं; S उदीक्षितुं; Ca. c. v. rp (Dev.) as in text. D1. 3. 4 हयानां वातरंहसां. — [c]) D1. 3 आशु; G1 अश्वं; Cc (cf. Ca) as in text. — [d]) D7 G1. 3 मत्स्यराजस्य; T2 G2 M धर्मराजस्य. D1. 3 अश्वानां वेगमुत्तमं.

33 D4 S transp. 32 and 33 (cf. also v. l. 23). — [a]) Dn2 D9. 11. 12 एवं; D10 एव; Ca. n एनं (as in text). D9 ह्रीमंतं. D1. 3 प्रधावमानं भीम त्वं; T1 G1. 3 प्रेष्यकर्मणि तं दृष्ट्वा; T2 G2 M प्रेक्ष्य कर्माणि चाश्वाश्र (M4. 5 °नां) — [b]) D8 अहं; D9 रूप- (for मत्स्यं). B5 भ्राजिष्णुकुण्डलं. D4 विराटस्य पुरःसरं; S शोचामि विलपामि च. — [d]) D6 दमयंतं. D3. 10 M3 वाजिनं.

34 For sequence of S cf. v. l. 23. — [a]) D10 किं तु; G1 त्वं तु; G3 किं त्वं. D8 पापां (for पार्थ). — [b]) K1 सुखितोपि; K2 B1 Dn D5. 7. 9. 11. 12 °नीति; D2 °तेपि (m as in text). — After 34[ab], M1–3 repeat 30[cd]. — [c]) Ś1 B4 Dn1 D10 °शताविष्टां; Dn2 D11. 12 °शताधिक्यं; D1. 3 M1. 2 °समाविष्टां. — After 34, D1 marg. ins.:

385* अपश्यमेव श्रीमन्तं विराटस्य पुरःसरम् ।

(cf. v. l. 33).

35 [a]) S पुनः (for अतः). D10 प्रत्यवशिष्टानि; T2 G2 °निविष्टानि; G1 °निवृत्तानि; Cc as in text. D2. 7. 9 अतस्तु (D9 अतोपि) प्रविशिष्टानि. — [b]) S शृणु (for अन्यानि). — [c]) D4. 12 मम; D10 यानि (for मयि). K कौरव्य (for कौन्तेय). — [d]) G1. 3 दुःखानि (for वक्ष्यामि). S अन्यानि (for शृणु). T2 G2 ते; G1. 3 M (except M4) मे (for अपि). D1. 3 शृणु तानि विशेषतः; D4 यानि तान्यपि मे शृणु; D8 शृणु वक्ष्यामि तान्यपि.

36 [b]) Ś1 B3. 4 D1. 3. 5. 7–10 G1. 3 च; D4 अपि; T1 अथ (for उत). — [c]) D1. 3. 4 यच्च (D4 किं तु) दासी सुदेष्णायाः. — [d]) S (except M5) किं नु दुःखतरं ततः. — After 36, T2 G2 ins.:

386* एकभर्ता तु या नारी सा दुःखेनैव वर्तते ।
पञ्च मे पतयः सन्ति मम दुःखमनन्तकम् ।

Colophon lost in T1 on a broken fol. — *Subparvan:* K B Dn D2. 5. 7. 9–12 M1. 2 कीचकवध. — *Adhy. name:* D1. 3 दुःखकीर्तनः; D4 द्रौपदीदुःखकथनं; D10 भीमं प्रति द्रौपदीवाक्यं; M3 भीमप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D2. 6 18; D3 G1 M2–5 20; D5. 9. 10 19; T2 G2. 3 M1 21.

19

1 [a]) Ś1 K1 B2. 4 सैरं(B4 °रिं)ध्रिवेशेन; B3 D6 सैरिंध्रिवेषेण (D6 °रूपेण). — [b]) S वसंती. Ś1 राजसंसदि. — [c]) B (B3m as in text) D6. 8. 10 S वशगास्मि; D2 किंकरीव; Cs. rp शौचदास्मि (as in text). Cr cites वशगा. — [d]) K1 व्यक्षंधूतस्य (sic); B4 तस्य धूर्तस्य; G3 M ह्यक्षधू°.

2 D2 om. 2. — [a]) B2 पश्य या विक्रिया तीव्रा. — D4 om. 2[cd]. — [c]) Ś1 आस्से कालम्; K1 आस्से का°; K2 D3 G1. 3 M1–3 आस्ते का°; B2. 4. 5 Dn D6. 10–12 आत्मका°; D1 स्थास्ये का°; T2 आस्ये का°; Ca. v as in text. Ś1 B2 Dn2 D5. 7. 11. 12 उदीक्षंति; B5 Dn1 D9 उदीक्षती; D6 अपेक्षंती; Ca. c. v. rp (as in text). — [d]) Ś1 K1 D11. 12 सर्वे दुःखं; Dn1 D8. 10 सर्वदुःखं; Cv दुःखं सर्वं (in prose order). Ca cites सर्वं. Ś1 B Dn D6. 7. 10 Cv अंतवत् (for आर्तवत्). D5. 9 सर्वदुःखार्णवं (D5 °वे) किल;

आसे कालमुपासीना सर्वं दुःखं किलार्तवत् ॥ २
अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३
य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
पराजये च हेतुः स इति च प्रतिपालये ॥ ४
दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे ।
पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ५
न दैवस्यातिभारोऽस्ति न दैवस्यातिवर्तनम् ।
इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ६
स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव तिष्ठति ।
इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षाम्युदयं पुनः ॥ ७
दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ८
यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ।
पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वमपृष्टा वा ब्रवीमि ते ॥ ९
महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च । C. 4. 614 B. 4. 20. 11 K. 4. 23. 11

S सर्वदुःखसहा पुनः.

3 ^{a}) D1.3 S (except M3) अनित्याः; D4 चक्रवत्; D9 अन्यथा (m as in text); Cv as in text. T G खलु (for किल). — ^{b}) T G2 अर्थाश्चैव सुखान्युत; G1.3 M अर्थाश्च व्यसनानि (M5 विविधानि) च (G1 उत). — D10 om. 3^{cd}. — ^{c}) B4 D5 S (except G1) मत्वा (for कृत्वा). — ^{d}) D4 भ्रातृ° (for भर्तृ°). — After 3, N (except K D4; D5 in marg.) ins.:

387* चक्रवत्किल मर्त्यानामर्थाश्च व्यसनानि च ।

[B1 Dn1 चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्य°. ❀Ca: अर्थः पुरुषार्थः भ्रंशनं भ्रंशः ।; Cv: अर्थाः पुरुषार्थाः व्यसनानि च पुरुषार्थभ्रंशाः ।❀]

Thereafter the same MSS. (except D5) repeat 3^{cd}.

4 D1.3 transp. 4 and 5. — ^{b}) B4 जयाय हि; M1 सुखावहः; Ca as in text. — ^{c}) Dn2 D11.12 पराजयाय; G3 अपजये च (for पराजये च). B2.4 D5.8 स; D1.3 अपि (for च). Ś1 K B2.4 D5.8 स्यात्; Dn D7.11.12 च (for स). — ^{d}) Dn D7.11.12 स इति; D1.3.4 इति वै; G1 इत्यहं (for इति च). T2 G2 इति मत्वा प्रपालये. — After 4, Dn D11.12 ins.:

388* किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव ।;

while D2 marg. ins.:

389* पराभवनिमित्तानि तथैवाचरते नरः ।

5 D1.3 transp. 4 and 5; B3 D5.7.9 read 7 before 5. — ^{b}) Ś1 बध्वा (for हत्वा). D1 चापरैः. T2 G2 हत्वा हन्यंत एव ते. — ^{c}) D2 याचकाश्चैव याच्यंते; S मानयित्वाव(T2 G2 °त्वा च)मान्यंते. — ^{d}) B4 वि-; D2 M5 नः (for मे). T2 G2 नरा दैवविपर्यये.

6 Ś1 B1 om. 6. D2 reads 6 in marg. and repeats it (with v. l.) after 8. — ^{a}) T2 G2 M5 देवस्य (for दैवस्य). — ^{b}) T2 G2 M5 देवस्य (for दैवस्य). G2.3 अनिवर्तनं; M1 अनुव°; Ca.v निव° (for अतिव°). K Dn1 D10 न चैवास्ति (Dn1 °स्य) निवर्तनं; B2.3 न दैवस्यानि(B2 °ति)व°; B5 Dn2 D11.12 Cn न चैवास्यातिव°; D1–3.5 न दैवस्याभिव°; D4.6 न दैवस्य निव°. — ^{c}) S मत्वा (for चापि). T2 G1.2 गतिं (for आगमं). — ^{d}) B2 T2 G2 देवस्य. G1 परिपालये.

7 B3 D5.7.9 read 7 before 5. — ^{a}) K1 D1.3.7.9 स्थितपूर्वं (K1 °र्वं-); K2 स्थितं पूर्वं-. T2 G2 M5 जयं (for जलं). — ^{b}) T G2 न; G3 तु; M2 इव (for एव). Ś1 B3 Dn D6.11.12 गच्छति (for तिष्ठति). G1 न पुनस्तत्र ति°. — ^{c}) D2 इति कृत्वा प्रतीक्षामि. Ca cites पर्यायम्. — ^{d}) B1.2 Dn D11.12 प्रतीक्षे; D2 भ्रातृणाम् (for प्रतीक्षामि). A few N MSS. प्रतीक्ष्यामि.

8 ^{a}) K2 कार्यार्थः (for यस्यार्थः). — ^{b}) D4 विहन्यते; D7.10 न विद्यते (for विपद्यते). — ^{c}) D7.9.10 M एव (for च). Ś1 D3–5.8 दैवस्यागमने; K1 D6 दैवस्याव(D6 °स्योप)-गमे; D2 तद्दैवस्यागमे; T G स(G1 त)दा दैवागमे; Cs as in text. — ^{d}) D1.3.4 कर्तव्यो हि; D2 कार्यस्तेन (by transp.). — After 8, D2 repeats 6 (v. l. न चैवास्ति निव° for न दैवस्यातिव°).

9 ^{a}) Ś1 यच्च; K1 या तु; D6 यत्त्वा; D8 किं तु; S किं तु (for यत्तु). B2 D1.3 G1.3 transp. वचनस्य and कथितस्य (in ^{b}). D9 अर्थं; T2 G2.3 अद्य (for अस्य). K2 यत्नादेव चरस्यास्य. — ^{c}) D1.3 पश्य (for पृच्छ). K1 D8 एव; D1.3 तच्च; T2 G2.3 M2.3.5 एनाम्; M1.4 एवम् (for तत्त्वम्). — ^{d}) D4.5 S च; D7.9 अपि (for वा). Ś1 B (except B4) Dn D11.12 पृष्टा चात्र; D1.3 तमेष्टामि (sic); D8 संपृष्टा प्र- (for अपृष्टा वा).

10 ^{a}) D8 राजपुत्राणां. — ^{c}) G1 अवज्ञां (for अवस्थां). K1 D1–3 संप्राप्तां; T2 G2 संप्राप्य. — ^{d}) Ś1 B1.3.5 Dn D9.11.12 transp. का and मदन्या. D5.7 कथमद्य (for का मदन्या).

11 ^{a}) Ś1 B2.5 Dn D11.12 Cs परिभवेत्; D1.3.10

C. 4. 615 B. 4. 20. 11 K. 4. 23. 11 इमामवस्थां संप्राप्ता का मदन्या जिजीविषेत् ॥ १०
कुरून्परिभवन्सर्वान्पाञ्चालानपि भारत ।
पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिंदम ॥ ११
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परवीरहन् ।
एवं समुदिता नारी का न्वन्या दुःखिता भवेत् ॥ १२
नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ ॥ १३
वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
यादृशो मे न तत्रासीद्दुःखे परमके तदा ॥ १४

त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
साहं दासत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ १५
नादैविकमिदं मन्ये यत्र पार्थो धनंजयः ।
भीमधन्वा महाबाहुरास्ते शान्त इवानलः ॥ १६
अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
विनिपातमिमं मन्ये युष्माकमविचिन्तितम् ॥ १७
यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १८
पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।

अभिभवन्; S परिहर($M_{1.2}$ °स)न् (for परिभवन्). $D_{7.9}$ transp. परिभवन् and सर्वान्. — [b]) $D_{1.3.8}$ पंचालान्. — [c]) $B_{3.5}$ $D_{5.7.9}$ पांडवांश्चैव (B_3 °श्चापि) संप्राप्तो; $D_{1.3.4}$ पश्य त्वं समनु(D_4 मम सं)प्राप्तो.

12 D_{1-3} read 12–13[ab] after 19. — [a]) $D_{2.4}$ भर्तृ° (for भ्रातृ°). — [b]) D_4 भ्रातृ°; M_5 बंधु° (for बहु°). B Dn $D_{2.5-12}$ परिवारिता; G_1 परिवारितान्. — [c]) D_5m.$_{7.9}$ सुविदिता (for समुदिता). — [d]) Ś$_1$ K $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1-3.5.11.12}$ का त्व(may be read as न्व in some MSS.)न्या; $D_{4.8.10}$ मदन्या; D_6 का त्वस्या; $D_{7.9}$ का नु वै (for का न्वन्या). $B_{2.5}$ का मदन्या सुदुःखिता (B_5 जिजीविषेत्); S का न्वे(M_2 त्वे)वं दुःखभागिनी.

13 For sequence of $D_{1.3}$, cf. v. l. 12. — [a]) K तु (for हि). S बालतया (for हि बालया). — [b]) D_2 अपि (for वै). Dn_1 न प्रियं (for विप्रियं). — [c]) $D_{2.5.8}$ यस्याप्रसादाद्; D_4 S त(D_4 M_4 य)स्य प्रभावाद्. $D_{1.3.4}$ सुमहत्; $D_{7.9}$ दुरितं; G_1 अमितं (for दुर्नीतं). — [d]) $D_{1.3}$ दुःखं प्राप्तास्मि भारत; D_4 दुःखं परमदारुणं.

14 D_4 om. 14. — [a]) D_6 T_2 G_2 Cc वर्ण(T_2 G_2 °र्णं)विकारम्; $M_{1.2}$ वर्णावसादम्; Ca.r.s.v as in text. D_1 अप्येकं; D_3 अप्येव (for अपि मे). — [b]) B_2 D_5m.$_6$ (*sup. lin.*).$_{7.8}$ तादृशं; G_3 मादि[? दृ]शां (for यादृशम्). — [c]) Ś$_1$ यादृशं; K_2 Dn तादृशो; S ईदृशो (for यादृशो). $D_{1.3}$ यादृशोनैव (for यादृशो मे न). D_2 कस्य; Cv तत्र (as in text). — [d]) Ś$_1$ K_2 दुःखं; Cs as in text. Ś$_1$ परमकं; $D_{1.3}$ परमिके (D_3 °ते). $D_{1.3}$ सति; S पुरा (for तदा). K परमकास्य(K_2 °म)या; Cv परमके and तदा (as in text).

15 [a]) $D_{2.8}$ तावत्; D_6 पार्थ (for भीम). B_{3-5} $D_{1-6.8-10}$ जानासि. K इमं भीम न (K_2 transp. भीम and न) जानामि; M_3 स मे भीम न जानीषे. — [b]) D_6 G_3 भीम; T_2 G_2 अत्यंतं; G_1 स्याद्धि (for पार्थ). $D_{1.3.4}$ यन्मे सुखमभूत्; D_9 यन्ममासीत्सुखं (for यन्मे पार्थ सुखं). Ś$_1$ तदा; D_5 पुरे; D_7 परं (for पुरा). — [c]) B Dn $D_{5.6.8-12}$ S दासीत्वम्; $D_{1.3.4}$ दीनत्वम्. — [d]) S मनसा ($G_{1.3}$ $M_{1.2.5}$ °सो) (for अवशा). — After 15, B_4 D_6 ins.:

390* का प्रीतिर्जीवितेनाद्य ममानेन वृकोदर ।

16 [a]) Dn D_{12} अहं (for इदं). T_1 $G_{1.3}$ नैतद्देवादृते मन्ये; T_2 G_2 तद्दैविकमहं मन्ये; M (except M_5) न दैविकमिदं मन्ये. — [b]) B_4 यत्तु (for यत्र). Ś$_1$ धनुर्धरः (for धनं°). — [c]) Ś$_1$ धनंजयो (for भीम°). S महारंगे (for °बाहुर्). — [d]) S (except $M_{4.5}$) चास्ते (for आस्ते). Dn_1 D_8 छन्न (for शान्त). $D_{11.12}$ इवापरः (for इवानलः).

17 [a]) Ś$_1$ K न शक्या; M_5 अशक्यं. $D_{1.3}$ विदितं (for वेदितुं). — [b]) D_9 हि (for वै). T G परैः (for नरैः). — [c]) $D_{8.11.12}$ S (except T_1 G_3 M_1) इदं (for इमं). S (except G_1 $M_{1.2}$) पश्य (for मन्ये). — [d]) $B_{1.2}$ Dn $D_{1-3.6-12}$ ins. हि before अविचि°. D_6 अविचिंतयं; T_2 अपि चिंतितं; G_3 अविहिंसितं.

18 D_4 om. 18–19. — [a]) $D_{7.9}$ आसन् (for मम). K_2 सुखप्रेक्ष्या; $D_{1.3}$ सुखं प्रेष्या; G_2 M_{1-3} मुखं प्रेक्ष्य. Cv glosses on मुखप्रेक्षाः (as in text). A few N MSS. °प्रेक्ष्या. D_6 यस्यायमसुखे प्रेक्ष्य; D_8 यस्याः सुखमनुप्रेक्ष्या. — [b]) $B_{1.3}$ $D_{7.9}$ पुरा; D_8 युधि (for सदा). — [c]) B_2 प्रेक्षे सा (by transp.); G_1 सा प्रेक्ष्य; M_3 सावेक्ष्य. K_2 D_{12} सुखम् (for मुखम्). B_{2-4} अन्येषाम् (for अन्यासाम्). D_{1-3} सहामि दुःखमन्यासां.

19 D_4 om. 19 (cf. v. l. 18). — [a]) D_{1-3} transp. पाण्डव and मे. — [b]) Crp नार्हति; Cr as in text. — [c]) D_8 दुःखासु (for युष्मासु). — [d]) = 4. 18. 31[d]. B_3 $D_{1.3.4}$ कालविपर्ययं. Ca cites पर्ययं. S पांचालेषु च

युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १९
यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्तिनी ॥ २०
यस्याः पुरःसरा आसन्पृष्ठतश्चानुगामिनः ।
साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी ।
इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ २१
या न जातु स्वयं पिंषे गात्रोद्वर्तनमात्मनः ।
अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते साद्य पिंषामि चन्दनम् ।
पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवं यौ भवतः पुरा ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

इत्यस्य दर्शयामास किणबद्धौ करावुभौ ॥ २३

द्रौपद्युवाच ।

बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किंकरी ॥ २४
किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा ।
नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ।
रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २६
सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
हृदयं भीमसेनस्य घट्टयन्तीदमब्रवीत् ॥ २७
नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा । C. 4. 638 B. 4. 20. 29 K. 4. 23. 29

मानद ($M_{1.2}$ भारत). — After 19, D_{1-3} read 12–13^{ab}.

20 $Ś_1$ K (? hapl.) om. 20^{cd}. — ^{c}) $D_{4.5}$ (after corr.)$_{.7.9}$ सास्मि; D_5 (before corr.) साहं (for साद्य). — ^{d}) D_{1-4} भीतास्मि; D_{10} तिष्ठामि; S पांचाली (for भीताहं).

21 ^{a}) Before आसन्, $Ś_1$ K $D_{1-3.5-9}$ T G $M_{1.2.5}$ ins. हि, B (except B_5) $D_{4.10}$ $M_{3.4}$ च. — ^{b}) B_4 अभि- (for च). $Ś_1$ अनुवर्तिनः; B D_{5-9} अनुयायिनः; Dn_2 $D_{11.12}$ अनुजीविनः (for अनुगामिनः). — ^{c}) D_{1-3} अस्मि (for अद्य). — ^{d}) $Ś_1$ भामिनी; K यायिनी (for गामिनी). $D_{1.3}$ साद्य पीष्यामि चंदनं; S पश्चाद्यामि भयार्दिता. — ^{e}) $M_{1.2}$ हि (for तु). D_{1-3} transp. तु and दुःखं. — ^{f}) Dn_1 ममासाद्य; $G_{1.3}$ ममासीद्यत्. K_2 Dn_2 $D_{8.11.12}$ निबोधय; B_4 निवेदितं.

22 ^{a}) K_1 D_2 पिंष्ये; K_2 $D_{1.3}$ पिष्ये; D_7 कुर्यात्; D_{10} पिंषेत्; S पिंक्षे (for पिंषे). — ^{b}) S (except G_1) गात्रोन्मर्दनम्. $Ś_1$ आत्मना. — D_4 om. 22^{cd}. — ^{c}) D_{1-3} निमित्तं हि सुदेष्णायाः. Cr cites अन्यत्र, Cc अन्यत्र कुन्त्याः. — ^{d}) D_{1-3} पिष्यामि; S पिंक्षामि (for पिंषामि). $Ś_1$ K_1 B Dn $D_{5.6.8.11.12}$ सा पिनष्म्य(K_1 B_1 °स्त्य)द्य चंदनं; $D_{7.9}$ सा पिपिंषे(D_7 °ष्ये)द्य चं°; D_{10} (corrupt) सा पिनाद्येद्य चं°. — D_4 om. 22^{e}–23^{b}. — ^{e}) B_4 $D_{1-3.5}$ M_4 मे पाणी (by transp.). — ^{f}) $B_{2.4}$ D_5 यौ नैवं (by transp.). D_8 हि; T G वै; M मे (for यौ). Ca भवतः (as in text). $Ś_1$ Dn $D_{11.12}$ नैवाभूतां हि यौ पुरा; D_{1-3} नो (D_2 न) दृष्टौ भवता ($D_{1.3}$ °तः) पुरा; D_{10} नैवंभूतौ हि तौ पुरा.

23 MSS. om. वैशं° उ°! — ^{a}) $D_{5.10}$ सा; S असै (for अस्य). M_5 प्रददौ पाणी (for दर्शयामास). — ^{b}) $Ś_1$ B Dn_1 $D_{5.6.10}$ Ca.c.n किणवंतौ; D_9 किणकांकौ (for किणबद्धौ). D_{1-3} पाणी कृतकिणौ तदा (D_2 °था).

24 MSS. om. द्रौपद्युवाच! D_4 om. 24^{ab}. — ^{a}) $D_{5-7.9}$ नैवाहं (for या नाहं). D_{1-3} नाहं बिभेमि कुंत्या वै. — ^{b}) D_8 च; D_{10} न (for वा). D_{1-3} कथंचन; D_8 विशेषतः (for कदा°). — ^{c}) D_{10} सा च (for साद्य). D_{1-4} यथा (D_4 साहं) नित्यं सुदेष्णाया. — ^{d}) S किंकरा. — After 24, D_{1-4} ins.:

391* तदाग्रतो विराटस्य किंकरीव स्थिता ह्यहम् ।

25 ^{a}) $D_{1-3.9.10}$ तु; D_4 ते (for नु). K मे; D_5 स; S वै (for मां). $D_{1-4.8}$ असौ राजा; D_{5}m$_{.7.9}$ असावद्य (for सम्राण्मां). Ca cites सम्राट् and मां. — ^{b}) $G_{1.3}$ $M_{2.3}$ वर्णतः (M_3 °वः); Ca.c.r.s as in text. $G_{1.3}$ M_{1-3} सुकृतेन वा; M_5 सुकृतोपि वा. — ^{c}) $Ś_1$ नान्यशिष्टं; D_6 इत्यपिष्टं; G_1 नात्यपिंक्षं; G_3 नाद्य पिष्टं. S विराटस्य (for हि मत्स्यस्य).

26 ^{a}) D_6 सा कीर्णयंती; T_1 G_3 संकीर्तयंती. — ^{b}) B_4 D_5 भाविनी. $D_{1.4}$ भीमस्य किल (D_1 lacuna for किल) भामिनी; D_8 भामिनी सातिमानिनी. — ^{d}) $D_{1.3}$ उदीक्षत. S (T_1 torn) भीमस्योरः समाश्रिता.

27 ^{a}) $D_{5.8}$ बाष्पाकुलया; Cs as in text (cf. Ca.v). D_8 बाला (for वाचा). — ^{b}) $Ś_1$ मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — ^{d}) K_1 चंद्रयंती; K_2 व्यदीर्यंती; D_1 घर्षयंती; D_2 दारयंती; D_3 वर्षयंती; D_8 पाटयंती; Ca.c.s.v घट्टयंती (as in text). B_2 समब्रवीत्; D_{1-3} च भामिनी (for इदमब्र°). — After 27, D_1(om. lines 1–3)$_{.2.3}$ ins.:

392* इदं तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।

C. 4. 638 B. 4. 20. 29 K. 4. 23. 29 अभाग्या यत्तु जीवामि मर्तव्ये सति पाण्डव ॥ २८

ततस्तस्याः करौ शूनौ किणबद्धौ वृकोदरः ।
मुखमानीय वेपन्त्या रुरोद परवीरहा ॥ २९

तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

भीमसेन उवाच ।

धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणावुभौ ॥ १

सभायां स्म विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ २

श्रृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ।
धनंजयोऽपि सुश्रोणि यमौ चापि शुचिस्मिते ।
रुरोद शनकैः कृष्णा पुनर्वाक्यमभाषत ।

[(L. 1–3) = (var.) 4. 20. 5–6^{ab}. — (L. 4) Prior half = 26^{c}.]

28 ^{a}) B$_{4}$ पुरा (for मया). G$_{1.3}$ पूर्वं (for भीम). — ^{b}) B$_{2-4}$ D$_{1-7}$ विप्रियं; Cv किल्बिषं (as in text). B$_{4}$ मया; D$_{8}$ पुनः (for पुरा). — ^{c}) Ś$_{1}$ K B$_{1.3.5}$ D (except D$_{7.9}$) यत्र; B$_{2}$ येन; T$_{2}$ G$_{2}$ या तु (for यत्तु). — ^{d}) K$_{2}$ D$_{4}$ मृतव्ये; B$_{5}$ D$_{2}$ Cn कर्तव्ये. D$_{8}$ मर्तव्यमिति पांडव; M$_{4.5}$ त्यक्तुमिच्छामि जीवितं. — After 28, S ins.:

393* कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं स्वात्मानं नाशयाम्यहम् ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ।
अभाग्याहमपुण्याहं नित्यदुःखा च विक्लवा ।
पापेन पातितायाश्च किं फलं जीवितेन मे ।

[(L. 3) G$_{3}$ विह्वला (for विक्लवा). — (L. 4) G$_{1}$ कृच्छ्रे निपति°; G$_{3}$ पापे निपति°; M$_{2}$ पापेन पातितायां च. — After line 4, T$_{2}$ G$_{1-3}$ *repeat* 23.]

29 Before 29, Ś$_{1}$ B Dn D$_{6.7.9.11.12}$ ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś$_{1}$ B$_{1-3}$ Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ सूक्ष्मौ; K शूरः; B$_{4}$ वंध्यौ; B$_{5}$ Dn$_{1}$ D$_{1-3.5.6.8-10}$ Cr शून्यौ; D$_{4}$ रम्यौ; D$_{7}$ रक्तौ; T (T$_{1}$ damaged) G$_{2}$ M पीनौ; G$_{1.3}$ वीरः; only Crp. v शूनौ (as in text). — ^{b}) B (except B$_{1}$) D$_{5-7.10}$ किणवंतौ (for किणबद्धौ). — ^{c}) Ś$_{1}$ K B Dn D$_{1-3.11.12}$ वै पत्न्याः; D$_{10}$ पत्न्यास्तु (for वेपन्त्या).

30 ^{a}) K D$_{6.10}$ T$_{2}$ G$_{2}$ M$_{3}$ तु; D$_{1-3}$ स (for च). — ^{b}) D$_{5}$ पांडवः (for वीर्यवान्). — ^{c}) S (except M$_{4.5}$; T$_{1}$ damaged) °दुःखार्ताम्.

Colophon om. in D$_{7}$; D$_{9}$ reads it in margin. — *Sub-parvan:* K$_{1}$ B Dn D$_{5.6.10-12}$ M$_{1-3}$ कीचकवध. — *Adhy. name:* D$_{1-4}$ द्रौपदीविलापः; D$_{8}$ द्रौपदीवाक्यं; M$_{3}$ भीमपरिदेवनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_{1}$ B$_{4}$ D$_{6.10}$ 19; D$_{3}$ M$_{2-5}$ 21; D$_{5.9}$ 20; T G M$_{1}$ 22.

20

1 After the ref., S ins.:

394* श्रृणु भद्रे वरारोहे क्रोधात्तत्र तु चिन्तितम् ।
त्वां वै सभागतां दृष्ट्वा मात्स्यानां कदनं महत् ।
कर्तुकामेन भद्रं ते वृक्षश्चावेक्षितो मया ।
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तद्ध्यात्वावाङ्मुखस्तूष्णीमास्थितोऽस्मि महानसम् ।[5]
श्रृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञातं यद्वदामीह भामिनि ।
वैशंपायनः ।
आश्वासयन्हि पाञ्चालीं भीमसेन उवाच ह ।

[Line 4 = 2^{cd}.]

— ^{b}) D$_{2.3.7-9}$ गांजीवं. N (except Ś$_{1}$ K$_{1}$) T$_{2}$ फाल्गुनस्य. D$_{4.8}$ धिक् (for च). — ^{c}) M यौ (for यत्). G$_{1.3}$ transp. रक्तौ and पाणी (in ^{d}). K पु(K$_{1}$ प)रा भूतौ; D$_{2}$ करौ भूत्वा; D$_{8}$ इमौ भूत्वा. — ^{d}) K$_{1}$ B$_{1.4}$ Dn$_{2}$ D$_{8.11.12}$ T$_{2}$ इमौ (for उभौ). — After 1, S ins.:

395* तदद्य मानुतपति यत्कृतं न मया पुरा ।

M$_{4}$ cont.:

396* द्यूते न निधनं भीरु कुरूणां पापकारिणाम् ।

2 ^{a}) K$_{1}$ सभावो (for सभायां). Ś$_{1}$ K Dn$_{1}$ B$_{1.3.5}$ D$_{5-9}$ तु; B$_{2}$ स; D$_{2}$ च; D$_{10}$ न; D$_{11.12}$ किं (for स्म). — After 2^{ab}, N ins.:

397* तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ।
अथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः ।

यच्च राष्ट्रात्प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ३
दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः ।
तन्मे दहति कल्याणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ॥ ४
इमं च समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥ ५
धनंजयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ।
लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ६
सुकन्या नाम शार्याती भार्गवं च्यवनं वने । C. 4. 650 B 4. 21. 10 K. 4. 24. 20

ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाद्विपः ।
अपश्यं त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदा हताम् ।
तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्यानां कदनं महत् ।

[D1–3 read lines 4–5 before line 1. — (L. 1) K1 तत्तु; B4 Dn2 D11.12 तच्च (for तत्र). B1.3 विद्धि (for भाति). D1–3 तत्र कार्यं मया किं तु (for prior half). Cs cites कारणं. D7.9 कौंतेयं तु प्रतीक्ष्य वै (D7 °क्षते) (for posterior half). Ca.s cite प्रतीक्षते. — (L. 2) D4.8 दुष्टस्य (for अथवा). K2 पेषयामि; B4 चूर्णयामि; Ca.c.v पोथयामि (as in text). D7 तदा; D11.12 महा- (for पदा). — (L. 3) D1–3 नागो बिल्वमिवाक्रम्य न चेद्राजा न्यवारयत्. — (L. 5) Cf. 2^{ab}. B3 D5.6 तत्र (for तदा). D1–3 कर्तुमिच्छामि (for अहं चिकीर्षामि).]
— ^{c}) D5 च; T2 G2 M4 वै (for तु). — ^{d}) D3.8 निवारय(D8 °ये)त्; D10 अभ्यवारयत्. — ^{e}) D1–3 अस्य चा(D3 वा)हं (for अहं तस्य). — ^{f}) D1–3 स्थितवान् (for स्थित एव). Ca cites स्थितः. B4 Dn2 D5.11 भाविनि; S शासने (for भामिनि).

3 D2 marg. repeats 3^{ab}, with v.l. — ^{a}) D2m लब्ध- (for यच्च). D2m.4 राज्यात्. D1.3 व्यवसनं; D8 प्रव्यजनं (for प्रच्यवनं). — ^{b}) Dn1 D9 G3 अवधिः; Dn2 अधिकः; D11.12 M3 अधिपः (for अवधः). D1–3 एव पश्यतां; M1.2.4 अधिपस्य नः; M5 अपि वंचनं (for अवधश्च यः). Ś1 K D2m.4.5.8 यत् (for यः). — ^{c}) B4 D9 दुर्योधनस्य. — ^{d}) D7.9 यत् (for च).

4 ^{a}) S दुःशासनचतुर्थानां. — ^{b}) D1–3 यच्च तन्; D4.8 S (M2 missing) यच्च मे (for यन्मया). K2 B3–5 Dn D11.12 नाहृतं; B1 अलंकृतं; B2 D8 corrupt. D7.9 न मयापहृतं शिरः; D10 हृतं यन्न तदा शिरः. — ^{c}) T G मां; M (M2 missing) मा (for मे). K2 B D (except D4.7–9) गात्राणि (for कल्याणि). — ^{d}) T G2 M (M2 missing) शल्य इवार्पितः. — After 4^{cd}, S (M2 missing) ins.:

398* अपि चान्यद्वरारोहे स्मरिष्यसि वचो मम ।
पुण्ये तीरे सरस्वत्या यत्प्रतिष्ठाम संगताः ।
तत्राहमब्रुवं कृष्णे पूर्वक्लेशाननुस्मरन् ।
न चाहमनुगच्छेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
धनंजयं च पाञ्चालि माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।
कृत्वैतां च मतिं कृष्णे युधिष्ठिरमगर्हयम् ।
परुषं वचनं श्रुत्वा मम धर्मात्मजस्तदा ।
ह्रीमान्वाक्यमहीनार्थं ब्रुवन्राजा युधिष्ठिरः ।
सर्वानन्वनयद्भ्रातृन्मुनेर्धौम्यस्य पश्यतः ।
मा रोदी राज्ञि लोकानां सर्वागमगुणान्विते ।
रक्षितव्यं सदास्माभिः सत्यमप्रतिमं भुवि ।
अनुनीतेषु चास्मासु अनुनीता त्वमप्युत ।

[(L. 2) G2 M (M2 missing) यत्र तिष्ठाम (M1 °मि) संगताः (M1 °तः) (for posterior half). — (L. 3) M1.3 यत्र (for तत्र). — (L. 5) T2 महाबलौ (for च भ्रातरौ). — (L. 8) M5 अदीनात्मा (for अहीनार्थं). M1.3 ब्रुवन्नास्ते (for ब्रुवन्राजा). — (L. 9) M (M2 missing) अनुनयन् (for अन्वनयद्). — (L. 10) M1.3 मा रोद (for मा रोदी). T1 G1.3 °गुणान्विता (for °न्विते). — (L. 12) M1.3 त्वमेव हि (for त्वमप्युत).]
— ^{ef}) D1.3 कुरु (for जहि). D1.3 कोपं (for क्रोधं). D4 त्यज (for जहि). K2 D5m.7 सुशोभने; D1.3.4 शुचिस्मिते; D2.6 सुमध्यमे (for महामते). Dn1 D8 क्षिप्रं(Dn1 कृत्स्नं)जह्यात्स जीवितं (for ^{f}); cf. 5^{d} also. S (T1 broken; M2 missing) माधर्मतो (M5 °धर्म्यं त्वं) वचः कृष्णे क्रोधजं (M1.3 °नं) समुदाहर.

☞ From 4. 20. 5 up to 4. 21. 21^{a}, Ś1 could not be collated, the fol. being stuck together.

5 Ś1 M2 missing. Dn1 D1.8 om. 5; D1 om. 6^{ab} also. — ^{a}) B4 Dn2 D2.3.6.10.12 इदं (for इमं). B1.3 वा; B4.5 Dn2 D2.3.6.11.12 तु (for च). S (T1 M2 missing) एवं चोक्तमुपालंभं. — ^{b}) S (T1 broken; M2 missing) त्वया (for त्वत्तो). — ^{c}) B1.2.5 Dn2 D11.12 वापि (for यदि). — K1 (hapl.) om. 5^{d}–6^{a}. — ^{d}) T2 G2 कृच्छ्रं; Cr कृत्स्नं (as in text). D6 स्व- (for स). K2 सोहं जह्यात्मजीवनं.

6 Ś1 M2 missing. K1 om. 6^{a}; D1 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{a}) B2 D3.4 T1 अपि; T2 M (M2 missing) च (for वा). D2 कल्याणि; M (M2 missing) दुर्धर्षौ (for

C. 4. 651
B. 4. 21. 10
K. 4. 24. 20

वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ॥ ७
नाडायनी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणम् ॥ ८
दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् ॥ ९
रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ।
क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत ॥ १०
लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ।
अगस्त्यमन्वयाद्धित्वा कामान्सर्वानमानुषान् ॥ ११
यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ।
तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १२
मादीर्घं क्षम कालं त्वं मासमध्यर्धसंमितम् ।

सुश्रोणि). — ^{b}) D_{2} यमौ चानुत्तमाविमौ; D_{3} T G यमौ चापि सुमध्यमे (D_{3} शुचिस्मितौ); M (M_{2} missing) माद्रीपुत्रौ तथैव च. — ^{c}) K_{1} एव (for एषु). M (M_{2} missing) °गते चा(M_{5} त)स्मिन्. — ^{d}) B_{2} $D_{2.5.6}$ शक्यामि; B_{4} शक्या हि; D_{8} शक्यास्मि; D_{9} रक्ष्यामि (for शक्ष्यामि). $D_{8.9}$ जीवितं. $D_{1.3}$ M (M_{2} missing) नाहं जीवितुमुत्सहे. — After 6, S (M_{2} missing) ins.:

399* धर्मं श्रृणुष्व पाञ्चालि यत्ते वक्ष्यामि भामिनि ।
[$M_{1.4}$ सतीनामिह भामिनी; M_{5} सतीनामुत्तमा सती.]

7 $Ś_{1}$ M_{2} missing. S (M_{2} missing) reads 7–8 after 11. — ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{5.11.12}$ पु(B_{4} प)रा सुकन्या (for सुकन्या नाम). K_{1} शार्यांति; $D_{1.3}$ भार्यासीद्; D_{2} स्वर्याती; T_{1} $G_{1.3}$ $M_{4.5}$ शय्यातिर्; T_{2} M_{1} शय्यातेर्; G_{2} शय्यातिं; M_{3} चान्वेति; Cv as in text. — ^{b}) T G M_{1} भार्गव-. — ^{c}) K_{1} $D_{2.3}$ वाल्मीकभूतं; Cs as in text. K_{1} शास्त्रं तं; D_{10} पश्यंतं; T_{2} G_{2} साध्वी त्वं; G_{1} तप्यंतं; Ca.s.v शाम्यंतं (as in text). — ^{d}) B (except B_{2}) Dn_{2} $D_{5.6.11.12}$ भाविनी.

8 $Ś_{1}$ M_{2} missing. For sequence of S, cf. v. l. 7. — ^{a}) B Dn $D_{5.6.10-12}$ नारायणी; $D_{1.3.4}$ दाक्षायणी; S (M_{2} missing) नाळायणी. ❀ Cv: डलयोरैक्येन नाडायनी नलस्य सुता ।❀ K $D_{2-4.6.8}$ चंद्रसेना; D_{5} चांद्रसेनी; $D_{7.10}$ चैंद्रसेनी. — ^{b}) S (M_{2} missing) रूपेणाप्रतिमा भुवि. — $D_{3.4}$ (hapl.) om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) T_{2} G_{2} हृष्टा (for वृद्धं). — ^{d}) B_{4} $D_{1.10}$ S (T_{1} M_{2} missing) वर्षसहस्र(B_{4} $M_{1.3-5}$ °स्रि)कं.

9 $Ś_{1}$ M_{2} missing. For sequence of S, cf. v. l. 7. $D_{3.4}$ om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) S (M_{2} missing) आसीद् (for अपि). — ^{d}) B_{4} महारण्यं; D_{8} अरण्येपि; T_{2} G_{2} महारण्ये.

10 $Ś_{1}$ M_{2} missing. For sequence of S, cf. v. l. 7. — ^{a}) B (except B_{3}) $D_{5.6.10}$ रक्षसो; Cc रक्षसा (as in text). $D_{1.3}$ अयोनिजा महाभागा; S (T_{1} M_{2} missing) वसं(T_{2} G °स)ती च महारण्ये. — After 10^{ab}, S (T_{1} M_{2} missing) ins.:

400* रावणेन हृता सीता राक्षसीभिश्च तर्जिता ।
[T_{2} G_{2} साध्वी (for सीता).]

— ^{c}) D_{10} प्रक्लिश्यमाना; T_{2} $G_{1.3}$ M (M_{2} missing) सा क्लिश्यमाना (for क्लिश्यमानापि).

11 $Ś_{1}$ M_{2} missing. For sequence of S, cf. v. l. 7. — ^{a}) T_{1} $G_{1.3}$ $M_{1.3.5}$ तु वैदेही; T_{2} G_{2} M_{4} तु वैदर्भी (for तथा भीरु). — ^{b}) S (M_{2} missing) भर्तारमृषिसत्तमं. — ^{cd}) B (except B_{4}) Dn D_{7} अगस्तिम्. $D_{1.3}$ अन्वगात्; $D_{2.4.8.10}$ अन्वियात् (for अन्वयात्). K_{2} स मानुषान् (for अमा°). S (M_{2} missing) भगवंतमगस्त्यं सा वनायैवान्वपद्यत. — After 11, Dn D_{9} (marg.) 10–12 ins.:

401* द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता ।
सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ।
[(L. 1) D_{10} सत्यसेनम् (for °वन्तम्). — (L. 2) D_{9} अन्वचरच्चैका (for अनुचचारैका).]

12 $Ś_{1}$ M_{2} missing. — ^{a}) K_{1} उथै(mislection for Śāradā तथै!)तत्; D_{4} यच्चैताः (for यथैताः). S (T_{1} M_{2} missing) कीर्तितास्ते मया नार्यो. — ^{b}) Dn_{2} $D_{1-3.12}$ रूपवंत्यः. — After 12^{ab}, S (T_{1} M_{2} missing) ins.:

402* नलं राजानमेवाथ दमयन्ती वनान्तरे ।
अन्वगच्छत्पुरा कृष्णे तथा भर्तॄंस्त्वमन्वगाः ।

— ^{c}) D_{6} अनु; D_{8} अति (for अपि). $D_{1.3}$ सुश्रोणि (for कल्याणि). — ^{d}) K B_{4} प्रमुदिता (for समु°).

13 $Ś_{1}$ M_{2} missing. — ^{a}) $B_{1.3.4}$ D_{4-9} S (T_{1} M_{2} missing) Ca सा($D_{4.8}$ सु)दीर्घं; Cs मादीर्घं (as in text). K कालमेव त्वं; $D_{4.8}$ क्षपि(D_{8} क्षिप)तः कालो; Ca क्षम कालं त्वं (as in text). Cs cites क्षम. — ^{b}) K $D_{2.5}$ Cv अप्यर्ध-; $B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ Cs अर्धं च; B_{2} corrupt; D_{3} अन्वर्ध-; $D_{4.10}$ अर्धार्ध-; Ca as in text (cf. Cr). Ca.v cite संमितं (as in text). D_{8} मासार्धं सह सांप्रतं; S (M_{2} missing) त्रिंशद्रात्रमनिंदिते. — ^{d}) B D (except $D_{1-3.5}$) राज्ञां राज्ञी. — After 13, S (M_{2} missing; M_{3-5} om. lines 2–6) ins.:

403* सत्येन ते शपे चाहं भविता नान्यथेति ह ।
सर्वासां परमस्त्रीणां प्रामाण्यं कर्तुमर्हसि ।

पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यसि ॥ १३

द्रौपद्युवाच ।

आर्तयैतन्मया भीम कृतं बाष्पविमोक्षणम् ।
अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १४
विमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ।
प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरो भव ॥ १५
ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया ।
नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ १६
तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ।
कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ १७
तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ १८
गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां महिषी प्रिया ।
ते त्वां निहन्युर्दुर्धर्षाः शूराः साहसकारिणः ॥ १९
एवमुक्तः स दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।
नाहं बिभेमि सैरन्ध्रि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २०
शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणामहं रणे ।
समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ २१ C. 4. 666 B. 4. 21. 25 K. 4. 24. 39

सर्वेषां च नरेन्द्राणां मूर्ध्नि स्थास्यसि भामिनि ।
भर्तृभक्त्या च वृत्तेन भोगान्प्राप्स्यसि दुर्लभान् ।
पूर्णायां तु प्रतिज्ञायां महान्तं भोगमाप्नुयाः ।
कुरु भर्तृगतं ज्ञात्वा राज्ञां मूर्ध्नि स्थिता भवेः ।

[(L. 2) T सर्वासां हि वरस्त्रीणां; G$_{3}$ सर्वेषामपरस्त्रीणां (for prior half). — (L. 4) T$_{1}$ G$_{1.3}$ युक्तासि; M$_{1}$ वित्तेन (for वृत्तेन). G$_{2}$ प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). T$_{2}$ G$_{2}$ M$_{1}$ भामिनि (for दुर्लभान्). — (L. 5) T$_{2}$ G$_{2}$ यातायां (for पूर्णायां), and आप्नुहि (for आप्नुयाः). — (L. 6) T$_{1}$ G$_{1.3}$ गुरुभक्तिकृतं ज्ञात्वा (for prior half).]

14 Ś$_{1}$ M$_{2}$ missing. — ^{a}) K कृतं (for मया). T$_{1}$ G$_{1.3}$ M (M$_{2}$ missing) आर्तप्रलापात् (T$_{1}$ G$_{1}$ °पा; G$_{3}$ °पः) कौंतेय; T$_{2}$ G$_{2}$ स्वात्मानं प्रलपे चाहं. — S (M$_{2}$ missing) om. 14^{bc}. — ^{b}) K मया वै बाष्पमोक्षणं; Dn D$_{2.7.8.10-12}$ कृतं बाष्प(D$_{12}$ वाक्य)प्रमोचनं (D$_{2.8.10}$ °क्षणं). — ^{c}) K आराधयंत्या; D$_{4}$ अपश्यंत्या तु (for अपारयन्त्या). Cc cites (the nom. sg.) अपारयन्ती. — After 14, S (M$_{2}$ missing) ins.:

404* व्यतीतं कथयित्वा किं भीमसेन महाबल ।
इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ।
योऽयं राज्ञो विराटस्य सूतपुत्रस्तु कीचकः ।
स्यालो नाम प्रवादेन भोजस्त्रैगर्तदेशजः ।
त्यक्तधर्मो नृशंसश्च सर्वार्थेषु च वल्लभः ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मे भव शोभने ।
अविनीतः सुदुष्टात्मा मामनाथेति चिन्त्य सः ।

[(L. 7) G$_{3}$ M$_{1}$ मामनाथां विचिंत्य सः (for posterior half).]

15 Ś$_{1}$ M$_{2}$ missing. — ^{a}) K$_{2}$ B$_{1.3.5}$ Dn D$_{2.4-9.11.12}$ T G$_{2.3}$ M (M$_{2}$ missing) किमुक्तेन (for विमु°). D$_{10}$ अतीतेन. G$_{1}$ मामनाथामितो मत्वा. — ^{c}) D$_{8}$ प्रत्यासन्नस्य कालस्य (cf. Cv). — ^{d}) D$_{1.3.4}$ दुःख° (for कार्य°). S (M$_{2}$ missing) दुःखस्यांतकरो भव.

16 Ś$_{1}$ M$_{2}$ missing. — ^{a}) D$_{1}$ मामेव; D$_{3.7.9}$ G$_{1.3}$ ममैव (for ममेह). B$_{4}$ Dn$_{2}$ D$_{1.3.4.6-8.10-12}$ transp. भीम and कैकेयी. D$_{2}$ ममेह कैकयसुता; T G$_{2}$ M (M$_{2}$ missing) कैकेयी चैव (T$_{2}$ G$_{2}$ चापि) मां दृष्ट्वा. — ^{b}) D$_{2}$ भीम रूपाभिशंकया; D$_{7.9}$ नियोगपरिशंकिता; T G$_{2}$ रूपेणाप्रतिमा सती (T$_{2}$ °तिं); G$_{1.3}$ M (M$_{2}$ missing) रूपा(G$_{1}$ नृपा)द्धि भय(G$_{3}$ परि-; M$_{1.5}$ भृश)शंकिता. — ^{c}) D$_{1.3.4}$ राज्ञः; D$_{7.10}$ राज्ञि (for राजा). — ^{d}) D$_{10}$ इह (for इति). D$_{1.3.4}$ इति मे वर्तते मतिः; D$_{2}$ कथमायाति मामिति; D$_{7.9}$ कथमेनां विरोधये; D$_{8}$ कथं नेमां व्रजेदिति; Cv as in text. Ca.c.s cite नेयात्.

17 Ś$_{1}$ missing; M$_{2}$ resumes. — ^{b}) T$_{1}$ अकृत° (for अनृत°). D$_{2}$ नाहं स्वस्था कदाचन. Ca.v cite अनृतदर्शनः (as in text). — ^{c}) D$_{11.12}$ स (for सु-). D$_{2}$ कीचको हि स्वयं दृष्ट्वा; S कीचकोपि च (M हि) दुष्टात्मा. — ^{d}) S पुनः (for सदा). M$_{2.3}$ ह (for हि). K$_{1}$ सा; D$_{10}$ M$_{3}$ मा (for माम्).

18 Ś$_{1}$ missing. — ^{a}) B$_{2}$ D$_{2.8}$ M$_{2}$ तदहं (for तमहं). — ^{b}) K भविष्यति; D$_{10}$ नियम्य वा. — ^{c}) K$_{1}$ M$_{5}$ अब्रवं. K कामसंपन्नं; D$_{8}$ तमहं मूर्खं.

19 Ś$_{1}$ missing. — ^{b}) D$_{2.8}$ सततं (for महिषी). — ^{c}) B$_{1.3}$ Dn$_{1}$ D$_{4-6.8}$ M$_{1.2.5}$ कुपिताः (for दुर्धर्षाः). — ^{d}) K$_{1}$ °चारिणः; D$_{6.7.10}$ °कारिणं. M$_{5}$ सानुबंधममर्षणाः.

20 Ś$_{1}$ missing. — ^{a}) B$_{2}$ Dn$_{1}$ सु-; D$_{2}$ अपि; T G M$_{1.5}$ तु; M$_{2-4}$ च (for स). — K$_{1}$ om. 20^{bc}. — ^{b}) D$_{4}$ प्राहसत्तदा; D$_{8}$ प्रत्युवाच मां; M$_{2.4}$ (*inf. lin.* as in text) कुरुते क्षणं; M$_{5}$ पुनरुक्तवान्. — ^{c}) B$_{4}$ D$_{6}$ सैरिंध्रि. — ^{d})

C. 4. 667
B. 4. 21. 26
K. 4. 24. 40

इत्युक्ते चाब्रुवं सूतं कामातुरमहं पुनः ।
न त्वं प्रतिबलस्तेषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २२
धर्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता ।
नेच्छामि कंचिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २३
एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
न तिष्ठति स्म सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ २४
पापात्मा पापभावश्च कामरागवशानुगः ।
अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ।
दर्शने दर्शने हन्यात्तथा जह्यां च जीवितम् ॥ २५
तद्धर्मे यतमानानां महान्धर्मो नशिष्यति ।
समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति ॥ २६
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ २७
वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानां हि मे श्रुतम् ।
क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात् ॥ २८
पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदावधीत् ।

D6 गंधर्वेभ्यः. D2 कदाचिच्च न संशयः.

21 Ś1 missing. — [a]) D1.3 अथ (for अपि). B (except B3) Dn D5 शतं शतसहस्राणि (B4.5 D5 °णां); D4 सहस्रमपि कल्याणि. — [b]) D1.3.10 महा- (for अहं). — [c]) B2 D1.3 समागतान्; D7.9 समायातं. — [d]) D7 M1.4.5 तद् (for त्वं). K प्रियं; D1.3 क्षमं; Ca.c.s क्षणं (as in text). Dn1 भीरु त्वं भीरु मा क्षणं; D2 कुरु मे चाद्य संगमं.

22 Ś1 missing. — [a]) T M1.4.5 इत्युक्ता; G M2.3 इत्युक्त्वा. K2 सूते; B2.5 Dn1 मत्तं; Dn2 D11.12 सूढं; G1 धूर्तं (for सूतं). — [b]) D4 वचः (for पुनः). — [c]) B5 Dn1 चैषां (for तेषां). — After 22, B5 (which om. 23[a]–24[b]) ins. a passage given in App. I (No. 21); cf. v. l. 24.

23 Ś1 missing. B5 om. 23–24[ab]. — [b]) B2 °समाश्रिता. — [c]) KD8 T2 G2.3 M4.5 Ca.r किंचित्; T1 केचित् (for कंचित्). K मनसा; B4 D6 वध्यं तु; D3 वध्यं ते; D5.7 वध्यं हि; T1 विध्यं तु; G3 वध्यं त्वां. Ca cites वध्यं. — [d]) K तत्र; T G तस्मात् (for तेन). M4(sup. lin.).5 जीवति. M1.4 सूतज (M4 sup. lin. °जः); M5 कीचकः.

24 Ś1 missing. B5 om. 24[ab] (cf. v. l. 23). — [a]) G1.3 M3 तु; G2 सु- (for स). — [b]) B (B5 om.) D3.5–9.11.12 प्रा(D6 प्र)हसत् (for प्रहस्य). D7 (inf. lin. as in text).9 विनिवृत्य च (for स्वनवत्तदा). D1 ततः (for तदा). — A passage given in App. I (No. 21) is ins. in B1–4 Dn D4–7.9–12 after 24[ab], in K2 D8 after 24, in B5 after 22; and thereafter D8 repeats 24[cd]. — [c]) B2.3.5 Dn D11.12 तिष्ठते. Dn2 D7.9.10–12 स (for स्म). B4 D1.3.4 G1 च (D1.3 स) तिष्ठति (for तिष्ठति स्म). — [d]) D1.3 स (for च). B1.3 (m as in text) बुभूत्सति; B4 Cr चिकीर्षति; Crp बुभूर्षति; Cv.rp (Dev.) as in text. D5.7.9 अधर्मं विचिकीर्षति; D10 न च धर्मेनुभूषति; Ca as in text.

25 Ś1 missing. — [a]) D2.3 मोहात्मा. D2.3 मोहभावश्च; T1 G1.3 M पापकारी च; T2 G2 कामचारी च. — [b]) K °समन्वितः; B (except B4) Dn D1.3.7.9m.11.12 कामबाण° (D1 °कार°); Ca as in text. — [c]) D5 दुर्विनीतश्च. M1 सु- (for च). — [e]) S दुःखं (for हन्यात्). K2 दर्शने भीमसेनाद्य; D7 स ददर्श हि मां नित्यं; Cs as in text (cf. Cv). — [f]) K2 D2 तव; B4 D1.3 Cv यथा; Dn D11.12 Cs यदि; D8 तदा (for तथा). Dn2 D11.12 हन्यात्; D1.3.5–7 G3 जह्यात्; M5 त्यज्यां; Cn.s.v as in text. D6 स्व- (for च).

26 Ś1 missing. — [a]) D1.3 एवं वो; D2.3 स्वधर्मे; D4 T G M1.5 धर्मे प्र-; D6 अधर्मे; M2–4 धर्मे हि. — [b]) B2.5 D5.6.8 T G2 अयं; B4 D7.9.10 G1 M1.2 महा-; D4 सदा (for महान्). B2.5 D10 न सिध्यति; B4 D7.9 Ca नशिष्यते; D6 न शस्यते; D7 (inf. lin.) विनंक्ष्यति; D8 विशिष्यते; G1 भविष्यति. — [c]) T2 G2 कांक्ष° (for रक्ष°). — [d]) D1.3 S (except M4) दारा; D4 दारं (for भार्या). T G भवंति च (for भविष्यति).

27 Ś1 missing. — [a]) Some N MSS. रक्षमाणायां. — D1–3 om. 27[bc]. — [c]) Some N MSS. रक्षमाणायां. — D4 M3 om. 27[cd]. — N (Ś1 missing; D2 om. line 2) ins. after 27 (D4, which om. 27[cd], after 27[ab]):

405* आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां विदुर्बुधाः ।
भर्ता तु भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ।

[(L. 1) D1.4.9 यस्मात्; D3 तस्मात् (for तस्यां). B2 आत्मा हि रक्षमाणायां (for prior half). D1.3 तस्मात् (for तेन). — (L. 2) K जायया (for भार्यया). D4.5.7.9 जायेत्; Cs जायात् (as above).]

28 Ś1 missing. Dn1 om. 28. — [a]) B5 T1 G1 Cn °धर्मश्च. — [b]) B1 Dn2 D6.11.12 इति; B4.5 D5 मया; D2.3 च मे (for हि मे). B2.3.5 G1 श्रुतः. — [c]) D1.3.4 क्षत्रियाणां (D3 °यस्य) तथा धर्मः. — [d]) S दस्युनिबर्हणात्

तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल ॥ २९
त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्घोराज्जटासुरात् ।
जयद्रथं तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ॥ ३०
जहीममपि पापं त्वं योऽयं मामवमन्यते ।
कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत ॥ ३१
तमेवं कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।
यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ ३२
तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमम् ।
श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरः समाश्रिता ।
भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।
कीचकं मनसागच्छत्सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ३४ C. 4. 692 B. 4. 21. 51 K. 4. 24. 53

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(M$_1$ °विनिग्रहात्).

29 Ś$_1$ missing. — ^{b}) M कीचको मानुधावति (M$_{4.5}$ °न्वधावत). — After 29^{ab}, T$_1$ ins.:

406* येषां मतिर्न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ।
[=(var.) 4. 15. 15.]

— ^{c}) D$_6$ तव चापि; D$_{7.8}$ तव चैवं; S तवैव च. B$_{4.5}$ D$_{1.3.4.6}$ समक्षं च; D$_2$ G$_3$ °क्षं हि; D$_{10}$ महाबाहो. — ^{d}) D$_{3.7.8}$ महाबलः.

30 ^{a}) D$_8$ पूर्वं; S चाहं (M$_1$ एवाहं) (for ह्यहं). — ^{b}) S भीम तस्मात् (for तस्माद्घोरात्). D$_{1.3}$ महा° (for जटा°). — ^{c}) K$_1$ D$_{1-4}$ जयद्रथात्.

31 Ś$_1$ missing. — ^{a}) D$_2$ *inf. lin.* इमं दृप्तं; G$_3$ त्वं भीम (for इममपि). K$_1$ चापितृं (sic); B$_{1.3}$ Dn D$_2$ (*inf. lin.*).$_{11.12}$ S पापिष्ठं; D$_6$ तं पापं (for पापं त्वं). — ^{b}) S असौ (for अयं). D$_{1.3.4}$ यो मां त्वां चावमन्यते; D$_6$ त्वं योयं मावमन्यसे. — ^{c}) D$_3$ राजशालत्वात्; T G राजवन्नित्यं (for राजवाल्लभ्यात्).

32 Ś$_1$ missing. — ^{a}) D$_{1-4.8}$ S कीचकं (for तमेवं). B$_4$ °संपन्नं; D$_{2.4.8.10}$ S °संतप्तं. — ^{b}) D$_2$ भित्वा; T$_1$ छिंधि (for भिन्धि). D$_7$ T$_2$ अश्मना (for अश्मनि). D$_6$ reads 32^{cd} in marg. — ^{c}) K$_1$ यो संदुष्टो ह्यनर्थाणां. — ^{d}) B$_4$ सर्वेषां (for बहूनां). K अपि (for मम). K B$_2$ पापकृत् (for भारत).

33 Ś$_1$ missing. — ^{d}) D$_{2.9}$ °वशे. S कीचको मा वशं नयेत्. — ^{e}) T$_2$ G$_2$ परमं (for मरणं). K$_1$ D$_4$ मे(K$_1$ म)द्य; M$_5$ मन्ये (for मह्यं).

34 Ś$_1$ missing. K B$_{1.5}$ D$_{1-4.8-10}$ T$_2$ G$_2$ M$_5$ om. the ref. — ^{a}) K$_1$ प्ररुदत्. — ^{b}) Dn भीमस्योरुं; D$_6$ °रुः; D$_8$ °रु; Cc as in text. T G$_2$ M$_{1.3}$ भीमस्योरसि संश्रिता; G$_{1.3}$ भीमसेनस्य संनिधौ. — ^{c}) B$_4$ D$_4$ T G$_2$ तु (for च). — ^{d}) K B$_4$ बहुसांत्वं. T G$_2$ M$_2$ नेत्रे संपरिमृज्य च. — N (except K$_1$ D$_{1.3.4}$; Ś$_1$ missing) ins. after 34^{cd} (K$_2$ D$_{2.7-9}$, after 34:

407* आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ।
प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाश्रुसमाकुलम् ।

[(L. 1) B$_4$ तामार्तां च सुदुःखितां (for posterior half). — (L. 2) D$_{10}$ °संपन्नैः (for °संयुक्तैः). B$_4$ तत्त्वार्थसहितैर्वाक्यैर्बहुभिर्द्रुपदात्मजां. — (L. 3) D$_{10}$ प्रगृह्य (for प्रमृज्य). D$_6$ नयनं (for वदनं). D$_6$ बहुशो श्रमसमाकुलं (for posterior half).]

— K$_2$ D$_{7.9}$ ins. after 34^{cd}: D$_{2.8}$, after the above (407*): B Dn D$_{5.6.10-12}$, after 34:

408* उवाच चैनां दुःखार्तां भीमः क्रोधवशं गतः ।

[Dn D$_{7.8.11.12}$ क्रोधसमन्वितः; D$_{10}$ °समाकुलः.]

— ^{e}) D$_2$ गत्वा; T$_2$ गच्छेत्; Cs as in text. — ^{f}) B$_2$ सुकरणी; B$_4$ Dn$_2$ D$_{11}$ G$_2$ M सृ(M$_{4.5}$ स्र)क्कणी; D$_{1.3}$ सृग्विणी; D$_{4-6.9.12}$ T$_2$ सृक्किणी; Cs as in text. B$_2$ T G$_{1.2}$ परिलेलिहन्.

Colophon om. in D$_{2.9}$. — *Sub-parvan:* B Dn D$_{5.6.10-12}$ M$_{1.2.4.5}$ कीचकवध. — *Adhy. name:* D$_{1.3.9}$ दुःखकीर्तन; D$_4$ द्रौपदीदुःखकथनं; D$_8$ द्रौपदीवाक्यं; G$_2$ M$_{2.4.5}$ द्रौपदीसमाश्वासनं; M$_{1.3}$ द्रौपद्याश्वासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_4$ D$_6$ 20; D$_3$ M$_{2-5}$ 22; D$_{5.9}$ 21; T G M$_1$ 23. — *S'loka no.:* D$_1$ 38; G$_3$ 53.

२१

C. 4. 694
B. 4. 22. 1
K. 4. 25. 1

भीमसेन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ॥ १
अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संगमम् ।
दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २
यैषा नर्तनशाला वै मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३
तत्रास्ति शयनं भीरु दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४
यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा संनिहितो भवेत् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तथा तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।
रात्रिशेषं तदत्युग्रं धारयामासतुर्हृदा ॥ ६
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७
सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनम् ।
न चैवालभथास्त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८

21

☞ $Ś_1$ not collated for st. 1–21, the folios being stuck together.

1 ^{b}) D_4 यथा भीरु प्रभाषसे. — ^{c}) S एनं (M_5 एव) (for तं). $D_{1.3}$ निहनिष्यामि (for सूदयि°). — ^{d}) $D_{2.7-9}$ S सह बांधवैः; D_4 सह बंधुभिः.

2 ^{a}) K_1 यस्याः; $D_{7.9}$ अद्य (for अस्याः). $D_{2.7.9}$ शर्वर्यां. — ^{b}) B D (except $D_{2.8.9}$) C_s संगतं; T G_3 $M_{1.4}$ (*sup. lin.* as in text).$_5$ C_c संविदं; $G_{1.2}$ सौहृदं; C_v संगमं (as in text). — ^{c}) B_4 D_2 वि- (for च).

3 For 3^{ab} cf. 16^{ab}. — ^{a}) $D_{1.4}$ यथा (for यैषा). $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1.3.4.10-12}$ इयं; $D_{5.6}$ इह (for वै). $D_{2.8}$ S य(D_2 त)देतन्नर्तनागारं. — ^{b}) T_1 G_3 मात्स्यराजेन. D_2 S कारितं. — $3^{cd}=16^{cd}$. — ^{d}) $D_{2.8}$ यथासुखं; D_{10} तथा गृहं; S स्वकं गृहं. — After 3, B_4 reads 17^{ab} for the first time (v. l. निशीथे for तमिस्रे, and गच्छामि for गच्छेथा), repeating it in its proper place.

4 ^{a}) B Dn D_{5-12} दिव्यं (for भीरु). — ^{b}) D_8 सुगाढं; M_2 सुदृढं; $C_{s.v}$ दृढांगं (as in text). B_2 सुपरिस्थितं; B_4 D_8 सुपरिस्कृतं. $D_{1.3.4}$ दृढसंधि प्रतिष्ठितं. — ^{c}) B D_6 तं (B_3 तान्); S एनं (for अस्य). — ^{d}) $D_{7.9}$ पूर्वान्प्रेतान्. — After 4, S (M om. line 1) ins.:

409* त्वद्दर्शनसमुत्थेन कामरागेण मोहितम् ।
　　संकेतं सूतपुत्रस्य कारयस्व शुभानने ।

[(L. 1) $G_{1.3}$ कामेनाकुलितेंद्रियः (for posterior half).]

5 ^{a}) K_2 यथान्ये त्वां; S यथापरे. D_2 transp. त्वां and न. D_{1-3} बुध्येयुः (for पश्येयुः). — ^{b}) $D_{1.3}$ कुरवः; D_{10} ब्रुवाणां; S कुर्वंतीं (for कुर्वाणां). B_2 तत्र (for तेन). $D_{2.8}$ C_v संगमं; C_a संविदं (as in text). — ^{c}) S तथा कुरुष्व कल्याणि. — ^{d}) Dn_1 G_2 संनिहतो; $D_{1.3}$ T_2 G_3 M स निहतो; C_v as in text. — After 5, T_1 ins.:

410* आवयोः संगमं भीरु यथा मर्त्यो न बुध्यति ।
　　कीचकस्य विनाशस्य तथा कुरु नृपात्मजे ।

6 After वैशं° उ°, D_2 ins.:

411* एवं सा भीरु तन्वङ्गी आमन्त्र्यैनं महानसे ।
　　वधं तस्य परीप्सन्ती आजगाम स्ववेश्मनि ।

— ^{a}) S (except T_2) तत्र (for तथा). K_2 B_2 तु (for तौ). B_4 च; D_8 तौ (for तु). — After 6^{ab}, S ins.:

412* भीमेन च प्रतिज्ञाते कीचकस्य वधे तदा ।
　　द्रौपदी च सुदेष्णायाः प्रविवेश पुनर्गृहम् ।

— ^{c}) K_2 B_2 T_2 G_2 तदा; $B_{1.3m.4.5}$ Dn $D_{4.5.11.12}$ $M_{1.2}$ तम्; B_3 $D_{2.6-8.10}$ तथा (for तद्). S अव्यग्रा (M_{2-5} अव्यग्रं) (for अत्युग्रं). — ^{d}) B_4 वाह°; D_2 पार°; $C_{a.c}$ धार° (as in text). B_4 $D_{1.3.7.9}$ तदा; B_5 Dn $D_{8.11.12}$ हृदि (for हृदा). S धारयामास वै हृदा (M_{1-4} दुर्हृदा; M_5 तद्धृदि). — After 6, D_9 ins. a passage given in App. I (No. 22).

7 ^{a}) D_8 ततो (for तस्यां). S तस्यां रजन्यां व्युष्टायां. — ^{c}) $D_{7.9}$ गतो (for गत्वा). $G_{1.3}$ राजकुलं पापो; M_3 राजकुले चैव. — ^{d}) M_2 पुनर् (for इदम्).

8 Before 8, B_2 T_1 ins. कीचकः (B_2 cont. उवाच). — ^{a}) T_1 G यत्त्वा(G_2 °त्व)हं; T_2 $M_{2.3}$ यस्त्वाहं; $M_{1.4.5}$ यदा(M_5 °द)हं (for सभायां). — ^{b}) K_2 हृता; Dn_1 D_4 हता; D_{1-3} अहनत्; D_8 हतं; C_n अहनं (as in text). S ह्यनु(G_2 अप्य-; M_{3-5} अभ्य)धावनमाचरं (T_2 ह्यनुधावन्पदाहनं). — ^{c}) Dn_2 $D_{11.12}$ transp. च and एव. Dn

प्रवादेन हि मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९
सा सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान्ददाम्यहम् ॥ १०
दासीशतं च ते दद्यां दासानामपि चापरम् ।
रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु नौ भीरु संगमः ॥ ११

द्रौपद्युवाच ।

एकं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्संगतं मया ॥ १२
अवबोधाद्धि भीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १३

कीचक उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे ।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४
समागमार्थं रम्भोरु त्वया मदनमोहितः ।
यथा त्वां नावभोत्स्यन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ १५

द्रौपद्युवाच ।

यदिदं नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ १६
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते । C. 4. 710 B. 4. 22. 17 K. 4. 25. 22

D11.12 आलभसे; D2 अलंभयस्; D4 लभते (for अलभथास्). K न चैवात्त (K2 °पि) तथा त्राणं; S न कं च (T1 G1.3 M1 किंचित्; M4.5 कंचित्) लभसे नाथं.

9 ^{a}) K प्रोवाच नेह (for प्रवादेन हि). Cc.r.v cite प्रवादेन. B4 Dn D2.10 M इह; D4 वै; D6 एव; D11.12 च; T G तु (for हि). — ^{b}) D1.3.4 राजा; Ca.rp (Dev.) नाम (for नाम्ना). Cr cites राजा नाम्ना, Cc.r cite अयम्. K1 राजो वै राजमर्हति; S अयं राजेति चोच्यते. — ^{cd}) D4 अत्र; G2 तु (for हि). T2 G2 मात्स्यानां. M transp. मत्स्यानां and राजा वै.

10 ^{a}) K2 Dn D7.9.11.12 मां (for सा). D1 दुःखं (for सुखं). D7.9 त्वं प्रपद्यस्व (for प्रतिप°). — ^{b}) T सखा (for दासो). D10 transp. दासो and भीरु. — After 10^{ab}, S ins.:

413* न ह्यहं त्वामृते भीरु चिरं जीवितुमुत्सहे ।

— ^{c}) K1 अह्नायै तव; Dn1 अह्नि हि भव; D4 अह्नाय तावत्; T1 G अहन्यहनि; T2 अहान्यहानि. Ca.c.v cite अह्नाय. — ^{d}) M1.2 शत- (for शतं). Dn D11.12 S (except M5) निष्कं. D1.3.4 S (except M5) ते (for अहम्).

11 ^{a}) K D2 तेद्यास्तु; D4 दास्यामि (for ते दद्यां). — ^{b}) B4 चायुतं; M1.5 तावतां (for चापरम्). — ^{c}) T G2.3 M रथाः and °युक्ताः; G1 रथान् and °युक्तान्. — ^{d}) D2.3 कुरु मे; D4 अस्तु ते; T G2 M संतु ते; G1.3 दद्यां (G3 °द्यं) ते (for अस्तु नौ). Ca.c cite नौ. D2.3 संगमं; S संगमे (for संगमः). D1 अस्तु भीरु सुसंगमः. — After 11, T1 ins.:

414* तुभ्यं दास्यामि सर्वाणि राजार्हाण्यपराणि च ।

12 S (except G1) सैरंध्री (for द्रौपद्यु°). — ^{a}) B Dn D2.5–12 एवं; G3 M (except M4) एतन् (for एकं). B4 मां (for मे). K संशयं; B4 समये; S वचनं; Ca समयं (as in text). B3 तं वै; B4 ह्यद्य; D1.3.4 S सत्यं (for त्वद्य). — ^{b}) G1 संप्रद्यस्व च (for प्रतिपद्यस्व). — After 12^{ab}, D5 (marg.).10 ins.:

415* यदि त्वं खलु संयोगमिच्छस्यद्य मया सह ।
[D10 सूत (for खलु).]

— ^{c}) K1 D4 त्वा; B4 त्वे; S ते (for त्वां). — ^{d}) D2.3.8 S संगमं (for संगतं). D2.8 मम (for मया). — After 12, S ins.:

416* अनुबोधादनर्थः स्यादयशश्च महद्भवेत् ।

13 ^{a}) B2 D1–4.8 S अनुबोधाद्धि (G1 °त्तु); Dn D11.12 अनुप्रवादाद्. — ^{b}) B2 मन° (for यश°). — ^{c}) S (except M2) एतन् (for एवं). B4 त्वं; D1 तु; D3 ते (for मे). — ^{d}) S (except G3) वशगाभवं.

14 After the ref., D4 om. 14–15 and the ref. before 16. — ^{c}) S एकोहमागमिष्यामि (M °मेव यास्यामि).

15 D4 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) D1 °गमो हि; D8 °गमोस्तु (for °गमार्थं). — ^{b}) Dn1 त्वया मदविमोहितः; D6 S त्वया मदनदर्पितः; D7.9 त्वयाहं मदमोहितः. — ^{c}) K1 त्वा; B5 तं (for त्वां). K D1.3 नावबुध्यंति (D1 °ते); B1 Dn D11.12 नैव पश्येयुः; B2.4 D2.5.7.9.10 नाव(D2 नाभि-; D5.7.9 नैव)वेत्स्यंति (D10 °ते); S नाव(T2 G2 च न)बुध्येरन्; Ca नावभोत्स्यंति (as in text); Cv °भोत्स्यंते. — K1 om. 15^{d}–16^{c}; M8 om. 15^{d}–17^{a}. — ^{d}) T G पतयस्तव (for सूर्य°).

16 =(var.) 3. — K1 om. 16^{abc} with the ref.; D4 om. the ref.; M8 om. 16 (cf. v. l. 14, 15). — S

C. 4. 710
B. 4. 22. 17
K. 4. 25. 22

तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तमर्थं प्रतिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन ह ।
दिवसार्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८
कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिप्लुतः ।
सैरन्ध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तं नावबुद्धवान् ॥ १९
गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ।
अलंचकार सोऽऽत्मानं सत्वरः काममोहितः ॥ २०
तस्य तत्कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ।
अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ॥ २१
आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।
निर्वाणकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥ २२
कृतसंप्रत्ययस्तत्र कीचकः काममोहितः ।
नाजानाद्दिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् ॥ २३

(except G1; M3 om.) सैरंध्री (for द्रौपद्यु°). — [a]) K2 B4 D1-3. 8 S (M3 om.) एतन् (for इदं). B4 (here and below) नर्तकागारं. — [b]) T G2 मात्स्य°. — [d]) D2 यथासुखं; D4. 10 तथा गृहं; T G1. 2 M1. 4 स्वकं गृहं.

17 M3 om. 17[a] (cf. v. l. 15). — [a]) A few N MSS. तमिश्रे; D2 न मिश्रे; D10 निशीथे; S (M3 om.) निशायां; Ca. c तमिस्रे (as in text). K1 गच्छ त्वं (for गच्छेथा). — [b]) Dn1 D1. 2 तं; T2 त्वां (for तन्). — [c]) K °वृतो (for °हृतो). — [d]) K D7. 9 भवतीति (for भविष्यति). — After 17, S ins.:

417* एकः सन्नर्तनागारं रात्रौ संकेतमाव्रज ।
तत्राहं वशगा तुभ्यं भविता नात्र संशयः ।
कीचकः ।
तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु मन्यसे ।
एकः सन्नर्तनागारमागमिष्यामि शोभने ।
समागमार्थं सुश्रोणि शपे च सुकृतेन मे । [5]
यथा त्वां नावबुध्यन्ते गन्धर्वा वरवर्णिनि ।
सत्यं ते प्रतिजानामि गन्धर्वेभ्यो न ते भयम् ।
अलंकरिष्याम्यद्याहं त्वत्समागमनाय वै ।

[(L. 1) T2 G एकस्त्वं (for एकः सन्). — (L. 3) T2 अहं ते (for भद्रे). T2 G1. 3 M1 वक्ष्यसि (for मन्यसे). — (L. 4) T2 M1 भामिनि (for शोभने). — (L. 6) T °बुध्येरन् (for °बुध्यन्ते). — (L. 7) M2. 3 सत्यं मे प्रतिजानीहि (for prior half). G1. 3 तु नो (for न ते).]

T G2 cont.:

418* वासांसि च विचित्राणि मनोज्ञानि तवापि च ।
यथाहं न त्यजेथास्त्वं तथा रंस्ये त्वया सह ।
द्रौपदी ।
तथा चेदप्यहं सूत दर्शयिष्यामि ते सुखम् ।
यन्नानुभूतं भवता जन्मप्रभृति कीचक ।

18 [a]) B2 अपि; Dn1 अभि-; D1. 3. 10 परि-; S सह (for प्रति-). D4 तमर्थं कीचकस्याथ. — [b]) B D7-9 हि; Dn1 च; D6 तु (for ह). D1. 3 S द्रौपद्याः (D1. 3 कृष्णायाः) कीचकस्य च. — [c]) S क्षणमात्रं (for दिवसार्धं). D7. 9 समगमत्; S (except G1. 3) तदभवत्. — [d]) M3 भवेत् (for समं). B1. 3 विभो; D6 M5 तदा; M3 ततः (for नृप). — After 18, B2. 4 D2 (marg.). 7. 9. 10 ins.:

419* तत्र सा भीमसेनस्य तमर्थं समवेदयत् ।

19 [a]) D3 अयं; G1. 3 अपि (for अथ). — [b]) G1 स्वकं (for भृशं). B2 D1. 3. 5. 6. 10 हर्षसमन्वितः. — [c]) Here and below (almost uniformly) B4 D6 सौरंध्री. D2. 4 सैरंध्रीरूपसंमूढो (D4 °पन्नो); T1 G1. 3 M सैरंध्री(M1-3 °ध्रीं)रूपिणीं मूढो. D1. 3 transp. मूढः and मृत्युं (in [d]). — [d]) D2 S तां (for तं). D1 °बुद्धते; D3 °बुध्यत.

20 [a]) D1. 3 °माल्यैश्च. — [b]) D3 रागीशः; Ca व्यासक्तः (as in text). B2 परिशोषितः; D1 च विशेषतः; D2. 3 सविशेषवान्. — [c]) K D2. 4. 7. 9 चात्मानं; M स्वं देहं (for सोऽऽत्मानं as in D1. 3). B Dn D5. 6. 8. 10-12 अलं(D6 एवं)चक्रे तदात्मानं; T G अलंकारं चकारासौ. — [d]) B4 Dn2 D4. 5. 8. 10-12 T1 G2 सत्वरं. S (except M2) कालचोदितः. — After 20, D2 reads 23 (for the first time), repeating it in its proper place.

21 [a]) D2 ततस्तु (for तस्य तत्). — [cd]) G1. 3 कान्तां (for चापि). D1. 3 तत्र चिंतयतस्तस्य सैरंध्रीं वामलोचनां.

☞ Ś1 resumes from 22.

22 [a]) D10 अभ्यधिकं. B1. 2. 5 Dn1 D3 T2 G1. 3 M चापि; D4 त्वस्य; T1 G2 चाथ (for चास्य). — [b]) B1 स्वयं; G2 श्रिया (for श्रियं). D3 प्रमुमुंचतः; D7 (m as in text). 10 प्रमुमूर्षतः. G1 श्रियं प्रतिमुमुक्षतः. — Dn1 M1 (hapl.) om. 22[cd]. — [c]) D1. 3 °काल-. — [d]) D1. 3 यथावर्ति; D4 यथावृत्तिं (for वर्तीमिव).

23 [a]) D2 ततसं°; T1 G2. 3 M1-3 श्रुतसं°; G1 अश्रुसं°; Cs कृतसं° (as in text). Ś1 चैव; B (except B3) Dn D5. 7. 11. 12 M1-3 तस्याः (for तत्र). — [b]) M कीचकोपि समागमे. — [c]) K1 D2 न जानाद्; Ca. r as in text. Dn2 D2. 10 दिवसं यातं; S पतनं स्वस्य; Ca. r as in text (Ca in prose order). — B4 om. 23[d]-25[a]. — [d]) Dn1 समागतं. D7. 9 चिंतयन्मनसागमं; S चिंतयंस्तां शुभाननां.

ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ।
उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकात् ॥ २४
तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ।
संगमो नर्तनागारे यथावोचः परंतप ॥ २५
शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
एको निशि महाबाहो कीचकं तं निषूदय ॥ २६
तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।
गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ॥ २७
दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ।
तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ नडं नाग इवोद्धर ॥ २८
अश्रु दुःखाभिभूताया मम मार्जस्व भारत ।
आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९

भीमसेन उवाच ।

स्वागतं ते वरारोहे यन्मा वेदयसे प्रियम् ।
न ह्यस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३०
या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ।
हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१
सत्यं भ्रातॄंश्च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ३२
तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् । C. 4. 727 B. 4. 22. 33 K. 4. 25. 43

❀ Cr: ध्यायमानः २ नाभ्यजानात्सुप्तसर्षियांतं ध्यायन् (दे)। ❀

24 B_4 om. 24 (cf. v. l. 23). — Before 24, S (except T_2 M_5) ins. वैशं°. — ^{b}) $D_{1.3.4}$ S भीमसेनं महानसे. — ^{d}) K_2 $D_{4.7.9}$ अंतिके; Dn $D_{11.12}$ अंतिकं; G_1 अन्वगात् (for अन्तिकात्).

25 B_4 om. 25^{a} (cf. v. l. 23). — ^{a}) Ś$_1$ स केशांतं (for सुकेशान्ता). — ^{b}) B_4 D_5 कीचकेन (for °कस्य). S कीचकस्य कृतो ($G_{1.3}$ °स्याश्रुतो) मया. — ^{c}) K $D_{5.7.9}$ समयो; B_3 D_{10} $M_{1.2.4.5}$ संकेतो (for संगमो). — ^{d}) $D_{1.3}$ तव वाक्यात्; $D_{7.9}$ यथात्थ त्वं (for यथावोचः). S यथा चोक्तं नरर्षभ. — After 25, S ins.:

420* कालेन नियतं बद्धः कामेन च बलात्कृतः ।

26 $D_{1.3}$ read 27^{c}–28^{b} *before* 26. — ^{a}) G_1 transp. शून्यं and स. Ś$_1$ K_1 मे; D_2 च; G_3 तत् (for स). — ^{b}) S सूतजः (for कीचकः). — ^{c}) D_8 एवं (for एको). — ^{d}) M_{1-3} कीचकस् (for °कं). D_8 त्वं (for तं). Ś$_1$ K B_4 D_2 M_{3-5} निसूदय; M_2 निभेदय.

27 For sequence of $D_{1.3}$, cf. v. l. 26. — ^{b}) K M (except M_5) °गर्वितं (for °दर्पितम्). — ^{c}) Ś$_1$ K_1 B_4 $D_{2.9}$ $G_{1.3}$ तं; D_8 तत्; D_{10} तु (for त्वं). T_2 M_2 नर्तनागारे. $D_{1.3}$ शून्येस्मिन्नर्तनागारे. — M om. 27^{d}–28^{c}. — ^{d}) D_9 पुंगव (for पाण्डव).

28 For sequence of $D_{1.3}$, cf. v. l. 26. M om. 28^{abc} (cf. v. l. 27). — ^{a}) T G गर्वितः (for दर्पाच्च). D_4 अयं (for असौ). — ^{c}) K_1 D_9 तत्; $D_{1.3.4}$ T G_2 स (for तं). — D_4 om. 28^{d}–29^{c}. — ^{d}) Ś$_1$ (orig.) नागः कंदम्, (*sup. lin.*) ह्रदान्मूलम्; K_2 D_{10} नगं नाग; B कंदं नाग; Dn $D_{2.9.11.12}$ Cs ह्रदान्नागम्; $D_{1.3}$ मत्तनागम्; S ना(T_1 M न)ळं नाग (for नडं नाग). Ca.c cite कंदं. M इवारुजः (for इवोद्धर).

29 D_4 om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). — ^{a}) S आ(T_2 M_1 अ)स्त्रं (for अश्रु). — ^{b}) K_1 T_2 G_2 M (except M_2) अपमार्जस्व; B_4 परिमा°; $D_{1.3}$ $G_{1.3}$ मम मार्जय; T_1 अवमानस्य (for मम मार्जस्व). S पांडव (for भारत). Ś$_1$ अथ मार्जयसेनघ. — After 29^{ab}, S ins.:

421* बाहुवीर्यानुरूपं च दर्शयाद्य पराक्रमम् ।

30 After the ref., $B_{2.4}$ D_6 read 36^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place. — ^{a}) $D_{1.3}$ अस्तु सैरंध्रि; S सुकेशांते (for वरारोहे). — ^{b}) K_2 B Dn $D_{2.4-12}$ $G_{1.2}$ Ca यन्मां; D_3 M_5 यन्मे. B_4 $D_{2.7-9}$ S (except T_2) Ca वेदयसि; D_4 प्रेषयसि. B_4 D_4 प्रिये. — ^{c}) Ś$_1$ B (except B_3) Dn $D_{5.11.12}$ अन्यं; $D_{6.7.9.10}$ M_5 अहं (for अस्य). $D_{1.3.6}$ M_2 किंचित्; $D_{7.9}$ क्वचित् (for कंचित्). — ^{d}) B_3 Ca.r साहाय्यं.

31 $D_{9.10}$ (hapl.) om. 31. — ^{a}) D_4 यास्ति (for या मे). B_4 D_{1-4} समा(D_4 तवा)ख्याता. — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1.3}$ कीचकेन (for °कस्य). — ^{c}) $D_{1.3}$ हित्वा (for हत्वा). K_1 हरिंब (sic); D_{1-4} हिडंबं. S या (for सा). — ^{d}) S सा ममासीच्छुचिस्मिते.

32 ^{a}) S पुत्रांश् (for धर्मं). — ^{b}) K_1 वपुः मन्यं (sic); Cr पुरस्कृत्य (as in text). Ś$_1$ वदामि; S शपामि. — ^{c}) D_4 च; D_8 हि; D_{10} तं (for नि-). — ^{d}) $M_{2.4}$ केशवः केशिनं यथा. — After 32, T G $M_{1.3}$ ins.:

422* प्रसह्य सूदयिष्यामि केशवः केशिनं यथा ।
[$M_{1.3}$ कीचकं निहनिष्यामि (for prior half).]

33 ^{a}) B_4 अंधकारे प्रकाशे वा; S रहस्यं वा प्रकाशं वा. Ca.c.v cite गह्वरे. — ^{b}) $D_{7.9}$ Cvp योध°; S सूद°; Ca.v पोथ° (as in text). — After 33^{ab}, S ins.:

C. 4. 728 B. 4. 22. 33 K. 4. 25. 45 अथ चेदवभोत्स्यन्ति हंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् ॥ ३३
ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुंधराम् ।
कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४

द्रौपद्युवाच ।

यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
निगूढस्त्वं तथा वीर कीचकं विनिपातय ॥ ३५

भीमसेन उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ॥ ३६
नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।
अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।
मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत्स कीचकम् ॥ ३८
कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथाकाममुपाव्रजत् ।
तां वेलां नर्तनागारे पाञ्चालीसंगमाशया ॥ ३९

423* अहं भद्रे हनिष्यामि कीचकं मदनान्वितम् ।
यस्त्वां कामाभिभूतात्मा दुर्लभामभिमन्यते ।

[(L. 1) M_2 वृत्रं देवेश्वरो यथा (for posterior half). — (L. 2) $G_{2.3}$ अवमन्यते (for अभिम°).]

— ^{c}) Ś1 $B_{1.3–5}$ Dn $D_{3.5.6.11.12}$ अथ चेदपि योत्स्यंति; $D_{2.8}$ अथ योत्स्यामि (D_2 °त्स्यंत) मत्स्यान्वै; $D_{7.9}$ अथ योत्स्यंति मत्स्यास्ते. Ca cites भोत्स्यन्ति, Cc योत्स्यन्ति, Cr अवभोत्स्यंति (as in text). — ^{d}) Ś1 B_4 Dn_1 $D_{1.3}$ हिंसे; $B_{1–3.5}$ Dn_2 $D_{11.12}$ हिंस्ये (for हंस्ये). $D_{2.8}$ निहनिष्यामि तान(D_8 °न्य)पि. — For 33^{cd}, S subst.:

424* अथ चेदनुबुध्यन्ति सूतपुत्रं मया हतम् ।
निर्मनुष्यं करिष्यामि मत्स्यानामिममालयम् ।

34 ^{ab}) D_6 सुयोधनं (for दुर्यो°). D_{10} प्रतिलप्स्ये (for °पत्स्ये). For 34^{ab}, S subst.:

425* मया हतांश्चेन्मात्स्यांस्तु धार्तराष्ट्रोऽनुबुध्यति ।
दुर्योधनं ततो हत्वा सानुबन्धं सबान्धवम् ।
कुरूणामखिलं राज्यं प्रतिपत्स्यामि भामिनि ।

T G M_2 cont.:

426* नाहं शक्ष्येऽनुनयितुं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

— ^{c}) B_2 D_2 मत्स्यान् (for मत्स्यम्). D_{10} उपास्तो. B_4 वै; $D_{4.7.9}$ तु (for हि). S कामं सत्यमुपासीत. — ^{d}) $D_{1.3}$ कुरुराजो (for कुन्तीपुत्रो). G_1 कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं. — After 34, S ins.:

427* काममन्ये ह्युपासन्तु विनीता धर्मचारिणः ।
त्वां तु दुःखमिदं प्राप्तां नाहं शक्नोम्युपेक्षितुम् ।
निर्वृता भव पाञ्चालि कीचकस्य वधात्पुनः ।

35 After the ref., S ins.:

428* कीचकस्य वधं भीम यदि जानन्ति नागराः ।
त्वया कृतं महाबाहो यदि जीवितुमुत्सहे ।

— ^{ab}) D_7 शुभं (*inf. lin.* सत्यं as in text). B_4 प्रभो (for विभो). T G कथं सत्याच्च नापेयाद्राजायं मत्कृते (G_3 °द्राजा ममकृते) प्र($G_{1.3}$ वि)भो; $M_{1–4}$ कथं सत्यमुपानीयाद्राजानं मत्कृते प्रभो; M_5 कथं सत्यं न जह्याद्धि राजानं मत्कृते प्रभो. — M_3 om. 35^{cd}. — ^{c}) T $G_{2.3}$ निशि गूढं; G_1 निगृह्णीस्तं; M (M_3 om.) निगूढं तं. Ś1 B_4 Dn $D_{11.12}$ पार्थ. $D_{1.3}$ S (M_3 om.) भीम (for वीर). — ^{d}) K_1 D_1 तं निपातय; B Dn $D_{2–12}$ तं निषू(*or* °सू)दय. — After 35, T_1 ins.:

429* अनुबुद्ध्येद्धि कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पुनर्वनं व्रजेद्धीमाननुजैः परिवारितः ।
कश्च धर्मपरं श्रेष्ठमतिवर्तेत भारत ।
भीम भीतास्मि संबोधात्साधु मा चापलं कृथाः ।

— S ins. after 35 (T_1, after 429*):

430* यथा न कश्चिज्जानीते सूतपुत्रं त्वया हतम् ।
तथा कुरुष्व कौरव्य बलवन्नरिमर्दन ।
अदृश्यमानस्त्वं तस्य भिन्धि प्राणानरिंदम ।

Thereafter S ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: T G 24; M 23).

36 ^{a}) S तथा भद्रे क°. — After 36^{ab}, K_2 B Dn $D_{5.6.7}$(marg.)$_{.8.10–12}$ ins.:

431* अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ।
[Dn $D_{11.12}$ सह बांधवैः; $D_{7.8}$ हि सबांधवं.]

— ^{c}) $D_{1–3}$ अदृश्यमाणस्. $B_{1.2.5}$ Dn $D_{8.11.12}$ अथ (for अद्य). — ^{d}) D_4 तमिस्रेहम् (for तमस्विन्याम्). S तमिस्रायां सकुंडलं.

37 ^{a}) K बिलम् (for बिल्वम्). K आसाद्य; B_4 क्रोधात्; D_7(m as in text)$_{.9}$ आकृष्य (for आक्रम्य). — ^{b}) B_4 S तत् (for अहं). — After 37, T G_2 ins.:

432* मया यदुक्तं पाञ्चालि धर्मराजसुतं प्रति ।
कोपादृते किमन्यत्तु नानुवर्तेत को नृपम् ।

38 M_5 om. the ref. — After the ref., D_9 ins.:

433* धर्मप्रसादात्पवनात्मजस्तु
चकार रूपं परिवर्त्य बल्लवम् ।
भीमो महोग्रो बलकालदुर्मदः

मन्यमानः स संकेतमागारं प्राविशच्च तम् ।
प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत् ॥ ४०
पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ।
एकान्तमास्थितं चैनमाससाद सुदुर्मतिः ॥ ४१
शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत् ।
जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह ॥ ४२
उपसंगम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः ।
हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४३
प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
सत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः ॥ ४४ C. 4. 742 B. 4. 22. 45 K. 4. 26. 12

स्थितो यथा हस्तिवधाय केसरी ।

— S ins. after the ref. (M5, which om. the ref., ins. after 37):

434* एवमुक्त्वा महाबाहुस्तत्र पाण्डवनन्दनः ।

T2 G2 cont.:

435* अर्धरात्रे तदोत्थाय सत्त्ववान्भीमविक्रमः ।

T1 ins. after 434*: T2 G2, after 435*:

436* अवदातेन मृदुना पटेनाच्छादितस्तदा ।
द्रौपदीं पृष्ठतः कृत्वा यत्रासीन्नर्तनालयः ।

— ^{a}) D3. 7. 9 भीमोपि; S स भीमः (for भीमोऽथ). K1 भीमो भद्रवटं गत्वा. — ^{b}) K2 छन्नं; D4 गच्छन्; D8 छिन्नं; Cc as in text. S तमिस्रायाम् (for रात्रौ छन्न). — ^{c}) S मृगं सिंह इवादृश्यः (T2 इवोद्दिश्य; M इवादिश्य). Cc. s cite हरिः. — ^{d}) K2 प्रत्याकांक्षी स; B1–3. 5 Dn D7. 11. 12 G1. 3 °कांक्षत; B4 T2 M5 °कांक्षन्स; D4 °कांक्षच्च; D6 °कांक्षंश्च; T1 प्रीत्याकांक्षत्स. D1. 3 क्रुद्धस्तत्र विनिश्वसन्. — After 38, D1. 2 (om. line 1). 3. 4 ins.:

437* काङ्क्षमाणो वधं तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ।
एतस्मिन्नन्तरे सूतस्तदा चास्तं गते रवौ ।

☞ 39^{ab}, 40, 41^{a} with the last word सुदुर्मतिः of 41, as also 42 and 43 are not collated from Ś1, the folios being stuck together.

39 ^{a}) D1. 3. 4 आत्मानमप्यलंकृत्य; S कीचकस्तु शिरःस्नातो (T G2 स्नात्वा). — ^{b}) B Dn1 D2. 4. 6. 8. 10 उपागमत्; Dn2 D11. 12 उपागतः; D1 अपाव्रजत्; D3 अनुव्रजत्; D5 अथाव्रजत् (for उपाव्र°). D7. 9 यथासमयमाव्रजत्; S निशायां समलंकृतः. — After 39^{ab}, S ins.:

438* संकेतमगमत्तूर्णं शून्यागारमपावृतम् ।

[G1. 3 उपागतः; M2 उपावृतं (for अपावृतम्).]

— ^{c}) S तदे(M2. 3 °मे)व (for तां वेलां). Ś1 B Dn D2. 5. 7–12 S नर्तनागारं. — ^{d}) K -रमणाशया; B4 -संगमेच्छया; D4 समभाषत; S यदभाषत (for -संगमाशया).

40 ^{a}) D2. 8 तु (for स). S तां मन्यमानः संकेते. — ^{b}) D4. 5. 8 अगारं. B1. 3 यत्; B2. 4. 5 Dn1 D1–3. 5. 7. 9. 10 तत् (for तम्). D4 वरं (for च तम्). D6. 8 प्रविवेश तत् (for प्राविशच्च तम्). S सैरंध्री(G2 °ध्र्या)काममोहितः. — ^{cd}) D6 संप्रविश्य च (for प्रविश्य च स). D2. 8 ततो (for स तद्). D5 स च (by transp.). S प्रविश्य (M1. 2 ततस्तन्) नर्तनागारं ततस्तं (M1. 2 प्रविश्य; M3. 5 ततः स; M4 तदेव) पुरुषाधमः (T G2 पुरुषर्षभं).

41 ^{a}) D1. 3 गतः (for ततः). D2 सूतः (for तत्र). S भीमसेनं (for ततस्तत्र). — ^{b}) D4 S दृप्तम् (for भीमम्). — M5 om. 41^{cd}. S (M5 om.) reads 41^{cd} after 43^{ab}. — ^{c}) D2 चैकं; D8 हित्वा (for चैनम्). B Dn D5. 11. 12 एकांतावस्थितं चैनं (B1. 3. 5 Dn2 D11. 12 चैवं); D1. 3. 4 एकांते भीमसेनं तं; S (M5 om.) एकांते भीममासाद्य (G1 भीमं समुपगम्यैनं). — ^{d}) N (except K B1 D5–7) स दुर्मतिः. S (M5 om.) कीचकः कालचोदितः (G1 अभ्यभाषत दुर्मतिः; G3 कीचकः स दुरात्मवान्). — S (except G1 M5) ins. after 41: K2 D4, after 42^{ab}:

439* भीमं समुपसंगम्य अभ्यभाषत दुर्मतिः ।

[T भीमसेनं सुसंरब्धं; G3 भीमं समुपसंसृत्य (for prior half). K2 D4 कीचकः काममोहितः (for posterior half).]

42 ^{a}) T1 G2 M1. 4. 5 तं सः; G1 तूर्णं; G3 तस्मिन्; M2. 3 दिव्ये (for तत्र). — ^{b}) Dn D11. 12 सूतपुत्रः; D7. 9 मृत्युभूतं; S मृत्युं मूढः (G1 मूढः पार्श्वे) (for मृत्युं सूतः). K1 B3–5 परामृषत्. — After 42^{ab}, K2 D4 ins. 439*; while B4 ins.:

440* पतंगं पावकं दीप्तं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा ।

— ^{c}) K जाज्वल्यमानः कामेन. — ^{d}) B1. 3 D1. 2 हि; B5 D4 T G च; D7. 9 तं (for ह). K कृष्णादर्शनजेन वै; M कृष्णाया धर्षणेन च.

43 ^{a}) G2 °संहत्य (for °संगम्य). B4 तत्रैनं; D4 वै चैनं; D7. 9 चैनं वै; G1 सोप्येनं (for चैवैनं). — ^{b}) G1. 3 °चोदितः (for °मोहितः). — After 43^{ab}, S (M5 om.) reads 41^{cd}. — M1 om. 43^{cd}. — ^{d}) T G2 च भारत (for अभ्यभाषत).

44 Before 44, D5 (marg.) S (except M5) ins. कीचकः. — ^{a}) D1. 3 प्राप्तं हि; D10 m कल्पितं (इति वा पाठः); S प्रहितं (for प्रापितं). S भद्रे (for वित्तं). — ^{b}) S बहुवित्तं (G1 °द्रव्यं) शुचिस्मिते. — After 44^{ab},

C. 4. 742 B. 4. 22. 46 K. 4. 25. 13 नाकस्मान्मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ।
सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४५

भीमसेन उवाच ।

दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि ।
ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
समुत्पत्य च कौन्तेयः प्रहस्य च नराधमम् ।
भीमो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु सुगन्धिषु ॥ ४७
स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ ४८
बाहुयुद्धं तयोरासीत्क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
वसन्ते वाशिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव ॥ ४९
ईषदागलितं चापि क्रोधाच्चलपदं स्थितम् ।

$Ś_1$ B Dn $D_{2.5-8.10-12}$ ins.:

441* यत्कृतं धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् ।
रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलंकृतम् ।
गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु क्रीडारतिविराजितम् ।

[(L. 1) B_4 $D_{2.5.6.8}$ त्व(D_2 य)त्कृते. Crp (Dev.) रत्नाद्यं. $B_{1.3}$ दासीशतपरिष्कृतं; D_7 दासदासीपरिच्छदं; D_{10} दासीशतमनंतकं. — (L. 2) Dn $D_{11.12}$ रूपवद्भिर्; D_2 तत्कांताभिर्; D_7 कांताभिर्; D_8 ताभिः स्त्रीभिर् (for युवतीभिर्). D_6 नारीभिश्च स्वलंकृतं (for posterior half). — (L. 3) B_4 $D_{5.6.8}$ सां(B_4 शां)तःपुरं; $D_{2.10}$ शांतप(D_{10} °पु)रं (for चान्तःपुरं). D_8 क्रीडार्थं मे विनिर्मितं.]

— ^{cd}) D_{10} उपाविश्य (for समुद्दिश्य). $D_{7.9}$ रहस्यं (for सहसा). $Ś_1$ $B_{1-3.5}$ Dn $D_{4.6.8.10-12}$ अहमुपागतः; B_4 D_8 समुपागमं. S त्वयि तिष्ठतु तत्सर्वं यथासि स्वयमागता.

45 ^{a}) N (except K) T_2 $G_{1.2}$ $M_{2.4}$ अ(D_1 G_2 न)कस्मात्; M_3 एतस्मात् (for नाकस्मात्). — ^{b}) B_2 $D_{5.6}$ सर्वाः (for सदा). — ^{c}) S बलवान् (for सुवासा). — ^{d}) $D_{6.9}$ न चान्यः; T_1 G नान्यस्ते (for नान्योऽस्ति). D_1 तादृशः; $D_{4.5}$ (before corr.) S सदृशः (for त्वादृशः). — After 45, S ins.:

442* अहं रूपेण संपन्नः स्नानागरुविभूषितः ।
नित्यमेव प्रियः स्त्रीणां सौभाग्यात्प्रियदर्शनः ।
रूपस्य तन्मया प्राप्तं फलं कमललोचने ।

[(L. 1) T_1 G_1 स्नातो°; $M_{2.4}$ नाना° (for स्नाना°). T_2 चंदनागरुभूषितः; G_3 नानाभरणभूषितः. — (L. 3) T_1 $G_{1.3}$ M_2 अस्य (for तन्). $G_{2.3}$ फलं प्राप्तं मया (for मया प्राप्तं फलं).]

46 ^{a}) B (except B_4) Dn $D_{11.12}$ अथ; T_2 M_1 च (for असि). — After 46^{ab}, S ins.:

443* त्वयापीदृग्गुणां नारीं रूपशीलगुणान्यिताम् ।
अदृष्टपूर्वां पश्यस्व यतो जातोऽसि सूतज ।
द्रक्ष्यसि त्वं मुहूर्तेन यथेयं स्त्री गुणान्विता ।
उपरंस्यसि कामाच्च शीघ्रं त्वं द्रष्टुमर्हसि ।

[(L. 1) T G_2 M_2 °गुणा नारी. $G_{1.3}$ त्वयाप्यसदृशा नारी. T G M_4 °समन्वितां (for °गुणान्विताम्). — (L. 2) T_1 $G_{1.3}$ पश्येमां; T_2 पश्य त्वं (for पश्यस्व). T_1 यतो जातेन सूतज; T_2 स्त्रियं यत्तश्च सूतज; $G_{1.3}$ यथा वदसि सूतज (for posterior half.). — (L. 3) M द्रक्ष्यसे तां (for द्रक्ष्यसि त्वं). — (L. 4) $M_{1.2}$ नोपरंस्यसि नारीषु (for prior half.).]

— ^{c}) $D_{1.10}$ ईदृशश्च; D_4 ईदृग्विधः (for ईदृशस्तु). S एवमंगस्य सं($G_{1.3}$ M_{2-5} °गसम)स्पर्शो. — ^{d}) B_4 D_6 स्पृष्टः पूर्वो; $D_{1.3.4}$ दृष्टपूर्वो. S न ते दृष्टः कदाचन. — After 46, N (except K $D_{1.3.4}$) ins.:

444* स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ।
स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ।

47 ^{a}) $Ś_1$ M_2 एवमुक्त्वा (for इत्युक्त्वा तं). D_{7-9} महाबाहुं. — K_2 om. 47^{cd}. — ^{c}) N सहसोत्पत्य. — ^{d}) K (K_2 om.) B_{1-4} $D_{6.7.9}$ प्रहस्योवाच कीचकं; B_5 Dn $D_{1-5.8.10-12}$ प्रहस्येद(D_5 °व)मुवाच ह. — After 47^{cd}, N ins.:

445* अद्य त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि ।
द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ।
निराबाधा त्वयि हते सैरन्ध्री विचरिष्यति ।
सुखमेव चरिष्यन्ति सैरन्ध्र्याः पतयस्तदा ।

[(L. 1) $Ś_1$ B (except B_2) $D_{2.5.8-12}$ पाप (for पापं). $D_{1.3}$ युधि (for भुवि). — (L. 2) $Ś_1$ B Dn_2 $D_{1-3.7-12}$ द्रक्ष्यते; Cr प्रेक्षति (for द्रक्ष्यति). K Dn $D_{11.12}$ महागजं (for °द्विपम्). — (L. 4) $Ś_1$ $D_{2.5}$ तथा; $B_{2.4}$ Dn $D_{1.3.6.7-9.11.12}$ सदा (for तदा). — After line 4, D_2 (marg.) repeats 47^{ab}, and cont.:

446* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्य स महाबलः ।
स्वरात्रक्रोधं तं तदा इदं वचनमब्रवीन् ।
* * * त्वां महावीर गन्धर्वोऽसि न संशयः ।
अद्य त्वां निहनिष्यामि सहायैः सह बान्धवैः ।
एवमुक्तस्तथा तेन कीचकेन दुरात्मना ।
तौ द्वावपि महावीर्यौ सहसाभिनिपेततुः ।]

— ^{e}) N ततो (for भीमो). — ^{f}) N महाबलः (for

कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ५०
पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा ।
उत्पपाताथ वेगेन दण्डाहत इवोरगः ॥ ५१
स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ ।
निशीथे पर्यकर्षेतां बलिनौ निशि निर्जने ॥ ५२
ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं तावगर्जताम् । ५३
तलाभ्यां तु स भीमेन वक्षस्यभिहतो बली ।
कीचको रोषसंतप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ५४
मुहूर्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् ।
बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ५५
तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
वक्षस्यानीय वेगेन ममन्थैनं विचेतसम् ॥ ५६
क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ५७
गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महाबलः । C. 4. 770 B. 4. 22. 73 K. 4. 26. 37

सुगन्धिषु). — After 47, S reads 58 (with v. l.) for the first time, repeating it in its proper place.

48 [b]) D3 बलिना; Cr बलेन (as in text).

49 [c]) D8 वनांसि; T1 G1 वनांते (for वसन्ते). N (except K1) T2 Cs वासिताहेतोः. — [d]) B4 अन्ययोः (for बलवद्). D5.7.9 वने मातंगयोरिव; S बलिनोर्नागयोरिव. — After 49, N ins. a passage given in App. I (No. 23); while T G ins.:

447* शार्दूलाविव गर्जन्तौ तार्क्ष्यनागाविवोद्धतौ ।
समयत्नौ समक्रोधौ पतितौ भीमकीचकौ ।
गजाविव मदोन्मत्तौ गर्जन्तौ पतितौ क्षितौ ।
वृषभाविव वल्मीकं मृद्नन्तौ समविक्रमौ ।

[For lines 3–4 G1 reads: गर्जंतौ पतितौ पत्त्यां वृषभाविव चोन्मदौ.]

50 Ś1 is illegible from 50–58, the pages of the MS. being stuck together. — [a]) Dn D10–12 आकलितं; D1.3.8.9 आलिंगितं; Ca.c.rp (Cat.) आगलितं (as in text). B (except B2) हस्तात्; S (except G2) भीमं (for चापि). — [b]) M1.2 कोपात् (for क्रोधात्). Dn D11.12 द्रुतपदं; D4 Ca चलपदे. — [c]) D1.3 M2.3 बलवद् (for बलवान्). — [d]) S पातयत् (for आक्षिपत्). D4 ततः (for भुवि).

51 Ś1 missing. — [a]) D4 भुवि वेगेन; D6 भुवि भीमोथ; S (except M1–3) भीमसेनस्तु. — [b]) D4 वृकोदरः (for बली°). — [c]) D6 अति- (for अथ). — [d]) N (Ś1 missing) दंडपाणिरिवांतकः.

52 Ś1 missing. — [a]) K अपि; D2 तौ (for च). — [b]) S भीमकीचकौ (for सूत°). D8 उभौ पांडवकीचकौ. — D2 om. 52[c]–54[b]. — [c]) D4 S निःशब्दं; Cc निशीथे (as in text). — [d]) Dn D11.12 निर्जने स्थले; D1 इव निर्जने; D4 बलिनां वरौ; D5.7.9 निर्जने गृहे (for निशि निर्जने). S अन्योन्यस्य विनिर्जये.

53 Ś1 missing; D2 om. 53 (cf. v. l. 52). — [a]) B4 Dn2 D4–6.10–12 भवनं श्रेष्ठं. — [b]) B2 पुनः पुनः; B4 D8 S तदा भृशं (for मुहुर्मुहुः). — [c]) B2 बलवंतौ च; D8 बलवंतापि (for °वच्चापि). S तौ क्रोधवशमापन्नौ. — [d]) Dn1 प्रति गर्जतां; Dn2 D11.12 भुवि गर्जतां; D8 तौ च गर्जितौ; D10 अभिगर्जतां; S अभिजघ्नतुः.

54 Ś1 missing; D2 om. 54[ab] (cf. v. l. 52). — [a]) D8 बाहुभ्यां (for तलाभ्यां). K2 B (except B4) Dn D4–6.9.11.12 स तु भीमेन; D10 तु समीपेन; S भीमसेनेन (M1.3 °सेनस्य). — M1 om. from 54[b]–55[c]. — [b]) Dn2 D11.12 प्रहतो; M3 अनिहते (for अभिहतो). T1 G2 भृशं (for बली). — [c]) B4 D8 रोषसंपन्नः; D10 रोषसंरब्धः; S (M1 om.) रोषताम्राक्षः. — [d]) S न चचाल पदात्पदं.

55 Ś1 missing; M1 om. 55[abc] (cf. v. l. 54). — [a]) Dn2 D11.12 तत्र संवेगं; D4 स तु तं वेगं; D7.9 तं तथा वेगं; S (M1 om.) अशकत्सोढुं (for तु स तं वेगं). — [b]) S (M1 om.) वेगं तस्य महात्मनः. — [cd]) D4 ततो (for सूतो). S (M1 om. prior half) कीचको भीमसेनस्य पश्चात्पश्चादहीयत (M2–4 °त्तु हीयते).

56 Ś1 missing. — [c]) D1.3.4 वक्षस्या(D4 °सा)हत्य; Cs वक्षस्यानीय (as in text). — [d]) K B (except B4) Dn D4.11.12 ममर्दैनं; S प्रममाथ (for ममन्थैनं). Cr cites ममन्थ. Dn2 D6.8.11.12 T1 G1.2 M1 विचेतनं.

57 Ś1 missing. — [a]) D2 क्रोधाविष्टं; D5 कोपाविष्टो; D10 कोपाविष्टं. D4 विनिष्पिष्य. — [d]) S भृशं तदा (by transp.).

58 Ś1 missing. — [a]) D2m भीमसेनस्तं (for कीचकं भीमो). — [b]) B1 Dn D9.11.12 S विरराज; B2.3.5 D4.5 Cv विरराम; D1.3.8 विननाद; D7 विचचार; Ca विररास. — [cd]) K1 गृहीत्वैव; Dn2 D11.12 Cnp °त्वा च. B (except B2) D7.9 °गजं (for °मृगं). S आमिषार्थे (G3 °र्थी; M1 °र्थं) गृहीत्वे(G1.2 M5 °त्वै)व शार्दूलो मृगयूथपं

C. 4. 770 B. 4. 22. 73 K. 4. 26. 37 शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ५८
तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ५९
तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ६०
उवाच च महातेजा द्रौपदीं पाण्डुनन्दनः ।
पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ६१
तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ।
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ ६२
कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।
प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥ ६३
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
परस्त्रीकामसंमत्तः समागच्छत पश्यत ॥ ६४
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।

($M_{1.4}$ *inf. lin.* °पोतकं). — After 58, N ins. a passage given in App. I (No. 24); while S ins.:

448* पुनश्चातिबलस्तत्र कीचको बलदर्पितः ।
ब्यायच्छन्नेव दुर्धर्षः पाण्डवेन तरस्विना ।
मुष्टिना भीमसेनेन शिरस्यभिहतो भृशम् ।
कीचको वृत्तरक्ताक्षो गतासुरपतद्भुवि ।

[(L. 3) $M_{1.4}$ अभ्याहतो (for अभिहतो). — After line 3, T G_2 ins. a passage given in App. I (No. 25).]

59 ^{a}) B_2 $D_{3.8}$ M_5 पाणी च पादौ च (by transp.). — ^{b}) $D_{2.8}$ कटि- (for शिरो). Ś$_1$ शिरोग्रीवे; T G_2 शिरश्चैव; G_1 M_1 शिरोग्रीवं. S सकुंडलं (for च सर्वशः). — ^{c}) K $D_{4.7}$ कायं (for काये). Ś$_1$ कायं च पेषयामास; Cr पादेन पीडयामास; Crp (Dev.) पादाष्ठीलैर्जघानाथ. Cc cites पादाष्ठीलैः. — ^{d}) Ś$_1$ पिनाकधृत्; K °भृत्. S मृदित्वांगानि सर्वशः.

60 ^{a}) B_2 तमुन्मथित°; B_4 S स तं मथित°. — ^{b}) Ś$_1$ स्थितं (for कृतं). S मांसपिंडमथा(T G_2 °मिवा)करोत्. — After 60^{ab}, S ins.:

449* तत्राग्निं स्वयमुज्वाल्य दर्शयामास कीचकम् ।

— M_5 om. 60^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ B (except B_3) Dn_1 $D_{1.3.5.7.9.11.12}$ Cn कृष्णायाः. T G कृष्णां प्रोवाच भीमस्तु (T_1 $G_{2.3}$ °स्तं). — ^{d}) S (M_5 om.) पश्येमं (M_{1-4} पश्यैनं) सुभ्रु कामुकं.

61 ^{a}) $D_{2.4.7.8}$ स (for च). D_3 महाबाहो; D_{10} महत्तेजा. — ^{b}) Dn $D_{7.11.12}$ योषितां वरां (for पाण्डु°). — After 61^{ab}, D_4 ins. वैशंपायन उ°. — ^{c}) K_1 $D_{1.3}$ इमम् (for एनम्). Ś$_1$ K इह (for एहि). — ^{d}) D_2(*inf. lin.*)$_{.8}$ कीचको (for कामुको). Ś$_1$ हतः (for कृतः). S कामुकोयं (T G_2 कामक्रोध-; M_5 कामुकं ते) कृतागसः (T_2 M_5 °सं). — After 61, N (except K $D_{1.4.8}$; B_2 om. lines 4–7; D_2 marg.; D_3 om. line 7) ins. the foll. passage, of which T G ins. at the same point lines 5–6 only:

450* एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः ।
पादेन पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ।
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पाञ्चालीं स तदा वीर इदं प्रोवाच तां पुनः ।
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् । [5]
एवं ते भीरु वध्यन्ते कीचकः शोभते यथा ।
तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ।

[(L. 1) B_3 D_5 °तेजाः; D_6 °बाहुः (for °राज). — (L. 2) $B_{1.3.5}$ पादाष्ठीलैर्जघानाथ; D_6 पादेन घट्टयामास (for prior half). $D_{7.9}$ महाम(D_7 °त्म)नाः (for दुरात्मनः). — (L. 3) Cf. 449*. — (L. 4) Ś$_1$ $B_{1.5}$ Dn $D_{3.5.11.12}$ इदं वचनमब्रवीत् (for posterior half). — (L. 5) D_3 T G प्रार्थयंते. T G °समन्वितां (for °गुणान्विताम्). — (L. 6) $D_{2.3.6}$ Crp (Cat. Dev.) शोभने; Cr शोभते (as in text). T G एवं स्वपंति ते भीरु शेतेयं कीचको यथा. — After line 6, T ins.:

451* यस्त्वामभ्यहनद्भद्रे पदा भूमौ निपात्य च ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्गन्धर्वेण हतं तदा ।
विज्ञापनार्थमन्येषां विरराम महाहवात् ।

62 Before 62, K_2 D_2 (marg.) T_2 G M_5 ins. वैशं°. — ^{a}) D_6 T_2 च; G_1 तु (for स). M_3 transp. हत्वा and गत्वा (in ^{b}). — ^{b}) $D_{1.3}$ S निष्कृतिं (for वै शमम्). Cc cites शमम्. — ^{c}) B_4 भीमः; $D_{1.3}$ भूयः; S पश्चात् (for कृष्णां). — ^{d}) G_3 प्रायात् (for आयात्). — After 62, S (except M_3) ins.:

452* स्नात्वानुलेपनं कृत्वा ह्यापूर्य च मनोरथम् ।
सुखोपविष्टः शयने भीमो भीमपराक्रमः ।
ततः कृष्णा यदा मेने गतं भीमं महानसम् ।

[(L. 1) $G_{2.3}$ M (except M_3) महा° (for मनो°).]

63 ^{a}) B_4 D_9 M_2 पातयित्वा; $G_{1.3}$ योधयित्वा. K_1 transp. घात° and तु. T $G_{1.3}$ M_{1-4} च; G_2 अथ (for तु). — ^{c}) D_6 S गतसंत्रासा. — ^{d}) G M_{2-4} सा (for ह).

64 ^{c}) B_4 °कामसंमूढः; Dn_1 S °संतप्तं (Dn_1 T G_2 °प्तः); D_3 °संमत्तं; D_{10} °कामुकं मत्तं. — ^{d}) Ś$_1$ $B_{1.2.5}$ Dn $D_{11.12}$ तत्रा°; B_3 तमा°; B_4 $D_{5.10}$ तदा° (for समा°).

सहसैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ६५
ततो गत्वाथ तद्वेश्म कीचकं विनिपातितम् ।
गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ६६
क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा ।
इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ॥ १
सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा सर्वाङ्गसंभुग्नं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २
पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दानवम् । C. 4. 795 B. 4. 23. 3 K. 4. 27. 3

G1.3 पश्यतैनं हतं भुवि.

65 Before 65, G M2 ins. वैशं°. — [a]) D1.3 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). — [b]) In M3, the portion from 4. 21. 65[c] to 4. 22. 25[c] is lost on a missing fol. — [c]) S (except M2.4; M3 missing) तदा° (for समा°). — [d]) S (M3 missing) उल्कामा(M1.4 °श्रा-; M5 आ)दाय सर्वशः. — After 65, T1 G3 M (M3 missing) ins.

453* तस्यास्तं निनदं श्रुत्वा कीचकस्य सहोदराः ।
[G3 तस्य तन्निधनं; M1.2 तत्र तं निनदं.]

66 M3 missing; D8 om. 66[ab]. — [a]) B3 M2 च; D1–8 तु (for अथ). Dn2 D11.12 वेगेन (for तद्वेश्म). T1 सर्वे चागम्य तद्वेश्म. — After 68, D2 (marg.) ins.:

454* नास्य ग्रीवा न चरणौ न पाणी न शिरस्तथा ।,
repeating thereafter 67[cd] (v. l. निरीक्षंते for परी°). On the other hand, B2 (om. lines 2–3).4 Dn3 D6.11.12 S (om. lines 2–3) ins. after 66: D2, after 454*:

455* पाणिपादविहीनं तु दृष्ट्वा ते व्यथिताभवन् ।
निरीक्षन्ति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः ।
अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ।

[(L. 1) S (M3 missing) पाणिपादशिरोहीनं (for prior half). S (M3 missing) विस्मिताभवन् (T2 विस्मयं गताः) (for व्यथिताभवन्). — After line 1, B2.4 D2 (marg.).6 ins.:

456* ततो भयं ययुः शीघ्रं सायुधा भरतर्षभ ।
अथैनं हृष्टरोमाणो विस्मिताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।

(B2 D2 सर्वे for शीघ्रं). — (L. 2) B4 निरीक्षंतः; Dn2 D11.12 निरीक्षंत. — (L. 3) D2 अहो कष्टं (for अमानुषं).]

67 [b]) D1.3.4 बाहू (for पाणी). S क्व दृक् (for तथा). — [c]) T G2.3 M3 transp. स्म and तं. K D1.3.4 परीप्संतो; B D5.6.10 निरीक्षंते (for परीक्षन्ते). Dn2 D7.9.11.12 इति तां पर्यपृच्छंत. — [d]) B5 D1.3.4.8.10 तथा (for तदा). D6 गंधर्वैर्निहतं तथा. — After 67, K2 D1–4.7–9 ins.:

457* हतं हि दृष्ट्वा निशि सैन्यनाथं
राज्ञो विराटस्य बलाभिमुख्याः ।
कीलालमिश्रं पिशितस्य पिण्डं
तं मेनिरे दत्तमुषाधिदेव्याः ।
[Cv explains lines 3–4.]

Colophon is lost in M3 on a missing fol. — *Sub-parvan:* All MSS. (M3 missing) कीचकवध. — *Adhy. name:* M2 कीचकहननं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 B4 D8.10 21; D3 23; D5.11 22; T G M1 25; M2.4.5 24. — *S'loka no.:* G3 46.

22

☞ In M3, 1–25[c] are lost on a missing folio.

1 K1 reads 2[bcd] before 1. — [a]) D1–3.8.10 G3 M1.2.4 ततः (for तस्मिन्). D2 कालं; D10 कल्यं (for काले). T G2 तत्काले तु (for तस्मिन्काले). B2 समाक्रम्य; D4 समागत्य. — [b]) D1.3.4 ते तत्र (for तत्रास्य). — [d]) K1 समं तथा; D1.3 T2 G M1.2.4 उपतस्थिरे; T1 M5 अभितः स्थिताः (for समन्ततः).

2 T1 om. 2–8. — [a]) B4 संत्रस्तमनसः; D5 (m as in text) संतप्तमनसः (for संहृष्टरोमाणः). — [b]) B4 D5 (m as in text) संतप्ताः (for संत्रस्ताः). K1 विस्मिता व्याकुलास्तथा. — [c]) D4 M1 ततः (for तथा). Ś1 K B Dn D5.7.9.11.12 संभिन्नसर्वांगं; D1–4.6.8.10 T2 G2.3 M4.5 सर्वांगसंभग्नं; G1 सर्वांगसंलग्नं; text as in M1.2! — [d]) K2 D1.2.9.10 M5 कूर्म(D9.10 M5 °र्मं)स्थलमिव; D3 कूर्मजाल-

C 4. 795 B. 4. 23. 3 K. 4. 27. 4

संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३
दद्दृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ।
अदूरादनवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४
समवेतेषु सूतेषु तानुवाचोपकीचकः ।
हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ॥ ५
अथवा नेह हन्तव्या दह्यतां कामिना सह ।
मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ६
ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहाद्यानेन दह्येत तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७
पराक्रमं तु सूतानां मत्वा राजान्वमोदत ।
सैरन्ध्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशां पते ॥ ८
तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
मोमुह्यमानां ते तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ९
ततस्तु तां समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् ।

मिव. Ś1 K2 उद्गतं (for उद्धृतम्). K1 कूर्मं स्थलगतं तथा.

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D8 प्रोज्झितं; D10 पातितं; T2 G2 M (M3 missing) तं हतं; G1.3 हतं तं; Ca.rp (Dev.) प्रोक्षितं; Cr पोथितं (as in text). D3 (corrupt) पीष्पितं भीमं (for भीमसेनेन). — ^{b}) S (T1 om.; M3 missing) महेंद्रेण (for तमिन्द्रेण). D3.10 च (for इव). M1 शंबरं (for दानवम्). — After 3^{ab}, S (T1 om.; M3 missing) ins.:

458* कीचकं बलसंमत्तं दुर्धर्षं येन केनचित् ।
गन्धर्वेण हतं श्रुत्वा कीचकं पुरुषर्षभम् ।
[(L. 2) G3 पुरुषाधमं (for पुरुषर्षभम्).]

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś1 K1 B2 D5 तदा; K2 तथा (for ततः). S (T1 om.; M3 missing) अपश्यन्नथ ते कृष्णां. — ^{c}) B1 D11.12 ins. च before अनवद्याङ्गीं. — ^{d}) Ś1 आश्रित्य; K आलंब्य (for आलिङ्ग्य).

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 2). — ^{a}) G2 समुपेतेषु (for समवे°). Dn D11.12 G3 M1.2 सर्वेषु (for सूतेषु). K2 समवेक्ष्य तदा सर्वे; D1.3.4.8 समवेक्ष्यैव ते सर्वे; D7.9 समवेतास्तदा सर्वे. — ^{b}) Ś1 तम् (for तान्). K1 एक- (for उप-). K2 B D (except D2) तामू(B2 D5 तत्रो)चुरुप(K2 °स्तेथ)कीचकाः. — After 5^{ab}, T2 G ins.:

459* हसन्निव तदामर्षान्निर्दहन्निव चक्षुषा ।

— Before 5^{cd}, M4 ins. उपकीचकः. — ^{c}) K D (except D5.11.12) G1.3 असतीं (reading originally, perhaps, हन्म तां for our हन्यतां). — ^{d}) D2.8 यस्यार्थे (for यत्कृते).

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś1 B1.2.5 Dn2 D11.12 नैव; Dn1 वै न; D7.9 इयं न; M (M3 missing) एषा न (for नेह). D6 सहाद्यानेन हंतव्या. — ^{b}) Ś1 दहतां सह कामिना. — After 6, S (T1 om.; M3 missing) ins.:

460* इयं हि दुष्टचारित्रा मम भ्रातुरमित्रिणी ।
यत्कृते मरणं प्राप्तो नेयं जीवितुमर्हति ।
सहेयं दह्यतां सूता आपृच्छ्य च जनाधिपम् ।
हतस्यापि हि गन्धर्वैः कीचकस्य प्रियं भवेत् ।
[(L. 2) G3 व्यसनं (for मरणं). — (L. 3) T2 G M1.4.5 आपृच्छत (G3 °थ) (for आपृच्छ्य च).]

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś1 B1.2.5 Dn D2.4.7–9.11.12 सहानेनाद्य (D2.8 °न तु); B3 D5 सहानयैव; B4 D10 सहैवा(D10 °षा)नेन (for सहाद्यानेन). D7.9 दाह्यैषा (for दह्येत). — ^{d}) K D1.3.4 ताम् (for तद्). D10 अनुज्ञातुं त्वमर्हसि. — For 7, S (T1 om.; M3 missing) subst.:

461* वैशंपायनः ।
ततो विराटमागम्य सूताः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
सूताः ।
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः कामरूपिभिः ।
सैरन्ध्या घातितो रात्रौ तं दहेम सहानया ।
मानिता हि त्वया राजंस्तदनुज्ञातुमर्हसि ।
[(L. 4) T2 G स्म (for हि). M (M3 missing) वीर (for राजन्).]

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 2). Before 8, S (T1 om.) ins. वैशं°. — ^{a}) K2 तं; D1.3.6 च (for तु). — ^{b}) D1.3 तच्च; T2 G2.3 M (M3 missing) ज्ञात्वा (for मत्वा). D1.3 अन्वमोदयत्; D6 अनुमोदते; T2 G2.3 M4 अन्वमन्यत; G1 अन्वपद्यत; M1 अनुमन्यत; M2 अवमन्यत. — ^{c}) Ś1 K D1–4.8 प्रेक्ष्य(K D2 °क्ष-; D4 °ष्य)माणायाः (for सूत°). — ^{d}) T2 सह दग्धुं (for सह दाहं). B1 D4.11.12 विशां पतिः; T2 G2.3 M (M3 missing) जनाधिपः (M4.5 °प).

9 D9 om. 9. For S see v. l. 10. — ^{a}) B4 D5 समादाय (for °साद्य). — ^{b}) D5 कन्यां (for कृष्णां). — ^{c}) Ś1 K संमुह्यमानां; D2.8 रोरूयमाणां (D2 °णास्); Cc मोमुह्यमानां (as in text). B2.4 D1.3–5 तां (for ते). — ^{d}) K बलात् (for भृशम्).

10 For S see below. — ^{a}) D1 तु ते; D10 तां च (for तु तां). — ^{b}) B3 निबध्य तनुमध्यमां. — ^{c}) Ś1 K1 D10 जहुर् (for जग्मुर्). B4 उत्पद्य; D1.3 उद्दिश्य; D6 उद्गम्य; Cc उद्यम्य (as in text). D2 ते वै तदा (for उद्यम्य ते). — ^{d}) K D4 श्मशानाभिमुखास् (for °नम-

जग्मुरुद्यम्य ते सर्वे श्मशानमभितस्तदा ॥ १०
ह्रियमाणा तु सा राजन्सूतपुत्रैरनिन्दिता ।
प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११

द्रौपद्युवाच ।

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२
येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोषस्तरस्विनाम् ॥ १३
रथघोषश्च बलवान्गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेविताः ।
श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरन्ध्रि भाषिताम् ।
तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं भीरु विद्यते ॥ १६ C. 4. 803 B. 4. 23. 16 K. 4. 27. 25

भितस्). B2 D8. 12 तथा (for तदा).

☞ For 9–10, S (M3 missing) subst.:

462* ततस्ते समनुज्ञाताः सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिचार्याभितः स्थिताः ।
आरोप्य कृष्णामथ कीचकेन
निबध्य केशेषु च पादयोश्च ।
ते चापि सूता वचनैरवोच-
न्नुद्दिश्य कृष्णामभिवीक्ष्य चैनाम् ।
यस्याः कृतेऽयं निहतो महात्मा
तस्माद्धि सा कीचकमार्गगास्तु ।
अनार्यसत्त्वेन च कीचकेन
गतासुना सुन्दरी स्वर्गलोकम् ।
वैशंपायनः ।
साशेत कृष्णा शयने निबद्धा
मनस्विनी चैव यशस्विनी च ।
विलम्बमाना विवशा हि दुष्टै-
स्तत्रैव पर्यङ्कवरे शुभाङ्गी ।

[(L. 2) T2 M2 परिवार्योपतस्थिरे (for posterior half). — (L. 9) G3 M (M3 missing) सहार्यसत्वा (for च कीचकेन). — (L. 10) G3 M (M3 missing) कीचकेन (for स्वर्गलोकम्).]

11 Before 11, K2 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) D6 च; T G2 M (M3 missing) अथ (for तु). D1. 3. 4 सा तत्र; S (M3 missing) सुश्रोणी (for सा राजन्). — ^{c}) B4 आक्रोशत्. D3 मोक्षम् (for नाथम्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 B4 D7. 9. 10 तदा (for कृष्णा). — After 11, T ins.:

463* मृतेन सह बद्धाङ्गी निराशा जीविते तदा ।
श्मशानाभिमुखं नीता करेणुरिव रौति सा ।

☞ Ś1 missing from 4. 22. 12 up to 4. 25. 10.

12 12^{ab}=4. 5. 30^{ab}. — ^{a}) S (M3 missing) जयेशो (for जयन्तो). — ^{b}) D1–3 जयसेनो; D7 जयावहः. D4 वृहद्बलः. — ^{c}) K1 ये ते; K2 एते (for ते मे). D1. 3. 4 विश्रृण्वंतु (for विजानन्तु). — ^{d}) T2 हरंति (for नयन्ति). — After 12, T G2 M1. 4 ins.:

464* येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयते महान् ।,
repeating thereafter 12^{cd}.

13 B3 (hapl.) om. 13–14 and the ref. before 15. D10 repeats 13–14 thrice (with corrupt v. l.). — ^{a}) B4 ज्याघातनिर्घोषो. — ^{b}) G M4. 5 विष्फूर्जितम्. — ^{c}) K2 S (M3 missing) अश्रूयत. S (except G3; M3 missing) महान्यु(G1 महद्यु)द्धे.

14 B3 om. 14 (cf. v. l. 13); D4 G (? hapl.) om. 14^{ab}. — ^{b}) B (B3 om.) Dn D7. 9. 11. 12 T1 तरस्विनां; D5 महौजसां (for यश°). — ^{c}) D1. 3 विश्रृण्वंतु; G3 विजानंति. — After 14, S (except M2; M3 missing) ins.:

465* येषां वीर्यमतुल्यं तु शक्रस्येव बलं यशः ।
राजसिंहा इवाढ्यास्ते मां जानन्तु सुदुःखिताम् ।

[(L. 1) T येषां तु (T2 हि) वीर्यमतुलं (for prior half). G3 बलीयसः (for बलं यशः).]

15 B3 S (except T1) om. the ref. — ^{a}) D1. 3. 4 एवं सु- (D4 स-); S (M3 missing) इत्यस्याः (for तस्यास्ताः). — ^{b}) D6 T1 G2 द्रौपद्याः; G3 कृष्णया (for कृष्णायाः). B1 Dn D10–12 G3 परिदेवितं. — ^{c}) B Dn D7. 8. 11. 12 अभ्यापतद् (B4 अभ्यद्रवद्); S (M3 missing) अभ्युत्थितो. D2 श्रुत्वोत्तस्थौ तदा भीमः. — ^{d}) K अवधारयन् (for अविचारयन्).

16 D1 om. 16 (with the ref.). D8 G1. 3 M (M3 missing) om. the ref. B1–3 D4. 5. 9 T G2 भीमः (for भीमसेनः). — ^{ab}) N (except K B4 D5–7) भाषितं. S (M3 missing) अहं सैरंध्रि ते वाचः (G3 M5 °चं) श्रृणोमि तव (T G2 परि-; M1 मयि) भाषिताः (T2 G3 M2 °तं). — ^{d}) S (M3 missing) जातु (for भीरु). B (except B4) Dn D6. 10–12 भयं भीरु न विद्यते; D3. 4 न भयं विद्यते

C. 4. 809
B. 4. 23. 17
K. 4. 27. 26

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ।
ततः स व्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्त्य च ।
अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा ॥ १७
स भीमसेनः प्राकारादारुज्य तरसा द्रुमम् ।
श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ १८
स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धविटपं बली ।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ १९
ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ।
भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरते ॥ २०
तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
वित्रेसुः सर्वतः सूता विषादभयकम्पिताः ॥ २१
तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।
दिधक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः ।
परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिताः ॥ २२
गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।

क्वचित्. — After 16, D_{8} ins. an additional colophon.

17　D_{3} $M_{1.5}$ om. the ref. — ^{b}) K_{2} $D_{1.10}$ विजिजृंभे; D_{2} विजृंभित-; $D_{7.9}$ G_{2} व्यजृंभत; T_{1} G_{1} विजृंभेन (G_{1} °त); **Ca.c** as in text. — ^{c}) Dn_{1} संख्यायतं (analysis of **Cv** points to an original संख्यायतिं); T_{1} G_{3} स व्यावृतं; T_{2} G_{2} सोप्यायतं; **Ca** सव्यायनं; **Cc.ap** सव्यायतं; **Cap** स व्यायतं (as in text). ❀**Cr**: [स]व्यायतं वामं २ [स]व्यायनं दक्षिणं(दे)।❀ **Cc** cites व्यायतं (cf. **Cs**). S (M_{3} missing) बध्वा (for कृत्वा). K तस्मात्साध्वायतं कृत्वा; $D_{1.3}$ स व्यायतं वपुः कृत्वा. — ^{d}) S (M_{3} missing) वस्त्रं च परिवेष्ट्य च. — ^{e}) $D_{2.6.8}$ वि(D_{6} अभि)निष्क्रम्य; **Ca** अभ्यवस्कन्द्य (as in text). **Cc** cites अवस्कन्द्य.

18　S om. 18^{ab}. — ^{a}) $B_{3.4}$ $D_{5-7.9}$ प्राकारम् (for प्राकाराद्). — ^{b}) K_{1} आसज्य; K_{2} आदाय; B Dn $D_{2.5-7.9-12}$ **Cr.s** आरुह्य; $D_{1.8}$ उत्पाट्य; **Ca.c.v.rp** (Dev.) as in text. B_{2} D_{5} सहसा; **Cv** तरसा (as in text). B (except B_{5}) $D_{5-7.9}$ -द्रवत्; $D_{2.6}$ द्रुतं (for द्रुमम्). $D_{4.8}$ अधिरुह्य (D_{8} अविभज्य) महाद्रुमं. — ^{d}) T G M_{5} यतस्ते (for यत्र ते). — After 18, B Dn (Dn_{2} om. lines 1–2) D_{2}(marg.)$._{4}$(om. lines 3. 4)$._{5}$(om. line 1)$._{6.7.9-12.}$ ($D_{11.12}$ om. lines 1–2) S (om. line 1; M_{3} missing) ins.:

466* स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ।
जवेनोत्पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ।
चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ।
तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्वशुष्कं विशां पते ।
तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।　[5]
स्कन्धमारोपयामास दशव्यामं परंतपः ।

[(L. 2) B Dn_{1} $D_{2.4.5.7.9}$ पतितो; D_{6} आपतितो (for उत्पतितो). — (L. 3) $D_{6.10}$ S (M_{3} missing) °समीपं (for °समीपे). S (M_{3} missing) तु (for स) and महाबलः (for वनस्पतिम्). — (L. 4) B Dn $D_{11.12}$ मूर्ध°; $D_{2.5.7.9.10}$ अर्ध° (for ऊर्ध्व°). S (M_{3} missing) वनस्पतिं (for विशां पते). — (L. 5) B_{4} $D_{2.4}$ T $G_{2.3}$ उपाक्रम्य; **Cr** as in text. B_{3} परिरुज्य; $G_{1.3}$ M_{1} परिगृह्य (for परिरभ्य). — (L. 6) D_{2} सप्त°; D_{7}m शत° (for दश°). S (M_{3} missing) वृक्षमुत्पाटयामास भीमो भीमपराक्रमः]

19　^{a}) S (M_{3} missing) ततो (M_{1} तं तु) (for स तं). — ^{b}) $D_{1.8.9}$ सुस्कंध° (for सस्कन्ध°). S (M_{3} missing) निष्पत्रमकरोत्तदा. — After 19^{ab}, S (M_{3} missing) ins.:

467* तं महाकायमुद्यम्य भ्रामयित्वा च वेगितः ।

[M_{4} उत्पाट्य (for उद्यम्य). G_{3} M_{1} वेगतः (for वेगितः).] — ^{c}) S (except G_{2}; M_{3} missing) अभ्यपतत् (T_{2} अपातयत्; M_{4} अभ्यगमत्; M_{5} प्राद्रवत्) (for अभ्यद्रवत्).

20　^{a}) D_{4} ते भग्ना; G_{1} तस्यास्य (for तस्याथ). — ^{c}) B_{4} Dn_{1} निपातिता (for निप°). — ^{d}) Dn_{2} $D_{11.13}$ संहतास्; D_{7} शतशस्; S (M_{3} missing) सं(T_{3} सु-; G_{1} ते)भग्नास् (for संघशस्).

21　^{a}) D_{9} ते (for तं). D_{9} क्रुद्धं तं; M_{1} संभग्नं (for संक्रुद्धं). — ^{b}) D_{2} गंधर्वं प्रेक्ष्य ते तदा. — ^{c}) D_{3} दुद्रुवुः (for वित्रेसुः). B_{4} Dn_{1} D_{5} G_{2} $M_{1.2}$ सर्वशः (for सर्वतः). — ^{d}) = 22^{f}. $B_{1.3}$ °कर्षिताः; $D_{1.3.4}$ °मोहिताः; S (M_{3} missing) °पीडिताः.

22　$B_{1.2.5}$ Dn_{1} D_{10} M_{2} (? hapl.) om. 22; M_{1} om. 22^{ab}. — ^{a}) $D_{2.8}$ T G $M_{4.5}$ क्रुद्धं (for आयान्तं). — ^{b}) D_{2} दृष्ट्वा गंधर्वमागतं; D_{4} दृष्ट्वा भीमपराक्रमं; T G $M_{4.5}$ गंधर्वभयशंकिताः. — ^{c}) B_{3} $D_{5.6}$ T G $M_{1.4.5}$ तथा (for तदा). D_{3} श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — ^{d}) $D_{2.8}$ कीचकं तदा; T_{1} $G_{2.3}$ $M_{1.4.5}$ चोपकीचकाः; T_{2} G_{1} चापि की°. — ^{f}) = 21^{d}. B_{4} क उपायो भवेदिति; $D_{1.3.4.8}$ गंधर्वभयशंकिताः; D_{2} पश्य पश्यत कीचकाः; D_{7} °शंकिताः; S (except M_{2}; M_{3} missing) °मोहिताः (M_{5} °पीडिताः).

23　After 23^{ab}, S (M_{3} missing) ins.:

सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं महन्नो भयमागतम् ॥ २३
ते तु दृष्ट्वा तमाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २४
द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २५
तत आश्वासयत्कृष्णां प्रविमुच्य विशां पते ।
उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ॥ २६
एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ।
प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ।
अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ २७
पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत । C. 4. 826 B. 4. 23. 32 K. 4. 27. 61

468* प्रबुद्धाः सुमहाभागा गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ।
— ^{d}) Dn $D_{1.7.11.12}$ यतो; D_3 महान् (for महत्). S (M_3 missing) transp. महत् and भयं. B (except B_4) D_6 वो (for नो). $D_{1.3}$ भय आगतः.

24 Before 24, S (M_3 missing) ins. वैशं°. — ^{a}) B_2 Dn_1 $D_{5.7-9}$ M_2 तदाविद्धं; $B_{4.5}$ तथाविद्धं; $D_{1-3.10}$ समाविद्धं. — ^{c}) K आविध्यन्; D_{10} आमुख्य; Cs विमुच्य (as in text). $D_{1.3.4}$ तूर्णं; S (M_3 missing) त्रस्ताः (for तत्र). — After 24, T G_2 (which both om. 25^{ab}) ins.:

469* अथ भीमः समुत्पत्य द्रवतां पुरतोऽपतत् ।
ते तं दृष्ट्वा भयोद्विग्ना निश्चेष्टाः समवस्थिताः ।
दृष्ट्वा ताञ्शतसंख्यानान्स वज्री दानवानिव ।
एकेनैव प्रहारेण दश सप्त च विंशतिः ।
त्रिंशच्चत्वारिपञ्चाशाञ्जघान स वृकोदरः ।

[(L. 1) G_2 समुत्प्लुत्य (for °त्पत्य). T_1 -भवत् (for ऽपतत्). — (L. 3) T_2 शतसंख्याकान्. — (L. 5) T_1 अष्टादश च (for त्रिंशच्चत्वारि-).]

25 T G_2 om. 25^{ab}. — ^{a}) D_8 स; $G_{1.3}$ $M_{1.4.5}$ च (for तु). M_2 समालक्ष्य (for तु संप्रेक्ष्य). — ^{b}) M_2 वृत्रहा (for स वज्री). B_4 दानवानिच वासवः. — M_3 resumes from 25^{d}. — After 25, K_2 $B_{1.4.5}$ Dn D_2(marg.)$_{.6.11.12}$ ins.:

470* वृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।;
while S ins.:

471* वायुवेगसमः श्रीमान्सर्वान्सूतानशेषतः ।
तान्निहत्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।

[(L. 2) T G_2 तान्निहत्य महान्भीमः शतं पंच च कीचकान्.]

26 ^{a}) D_6 ततश्चाश्वासयत्; S (by transp.) आश्वासयत् (M_5 °यन्) ततः ($G_{1.3}$ तदा). — ^{b}) K विमुच्यैव; $B_{1.2.5}$ Dn_2 $D_{11.12}$ स विमुच्य; B_4 $D_{6.10}$ प्रतिमुच्य; Dn_1 संविमुच्य. S प्रतिमुच्य च बंधनात्. — ^{c}) $D_{3.7-9}$ स (for च). T G_2 उवाच श्लक्ष्णया वाचा. — ^{d}) $B_{2.4.5}$ D_5 पांडुनंदनः; $D_{1.3.4}$ रहसि (D_4 रहिते) त(D_1 स्त)दा; S भरतर्षभः (T_2 जनमेजय) (for तत्र द्रौपदीम्). — ^{e}) D_4 दृष्ट्वा; $D_{7.9}$ देवीं; T_1 G $M_{3.4}$ भीतां (for दीनां). — ^{f}) $G_{1.3}$ M उद्धरन् (for दुर्धर्षः). T G_2 केशग्रहणवेपितां. — After 26, T G_2 ins. a passage given in App. I (No. 26).

27 ^{b}) B_3 $D_{2.5}$ (m as in text) $G_{1.3}$ M हिंसंति; $D_{8.10}$ हिंस्यंति; T G_2 कांक्षंति (for क्लिश्यन्ति). D_2 अनिंदिते; S मानवाः (for अनागसम्). — ^{c}) $D_{3.6}$ प्रेहि; S गच्छ; Cc as in text. $D_{1-3.8}$ भद्रे (for कृष्णे). — After 27^{cd}, D_7 (marg.) S ins.:

472* अन्येन त्वं पथा शीघ्रं सुदेष्णाया निवेशनम् ।
— ^{e}) $D_{5.9}$ अज्ञातोहं; G_1 अनेनाहं (for अन्येनाहं). Cc. r cite अन्येन (as in text). — ^{f}) $D_{1.2.4}$ महानसे (for °नसम्). — K subst. for 27^{cdef}: $D_{1-4.5}$(marg.)$_{.7-9}$ ins. after (the interpolated) वैशं° उ° of 28 (cf. v. l. 28):

473* इत्युक्ता भीमसेनेन अदृश्या सा च तत्क्षणात् ।
अपसर्पत मा कश्चित्पश्येदित्यभिशङ्कया ।

[(L. 1) K_1 इत्युक्त्वा स च तत्रान्यैरदृष्टः स च तत्क्षणात्.]
— After 27, S ins.:

474* यथा नौ नावबुध्येरन्नात्रावेवं व्यवस्थितौ ।
वैशंपायनः ।
सागच्छन्नगरं कृष्णा भीमेनाश्वासिता सती ।
कृतकृत्या सुदेष्णाया भवनं शुभलक्षणा ।
शचीव नहुषे शप्ते प्रविवेश त्रिविष्टपम् ।
भीमोऽप्यमितवीर्यस्तु बलवानरिमर्दनः ।
सर्वांस्तान्कीचकान्हत्वा तत्र धर्मात्मजानुजः ।
निःशेषान्कीचकान्हत्वा रामो रात्रिंचरानिव ।
जितशत्रुरदीनात्मा प्रविवेश पुरं ततः ।

28 All MSS. except K $M_{1.4.5}$ ($Ś_1$ missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°) before 28. — After the ref., $D_{1-4.5}$(marg.)$_{.7-9}$ ins. 473*. — D_2 om. from 4. 22. 28 up to 4. 23. 22. — ^{a}) $G_{1.3}$ पंचाधिकशतं. B_4 $D_{4.6.10}$ T G $M_{1.4}$ तत्र; Dn_2 $D_{11.12}$ यच्च; D_5 तत्तु; D_8 हत्वा; D_8m M_5 तेषां; M_2 चैव (for तच्च). — ^{b}) $B_{2.4}$ S तेन (M_2 तत्तु) (for तत्र). D_4 निहतं तत्पतन्महीं; D_8 वृक्षेण स महाभुजः (m as in text). — ^{c}) D_8 जगाम नगरं भूयः (m as in text). — ^{d}) K चक्रे; $D_{1.3.4.7.8}$m.

C. 4. 826
B. 4. 23. 32
K. 4. 27. 61

महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ २८
एवं ते निहता राजञ्शतं पञ्च च कीचकाः ।
स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतषट्शतम् ॥ २९
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च संगताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किंचन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

वैशंपायन उवाच ।
ते दृष्ट्वा निहतान्सूतान्राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ।
गन्धर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्राः परःशताः ॥ १
यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ।
विनिकीर्णं प्रदृश्येत तथा सूता महीतले ॥ २
सैरन्ध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहम् ।
सर्वं संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ३
तथारूपा हि सैरन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः ।

---

^{b} शेते; Ca शिश्ये (as in text). K_1 विचलित°; K_2 विवसित°. D_8 सिंहो हत्वा मृगानिव.

29 D_2 om. 29 (cf. v. l. 28). — ^{b}) D_4 पंचाधिकीचकाः; S पंचोपकी°. — ^{c}) S सूतः (G_1 चापि) (for पूर्वम्). — ^{d}) G_1 पातितः (for इत्येतत्). — After 29, T G ins.:

475* न गन्धर्वभयाच्छेकुर्वक्तुं कीचकबान्धवाः ।
अशक्नुवन्तस्तां तत्र भयादप्यभिवीक्षितुम् ।

T G cont.: M ins. after 29:

476* विराटनगरे चापि सर्वे मात्स्याः समागताः ।
काल्यं पञ्चशतं चैतानपश्यन्सारथीन्हतान् ।

[(L. 2) G_1 चैव; M_{1-4} सूतान् (for चैतान्).]

30 D_2 om. 30 (cf. v. l. 28). — ^{a}) D_{10} तं (for तत्). D_{10} निहतं तत्र; T_1 तु महाश्चर्यं (for महदाश्चर्यं). — ^{b}) S (except M_3) नागराः (G_1 नागताः; M_5 संयुताः) (for संगताः). — After 30^{ab}, M_5 ins.:

477* नागराश्च तथा राजन्विस्मयं परमं गताः ।

— ^{c}) $D_{4.6}$ जग्मुर् (for गत्वा). M_5 विस्मिताश्च तथा राजन्. — ^{d}) $G_{1.3}$ किंचिच्च (for किंचन). D_4 सूतपुत्रैर्हतैस्तथा.

Colophon. Ś1 missing; D_2 om. colophon. — *Subparvan:* K $B_{1.3-5}$ Dn $D_{7.8.11.12}$ T_1 $M_{1.2.4}$ कीचकवध. — *Adhy. name:* B_2 D_5 $G_{2.3}$ $M_{3.5}$ उपकीचकवधः; B_5 कीचकवधः; $D_{1.4.9}$ कीचकभ्रातृवधः; $D_{6.10}$ कीचकानां वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 B_4 $D_{6.10}$ 22; $D_{5.9}$ 23; S 26 (M_{2-5} 25). — *S'loka no.:* G_3 50.

23

☞ In Ś1 the whole adhy. is lost on a missing fol. (cf. v. l. 4. 22. 12). D_2 om. up to 22 (cf. v. l. 4. 22. 28).

1 After the ref., D_7 (marg.) ins.:

478* ततो रजन्यां व्युष्टायामुत्थाय सगणो नृपः ।
कल्ये शतं षडधिकं हताञ्शुश्राव कीचकान् ।

— ^{a}) B_4 D_9 तान् (for ते). D_4 अभि° (for नि°). T_2 सर्वान् (for सूतान्). — After 1^{a}, T G ins.:

479* भीमसेनेन भारत ।
पौराश्च सहिताः सर्वे.

— ^{b}) $D_{1.3.4.10}$ गत्वा राज्ञे (D_3 °ज्ञो) (by transp.). D_5 G_1 राज्ञो (for राज्ञे). B_4 पौरा (for गत्वा). — ^{c}) K_1 T_1 गंधर्वेण हता राजन्. — ^{d}) K $D_{8.10}$ परंतपाः; B_3 m महारथाः; B_4 Dn $D_{11.12}$ महाबलाः; B_5 परं गताः; $D_{1.3-7.9}$ परं शताः; T $G_{2.3}$ M_4 (*inf. lin.*) परःशतं; G_1 च षट्शतं; $M_{1.5}$ शतात्परं; $M_{2.3}$ परं शतं (for परःशताः).

2 ^{a}) S भिन्नं ($M_{1.2}$ छिन्नं) (for दीर्णं). — ^{b}) K_2 $B_{1.4}$ $D_{4-6.11.12}$ T G_3 Cc विनिकीर्णाः; Dn D_9 व्यतिकीर्णाः; D_7 विनिदी(m °की)र्णाः; Cv विनिकीर्णं (as in text). K_2 B (except B_3) Dn $D_{3-9.11.12}$ T G प्रदृश्यंते (K_2 °त; D_3 °तः) (for प्रदृश्येत).

3 ^{a}) K_2 प्रविमुच्य; S चापि मुक्ता (for च विमुक्ता). B_4 $D_{3.8}$ विनिर्मुक्ता (for विमुक्तासौ). $D_{6.10}$ S सा (for असौ). — ^{b}) K गृहान् (for गृहम्).

4 ^{a}) K Dn $D_{1.3.4.8-12}$ यथारूपा. K Dn $D_{4.6.11.12}$ $G_{1.3}$ M_5 च (for हि). — ^{b}) T G_2 बलोत्कटाः

पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४
यथा सैरन्ध्रिवेषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमक्रिया ॥ ६
एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
दह्यन्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७
सुदेष्णां चाब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ।
सैरन्ध्रीमागतां ब्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८
गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं चराबले ।
बिभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९
न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
स्त्रियस्त्वदोषास्तां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १०
अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ।
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११
त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२
तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्रवन्त दिशो दश । C. 4. 841. B. 4. 24. 13 K. 4. 28. 17

(for महाबलाः).

5 *a*) K_1 °वेशेन; B Dn $D_{3-9.11.12}$ M_{1-3} °दोषेण; D_{10} °रूपेण (for °वेषेण). — *b*) S नेदं (for न ते). D_4 राज्यं; G_1 राष्ट्रं (for राजन्). D_4 न ते पुरं; S पुरं तव (for इदं पुरम्). — *c*) D_6 एष्यति (for एति वै). D_8 transp. वै and क्षिप्रं. D_{10} शीघ्रं (for क्षिप्रं). — *d*) $G_{1.3}$ M साधु (for नीतिर्). — After 5, T G_2 ins.:

480* सर्वाङ्गसौष्ठवयुतां रूपलावण्यशालिनीम् ।
　　पश्यतामनिमेषेण चक्षुषा वनितां शुभाम् ।
　　मनसश्चक्षुषश्चैव प्रतिबन्धो न विद्यते ।
　　तस्मात्तां यः पुमान्दृष्ट्वा रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
　　गच्छेत्कामवशं मूढः गन्धर्वैः स निहन्यते ।　[5]
　　निष्कासयैनां भवनात्पुराच्चैव विशेषतः ।
　　कामः प्रविश्य सैरन्ध्रीं पुरं नाशयते ध्रुवम् ।
　　　[(L. 7) T_2 कालः (for कामः).]

6 Before 6, $G_{1.3}$ M_{2-5} ins. वैशं°. — *a*) $G_{1.3}$ M_5 तु (for तद्). — *b*) G_1 विराटोप्याकुलेंद्रियः. — *c*) $D_{1.3}$ परमां; D_8 कृपया (for क्रियताम्). D_8 M_5 तेषां (for एषां). — *d*) Ca मृतानां (for सूतानां). $B_{1.2.4}$ $D_{5.6}$ M_4 Ca.c चरम(D_6 °मा)क्रिया; Dn $D_{4.8.9.11.12}$ परमा (D_8 °माः) क्रिया (D_8 °याः); $D_{1.3}$ क्रियतां क्रिया; D_{10} परिसत्क्रिया; T G अ($G_{1.3}$ चा)परक्रिया.

7 *a*) B_3 अपि (for एव). G_1 सर्वेषु; M_4 (*inf. lin.*) ते देशे (for ते सर्वे). — *c*) B_2 S सर्वै (for शीघ्रं). — *d*) K माल्यैर्गंधै°; B_3 घृतैर्गंधै°; $D_{1.3}$ एधैर्गंधै°; D_4 वस्त्रैर्गंधै°; D_5 गंधैरर्घ्यै°; S सर्वगंधै°. — After 7, T G_2 ins.:

481* एकस्मिन्नेव तान्सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
　　अदहन्कीचकान्सर्वान्संस्कारैश्चैव सर्वशः ।

8 *a*) B (except B_4) Dn $D_{7.8.11.12}$ T_2 om. च. — *b*) T G_2 $M_{1.3.5}$ °संभ्रमः; M_2 °साध्वसां. — *c*) D_{10} ब्रूहि (for ब्रूया). — *d*) D_3 वचनादिकं. S इह (for इदम्).

9 *b*) $B_{1.4}$ Dn $D_{8.10-12}$ वरानने; $G_{1.3}$ M चराधुना (for चराबले). Cc cites अबले. — *c*) $D_{1.3.4}$ $M_{1.2}$ transp. बिभेति and राजा. B_4 D_{10} S सैरंध्रि (for सुश्रोणि). — *d*) Dn_1 D_3 पराभवन्; D_8 पराक्रमात्; $G_{1.3}$ M_3 पराभवं.

10 *a*) $D_{1.3}$ च (for हि). N ($Ś_1$ missing; D_2 om.) त्वाम्; Cv त्वा (for ताम्). ❀Cn: हित्वाम् हातुं योग्यां ।❀ $D_{1.3.5.6.10}$ उत्सहेद्. B_4 न त्वामुत्सहते वक्तुं. — *b*) $D_{1.3.4}$ °शंकितः (for °रक्षिताम्). — *c*) B Dn $D_{4.11.12}$ Cs स्त्रियास्. K_2 B Dn $D_{1.3.5-9.11.12}$ Cs त्वदोषः (cf. Cv). K Dn_1 $D_{5-7.9}$ M_4 त्वां; $D_{1.3.8.10}$ तद् (for तां). D_4 त्वदोषतो (for त्वदोषास्तां). M_5 स एष दोषस्तां वक्तुं.

11 Before 11, all MSS. ($Ś_1$ missing; D_2 om.) ins. वैशं°. — *a*) B_2 corrupt. G_1 अभि- (for अथ). $M_{1.2}$ transp. मुक्ता and कृष्णा. $D_{3.4}$ भयं (for भयात्). — *b*) T G M_5 तु (for च). D_4 सूतपुत्रकृताद्भयात्. — *c*) D_3 रक्षिता; D_4 मोचिता (for मोक्षिता).

12 *a*) D_3 शंकिता (for त्रासिता). — *b*) D_4 तप° (for मन°). — *c*) S सा तु गात्राणि वासश्च. — *d*) D_8 च (for सा). S प्रक्षाल्य प्रविवेश ह.

13 *a*) $D_{1.3.5}$m दूरात् (for राजन्). — *b*) D_8 T G $M_{1.2}$ प्राद्रवंति. $D_{1.3.4.8}$ दिशः (for दश). — *c*) B_3 D_{10} भयात्रस्ताः. D_6 गंधर्वभयवित्रस्ताः; T G_2 गंधर्वेभ्यश्च ते त्रस्ताः. — *d*) K B_2 Dn_2 $D_{4.7}$(m as in text)$_{.8.11.12}$ दृष्ट्वा; B_4 T_2 G_2 M_4 दृष्टिं (for दृष्टीर्). $D_{1.3}$ केचिन्नेत्राण्यमीलयन्. — After 13, T_1 ins.:

482* प्रदुद्रुवुश्चाप्यपरे तथा जना
　　　हस्तैश्च चक्षूंषि पिधाय मोहिताः ।
　　मा पश्यत स्मेति च तां ब्रुवन्त-

C. 4. 841 B. 4. 24. 13 K. 4. 28. 17 गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्टीर्न्यमीलयन् ॥ १३
ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
ददर्श राजन्पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४
तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा अनृणा विचरन्त्युत ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत ।
राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १७
ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः ।
कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्लिष्टामनागसम् ॥ १८

कन्या ऊचुः ।

दिष्ट्या सैरन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता ।
दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥

बृहन्नडोवाच ।

कथं सैरन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः ।
इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २०

सैरन्ध्र्युवाच ।

बृहन्नडे किं नु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्य वै ।
या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१
न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्ध्री यदुपाश्नुते ।
तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२

स्तथा जनाश्रुकुशुरार्तरूपाः ।
तामद्य यः पश्यति रूपशालिनीं
शयीत भग्नोऽत्र यथैव कीचकाः ।
इति ब्रुवन्तो भयवेगचेतना
भयेन गन्धर्वगतेन मोहिताः ।

14 ^{a}) D4 T1 G M3.5 °द्वारे (for °द्वारि). — ^{d}) K वाशि(K2 °सि)तेव (for यथा मत्तं). B1 इव द्विपं; D8 T G2 महागजं.

15 Dn1 om. 15–18^{ab}. — ^{a}) S सा(T1 G2 सो)पहासं तु श°. — ^{b}) D1.3 इदं वचनमब्रवीत्; M1.2 संज्ञया चे(M2 संज्ञातुरि)दमब्रवीत्. Ca.c संज्ञाभिर् (as in text). — ^{c}) D6 T G M4 नमो गंधर्वराजाय. — ^{d}) K बत मोचिता; B1–3.5 D5.6.10 T2 G1 M परिमोक्षिता; B4 D4 T1 G2 परिरक्षिता. — After 15, S ins.:

483* कीचकेभ्यो विनिर्दोषामनाथां वसतीं गृहे ।
यो मां रक्षति संत्रस्तां गन्धर्वाय नमोऽस्तु ते ।

[(L. 1) G1.3 M3.4 अपि निर्दोषां; M1.5 हि नि° (for विनि°). — (L. 2) T2 महात्मने; G3 नमो नमः (for नमोऽस्तु ते).]

16 Dn1 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K B1–3.5 Dn2 D1.3–8.11.12 Cn.r.s पुरा; B4 D10 पुरे; D9 पुरीं (for यस्या). B2 D5.9 Cn.s विहरंति; G1.3 वै चरंति; Cr as in text. — ^{b}) M5 Cc गंधर्वा (for पुरुषा). — After 16^{ab}, T1 G ins.:

484* तेषां वशगता नित्यं विचर त्वं यथेष्टतः ।

— ^{c}) K अस्याः; D5 यस्याः (for तस्याः). M1 transp. तस्याः and ते. M2.3 तत् (for ते). — ^{d}) B D11.12 S ह्यनृणा; D4 जनाद्य; D6.10 त्वनृणा. B1–3.5 Dn2 D11.12 Cn.s विहरंतु; B4 T1 विचरंतु; D7.9 G2 विहरंति. B Dn2 D11.12 अतः (B4 इतः); T1 इह; G2 ह (for उत).

17 Dn1 om. 17 (cf. v. l. 15). — After the ref., S ins.:

485* तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा जज्ञिरे नेतरे जनाः ।
ततः पाञ्चालराजस्य सुता चापि जगाम ह ।

— ^{c}) D10 G1.3 M1.2 कन्यां. — ^{d}) K2 B2 S नर्तयंतं. D1.3 मनस्विनं (for महा°).

18 Dn1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K2 तं; D1.3 तां; G1.3 M4 सा; G2 स (for ताः). — ^{c}) D8 गत्वा (for कन्याः). D6 transp. कन्याः and आयान्तीं. — ^{d}) B2 om. 18^{d}. Dn1 (by transp.) क्लिष्टां कृष्णाम्; D10 तां तु कृष्णाम्; G1 क्लिश्यमानाम्. Dn1 D1.3 अनागसां; S (except M1.2) अनागसीं.

19 ^{b}) D1.3 त्वं (for असि). G1.3 दिष्ट्या पुनरिहागता. — ^{c}) D6 M च (for वि-). — ^{d}) B2 om. 19^{d}. D10 यत् (for ये). S अनागसीं.

20 A few MSS. read (with usual variations) बृहन्नला, °न्नल, or °न्नर (for °न्नडा). — ^{a}) K1 (by transp.) मुक्तासि सैरंध्रि. — ^{b}) Dn2 D11.12 सूताः (for पापाः). D10 दिष्ट्यासि पुनरागता (=19^{b}). — ^{c}) K2 चैव तं; S ते कथां (for वै तव). — ^{d}) K सम्यगेव; B1.3.5 सत्यमेतद्; B4 D1.4–6 सर्वमेतद्; D3 एतदेव; S कथयस्व. D4 यथा तथा; T2 G2 यथाक्रमं.

21 ^{a}) Dn D1.3.7–9 तु (for नु). Dn1 तया (for तव).

22 ^{a}) D4 नैव; D8 न त्वं (for न हि). K1 B2 D10

बृहन्नडोवाच ।
बृहन्नडापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिर्यग्योनिगता बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् ।
प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमपलायिनी ॥ २४
तामब्रवीद्राजपुत्री विराटवचनादिदम् ।
सैरन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २५
राजा बिभेति भद्रं ते गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ।
त्वं चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २६
सैरन्ध्र्युवाच ।
त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षमतु भामिनि ।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २७
ततो मां तेऽपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् ।
ध्रुवं च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ २८ C. 4. 860 B. 4. 24. 30 K. 4. 28. 43

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ समाप्तं कीचकवधपर्व ॥

समाप्नोति; B4 D3–5 G3 M4 अवाप्नोषि; D5 m. 7 (m as in text). 9 विजानासि; D8 (corrupt) आप्नोति (for समाप्नोषि). S न हि तद्दुःखमाप्नोषि. — After 22ab, T G2 ins.:

486* सुखेन वर्तसे येह न तद्दुःखमवाप्यते ।
[T2 यैषा (for येह).

— c) M1 केन (for तेन). K2 T2 मा; M2 तां (for मां). K1 Dn1 G3 M2 एव (for एवं). — d) K B2 D4. 6. 8. 10 T2 G2 पृच्छसि. T G2 प्रहसं(G2 °रं)त्यपि (T2 °सि); Cr (om. इव). s as in text.

☞ D2 resumes from 23.

23 b) D1. 3 आप्नोमि (for °ति). T1 अनंतरं; T2 G2. 3 M अनंतकं (for अनुत्तमम्). — c) K D2. 5. 8 °गतां (for °गता). T G2 इवेयं; M1. 5 भद्रे; Cap बाले (as in text). ❀Ca: वाले । वा शब्द इवार्थे । आले हे सखि।❀ — d) Dn D9 एताम्; Cr as in text. Crp (Cat.) न चैनां (Ed. wrongly चैना) माव° (for न चैनामव°); cf. Cc, which cites only मा. — After 23, N (Ś1 missing) T1 (om. lines 3–4) ins.:

487* त्वया सहोषिता चास्मि त्वं च सर्वैः सहोषिता ।
क्लिश्यन्त्यां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ।
न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्धृदयं क्वचित् ।
वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ।

[(L. 1) D1. 3 नित्यं; T1 चाहं (for चास्मि). K B2 D2. 5. 7–10 T1 Cv सर्वेष्वदूषिता (K D2. 10 °का); D1. 3 सर्वेषु दूषिका; D4. 6 सर्वेष्व(D6 °षु)दुःखिता. — For line 2, T1 subst.:

488* त्वत्तः कृच्छ्रतरं वासं वसेयमहमङ्गने ।

— (L. 3) D5 m (orig. as in text). 7 (m as in text). 9 subst. for line 3:

489* कस्य वै हृदयं केन वेदितुं परिशक्यते ।

— (L. 4) K B3 D1–3. 6. 10 अन्येन; B2. 4 D5. 8 भद्रे; D4 तत्र; D7 m अन्यत्र (for नूनं). D5 m. 7. 9 अज्ञानं तव कल्याणि (for prior half).]

24 G2 om. the ref. — b) G2 सैरंध्री (for द्रौपदी). D1. 3. 4. 6. 10 °वेश्मनि; D8 °संसदि; M4 °वेश्मनः. — c) D1 प्राविशच्च (for प्रविवेश). K सुदोष्णायाः. — d) B Dn D3. 10–12 उपगामिनी; D5 अनुगामिनी; T G2 अनपायिनी (for अपलायिनी). ❀Cv: सुदेष्णासहोदराणां वधादपि न पलायनशीला।❀

25 a) K अवोचत् (for अब्रवीत्). B2 Dn1 D5. 6. 11. 12 T G M5 °पत्नी; D2 °पुत्रीं (for °पुत्री). — b) D2 °नगरात् (for °वचनात्). D1–4 ततः (for इदम्). — Before 25cd, T1 G M4. 5 ins. सुदे(T1 °धे)ष्णा. — c) S (except T2) तत्र (for शीघ्रं). — d) B2 D8 रतिं (for गतिम्).

26 26ab = (var.) 9cd. — a) Dn D11. 12 ते भद्रे; D6 सुश्रोणि; S सैरंध्रि. — b) D8 °क्रमात्; G1. 3 °भवं; M2 °जयात् (for °भवात्). — After 26, B1 Dn2 D2–5. 7–12 ins.:

490* पुंसामिष्टश्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ।
[Cf. 4c and 4b.]

On the other hand, S ins. after 26:

491* चित्तानि च नृणां शुभ्रे रक्तानि स्पर्शजे सुखे ।
तस्मात्त्वत्तो भयं मह्यं राष्ट्रस्य नगरस्य च ।
गच्छाद्यैव यथेष्टं त्वं नगराद्यत्र रंस्यसे ।
त्वन्निमित्तं शुभे मह्यं सर्वे बन्धुजना हताः ।
नृशंसा खलु ते बुद्धिर्भ्रातॄणां मे कृतो वधः । [5]
तस्माद्गन्धर्वराजेभ्यो भयमद्य प्रवर्तते ।

२४

C. 4. 861
B. 4. 25. 1
K. 4. 29. 2

वैशंपायन उवाच ।
कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशां पते ।
अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ १
तस्मिन्पुरे जनपदे संजल्पोऽभूच्च सर्वशः ।
शौर्याद्धि वल्लभो राज्ञो महासत्त्वश्च कीचकः ॥ २
आसीत्प्रहर्ता च नृणां दारामर्शी च दुर्मतिः ।
स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३
इत्यजल्पन्महाराज परानीकविशातनम् ।

यथेष्टं गच्छ सैरन्ध्रि इह स्वस्ति यथा भवेत् ।
वैशंपायनः ।
सुदेष्णावचनं श्रुत्वा सैरन्ध्री चेदमब्रवीत् ।

[(L. 4) G3 सर्वो बंधुजनो हतः; M (except M4) सर्वं बंधुजनं हतं (for posterior half). — (L. 5) T1 G2 M1.2.5 यत्कृतो (for मे कृतो).]

27 K1 S om. the ref. before 27. — ^{a}) D2 S तु (for मे). — ^{b}) K1 क्ष*तु; B1–3.5 Dn2 क्षम्यतु; B4 Dn1 D4–7 क्षाम्यतु; T2 क्षमिति. B4.5 D5.6 भाविनि. D8 राजा क्षमितुमर्हति. — ^{c}) B3 गमि° (for भवि°). — D12 (hapl.) om. 27^{d}–28^{a}.

28 ^{a}) D12 om. 28^{a} (cf. v. l. 27). B Dn D5.6.10.11 उपने°; D1–4 S अपने°; (for तेऽपने°). D7–9 ततस्ते मां तु (D8 च) नेष्यंति. — ^{b}) D7.9 भविष्यति (for करिष्यन्ति). B4 तव; D4.8 च मे (for च ते). — ^{c}) K तु; D1.3 हि (for च). D2 श्रेयसे; M5 तेजसा (for श्रेयसा). — ^{d}) K2 D2 योज्यते (for योक्ष्यते). S (except M3–5) बंधुभिः. — After 28, D5(marg.).7.8 (om. line 1) ins.:

492* एवमुक्ताथ कैकेयी नृपायोक्त्वा परामृशत् ।
पूर्णकामा कृता कृष्णा वायुपुत्रेण चावसत् ।;

while S ins.:

493* राज्ञा कृतोपकाराश्च कृतज्ञाश्च सदा शुभे ।
साधवश्च बलोत्सिक्ताः कृतप्रतिकृतेप्सवः ।
अर्थिनी प्रब्रवीम्येषा यद्वा तद्वेति चिन्तय ।
भरस्व तदहर्मात्रं तत्ते श्रेयो भविष्यति ।
वैशंपायनः ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कैकेयी दुःखमोहिता । [5]
उवाच द्रौपदीमार्ता भ्रातृव्यसनकर्शिता ।
वस भद्रे यथेष्टं त्वं त्वामहं शरणं गता ।
त्रायस्व मम भर्तारं पुत्रांश्चैव विशेषतः ।

[(L. 4) T2 G2 द्वादशाहं मां (for तदहर्मात्रं).]

Colophon. Ś1 missing. *Sub-parvan:* K B Dn D5–7.9–12 M कीचकवध; to it K B1–3 Dn D5.9–12 M2–5 add समाप्त. — *Adhy. name:* D1–4.8 कीचकसंस्कारः; G2 सुदेष्णाद्रौपदीसंवादः; M2.3 सुदेष्णासैरन्ध्रीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 13 (erroneously for 23); B4 D6 23; D3 25; D5 24; D10 33; T G M1 27; M2–4 26. — *S'loka no.:* D1 30; G3 31.

24

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 4. 22. 12), which is therefore ignored here.

1 Before वैशं° उ°, D8 ins. the gloss:

494* इति पाण्डवनिगूढवाससंवत्सरचरितमभिधाय पाराशर्यः । कीचकवधान्तं यत्र त्रयोदशाहमज्ञा(न)तशेषवासनिवृत्तये । कुरुपतिकार्यानुसंधानाय दूरान्वेषितफलावाप्तये हि । सुयोधनादीनां चारप्रत्याचारमभिधातुमाह ।

— After वैशं°, S ins.:

495* कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
शोकमाहारयत्तीव्रं सामात्यः सपुरोहितः ।

— ^{a}) B2 D5.7.9 Cr निपातेन; G1.3 विनाशेन; M1 निघातेन; M3 च घातेन; Crp (Dev.) तु घातेन (as in text). — ^{b}) D5 G1 सानुगस्य; G3 सजनस्य. — ^{c}) Cv अव्याहतं; Ca.c.s as in text. D7.9 अद्भुतं चिंतयित्वा तु. — ^{d}) D1.3.7 विस्मयंतः; D9 T2 G1.3 विस्मयंत.

2 ^{a}) B2.4 जनपदाः; D7(m as in text).9 जानपदाः. — ^{b}) B4 D9 संजजल्पुश्च; D7 (m as in text) ससंजल्पुश्च; S जजल्पुश्चापि (for संजल्पोऽभूच्च). Ca cites संजल्पः. Dn D1.7(m as in text).3.9.11.12 T G2.3 संघशः; D3 संशयः; G1 संशयं; M संगताः (for सर्वशः). — ^{c}) D1.3 असौ यद् (for शौर्याद्धि). Dn2 D11.12 तु; D2 च (for हि). S वीर्यवान्दयितो राज्ञो. Ca cites शौर्यात्, वल्लभः and राज्ञः. — ^{d}) B3.5 D3.5.6 °सत्वः स; D4 समवीर्यश्च; D8 °सत्वस्य; T G2 M3–5 दर्पोत्सिक्तश्च; G1 वीर्योत्सिक्तश्च; G3 M1.2 दर्पोद्रिक्तश्च. — After 2, S ins.:

496* सांपराये परिक्रुष्टो बलवान्दुर्जयो रणे ।

[T2 सांपरायपरिक्लिष्टो; G1 °येणापकृष्टो; G2.3 °ये परिक्लिष्टो; M1 °ये परिक्रोष्टा.]

3 ^{a}) K नृणां च; B1 Dn D1–3.8.10–12 सैन्यानां; S

देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ४
अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः ।
मृगयित्वा बहून्ग्रामान्राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५
संविधाय यथादिष्टं यथादेशप्रदर्शनम् ।
कृतचिन्ता न्यवर्तन्त ते च नागपुरं प्रति ॥ ६
तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् ।
द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७
संगतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्तैश्च महारथैः ।
दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८
कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९
निर्जने मृगसंकीर्णे नानाद्रुमलतावृते ।
लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १०
न च विद्मो गता येन पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ।
मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११
गिरिकूटेषु तुङ्गेषु नानाजनपदेषु च । C. 4. 872 B 4. 25. 12 K. 4. 29. 16

शत्रूणां (for च नृणां). D_{7} (m as in text).$_{9}$ आसीत्प्रहरतां नृणां (D_{9} श्रेष्ठः). Ca cites प्रहर्ता. — ^{b}) K_{2} दारानर्थी; D_{7} (m as in text) दारानर्थी; T $G_{2.3}$ छिद्रदर्शी; G_{1} भद्रदर्शी; M दारदर्शी; Ca दारा(व)मर्शी. $B_{1.3}$ $D_{4.6.8.10}$ $M_{3.4}$ सु-; D_{7} (m as in text).$_{9}$ स; M_{2} तु (for च). — ^{cd}) $D_{1.3}$ दुष्टपौरुषः. S स हतः किल गन्धर्वैः सैरंध्रीकारणान्निशि.

4 ^{a}) D_{1-3} महाबाहो; D_{8} नरा राजन्. — ^{b}) $B_{2.4}$ Dn $D_{2.5.7.9-12}$ °विनाशनं; D_{6} °कं विशोभनं; D_{8} °निदेशनं; S कीचकानां महावधं ($M_{1.2}$ वधं महत्; M_{3} महान्वधं; $M_{4.5}$ महद्वधं). — ^{c}) K D_{6} °ष्याः स्म; $D_{1-3.10}$ °ष्याणां; D_{9} °ष्यास्तु. — ^{d}) MSS. (mostly) दुःप्र°. S विस्मिताः (M विस्मयात्) कीचके हते.

5 ^{a}) D_{1-3} $M_{1.2}$ ये; D_{4} T_{1} G $M_{4.5}$ ते (for वै). — ^{b}) $D_{7.9}$ transp. प्रयुक्ता and ये. D_{1-3} वै; D_{4} च (for ये). K_{1} बहिश्श्रुताः; K_{2} बहिष्कृताः; D_{8} च ते चराः. S °क्ता बहवश्चराः. — ^{c}) $D_{4.8.10}$ S देशान् (for ग्रामान्). — ^{d}) B_{4} देशांश्च; S (except M_{3}) ग्रामांश्च (for राष्ट्राणि). $B_{1.3.5}$ $D_{1-3.8-10}$ विविधानि (for नग°).

6 Dn_{1} om. 6–7. — ^{a}) K $B_{1-3.5}$ D (except $D_{5.7.9}$; Dn_{1} om.) T G M_{1-4} यथा दृष्टं; B_{4} यथादेशं; M_{5} यथाज्ञप्तं. — ^{b}) B_{4} यथादृष्टं प्रदर्शितं; Dn_{2} तथादेश°; $D_{7.9}$ °देशप्रवेशनं; S °देशं प्रदर्शकाः (G_{3} प्रवर्तकाः). Cc has देशानां निदर्शनं, Cr प्रदेशनं. — ^{c}) B (except B_{4}) Dn_{2} D_{2} m.$_{5-9.11.12}$ Cc.n कृतकृत्याः; $D_{1.2}$ कृतचित्ताः. Cr has कृत्यं. S कृतसंकेतनाः ($G_{1.3}$ °काः) सर्वे. — ^{d}) K ये च; B (except B_{4}) $D_{5.6.10}$ चरा; D_{1-3} ते वै; D_{4} सर्वे (for ते च). Dn_{2} $D_{11.12}$ ते चरा नगरं प्रति; D_{8} यथा नाम यथाश्रुतं; S न्यवर्तंत पुरं (T G_{2} पुनः) ततः (G_{1} पुनः). Ca cites नागपुरं. — After 6, S ins.:

497* आगम्य हास्तिनपुरं धार्तराष्ट्रमरिंदमम् ।

7 Dn_{1} om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) B (except B_{4}) $D_{1.3-5.7.9}$ च (for तु). — ^{b}) K कौरवं. — After 7^{ab}, S ins.:

498* प्रणम्य शिरसा भूमौ वर्धयित्वा जयाशिषा ।
आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने ।
उपास्यमानं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ।

— T ins. after 7: G_{2} (om. hapl. 7^{d} and the prior half of line 1) ins. after 7^{c}:

499* विद्वद्भिर्गायकैः सार्धं कविभिः स्तुतिपाठकैः ।
अनेकैरपि राजन्यैः सेवितं सपरिच्छदैः ।

8 ^{a}) K सार्धं; D_{1-3} चैव (for चापि). — ^{d}) B_{2} D_{5} (m as in text) इदं वचनमब्रु°.

9 Before 9, K_{2} B (except B_{2}) $D_{1.2}$ (marg.).$_{5.6.10-12}$ ins. चरा ऊचुः; S (except G_{1}) चाराः. — ^{a}) $G_{1.3}$ transp. अस्माभिः and यत्नः. Dn_{2} $D_{11.12}$ T_{1} परं (for परः). — ^{b}) $G_{1.3}$ अन्वेषणं. Dn_{1} $M_{4.5}$ तदा; D_{4} नृप; $G_{1.3}$ प्रति (for सदा).

10 ^{a}) $B_{1.3.5}$ द्रव्य°; $D_{7.9}$ व्याघ्र°; S (except T_{1}) व्याल° (for मृग°). — ^{b}) K_{1} °लताभृते; $B_{1.3.5}$ $D_{5.7.9}$ $G_{1.3}$ M_{1} °लतायुते; B_{4} °गणावृते; Dn $D_{2.11.12}$ M_{2-5} °लताकुले; D_{4} नानामृगलताकुले; T G_{2} नानाभ्रमरसंकुले. — K (hapl.) om. 10^{cd}. — ^{c}) D_{4} वल्ली°; $G_{1.3}$ M (except M_{2}) °गहने. Cc cites लताप्रतानं. — ^{d}) D_{1-3} °शतावृते; D_{4} T_{1} G_{2} M_{5} °समाकुले; D_{5} °तृणावृते; $D_{7.9.10}$ $M_{2.3}$ °लतावृते; D_{8} °समायुते; T_{2} °लताकुले. Cc cites गुल्मः.

11 ^{a}) S न च विद्म गतिं तेषां. — ^{b}) K_{2} $B_{1-3.5}$ Dn $D_{5.6.10-12}$ सु-; $D_{7.9}$ स्म (for स्युर्). B_{4} पार्थाः शत्रुनिबर्हणाः; D_{8} °र्थास्तेमित°; S पांडवानामरिंदम. — ^{d}) D_{4} पथि (for the second तथा). S आश्रमेषु वनेषु च.

12 M_{3} om. 12^{ab}. — ^{a}) K transp. -कूटेषु and तुङ्गेषु. $D_{4.5}$ M_{1} दुर्गेषु; D_{7} (m as in text).$_{8-10}$ G_{1} शृंगेषु; T_{2} G_{2} मार्गेषु (for तुङ्गेषु). — K_{1} D_{4} om. 12^{cd}.

C. 4. 872
B. 4. 25. 12
K. 4. 29. 16

जनाकीर्णेषु देशेषु खर्वटेषु पुरेषु च ॥ १२
नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् ।
अत्यन्तभावं नष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३
वर्त्मान्यन्विष्यमाणास्तु रथानां रथसत्तम ।
कंचित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् ॥ १४
मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ।
प्राप्ता द्वारवतीं सूता ऋते पार्थैः परंतप ॥ १५
न तत्र पाण्डवा राजन्नापि कृष्णा पतिव्रता ।
सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ ॥ १६
न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ।
पाण्डवानां प्रवृत्तिं वा विद्मः कर्मापि वा कृतम् ।
स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विशां पते ॥ १७

— ^{c}) D1.3.10 नाना° ; D5.6 जला° (for जना°). K2 D8 S सर्वेषु; D10 सत्वेषु (for देशेषु). — ^{d}) K2 D8 पर्वतेषु; B1.3.5 D6 Cr.v कर्व°; B2 कर्क°; B4 संक°; Dn D10–12 कटकेषु; D1.3 कंटके°; D2 ग्रामेषु च; S चत्वरेषु (for खर्वटेषु). Cc explains खर्वटं, Cs cites खर्वटः, Ca has कर्वटे कर्वटे. B1 Dn2 D7–9.11.12 परेषु (for पुरेषु).

13 G1 (hapl.) om. 13 (with lines 1–3 of 500*). — ^{a}) D1–4 राजेंद्र. S (G1 om.) सहसा (for बहुशो). K2 दृष्ट्वा; T G2 M1–3.5 नष्टा; G3 M4 नष्टान् (for ऽन्विष्टा). — ^{b}) K D4 T G2.3 M1.2.5 विद्म. D8 न विद्मः क्व नु ते गताः. — ^{c}) K D4 अत्यंत(D4 °ता)भावनष्टास्ते; B1.4.5 Dn D10–12 अत्यंतं वा विनष्टास्ते (B4 प्रणष्टास्ते; D10 विनष्टेषु); S (G1 om.) अत्यंतनाशनष्टास्ते (T2 °तमेव नष्टास्ते); Ca (on st. 16?) as in text. ❀ Crp (Dev.): अतिशयेनान्तभावो मरणं यत्र नाशे तथा नष्टाः । ❀ — ^{d}) D8 T G2 नराधिप (for नरर्षभ). — S ins. after 13 (G1 om. lines 1–3):

500* गिरीणां कूटकुञ्जेषु कन्दरान्तरसानुषु ।
नदीप्रस्रवणेष्वेव ह्रदेषु च सरःसु च ।
गह्वरेषु च दुर्गेषु ग्रामेषूपवनेषु च ।
दुर्विज्ञेया गतिस्तेषां मृग्यन्तेऽस्माभिरेव हि ।
गजव्यालसमीपेषु सिंहान्ते शरभान्तरे ।

[(L. 2) T1 M2 नदीकूलेषु सर्वेषु (for the prior half). — (L. 3) M (except M1) सर्वेषु (for दुर्गेषु).]

14 ^{a}) K1 (corrupt) धामांत्यनिह्यमानास्तु; K2 धर्मानि निछमानास्तु (sic); B1 Dn D1.2.10–12 वर्त्मन्यन्वे(D1 °न्वि)ष्यमाणा वै (D1.2 °णास्तु; D10 °णाश्च); B2–5 D5.6 वार्तामन्विष्य(B3 D5 °न्वेष-; B5 °न्विष)माणाश्च; D4.7–9 वर्त्मान्यन्वेष(D4 °ष्य)माणाश्च (D4.8 °स्तु); S वर्त्म(G1 M3 पद्मा-; M5 वर्त्मा)न्यन्विच्छमानास्तु. — ^{b}) B1 Dn D11.12 रथिनां; B4 पार्थानां. B (except B4) Dn D4.8.11.12 रथिसत्तम; D1–3 रथसत्तमाः. — After 14^{ab}, B1 Dn D11.12 ins.:

501* न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ।

— B3 om. 14^{c}–16^{d}. — ^{c}) B2.4.5 D (except D1.5.6) S (except M1.4.5) किंचित् (for कंचित्). — ^{d}) Ca मुख्यानां (for सूतानां). S सूताननुगता वयं.

15 B3 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{b}) D1.3.8 S च (for स्म). — ^{c}) T G1.2 पार्थान्; G3 प्राप्तान् (for सूता). — ^{d}) B (B3 om.) D (except D1.3) विना (for ऋते). D1–3 M पार्थान्; T G सूताः (for पार्थैः). — After 15, T G2 ins.:

502* सन्तीतरे जनपदा ये पार्थान्वेषिभिर्नृप ।
प्रविचितास्ते ह्यस्माभिः पृथिवीमण्डलेऽखिले ।

16 B3 om. 16 (cf. v. l. 14); B2 om. 16^{a}–17^{d}. — ^{a}) B1 Dn D6.10–12 न तत्र कृष्णा राजेंद्र. — ^{b}) K B5 च (for अपि). B1 Dn D6.10–12 पांडवाश्च (D6 °वा वा); D5.7.9 कृष्णा चापि (for नापि कृष्णा). B1 Dn2 D8.10–12 महाव्रताः; Dn1 D6 महारथाः; D1–3 G3 M महाव्रता; G1 परंतप (for पतिव्रता). — After 16^{ab}, S ins.:

503* नरदेव यथोद्दिष्टं नैव विद्म च पाण्डवान् ।
निर्वृतो भव नष्टास्ते स्वस्थो भव परंतप ।

[(L. 1) T1 G च; T2 हि (for एव). M3.4 विद्मः. G1.3 अत्र (for चे).]

— ^{c}) S एव (for वि-). — ^{d}) B4 दृप्यस्व; D6 (corrupt) भद्रं तुभ्यं; D7.9 भ्रष्टाश्च; G1 न भीस्ते (for नमस्ते). B1 D7.9 G3 पुरुषर्षभ; D2 अस्तु नरर्षभ; G1 पुरुषोत्तम.

17 B2 om. 17^{abcd} (cf. v. l. 16). For S see below. — ^{b}) K1 D4.6.8.9 च (for वा). D1–4 कथंचन (for महा°). — ^{c}) K D9 न; B1.5 Dn D5.8.10–12 च (for वा). — ^{d}) K विद्म. D6 विद्मः कर्माणि वा तथा. — For 17^{abcd}, S subst.:

504* सर्वा च पृथिवी कृत्स्ना सशैलवनकानना ।
सराष्ट्रनगरग्रामा पत्तनैश्च समन्विता ।
अन्वेषिता च तत्सर्वं न च पश्याम पाण्डवान् ।

[(L. 1) T राजन् (for कृत्स्ना). — (L. 2) T G2 °ग्राम(G2 °ग्रामा)खेटखर्वटपत्तना. — (L. 3) T G2 मही सर्वा; G1.3 च सर्वत्र; M1 च नः सर्वा (for च तत्सर्वं).]

— ^{c}) K मतश्चापि; B2 D5 (m as in text).6 न ते संति; D10 तन्नः शाधि; T G2 अत ऊर्ध्वं; G1 M पुनः शाधि; G3 अतः शाधि (for स नः शाधि). Ca cites स नः, Cc स and

अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ।
इमां च नः प्रियामीक्ष वाचं भद्रवतीं शुभाम् ॥ १८
येन त्रिगर्ता निकृता बलेन महता नृप ।
सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन महात्मना ॥ १९
स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ।
अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २०
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणां तु पराभवम् ।
कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २१ C. 4. 862 B. 4. 25. 22 K. 4. 29. 37

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शाधि. — f) T G2 शाधि भूयो यदिच्छसि.

18 b) D6.10 करवाम ते; G1 करवाणि ते. — c) G1 मे (for नः). K चात्र; B वार्तां; Dn1 D1.3.10–12 वीर; Dn2 D6 वीक्ष्य; D2.7.8 ईक्ष्य; D4 धीर; S ईषद्; Cc.rp (Cat.) ईक्ष (as in text). — d) B1.4.5 D7m शृणु (for वाचं). Dn1 D1–4.8.10–12 S शृणु (for शुभाम्). B2 भद्रं तुभ्यो नरेश्वर. Cr has वाचं शृणु (for Crp see above).

19 a) K B1.2.5 Dn D5.8.11.12 T1 G1.3 निहता; D9.10 विकृता; Ca as in text. D3 (by transp.) त्रिगर्ता निकृता येन. — b) S बहुशो (for महता). G1.3 नृपाः. — c) S (except G1) मात्स्यस्य. — d) K B1.3 D1.3.5m.6.7.9 पुनः पुनः; B2.4.5 D4.5.8.10 M दुरात्मना; Dn D11.12 बलीयसा (for महात्मना).

20 a) D1–3.10 M1–3 पातितः. — After 20^{ab}, S ins.:

505* ख्यातो राज्ञो विराटस्य सेनापतिरुदारधीः ।
सुदेष्णाया महाज्येष्ठः शूरो वीरो गतव्यथः ।
उत्साहवान्महावीर्यो नीतिमान्बलवानपि ।
युद्धज्ञो रिपुवीरघ्नः सिंहतुल्यपराक्रमः ।
प्रजारक्षणदक्षश्च शत्रुग्रहणशक्तिमान् । [5]
विजितारिर्महायुद्धे प्रचण्डो मानतत्परः ।
नरनारीमनोह्लादी धीरो वाग्मी रणप्रियः ।
पुण्यधर्मार्थकामानां भाजनं मनुजोत्तमः ।

[(L. 1) T1 G1.3 M4 विराटराजस्य (for राज्ञो विरा°). — (L. 5) T1 G1.3 °णशक्तश्च.]

T G cont.:

506* स हतो निशि गन्धर्वैः स्त्रीनिमित्तं नराधिप ।

T G2 cont.:

507* गन्धर्वाणां च महिषी काचिदस्ति नितम्बिनी ।
सैरन्ध्री नाम तां ह्यसौ दुष्टात्माकामयद्बली ।

— M om. 20^{cd}, but cf. line 5 of 509*. — c) T G अमृष्यमाणो दु°. — d) D7.9 अप्युत (for अच्युत). K सहबंधुससोदरः; Dn D11.12 भ्रातृभिः सह सोदरैः; T G निशीथे सह सोदरैः. — After 20^{cd}, T G ins.:

508* सुहृदश्चात्र निहता योधाश्च प्रवरा हताः ।

T G cont.: M ins. after 505*:

509* इत्येवं श्रुतमस्माभिर्गन्धर्वैर्निहतो निशि ।
बान्धवैर्बहुभिः सार्धं कीचको निहतोऽभवत् ।
अद्य प्रभृति राजेन्द्र पाण्डवान्वेषणं प्रति ।
चारांस्तान्सर्वतश्चर्तुं प्रेषयेति मतिर्हि नः ।
निहतो निशि गन्धर्वैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह ।

[(L. 1) M1.2 सैरंध्रीकारणात् (for गन्धर्वैर्निहतो). — (L. 4) T2 M3 च; M1.2 तु (for तान्). M1 स त्वं; M2 सर्वान् (for चर्तुं). G1 सर्वांश्चारान्विचरितुं (for the prior half). M2 प्रेषिति स्म (for प्रेष°). G1.3 संप्रेषयितुमर्हसि.]

21 a) S प्रियं तदुपसं(M1 तावदुप)श्रुत्य. — b) K B4 D8.10 त्वं; B1.3 D7.9 M1 ते; B2.5 Dn D4–6.11.12 M3 च; D1–3 तं (for तु). — After 21^{ab}, T G2 ins.:

510* एतावच्छ्रुतमस्माभिर्भद्रं तेऽस्तु नराधिप ।

— c) G1.3 M तु (for च). T G2 विचार्य शुद्धया बुद्ध्या.

Colophon missing in Ś1; D7 om. it; D9 reads it in marg. — *Adhy. name:* B1 चारप्रत्यागमः; B2–5 D2–4.6.8 चारप्रत्याचारः; Dn D9m.11.12 चारप्रत्यागमनं; D1.5 चारप्रचारः; D10 चारप्रत्याख्यानं; G2 M3 पाण्डवान्वेषणं; M1 पाण्डवादर्शननिवेदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D6.10 24; D5.9m 25; S 28 (M2.4.5 27; M3 broken). — *S'loka no.:* G3 36.

25

1 In Ś1, st. 1–10 are missing (cf. v. l. 4. 22. 12). — a) D4 अथाब्रवीन्महावीर्यो. — b) Dn D11.12 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). D4 राजा दुर्योधनस्तथा. — D7 ins. after 1^{ab}: D2(om. lines 2–4).8 ins. after 3^{ab}:

511* जानन्नपि महाराज सशल्येनान्तरात्मना ।
कीचकस्य वधं श्रुत्वा न चाकारमदर्शयत् ।

२५

C. 4. 883 B. 4. 26. 1 K. 4. 30. 1 वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १
सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः ।
तस्मात्सर्वे *उदीक्षध्वं क्व नु स्युः पाण्डवा गताः ॥ २
अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः ।
तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३
अस्य वर्षस्य शेषं चेद्व्यतीयुरिह पाण्डवाः ।
निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४
क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्वे आशीविषोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान्प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५
अर्वाक्कालस्य विज्ञाताः कृच्छ्ररूपधराः पुनः ।
प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ६
तस्मात्क्षिप्रं बुभुत्सध्वं यथा नोऽत्यन्तमव्ययम् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ७
अथाब्रवीत्ततः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ।

केवलं शौर्यमालम्ब्य गतसत्त्व इव श्वसन् ।
भूयः प्रत्यागतप्राणो धृतराष्ट्रात्मजो बली ।
[(L. 4) D_8 °प्राणैः शरीरस्थैश्च प्रेक्षकाः.]

D_8 cont.:

512* श्रुत्वा तेषां वचस्तावच्चिन्तयामास कौरवः ।

— ^{c}) K विरमंतस्तथा भूत्वा; D_4 श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं; T_1 G_1 चिरं तु तन्मना भू°; G_3 चिरं मंदमना भू°. **Ca** cites चिरमन्तर्मनाः (as in text). — ^{d}) D_4 तानुवाच; S इदमाह (for प्रत्यु°).

2 $Ś_1$ missing. — Before 2, S (except M_5) ins. दुर्योधनः. — ^{a}) S अशक्या (for सुदुःखा). — ^{b}) D_{10} वै ज्ञातुं; S ज्ञातुं हि (for विज्ञातुं). S तत्त्वतः (for अन्ततः). **Ca** cites 2^{ab} entirely as in text. — $D_{3.9}$ om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) K B_{1-3} Dn $D_{5.11.12}$ T_2 **Cc** निरीक्षध्वं; $B_{4.5}$ $D_{1.2.4.7}$m$_{.8}$ ह्युदीक्षध्वं; D_6 -भ्युदीक्षध्वं; D_7 विनीक्षध्वं; D_{10} प्रतीक्षध्वं; T_1 G M परीक्षध्वं. — ^{d}) K_1 केन; K_2 क्व ते (for क्व नु). B_3 Dn $D_{11.12}$ ते (for स्युः).

3 $Ś_1$ missing; $D_{3.9}$ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) S °वशेषः (T_2 M_1 °वशिष्टः) कालोयं (M °लस्तु). — ^{b}) K_1 गतिभू°; K_2 गतिर्भू°; B (except B_5) Dn_1 $D_{1.2.4.5.10}$ गतं भू°. **Cc.r** cite भूयिष्ठं. S गतभूयिष्ठ एव च ($M_{3.4}$ तु). **Ca** cites 3^{ab} entirely as in text. — After 3^{ab}, D_2 (om. lines 2–4)$_{.3}$ ins. 511* (cf. v. l. 1). — ^{c}) K D_4 °चर्यायाः; B_{1-3} $D_{6.8}$ M (except M_5) °चर्याणां. — ^{d}) K M_4 तस्मिन्वर्षे; B_4 वर्षे ह्यस्मिन्.

4 $Ś_1$ missing. — ^{a}) D_{10} तस्य; S अपि (for अस्य). T_2 वर्षं ह्यशेषं. Dn_2 $D_{9.11.12}$ च; $D_{1.3.6.8}$ वै (for चेद्). — ^{b}) D_6 G_1 यदि; G_3 M_3 इति (for इह). — ^{c}) G_1 °मनसस् (for °समयास्). D_8 पार्थाः; T G M_3 तेपि; M_5 ते तु (for ते हि). — ^{d}) K सत्यधर्म°; D_4 सत्यवृत्त°; D_8 महात्मानो महाबलाः.

5 $Ś_1$ missing. — ^{a}) D_6 स्फुरंतः; **Ca** क्षरन्तः (as in text). D_8 जीमूताः (for नागेन्द्राः). — ^{b}) D_{1-3} सर्पाः (for सर्वे). K_2 $B_{4.5}$ Dn_1 D_8 T G_2 $M_{1.4.5}$ ह्याशी°; $D_{6.7.9}$ चाशी° (for आशी°). — ^{c}) $D_{2.3.10}$ S (except M_4) दुःखाद्; **Ca.c.s** दुःखाः (as in text). — ^{d}) T_1 कौरव्याः; $G_{2.3}$ कौरव्यान्. D_{1-3} क्षणं (for ध्रुवम्). — After 5, S ins.:

513* विज्ञातव्या मनुष्येन्द्रास्तर्कया सुप्रणीतया ।
निपुणैश्चारपुरुषैः प्राज्ञैर्दक्षैः सुसंवृतैः ।
[(L. 1) Cf. 10^{cd}. — (L. 2) Cf. 11^{b}. $G_{1.3}$ समावृतैः; M_2 सुसंमतैः.]

6 $Ś_1$ missing. — ^{a}) $B_{1.2}$ Dn_1 D_{11}m सर्वे; B_3 अधिक-; B_4 यथा; B_5 damaged; Dn_2 $D_{11.12}$ अथ; D_3 वर्ष-; **Ca.c.r** अर्वाक् (as in text). B_4 Dn_2 D_{11}(m as in text)$_{.12}$ काले च; **Cr** काले तु; **Ca.c.rp** कालस्य (as in text). Dn_1 D_{11}m वेत्तारः (for विज्ञाताः). S अज्ञातसमये ज्ञाताः. — ^{b}) B_4 ततः; Dn_1 D_{11}m स्थिताः (for पुनः).

7 $Ś_1$ missing. — ^{a}) B_3 शीघ्रं (for क्षिप्रं). K B Dn $D_{6.8.11.12}$ बुभूषध्वं; D_{1-3} हि बुध्यध्वं; D_4 प्रभाषध्वं; S वि(G_3 प्र)चिन्वध्वं; **Ca** बुभुत्सध्वं (as in text). $D_{7.9}$ तस्माद्बुभुत्सुभिः शर्म. — ^{b}) Dn $D_{11.12}$ ते; D_1 स्वं; S च (for नो). B $D_{5-7.9}$ प्रतिकर्तव्यमव्ययं ($B_{2.5}$ D_5 °मस्य यत्); D_4 यथा जानीत पांडवान्; D_8 यथान्योन्यं तदव्ययं. — D_4 om. 7^{cd}. — ^{c}) K राज्ञो (for राज्यं). $D_{1.3}$ अद्वंद्वम् (for निर्द्वन्द्वम्). — ^{d}) T G_2 M असपत्नं (for निःस°). $D_{5.7.9}$ स्थिरं; D_{10} इदं; **Cc.r** चिरं (as in text).

8 $Ś_1$ missing. — Before 8, S ins. वैशं°. — T G_2 cont.:

अन्ये धूर्ततरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८
चरन्तु देशान्संवीताः स्फीताञ्जनपदाकुलान् ।
तत्र गोष्ठीष्वथान्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९
परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च ।
विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया सुविनीतया ॥ १०
विविधैस्तत्परैः सम्यक्तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः ।
अन्वेष्टव्याश्च निपुणं पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ११
नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२
अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागिणम् ।
ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १३
एतच्च कर्णो यत्प्राह सर्वमीक्षामहे तथा । C. 4. 897 B. 4. 26. 15 K. 4. 30. 17

514* दुर्योधनेनैवमुक्ते वचनेऽतीव दुःखिना ।
— ^{a}) D8. 10 तु तं (for ततः). K अब्रवीत्तं ततः कर्णः; S ततः कर्णोऽब्रवीद्वाक्यं. — After 8^{a}, T G2 ins.:

515* सत्यधर्मार्थसंयुतम् ।
कर्णः ।
एते पुनर्न गच्छन्तु

— ^{b}) S अन्ये (for क्षिप्रं). — ^{c}) B (except B4) D2. 4 अन्ये धूर्ताः (D2 °र्ते-) नरा दक्षाः; S शीघ्रवृत्ता नरा योग्याः (G1. 3 नरव्याघ्राः). Ca cites नो धूर्ततराः. — ^{d}) D5 (m as in text) S निपुणाः; Ca. c निभृताः (as in text). S छन्नचारिणः (for साधु°).

9 Ś1 missing. — ^{a}) T1 G M5 विविधान्; T2 M1–4 सचिवाः; Ca. c. v संवीताः (as in text). — ^{b}) D4. 10 स्फीतान् (D10 °ता) जनपदान्बहून्; T G2 °ञ्जनपदानपि; G3 देशाञ्जन°. Cs. v cite जनपदाकुलान् (as in text). — ^{c}) Dn2 D11. 12 यत्र; Ca. rp (Dev.) तंत्र-; Cr तत्र (as in text). S (except T2) गोष्ठेषु (for गोष्ठीषु). K2 रथ्यासु; B Dn D5. 6. 8. 10–12 रम्यासु; D1. 3 अथात्मासु; D7. 9 अथान्यत्र; T G M4 (*sup. lin.*) अरण्येषु; M चान्येषु (for अथान्यासु). — ^{d}) S सिद्धा (G3 °द्ध-) ब्राह्मणरूपिणः. — After 9, B2 ins.:

516* परिचारेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
($=10^{a}+12^{b}$).

10 Ś1 missing. K1 om. 10^{a}–12^{b}; K2 om. 10^{ab}. — ^{a}) B1 S परिवाहेषु; B3 (m as in text). 5 D1. 3. 10 Cr परिवारेषु; D4. 8 सरित्तीरेषु; D7 Ca परीवारेषु; Cc. rp (Cat.) as in text. Cs explains परिचाराः. — ^{b}) D4 ग्रामेषु नगरेषु च. — D6 om. 10^{c}–12^{d}. — T G read 10^{c}–11^{b} after 12. — ^{c}) D1–4. 7. 9. 10 ते (for तैः). K2 विविधे ग्रामनगरे; S °व्या मनुष्येंद्र (T2 M1. 2 °ष्येंद्राः; G1 °ष्यास्ते). — ^{d}) M सुप्रणीतया.

11 Ś1 resumes. K1 D6 om. 11 (cf. v. l. 10). T G read 10^{c}–11^{b} after 12. — ^{b}) D6. 7. 9 धूर्तैः (for तज्ज्ञैः). K2 निपुणसंहितैः; D1–3 °संश्रितैः; D5. 7. 9 °मादृतैः; D8 °वीक्षिभिः; D10 °संस्थितैः. D7 कृतज्ञैर्निपुणैः स्वयं; S निपुणैस्तज्ज्ञ(T2 °णैः ज्ञानि-; G1 °णैरर्थ-; G3 °णार्थज्ञ)संमतैः (M1 सत्तमैः). — ^{c}) K2 Dn2 D11. 12 तु निपुणैः (K2 °णं); B1. 3 च निपुणाः; B2 च निपुणैः; B5 Dn1 D8. 10 सुनिपुणैः (D8. 10 °णं); S मनुष्येंद्र (M4 °द्राः). — ^{d}) T1 G1. 3 विविधान् (T1 °धाः) (for पाण्डवाः). K2 B2 S छन्नचारिणः; B4 D5. 7. 9 छद्मवासिनः.

12 K1 om. 12^{ab}; D6 om. 12 (cf. v. l. 10). T G read 10^{c}–11^{b} after 12. — ^{ab}) K2 D8 S नदीकूले- (G2 °पे)षु; B4 D4 °तीरेषु. Ś1 transp. तीर्थेषु and ग्रामेषु. D2 तीरेषु; D5. 7. 9 ग्रामेषु; M4 व्रजेषु (for तीर्थेषु). D5. 7. 9 अरण्य-; T G M2. 3 व्रजेषु; M1 ह्रदेषु (for ग्रामेषु). K2 गतं प्रश्रवणेषु च; M5 ह्रदेषु च सरस्सु च. — G1 om. 12^{cd}. — ^{c}) B4 सर्वेषु; D1–4 पुण्येषु (for रम्येषु). — ^{d}) S (G1 om.) वनेषु (for गुहासु).

13 Before 13, S (except T G2) ins. वैशं°. — ^{a}) K2 अथाग्रजातं तरसा; Cs as in text. — ^{b}) Ś1 B1. 3. 5 Dn D11. 12 °नुरागवान्; B4 °नुकारिणं; T G भ्रातुः प्रियहिते रतः; M पापभावः सुदुर्मतिः. — ^{c}) T1 G2 दुर्योधनं (for दुःशासनस्). — ^{d}) G1. 3 भ्रातरं त्विदमब्र°. — After 13, all MSS. (except M) ins.:

517* येषु नः प्रत्ययो राजंश्चारेषु मनुजाधिप ।
[Before the line, T G ins. दुःशासनः. — T G एष (for येषु). D1. 3 च; D2 अस्ति (for नः). K B4 मनुजेश्वर; D1–3. 7. 9 T G मनुजर्षभ; D4 भरतर्षभ.]

Ś1 B Dn D2 (marg.). 5–7. 9–12 cont.:

518* ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुम् ।
[Ś1 पुनस् (for भूयस्).]

On the other hand D2. 4 ins. after 517*:

519* तानहं प्रेषयिष्यामि यतन्तो दृढभक्तयः ।
[D4 ये तज्ज्ञा (for यतन्तो).]

D4 cont.: D5 (marg.) ins. after 518*:

520* एतन्मतं महाराज मदीयं प्रियदर्शन ।
[D5 महाभाग (for °राज), and शुभ° (for प्रिय°).]

Finally, D8 ins. after 517*:

521* अपरे तत्र गच्छन्तु चराः प्रच्छन्नचारिणः ।

C. 4. 897
B. 4. 26. 15
K. 4. 30. 17

यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ।
एते चान्ये च भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि ॥ १४
न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ।
अत्याहितं वा गूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ॥ १५
व्यालैर्वापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ।
अथ वा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ १६
तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।
कुरु कार्यं यथोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

14 D4 om. 14^{ab}. — Before 14, M ins. दुःशासनः. — ^{a}) S यदाह कर्णो राजेंद्र. — ^{b}) Ś1 B1 ईहामहे; B4 वीक्षा°; Dn D11.12 इच्छा°; some MSS. ईक्ष्या°. B3 वयं; D2 यथा (for तथा). S सर्वमेतदवेक्ष्यतां. — After 14^{ab}, S ins.:

522* घ्राणैः पश्यन्ति पशवो वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ।

[(L. 1) T G2 वेदैरेव द्विजोत्तमाः (T2 द्विजातयः).]

— ^{c}) S यथोक्ताश्चारपुरुषाः. — ^{d}) B1.3 मृगयंतस्; D1–3 विचिन्वंतु. Dn D5.6.11.12 यतस्ततः; D4 नरास्ततः; S पुनः पुनः. — ^{e}) K S (except T1) बहवो. D7.9 भूयो वै (for भूयांसो). — ^{f}) D1.2 देशोद्देशं; D6 देशे देशे (for देशाद्देशं). B4 D1.3 यथा विधिः. S (except T1) देशांश्च नगराणि च. — For S, cf v. l. 16 also.

15 ^{a}) D4 S न च (T1 नेति); D7 ननु (m न तु). D4 क्वचिद् (for गतिर्). — ^{b}) B5 D3.5.7.9 S वा; D2 नः; D8 न (for च). B4 D1.3.7 उपलक्ष्यते; D2 अपि लक्ष्यते. — T1 om. 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) Ś1 B (except B2) Dn D4.6.7.9.11.12 अत्यंतं वा निगूढास्ते; D3 °हितं निगूढास्ते; D8 अत्यंतभावं गूढास्ते; S (T1 om.) प्रत्यागताश्च (M4 orig. अत्याहिताश्च; *sup. lin.* °हिता वा) गूढास्ते (M4 *sup. lin.* °ढा वा). — G1 (hapl.) om. 15^{d}–16^{b}, as also line 1 with prior half of line 2 of 524* (cf. v. l. 16). — ^{d}) Ś1 B (except B4) Dn D1.2.4.7.9.11.12 च (for वा). Ś1 ऊर्मिमितो (for °मतो). K परं बोधयतो (K2 °थो) गताः; S (T1 G1 om.) पारमूर्मिगणा इव. Ca.c.s cite ऊर्मिमतः (as in text). — After 15, D7.9 ins.:

523* प्रत्याहर्तुं च मूढास्ते पथि नाशमतो गताः ।

16 T1 om. 16; G1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K1 व्याघ्रैः; Ca व्यालैः (as in text). K om. वा. Ś1 B1.3.4 Dn D3.11.12 च (for वा). — ^{b}) S (except M1.3; T1 G1 om.) निहताः (for भक्षिताः). D8 शूरसंमताः; M3 राक्षसैर्भृशं (for शूर°). — T2 G2.3 M ins. after 16^{ab}: G1 (om. line 1 and the prior half of line 2) ins. after 15^{c} (cf. v. l. 15):

524* द्वीपं वा परमं प्राप्ता गिरिदुर्गं वनानि वा ।
हीनदर्पा निराशास्ते भक्षिता वापि राक्षसैः ।

[(L. 1) T2 G (G1 om.) गिरिदुर्ग(G3 °र्गे)वनेष्वपि. — (L. 2) M1–3 भक्षिता राक्षसैर्भृशं.]

— ^{c}) D4 प्राप्ताः; Cr प्राप्य (as in text). — After 16, S (T1 om.) repeat 14^{c}–15^{b} with v. l. [14^{c}) S (T1 om.) °दिष्टाश्. G2 च ते (for चराः). — 14^{d}) S (T1 om.) देशान्गच्छंतु संवृताः. — 14^{e}) S (T1 om.) भूयांसो (for बहवो). — 15^{ab}) S (T1 om.) इति (for न तु), and वा (for च).]

17 ^{a}) B4 आत्मानम् (for मानसम्). — ^{b}) Dn1 D10 तत्; D8 तु (for त्वं). S कृत्वात्मानं नियम्य च. — ^{c}) Ś1 B1–3 Dn D11.12 महो° (for यथो°). — ^{d}) S यन्मन्यसि नरा°.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 गोग्रह. — *Adhy. name:* K1 B Dn2 D3.6.7.9.10–12 चार(D10 om. it)-प्रत्याचारः; D1.2.4.8 चारविचारः (D8 cont. समाप्तः); D5 चारप्रचारः; T2 G2 चारप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D6.10 25; D5 26; T G M1 29; M2.4.5 28; M3 broken. — *S'loka no.:* G3 22.

26

1 ^{a}) D1.3 महाबाहुः; D2 °बाहो; D6 °वीरः; S सभामध्ये. — ^{b}) D5 (by corr.).7 (m as in text).9 °दर्शनः; S सूक्ष्मार्थदर्शिवान् (G1 M3 °तत्त्ववित्; M1.2.4.5 °दर्शनः). — D10 om. 1^{c}–2^{b}. — ^{d}) B (except B4) Dn2 D11.12 न प्रयांति; Dn1 न प्राप्स्यंति; D1.3 प्राप्नुवंति; D2 नाप्नुवंति; D6 न ते यांति.

2 D10 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{c}) D7.9 धार्मिकाः (for धर्मज्ञाः). S धर्मज्ञाः सत्यसंधाश्च. — ^{d}) B3.4 D5 (by corr.).7.9 राजधर्मम्; S युधिष्ठिरम् (for धर्म°). Dn2 D11.12 महेष्वासा महाबलाः.

२६

वैशंपायन उवाच ।

अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
न तादृशा विनश्यन्ति नापि यान्ति पराभवम् ॥ १
शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २
नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहितम् ।
धर्मे स्थितं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठापचायिनम् ॥ ३
अनुव्रता महात्मानं भ्रातरं भ्रातरो नृप ।
अजातशत्रुं ह्रीमन्तं तं च भ्रातॄननुव्रतम् ॥ ४
तेषां तथा विधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ।
किमर्थं नीतिमान्पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५
तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम् ।
न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६
सांप्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ।
क्रियतां साधु संचिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७
यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते अपापास्तपसा वृताः ॥ ८
शुद्धात्मा गुणवान्पार्थः सत्यवान्नीतिमाञ्शुचिः ।
तेजोराशिरसंख्येयो गृह्णीयादपि चक्षुषी ॥ ९
विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे ।
ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १० C. 4. 911 B. 4. 27. 10 K. 4. 31. 11

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

3 a) Ś1 नीतितत्वार्थतत्वज्ञं; B (except B3) Dn2 D5.6.8.11.12 T G M4 °तत्वज्ञाः; D7.9 नीतितत्वार्थधर्मज्ञाः. — b) K पितृभक्तं; B4 D6 प्रीतिमंतः; D8 इंद्रियेषु (for पितृवच्च). Cc.r cite पितृवत्. B (except B4) D5–9 T G2 Cr समाहिताः; D4 सदा हितम्; G1.3 सदा नृप (G3 °पम्). Ś1 पितृसेवासमा°. — c) D8 सत्यरतिं; M5 सत्यसंधं. ❀Cc: स्थिरा धृतिर्यस्य ।❀ — d) D11.12 T2 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). Ś1 D6 Crp ज्येष्ठापचायिनः; K2 ज्येष्ठोपयायिनं; B Dn D2.3.5.7.9–12 Cr ज्येष्ठानुयायिनः (D3 °नं); D4 ज्येष्ठोपचारिणं; T1 श्रेष्ठोप°; T2 G2 ज्येष्ठाभिधायिनः (G2 °नं); G1.3 श्रेष्ठगुणान्वितं; M2 ज्येष्ठोप°.

4 a) B4 S (except G1.3) °त्मानो. — b) Ś1 B3 Dn1 D6 M transp. भ्रातरं and भ्रातरः. B2.4.5 Dn1 D5.10 नृपं; M प्रियं. B1 भ्रातरो नृपसत्तम; T G भ्रातरो भ्रातृवत्सलं. — c) B D5 धीमंतं; Dn D11.12 श्रीमंतं; D7.9 भीमश्च; T G M1–3.5 दुर्धर्षं. M4 °शत्रुर्दुर्धर्षः. — d) Ś1 Dn D8.10–12 सर्वं-; D1–4 तांश्च; D6 ते च; D7.9 तौ च. D6 °व्रतान्; D7.9 °व्रतौ. T G2 स च तान्नातिवर्तते; G1.3 स तानपि तथानुजान्; M स (M5 न) चापि हि तथानुजान् (M4 °नुजाः).

5 c) S प्राज्ञो (for पार्थः). — d) K2 D2.4 तेषां (for नैषां). D1–8 विधास्यति (for करि°). S न श्रेयो (T G2 निःश्रेयो; G1.3 यच्छ्रेयो) न करि°.

6 a) K यस्मात्; D10 पुनः; T G यत्ताः (for यत्नात्). Ś1 D1–4 G1.3 प्रतीक्षध्वं; K °क्षंतः; T G2 M परीक्षध्वं. — b) S यावन्न (T G1.2 न तावत्; G3 न यावत्) समयो गतः. — c) Ś1 अर्छैरन्; K अभ्येरन्; B4 अर्हंति; Dn1 D2 इच्छेयुः; D1.3 अर्हेयुः; D4 एष्यंति; D5 Cv ऋच्छेरन्. D6.7.9 न ते नाशं गताः शूराः; S न ते विनाशमृच्छेयुः (M1.2.4 °मिच्छेयुः). — d) B3 इति पश्यामहे वयं; S इति मे नैष्ठिकी मतिः.

7 a) S चिंत्यतां; Ca.v सांप्रतं (as in text). M1.2.4 कृत्यं; M3 क्षिप्रं (for कार्यं). — b) D2 अत्र; D4 भवेत् (for तच्च). G1 अलिंगकं; M विचार्य वै (M2 विधीयतां); all comm. अका° (as in text). — After 7^{ab}, M2 reads line 2 of 526* for the first time, repeating it in its proper place. — c) T G चैव (for साधु). D7.9 यन्नित्यं; S निश्चित्य (for संचिन्त्य). — d) D6.7.9 G1 M वि- (for प्र-). — After 7, B5 (irrelevantly) ins.:

525* तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्व एव विशां पते ।

8 a) S यथा च (for यथावत्). — b) S हितात्मनां; Cap.rp (Dev.) दृढा°; Ca.r.v धृता° (as in text).

२७

C. 4. 912
B. 4. 28. 1
K. 4. 31. 13

वैशंपायन उवाच ।
ततः शांतनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ।
श्रुतवान्देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १
आचार्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसंदधत् ।
हितार्थं स उवाचेमां भारतीं भारतान्प्रति ॥ २
युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंश्रिताम् ।
असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ।
भीष्मः समवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् ॥ ३
यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ।
सर्वलक्षणसंपन्ना नाशं नार्हन्ति पाण्डवाः ॥ ४
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ।
वृद्धानुशासने मग्नाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ५

— After 8^{ab}, S ins.:

526* प्रवृत्तिरुपलभ्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ।
सर्वोपायैर्यतस्व त्वं यथा पश्यसि पाण्डवान् ।

— ^{c}) $D_{1.2}$ transp. शूराः and ते. — ^{d}) $B_{1-3.5}$ Dn $D_{8.11.12}$ दुरापास्; B_4 D_6 निष्पापास्; D_1 तेपापास्; D_2 ते पार्थास्; D_5 त्वपापास्; D_7 (m as in text) स्वपापास्; D_{10} ह्यपापास्. S रक्ष्या नित्यं च ($M_{1.2}$ हि) दैवतैः.

9 ^{a}) B_2 $D_{5.7.9}$ बुद्धिमान्; B_4 D_4 श्रद्धावान्; D_6 शुद्धिमान् (for शुद्धात्मा). S (except T_2) ज्ञान° (for गुण°). $D_{1.3}$ शूरः (for पार्थः). — ^{b}) D_8 सत्यवाक्; $G_{1.3}$ सत्यात्मा. — ^{c}) D_7 (m as in text) तेजोगतिर्. $D_{7.9}$ असंज्ञेयो (D_7 m इवासंख्यो). Cf. Ca असंख्येयतेजोरश्मित्वात्. S °राशिभिरापूर्णो. — ^{d}) $B_{1.3.5}$ D_5 Cn.ap.rp (Dī.) चक्षुषा; Ca.r.v चक्षुषी (as in text). $D_{1.3}$ निगृह्णीयाद्धि चक्षुषी; T_1 (first time) $G_{1.3}$ यथा लोके दिवाकरः; T (T_1 second time) G_2 M दहेदपि च चक्षुषा.

10 ^{a}) D_4 यत्नो (for तस्माद्). B_3 तस्माद्विज्ञायतां तात; S तस्माद्यत्नश्च क्रियतां. — ^{b}) D_{1-3} अपि; $D_{6.7.9}$ वा (for च). $D_{7.9}$ मृग्यतां बलैः (for मृग°). — ^{c}) $Ś_1$ K B_2 D_5 चारणैः; B_4 चापरैः; $D_{7.9}$ च चरैः. M °णैश्चारपुरुषैः. — ^{d}) D_{7-9} तद्विधा. T G तापसैर्निपुणैरपि; M सिद्धैस्तापसनैपुणैः. — After 10, T_1 repeats 4. 25. 11 (v. l. निर्भीतैस्तज्ज्ञसंमतैः for 11^{b}).

Colophon om. in D_7 S; D_9 reads it in marg. — *Adhy. name:* K $D_{3.4}$ चारप्रत्याचारः; $B_{1.3}$ Dn_1 $D_{5.6.8.9m.11.12}$ द्रोणवाक्यं; $B_{2.4.5}$ Dn_2 D_{10} चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्यं; $D_{1.2}$ चारविचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ K_1 B_4 $D_{6.10}$ 26; Dn_2 $D_{5.9m}$ 27.

27

1 ^{a}) S (except M_4) धीमान् (for भीष्मो). — ^{b}) B_4 $D_{1.3.4}$ T_1 G भारतानां; D_5 कौरवाणां. D_4 धुरंधरः (for पिता°). — ^{d}) S नीतिमांश्च महामतिः.

2 ^{a}) S तस्मिन्नुपरते वाक्ये. — ^{b}) B_2 D_{10} अभ्यनंदत; D_2 अभिसंदढेत्; D_4 अभिपूज्य च; $D_{5m.7.9}$ °संवदन् (D_7 m अभिनंदयन्); Ca.c.s.v as in text. S आचार्यस्य महात्मनः. — ^{c}) K कृतार्थं. $Ś_1$ B (except B_4) Dn $D_{3.6.11.12}$ समुवाच (for स उ°). Cn cites उवाच. B Dn $D_{11.12}$ एनां; Cr इमां (as in text). $D_{5m.7}$ (m as in text) हितार्थमाहार्थवतीं; S अनंतरमुवाचेदं. — ^{d}) Dn $D_{3.5.8.9.11.12}$ भरतान् (for भारतान्). S वाक्यं हेत्वर्थदर्शनं (T_2 G_2 °र्शिनं).

3 ^{a}) B_4 Dn_2 D_{10} $G_{1.2}$ M समायुक्तां (G_1 °क्तो); Ca °सक्तां (as in text). — ^{b}) K_1 धर्ममाश्रितां; $B_{1.3}$ °माश्रिताः; B_2 °संश्रिताः; Dn $D_{11.12}$ °संवृतां; D_{1-3} T G $M_{2.3.5}$ °संहितां; D_4 °संस्थितिं; D_6 °संभृतां; $M_{1.4}$ °संयुतां. B_4 भीष्मः सुधर्मसंश्रितां. — After 3^{ab}, S ins.:

527* पाण्डवे नित्यमव्यग्रां गिरं भीष्मः समाददे ।

— ^{c}) B_4 असत्ये; D_8 असतां. — ^{d}) B_4 सत्यं (for सतां). G_3 चानुमतां. — ^{e}) Cn समं वदत्; S त्वभ्यवदत् (for सम°). $Ś_1$ क्षत्रं; K_1 क्षत्तां; $D_{1.2.8.10}$ क्षिप्रं (for तत्र).

4 Before 4, S ins. भीष्मः. — ^{a}) $Ś_1$ K_2 $D_{4.5.7.9.10}$ यथैव; $B_{1.2.5}$ Dn यश्चैष; B_4 यथेह; S यथा नो ($M_{2.5}$ °थायं). B_2 भगवान् (for ब्राह्मणः). S अवादीत् (for प्राह). — ^{b}) $Ś_1$ D_{10} °धर्म° (for °तत्त्व°). S आचार्यः सर्वधर्मवित्. — After 4^{ab}, B_4 ins.:

528* तद्वाक्यमभिनन्दामि न मेऽस्त्यत्र विचारणा ।;

while D_2 (marg.) ins.:

529* निःसंशयं तथैवैतद्ब्रूयश्चैनां विबोधत ।

— T $G_{1.3}$ transp. 4^{cd} and 5^{ab}. — ^{d}) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.7.9.11.12}$ T G_3 साधुव्रत(T G_3 °वृत्त)समन्विताः ($=5^{b}$); G_1 साधुवृत्तमनुव्रताः; G_2 न नाशं यांति पांडवाः; M नाशं नायांति पांडवाः. — After 4, Dn_1 ins. 530* (cf. v. l. 6).

5 T $G_{1.3}$ transp. 4^{cd} and 5^{ab}; Dn_1 om. 5^{a}–6^{b}; D_4

समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ।
नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् ॥ ६
धर्मतश्चैव गुप्तास्ते स्ववीर्येण च पाण्डवाः ।
न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ७
तत्र बुद्धिं प्रणेष्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ।
न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ॥ ८
यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै संचिन्त्य पाण्डवान् ।
बुद्ध्या प्रवक्तुं न द्रोहात्प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ ९
सा त्वियं साधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथंचन ।
वृद्धानुशासने तात तिष्ठतः सत्यशीलिनः ॥ १०
अवश्यं त्विह धीरेण सतां मध्ये विवक्षता ।
यथामति विवक्तव्यं सर्वशो धर्मलिप्सया ॥ ११
तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ।
पुरे जनपदे वापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १२ C. 4. 923 B. 4. 22. 15 K. 4. 31. 33

om. 5^{ab}. — ^{a}) K2 B3.5 D7.9 G1.3 श्रुतव्रतोपसंपन्नाः; B1.2 Dn2 D11.12 श्रुतव्रतोपपन्नाश्च; B4 श्रुतवृत्तो सुसंपन्नाः (sic); G2 सर्वलक्षणसं° (=4^{c}). — ^{b}) B1.3.4 Dn2 D11.12 नानाश्रुति(B4 °त)समन्विताः; B2.5 D7.9 नानाश्रुतिसमाहिताः; D8 G2 M साधुवृत्त°; T G1.3 नाशं नायांति पांडवाः. Cn cites नानाश्रुतिः. — ^{c}) B1–3.5 D1.2 M4 युक्ताः; B4 Dn2 D5–7.9–12 लग्नाः; D3.8 सक्ताः; T G M1–3.5 यत्ताः (for मग्नाः). D4 °शासनरताः. — ^{d}) D4 S °धर्म° (for °व्रत°).

6 Dn1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{b}) D4 पारयंति; T G2 पालयंति. S (except G1.3) शुभव्रताः. — K2 B Dn2 D2 (marg. *sec. m.*).5–7.10–12 ins. after 6^{ab}; Dn1 (which om. 5–6^{ab}), after 4: D3, after 7^{ab}:

530* क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा ।
प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ।

[(L. 1) K2 B D5 °धर्मपराः; D6 क्षात्रे धर्मे रताः. B4 केशवानुरताः; Dn2 D5.6 °नुमताः. — (L. 2) D2 शास्त्रशास्त्ररता नित्यं; D10 उत्तीर्णसमयाचाराः (for the prior half).]

— ^{c}) B (except B4) D2.3.6.11.12 नावसीदतुं; Dn2 न च सीदितुं. S न विषीदंति ते पार्थाः. — ^{d}) Ś1 K चोद्वहंतः; D4 प्राद्वहंतः; D10 ह्युद्वहंतः.

7 ^{a}) S तपसा (for धर्मतः). — ^{b}) Ś1 B (except B4) Dn1 सुवीर्येण च; D1–3 स्वेन वीर्येण; D10 °र्येणापि. — After 7^{ab}, D3 ins. 530* (cf. v. l. 6). — ^{c}) T G अभिगच्छेयुः. — ^{d}) S नैष्ठिकी (for धीयते).

8 ^{a}) B1.3.5 Dn D11.12 प्रवक्ष्यामि; D4 प्रवेश्यामि; S प्रदास्यामि (for प्रणे°). — ^{b}) Ś पांडवान्वेषणे शृणु (M1 नृप). — Dn1 om. 8^{c}–9^{b}. — ^{d}) D9 S वेदितुं; Cs अन्वेषितुं (as in text).

9 Dn1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) B4 वाच्यं; Cr शक्यं (as in text). — ^{c}) K2 प्रवर्तुं; B (except B4) Dn D9–12 प्रयुक्तं; S प्रणेतुं; Cr प्रवक्तुं (as in text). S तद्वो(T G2 °त्ते)हं. — ^{d}) K विवक्ष्यामि; D1–3.8 यद्वक्ष्यामि; D4 तद्वक्ष्या°. B4 D4.6.8 G1.3 M4.5 निबोधत. — After 9, N (except D4) ins.:

531* न त्वियं मादृशैर्नीतिस्तस्य वाच्या कथंचन ।

[Ś1 K1 अद्य; K2 अप-; B4 तेषां; Ca. r. v तस्य (as above).]

10 ^{a}) K2 D4.8 साधुभिः; D9 S न त्वियं (for सा त्वियं). D4.8 वक्तव्यं. — ^{b}) D8 नाविनीतं; S तस्य नीतिः (for न त्वनीतिः). — ^{c}) Ś1 K M1 तत्र; Dn2 D11.12 नाम (for तात). — ^{d}) Ś1 B1.3.4 Dn D4.5.7.8.10–12 M3 तिष्ठता; B5 तिष्ठंते; D2 M1.2 तिष्ठंतः; D6 निभृताः; Cr as in text. Ś1 B4 Dn D4–6.8.11.12 सत्यशालिना; B1.3 D7.9 °शीलिना; D10 धर्मशालिना; S सत्यवादिनः. — After 10, S ins.:

532* अयुक्तं तु मया वक्तुं तुल्या मे कुरुपाण्डवाः ।
निवासं पाण्डुपुत्राणां संचिन्त्य च वदाम्यहम् ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ।

11 ^{a}) K हि (for इह). Ś1 K Dn2 D8 वीरेण. S °इयं तु नि(M1 विनि-; M5 त्वनु)युक्तेन. — ^{b}) D6 S सभामध्ये. — ^{c}) B1–3.5 D5 °मति तु वक्तव्यं; B4 Dn D6 यथार्थमिति (Dn °मिह; D6 मभि-) वक्त°; D11.12 यथार्हमिह वक्त°; D4 T2 G2 °मति हि वक्त°; D8 °मतिर्विव°; D9 °मति विवे°; T1 G3 °मतिर्हि वक्तव्यं; G1 M1.2 °मति च वक्त°. Cr cites मति तु, Crp (Sr.) मति हि, Crp (Dev.) मतिरिति, Ca विवक्तव्यम्. — ^{d}) B4 सर्वार्थ-; Dn D10–12 सर्वथा; S सदृशं (G1 सूनृतं) (for सर्वशो).

12 ^{a}) B3 वक्ष्ये; Cr मन्ये (as in text). — ^{b}) S यथान्ये (M2 ये चान्ये) मेनिरे जनाः. — After 12^{ab}, N ins.:

533* निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन्वै त्रयोदशे ।
तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमसांप्रतम् ।

[(L. 1) B4 विवासं; D1–3.8 विवासः; D4 निवासः. B4 D5 ह्यस्मिन्; D7.9 -स्मिंस्तु. — (L. 2) D3 राज्ञो; D4 राजा; D7.9 राज्यं; D8 राज्ञा.]

On the other hand, S ins. after 12^{ab}:

534* निवासं पाण्डुपुत्राणां शृणुष्व मनुजाधिप ।

C. 4. 929 B. 4. 28. 17 K. 4. 31. 35 नासूयको न चापीर्षुर्नातिवादी न मत्सरी ।
भविष्यति जनस्तत्र स्वं स्वं धर्ममनुव्रतः ॥ १३
ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ।
क्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १४
सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः ।
संपन्नसस्या च मही निरीतीका भविष्यति ॥ १५

रसवन्ति च धान्यानि गुणवन्ति फलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ १६
वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनम् ।
भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्दुहाः ।
पयांसि दधिसर्पींषि रसवन्ति हितानि च ॥ १८

T_1 cont.:

535* भ्रातृभिः सहितो वीरैः कृष्णया च महायशाः ।
किमर्थं स महाराजो नात्मश्रेयो भविष्यति ।
पाण्डवो निकृतः पूर्वं यथावद्विदितं तव ।
क्लेशितश्च पुरे नित्यं राज्यकामैश्च सांप्रतम् ।
छन्नश्चरति तस्मात्स प्रकृत्या नीतिमान्नृपः ।
वर्षमेकं सुसंछन्नमुष्य वासमनुत्तमम् ।
आयाति चोदये काले क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवम् ।
सोदरैः सहितं वीरं द्रौपद्या च परंतप ।
संविधत्स्व महाबाहो यथा न स्यात्सुखोदयः ।
यस्मिन्स राजा वसतिश्छन्नः सत्त्वभृतां वरः ।
भविष्यन्ति नरास्तत्र रागमोहविवर्जिताः ।
नाधयो हि महाराज न व्याधिः क्षत्रियर्षभ ।

— M_4 om. 12^{cd}. — ^{e}) $B_{1.3.5}$ Dn_2 $D_{4.11.12}$ T $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ च (for वा). — After 12, all MSS. except K ($Ś_1$ *marg.*; $D_{1.3}$ transp. lines 1–2 and 3–4; $M_{1.2.4.5}$ om. line 2) ins.:

536* दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेधकः ।
जनो जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
प्रियवादी सदा दान्तो भव्यः सत्यपरो जनः ।
हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) S (except T_2) क्षमायुक्तः (for वदान्यश्च). B Dn $D_{2.5.6.10-12}$ **C**ap °षेवकः; $G_{1.3}$ M_4 °षेधनः; **C**a.c (cf. **C**v) °षेधकः (as above). — (L. 2) T G M_8 पुरे (for जनो). D_6 सर्वैः; **C**a.c.r.v भाव्यो (as in text). — (L. 3) D_{1-3} सत्य° (for प्रिय°). $B_{3.4}$ Dn_1 $D_{2.5-9}$ भाव्यः; **C**s भव्यः (as above). D_{10} भव्यः सत्यपरायणः (for posterior half). S प्रियवाक् (T_1 °वान्) सत्यवान् (T_2 G_2 °वाक्) शूरो (T_1 $G_{1.3}$ धीरो) धर्मशीलो जितेंद्रियः. — (L. 4) $Ś_1$ $D_{1.3.4.8.10}$ **C**a.v.rp (Dev.) तुष्टः; **C**r हृष्टः (as above). S तुष्टः (for पुष्टः). $Ś_1$ शुक्लो; B_4 D_8 **C**a.rp (Dev.) शुद्धो; $D_{1.3}$ शुक्तो; D_{10} शक्तो; **C**r दक्षः (as above). D_2 हृष्टपुष्टशुचिर्दक्षः. M_1 निवसेद्धर्मतत्परः (for the posterior half).]

13 ^{a}) $Ś_1$ $D_{1.4.6-8}$ चापीर्ष्युः; K_1 वापीर्षुः; B_3 चामर्षी; S वाक् (G_1 वै; G_3 वा) दुष्टो; **C**a.v चापीर्षुः (as in text) **C**c cites only ईर्षुः. — ^{b}) $Ś_1$ नाभिवादी; B Dn $D_{5.7.9.11.12}$ **C**a नाभिमानी; D_6 नातिमानी; T G_2 M नाल्पभाग्यो; $G_{1.3}$ नाल्पभोगी (for नातिवादी). — ^{d}) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{11.12}$ T $G_{2.3}$ M_{1-4} स्वयं (for स्वं स्वं). G_1 यत्र राजा युधिष्ठिरः.

14 ^{a}) B_4 धर्मघोषाः. — ^{b}) T $G_{2.3}$ $M_{1.3.5}$ पुण्यशब्दाः; G_1 पुण्याः शब्दाः; $M_{2.4}$ शुभशब्दाः (for पूर्णाहुत्यः). D_4 M_1 च सर्वशः (for तथैव च). — ^{d}) M_3 यत्र राजा युधिष्ठिरः.

15 ^{b}) T_1 $G_{1.2}$ सम्यग्वर्षत्यसंशयः (T_1 °यं). — ^{c}) D_6 मही संगंधमासाद्य. — ^{d}) B_2 D_6 transp. निरी° and भवि°. $B_{1.3-5}$ Dn $D_{1.3.4.7.9-12}$ **C**r निरातंका; **C**a.c.rp निरीतिका; **C**rp निरीतीका (as in text). D_8 नैरंतर्या निरीतिका; S भविष्यति निरामया.

16 ^{a}) K धन°; $B_{1.2.5}$ Dn $D_{4.8.11.12}$ $G_{1.3}$ गुण°; $B_{3.4}$ $D_{5-7.9}$ फल°; $D_{1-3.10}$ स्वादु° (for रस°). $G_{1.3}$ सस्यानि (for धान्यानि). — ^{b}) B D $G_{1.3}$ रस° (for गुण°). K अपि (for च). — ^{c}) B_3 माल्यानि च सुगंधीनि.

17 G_3 transp. 17^{ab} and 17^{cd}. — ^{b}) Some MSS. निःप्रतीपं. Dn_1 निर्भयं वाति सर्वशः; S यत्र राजा युधिष्ठिरः. **C**a.c.n.s.v cite निष्प्रतीपं, **C**n also दर्शनं. — After 17^{ab}, M_5 reads 18, 538*, and 19. — T G $M_{1.4}$ ins. after 17^{ab}: M_5, after 19:

537* न रोगास्तत्र विद्यन्ते वधबन्धा न सन्ति च ।
न चोरा न हि दम्भाश्च न च बाधा भवन्ति च ।
नाशक्ता न च दुष्टाश्च यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) M_1 दृश्यंते (for विद्यन्ते), and नाधयो व्याधयो न च (for the posterior half).]

— After 537*, T G read 20, 18, 19. — G_1 $M_{1.2}$ om. 17^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ S (G_1 $M_{1.2}$ om.) भयं च नाविशेत्तत्र; B_4 भयं नात्राहितं तत्र; Dn $D_{11.12}$ भयं न त्वावि°; D_8 न पापीत्यावि°; D_{10} आपन्नाभ्यावि°. **C**c cites अत्याहितं, **C**rp (Cat.) नात्याहितं, **C**r अभ्याविशेत् (as in text).

18 B_4 (hapl.) om. 18–19; D_5 transp. 18 and

गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि रसवन्ति च ।
तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १९
रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ।
दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २०
स्वैः स्वैर्गुणैः सुसंयुक्तास्तस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ।
देशे तस्मिन्भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते ॥ २१
संप्रीतिमाञ्जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः ।
देवतातिथिपूजासु सर्वभूतानुरागवान् ॥ २२
इष्टदानो महोत्साहः शश्वद्धर्मपरायणः ।
अशुभद्विट् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ।
भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २३
त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः ।
शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ॥ २४ C. 4. 942 B. 4. 28. 30

19^{ab}. — a) S बहुक्षीरस्रवा (T1 G3 °स्रुवो; G1 M1. 2. 5 °प्रदा) गावः. — b) Ś1 (*sup. lin.* as in text) B (B4 om.) Dn D1. 3. 5. 6. 11. 12 दुर्बलाः; K दुर्ग्रहाः (for दुर्दुहाः). S सुपुष्टाश्च सु(G1. 3 °ष्टा घट)दोहनाः. — c) M मधु° (for दधि°). — d) K2 फलानि; G1. 3 मधूनि; Cc हितानि (as in text). — After 18, S ins.:

538* सलिलानि प्रसन्नानि सर्वे भावाश्च शोभनाः ।
[M1. 2 यत्र राजा युधिष्ठिरः (for the posterior half).]

— After 18, D4 reads 20–21.

19 B4 om. 19 (cf. v. l. 18); M1 om. 19; M2 om. 19–20. D5 transp. 18 and 19^{ab}. — ab) Ś1 M4 transp. पानानि and भोज्यानि. K2 Dn D6. 10–12 G1. 3 पेयानि; B (B4 om.) D5 भोज्यानि; Cv पानानि (as in text). B (B4 om.) D5 पेयानि; D7. 9 भक्ष्याणि (for भोज्यानि). D1–3 च भवंति; S (M1. 2 om.) विविधानि (for रस°). — c) D9 काले; S (M1. 2 om.) राजन् (for देशे).

20 D9 M3 om. 20. M2 also om. 20 (cf. v. l. 19). D4 reads 20–21, after 18. T G read 20 after 537* (cf. v. l. 17). — ab) Ś1 T G2 transp. गन्धाः and शब्दाः. G1. 3 एव (for अपि). D8 रूपशब्दा (for शब्दाश्चापि). D1–3. 7 M1 गुणाधिकाः. — c) B1. 3. 5 D1–3. 6. 8. 10 दिशश्चैव; B4 D7 दृश्याश्चैव; D4 दृश्यंतेत्र; M1 दृश्याधिक (for दृश्यानि च). Cc. r cite दृश्यानि. B3. 4 D1–3. 6–8. 10 प्रसन्नाश्च; Cr प्रसन्नानि (as in text). — After 20, B4 Dn D1–3. 6. 8. 10–12 ins.:

539* धर्माश्च तत्र दृश्यन्ते सेविताश्च द्विजातिभिः ।
[Dn1 D11m सर्वैस्तु (for दृश्यन्ते).]

21 D4 reads 20–21 after 18. — a) Ś1 B2 D5 समायुक्ताः; B3. 5 Dn D1–3. 6–8. 11. 12 S च (D7 तु) संयुक्ताः; D4. 10 च संपन्नाः; D9 संप्रयुक्ताः (for सुसं°). — b) B1. 3. 5 Dn D1. 2. 4. 8. 10 अस्मिन्; B2. 4 D5. 6 ह्यस्मिन्; D3 यस्मिन्; T G2 तत्र. — c) D6 तत्र (for देशे). D1–3 चास्मिन्; D4. 8 S तत्र; D6 देशे. — d) B4 जनाः; D8 वर्षाः; M1 यत्र (for तात). K1 पांडवसंगते; S °संश्रिते (G1 °विश्रुते).

22 a) D4 नाप्रीतिमान् (for संप्री°). B1. 3. 5 जनश्चैव; Dn2 D11. 12 जनपदः (for जनस्तत्र). — b) D2 संहृष्टः; Cv संतुष्टः (as in text). B3 D6 T1 M3–5 अव्ययः; D5 m. 7. 9 उज्ज्वलः; Cv अव्ययः (as in text). D1 हृष्टपुष्टोतिमानदः; D3 हृष्टपुष्टोभवत्तदा. — c) Dn2 D11. 12 °पूजा च. — d) N (except B4 D10) सर्वभावानु°.

23 a) K इष्टदाने. D5 S इष्टदाना (D5 G1. 3 M3 °न-) महोत्साहाः (D5 °हः). — b) K2 B (except B4) Dn D7. 9. 11. 12 स्वस्वधर्म°; D1–3 सत्यधर्म°; S नित्यं (T1 G2 M2. 3. 5 °त्य-) धर्मपरायणाः. — After 23^{ab}, D4 S read 24^{ab}. — c) Ś1 K B (except B4) Dn2 D11. 12 अशुभाद्धि शुभ(K °भे)प्रेप्सुः; S अशुभद्विषः (T1 शुभद्विषे; T2 G2 अहिंसकाः; G1 शुभवृत्ताः; G3 शुभप्रीताः) शुभेच्छाश्च. Cn cites अशुभात्. — d) Dn D11. 12 इष्टयज्ञः; S नित्य(T1 G2. 3 °त्यं)तुष्टाः. D4. 5 m. 7. 9 श्रियावृतः; T G2 M1. 3 शुभान्विताः; G1. 3 M2. 4. 5 श्रियान्विताः. — e) S भविष्यंति जनास्तत्र. — After 23, S (except M1. 3) ins.:

540* नित्योत्सवप्रमुदितो नित्यहृष्टः श्रिया वृतः ।
भविष्यति निवासोऽयं यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

24 D4 S read 24^{ab} after 23^{ab}. — a) B2 D1. 3. 4 सत्यवाक्या(D4 °क्यो)नृतस्; D10 शुभवाक्यादृतस्; T G M3 व्यक्तवाक्यास्ततस्; M1. 2 °क्यास्तथा (M2 °स्ततस्); M4 व्यक्तवाक्या जनास्; M5 त्यक्तवक्रानृतस्. Cv analyses त्यक्त° (as in text). D4 त्रस्तः; D7. 9 M4 तत्र (for तात). — b) D8 °मंगलं; S °मंगलाः. Cv cites शुभ° (as in text). Cf. Cc. r. — Ś1 om. 24^{cd}; S om. 24^{cdef}. — B2 D6 ins. after 24^{cd}: B4, after 24:

541* सर्वभूतदयायुक्तः सदा निर्मलमानसः ।
[B4 °भूतहिते युक्तः.]

Thereafter B4 repeats 23^{ef}. D4 (which om. 24^{e}–25^{b}) ins. after 24^{cd}:

C. 4. 942 B. 4. 28. 30 K. 4. 31. 50

धर्मात्मा स तदादृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः ।
किं पुनः प्राकृतैः पार्थः शक्यो विज्ञातुमन्ततः ॥ २५
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम् ॥ २६
तस्मात्तत्र निवासं तु छन्नं सत्रेण धीमतः ।
गतिं वा परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ २७
एवमेतत्तु संचिन्त्य यत्कृतं मन्यसे हितम् ।
तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा ।
युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितम् ॥ १
धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुमत् ।
तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २
तेषां चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ।

542* अनिर्दिश्यः स धर्मात्मा द्विजैरपि हि भारत ।

25 D4 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{a}) Ś1 स तथा; B (except B4) Dn2 D5–7. 9. 11. 12 सततं; Dn1 शक्यते (for स तदा). Dn1 ज्ञातुं (for दृश्यः). D1–3. 8 धर्मात्मावस्थितो दृश्यः (D1 देशाः); S धर्मात्मा स तु (T2 G2 सुधर्मात्मा सु-) दुर्ज्ञेयः. ❀ Cr: धर्मात्मासततमित्यत्र नञर्थोऽकारस्तेन अदृश्य इत्यर्थः ।❀ — ^{b}) Dn1 न (for सो). D1. 3 प्रेक्ष्यः; D2 अप्येष (for सोऽपि). D5 m. 7. 9 सोपि तादृग्विधैर्नृभिः; S सर्वज्ञैश्च (T2 विज्ञेयश्च; G2 सुज्ञेयश्च) द्विजा°. — ^{cd}) K transp. पार्थः and शक्यः. Dn D11. 12 तात; G1 पापैः (for पार्थः). Ś1 K हि ज्ञातुम्; B2 वेदितुम् (for विज्ञातुम्). Dn D11. 12 पार्थो विज्ञायते क्वचित्; S शक्यो ज्ञातुं वने वसन्.

26 ^{a}) B1 T G1. 2 M2. 4. 5 तस्मिन्; G3 तस्मात्. K दांतं; B2 D5. 6. 10 दाक्ष्यं (for दानं). — ^{b}) Ś1 K B4 D1–3. 5–10 शक्तिः; G3 श्रुतिः (for शान्तिः). Ś1 दमः; B4 दया (for ध्रुवा). — After 26^{ab}, Ś1 ins. in the text: शक्तौ सत्यामपि परापराधसहिष्णुता क्षमा ।, which is an *explanation* of the word क्षमा. — ^{c}) B2 D5 श्रीः कीर्तिर्ह्रीः परं तेजः. — ^{d}) Ś1 तथा; T2 G2 परा (for अथ).

27 ^{a}) S तस्मान्निवासः (M °सं) पार्थानां. — ^{b}) K1 मैत्रेण; K2 B (except B3) Dn D1–4. 9 m. 11. 12 यत्नेन; D5. 9 मंत्रेण; Cv सत्रेण (as in text). Cs cites सत्रं. Ś1 धीमता. S चिंत्यतां यद्ब्रवीमि वः. — ^{c}) S (except M2) गतिर्. Ś1 B Dn D1–4. 6–12 च; D5 तु (for वा). S (except M2) परमा. B (except B4) Dn D1–3. 11. 12 T G2 M1–4 तत्र; G1. 3 वक्तुं; M5 तेषां (for तस्य).

28 ^{a}) B1 D4 S एव; Dn2 D8. 11. 12 एवं; D10 एतं (for एतत्). — ^{b}) B1. 3–5 Dn2 D10. 11 T1 G1. 3 M (except M3) कृत्यं; B2 कृते; D4 द्रुतं; T2 G2 क्षिप्रं (for कृतं). S साधु मन्यसे (for मन्यसे हितं). — ^{d}) S एतत् (for एवं). — After 28, S (except T2) ins.:

543* कुलस्य हि क्षमं तात यदहं तद्ब्रवीमि ते ।
[M प्रब्र° (for तद्ब्र°).]

Colophon om. in D1–3; D7 reads it in marg. — *Adhy. name:* K1 चांत्याचार (sic); K2 प्रत्याचारः; B1. 3 Dn D5. 7 m. 9. 11. 12 T2 भीष्मवाक्यं; B2. 4 D4. 6. 8. 10 चार(D8 om. it)प्रत्याचारे भीष्मवाक्यं; M1. 3 पांडवपरिज्ञाने (M3 om. it) द्रोणभीष्मवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 B4 D6. 10 27; D5. 11 28; S 30 (M2–5 29). — *S'loka no.:* G3 47.

28

1 ^{a}) T अथ (for ततः). D4 वाङ्मी; D5 वाचं (for वाक्यं). — ^{b}) D1–3 transp. कृपः and तदा. D4 प्रत्युवाच ततस्तदा. — ^{c}) Ś1 K Dn1 D1 प्रोक्तं; Ca स्वाप्तं; Cc. n. r. s प्राप्तं (as in text). — ^{d}) Ś1 भाषितुं.

2 ^{a}) Dn1 धर्मेण सहितं. B4 सूक्ष्मं; G3 वक्ष्ये; Ca. v श्लक्ष्णं (as in text). — ^{b}) D6 धर्मतत्वं; D9 तत्ववच्च; T1 G1. 3 M सर्वं तथ्यं; T2 G2 सर्वं सत्यं (for तत्त्वतश्च). Ś1 B D (except D1–3. 8) T G2 सहेतुकं; M1 तु हेतुमत्. K2 तच्च तत्वं च हेतुमत्. — ^{c}) B4 भद्रमुक्तं च; D1–3 तत्वानुरूपं; D4 आत्मानु°; G1 तवानु°; G3 तथानु°; M1. 5 अत्रानु° (for तत्रा°). Cr cites अनुरूपं (as in text). T G M1 भीष्मस्य. — ^{d}) T G वचनं; M च वचः (for अत्र गिरं).

3 ^{a}) Dn2 D2. 9. 11. 12 गतिं; Ca गतिः (as in text).

नीतिर्विधीयतां चापि सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ३
नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४
तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५
स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
उदये पाण्डवानां च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ६
निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ।
महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यतितेजसः ॥ ७
तस्माद्बलं च कोशं च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः संदधामहे ॥ ८
तात मन्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः ।
नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ९
उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ १०
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
न्यायेनानम्य च परान्बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११
सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखम् । C. 4. 968 B. 4. 29. 12 K. 4. 32. 12

K D4.5.7.8.10 Cr तथ्या; B3.4 D6 Ca.rp (Dev.) तर्क्या; D1.3 तत्वात्; D2 सम्यक्; D9.11.12 सूक्ष्मां; T G2 तत्र; G1.3 M तात; Cs तीर्थैः (as in text). — b) Dn2 D6.11.12 वासं; Ca वासः (as in text). K2 D1.3.8 वि- (for प्र-). T G निवासश्चानुचिं°; M वासश्चैवानुचिं°. — c) D1.3 G1.3 M (except M2) अत्र; T G2 तत्र (for चापि). — d) D4 °तं या विधीयते.

4 b) M2.3 बलीयसा (for बुभूषता). — c) K2 D4 तत्र; S शूराः (for तात). — d) D1.3.8.10 सर्वा(D10 धर्मा)र्थकुशला रणे (D3 इमे); S विद्वांसो बलिनस्तथा.

5 a) Ś1 क्षत्रं; K मंत्रं; D9 छद्म (gloss); T2 सम्यक्; G1.3 तत्र; Cs.v सत्रं (as in text). Ś1 विशिष्टेषु; Cv प्रवि° (as in text). D2 तस्मात्सत्यप्रतिष्ठेषु. — M4 (hapl.) om. 5^{b}–6^{a}.

6 M4 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — a) B2 D (except D1.3.4.9.10) स्वराष्ट्रे (D10 °ष्ट्रा-) परराष्ट्रेषु (Dn D5.11.12 °ष्ट्रे च; D6 °ष्ट्रे वा). — b) Ś1 फलम्; Cc बलम् (as in text). — c) B3 भावाय; B5 Dn1 D1.3.9.10 S उदयः; D4 उदयं. B2 D5 पांडुपुत्राणां; D4 S पांडवेयानां. — d) B2.4 Dn2 D2.5 प्राप्तकाले; D9 S प्राप्तकालो. — After 6, S ins.:

544* निवासं पाण्डुपुत्राणां दर्शने मृगयामहे ।

7 a) M5 ते हि (for पार्था). — b) D1–3 M5 सत्यव्रतपरायणाः; D6 (m as in text) °नो महारथाः. — d) Ś1 K B1–3.5 Dn1 D2.5 G3 M5 ह्यमितौजसः; Dn2 D11 ह्यग्नितेजसः; D1.3.4 अमितौ°; D7 चातिते°, D9 चाग्निते°; D12 अग्निते° (for ह्यतिते°).

8 a) Ś1 D (except Dn2 D6.11.12) S (except G M4) कोशश्; a few MSS. कोषं. — b) S एव (for अपि). — c) Ś1 अथ (for यथा). — d) B4.5 D10 संदधीमहे; Dn1 D5 संदधीमहि; D11m Cn.s as in text. Dn2 D11.12 Cnp सम्यक्तेषां विधीयते; S सम्यक् संधामहे (T1 G1.3 संदध्महे) परैः.

9 D3 om. 9. — a) B2 D5.6 इति (for तात). Ś1 K पश्यामि; B4 Dn1 बुद्ध्वापि; D5 मत्वापि; D8 वक्ष्यामि (for मन्यामि). D1.2 तत्राहं (for तत्सर्वं). B1.3 D7m.10 मन्ये तत्र त्वहं तात; B5 Dn2 D11.12 य(B5 त)देतन्मन्यसे सर्वं (B5 यत्तु) (D11m तात बुध्यापि तत्सर्वं); D4.7.9 तात मन्यामहे सर्वं (D4 तत्र); D5m न ते वक्ष्यामि तत्राहं; S यत्र (M1.5 तत्र) यन्मन्यसे श्रेयः. — b) Dn1 हितं (for बलं). — G1 om. 9^{c}–10^{b}. — c) D1.4 नियतः; T1 G2.3 निश्चयं; Ca.c नियतं (as in text). G3 शत्रु°; M1.5 सत्त्व° (for सर्व°). — d) K बलेषु बलवत्सु च; M1 °वत्स्वितरेषु च.

10 G1 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — a) T1 G3 M2–4 सारं (M2.3 सार-) फल्गु बलं ज्ञा°; T2 G2 स त्वं परबलं ज्ञा°; M1.5 सारफल्गुफलं ज्ञा°. Crp (Cat.) cites दृढं कृत्वा (cf. Cc); Cr बलं ज्ञात्वा (as in text). — b) T1 मध्यस्थानां च; T2 G2 मध्यस्थांश्चापि. — After 10^{ab}, S (except G1 M3) *repeat* 6^{ab} (v. l. in T G2 स्वराष्ट्रे पर°). — c) D6 Ca प्रकृष्टं (for प्रहृष्टं). B4 D6 Ca अप्र(B4 °प)कृष्टं; D4 G1.3 वाप्रहृष्टं (for अप्रहृष्टं). D4.8.9 S वा (for च). — d) Ś1 K2 D1–3.8 संदधामस्; Dn2 D11.12 Cnp संधनीयं; D4.6 संदधानस्; D10 °धीमस्; Cn as in text. Dn2 D11.12 अथापरैः; D5 (m as in text) यथा परैः. T G तथा (T2 तदा) संदध्महे (T1 °ध्म नः) परैः; M तथा संधामहे परैः (M5 मध्योदासीनमेव च).

11 ab) D1–4.7–9 S transp. भेदेन and दानेन. Dn2 D5.11.12 transp. दानेन and दण्डेन. D10 साम्ना दानेन दंडेन भेदेन बलि°. — c) D4 नयेन; Ca.c न्यायेन (as in text). B1.2.5 Dn D1.3.10–12 आक्रम्य; D2 अन्येन (for आनम्य). D1–3 च परं; S बलिनो. Cc cites परान्. — d) D3 T2 om. च. D8 आक्रम्य (for आनम्य). S

C. 4. 968 B. 4. 29. 12 K. 4. 32. 13

सकोशबलसंवृद्धः सम्यक्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२
योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः ।
अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनस्वबलवाहनैः ॥ १३
एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ।
यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।
अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो भृशम् ॥ १
असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यैः साल्वेयकैः सह ।
सूतेन चैव मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥
बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवता विभो ।
स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३
असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा ।

दुर्हृदः (for दुर्बलान्).

12 ^{b}) B_3 om. च. $D_{1.3}$ बलं चाभाष्य मुख्यतः; $D_{4.5}$ बलं चाभाष्य वै सुखं ($D_{4.5}$m शुभं); S स्वं चाभाष्य बलं सुखं. **Ca.s** cite बलं and आभाष्यतां, **Ca** also सुखं. — ^{c}) B_1 Dn_2 $D_{7.11.12}$ सुकोश°; D_{1-3} स्वकोश(D_2 सकोशो)बलसंपन्नः; D_6 सकोषबलबद्धः स्यात्; S स्वकोश°. — ^{d}) S सर्वां (for सम्यक्). K_1 Dn_1 $D_{7.9}$ संधिम्; T_1 G_2 वृद्धिम्; **Cn** सिद्धिम् (as in text). — After 12, G_1 M_4 (which om. st. 13–14) ins. a passage given in App. I (No. 27); cf. v. l. 14.

13 D_4 G_1 M_4 om. 13–14. — ^{b}) D_8 अरातिभिरुपस्थितैः. — ^{c}) $D_{7.9}$ च; S (G_1 M_4 om.) वा (for त्वं). B_4 पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्). Dn_2 $D_{3.7.9.11.12}$ **Cn** च (for वा). — ^{d}) Ś$_1$ K हीन(K_2 °नः)स्वबलपौरुषैः; B_4 Dn $D_{7.9-12}$ हीनैश्च (B_4 D_{10} हीनाः स्व-; $D_{7.9}$ हीनाश्च) बल°; D_3 S (except T_2 G_2; G_1 M_4 om.) हीनः स्व°; D_8 °बलमात्मभिः.

14 D_4 G_1 M_4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) Ś$_1$ K विनिक्षिप्य. — ^{b}) D_{5}m.$_{7.9}$ व्यवहारं (for व्यवसायं). D_9m स्वकर्मणः (orig. स्वधर्मतः as in text). S (G_1 M_4 om.) व्यवहर्तासि न्यायतः (G_3 नान्यतः). — ^{c}) D_{10} यथाकामं. — A passge given in App. I (No. 27) is ins. in S after 14 (in G_1 M_4, which om. 13–14, after 12).

Colophon om. in S; D_7 reads it in marg. — *Adhy. name:* K भीष्मद्रोणकृपानुशासनं; B_{1-3} Dn $D_{4.5.7}$m.$_{8.9.11.12}$ कृपवाक्यं; $B_{4.5}$ $D_{6.10}$ चारप्रत्याचारे कृपवाक्यं; $D_{1.2}$ चारप्रत्याचारः; D_3 चारप्रचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ K_1 B_4 $D_{6.10}$ 28; D_5 29. — *S'loka no.:* D_1 47.

29

1 ^{a}) D_4 S ततो; **Ca** अथ (as in text). — After 1^{ab}, S ins.:

545* पूर्वमाभाष्य कर्णेन तथा दुःशासनेन च ।

— ^{d}) B_2 त्वरितं. Dn_1 D_{11}m.$_{12}$ S बली (for भृशम्).

2 Before 2, S (except M_5) ins. सुशर्मा. — ^{a}) Ś$_1$ Dn $D_{6.11}$ (before corr.) **Cs** निकृताः; $D_{4.8}$ निष्कृतः; $D_{7.9}$ निर्जितः. $G_{1.3}$ तेन (for पूर्वं). — ^{b}) K_2 अहं (for सह). Ś$_1$ B D मत्स्य(D_{10} °त्स्यैः)शाल्वे(B_4 $D_{1.2.8}$ °ल्व)यकैः प्रभो (Ś$_1$ B_4 सह; $D_{1-3.10}$ परैः); S (M_4 *sup. lin.*) मा(T_2 M_2 म)त्स्यसाल्वेयकेकयैः (M_4 orig. मात्स्यकेकयबाल्हिकैः). — ^{c}) Dn_1 transp. च and एव. M_1 अपि (for एव). D_8 मत्स्यानां; D_{10} मत्स्येन; S (except G_3 M_3) मात्स्यस्य. — ^{d}) S पुरा त्वहं (for पुनः पुनः).

3 ^{a}) $M_{1.3}$ पातितो; M_5 घातितो (for बाधितो). M_5 भ्रातृभिः (for बन्धुभिः). — ^{b}) G_3 **Cn** बलवतां. Ś$_1$ विधौ; G_3 प्रभो; **Cn** विभौ. — G_1 om. 3^{cd}. — ^{c}) S (except T_2; G_1 om.) अभि(G_2 °पि)वीक्ष्य (for अभ्यु°). — ^{d}) $M_{1.2}$ सुयो° (for दुर्यो°).

4 ^{a}) Ś$_1$ मत्स्यराज्ञस्ते; K °राज्ञा ते; B_4 Dn_2 $D_{6.11.12}$ °राजेन. S राष्ट्रं ममासकृद्राजन्. — ^{b}) Ś$_1$ बाधितुम्. S राज्ञा मा($G_{1.3}$ M_5 म)त्स्येन बाधितं. — ^{c}) $B_{1.2.5}$ Dn_2 $D_{7.9.11.12}$ S तस्य (for चास्य). — ^{d}) Ś$_1$ K °वान्योभवत्पुरा; D_1 S बलमत्तोभव(D_1 °त्तोभ्यभू)त्पुरा; D_2 बले

प्रणेता कीचकश्चास्य बलवानभवत्पुरा ॥ ४
क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ।
निहतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५
तस्मिंश्च निहते राजन्हीनदर्पो निराश्रयः ।
भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६
तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ।
कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७
एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हितम् ।
राष्ट्रं तस्याभियात्वाशु बहुधान्यसमाकुलम् ॥ ८
आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च ।
ग्रामात्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९
अथ वा गोसहस्राणि बहूनि च शुभानि च ।
विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १०
कौरवैः सह संगम्य त्रिगर्तैश्च विशां पते ।
गास्तस्यापहरामाशु सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११
संधिं वा तेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य पौरुषम् ।
हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमन्वानयामहे ॥ १२
तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् । C. 4. 984 B. 4. 30. 14 K. 4. 32. 47

ह्यधिकृतः पुरा; D3. 4. 7. 9 °वान्स ह्य(D3 °नभ्य-; D4 °न्सम) भूत्पुरा; D8 °मत्तो मदोत्कटः.

5 ^{a}) Dn2 D11. 12 क्रोधामर्षी; D8 शूरोमर्षी; D10 क्रूरामर्षी. Ca cites क्रूरः. B2 Dn1 D5. 6 सु-; Dn2 D8. 10–12 च (for स). S अमर्षी (G1 स बली) दुर्जयो जेता. — ^{b}) Ś1 भूरिविख्यात°; B4 D5. 8, 10 भुवि विख्यात°; S प्र(M5 वि)ख्यातबलपौरुषः. — ^{c}) B3 S स (for नि-). Ś1 स हि; B2. 4 Dn D11. 12 स तु; D5. 7. 9 तु स; M3 किल (for तत्र). — ^{d}) D1–4. 8. 10 S नृशंसकृत्; D6 °सकः.

6 ^{a}) B2. 3. 5 D5. 10 M4 तु; Dn1 D6 T G वि- (for च). Dn1 D1. 10 M राजा (for राजन्). — ^{b}) Dn1 हतदर्पो; D7. 9 नष्ट°; D8 क्षीण°.

8 ^{a}) D10 प्राप्तकालम्; T G एतत्कार्यम्. — ^{b}) T G परम्; Ca कार्यम् (as in text). Dn1 औपयिकं; Ca. c. r. v आत्ययिकं (as in text). Ś1 S महत्; B (except B2) D (except D4. 5. 8. 11. 12) हि नः (for हितम्). — ^{c}) Ś1 D5 अभियायाशु (Ś1 *sup. lin.* अर्पयित्वाशु); K अपयात्वाशु; B Dn D2. 8. 10–12 अभियास्यामः; D1. 3 अभियास्यामि; D6 अपि यास्यामः; D7. 9 अभिगत्वाशु; S अभियात्वा तु (G3 °गच्छंतु). — ^{d}) Ś1 D4 S धनधान्य°; D1–3. 10 पशुधान्य°; D6. 7. 9 °धनाकुलं.

9 ^{a}) B2. 4 D6 आदास्यामो; D3. 10 आददानो. B2 हि (for ऽस्य). S आददीम हि रत्नानि. — ^{b}) Dn2 D1–4. 10 transp. विविधानि and वसूनि. K B4 G1 बहूनि (for वसूनि). — ^{d}) B2 D10 हरिष्यामि; T2 गृहीष्यामो.

10 ^{b}) Ś1 K1 B2 Dn1 D5 transp. बहूनि and शुभानि. D1–3. 10 सुबहूनि (for बहूनि च). D5 सु- (for the first च). S बहूनि शुभदर्शन (G1 °ने; M °नाः). — After 10^{ab}, T1 ins.:

546* विधमित्वा हरिष्यामः प्रविश्य च पुराद्बलम् ।
[Cf. 10^{cd}.]

— ^{c}) T G विविधं तद्; M विधमित्वा (for विविधानि). — ^{d}) B1. 3. 5 S परिपीड्य; D1–4 निपीड्य च.

11 ^{a}) S कौरवाः (T2 °व्याः). Ś1 (*sup. lin.* as in text) D8 संमंत्र्य; Dn D11. 12 T2 संगत्य; M (except M5) संहत्य. — ^{b}) S त्रिगर्तांश्च. — ^{c}) K Dn D11. 12 अपहरामो; B4 आहारयाम; D9 आह्रियताम्. K वा; Dn D11. 12 अद्य (for आशु). D8 M1–4 गावस्तस्य (D8 M1 °स्या-) हरामाशु; T G M5 गास्तस्य च (T2 °स्य चा-; G3 गाश्च तस्य) हरामाशु. — ^{d}) Ś1 सर्वाः सर्वे; M3 सह सैन्यैः. Ś1 (m as in text) सुसंमताः; K सुसंहतैः; B (except B2) Dn2 D7. 10–12 सुसंगताः; Dn1m सुसंयताः; D2. 8. 9 सुसंहितैः (D8 °ताः); S महारथैः; Ca सुसंहताः (as in text).

12 ^{a}) Dn D4. 8. 11. 12 Cv संविभागेन (for संधिं वा तेन). Dn1 D1. 3. 6 आशु; D4 अस्य; D10 अथ (for तु). B4 संविधां तेन कृत्वांते (sic). — D1 om. 12^{b}–13^{a}. — ^{b}) B4 D9 निगृह्णीमो; Ca निब° (as in text). — ^{c}) T G1 हृत्वा (for हत्वा). Ś1 K1 B1 Dn2 D2–4. 11. 12 T2 वा (for च). D4 यशः; T1 G1. 3 भुवं (for चमूं). D2 M5 सर्वां (for कृत्स्नां). — ^{d}) D2 वसु; D6 वासम् (for वशम्). B Dn1 D11m एवानयामहे; D2 सर्वं नया°; D4 कृत्वा नया°; D5. 6. 10 अद्या(D10 °द्य)नया(D6 °लभा)महे; D8 तव नया° (for अन्वान°).

13 D1 om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — ^{c}) B1. 5 D4. 6 भवतां; Dn1 भवता; M (except M5) भद्रं वो.

14 Before 14, D5 (marg.) S ins. वैशं°. — ^{a}) G3 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). — Before 14^{cd}, B2 G3 M5 ins. कर्ण उ° (resp. कर्णः). — ^{c}) M सर्वं (for वाक्यं). B4

C. 4.984 B. 4. 30. 14 K. 4. 32. 48 सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४
तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् ।
विभज्य चाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५
प्रज्ञावान्कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ।
आचार्यश्च तथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १६
मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
संमन्त्र्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपतेः ॥ १७
किं च नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
अत्यर्थं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता वापि यमक्षयम् ॥ १८
यामो राजन्ननुद्विग्ना विराटविषयं वयम् ।
आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९
ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् ।
वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ॥ २०
शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् ।
सह वृद्धैस्तु संमन्त्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१
यथोद्देशं च गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः ।
सुशर्मा तु यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२
त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ।

युक्तं सुशर्मणो वा°. — ^{d}) $Ś_1$ हितं च वः; Dn_2 $D_{11.12}$ हितं वचः; S इदं वचः.

15 ^{a}) G_1 $M_{1.4}$ हरिष्यामो; $M_{2.3}$ हनिष्यामो; M_5 गमिष्यामो (for विनिर्यामो). — ^{b}) K यूथ° (for योज°). — After 15^{ab}, S ins.:

547* यद्येतत्तेऽभिरुचितं मम चैतद्धि रोचते ।
[T_2 M_4 अपि; M_{1-3} हि (for च).]

— ^{c}) $D_{1-3.5.9}$ वापि; $D_{4.8}$ तानि (for चापि). S प्रविभज्य च (G_1 °त) सैन्यानि. — ^{d}) $Ś_1$ K S मन्यते. $Ś_1$ अनघः; K °घाः; D_6 नृप; S भवान्.

16 ^{a}) $Ś_1$ K Dn_1 $D_{1-3.8}$ प्राज्ञो वा; D_4 प्राज्ञोथ (for प्रज्ञावान्). Dn_1 कुरुमुख्यानां; Dn_2 D_6 कुलवृद्धोयं; D_4 कुरुवर्धोयं; $D_{7.9}$ गुणवृद्धोयं; S कुरुवृद्धश्च. — ^{c}) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{11.12}$ यथा; S कृपः (G_3 ततः) (for तथा). T G विद्वान्; M चापि (M_5 चैव) (for द्रोणः). — ^{d}) S शकुनिश्चापि सौबलः.

17 ^{a}) $D_{1.3}$ transp. मन्यन्ते and ते. D_8 मन्यंति. $D_{2.8}$ हि (for ते). D_7 (m as in text) सार्धं (for सर्वे). D_4 यथा हि सर्वे मन्यंते; S यथा मन्यंति (T_2 M_1 मन्यंत; G_1 वक्ष्यंति; G_2 मंस्यति; G_3 मंस्यंति) ते सर्वे (T_1 यथा ते मन्वते सर्वे). — ^{b}) $Ś_1$ $D_{8.10}$ नीतिर्; D_2 तत्र (for यात्रा). — ^{c}) D_6 आमंत्र्य (for सं°). D_7 सुसंमंत्र्य (for संमन्त्र्य च). D_4 साधु (for चाशु). K_1 गच्छाम. — ^{d}) K_1 साधयार्थं; K_2 साधयार्थे; D_8 साधयार्थान्; **Cc** as in text. K_1 $D_{1-3.5.8}$ G_1 $M_{1.3}$ महीपते.

18 ^{a}) $D_{1.2}$ वा; S नु (for च). — After 18^{ab}, G_3 reads 22^{c}–23^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ B Dn $D_{1-5.7-12}$ M_3 अत्यंतं (for अत्यर्थं). $Ś_1$ D_4 T_1 G_2 प्रणष्टास्; **Cr** as in text. D_6 अत्यंतभावं नष्टास्ते. — ^{d}) D_{1-3} गता (for प्राप्ता). $D_{7.9.11.12}$ M_3 च (for वा). — After 18, S ins.:

548* तद्भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृतः ।

19 ^{a}) $Ś_1$ $D_{4.5}$ याम; **Cc** यामः (as in text). $B_{1.2.5}$ Dn_2 $D_{11.12}$ निरुद्विग्ना; D_4 अनुज्ञाता (for अनुद्विग्ना). S विराटनगरं यातु. — ^{b}) $Ś_1$ Dn $D_{1-3.11.12}$ विराटनगरं. D_9 स्वयं; D_{10} वद. S सर्वसैन्येन भारत. — ^{c}) D_8 आददामो; M आदास्याम. D_8 अथ (for हि). — ^{d}) B $D_{5.7.9}$ धनानि; $D_{1.3}$ पशूनि; M_2 बहूनि (for वसूनि). D_8 रत्नानि विविधानि च. — After 19, D_4(marg.).$_5$(on suppl. fol.).$_9$ (marg.) ins. a passage given in App. I (No. 28).

20 Before 20, B Dn $D_{4-7.9-12}$ S ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{b}) D_{1-3} तु (for तत्). S वचः श्रुत्वा तु ($G_{1.3}$ च) तस्य तत् (G_1 शुश्रुवान्). — ^{d}) D_4 स्वयं (for क्षिप्रं). D_4 तथा; S ततः (for स्वयम्).

21 ^{a}) $D_{1.3}$ $G_{1.3}$ M नित्ययुक्तं तु; D_4 नित्यसंसक्तं. — Before 21^{cd}, S (except T_1 G_2) ins. दुर्योधनः. — ^{c}) $D_{6.10}$ सर्वैः; M_3 वृंदैः; **Cv** वृद्धैः (as in text). $B_{2.4}$ D_{4-6} M_5 च; Dn_2 $D_{11.12}$ सु- (for तु).

22 ^{a}) K $D_{1-4.8.10}$ यथादेशं; **Cs** यथोद्देशं (as in text). T_1 हि; G_3 तु (for च). — ^{b}) $Ś_1$ K_2 B_4 सह; $B_{1-3.5}$ Dn $D_{5-9.11.12}$ तत्र (for सर्व-). G_3 सर्वबांधवैः. — G_3 reads 22^{c}–23^{b} after 18^{ab}. — ^{cd}) $Ś_1$ K $B_{2.4}$ Dn_1 $D_{1-3.10}$ च; G_3 (*inf. lin.* as in text) अपि; M_2 अथ (for तु). D_9 यथोद्दिष्टां दिशं.

23 For G_3 cf. v. l. 22 also. — ^{a}) D_9 त्रिगर्तसहितो. D_8 राजन्; S सर्वैः. — ^{b}) D_4 °वाहनैः; S प्रख्यातबलपौरुषैः. — ^{c}) $G_{1.3}$ तु (for हि). Dn_2 $D_{7.9.11}$(m as in text).$_{12}$ सुखं यातु; T_1 $G_{1.3}$ सुसंवृद्धो; T_2 G_2 सुसंरब्धो; M सुसंयत्तो; **Ca.c.v** सुसंवीतो (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ D_{10} मत्स्यस्य नगरं; T G_2 मत्स्यराजपुरं; $G_{1.3}$ M विराटविषयं (M_1 °नगरं).

24 ^{a}) G_1 अन्यतो हि; M_5 प्रागेव हि (for जघन्यतो).

प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३
जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरम् ।
विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४
ते यात्वा सहसा तत्र विराटनगरं प्रति ।
क्षिप्रं गोपान्समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५
गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
वयमपि निगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ २६
स स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपतिः ।
आदत्त गाः सुशर्माथ घर्मपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २७
अपरं दिवसं सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ।
अष्टम्यां तान्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २८ C. 4. 999 B. 4. 30. 27 K. 4. 32. 64

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

D_8 T G तस्य (for तत्र). — [b]) $B_{1.2.5}$ Dn D_{10-12} दिवसांतरे. — [d]) B_3 सुसंबद्धं; D_5 सुसंपन्नं; D_{10} सुप्रवृद्धं. D_8 सुसंहिताः; S सुसंहितं (G_1 हितं परं). — After 24, S ins.:

549* सुशर्मणा गृहीते तु मत्स्यराजस्य गोधने ।
विराटः सैन्यमादाय त्रिगर्तैः सह योत्स्यते ।
अपरं दिवसं गास्तु तत्र गृह्णन्तु कौरवाः ।
गवार्थे पाण्डवास्तत्र योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ।

[(L. 2) G_1 सह सैन्येन (for सैन्यमादाय). T_1 G_2 योत्स्यति. — (L. 3) G_3 $M_{4.5}$ गावस्; $M_{1.3}$ गाश्च; M_2 नापस्. $M_{1.3.4}$ तस्य (for तत्र).]

25 [a]) $Ś_1$ (m as in text) $B_{1.3.5}$ Dn D_{10-12} यांतु; $B_{2.4}$ $D_{1-3.6.8}$ M गत्वा (for यात्वा). $Ś_1$ $B_{1.5}$ Dn_2 $D_{1-4.8.10-12}$ सहितास् (for सहसा). T G तथा (T_2 G_2 °तो) गत्वा यथोद्देशं. — [b]) D_8 M विराटविषयं प्रति; T G °नगरांतिके (T_1 G_3 °कं). — [c]) S गोष्ठं (for गोपान्). K समागम्य (for °साद्य). Dn_2 $D_{11.12}$ क्षिप्रं गोधनमासाद्य.

26 G_1 om. 26^{c}–27^{d}. — [c]) Dn_1 अथ; S (G_1 om.) अस्य (M_2 मात्स्याः) (for अपि). $Ś_1$ K_2 अभिगृह्णीमो; $B_{1-3.5}$ D अनुगृ° (Cc cites only अनु); B_4 अनुगच्छामो; M_2 हि गृ°; M_4 च गृ° (for निगृ°).

27 G_1 om. 27 (cf. v. l. 26). Before 27, all MSS. (G_1 om.) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — After वैशं° उ°, K_2 D_2 (marg. *sec. m.*) ins.:

550* असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।
दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोग्रहणे गतः ।

D_1 ins. after वैशं° उ°: K Dn $D_{2.3.7-12}$, after 27^{ab}: $Ś_1$ B_4 D_5 (with line 1 in marg.), after 27:

551* संनद्धा रथिनः सर्वे सपदातिबलोत्कटाः ।
प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गोषु संन्यपतन्परे ।

[(L. 1) Dn $D_{8.11.12}$ सपदाता बलो°. — (L. 2) B_4 गोषु संयमतत्पराः; Dn $D_{11.12}$ °षु गृद्धा (Cs cites गृद्धाः) महाबलाः; D_1 °षु संज्ञपयन्परैः; $D_{3.5.7-9}$ °षु संन्यपतंस्तदा.] Thereafter $D_{2.3}$ *repeat* 27^{ab} (v. l. ते for स्म). — [a]) B $D_{2.4.5.10}$ स तु (B_4 च); Dn $D_{1.3.7m.8.11.12}$ ते स्म; D_6 तस्य; T_2 तस्माद्; M_1 स वै; M_4 तं स्म; M_5 तत्र. Dn_1 $D_{2-5.7m}$ S (except T_2) °द्दिष्टं. $D_{7.9}$ स गत्वा तु यथोद्दिष्टां (D_7 °ष्टं). — [b]) D_7 (m as in text) S (except T_2; G_2 om.) देशं; Cr. v दिशं (as in text). $Ś_1$ K अग्नेर्; $D_{2.3.7m}$ व्याप्य; D_7 वात्र; T_2 G_2 तस्य; G_3 मत्स्य-; $M_{1.4.5}$ व्यह्ने; $M_{2.3}$ ह्यन्ये; Cr. v वह्नेर् (as in text). Dn $D_{1-4.6.7m.8.10-12}$ T_2 $G_{2.3}$ M महीपते (T_2 $G_{2.3}$ M_5 °तेः). — After 27^{ab}, K Dn $D_{2.3.7-12}$ ins. 551*. — [c]) $B_{1.3.5}$ D_9 आददे; $B_{2.4}$ Dn_1 D_2 (before corr. as in text). $_{11m}$ आदातुं; D_7 आत्त वै. $D_{1.3.8}$ S (G_1 om.) वै; $D_{5.6}$ तु; $D_{7.9}$ च (for अथ). — [d]) B (except B_3) Dn $D_{5.9.11.12}$ S (G_1 om.) कृष्णपक्षस्य; D_4 घर्ममासस्य; Ca as in text. S (G_1 om.) चाष्टमीं; Cr सप्तमीं as in text. ❀Cv: आषाढमासकृष्ण(शुक्ल)सप्तम्याम् ।❀ — After 27, $Ś_1$ B_4 D_5 ins. 551*.

28 [a]) Dn_2 D_2 (by corr.). $_{10-12}$ अपरे दिवसे; T G_2 अथान्यं दिवसं. $D_{7.9}$ प्राप्य; S (except T_2 M_5) चापि (for सर्वे). — [b]) $D_{7.9}$ सर्वे; S (except T_2) सह (for राजन्). — [c]) S नवम्यां (for अष्टम्यां). B_2 Dn_1 $D_{4.10}$ ते न्यगृह्णंत; Dn_2 $D_{11.12}$ तु निगृह्णंतः; T_1 तु व्यगृह्णन् तु; T_2 $G_{2.3}$ तु न्यगृ°; G_1 चानुगृह्णंतु; M_1 त्वनुगृह्णंतु; M_2 तत्र गृह्णन् तु; M_3 प्रतिगृह्णन् तु; M_4 अनुगृह्णंति (*inf. lin.* अन्वगृ°); M_5 अनुगृ°. — [d]) $Ś_1$ K B_3 D_2 गोधनानि (for गोकु°). D_{10} च सर्वशः (for सहस्र°). — After 28, S ins.:

552* कौरवास्तु महावीर्या मत्स्यानां विषयान्तरे ।

Colophon. D_7 reads it in marg. — *Sub-parvan:* K Dn_1 D_8 गोग्रह; T_1 $G_{2.3}$ M_2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* $Ś_1$ प्रकाशे चारप्रचारः; B_2 चारप्रत्याचारे सुशर्मवाक्यं;

३०

C. 4. 1000
B. 4. 31. 1
K. 4. 33. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
छन्नलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १
व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ।
कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २
ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
सुशर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ३
ततो जवेन महता गोपाः पुरमथाव्रजत् ।
अपश्यन्मत्स्यराजं च रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ४
शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
सद्भिश्च मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च नरर्षभैः ॥ ५
तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्धनम् ।
सोऽब्रवीदुपसंगम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ६
अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सबान्धवान् ।
गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ।
तान्परीप्स मनुष्येन्द्र मा नेशुः पशवस्तव ॥ ७

B$_8$ D$_{1.2.6}$ चारप्रत्याचारः; B$_4$ सुशर्मवाक्यं चारप्रत्याचारः; B$_5$ दक्षिणगोग्रहे सुशर्मवाक्यं; Dn$_2$ D$_{10-12}$ दक्षिणगोग्रहः; D$_3$ दक्षिणगोग्रहे गवां ग्रहणं; D$_5$ चारप्रचारः (followed by समाप्तः); D$_{7.9}$ सुशर्मावाक्यं; T$_2$ सुशर्मप्रस्तानं; G$_2$ सुशर्माप्रस्थापनं; M$_{1-3}$ सुशर्मागोग्रहणे (M$_2$ om. it) यात्रानिर्णयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ K$_1$ B$_4$ D$_{6.10}$ 29; D$_5$m M$_{2-5}$ 30; D$_7$m 28; D$_9$ 27; T G M$_1$ 31. — *S'loka no.:* G$_3$ 66.

30

1 ^{a}) M तदा राजन् (for महाराज). — ^{b}) Ś$_1$ तथा (for तत्र).

2 ^{b}) Dn$_2$ D$_{11.12}$ °तां तत्र वै पुरे; S विराटनगरे सतां. — ^{c}) M (except M$_5$) चरतां (for कुर्वतां). Ś$_1$ तत्र (for तस्य). — ^{d}) Some MSS. महीपते; G$_1$ महामतेः. — After 2, N (D$_4$ om. line 2) ins.:

553* कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ।
आसांचक्रे सहामात्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् ।

[(L. 1) D$_5$m सभायामुपविष्टोथ; D$_8$ कीचकेषु हतेष्वेषु. — (L. 2) Ś$_1$ B$_4$ D$_{2.10.12}$ आशां चक्रे; Cr आसांचक्रे (as in text). ❀Cc: आसामपाश्रयं प्रणयं वा ।❀ Dn$_1$ D$_{11}$m परां संभावनां चक्रे (for the prior half). Cn.s cite संभावनां. B$_{1.3.5}$ D$_{2.6}$ कुंतीपुत्रेषु वीर्य°; B$_2$ D$_5$(m as in text).$_7$m पांडवैर्धर्मचारिभिः; B$_4$ कौंतेयेषु महात्मसु; Dn$_1$ कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः; Dn$_2$ D$_{11.12}$ पांडवेषु महात्मसु; D$_{7.8}$ कुंतीपुत्रस्य वीर्य°; D$_{11}$m कुंतीपुत्रे युधिष्ठिरे.]

3 ^{a}) B$_4$ D$_{4.8}$ T G$_2$ M$_{2.3}$ तत्र; D$_6$ तस्य (for ततस्). — ^{b}) D$_6$ वर्षस्य भरतर्षभ. — ^{c}) Ś$_1$ B (except B$_4$) Dn$_1$ D$_{1-4.8.10-12}$ T तद् (for तु). — ^{d}) M$_{2-4}$ बहुधा (for तरसा). M$_{1.5}$ मत्स्यराजस्य गोधनं. — After 3, S ins. a passage given in App. I (No. 29).

4 ^{a}) T G$_2$ जवेन महता चैव. — ^{b}) Ś$_1$ B$_1$ Dn D$_{5.8.9.11.12}$ गोपः. K$_2$ B$_{2-5}$ D$_{4.6.7.10}$ आव्रजन्; D$_1$ आविशन्; D$_3$ आविशत्. D$_2$ S गोपालाः पुरमाव्रजन् (D$_2$ °माविशन्). — ^{c}) Dn D$_{8.11.12}$ स दृष्ट्वा; D$_{1.2.5}$m तत्रैको; D$_7$ (m as in text) अपतन् (for अपश्यत्). B$_2$ D$_{1.2.4.5.10}$ मत्स्यराजानं (for मत्स्यराजं च). Dn$_2$ D$_{11.12}$ तु; D$_8$ वै (for च). — ^{d}) B D$_5$(m as in text).$_{6.10}$ सिंहासनगतं प्रभुं (B$_2$ विभुं). Cc cites अवस्कन्द्य, Cv प्रस्कन्द्य (as in text). — For 4^{cd}, S subst.:

554 विराटनगरं प्राप्य नरा राजानमब्रुवन् ।
[G$_2$ M$_{3-5}$ नरराजानमब्रुवन् (G$_2$ °ब्रवीत्).]

5 S transp. 5 and 6 (T$_2$ transp. 5 and 6^{ab} only). — ^{a}) Ś$_1$ D$_{10}$ वीरैः (for योधैः). — ^{cd}) B$_1$ Dn D$_{11.12}$ संवृतं; D$_{1-3}$ सभ्यैश्च; D$_5$(m as in text).$_6$ षड्भिश्च (for सद्भिश्च). K transp. मन्त्रिभिः and पाण्डवैः. T G$_2$ पंडितैः (for मन्त्रिभिः), and मंत्रिभिः (for पाण्डवैः). K नरर्षभ; B$_1$ Dn D$_{11.12}$ M$_5$ महात्मभिः; D$_8$ महाबलैः; T G$_2$ अपि संवृतं; G$_{1.3}$ M$_{1-4}$ अमितौजसैः (for नरर्षभैः). — After 5, S (except T$_2$) repeat 554* (v. l. G$_{1.3}$ राजानमिदम् for नरा राजानम्).

6 For sequence of S, cf. v. l. 5. — ^{a}) D$_{1.3}$ महाराज. S सभायां राजशार्दूलं. — ^{b}) T G पांडवैः सह (for राष्ट्रवर्धनम्). — ^{c}) B D$_6$ तेब्रुवन्नुप°; S दृष्ट्वा शीघ्रं तु गोपालाः. — ^{d}) B (except B$_1$) D$_6$ प्रणतास्तदा; S इदमब्रुवन्. — After 6, Dn$_2$ D$_{11.12}$ repeat 4^{cd} (with v. l. °राजानं सिंहासनगतं प्रभुं).

7 Before 7, T$_2$ G$_{2.3}$ M$_5$ ins. गोपालाः. — ^{b}) B$_2$ च बांधवान्; G$_1$ सपालकान्; M$_5$ विशां पते (for सबान्ध°). — ^{c}) S षष्टिं (G$_{1.3}$ षष्टिर्) गवां सहस्राणि. — ^{d}) Dn$_1$

तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ ८
राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यत्र भेजिरे ।
भानुमन्ति विचित्राणि सूपसेव्यानि भागशः ॥ ९
सवज्रायसगर्भं तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ १०
सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराश्वोऽभ्यहारयत् ॥ ११

शतसूर्यं शतावर्तं शतबिन्दु शताक्षिमत् ।
अभेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ॥ १२
उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।
सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ १३
दृढमायसगर्भं तु श्वेतं वर्म शताक्षिमत् ।
विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ॥ १४
शतशश्च तनुत्राणि यथास्वानि महारथाः ।
योत्स्यमानाभ्यनह्यन्त देवरूपाः प्रहारिणः ॥ १५ C. 4. 1016 B. 4. 31. 17 K. 4. 33. 24

नः; D4.6 मे (for ते). — e) K1 T G2 M1.4.5 ताः; G3 तत् (for तान्). Dn1 S महाराज (for मनुष्येन्द्र). Ś1 B1 Dn2 D11.12 तान्परीप्सस्व राजेंद्र. Cv cites परीप्सस्व. ❀Ca: आस्थामभ्युगमं परीप्सुः ।❀ — f) D2 (marg. sec. m.) आनेतुं; G1.2 मा नश्यत्; M मा नश्यन्; Ca.c.s मा नेशुः (as in text). M1 reads नेशुः and नश्युः also as pāṭhāntaras. — After 7, S ins.:

555* वैशंपायनः ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां गोपालानामरिंदमः ।

8 a) S स राजा (for तच्छ्रुत्वा). D8 S महतीं (for नृपतिः). — b) D5 m.7.9 तरसा; D8 विराटः; T G2 मात्स्यानां. S समवाह(M5 °चोद)यत्. — c) D1-3 °सहितां (for °कलिलां). Ca.v cite कलिलां. — d) D4 पदातिजनसंकुलां. — After 8, D8 ins.:

556* समादिश्य तदा राजा मत्स्यानां परवीरहा ।

9 b) B1.3-5 D5.6.8 T G2.3 अनु-; B2 Dn D4.11.12 M1.3.5 अथ; D1-3 वि-; G1 अति- (for अत्र). D7.9 °त्राणानि (for °त्राण्यत्र). Cs cites तनुत्रं; Cc तनुत्राणि (as in text). — c) S निवातानि (for विचि°). — d) B2.4 D10 नृपसेव्यानि; Dn D11.12 शूर°; D1.6 रूप°; D3.4 सुख°; D8 सुखग्राह्यानि; Cc.v सूप° (as in text). D8 भारत; Ca भागशः (as in text). — After 9, S (M2 om. line 2) ins.:

557* पृथक्काञ्चनसंनाहान्रथेष्वश्वानयोजयन् ।
उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणां वीराश्चापेष्वयोजयन् ।

[(L. 1) M1.2.4 (sup. lin. as in text) °श्वानचोदयन्. — (L. 2) T2 उत्क्षिप्य (for उत्कृष्य). G2 °ष्यमाणान्वीराश्च गुणांश्चापेष्व°.]

10 M2 om. 10. — a) Dn2 Cnp.sp संनाहायसगर्भं; S (M2 om.) दृढमायसगर्भं; Ca as in text. Cc.s cite वज्रायसं. — b) B2 Dn1 D10 T2 G2 तत्र (for तप्त-). M3 राजा कवचमाहरत्. — d) K2 महाबलः; B4 D4.5 G1.3 अभ्यधारयत्; D7 अस्य धार°; D9 ह्यधार°; Ca.c.s अभ्यहा° (as in text). Cr cites अभिहारः.

11 K1 (hapl.) om. 11. — a) B3.4 D2.5.6 सर्वपारशवं; D7 (m as in text) सर्ववर्मातिगं; Ca.c as in text. Cs cites पारसवं. D7 (m as in text) तारं (for वर्म). — b) D1-3.8 कल्याणं पा(D8 प)टलं; D7m सर्वसलोहमयं; D10 कल्याणं च नवं; Cs as in text (cf. Ca.c.r). — d) K2 B1.2.5 D (except D1-3.5.8) T G2 मदिराक्षः. B4 D4.5.7.9 G1.3 अभ्यधा°.

☞ The sequence of st. 11–14 in D1-3 is 11, 13, 12cd, 12ab, 14; in T G M1.4.5 11, 13, 14, 12; in M2 11, 13ab, 12 (om. 13c–14d); in M3 11, 13, 14cd, 12, 14ab.

12 For sequence in D1-3 S, cf. v. l. 11. — a) Dn1 D10 शतसूर्य-. Ca cites शतसूर्यं. — b) D4 शतदंष्ट्रं; D6 T1 G1.3 M4 शतबिंदुं; D7.9 सतारं च; D8 शतबिंबं; M5 शतचंद्रं (for शतबिंदु). Cs cites बिन्दुः. M5 च भानुमत् (for शताक्षिमत्). — c) S अवध्य° (for अभेद्य°). Ś1 Dn1 D1-4.7.9 मत्स्यस्य; D8.10 मत्स्यश्च; T G2 मात्स्यानां. — d) Ś1 D1-4.7 राज्ञः (for राजा). D7.10 आहरन्; G1.3 आवहत्. D8 कवचं च समाहरत्.

13 For sequence in D1-3 S, cf. v. l. 11. — a) D1-4 पद्मानां; Ca.s पद्मानि (as in text). — b) K Dn2 D3.4.7.8 शत-; D2 सुख-; M1.2 गतं; Cn.s शतं (as in text). — M2 om. 13c–14d. — c) S (except M3; M2 om.) मृष्टहाटकपर्यंतं. — d) D4.5.7.9 G1.3 °भ्यधारयत्.

14 For sequence in D1-3 S, cf. v. l. 11. — D4.8 om. (hapl.) 14; M2 also om. 14 (cf. v. l. 13). — a) Ś1 Dn D10-12 च (for तु). — b) Ś1 श्वेतवर्म. Cc cites श्वेतं. S (M2 om.) श्वेतं रुक्मपरिष्कृतं. — d) Cv संख्यः (for शङ्खः). D5.7.9 G1.3 °भ्यधारयत्.

15 a) S ततो नानातनु°. — b) Dn1 D10 यथास्वं ते;

C. 4. 1016
B. 4. 31. 17
K. 4. 33. 25

सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ।
पृथक्काञ्चनसंनाहान्रथेष्वश्वानयोजयन् ॥ १६
सूर्यचन्द्रप्रतीकाशो रथे दिव्ये हिरण्मयः ।
महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिश्रिये तदा ॥ १७
अथान्यान्विविधाकारान्ध्वजान्हेमविभूषितान् ।
यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ १८
अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ।
कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ।
युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ १९
एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ॥ २०
वीराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ।
नेमे जातु न युध्येरन्निति मे धीयते मतिः ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ।
शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान्राजन्समादिशत् ।

D6 यथार्हं ते; D8 स्वानि स्वानि; Ca यथास्वानि (as in text). S स्वानि स्वान्यत्र क्षत्रियाः (T G2 स्वानि नराधिपाः; G1 स्वान्यत्र पार्थिवाः). — D8 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) Ś1 B1. 3. 5 Dn1 D11m °माना अनह्यंत; Dn2 D11. 12 °नाभ्यवहरन्; D1–3 °ना व्यनह्यंत; D4 °नास्त्वनह्यंत; D5 नान्यनह्यंत; D6 °ना ह्यनह्यंत; D9 °नापिनह्यंत; D10 °नावनह्यंत; S युयुत्सवोभ्य(M1–3 °न्व)पद्यंत (G1. 3 °वर्तंत). Cnp cites अभ्यनह्यन्त (as in text). — ^{d}) Dn2 D11. 12 घोररूपाः; S देवकल्पाः.

16 D8 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K D2 सूपस्कारेषु; D1 अयस्का°; D4. 6 S (except T2) सोपस्क°; Ca. c. s सूप° (as in text). D7. 9 शुद्धेषु (for शुभ्रेषु). — ^{b}) D1–3 सहस्रं (for महत्सु). S म(M3 बृ)हत्सु समलंकृतान् (G1. 3 °कृताः). — ^{c}) D2. 8 पृथु-; D5m. 9 धृत-; D7 धृतं; G1. 3 M1. 2. 4 बृहत् (for पृथक्). D1–3. 5. 7. 9 °संनाहा. — ^{d}) G1 M1. 2. 5 अचोदयन्; G3 अयोधयन्.

17 ^{a}) Ś1 B D (except D10) S सूर्यचंद्र(T G2 चंद्रसूर्य)प्रतीकाशे (T1 G M1–4 °शं). — ^{b}) Ś1 B D (except D5) °ण्मये. S मणिहेमविभूषितं (M5 °तः). — ^{c}) D7. 9 महानुभावे; S महाप्रमाणं; Ca. r महानुभावः (as in text). S (except G3) मात्स्यस्य. — ^{d}) S (except T2 M5) ध्वजम्. B1 Dn2 D8. 11. 12 T2 M2. 3 उच्छ्रियते; T1 G1. 3 M1. 4 उच्छ्रयते; G2 उच्छ्रीयते; Cn. s उच्छिश्रिये (as in text). T G M1–4 रथे (for तदा). M5 ध्वजः सिंहः समुच्छ्रितः.

18 ^{a}) D4. 8 तथा (for अथ). S ध्वजान्बहुविधाकारान्. — ^{b}) B (except B4) D (except D6) ध्वजान्हेमपरिस्कृ(*or* ष्कृ)तान्; S सौ(G1 M4 वि-; M1–3 सु)वर्णान्हेममालिनः. — After 18^{ab}, M5 ins.:

558* वाजिनो विविधांश्चैव तप्तकाञ्चनभूषणान् ।

— ^{d}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) यथास्वं (for रथेषु). — After 18, S ins.:

559* रथेषु युज्यमानेषु कङ्को राजानमब्रवीत् ।
मयाप्यस्त्रं चतुर्मार्गमवाप्तमृषिसत्तमात् ।
दंशितो रथमास्थाय पदं निर्यास्यहं गवाम् ।
अयं च बलवाञ्छूरो वललो दृश्यतेऽनघ ।
गोसंख्यमश्वबन्धं च रथेषु समयोजय ।
नैते न जातु युध्येयुर्गवार्थमिति मे मतिः ।

[(L. 2) G1. 3 मयोपात्तं; M1 मया व्यक्तं (for मयाप्यस्त्रं). — (L. 3) M1 रथमास्थाय पदवीमनुयास्याम्यहं गवां. — (L. 4) G1. 3 M2. 3 शूद्रो (for शूरो). — (L. 5) T1 G2 अश्वसंख्यं; G3 अश्वपालं. T G संयोजय रथेषु वै (for the posterior half). — (L. 6) Cf. 21^{cd} and v. l. M3 इति मे धीयते मतिः (for the posterior half).]

19 Before 19, S ins. वैशं°. — ^{a}) S (except M1–3) मात्स्यो. — ^{b}) Ś1 B1 Dn2 D11m. 12 T2 जघन्यकं. — ^{c}) T G कंकश्च वललः सूतो (T2 G1 सूदो); M कंको वललगोपालौ. — After 19^{cd}, D8 T1 ins.:

560* तन्तिपालश्च गोसंख्यो य एतत्पुरुषर्षभाः ।

On the other hand, T2 G read 21^{ab} after 19^{cd}; while T1 reads it after 560*. — ^{e}) D10 transp. मे and बुद्धिः.

20 $20^{cd} = 24^{ab}$. — ^{c}) Ś1 B1. 2. 5 D11. 12 च (for वि-). — ^{d}) B2 transp. दृढानि and मृदूनि. M2 मृदूनि (for दृढानि). Dn2 D11. 12 सु- (for the first च). D4 बहूनि; D6 शुभानि; T G लघूनि; M2 गुरूणि (for मृदूनि). — D3 (hapl.) om. 20^{e}–24^{b}; Ś1 K (? hapl.) om. 20^{ef}. — ^{f}) D1. 2 अपि (for च).

21 D3 om. 21 (cf. v. l. 20). T1 reads 21^{ab} after 560*, T2 G after 19^{cd}. — ^{a}) T1 G2 शूराश्च वीरपुरुषाः; T2 शूराः सुरूपाः पु°; G1. 3 शूराः सुवीराः पु°; M3–5 वीरांगरागाः पु°. — ^{c}) D10 मन्ये (for नेमे). S (except T2 G1 M5) transp. जातु and न. Ś1 B3. 4 Dn2 D1. 2. 4. 8. 11. 12 G1 M1. 4. 5 युध्येयुर्; D10 मुह्यंति. D7. 9 त इमे जातु युध्येरन्.

सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २२
तान्प्रहृष्टास्ततः सूता राजभक्तिपुरस्कृताः ।
निर्दिष्टान्नरदेवेन रथाञ्शीघ्रमयोजयन् ॥ २३
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परंतपाः ॥ २४
तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
विराटमन्वयुः पश्चात्सहिताः कुरुपुंगवाः ।
चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ २५
भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
क्षरन्त इव जीमूताः सुदन्ताः षष्टिहायनाः ॥ २६
स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्हस्तिसादिभिः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ २७
विशारदानां वश्यानां हृष्टानां चानुयायिनाम् । C. 4. 1032 B. 4. 31. 33 K. 4. 33. 47

22 D3 om. 22 (cf. v. l. 20). — Before 22, S (except M3) ins. वैशं°. — ^{a}) D6 एवं (for एतत्). D5 वचनं (for नृपतेर्). S तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं. — G1 om. 22^{b}–23^{a}. — ^{b}) D5 राज्ञस्; S शीघ्रं (for वाक्यं). — ^{c}) D4. 7. 9 पांडवेभ्यो; D10 च पार्थे°; S (G1 om.) स पार्थे°. Ca cites पार्थेभ्यः. — ^{d}) Ś1 D8 राजा (for राजन्). T1 रथान्राजाज्ञयादिशत्. — ^{ef}) B D (except Dn1 D1. 2; D8 om.) transp. राज्ञे च and भीमाय. M1. 2 राज्ञेपि.

23 D3 om. 23 (cf. v. l. 20); G1 om. 23^{a} (cf. v. l. 22). — ^{a}) B (except B4) D5 ते (for तान्). Ś1 K B3–5 Dn2 D4. 8. 11. 12 प्रहृष्टान्; B2 D6 प्रदिष्टास्. Ś1 तदा (for ततः). B3 D1. 2 शूरा (for सूता). T G2 तान्दृष्ट्वा सहसा सूता; G3 M ते वीराः सिंहविक्रांता. — ^{b}) Ś1 K राजभक्तिपुरःसराः; B2 D6 °परायणाः; G3 M बलवंतो मनस्विनः. — G3 repeats 23^{ab} (with v. l. as in T G2). — ^{c}) Ś1 K B (except B4) Dn D10–12 T G निर्दिष्टा; D8 निसृष्टान्; M संदिष्टा. D4. 7. 9 निर्दिष्टा(D7 °ष्टां)स्तरसा राज्ञा. — ^{d}) G1. 3 शीघ्रान्.

24 D3 om. 24^{ab} (cf. v. l. 20). — $24^{ab}=20^{cd}$. — ^{b}) Ś1 B1. 3. 5 Dn1 D1. 2. 7. 9. 10 transp. दृढानि and मृदूनि. D6 गूढानि (for दृढानि). G3 लघूनि (for मृदूनि). K सम्मृदूनि दृढानि च; Dn2 D8. 11. 12 मृदूनि सुदृढानि च; T G2 नवानि च लघूनि च; G1 सारवंति दृढानि च; M नवानि रुचिराणि च. — Dn1 (hapl.) om. 24^{c}–25^{b}. — ^{c}) T G प्रददौ (for प्रादिशद्). D4. 5 G1. 3 तानि; M राजा (for यानि). — ^{d}) D2 T1 G2 °क्लिष्टकारिणां. — After 24^{cd}, T1 ins.:

561* तानि ते प्रतिगृह्याशु समनह्यन्त पाण्डवाः ।
वीराश्च सिंहविक्रान्ता बलवन्तो मनस्विनः ।

— ^{e}) B4 D10 आ(B4 अ)मुंचन् (for आमुच्य). M तानि ते प्रतिगृह्याशु (= prior half of line 1 of 561*). — ^{f}) M संनह्यंत (for दंशितास्ते). T G महारथाः (for परंतपाः). — After 24, N (except Dn1 D10) ins.:

562* रथान्हयैः सुसंपन्नानास्थाय च नरोत्तमाः ।
निर्युयुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघावमर्दिनः ।

[(L. 2) D1–5. 7–9 °संघातमर्दिनः (D3 °ताः; D7. 9 °र्दनाः).]

25 Dn1 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24); Ś1 transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — ^{a}) D7. 9 (both marg. as in text) चानु° (for छन्न°). — ^{b}) S सर्वशस्त्रविशारदाः. — After 25^{ab}, Dn2 D11. 12 S ins.:

563* रथान्हेमपरिच्छिन्नानास्थाय च महारथाः ।
[S °परिष्कारान्समास्था(M1–3 °दा)य महा°.]

S cont.:

564* पाण्डवा निर्ययुर्हृष्टा दंशिता राजसत्तमाः ।

— ^{c}) B1. 2. 5 Dn D10–12 पार्थाः; D4 सर्वे (for पश्चात्). — ^{d}) D4 समेताः (for सहिताः). Ś1 Dn2 D6. 11. 12 कुरुनंदनाः. — ^{f}) M5 सर्वे चेंद्रपराक्रमाः. — After 25, S ins.:

565* दीर्घाणां च दृढानां च धनुषां ते यथाबलम् ।
उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणां वीराश्चापेष्वयोजयन् ।
ततः सुवाससः सर्वे ते वीराश्चन्दनोक्षिताः ।
चोदिता नरदेवेन क्षिप्रमश्वानचोदयन् ।
ते हया हेमसंछन्ना बृहन्तः साधुवाहिनः ।
चोदिताः प्रत्यदृश्यन्त पक्षिणामिव पङ्क्तयः ।

[(L. 1) G1. 3 च (for ते). — (L. 3) G3 वीराश्चंदनरूषिताः (for the posterior half). — (L. 6) T G2 पत्रिणां (for पक्षि°).]

26 ^{a}) S भीमरूपाश्च मातंगाः. — ^{b}) M1m. 2–4 प्रभिन्नकटसंकुलाः. — S transp. 26^{cd} and 27^{ab}. — ^{c}) B4 वर्षंत (for क्षरन्त). Dn1 D7 क्षरंतश्चैव (D7 °त इव) नागेंद्राः (D7m वर्षंत इव पर्जन्याः). — ^{d}) Ś1 K2 D1–3. 5. 6 सुदांताः; D4 मदांधाः; D10 कुंजराः. D10 S षाष्टि°.

27 S transp. 26^{cd} and 27^{ab}. — ^{a}) B4 Dn2 D1. 3. 4. 6. 10–12 T2 Cr आरूढा. — ^{b}) B4 Dn1 शिक्षिता. K हस्तिपालकैः; D6 गजसादिभिः. S महामात्राधिरोहणैः (T G2 M1 °रोहिताः; M1m °रोहणैः). — ^{d}) Ś1 D1. 3 चरंत; T1 G M1–4 क्रमंत; M5 क्षरंत (for चलन्त). — After 27, the sequence in S is 30^{cd}, 30^{ab}, 29^{cd},

C. 4. 1033 B. 4. 31. 33 K. 4. 33. 48 अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ।
षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ २८
तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।
संप्रयातं महाराज निनीषन्तं गवां पदम् ॥ २९
तद्बलाग्र्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ।
दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १
ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २
भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।

---

28 and 29^{ab}.

28 For sequence of S cf. v. l. 27. — ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ Dn$_1$ D$_9$ मुख्यानां; B D$_{8.10}$ वंश्यानां; Dn$_2$ D$_{11.12}$ देश्यानां; D$_{1.8}$ वन्यानां; D$_2$ मत्स्यानां; D$_6$ हृष्टानां; T$_2$ अश्वानां; G$_3$ वीराणां; M$_1$ मर्त्यानां. — ^{b}) D$_{1-3}$ धृष्टानां; D$_6$ वश्यानां; D$_{10}$ पृष्टानां. Dn$_1$ चारुजीविनां; D$_8$ चानुगामिनां. S प्रकृ(M °हृ)ष्टानां तदा नृप. — After 28^{ab}, S ins.:

566* विंशतिस्तु सहस्राणि नराणामनुयायिनाम् ।
[T$_1$ G$_{1.3}$ द्वाविंशति (for विंशतिस्तु).]

— ^{e}) S विंशच्चा(M$_3$ °त्य)श्वसह°. — ^{f}) B$_2$ मत्स्यानामग्रतो ययुः; Dn$_2$ D$_{11.12}$ °नामपि निर्ययुः; D$_{4.5}$ पदाता लक्षसंमिताः; T G मा(G$_{1.3}$ म)त्स्यानां त्वरितं (G$_1$ °ता) ययुः; M म(M$_{1.2}$ मा)त्स्यं तमनुयायिरे (M$_1$ °नः, but marg. °रे); Crp (Sr.) पत्तिकोटी च भारत; Cr as in text. — After 28, D$_{1-3.7.8}$ ins.:

567* पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां च भारत ।

D$_7$ cont.: D$_{5.9}$ ins. after 28:

568* एतद्बलमपर्यन्तं मत्स्यानामभिनिर्ययौ ।

29 ^{b}) S (except M$_5$) °भेतीव भारत. — After 29^{ab}, S ins.:

569* वसन्ते बहुपुष्पाढ्यं काननं चित्रितं यथा ।
[M$_3$ लसंते (for वसन्ते). G$_1$ पत्रपुष्पाढ्यं.]

— For sequence in S, cf. v. l. 27. — K om. 29^{c}–30^{b}. — ^{c}) Ś$_1$ प्रयातं च; B$_4$ D$_{1.2}$ संप्रयांतं; D$_8$ तत्प्रयातं; S तं प्रयांतं; Cr तं प्रयातं. Ś$_1$ B D (except Dn$_2$ D$_{4.11.12}$) तदा राजन्; T$_2$ G$_{1.3}$ महाराजं. — ^{d}) Ś$_1$ B$_{1.2.4}$ Dn D$_{1-3.9-12}$ G निरीक्षंतं; D$_7$m निरीषंतं; D$_8$ अन्विष्यच्च; T$_2$ अन्विषंतं; M$_5$ जिहीषंतं; Crp (Dev.) निनीषत्तं; Crp (Cat.) निनीषं तं; Crp (Sr.) निनीषंस्तं; Ca.c निनीषंतं (as in text).

30 For sequence in S, cf. v. l. 27. — K om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{b}) D$_{7.9}$ प्रस्थितं समशोभत; S शक्रस्येव तदा बभौ. — After 30^{ab}, Ś$_1$ repeats 29^{cd} (with v. l. तदा राजन् for महाराज, and ईक्षमाणं for निनीषन्तं). — ^{c}) Ś$_1$ °समाकीर्णं; D$_{4.8}$ °ध्वजाकीर्णं; D$_6$ °ध्वजानीकं; D$_{10}$ हृष्टपुष्ट°. — ^{d}) B$_3$ रथनागाश्वसंकुलं; D$_9$ S रथाश्वगज(M$_1$ °जन)संकुलं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K गोग्रह; B Dn D$_{4-9}$ दक्षिणगोग्रह (D$_9$ °ग्रहणं); T$_1$ G$_3$ M$_4$ गोग्रहण. — *Adhy. name:* B Dn$_2$ D$_{1-4.8.11.12}$ M$_4$ सेनानिर्याणं (*or* °णः); D$_{5.10}$ विराटनिर्याणं; T$_2$ G$_2$ सुशर्माणं प्रति विराटनिर्गमनं; M$_{1-3}$ सुशर्मागोग्रहणे सेनानिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_4$ D$_{6.10}$ 30; D$_{3.5}$ 31: D$_7$ 29; S 32 (M$_{2-5}$ 31). — *S'loka no.:* D$_1$ 36; G$_3$ 51.

31

1 ^{a}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{2.8}$ T$_1$ G$_2$ निर्ययुर्. D$_4$ वीरा; M$_5$ तूर्णं (for शूरा). — M$_4$ om. 1^{c}–2^{b}. — ^{c}) T G मात्स्याः — After 1, M$_2$ ins.:

569* त्रिगर्ता अस्पृशन्मात्स्यान्पूर्वमेव महारथाः ।

2 M$_4$ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{a}) Dn$_2$ D$_{11.12}$ T G त्रिगर्ताश्चापि (T$_2$ °श्चैव) (for ते त्रिगर्ताश्च). T G$_{1.2}$ मात्स्याश्च. — ^{b}) K$_2$ °ब्धा युधि दुर्मदाः; S (M$_4$ om.) व्यूढानीकाः प्रहारिणः (= 1^{b}). — ^{c}) T G M$_3$ अभिवर्तंते; M$_{1.2}$ °वर्धंते; M$_{4.5}$ अभ्यवर्तंत. — ^{d}) D$_{7.9}$ गवां; Cv गोषु (as in text). K$_1$ Dn D$_{12}$ G$_2$ M$_{1.2}$ गृध्रा; D$_2$ T$_1$ G$_{1.3}$ गृध्ना; Ca.c.v गृद्धा (as in text).

3 ^{b}) B$_2$ Dn D$_{1-4.7.11.12}$ °नोदिताः; D$_8$ °पाणयः.

ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३
तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्ये विलम्बति ॥ ४
उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्रज्ञायत किंचन ।
पक्षिणश्चापतन्भूमौ सैन्येन रजसावृताः ॥ ५
इषुभिर्व्यतिसंयद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ।
खद्योतैरिव संयुक्तमन्तरिक्षं व्यराजत ॥ ६
रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषक्तानि धन्विनाम् ।
पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ७
रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ।
सादिभिः सादिनश्चैव गजैश्चापि महागजाः ॥ ८
असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ।
संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ९
निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः ।
न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥ १०
कॢप्तोत्तरोष्ठं सुनसं कॢप्तकेशमलंकृतम् । C. 4. 1047 B. 4. 32. 12 K. 4. 34. 13

— c) G1.3 रमणीयैः; G2 M4.5 ग्रामणेयैः.

4 a) B3 D5 तु (D5 स) समरः; Crp (Sr.) तु समयः; Ca.r समागमः (as in text). — b) A few MSS. तुमलो. Ś1 B4 S (except M3) रोम° (for लोम°). — After 4^{ab}, N ins.:

570* घ्नतां परस्परं घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ।

[D1.3.10 परस्परो. Ś1 तत्र; B1.5 Dn2 D4.11.12 घोरं; B3m.4 Dn1 D1.3.5 राजन्; D5m.7.9 रौद्रो. Dn2 D4.11.12 °वर्धनं.]

— d) Ś1 K विलंबिते; B1.3–5 Dn1 D4.5.7.9 Cn अवलंबति; B2 D6 अवलंबिनि; Dn2 D1.3.8.11.12 विलंबिनि. — After 4, N M5 (om. line 1) ins.:

571* पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ।
अन्योन्यमभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् ।

[(L. 1) Ś1 K °हयानीकबलौ°. — (L. 2) M5 शूराणां (for अन्योन्यम्) Dn D1–3.12 अभ्यपततां; M5 युध्यमानानां; Cv अभ्या° (as above). D5.6 M5 om. च.] Thereafter M5 reads 7^{ab}.

5 a) B4 G2 भूमौ; G1.3 भीमं (for भौमं). — b) K1 B D (except D2.3.7.8) T M1.2 प्राज्ञायत.

6 a) D4.7–9 इषूणां (for इषुभिर्). B1–3 Dn1 D5.6.10.11m T2 Cc.r व्यतिसर्पद्भिः; B4.5 संपतद्भिश्च; Dn2 D11.12 चापतद्भिश्च; D2 खे संपतद्भिः; D4 अभिसंपातैः; D7–9 अभि(D8 °ति)संपाते; T1 G2 व्यतिषंगद्भिः; Ca व्यतिसंयद्भिः (as in text). Crp (Dev.) cites संयद्भिः. — c) T1 G2.3 M4.5 संपृक्तम्; T2 M1–3 संवृत्तम्; G1 संवीतम् (for संयुक्तम्). — d) D7 (marg. *sec. m.* as in text).9 विराजते; G1.3 अराजत. — After 6, D4.8 ins.:

572* रुक्मपुङ्खैः सुतीक्ष्णाग्रैर्वज्राग्निसदृशप्रभैः ।

7 M5 reads 7^{ab} after 571* (cf. v. l. 4). — b) K B1.2.5 D (except D1–3; D7 before corr.) M5 व्यतिषिक्तानि; Cv व्यभिष°; Ca.c.s व्यतिष° (as in text). T G M1–4 विचेरु(M1.4 °रेजु; M2.3 °रेचु)र्विद्युतो यथा. — c) D1.3 यततां; S नदतां (T G2 °र्दतां); Ca.c.v पततां (as in text). — d) D6 T M सव्यं दक्षिण°.

8 a) Ś1 transp. रथाः and रथैः. — b) Ś1 B4 Dn1 D1–4.7.8.10 पदातै(D4 °ता)श्च; T G पत्तयश्च; M पत्तिभिश्च. D4 T1 G पदातिभिः. — c) Dn1 D1.3.4.10 transp. सादिभिः and सादिनः. B1.3.4 Dn2 D4.11.12 T2 चापि; T1 G M जग्मुर् (for चैव). — d) Ś1 B2 D5 एव (for अपि). — After 8, T1 ins.:

573* रथिनः सादिनश्चात्र संप्रहारमकुर्वत ।

9 a) K1 D2 T2 पट्टिसैः; B5 मुषलैः; D4 पट्टिभिः; T1 G M5 पट्टसैः; M4 पट्टशैः. B1.5 D3 प्राशैः; D5m.7.9 शूलैः; D10 पाशैः; T G2 M1 चैव; G1.3 M2–4 चापि. — b) B5 पट्टिशैस् (for शक्तिभिस्). D5 (m as in text) मुशलैर् (for तोमरैर्). M5 इषुभिस्तोमरांकुशैः. — c) S योधा (M1–4 यौधा; M5 शूरा) (for राजन्). — After 9, D4 ins. (cf. line 2 of 577*):

574* अन्तरिक्षे गतिर्येषां ददृशुश्चापि वध्यताम् ।

10 a) T2 G2 निर्जघ्नुः (for निघ्नन्तः). — b) T1 G M4.5 हृष्टाः; T2 दृष्ट्वा (for शूराः). G1.3 परिघपाणयः. — D3 om. 10^{c}–14^{d} with 577*. — c) B2.3 Dn2 S अतिसंरब्धाः; D1 °रब्धान्; D8.10 अभिसंक्रुद्धाः. — d) Dn2 D8.9 S (except M3.5) शूराः; D4 कर्तुं. D4 कांश्चित् (for कर्तुं). T G2 पराभवं; G1.3 M2 पराङ्मुखं. — After 10, D4 reads 15^{abcd}, 580*, 15^{ef}, 16–19; then follows passage No. 30 of App. I; and finally 11, 12 etc.

11 D3 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) B1.5 Dn2 D10–12 कृत्तोत्त°; B2.4 Dn1 D5 दष्टोत्त°; D4 कृष्टोत्त°; D7 (before corr.) क्लिप्तोत्तरीयं; D9 कॢप्तोत्तरीयं; S रक्ताधरोष्ठं; Cc दंतोत्तरोष्ठं (sic); Ca (cf. Cv) कॢप्तोत्तरोष्ठं (as in text). — b) B1.2.5 Dn D10–12 कृत्तकेशम्; D4 क्लिष्टकेशम्; Cc.r.v कॢप्तकेशम् (as in text). S (except M2.3)

C. 4. 1048
B. 4. 32. 13
K. 4. 34. 13

अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् ॥ ११
अदृश्यंस्तत्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ।
शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ १२
नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
आकीर्णा वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ १३
उपशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ।
कश्मलं प्राविशद्घोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ १४
शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ।
प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ।
आर्च्छेतां बहुसंरब्धौ केशाकेशि नखानखि ॥ १५
लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ।
जग्मतुः सूर्यदत्तश्च मदिराश्वश्च पृष्ठतः ॥ १६

क्रूप्तश्मश्रुस्वलंकृतं. — cd) Dn1 om. 11cd. Ś1 K D7.9 transp. शिरश्छिन्नं and रजोध्वस्तं. D4 रथोपस्थे; G2 रजोव्यस्तं (for रजोध्वस्तं). Dn2 D11.12 सुकुंडलं. G1.3 रजोभिर्ध्वं(G3 °विध्व)स्तकुंडलं; M1.4 अनेकं हेमकुंडलं.

12 D3 om. 12 (cf. v. l. 10). — a) B D5–7.9 अदृश्यंत च; D1.8.10 °श्यंतात्र; D4 °श्यन्नथ; S दृश्यंते तत्र (T2 सर्व-). — b) G1.3 M (except M3) वीरैश्च (for शरैश्च). Dn2 D11.12 सर्वशः; D4.8 अनेकशः (for भागशः). — c) Ś1 Dn1 शालस्कंद°; K सालस्कंद°; S सालस्कंध°.

13 D3 om. 13 (cf. v. l. 10). — a) D1.2 तु (for च). Ś1 K नामभोगप्रती(Ś1 °निरा)काशैः; Cs as in text. — c) N (except K1; D3 om.) आस्तीर्णा. K2 Dn1 D7.9 भाति (for तत्र). — After 13, N (D3 om.) ins.:

575* रथिनां रथिभिश्चात्र संप्रहारोऽभ्यवर्तत ।
सादिभिः सादिनां चात्र पादातानां पदातिभिः ।

[(L. 2) D4 रथिभिः (for सादिभिः). D6.10 transp. सादिभिः and सादिनां. B Dn1 D1.2.5.7 चापि; Dn2 D6.8.9.11.12 चैव; D4 तत्र (for चात्र). Ś1 B Dn D1.2.7–9.11.12 पदातीनां; K2 D4.10 पदातानां. D4 तथा हयैः (for पदातिभिः).]

On the other hand, S ins. after 13:

576* यथा वा वाससी श्लक्ष्णे महारजतरञ्जिते ।
बिभ्रती युवती श्यामा भाति तद्वद्वसुंधरा ।

[(L. 1) G2 M2.3 महाराजत°. — (L. 2) G3 विभूषितवती श्यामा. G1 transp. भाति and तद्वद्.]

14 D3 om. 14 (cf. v. l. 10). — a) Ś1 B1–3.5 D2.5.6.8–12 T2 G1 M4.5 उपाशाम्यद्; B4 उपशांतं. K2 B4 G2 भूमौ (for भौमं). — b) D4 Cv प्रवर्तता; S प्रवर्षता; Ca.vp प्रसर्पता (as in text). — c) G2 कर्दमं (for कश्मलं). B4 Dn1 D5.6.10 चाविशद्; D1.2.9 चाभवद् (for प्रावि°). Cn.s cite आविशत्. D4.8 तेषां तु युध्यतामेवं. — After 14, N (D3 om.; for D4 see below) ins.:

577* उपाक्रोशंस्तदान्योन्यं शरैर्गाढं प्रवेजिताः ।
अन्तरिक्षे गतिर्येषां दर्शनं चाप्यरुध्यत ।,

thereafter *repeating* 10 (with v. l. similar to those as at 10).

[(L. 1) Ś1 K Dn1 उपाविशन्ग(K1 °द्रु)रुत्मानः (Dn1 °त्मंतः; cf. Cc.n.r.s); D1.2.4m.7 (m as above).8 उपादृश्यंत उन्मत्ताः; D9 °शंस्तदोन्मत्ताः. Ca.n.s cite उपाविशन्, Cc उपाक्रोशन् (as above). Dn2 D11 (m as above).12 प्रयोजिताः; D7.9.10 प्रचोदिताः; Cc.n.s.v as above. — (L. 2) Ś1 K1 चाप्यबध्यत; K2 °विध्यत; Dn2 D10–12 चाभ्य(D10 °प्य)वर्तत; D1 °पद्यत; D2 चापि युध्यतां; D8 नावदृश्यते (for चाप्यरुध्यत). Cc.rp cite अवर्तत, Cr.cp अरुध्यत (as above).]

D4, which om. 577*, ins. after 14 (cf. 19cd):

578* उपानिघ्नंत सुभृशं गोषु गोवृषभा इव ।,

followed by 582* (cf. v. l. 19); then follow 20, 21 etc. — On the other hand, S ins. after 14:

579* युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
व्यूहं कृत्वा विराटस्य अन्वयुध्यत पाण्डवः ।
आत्मानं श्येनवत्कृत्वा तुण्डमासीद्युधिष्ठिरः ।
पक्षौ यमौ च भवतः पुच्छमासीद्वृकोदरः ।
सहस्रं न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः सुसंक्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
द्विसाहस्रं रथान्वीरः परलोकं प्रवेशयत् ।
नकुलस्त्रिशतं जघ्ने सहदेवश्चतुःशतम् ।

15 For sequence of D4, cf. v. l. 10. B2 om. 15; K2 M3 om. 15ab. — a) Ś1 शतानीकबलं (for °कः शतं). T G2 जघ्ने (for हत्वा). — b) Dn2 D11.12 T2 मदिराक्षः; T1 G M (M3 om.) मदिराश्वः (for विशा°). Ś1 चतुश्चतौ (for चतुःशतम्). — d) D5m S (except M1.5) °बलौ (G1 °बलः) (for °रथौ). — After 15cd, N G3 ins.:

580* तौ प्रविश्य महासेनां बलवन्तौ यशस्विनौ ।

[B5 Dn1 D11m प्रविष्टौ (for प्रविश्य). D4 प्रविश्य तु महा°; D7.9 अप्रतर्क्यबलौ वीरौ; G3 प्रविष्टौ महतीं सेनां. G3 त्रिगर्तानां (for बलवन्तौ). Ś1 G3 महाबलौ; K D4.6 तरस्विनौ; B1.3.5 Dn1 D5m.7.9.11.12 मन° (for यश°).] — c) D9 T G M1.2.4.5 आर्छेतां; M3 आच्छिद्य; Crp

विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चशतान्रथान् ।
हयानां च शतान्यत्र हत्वा पञ्च महारथान् ॥ १७
चरन्स विविधान्मार्गान्रथेषु रथयूथपः ।
त्रिगर्तानां सुशर्माणमाच्छेद्रुक्मरथं रणे ॥ १८
तौ व्यावहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ १९
ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतियाय समन्ततः ।
शरान्व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव ॥ २०
अन्योन्यं चातिसंरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ।
कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ २१ C. 4. 1063. B. 4. 32. 27 K. 4. 34. 30

(Dev.) अच्छैत्तां; Ca.c.r.v आच्छैतां (as in text). Ś1 B1.5 Dn D3.7.11.12 बाहुसंरब्धौ; K D8 बहुसंरंभ (K2 °भे); B3.4 D6 प्रतिसंरब्धौ; D4 तत्र संरब्धौ; D10 Cc बाहुसंरंभात्; M1 भृशसंरब्धौ. — f) B1.5 Dn D7–9.11.12 T2 G2 M4.5 रथारथि; T1 G1.3 M1.2 रथारथी; Ca.s.np नखानखि (as in text). D4.5 m बाणैः प्राणापहारिभिः.

16 For sequence of D4, cf. v. l. 10. — a) D1.3 क्षिपयित्वा; D4 एवं शूरौ (for लक्ष°). — b) Ś1 K रथध्वजं (Ś1 °जैः); B2.4.5 D5.10 °व्रजान्; D6 S महाचमूं. — D1 lacuna for 16cd. G1 (hapl.) om. 16cd and 581*. — c) B1.4 Dn D3.10–12 अग्रतः; D2 G3 जघ्नतुः. — d) B1.2 Dn D2 m.4–8.10–12 मदिराक्षश्च; D2 G3 M1–4 विमलाश्वश्च (M3 °क्षश्च); D3 विशालाक्षश्च. — After 16, S (G1 om.) ins.:

581* शङ्खो विराटपुत्रस्तु महेष्वासो महाबलः ।
विनिघ्नन्समरे शत्रून्प्रविवेश महाचमूम् ।

17 For sequence of D4, cf. v. l. 10. — b) Dn2 D6.11.12 T G M5 °शतं (for °शतान्). — c) S कुंजराणां (for हयानां च). B Dn2 D11 M5 शतं तत्र; Dn1 D2.4.5 m.10 शतान्यष्टौ (D10 °ष्ट); T G M1–4 शतं चैव. — d) Ś1 B2 D1.5.6.8.9 महारथः; K2 महागजान्; D3.7 °रथाः. D4.5 m गजानां च महाबलः (D5 °रथः); S सहस्रं वाजिनां (M3 °नः) तथा. — After 17, B2 (which om. 18–19) ins. 582* (cf. v. l. 19).

18 For sequence of D4, cf. v. l. 10. B2 om. 18a–19d. — a) T1 विचरन् (for चरन्स). D1.3 सुविविधान्; D3 बहुविधान्. — b) B1.3 Dn1 D6.10 S रथेन (for रथेषु). Dn1 D5 (m as in text) रथसत्तमः. Dn2 D11.12 रणे युद्धविशारदः; D4 असियुद्धविशारदः. — c) D4 °र्तानां च मुख्योसौ. — d) D3 रुक्मरथो. D4 मत्स्यानां च परंतप.

19 For sequence of D4, cf. v. l. 10. B2 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) Ś1 B1.3.5 D2.4.5.7–9 Ca व्यवाहरतां; B4 D6.10 तु व्यचरतां; Dn1 व्यवहरतां; Dn2 D11.12 तु व्यगाहतां; D1 व्यवहरेतां; S तु प्रहरतां. D4 युद्धे; T2 M5 श्रेष्ठौ (for तत्र). — b) S (except T2) महेष्वासौ. D4.6 T1 M5 महारथौ. D6 m Cc मत्स्यराजसुशर्मणौ. — c) S अभिनिघ्नंतौ (M3 °वर्तंते) (for अभिग°). — d) B1.5 Dn D1.11.12 गोष्ठेषु वृष°; D4 हंतुकामौ परस्परं; G2 गोषु गो°; M5 गोष्ठेष्विव महर्षभौ. — N ins. after 19 (B2, which om. 18–19, after 17: D4, after 578*):

582* ततो राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
मत्स्यं समीयाद्यत्ताश्वं द्वैरथेन नरर्षभः ।

[(L. 2) D3 समीपे; D7 समेयात्. Ś1 यत्ताश्वो; B Dn D5.6.9.11.12 राजानं; D1 दांतात्मा; D2 यत्रास्य; D3 गत्वा च; D4 यंताश्च; D7 श्वेताश्वं; D10 यत्ताश्वो. MSS. नरर्षभं, °र्षभ also. B2–4 Dn2 D5.11 (m as above).12 द्वैरथं (Dn2 D5.11.12 °थे) युद्धमाह्वयत्; D4 द्वैरथे भरतर्षभ; D10 द्वैरथं प्रसमाह्वयन्.]

On the other hand, D4 ins. after 19 a passage of 11 lines given in App. I (No. 30), which is followed by 11–14, 578* (cf. v. l. 14), 582*, 20, 21 etc. — D5 ins. after 582*:

583* त्रिगर्तानां च मुख्योऽसौ मत्स्यानां च महाबलः ।
अभीयतुरथान्योन्यं द्वैरथेन नरर्षभ ।

Finally, S ins. after 19:

584* राजसिंहौ सुसंरब्धौ विरेजतुरमर्षणौ ।,

followed by an anticipation of 21cd (with v. l. °परश्वधैः for °गदाभृतौ).

20 b) Ś1 Dn2 D1.2.6.8.11.12 S Cr.v व्यतीयातां; K2 B1 व्यतीयाय; B (except B1) Dn1 D11 m व्यतीयतुर्; D3.10 योधयित्वा; D4 विचरंतौ; D5 व्यतीय च; D7.9 व्यतीत्य च; only K1 Ca.rp (Dev.) व्यतियाय (as in text). B2.4.5 Dn1 D11 m अमर्षणौ; D4 अभीतवत् (for समन्ततः). — c) D1–3.7.8.9 (m as in text) विसृजतां; D6 असृजतां; S (except T1) स(M3.5 वि)सृजतुः; Cv व्यसृजतां (as in text). D6 तत्र (for शीघ्रं). D4 प्रावृट्काले घनौ शीघ्रं. — d) S यथा (for तोय-). Ś1 D5.9 घना इव; D3 घनानिव; D8 घनानि च. D4 शरवर्षैर्ववर्षतुः.

21 a) Ś1 D5.7.9 चाभिसं°; B1.3.5 Dn D3.10–12 चापि सं°; B2 D1–4.6 T G1.3 अभिसं°; G2 M5 इव सं°; M1–4 अभिसंक्रुद्धौ. — b) S दंताभ्यामिव कुंजरौ. — M1

C. 4. 1063
B. 4. 32. 28
K. 4. 34. 31

ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ।
पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् ॥ २२
तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
पञ्चाशता शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २३
ततः सैन्यं समावृत्य मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
नाभ्यजानंस्तदान्योन्यं प्रदोषे रजसावृते ॥ २४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।

तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
व्यतिष्ठन्वै मुहूर्तं तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १
ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः ।
कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्क्षत्रियान्युधि ॥ २
ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ।

---

om. 21^{cd}. — ^{d}) S (M1 om.) दा(M5 वा)रयामासतू रणे; Crp (Cat.) ततक्षतुररिंदमौ, Cr as in text. Cc cites ततक्षतुः.

22 ^{a}) T G M4 मात्स्यो राजा; M2.3.5 मत्स्यराजः. — ^{b}) T G निशितैः (for दशभिः). — ^{c}) D1.3 चैव; S (except T1 M5) बाणैः (for चास्य). B4 पंचभिश्चाथ विव्याध. — ^{d}) B4 चतुर्भिः (for विव्याध). D6 °ध च तुरंगमान्. — After 22, S (except M3) ins.:

585* द्वाभ्यां सूतं तु विव्याध केतुं च त्रिभिराशुगैः ।
[G1.3 transp. सूतं तु and विव्याध.]

23 ^{a}) D6 G1.3 M5 म(G1 मा)त्स्यराजं च; T1 G2 M1–3 °राजं तु; T2 मात्स्य°. D4 ततस्त्रिगर्तराजोपि. — ^{b}) K °दुर्मदं. — ^{c}) K2 पंचाशतं; B1.2.5 Dn D11.12 G1.3 °शद्भिः. T G2 पंचभिर्निशितै°; M (except M1) पंचाशन्निशितै°.

24 D6 om. 24 with 1^{ab} of the foll. adhy. — ^{a}) D4 सैन्याः; Cc सैन्यं (as in text). B1.2 Dn D11.12 महाराज; B3–5 D1.2.5(m as in text).7.8 समाहत्य; D9.10 समाहृत्य. S तयोर्बलानि (M1 °र्बाणानि) राजेंद्र. — ^{b}) D7.10 °सुशर्मणौ; S समस्तानि महारणे (G1.3 °मृधे). Ccp cites सुशर्मणोः. — ^{c}) Ś1 न जानतां; Ś1m Dn1 D9 नाभ्यजानत्; K2 नाभिजानन्; B1–3.5 D5.11.12 नाजानीतां; B4 Dn2 Cc न जानीतां; D7m नाजानतां; T G नाजानंत; M3 न जानंति; Ccp नाभ्यजानात्. K ततो; M4 तु च (for तदा). M1.2 नाजानंस्तानि चान्योन्यं. — ^{d}) B2 Dn D5(m as in text).11.12 सैन्येन; B4 सैन्येथ; D5 सैन्ये च; D7m सैन्ये तु (for प्रदोषे). Ś1 K D7m तमसा (for रजसा). B1.3 Dn D11.12 आवृतं; D3 आवृतः; D8 आवृताः; D10 आवृतौ. ❀Cn: ततः सैन्यमिति श्लोकः प्राचीनपुस्तकेष्वन्यथा पठ्यते ।

ततः सेनाः समाहत्य मत्स्यराजसुशर्मणौ ।
न जानीतां तदान्योन्यं सैन्येन रजसावृतौ ॥ इति । ❀

Colophon om. in D6.7; D9 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś1 गोग्रह; K गोगृह; B Dn D4.5.8.9m.10–12 दक्षिणगोग्रह; M5 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1.3 D2 सुशर्मयुद्धं; B2 विराटसुशर्मयुद्धं; D1.3 सुशर्मायुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D10 31; D3.5.9m M2–5 32; T G M1 33. — *S'loka no.:* D1 30; G3 32.

32

1 D6 om. 1^{ab} (cf. v. l. 4. 31. 24). — ^{ab}) Ś1 transp. तमसा and रजसा. B4 Dn1 D4 विप्लुते (for अभिप्लुते). G1.3 M समावृते (for एव भारत). — ^{c}) Ś1 D4.8.10 Cv व्यतिष्ठंत; K2 B4 Dn1 अतिष्ठन्वै. D4.6.7.9 S ते (for तु). — ^{d}) = 4. 31. 1^{b}. G1.3 महारथाः (for प्रहा°).

2 ^{b}) D1–3 उपातिष्ठत (for उद°). D4 उदतिष्ठत्स चंद्रमाः; T G °ष्ठन्निशाकरः; M °ष्ठच्छुभांशुमान्. — ^{c}) D4 प्रकाशयंस्तदा लोकं. — ^{d}) Dn2 D9 दर्शयन् (for नन्दयन्). S रणे (for युधि).

3 ^{a}) D1 प्रकाशमासाद्य ततः. — ^{b}) Dn2 अवर्तयन् (for अवर्तत). — B2 om. 3^{c}–6^{b}. — ^{c}) B4 घोररूपस्. D4 T G2 तदा; D10 तमस्; G1.3 तथा (for ततस्). B3.4 D1.4.6 तस्मिन्; Dn2 D11.12 M1.5 तत्र; D3 तेन्यं; T G तेषां (for ते स्म). — ^{d}) Ś1 B (B2 om.) Dn1 D1.5.7–10 नावैक्षंत; Dn2 D11.12 चैक्षंत च; D3 न्यवेक्षंत; D4.6 न वैक्षंत; T2 G2.3 अवेक्ष्य तु; G1 M5 अवेक्षंत; M1.3.4

घोररूपं ततस्ते स नावेक्षन्त परस्परम् ॥ ३
ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा यवीयसा ।
अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४
ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ।
गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां हयान् ॥ ५
तथैव तेषां तु बलानि तानि
क्रुद्धान्यथान्योन्यमभिद्रवन्ति ।
गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च
प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६
बलं तु मत्स्यस्य बलेन राजा
सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ।
प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं
विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७
तौ निहत्य पृथग्धुर्यावुभौ च पार्ष्णिसारथी ।
विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८
तमुन्मथ्य सुशर्मा तु रुदतीं वधुकामिव ।
स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९
तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे । C. 4. 1076 B 4. 33. 10 K. 4. 35. 13

अवेक्षंत; M2 अवेक्षंते.

4 B2 om. 4 (cf. v. l. 3). G1.3 read 4–5 after line 1 of 587* (cf. v. l. 8). — ^{b}) D10 transp. सह and भ्रात्रा. B4 सुधर्मणा; D1–3.5.8.10 T2 G2.3 M2–5 सुवर्मणा; D6 T1 G1 M1 सुशर्मणा (for यवीयसा). — ^{c}) D4 अभ्यर्दयन्. — ^{d}) M शरव्रातेन. G1 M4.5 सर्वतः; G3 संवृतः.

5 B2 om. 5 (cf. v. l. 3). For sequence of G1.3, cf. v. l. 4. — ^{d}) K समभ्याद्र°; G2.3 समभिद्र°. Dn1 D8.10 रथात्; Dn2 D7m.11.12 रथान्; D3.5 रणे; T1 भयात्; G1.3 जवात् (for हयान्). — After 5, G1.3 ins. line 2 of 587* (cf. v. l. 8).

6 B2 om. 6^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) D7.9 तुमलानि; G2 M तुमुलानि (for तु बलानि). — ^{b}) D7.9 बलानि; T2 युद्धानि (for क्रुद्धानि). T2 G M1.5 च (for अथ). — ^{c}) D1–3 खड्गगदाभिश्च; G1.3 M2.3 गदासिपट्टैश्च; M1.4.5 गदासिशूलैश्च. Some MSS. परस्वधैश्च. — ^{d}) Ś1 तीक्ष्णाग्रसुतीक्ष्णधारैः; D11m.12 Cnp तीक्ष्णायसपीत°; T G1.2 तीक्ष्णाग्रसुरूप°; G3 M तीक्ष्णाग्रसुधौ(M3 °धू)त°. Cs analyses तीक्ष्णानि अग्राणि सुतरां पीता धाराश्च येषाम्.

7 ^{a}) S (except G1 M3) मात्स्यस्य. D5.7 राज्ञः (for राजा). — ^{c}) S निपीड्य (for प्रसह्य). T G2 मात्स्यं; G1 M मत्स्यान्; G3 मात्स्यान्. Ś1 K प्रमाद्य (Ś1 °थ्य) जित्वा त्व(K1 च)विषह्यमत्स्यं; D2.7.9 °थ्य जित्वा प्रसभं च मत्स्यं; D4.8 विजित्य (D8 प्रमथ्य) वेगेन विगृह्य मत्स्यं; D6 °थ्य जित्वा तरसा प्रसह्य; D10 प्रसह्य जित्वा बलवच्च मत्स्यं. — ^{d}) M1 आससाद (for अभ्यधावत्). — After 7, S ins.:

587* मत्ताविव वृषावेतौ गजाविव मदोद्धतौ ।
सिंहाविव गजग्राहौ शक्रवृत्राविवोत्थितौ ।
उभौ तुल्यबलोत्साहावुभौ तुल्यपराक्रमौ ।
उभौ तुल्यास्त्रविक्षेपावुभौ युद्धविशारदौ ।

[(L. 1) T1 G1 M3.4 transp. वृषौ and गजौ. M1.2.5 महानागौ (for वृषावेतौ), and वृषौ (for गजौ). G1.3 मदोत्कटौ. — (L. 2) T1 G1.3 °त्राविवोद्धू(G1 °द्य)तौ; M1–3.5 °त्राविवोर्जितौ. — (L. 4) M4.5 °विदुषौ (for °विक्षेपौ).]

After 7, D5 *repeats* 4. 31. 22–23.

8 ^{a}) D2.3.5.7.8.10 T1 G2 M1.2 धुर्यान्; D4 क्रुद्धौ; D6 वीर्यौ; G1 सूतौ; Cc.v धुर्यौ (as in text). — ^{b}) B1.3 Dn D3–12 T G2.3 तौ; D4 वै (for च). D5.7 तथोभौ; G1 तावुभौ (for उभौ च). T G2 हतसारथी; G1 M1.2.4.5 प्राष्टि°; G3 प्रष्ट°; M3 प्राष्ट°; Cc as in text. Cv cites पार्ष्णी. — After 8^{ab}, S ins. (for G1.3 see below):

587* आस्तां तुल्यधनुर्ग्राहौ विष्णुकंसाविवोद्धतौ ।
सुशर्मा परवीरघ्नो बलवान्वीर्यवान्गदी ।

[(L. 1) G2 °तनुत्राणौ (for °धनुर्ग्राहौ). G कृष्ण° (for विष्णु°). — After line 1, G1.3 read st. 4–5.]

— ^{c}) D4 S (except G2) विराटं (for विरथं). — ^{d}) S अथाग्रहीत् (M5 अगृह्णत).

9 D4 reads 9^{ab} twice (with v. l.). — ^{a}) K उन्माथ्य; B3(m as in text) प्रगृह्य. B1.3 Dn1 D1.6 अथ; D8 च (for तु). Ca reads 9^{a} exactly as in text. — ^{b}) B1.4.5 Dn1 D4(second time).5.10 युवतीं; B2 वधुकां; D6 वधूकां; D7m बंधुकीं (for रुदतीं). Ś1 युवतीम्; K1 वंधुकाम्; K2 बंधुकीम्; D2 वंधुकीम्; D3 वधुकीम्; D8 बुधकीम्. B1 वधूकामुकः; B2.4.5 Dn D4–6.10–12 इव कामुकः (for वधुकामिव). D4 (first time) अतीव त्वरितो भृशं; S विराटं भीमविक्रमं (T °मः). B3m Cr.ap युवतीमिव कामुकः; Ca.rp (Dev.) as in text. Cf. Cv रुदतीं बालवधूमिव. — ^{c}) B2 D4.5(m as in text) समारुह्य.

10 ^{a}) D4 समरे; S नृपतौ (for विरथे). — ^{b}) B3.4

C. 4. 1076 B. 4. 33. 10 K. 4. 35. 14 प्राद्रवन्त भयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैरर्दिता भृशम् ॥ १०

तेषु संत्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ११

मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुशर्मणा ।
तं मोक्षय महाबाहो न गच्छेद्द्विषतां वशम् ॥ १२

उषिताः स्मः सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः ।
भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३

भीमसेन उवाच ।

अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ।
पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४

स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह ।
एकान्तमाश्रितो राजन्पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५

सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः ।
एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७

मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ।

$D_{8.10}$ बलवत्तरैः. — After 10^{ab}, S ins.:

588* बलं सर्वं विभग्नं तन्निरुत्साहं निराशकम् ।

[T_2 G_1 निराश्रयं; G_3 निराजकं; M_3 निराशिकं.]

— ^{c}) T $G_{2.3}$ मात्स्यास्. — ^{d}) S रणे (for भृशम्). — After 10, S ins.:

589* विदिक्षु दिक्षु सर्वासु पलायन्ति च यान्ति च ।

11 ^{a}) K_1 $B_{1.4.5}$ Dn_1 $D_{4-6.8.11.12}$ संत्रस्य°; T G M_5 विद्राव्यमाणेषु; M_{1-4} वित्रास्य°. — ^{c}) $B_{2.3}$ Dn_1 $D_{5.6}$ प्रत्य° (for अभ्य°). $Ś_1$ B_3 D_6 महाबाहुः. S अभ्यभाषत धर्मात्मा. — ^{d}) D_4 अनंतरं; T_2 अमर्षणं (for अरिं°).

12 D_1 om. 12^{ab}. Before 12, S (except T_2 $M_{3.4}$) ins. युधिष्ठिरः. — ^{ab}) T G M_5 transp. परामृष्टः and त्रिगर्तेन. $Ś_1$ K $D_{2.5.8.10}$ त्रैगर्तेन. — For 12^{cd}, M_5 subst. line 2 of 590* (cf. v. l. 13). — ^{c}) K_2 $B_{1.3.5}$ Dn_1 $D_{2.11.12}$ मोचय (for मोक्षय). M_{1-4} तमेहि (M_1 तमाशु) परिमोक्ष्यामः. — ^{d}) T G मा गमद्; $M_{1.2}$ मा गमेद् (for न गच्छेद्). Dn_2 $D_{8.11.12}$ विद्विषां (for द्विषतां). D_2m न चिरं कर्तुमर्हसि; M_4 मा गमिष्यद्विशां वशं (sic).

13 ^{a}) $Ś_1$ B (except B_4) $D_{11.12}$ T G_2 $M_{4.5}$ स्म; D_{10} G_3 $M_{1.2}$ च (for स्मः). D_8 वयं; D_{10} सुखैः (for सुखं). — ^{b}) B_4 प्रपूजिताः; D_8 सुपूरिताः; G_1 च पूजिताः. G_3 कामैश्च प्रतिपू°. — S ins. after 13^{ab} (M_5 om. line 1 and subst. line 2 for 12^{cd}):

590* भीमसेन महाबाहो गृहीतं तं सुशर्मणा ।
त्रायस्व मोक्षय क्षिप्रमस्मत्प्रीतिकरं नृपम् ।

— ^{d}) M_2 पापस्य; M_3 कार्यस्य (for वासस्य). $M_{3.5}$ निष्क्रयः; others mostly निःकृतिः (for निष्कृतिः). — After 13, T G ins.:

591* वैशंपायनः ।

तं तथावादिनं तत्र भीमसेनो महाबलः ।
अभ्यभाषत दुर्धर्षो रणमध्ये युधिष्ठिरम् ।

14 $Ś_1$ T_1 G M भीमः (om. उ°); K_1 भीमसेनः (om. उ°); $B_{1.3}$ $D_{4.7.9}$ भीम उ°; B_5 T_2 (erroneously) वैशं°. — ^{a}) D_4 मत्स्यराजं (for अहमेनं). — ^{b}) $Ś_1$ भारत (for पार्थिव). — ^{c}) S (except T_1) इदं (for मे). — ^{d}) $D_{1.3.10}$ transp. युध्यतः and शत्रुभिः. T G M_5 मम; M_{1-4} तव (for सह). D_2 transp. सह and शत्रुभिः. B_5 Dn_2 $D_{11.12}$ युध्यमानस्य शत्रुभिः.

15 ^{a}) Dn_2 $D_{11.12}$ आसाद्य (for आश्रित्य). — S transp. 15^b and 15^d. — ^{c}) D_4 आस्थितो (for आश्रितो). T_1 G_2 राजन्नेकांतमाश्रित्य. — ^{d}) S परेषामसमं रणे.

16 ^{ab}) T_1 reads 16^{ab} twice (with v. l.). D_{10} शुष्कस्कंधः (for सुस्कन्धोऽयं). T_1 (second time) ऋजुश्चैव (for महावृक्षः). T (T_1 first time) G अयं वृक्षो महासालो (T_2 G_1 °रो) गिरिमात्रो वनस्पतिः. — ^{c}) $Ś_1$ B_4 D_4 एतमेव; K D_3 एवमेव; $B_{3.5}$ D_{11}m S अहमेनं; D_6 एनमेवं. Cv cites एनं. K समाभज्य; B_2 °दाय; B_4 $D_{4.10}$ °रुह्य; Dn_2 $D_{1-3.5.7}$(m as in text)$_{.11.12}$ Cv °साद्य; D_8 °भ्यस्य; D_9 °रोप्य; D_{11}m M_3 $Cn.s$ अपारुज्य. Dn_1 अहमारुज्य तरसा. — ^{d}) B_4 D_6 दारयि°; T G_2 पोथयि°; $G_{1.3}$ पातयि°. D_4 अहं रिपून् (for शात्र°).

17 ^{a}) D_4 नागेंद्रं (for मातङ्गं). — ^{b}) Many MSS. वीक्ष्यमाणे. — D_3 (hapl.) om. 17^c–18^b. — ^{c}) $D_{4.8}$ ज्येष्ठो; $M_{1.2}$ वीरो. — ^{d}) Dn_2 D_6 धर्मपुत्रो; D_{10} कुंतीपुत्रो (for धर्म°).

18 D_3 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). Before 18, G_1 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) B_2 $D_{4.5}$ T_1 M_5 transp. मा and भीम. M_1 वीर (for भीम). — ^{c}) N (except $Ś_1$ K_1 B_2) त्वां (for त्वा). — ^{d}) S (except G_1) कुर्वंतम् (for

मा त्वा वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषम् ।
जनाः समवबुध्येरन्भीमोऽयमिति भारत ॥ १८
अन्यदेवायुधं किंचित्प्रतिपद्यस्व मानुषम् ।
चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् ॥ १९
यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ।
तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु महीपतिम् ॥ २०
यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ।
व्यूहतः समरे तात मत्स्यराजं परीप्सतः ॥ २१
ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ २२
तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वा पाण्डवान्सा महाचमूः ।
वैराटी परमक्रुद्धा युयुधे परमाद्भुतम् ॥ २३
सहस्रं न्यवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमः सप्तशतान्योधान्परलोकमदर्शयत् ।
नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ॥ २४
शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् । C. 4. 1100 B. 4. 33. 34 K. 4. 35. 46

कुर्वाणम्). — ^{e}) K_2 D_{10} समनुबुध्येरन्; B_4 समभिबुध्येथा; D_2 न समबुध्ये°; D_8 सर्वे विबु°. — ^{f}) D_4 मे मतिः; $M_{1.4}$ पांडव (for भारत). — After 18, S ($G_{1.3}$ M om. line 2) ins.:

592* मा ग्रहीस्त्वमिमं वृक्षं सिंहनादं च मा नद ।
इमं वृक्षं गृहीत्वा त्वं नेमां सेनामभिद्रव ।
वृक्षं चेत्त्वं नयेर्वीर विज्ञास्यति जनो ध्रुवम् ।

19 ^{a}) S गृह्य (for किंचित्). — ^{b}) D_4 गृहीत्वा ह्यत्र (for प्रतिपद्यस्व). $Ś_1$ K मारिष (for मानुषम्). — ^{c}) D_4 शक्तिं (for चापं), and खड्गं (for शक्तिं). — ^{d}) D_4 परिघं (for निस्त्रिंशं). Some N MSS. परस्वधं; D_8 M_5 परंतप; T G M_{1-4} गृहाण भो (for परश्वधम्).

20 ^{a}) D_{10} वीर (for भीम). — ^{c}) D_2 आसाद्य (for आदाय). — ^{d}) D_{1-3} S (except T_2 M_5) मोचय (for मोक्षय). B_2 महामतिं (for महीपतिम्).

21 ^{a}) M (except M_5) तु (for ते). D_3 om. 21^{c}–22^{d}. — ^{c}) Dn_1 सहिताः; Cc व्यूहतः (as in text). B_4 Dn_1 तत्र; D_4 शत्रून् (for तात). Dn_2 $D_{11.12}$ युध्यतः समवेतांस्तु; S व्यायच्छतस्ते समरे. — ^{d}) B_{1-3} Dn_1 परीप्सत; D_2 परीप्सय; $G_{1.3}$ परिप्लुतं. — After 21, Dn D_5(suppl. fol.)$_{.7.9.11.12}$ ins. a passage given in App. I (No. 31). — On the other hand, T G M_4 ins. after 21:

593* वैशंपायनः ।
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमो वृक्षं विसृज्य च ।
चापमादाय संप्राप्तो रथमारुह्य पाण्डवः ।
[(L. 1) T G_1 आदाय (for आज्ञाय). M_4 विसर्जयन्.]

And finally, $M_{1.5}$ ins. after 21:

594* इत्युक्त्वा भीमसेनं तं स्वयमेव युधिष्ठिरः ।
अन्वयाज्जवनैरश्वैः परीप्सन्मात्स्यसत्तमम् ।
[(L. 1) M_5 यमौ चैव (for स्वयमेव).]

22 $D_{3.8}$ om. 22 (cf. v. l. 21). $M_{1.5}$ read 22 twice (with the same v. l.). — ^{a}) $Ś_1$ समस्तांस्ते. G_1 ततः समनसः सर्वे; $M_{1.5}$ ते संहताः सर्व एव. — ^{b}) $D_{1.2.5.7.9}$ °गानभ्यनोदन्; $M_{1.5}$ हयान्पार्था अचोद°. — ^{c}) K_1 स-; Dn_2 D_{5-7} $G_{1.3}$ प्र-; T_1 G_2 च (for वि-). $M_{1.5}$ दिव्यास्त्रकुशलाः सर्वे. — ^{d}) K G_1 त्रिगर्तं; $M_{1.5}$ नीतिज्ञाः (for त्रिगर्तान्). $Ś_1$ प्रतिमर्षिणः; K_2 B_4 Dn_2 $D_{1.7.9.10}$ प्रत्यमर्षणः; Dn_1 $D_{4.5}$ °मर्षिणः; D_2 °मर्षितान्; T च व्यपाद्रवन्; $G_{1.3}$ M_3 चाभ्यु(G_3 °प्यु)पाद्रवन्; $M_{1.5}$ चास्पृशन्परान्; $M_{2.4}$ अभ्युपाद्रवन्.

23 ^{a}) $Ś_1$ Dn_1 $D_{1-3.6-8.10}$ M_5 निवृत्ता($Ś_1$ °ता?)न्रथान्; G_2 निवृत्तरथं. D_4 निवृत्तांस्तान्रथान्दृष्ट्वा. — ^{b}) G_1 पार्थिवान्; $M_{1.5}$ चतुरः (for पाण्डवान्). B_4 T_1 स; D_{1-3} च; $G_{1.3}$ M_{2-4} सु- (for सा). $D_{4.7.8.10}$ पांडवानां महा°. — ^{c}) $B_{1.4}$ Dn $D_{9.11.12}$ T G $M_{1.2}$ वैराटिः. $B_{1.2.4}$ Dn $D_{7.9.11.12}$ T G_2 $M_{1.2.4}$ परमक्रुद्धः; $D_{6.10}$ परमा क्रु°; $G_{1.3}$ प्रथमं (G_3 °मः) क्रुद्धः. — ^{d}) $Ś_1$ सुमहाद्भुतं (for परमा°). — After 23, S ins.:

595* त्रिगर्ताः समतिक्रम्य व्ययुध्यन्त जयैषिणः ।
तान्भीमसेनः संक्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
[(L. 1) M त्रिगर्तान्. T_1 $G_{1.3}$ प्रायुध्यंत; M_4 अयुध्यत; M_5 त्वयुध्यत. M_{1-3} जयमत्तान्सुयुध्यतः (for the posterior half). — (L. 2) G_3 M (except M_4) भीमसेनः सुसंक्रुद्धः.]

24 S transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — ^{a}) Dn D_{10-12} अवधीत्; $D_{1.3}$ न्यहनत्; S प्राहिणोत्. $Ś_1$ K तात; T G_2 वीरो; $G_{1.3}$ M राजा (for तत्र). B D_6 सहस्राण्यवधीत्तत्र. — ^{b}) D_1 युद्धे योद्धा युधि°; T G_2 रथानां धर्मसंभवः. — ^{c}) $Ś_1$ K_2 भीमसेनः सप्तशतान्; Dn_2 $D_{11.12}$ भीमः सप्त सहस्राणि; S द्विसा(T G_2 °स)हस्रं रथान्वीरः. — ^{d}) B D (except $D_{1.3.6.8}$) यम° (for पर°). $G_{1.3}$ प्रवेशयत् (for अदर्श°). — ^{e}) T G_2 पंच (for सप्त).

25 ^{cd}) $Ś_1$ Dn_2 $D_{11.12}$ भरतर्षभ; K Dn_1 $D_{3.5.10}$

19

C. 4. 1101
B. 4. 33. 35
K. 4. 35. 46

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः ।
भित्त्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्तानां नरर्षभ ॥ २५
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
अभिद्रुत्य सुशर्माणं शरैरभ्यतुदद्भृशम् ॥ २६
सुशर्मापि सुसंक्रुद्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।
अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ २७
ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ २८
पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।
अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपाहरत् ॥ २९
चक्ररक्षश्च शूरश्च शोणाश्वो नाम विश्रुतः ।
स भयाद्द्वैरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं प्राजहत्तदा ॥ ३०
ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ।
गदामस्य परामृश्य तमेवाजघ्निवान्बली ।
स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ३१
भीमस्तु भीमसंकाशो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।

पुरुषर्षभ. D4 S °दिष्टा निजघ्नुः पुरुषर्षभाः (G2 °भ). — After 25^cd, N ins.:

596* ततोऽभ्यपतदत्युग्रः सुशर्माणमुदायुधम् ।

[Ś1 (m as above) K न्यपतत् (for ऽभ्यप°). Ś1 K B3 D1–3. 10 अत्युग्रं; D8 उग्रं वै. D4. 5. 7. 9 ततस्त्वभ्यपतन्नुग्रं; D6 ततस्तेभ्यपतञ्छीघ्रं. Ś1 D4–6 उदायुधः; B4 तदायुधं; D8 °युधैः.]

— ^e) B4 Dn1 हत्वा तां; T G प्रविश्य; M तथा तां. — ^f) Ś1 Dn2 D10–12 महारथं; B Dn1 D1. 2. 8 महारथः; D3–7. 9 महारथाः; T G महाबलाः; M रथर्षभाः (for नरर्षभ). — After 25, T G ins.:

597* क्षोभयन्सर्वसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।

26 D1 (hapl.) om. 26^ab. — ^b) T G2 महाबलः. — After 26^ab, Ś1 K D6 read 27^cd. — ^c) K2 B2. 5 Dn D11. 12 अभिपत्य; B1. 3 अभ्युपेत्य; T1 G2 अभिगम्य (for अभिद्रुत्य). — ^d) Ś1 B3. 4 D5 अभ्यर्दयद्; B1. 2. 5 Dn D11. 12 अभ्याहनद्; D1–4. 6. 7 m. 8 S अभ्यहनद्; D7. 9. 10 अभ्यनुदद्.

27 B2 om. 27^ab. — ^a) K B1. 5 Dn D5. 6. 11. 12 सुसंरब्धः (for °क्रुद्धः). Ś1 °र्मोभि(and also पि)सुसंरब्धः. — Ś1 K D6 read 27^cd after 26^ab. — ^c) Dn2 D11. 12 आविध्यन्. B4 बहुभिर्; T G दशभिर्; M च त्रिभिर् (for नवभिर्). — ^d) M3 °भिश्च हयोत्तमान्.

28 ^a) T2 G3 राजा (for राजन्). T G क्षिप्र° (for आशु°). — ^b) B1–3 Dn2 D3. 8. 11. 12 T G युधिष्ठिरः (for वृकोदरः). — ^d) S अश्वांस्तस्य न्यपातयत्.

29 G1 om. 29. — ^a) Ś1 B1. 2. 5 Dn1 D5 M1. 5 पृष्ठगोपान्; K पार्ष्णिगोपं; B3 D7 पृष्ठगोपं; D6 पृष्ठरक्षौ. D4 पृष्ठगान्पंच (for °गोपौ च). — ^d) All MSS. except Ś1 K M अपातयत् (for °हरत्).

30 ^a) D2 अस्य; D7–9 अथ; T G M1. 5 तु (for the first च). K D1. 2 शूरस्य (for शूरश्च). Ś1 B3 D7. 9 अस्य; B1. 2. 4. 5 Dn2 D5. 6. 11. 12 वै (for the second च). — ^b) D3 शोणाक्षो. D1–3 भारत; S नामतः (for विश्रुतः). B Dn D5 (m as in text). 6. 11. 12 मदिराक्षो(B3 D5. 6 °श्वे-; B4 Dn1 °क्षे)तिविश्रुतः. — ^c) B1. 2 Dn2 D9. 11. 12 समायाद्; K1 समयाद्; B3 स तु तं; B4 D8 स तदा; B5 स च तं; Dn1 समीयद्; D3. 4 समराद्; D6 समीयाद्; M3 सहयो (for स भयाद्). Ś1 (with *sup. lin.* युधिष्ठिरं) B D S विरथं (D3. 4 विमुखं) (for द्वैरथं). K हित्वा; B3. 5 त्यक्त्वा; D3. 4 कृत्वा (for दृष्ट्वा). Ccp स भयाद्विरथं दृष्ट्वा. — ^d) Ś1 (after corr.) B1. 4 Dn D1. 5. 8–12 त्रिगर्तं; Ś1 (before corr.) K B2. 3. 5 D6 त्रिगर्तान्. Ś1 (after corr.) B Dn2 D6. 11. 12 प्राहरत् (Ś1 before corr. प्राहनत्); K प्राद्रवत्; Dn1 D2 G1 प्रजहात्; D5. 10 T1 M4 प्राजहात्. Ś1 ततः; B2 तथा; D6 भृशं (for तदा). D3. 4 विचचार समंततः; D7. 9 Ccp त्रिगर्तं प्र(D9 च)जहार ह; D7 m Cv त्रिगर्तं (Cv °र्तः) प्राजहात्तदा.

31 ^a) D4 ततो रथादवप्लुत्य; G1 विराटं विप्रमुच्याथ. — ^b) D4 विराटोथ; D6 रथादाशु; G1. 3 रथात्तस्मात् (for °दथ). — ^c) B3 Dn D11. 12 T2 तस्य; D3 चास्य (for अस्य). D3 समादाय (for परामृश्य). — ^d) B1. 2. 5 Dn1 D2. 5. 7. 9. 11. 12 अभ्यद्रवत्; Dn2 D6 S अभ्यहनत्; D4 आन्यपतत्; D10 अभ्यपतत् (for आजघ्निवान्). D1 has a lacuna for 31^d. — ^e) D4. 6. 8 transp. स and चचार. G1. 2 स च चापगदा°. — ^f) D8 तरुणाकृतिः (for तरुणो यथा). Cf. Cv वृद्धोऽपि तरुणो हर्षात्. — After 31, D2 (marg. *sec. m.*) ins.:

598* तयोः स दृष्ट्वा तत्कर्म मत्स्यपाण्डवयोर्मृधे ।
त्वरमाणो रथं त्यक्त्वा पदातिः प्राद्रवद्रणात् ।

N ins. after 31 (D2, after the above):

599* पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
अनेन वीर्येण कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।

त्रिगर्तराजमादत्त सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३२
तस्मिन्गृहीते विरथे त्रिगर्तानां महारथे ।
अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ॥ ३३
निवर्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
अवजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ३४
स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेधा यतव्रताः ।
संग्राममशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् ॥ ३५
ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । C. 4. 1131 B. 4. 34. 3 K. 4. 36. 1

कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये विषीदसि ।
इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूथपः ।
तिष्ठ तिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ।

[Cf. (B.) 3. 271. 58 ff. — (L. 1) D8 प्राह भीमो महाबलः (for the posterior half). — B (except B4) Dn D5.11.12 transp. lines 2 and 3. — (L. 2) D9 transp. कथं and गास्त्वं. D8 नृप (for बलात्). — (L. 3) Ś1 K2 transp. ते and युक्तं. — (L. 4) D2 हित्वा (for त्यक्त्वा). B2 D6.10 पलायसे; Cv न सीदसि (for विषी°). D8 शत्रुसूदन सीदसि. — (L. 5) D5.7–9 इत्युच्यमानः पार्थेन (D8 स तदा). — (L. 6) B2 तं भीमं; D8 Cv भीमस्य (for भीमं स). B4 तं; Dn2 D11.12 च (for स). D5.7.9 सुशर्मा; D10 समरे (for सहसा). K प्राद्रवद्.]

D2 marg. *sec. m.* cont.:

600* पञ्चभिस्त्वरितो भीमं जघान समरे बली ।
तां * बाणात्रिणीकृत्य जीवितेप्सुस्ततो रणात् ।

K B3.4 Dn2 D1–3.6.10–12 cont. after 599*: Ś1 B1.5 Dn1 D4.5 (both marg.).7–9 ins. after 32^{ab}:

601* प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुशर्मणः ।

[B3 अथात्मनः; B4 सुखात्मनः; D1–3.8 ततो रणात् (for सुशर्मणः).]

32 ^{a}) D3 अथ; D8 अपि (for तु). T G2 प्रस्कंद्य तावद्भीमः स्वात् (T1 तु). — ^{b}) B1.5 Dn D11.12 पांडवः; G1.3 M5 वीर्यवान्; M2 भारत (for कुण्डली). T G2 रथाद्भीमपराक्रमः. — After 32^{ab}, Ś1 B1.5 Dn1 D4.5 (both marg.).7–9 ins. 601* (cf. v. l. 31). — Ś1 B1.5 Dn1 D4.5.7–9 cont. after 601*: K B2–4 Dn2 D1–3.6.10–12 ins. after 32^{ab}:

602* तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्यवान् ।

[B4 भीमसेनः प्रधा°; D4.7.9 भीमसेनोपि धाव°. Ś1 K D1–4.7.9.10 अभ्यद्रवत (for °धावत). D6 पश्चामेवा-(भ्य)द्रवद्बली.]

On the other hand, T G2 ins. after 32^{ab}:

603* उत्प्लुत्यागत्य वेगेन तद्रथे विनिपत्य च ।
सुशर्मणः शिरोऽगृह्णात्पुनराश्वास्य युध्यतः ।

— ^{c}) B D (except D1.3.8.10) आदातुं; Cv आदत्त (as in text). T G अग्राद्गिरेर्विनिक्षिप्य. — ^{d}) D1–4.10 क्रुद्धो (D10 क्रुद्ध-) (for क्षुद्र-). — After 32, N ins.:

604* अभिद्रुत्य सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् ।
समुद्यम्य च रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ।
तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ।

[(L. 2) Ś1 K धावंतं (for रोषात्तं). Dn2 D5.11.12 तु; D4.7.9 स (for तं). — After line 3, B4 ins.:

605* तं निषेधयतां भीमं यमौ त्रैगर्तमारणे ।
तदा भीमोऽभिसंक्रुद्धस्तस्य दर्पं ननाश ह ।

— (L. 4) Ś1 B4 D1.3–5.10 जानु; D7–9 जानू (for जानुं). Dn2 D2.4.5.7–9 पृष्ठे (for भीमो). D6 तस्य भीमो ददौ जानु. Ś1 K1 एवम् (for एनम्). D2 भीमो जघ्ने रुषान्वितः; D4 घातयिष्यन्वृकोदरः; D10 निःकनिष्ठेन मुष्टिना (for the posterior half). Cf. Ca अरत्निना निष्कनिष्ठेन मुष्टिना, and cf. also Cc.s. — (L. 5) D1.3.8.10 सं- (for स). Dn2 D11.12 °परि°; D1–3.5 m.7–10 °बल°; D6 °पर° (for °वर°).]

On the other hand, T G2 ins. after 32:

606* ऊर्ध्वमुत्प्लुत्य मार्जार आखोर्यद्वच्छिरो रुषा ।

A passage given in App. I (No. 32) is ins. in Ś1 K after 604*, in B D after 35^{ab}.

33 ^{a}) D1–4.10 T2 G2 वीरे तु; G1.3 संग्रामे (for विरथे). M तस्मिन्वीरे गृहीते तु. — D3 om. 33^{c}–34^{b}. — ^{c}) B3 अभ्यद्रवद् (for अभज्यत). — ^{d}) Ś1 भयाकुलं (for °तुरम्). S त्रिगर्तानां भया°.

34 D3 (cf. v. l. 33).4 om. 34^{ab}. — ^{a}) T G2.3 M2.4 तत्र (for ततः). K G1 सर्वे (for सर्वाः). M1 °र्त्य शात्रवान्सर्वान्. — ^{b}) N (except K B4 Dn1; D3.4 om.) T G पांडोः पुत्रा; M1 कुंतीपुत्रा. Dn1 D1.2.5 m.7–10 T G2.3 M1.5 °रथाः (for °बलाः). — ^{c}) K अविचिंत्य; B2 D4 सु(D4 स)विजित्य; D1–3.10 तान्विजित्य; D6 अभिजित्य; M2 अविजित्य (for अवजित्य). Ś1 K विराटारीन्; D1.3 त्रिगर्तादीन्; D2 सुशर्मादीन्; D10 महात्मानो (for सुशर्माणं).

35 ^{b}) Ś1 K2 B Dn D5.6.10–12 ह्रीनिषेवा. — After 35^{ab}, B D ins. a passage given in App. I (No. 32); cf. v. l. 32. On the other hand, S ins. after 35^{ab}:

607* मोचयित्वा विराटं तं पाण्डवास्ते हतद्विषः ।

— D4 om. 35^{c}–36^{d}. — ^{d}) Dn2 D11.12 सुखतः (for

C. 4. 1132 B. 4. 34. 3 K. 4. 36. 1 अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३६

विराट उवाच ।

यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत तैः सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ३७
ददान्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ।
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यद्वः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ३८
युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ३९

वैशंपायन उवाच ।

तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ४०
प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वं चैव विशां पते ।
एतेनैव प्रतीताः स्मो यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ४१
अथाब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् ।
पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ।
एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजोऽस्तु नो भवान्॥४२
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिबर्हण ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ४३
रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि वा ।
वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते ॥ ४४

सुखिनः). — After 35, T_1 ins.:

608* स भीमसेनः समरे निहत्य
शत्रून्विराटस्य महानुभावः ।
ननाद हृष्टो बलवानमर्षी
सिंहो यथा क्षुद्रमृगं निहत्य ।

An addl. colophon is ins. in S after 35 (in T_1, after 608*) (*adhy. no.:* T G M_1 34; M_{2-5} 33).

36 D_4 om. 36 (cf. v. l. 35). Before 36, S ins. वैशं°. — ^{cd}) D_{10} transp. वित्तेन and मानेन. D_8 सन्मानेन (for मानेन च). Cc cites मानेन (as in text). — After 36, S ins.:

609* वचसा चैव सान्त्वेन स्नेहेन च मुदान्वितः ।
[M_{2-4} समन्वितः (for मुदा°).]

37 ^{b}) $D_{1.3}$ युष्माभिः (D_3 °कं) सह तानि वै. — ^{c}) $Ś_1$ B Dn $D_{5.10-12}$ वै; $D_{1.3}$ ते; D_4 तत् (for तैः). D_5 सर्वे वै (for तैः सर्वे). B_2 $D_{7.9}$ S सर्वैर् (for सर्वे). $D_{8.11}$m पूजयामि यथान्यायं.

38 ^{a}) All MSS. except M ददामि. — ^{b}) T_1 G_2 वस्त्राणि (for वसूनि). $M_{1.2}$ transp. वसूनि and विविधानि. — G_2 om. 38^{c}–39^{d}. — ^{c}) B_2 T_1 $G_{1.3}$ M_{1-4} मनसा (for मनसश्). Dn_2 $D_{11.12}$ अभिमतं (for °प्रेतं). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 यद्वा; K_2 Dn_2 $D_{11.12}$ युद्धे; Dn_1 यथा; D_{10} यद्वै; G_3 यच्च; M_4 यद्यत्.

39 G_2 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^{a}) D_6 विक्रमेणाद्य. — ^{b}) D_4 S (except M_5; G_2 om.) इति (for इह). — In B_5 the portion from 39^{cd} up to 15^{ab} of adhy. 33 is lost on a missing fol. — ^{d}) D_4 सर्व एव तु ईश्वराः.

40 B_5 missing. — ^{a}) B_2 Dn_1 $D_{1.3-7}$ तथे($D_{4.6}$ °था)तिवादिनं म°; D_8 तथानुवादिनं म°; S तं तथा वादिनं सर्वे (T_2 तत्र). — ^{b}) $D_{7.9}$ पांडवेयाः; Cv कौरवेयाः (as in text). — ^{c}) S ऊचुः प्रहृष्टमनसः.

41 B_5 missing. — ^{a}) B_2 D_{10} अभिनंदामहे; B_4 Dn_2 $D_{1-3.8.11.12}$ अभिनंदाम ते; D_6 T_2 G_2 प्रतिनंदामहे. S वाचं (G_1 M_1 वाचः) (for वाक्यं). — ^{b}) $Ś_1$ K_2 D_8 S सर्वथै(K_2 °शै)व; $B_{3.4}$ $D_{1-5.7.9.10}$ सर्व एव; Dn_1 सर्वे चैव. B_2 D_6 मनोज्ञं मत्स्य भाषसे (=46^{d}). — ^{c}) D_8 अनेनैव; T_1 G_2 एतावता (for एतेनैव). B_3m $D_{6.7.10}$ च प्रीताः; Dn_2 $D_{11.12}$ प्रीणिताः; D_1 प्रभूताः; D_8 हि तुष्टाः; T G M_{3-5} अद्य प्रीताः (G_1 °तः); M_1 च मुक्ताः; Ca. n. s प्रतीताः (as in text). B_4 Dn_1 $D_{1-5.7.9.10}$ स्म; G_1 अस्मि (for स्मो). M_2 एतेन मन्ये प्रीताः स्मः. — ^{d}) K_2 S असि (for अद्य). D_6 शत्रुतः (for शत्रुभिः). — After 41, S ins.:

610* यत्त्वं मुक्तोऽसि शत्रुभ्य एतत्कार्यं हितं हि नः ।
न किंचित्कार्यमस्माकं न धनं मृगयामहे ।

[(L. 1) G_1 शत्रुभ्यस्त्वं प्रमुक्तोसि (for the prior half). T_1 $M_{1.2.5}$ एतत्कार्यतमं हि नः; G_1 कार्यमेतद्धितं च नः.]

42 B_5 missing. — ^{a}) Dn_1 ततो; Dn_2 $D_{11.12}$ तथा (for अथ). — ^{b}) $Ś_1$ कुरुराजो; B_2 $D_{1.3-5.7-9}$ मत्स्यो राजा; T_1 G_2 मात्स्य°. — After 42^{ab}, T_1 G_2 ins.:

611* निर्भरः प्रीतिपूर्वेण हर्षगद्गदया गिरा ।

— ^{c}) MSS. °बाहुं and °बाहो also. — ^{e}) D_{1-3} अभिषिंचामि. — ^{f}) B_{1-3} D (except $D_{4-6.9}$) T_2 $G_{1.3}$ M_3 तु (for ऽस्तु).

43 B_5 missing. K D_3 (hapl.) om. 43. — ^{a}) T G $M_{3.4}$ मनसा (for मनसः). — ^{b}) Dn_1 यथेष्टं भुवि दुर्लभं. — ^{c}) T_1 $G_{1.3}$ तुभ्यं (for तेऽहं). — ^{d}) B_2 D_6

त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यमात्मानमेव च ।
यतश्च जातः संरम्भः स च शत्रुर्वशं गतः ॥ ४५
ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ।
प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे ॥ ४६
आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखः सततं भव ।
गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ।
सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ ४७
ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान्राजा समादिशत् ।
आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ ४८
कुमाराः समलंकृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ।
वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ ४९
ते गत्वा केवलां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ।
विराटस्य पुराभ्याशे दूता जयमघोषयन् ॥ ५० C. 4. 1148 B. 4. 34. 16 K. 4. 36. 27

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

चार्हति (for अर्हति).

44 B5 missing. — ^{b}) K मणिमुक्तानि; B1.3.4 D6 मणि(B4 °णिं)मुक्ताम्; M1.2 मणिं मुक्तम्. B2 T2 G3 M च (for वा). Dn2 D10–12 मणिमुक्तास्तथापि च (D10 वा); D1–3.5.7–9 °क्ता वसूनि (D9 फलानि) च; D4 °क्तानि यानि च; T1 G2 °क्तादिकं तथा.

45 B5 missing. — ^{a}) B2 D6 च (for हि). Dn2 D8.11.12 M3 °तेद्य प्रपश्यामि. — After 45^{ab}, Ś1 ins.:

612* एवमुक्तस्तु मत्स्येन तमभाषत पाण्डवः ।

— ^{c}) K जयसंरंभः; B (B5 missing) Dn1 D2 (after corr.).3–7.9 T1 G Cn जातसंरंभः (D2 before corr. as in text); Dn2 D11.12 M3 जात(M3 °तः)संरब्धः. Cc.s cite संरंभः. D10 यतस्त्वया च संरब्धः. — ^{d}) B1 Dn1 D11.12 Cn न (for स). B1–3 Dn1 D1.3–5.7–9.11.12 T2 G1 M1.4 Cn शत्रुवशं; M2 शत्रोर्वशं. Ś1 K विशां पते (for वशं गतः). Dn2 सर्वशत्रुवशं गतः. Cf. Cv स सुशर्मा वशं गतः. — After 45, Ś1 K (which om. 46^{ab}) ins.:

613* विनयेनेति राजानं वदन्तं तत्र संसदि ।
धर्मराजो महाराज जगाद सदृशीं गिरम् ।
[(L. 2) Ś1 महाराजं.]

46 B5 missing. Ś1 K om. 46^{ab}. — ^{a}) D6 राजा; S मात्स्यं. — ^{b}) D6 मत्स्यं पुनरभाषत; T G2.3 M पुनरेवाब्रवीद्वचः (M5 °वाह धर्मवित्). — ^{c}) D1–3.8 G1.3 M1.4.5 प्रतिनंदाम ते; D10 अभिनंदामि ते; T1 G2 प्रतिनंदामहे. Cv cites प्रतिनन्दाम. T2 G1.3 M4.5 वाचं (for वाक्यं). — ^{d}) G3 M मनोज्ञां. T1 G1.2 M1 मात्स्य. T1 G1.2 भाषितं; G3 M भाषितां.

47 B5 missing. — ^{b}) K D10 T G2.3 M4.5 सुमुखः; B1.3 Dn1 D2.4.9 M1.2 Cv सुसुखी; B2 Dn2 D5.11.12 सुमनाः; B4 ससुखः; D1.3.7.8 स सुखी; G1 सुमुखं; M3 सुमुखा. Dn2 D11.12 भवान् (for भव). — After 47^{ab}, S ins. a passage given in App. I (No. 33). — ^{c}) D4 हृष्टाः (for दूताः). B3 D1–4.8.9 S (except T1) त्वरिता (for त्वरितं). — ^{d}) D5 प्रति; D6 तत्र (for तव). B1.3 Dn2 D10–12 नगरं राज(D10 तव)शासनात्. — ^{f}) B3 Dn2 घोषयंतश्च. K जयं तव; D8 जयं तु ते (for च ते जयं).

48 B5 missing. — ^{a}) B1.3 तस्य (for ततस्). T2 G1.3 तु (for तद्). B1.3.4 Dn2 D11.12 वचनं (for वचनान्), and श्रुत्वा (for मत्स्यो). S (except G3 M2) मात्स्यो. — ^{b}) M5 transp. दूतान् and राजा. K1 जाया; K2 जय; D4 शीघ्रं (for राजा). — ^{c}) Ś1 आख्येयुश्च (for आच°).

49 B5 missing. — ^{a}) Ś1 B (B5 missing) D (except D4.6.10) कुमार्यः (for कुमाराः). — ^{b}) Ś1 D4.7–9 समा°; T1 पश्या° (for पर्या°). Dn2 D11.12 मत् (for मे). — ^{d}) D1–3 °काश्चा(D2 °काः स्व)भ्यलंकृताः. — After 49, B (B5 missing) D (except D1.3.8.9; D2 marg. *sec. m.*) ins.:

614* एतदाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन नोदिताः ।
तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ।
[(L. 1) B1–3 एतां चाज्ञां; Dn1 एतां त्वाज्ञां; Dn2 D2.11.12 ते तदाज्ञां; D6 एतामाज्ञां. B (B5 missing) Dn2 D6.10–12 चोदिताः (B4 °तां); Dn1 नोदितां.]

On the other hand, S ins. after 49:

615* प्रत्यायान्तु च ते सर्वे नागराः सर्व एव हि ।
[G1.3 प्रत्यागच्छंतु (for °यान्तु च). T2 G1.3 मे शीघ्रं (for ते सर्वे). T2 M3–5 ते (for हि).]

50 B5 missing. — ^{a}) Dn1 तत्र तां; D1–3 सकलां; Ca.r केवलां (as in text). — For 50^{ab}, S subst.:

616* एवमुक्तास्तथा दूता रात्रौ यात्वा तु केवलम् ।

३३

C. 4. 1149
B. 4. 35. 1
K. 4. 37. 1

वैशंपायन उवाच ।
याते त्रिगर्ते मत्स्ये तु पशूंस्तान्स्वान्परीप्सति ।
दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभुः ॥ २
विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३
एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ।
घोषान्विद्राव्य तरसा गोधनं जह्रुरोजसा ॥ ४
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
महता रथवंशेन परिवार्य समन्ततः ॥ ५
गोपालानां तु घोषेषु हन्यतां तैर्महारथैः ।
आरावः सुमहानासीत्संप्रहारे भयंकरे ॥ ६
गवाध्यक्षस्तु संत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ।
जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्तवत् ॥ ७
स प्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेश्माभ्ययात्ततः ।

ततोऽन्तरे वै उषिता दूताः शीघ्रानुयायिनः ।
नगरं प्राविशंस्ते वै सूर्ये सम्यगथोदिते ।

[(L. 1) T1 G1.3 M1 ततो (for तथा). G2 M3.5 केवलान्. — (L. 3) G2 °र्ये सद्यो यथो°; M4 (*sup. lin.* as above) °र्ये सम्यगनूदिते.]
— ^{c}) Some MSS. पुराभ्यासे. D7.9 विराटनगराभ्यासे; D8 °स्य पुरे गत्वा; S विराटनगरं प्राप्य. — ^{d}) S शीघ्रं नांदी(T1 जय)मघोषयन्. — After 50, S ins.:

617* पताकोच्छ्रयमालाढ्यं पुरमप्रतिमं यथा ।

Colophon. B5 missing. — *Sub-parvan:* K गोग्रह; B1–4 D **Ca** दक्षिणगोग्रह (Dn1 °ग्रहणं) (to it B2 Dn1 D3–9 add समाप्त). — *Adhy. name:* Ś1 D10 सुशर्म(Ś1 °र्मणः)पराजयः; D8 सुशर्मायुद्धं; T1 सुशर्मविसर्जनं; T2 त्रिगर्तयुद्धं; M1–3 विराटजयघोषणं (M3 °घोषः); M4 सुशर्मगोग्रहणं; M5 विराटजयघोषः and सुशर्मगोग्रहणं (M4.5 cont. समाप्तं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 D10 32; D8 M2–5 34; D6 31; D9 33; T G M1 35. — *S'loka no.:* G3 21.

33

1 In B5 the portion from 1–15^{ab} is lost on a missing fol. (cf. v. l. 4. 32. 39). — ^{a}) Ś1 B (B5 missing) Dn D1–3.5.6.10–12 M2–5 त्रिगर्तान्; D4.5 m.7–9 T G2.3 M1 त्रिगर्तै; G1 विराटे. D4.5 m.9 मत्स्यान्; S **Ca** मात्स्ये; **Cv** मत्स्ये (as in text). — ^{b}) D1.2 अन्यान्; D5 m तांश्च; D10 स्वान्स्वान्; T1 स्वान्वै; **Cv** तांस्तान्. B1 Dn1 D11.12 वै; Dn2 D4.7.9 च; G1 स (for स्वान्). — ^{c}) S सहामात्यैः. — ^{d}) S °पुरमेत्य च (M5 °पुरमभ्ययात्).

2 B5 missing. — ^{a}) S (except T1 M1.2) भीष्मद्रोणौ (for भीष्मो द्रोणश्च). — D10 (hapl.) om. 2^{b}–3^{a}. — ^{b}) M3–5 अथ (for च). K2 om. 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) D7 m शकुनिश्च (for सौबलश्च). — ^{d}) B (except B4; B5 missing) D (except D6.9.11.12; D10 om.) प्रभो; T1 G शलः; T2 शठः (for प्रभुः).

3 B5 missing. K2 om. 3^{ab}; D10 om. 3^{a} (cf. v. l. 2). — ^{b}) M3.5 °सेनः प्रतापवान्. — ^{c}) D6 T1 G M3.4 transp. दुर्मुखः and दुःसहः (T1 G M3.4 दुःषहः). B1 Dn D11.12 दुःशलः; D1.3 दुःप्रभः; T2 M1.2.5 दुःषहः (for दुःसहः). — ^{d}) Ś1 K2 तथैवान्ये; K1 तथा वान्ये; B1–3 Dn2 D4.5.11.12 ये चान्ये च (B2 D5 -पि); S एते चान्ये.

4 B5 missing. — ^{a}) S (except T2) सर्वे (for एते). T1 G1.2 M1.4 मात्स्यान्. — ^{c}) Ś1 D3 S गोपान्; **Ca.c** घोषान् (as in text). — ^{d}) B2 D1–3.6 **Ca.c.v** अंजसा; D8 रंहसा (for ओजसा).

5 B5 missing. — 5^{ab}=10^{ab}. — ^{a}) S गवां शतसहस्राणि. — ^{b}) D6 कौरवाः. B1 Dn D11.12 S (except M5) च (for ते). D5.7.9 **Cv** पर्यकालयन् (for कालयन्ति ते). Dn1 om. 5^{c}–6^{d}. — ^{d}) B2.4 D1–4.5(m as in text).8.10 T G M1.2.4 **Cv** °गृह्य; M3.5 °क्षिप्य (for °वार्य).

6 B5 missing. Dn1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) Ś1 D6 **Cn** घोषस्य; B1.3 मत्स्यस्य; B2.4 D5 सर्वेषां; Dn2 D11.12 घोषश्च; D1–3.7.8 T1 G1.3 M1.2.4 घोषेण; T2 रोषेण (for घोषेषु). D4 घोषानामनुघोषं तु; D9 °लानां समूहं तु; D10 गोपानां चैव घोषेण. — ^{b}) D1.3.7 हतानां; **Ca.c.v** हन्यतां (as in text). G2 हन्यते दुंदुभिर्महान्. — ^{d}) Ś1 सुदारुणे (for भयं°).

7 B5 missing. — ^{a}) Dn1 गोपाध्यक्षो. Ś1 K1

अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ८
दृष्ट्वा भूमिंजयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धनम् ॥ १०
राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११
त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः ॥ १२
इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३
आवर्तय कुरूञ्जित्वा पशून्पशुमतां वर ।
निर्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४
धनुश्च्युतै रुक्मपुङ्खैः शरैः संनतपर्वभिः ।
द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५
पाशोपधानां ज्यातन्त्रीं चापदण्डां महास्वनाम् ।
शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६
श्वेता रजतसंकाशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयन्तु तवाभिभोः ॥ १७
रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया । C. 4. 1166 B. 4. 35. 18 K. 4. 37. 19

त्वसंतुष्टः; Dn1 भयत्रस्तः; D4 च संत्रस्तः; D7 G2 M2 तु संक्रुद्धः; G1 तु तत्रस्थः; G3 तु संरब्धः. — b) D1–3 आरुह्य; D6 आदाय (for आस्थाय). — d) Dn2 D11.12 भृशं (for आर्त°).

8 B5 missing. — a) Dn D3.6.11 (before corr.).12 M2.4 संप्रविश्य; D8 प्रविश्य च. G2 गत्वा तु नगरं राज्ञः. — b) B3 Dn2 D1.3 राज° (for नृप°).

9 B5 missing. — a) K1 Dn1 D2.3.5.8 भूमिजयं; Ca.n.s as in text. — b) S मात्स्य°. T1 G नंदनं (for मानिनम्). — d) Dn1 कौरवैः; D8 राष्ट्रेभ्यः (for राष्ट्रस्य).

10 B5 missing. — $10^{ab}=5^{ab}$. — a) D4 गवां षष्टिसह°; S गवां शतसह°. — After 10^{ab}, M2 repeats 5^{cd}. — c) D4.7 (m as in text).9 तान्विजेतुं; S प्रतिजेतुं. — d) B1.2 Dn2 D1.2.11.12 T M1.5 °वर्धन; G1.3 °नायक.

11 B5 missing. — a) B3.4 D6.8 M2 हितं प्रेप्सुः. — b) Ś1 B2 च (for वै). B1.3 पुरात् (for स्वयम्). — c) D1.3 तु (for हि). S (except G3) मात्स्यो. — d) B3m.4 D3.4.5 (by corr. from text).7 (m as in text).8 G3 सैन्यपालम्; Cv शून्यपालम् (as in text).

12 B5 missing. — a) B2 तां च; B4 D6 त्वां च; D4 सदा; S त्वां वै (for त्वया). B1 च परिषन्-; D1.2.4.9 च पर्षदो; G1.3 परिषदां. K त्वां (K2 त्वा) चैव प(K2 पा)र्षदो मध्ये; B3 त्वां चैव परिषन्मध्ये; Dn2 D11.12 उवाच परिषदो मध्ये (hypermetric!); D3 त्वया च पर्वसभामध्ये (sic). — b) D1–4.10 श्लाघ्यते. Ś1 K यं; D4 च; S हि (for स). — c) B3 अयम् (for मम). — d) B1.3 Dn2 D11.12 अपि (for इति). Ś1 D3.4.6.8 M4 कुलोद्वह; D11.12 कुलोद्भवः.

13 B5 missing. — a) D5.9 T G M4.5 इष्वस्त्र-; Cc as in text. S योद्धा (for योधः). — b) S सर्वशस्त्रविशारदः (G3 °विदां वरः). — After 13^{ab}, S ins.:

618* समर्थः समरे योद्धुं कौरवैः सह तादृशैः ।

— c) G1 M2 सर्वम् (for सत्यम्). — After 13, S ins.:

619* जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुवं हताः ।

14 B5 missing. — a) B4 D10 आवर्तयन्. — b) D3.7–9 मति° (for पशु°). S पशून्पशुपतिर्यथा. — d) K भीमस्य (for भीमेन). D6 शरवह्निना. T M भीमेने(T1 M1.2 °नै)श्वरतेजसा; G भीमेनैश्वर्यतेजसा.

15 15^{ab} is missing in B5. — b) T2 M चित्रैः (for शरैः). — B5 resumes. — c) K सैन्यानि (for अनी°). — d) D7m.8 केसरी (for यूथपः).

16 a) S बाणोपवीणां (for पाशो°). — cd) Ś1 शरकीर्णां; K शरकीलां; D4.5m शरकोणां. Cr cites वर्णाः. Cf. Cc शरा एव वर्णा यस्यां सा; Cs शरा एव वर्णाः; Cv शरा एव कोणो वादनदण्डः स्यात्. S प्रविश्य महतीं सेनां धनुर्वीणां प्रवा°. Ca cites the entire stanza as in text. — After 16, S ins.:

620* निर्याहि नगराच्छीघ्रं राजपुत्र किमास्यते ।

17 Dn1 om. 17^{a}–18^{b}. — a) S श्वेताः कांचनसंनाहा. — c) Ś1 रथं; K ध्वजे; D6 ध्वजान्. B4 Dn2 D10 T2 G1.2 M1.2 सिंहसौवर्णं; Cn as in text. Cf. Cs सिंहाकारं सौवर्णं. — d) S उच्छ्रयस्व. B1.3–5 Dn2 D1–3.6.11.12 Cr तव प्रभो; B2 D5.10 च ते विभो; D4 M3 तथा विभो; D7–9 तवाभिभो (D7m नरा विभो); T1 रथोत्तमे; T2 G2 महाविभो; G1 पुनर्विभो; G3 तदा विभो; M1.2 रथे प्रभो; M4.5 रथे विभो; Crp (Dev., Sr.) तवाभिभोः (as in text). Ca cites विभो.

18 Dn1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — a) D6 सु-

C. 4. 1166 B. 4. 35. 18 K. 4. 37. 19

छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञामायुर्निरोधिनः ॥ १८
रणे जित्वा कुरून्सर्वान्वज्रपाणिरिवासुरान् ।
यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९
त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः ।
गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २०
स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयंकरम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

उत्तर उवाच ।

अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १
तमेव नाधिगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।
पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २
अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३
स लभेयं यदि त्वन्यं हययानविदं नरम् ।

तीक्ष्णाग्रा; D_9 संनताग्रा (for प्रसन्नाग्रा). — ^{d}) $B_{1.3}$ D_6 राज्ञामायुर्वि°; B_2 °ज्ञामात्मनि°; B_4 °ज्ञायुर्विनि°; D_{1-3} °ज्ञां चायुर्नि°; D_{11}m °ज्ञां मार्गनिरोधकाः; S °ज्ञामायुर्निरोधकाः.

19 After 19^{ab}, G_1 (which om. 19^{c}–21^{b}) ins. a colophon, followed by 622* (cf. v. l. 20). — ^{d}) Dn_2 $D_{11.12}$ transp. पुरं and पुनः.

20 G_1 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) $D_{1.3}$ राज्ञोस्य (for राष्ट्रस्य). — ^{b}) $B_{1.3}$ विभो; $D_{3.7.9}$ T G_3 $M_{4.5}$ सुत. — After 20^{ab}, $B_{2.4}$ Dn D_2(marg. *sec. m.*)$._{10-12}$ ins.:

621* यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ।
एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनाम् ।
[(L. 2) $B_{1.2}$ एवं गतिस्त्वं मत्स्यानां भव वंशविवर्धनः.]

— ^{c}) $Ś_1$ B_2 Dn_1 वयं तु (for भवन्तु). — S reads the colophon after 20 (G_1, which om. 19^{cd}–20, after 19^{ab}). After the colophon T_1 G ins.:

622* वैशंपायनः ।
महाजनसमक्षं तु स्त्रीमध्ये तु विशेषतः ।
गवाध्यक्षेण संप्रोक्तं वाक्यं तेजःप्रवर्धनम् ।

21 G_1 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). Before 21, K_1 Dn D_2(marg.)$._{10-12}$ M ins. वैशं° उ° (M om. उ°). — ^{a}) D_{10} आसीत् (for असौ). — ^{b}) K तद्वचो ह्यभय°; D_4 तद्वाक्यं सुभयं°; S (G_1 om.) वाक्यं तेजःप्रवर्धनं. — ^{c}) D (except $D_{7.9.11.12}$) श्लाघ्यमान. Cf. **C**v प्रशस्यमानः यद्वा स्वयं श्लाघमानः.

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K गोग्रह; B D उत्तरगोग्रह; T_2 M_{1-3} गोग्रहण. — *Adhy. name:* $D_{3.10}$ गोपवाक्यं; G_2 उत्तरप्रोत्साहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ K_1 (in *words*) B_4 D_{10} 33 (K_1 in *figures* 23!); D_3 34; D_6 32; D_7 31; S 36; ($M_{2.4.5}$ 35; M_3 broken).

34

1 Before उत्तरः, S (which om. उवाच) reads 4. 33. 21; cf. v. l. 4. 33. 20. — ^{a}) K अन्वगच्छेयं; D_{1-3} अनुगच्छामि. — ^{d}) D_6 शिक्षितः (for कोविदः).

2 Dn_1 om. 2. — ^{a}) B Dn_2 $D_{2.5.6.8.10-12}$ तं त्वहं; $D_{1.3}$ स त्वहं; D_4 नन्वेनं; $D_{7.9}$ न त्वेनं; T_2 तमेतं; M_5 तमहं (for तमेव). $B_{1.4}$ $D_{11.12}$ नावगच्छामि; D_4 अनुगच्छामि. — ^{b}) T G $M_{1.2.5}$ समो भवेत्; $M_{3.4}$ भवेद्धितः (for भवेन्नरः). — After 2^{ab}, T_1 reads 4^{cd} (for the first time), repeating it in its proper place. — ^{c}) D_5 G_2 $M_{1.2.4}$ पश्य त्वं (for पश्यध्वं). D_4 युक्तं; S शीघ्रं (for क्षिप्रं). — ^{d}) B_5 T G युद्धं; D_4 क्षिप्रं (for युक्तं).

3 ^{a}) D_{1-3} च; $D_{5.7.9}$ तु (for वा). — ^{b}) K_2 मासं वा नूनसंमतः; B_{3-5} $D_{5.6}$ न्यूनं वा माससमंततः (D_6 °मात्रतः); D_{1-3} मासं वापि समंततः; D_4 मासमात्रं श्रुतं तत् (sic); $D_{7.9}$(m as in text) संधानसमनंतरं; $D_{8.10}$ मासं वा न्यून°; S मासो वापि भवेत्ततः. **C**v cites अन्ततः and न्यूनं. — ^{c}) T G M_{1-4} यत्र चासीन्. D_8 G_1 महायुद्धं. M_5 यत्र युद्धं समभवत्.

4 ^{a}) K_2 B_1 Dn $D_{2.11.12}$ यदा (for यदि). D_8 अद्य (for अन्यं). S यद्यहं त्वधिगच्छेयं. — ^{b}) Dn_1 हययानविदां वरं; Dn_2 $D_{9.11}$ हयज्ञानविदं नरं; S यो मे यंता

त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ४
विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान्कुरूञ्जित्वानये पशून् ॥ ५
दुर्योधनं शांतनवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ६
वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।
अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७
शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ ८
पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।
किं नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रबाधते ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतः स्म पुनः पुनः ।
नामर्षयत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १०
अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ।
व्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
बृहन्नडेति विख्यातः पार्थस्यासीत्स सारथिः ॥ १२ C. 4. 1186 B. 4. 36. 16 K. 4. 38. 20

भवेद्युधि (M_{1-4} समो भवेत्; M_5 भवेद्धितः); Cn.v cite हययान° (as in text). In $Ś_1$, the portion from 4^{cd} of this adhy. up to 4^{cd} of adhy. 36, is lost on folios which are stuck together. — T_1 reads 4^{cd} (for the first time) after 2^{ab}, repeating it here. — ^{c}) M_1 परवान्; M_2 त्वरमान्; M_3 त्वरवान्. B_4 योद्धाहं; Dn_1 यास्येहं; Dn_2 $D_{11.12}$ S यास्यामि; D_2 गंताहं; D_6 गत्वाहं (for यात्वाहं). — ^{d}) K B_3 $D_{1.8.10}$ G_2 समुच्छ्रित्य महा°; D_2 समुत्सृत्य महा°; Dn_2 $D_{4.7.9.11.12}$ T_1 (*sup. lin.* as in text). 2 G_1 M °महाध्वजः.

5 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) $M_{1.2}$ रथा° (for परा°). — ^{c}) Dn_2 D_5 m. 7 शस्त्रप्रपात-; D_1 शत्रून्प्रताप्य; D_3 शत्रुप्रताप-; S शस्त्रप्रतापान्. — ^{d}) T_2 G_2 पशून्नये (for आनये पशून्).

6 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — ^{b}) K D_3 T_2 $G_{1.3}$ नृपम् (for कृपम्). — ^{c}) G_2 द्रौणिं च सौबलं चैव. — ^{d}) D_7 महाबलान्; $D_{8.10}$ महारथान् (for समा°).

7 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) D_{1-3} विनाशयित्वा. D_6 वित्रास्य समरे सर्वाः. — ^{b}) D_6 वृत्रहा (for वज्रभृत्). S दानवान्मघवानिव.

8 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) S आज्ञाय (for आसाद्य). — ^{c}) $B_{2.3.5}$ Dn_1 $D_{1-3.5.7-10}$ G_1 तु; T_1 M_5 न (for नु). S च तैः (for मया).

9 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — ^{d}) S इति मंस्यंति मां परे.

10 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) $D_{1-3.5}$ S श्रुत्वा (for स्त्रीषु). — ^{b}) $B_{1-3.5}$ Dn $D_{6.8.11.12}$ च; B_4 $D_{4.10}$ स (for स्म). S स्त्रीषु चात्मप्रशंसनं (T_1 चातिप्रशंसिनं; T_2 $M_{2.3.4}$ *sup. lin.* चात्मप्रकीर्तनं). — T_2 M_3 om. 10^{cd}. — ^{c}) B_4 नैवामर्षत पां°; Dn_1 न सामर्षत पां°; $D_{2.3}$ नामर्षत पां° (sic). — ^{d}) K G_1 °कीर्तनात्; $D_{3.4}$ °कीर्तितं.

11 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — ^{b}) D_{10} स्त्रीमध्ये सा. $B_{1.4}$ D (except Dn_1) यश° (for तप°). — ^{cd}) D_4 सैरंध्री (for शनकैर्). — For 11, S subst.:

623* श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ।
पाञ्चालीमर्जुनो वाक्यमुपांशु तदनुस्मरन् ।
अतीतसमये काले प्रियां भार्यामभाषत ।
द्रुपदस्य सुतां राज्ञः पाञ्चालीं रूपसंमताम् ।
सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहितैषिणीम् ।
उत्तरां ब्रूहि पाञ्चालि गत्वा क्षिप्रं शुचिस्मिते ।
अयं किल पुरा युद्धे खाण्डवे सव्यसाचिनः ।
सारथिः पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
महाञ्जयो भवेद्युद्धे सा चेद्यन्ता बृहन्नला ।
वैशंपायनः ।
सा चोदिता तदा तेन अर्जुनेन शुचिस्मिता ।
पाञ्चाली च तदागम्य उत्तराया निवेशनम् ।
ज्ञात्वा तु समयान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।
युधिष्ठिरं धर्मपरं सत्यार्जवपथे स्थितम् ।
अमर्षयन्ती तद्दुःखं कृष्णा कमललोचना ।
उत्तरामाह वचनं सखिमध्ये विलासिनी ।

[(L. 1) T_2 उत्स्मयित्वार्जुनो वाक्यं. — (L. 2) T_2 हृष्टः (for वाक्यं). M_1 उवाच तमनुस्मरन् (*sup. lin.* उपांशुव्रतमाचरन्); $M_{2.3}$ °शुव्रतमनुस्म°; M_4 °शुव्रतमस्मरन्. — (L. 13) T_1 G_3 $M_{4.5}$ °र्जवगुणान्वितं; T_2 $G_{1.3}$ M_3 °र्जवपथि स्थितं. — (L. 15) M विलासिनीं.]

12 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). — ^{c}) MSS. बृहन्नला, °टा etc. also. — For $12–13^{ab}$, S subst.:

624* द्रौपदी ।
योऽयं युवा वारणयूथपोपमो
बृहन्नलास्मीति जनेऽभ्यभाषत ।
पुरा हि पार्थस्य स सारथिस्तदा
धनुर्धराणां प्रवरस्य मन्ये ।

C. 4. 1187 B. 4. 36. 17 K. 4. 38. 20

धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ।
दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ॥ १३
यदा तत्पावको दावमदहत्खाण्डवं महत् ।
अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १४
तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १५
येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः स वचनं वीर करिष्यति न संशयः ॥ १६
यदि वै सारथिः स स्यात्कुरून्सर्वानसंशयम् ।
जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ १७
एवमुक्तः स सैरन्ध्र्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नडाम् ॥ १८
सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनागृहम् ।
यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[(L. 2) T1 G3 M2 जनो (for जने). — (L. 3) T G1.3 पुरापि. G2 M2.3 सदा (for तदा). — In G1, there follows a passage given in App. I (No. 34).]

13 Ś1 missing (cf. v. l. 4). For S cf. v. l. 12. — [a]) B3 D4.5m.7.9 अनवमः; Cc अनवरः (as in text). D1.3 हि (for च). B4 धनुर्धरवरश्चासीत्. — [c]) K D1.4–8 वीरश्. S स दृष्टपूर्वो हि (M1–3 -पि) मया. — [d]) Dn2 D11.12 विचरन् (for चरन्त्या). S पांडवालये (for पाण्डवान्प्रति).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — [ab]) B2 D1–3.5.10 तु (for तत्). B2 D1.3 पांडवो (for पावको). S यदा(T1 यथा-; G2 तदा-; M1–4 यद)नेन सहायेन खांडवं चादहत्पुरा. — [c]) G1.3 पुरा (for तदा). B D5.6.8.10–12 G1.3 तेन (for अनेन).

15 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — [b]) D6 भागशः; D8 अनेकशः (for सर्वशः). — After 15, S (except M5; M2 om. lines 3–4; T2 om. line 4) ins.:

625* वैशंपायनः ।
ततः सैरन्ध्रिसहिता उत्तरा भ्रातुरब्रवीत् ।
अभ्यर्थयेमां सारथ्ये वीर शीघ्रं बृहन्नलाम् ।
शिक्षितैषां हि सारथ्ये नर्तने गीतवादिते ।
सैरन्ध्र्याह महाप्राज्ञ स्तुवन्ती वै बृहन्नलाम् ।

[(L. 1) G1.3 °सहितोत्तरा भ्रातरमब्रवीत्. — After line 2, T1 reads 17 for the first time. — (L. 3) T2 G1.3 गीतवादने.]

T1 G2 cont.:

626* श्रुत्वोत्तरोत्तरावाक्यं सैरन्ध्र्या समुदीरितम् ।
संधार्य मनसा सम्यक्सैरन्ध्रीं पुनरब्रवीत् ।

T1 G2 cont.: T2 G1.3 M ins. after 625* (M5 ins. after 15):

627* उत्तरः ।
सैरन्ध्रि जानासि मम व्रतं हि
क्लीबो न एष पुरुषः स्वयं हि ।
नाहं प्रवक्ष्यामि बृहन्नलां शुभे
वक्तुं स्वयं यच्छ हयान्ममेति ।

[(L. 2) T1 G1.3 न वायं; G2 य एष; M1 नु एष. — (L. 3) G3 M5 प्रशक्ष्यामि. — (L. 4) G1 भवाम त्वै यदि (for हयान्ममेति).]

T G cont.:

628* सैरन्ध्री ।
भयकाले तु संप्राप्ते न व्रतं नाव्रतं पुनः ।
यथा दुःखं प्रतरति कर्तुं युक्तं चरेद्बुधः ।
इति धर्मविदः प्राहुस्तस्माद्वाच्या बृहन्नला ।

[(L. 2) T यथा युक्तं प्रच°; G1.3 यथा युक्ता (G3 °क्तः) प्रत°.]

16 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — Before 16, M ins. सैरंध्री. — [a]) G3 M1 सा (for या). — [b]) B2.4 D5.6 G1.3 यशस्विनी; D4.5m.7.9 कनीयसी; M5 शुचिस्मिता; Ca.v यवी° (as in text). — [c]) B1.2.5 T1 सा; D4 सु-; T2 G1.3 M तु (for स). B1.2.5 D2.4.7.9.10 transp. वचनं and वीर. B3 D1.5.6.8 वीरो वचनं (for वचनं वीर). B4 Dn1 वीरः (for वीर). Dn2 D3.11.12 अस्याः प्रवीर (D3 °रो) वचनं.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 4). T1 reads 17 (for the first time), after line 2 of 625* (cf. v. l. 15), repeating it here with v. l. — [a]) B1.3 अस्य; B2.5 S (T1 both times) ते; D6 असौ (for वै). D6 तु; T1 (both times) G1.2 सा (for स). — [b]) D9 जित्वा; T2 हत्वा (for सर्वान्). K न संशयं; B D2.3.5.6.8.9 T1 (first time) G1.3 न संशयः; Dn1 असंशयः. M3 सर्वाञ्शत्रूनसं°. — [c]) K समानीय. — [d]) D1.3 T1 (second

३५

वैशंपायन उवाच ।
स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजन्कुत्रागमनमित्युत ॥ १
तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् । C. 4. 1202 B. 4. 37. 7 K. 4. 38. 40

time) G_2 M_1 पुनर् (for ध्रुवम्). — After 17, M_5 reads the colophon (*adhy. no.* 36), which is om. in the other S MSS.

18 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). Before 18, S ins. वैशं°. — ^{a}) T_1 G_2 $M_{1.2.4}$ तु (for स). — ^{b}) D_4 वाक्यमब्रवीत् (for प्रत्य°). — ^{c}) K अनुनीयाशु (for अनव°). — ^{d}) K समानय (for तामा°). MSS. बृहन्नलां; °न्नटां etc. also.

19 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 4). S om. 19. — ^{a}) D_4 साध्वी (for शीघ्रम्). — ^{b}) B_4 $D_{8.10}$ अगमन्. B_3 $D_{1-4.5m.7.8}$ नर्तना(D_2 °का)लयं.

Colophon. $Ś_1$ not collated; T G M_{1-4} om. it; M_5 reads it after st. 17. — *Sub-parvan:* K गोगृह; B Dn D (except D_8) उत्तरगोग्रह ($D_{7.9}$ गोग्रह). — *Adhy. name:* $B_{2.4}$ Dn_1 $D_{3.8.10}$ सैरंध्रीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 B_4 D_{10} 34; D_8 35; $D_{5.7}$ 32; D_6 33; M_5 36. — *S'loka no.:* D_1 19; D_3 20.

35

☞ The collations of $Ś_1$ are not available for this adhy., the folios being stuck together (cf. v. l. 4. 34. 4). The MS. is ignored in this adhy.

1 Before 1, all MSS. except K $D_{1-3.7-9}$, ins. the foll. passage (S om. lines 3–4, 13–16; M_2 om. lines 17–19, and G_1 om. lines 20–22 also):

629* वैशंपायन उवाच ।
सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी
ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ।
सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या
सा पद्मपत्राभनिभा शिखण्डिनी ।
तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रिया वृता ।
तन्नर्तनागारमरालपक्ष्मा
शतह्रदा मेघमिवान्वपद्यत ।
सा हस्तिहस्तोपमसंहतोरूः
स्वनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा ।
आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ।
सा रत्नभूता मनसः प्रियार्चिता
सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः ।
सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी
प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ।
सुसंहतोरुं कनकोज्ज्वलत्वचं
पार्थः कुमारीं स तदाभ्यभाषत ।
किमागमः काञ्चनमाल्यधारिणि
मृगाक्षि किं त्वं त्वरितेव भामिनि ।
किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्न-
माचक्ष्व तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ।

[After line 2, S (which om. lines 3–4) ins.:

630* भ्रातुर्नियोगं तु निशम्य सुभ्रूः
शुभानना हाटकरत्नभूषणा ।
सवज्रमुक्तामणिहेमकुण्डला
मृदुक्रमा भ्रातृनियोगचोदिता ।
प्रदक्षिणावर्ततनुः शिखण्डिनी
पद्मानना पद्मदलायताक्षी ।

— (L. 4) ❀Cn: पद्मपत्राभिनवा शिखण्डिनीति प्राचीनपाठः ।❀ — (L. 5) S तन्वी (M_2 शंखी) समांगी मृदुमंदलोचना. — (L. 6) S (except G_3) मात्स्यस्य. S विलासिनी (for श्रिया वृता). — (L. 7) S (except M_5) सा (for तन्). — (L. 9) B_{1-3} Dn_2 $D_{5.10-12}$ °संहितोरूः; S सु(G_2 सा)नागनासोपमसंह(G_3 °वृ)तोरूः; Ca as in text. — (L. 10) $B_{3.5}$ Dn $D_{4.11.12}$ S अनिंदिता (for स्वनि°). B_5 Dn_2 $D_{6.11.12}$ सुमध्या (for सुमध्यमा). S वेदिविलग्नमध्या (for चारुदती सुमध्यमा). — (L. 11) S तस्थौ (for तं वै). — (L. 17) B_{2-5} D_{4-6} सुशोभनोरुं (for सुसंहतोरुं). S (M_2 om.) तामागतामायतताम्रलोचनां. — (L. 18) S (M_2 om.) अवेक्ष्य पार्थः (T_2 कृष्णः; G_1 वाक्यं; $M_{1.4.5}$ जिष्णुः; M_3 कृष्णां) समयेभ्यभाषत. — (L. 19) D_{10} S (M_2 om.) किमागता (for °गमः). — (L. 20) S (G_1 om.) सुगात्रि किंचित् (T_1 G_3 किं तु; T_2 किं च) त्वरितासि सुभ्रु. — (L. 22) S (G_1 om.) आचक्ष्व शीघ्रं मम चारुहासिनि.]

— For S, cf. v. l. 8. — ^{b}) K राजपुत्रीं (K_2 °त्री) सखीं सखी; D_{4-9} °पुत्रीं सखीं ($D_{4.7.9}$ °खी॰) वृतां (D_6

C. 4. 1202 B. 4. 37. 7 K. 4. 38. 40 प्रणयं भावयन्ती स सखीमध्य इदं वचः ॥ २
गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नडे ।
तान्विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ३
नचिरं च हतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ।
तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ४
तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थं बृहन्नडे ।
आचचक्षे हयज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव ॥ ५
सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नडे ।
पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः ॥ ६
अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ।
प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ७
एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परंतपः ।
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः ॥ ८
तं सा व्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।

तथा); D10 सखीं प्रणयसंयुतां. — c) K2 प्रहसंत्यब्रवीद्. D10 वाक्यं (for राजन्). — d) B D किम् (for कुत्र). D1–3 आगमनकारणं (for आगमनमित्युत).

2 For S, cf. v. l. 8. — c) D1–3 भाषयंती; Cv भाव° (as in text). B1. 2. 4 Dn D1–3. 6–12 सा (for स). — d) B4 D6 सखीमध्यात् (for °मध्ये). — After 2, D5 (marg.). 9 ins.:

631* उवाच त्वरया युक्ता चोत्तरा मधुराक्षरम् ।

3 For S, cf. v. l. 8. — b) Some MSS. बृहन्नले (°ट्टे). — c) K1 B1. 3. 5 Dn D3. 6–8. 11. 12 ता (for तान्).

4 For S, cf. v. l. 8. — a) B1. 2 D8 नाचिरं. K2 B1–3 Dn2 D8. 11 निहतस्; Dn1 D1. 2. 7. 10 वहतस्; D3 हि हतस्; D12 सारथिस् (for च हतस्). — c) D10 नास्य (for नास्ति).

5 For S, cf. v. l. 8. — b) B3 वरये त्वां; D10 सारथ्यर्थें. — c) K हयस्थाने; D10 रथज्ञाने (for हयज्ञाने). — After 5, B1 Dn D1–3. 5 (marg.). 7–12 ins.:

632* अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ।
[(L. 2) D5. 9 पांडुनंदनः (for पाण्डव°).]

6 For S, cf. v. l. 8. — ab) B2 तं; D1. 2. 4. 7–9 स (for सा). B Dn2 D4. 5. 7–9. 11. 12 transp. मम and कुरु. D10 सारथ्यं कुरु भद्रं ते मम भ्रातुर्बृहन्नटे. — c) B1 D9. 11. 12 Ca पुराद्; B4 D5. 6 दूराद्; Cv. rp (A.) पुरा (as in text). — d) D6 कौरवैर् (for कुरुभिर्).

7 For S, cf. v. l. 8.

8 For S, see below. — b) D1. 3 तनयाख्या (for तया सख्या). B (except B1) D4 पुनः पुनः (for परंतपः). — d) D1–3 समीपम् (D3 °पे); Ca सकाशम् (as in text).

☞ For 1–8, S subst.:

633* वैशंपायनः ।
सा वज्रवैडूर्यविकारकुण्डला
विनिद्रपद्मोत्पलपत्रगन्धिनी ।
प्रसन्नताराधिपसंनिभानना
पार्थं कुमारी वचनं बभाषे ।
हरन्ति वित्तं कुरवः पितुर्मे
शतं सहस्राणि गवां बृहन्नले ।
सा भ्रातुरश्वान्मम संयमस्व
पुरा परे दूरतरं हरन्ति गाः ।
सैरन्ध्रिराख्याति बृहन्नले त्वां
सुशिक्षितां संग्रहणे रथाश्वयोः ।
अहं मरिष्यामि न मेऽत्र संशयो
मया वृता तत्र न चेद्गमिष्यसि ।
तथा नियुक्तो नरदेवकन्यया
नरोत्तमः प्रीतमना धनंजयः ।
उवाच पार्थः शुभमन्दया गिरा
शुभाननां शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।
गच्छामि यत्रेच्छसि चारुहासिनि
हुताशनं प्रज्वलितं व्रजामि वा ।
इच्छामि तेऽहं वरगात्रि जीवितं
करोमि किं ते प्रियमद्य सुन्दरि ।
न मत्कृते द्रक्ष्यसि तत्पुरं प्रिये
वैवस्वतं प्रेतपतेर्महाभयम् ।
स एवमुक्त्वा कुरुवीरपुंगवो
विलासिनीं शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।
बृहन्नलारूपविभूषिताननो
विराटपुत्रस्य समीपमाव्रजत् ।

G2 cont.:

634* तमाव्रजन्तं वरभूषणैर्वृतं
महाप्रभं वारणयूथपोपमम् ।
गजेन्द्रबाहुं कमलायतेक्षणं
कवाटवक्षःस्थलमुन्नतांसम् ।
तमागतं पार्थममित्रकर्शनं
महाबलं नागमिव प्रमाथिनम् ।
वैराटिरामन्त्र्य ततो बृहन्नलां
गवां निनीषन्पदमुत्तरोऽब्रवीत् ।

अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुर्गजवधूरिव ॥ ९
दूरादेव तु तं प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १०
पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सैरन्ध्री त्वां समाचष्ट सा हि जानाति पाण्डवान् ॥ ११
संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नडे ।
कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः ॥ १२
अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ १३
एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नडा ।
का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ १४
गीतं वा यदि वा नृत्तं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मयि ॥ १५

उत्तर उवाच ।

बृहन्नडे गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिंदम ॥ १७
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । C. 4. 1219 B. 4. 37. 24 K. 4. 38. 62

---

9 ^{a}) K B_4 Dn $D_{11.12}$ तमाव्रजंतं; B_2 सा तं व्र°; T_1 तथा व्र° (for तं सा व्र°). — ^{d}) B_{1-4} $D_{5.6.11}$m S गजं; B_5 Dn $D_{3.4.7-9.11.12}$ शिशुं; D_2 शत्रुर् (for शिशुर्). G_3 नाग° (for गज°).

10 ^{a}) K B D (except $D_{1-3.6}$) तां; S सं- (for तं). — Before 10^{cd}, $M_{1.2.5}$ ins. उत्तरः.

11 ^{a}) D_4 पृथ्वीं समजयत्; S पृथिवीं चाजयत्. — ^{c}) Dn $D_{1-3.8.9.11.12}$ G_1 समाचष्टे; S (except G_1) ममाचष्ट. — ^{d}) $D_{1.3}$ सा जानाति च; G_2 M_4 साभिजानाति. $B_{3.5}$ D_5 पांडवं. B_4 पार्थिवान् (for पाण्डवान्).

12-13 For 12–13, S subst.:

635* देवेन्द्रसारथिर्वीरो मातलिः ख्यातविक्रमः ।
सुहोत्रो जामदग्न्यस्य विष्णोर्यन्ता च दारुकः ।
अरुणः सूर्ययन्ता च सुमन्त्रो दशरथस्य च ।
सर्वे सारथयः ख्याता न बृहन्नलया समाः ।
इत्युक्तोऽहं च सैरन्ध्र्या तेन त्वामाह्वयामि वै ।
आहूता त्वं मया सार्धं योद्धुं याहि बृहन्नले ।
दूराद्दूरतरं गावो भवन्ति कुरुभिर्हृताः ।

[(L. 2) T_2 G_3 M सहसाहो (G_3 सहो यथा) जामदग्नेः; G_2 सुमहो जामदग्नेश्च (for prior half). — (L. 3) T $G_{2.3}$ सुमंत्रो वा दाशरथेः सूर्ययंता यथारुणः.]

14 ^{a}) D_6 इत्युक्ता प्रत्युवाचैनं; S त(M_2 अ)थोक्ता प्रत्युवाचेदं (T_2 °चैनं). — Before 12^{cd}, M_4 ins. बृहन्नला. — ^{c}) $D_{1.2}$ गतिर् (for शक्तिर्). — ^{d}) D_6 समर° (for संग्राम°).

15 ^{a}) N (except K_1; $Ś_1$ missing) नृत्यं (D_4 नृतिं); Cv नृत्तं (as in text). S transp. गीतं and नृत्तं. — ^{b}) $D_{1.2}$ तथाविधं; Cv पृथग्विधं (as in text). — ^{c}) D_5 (m as in text) तत्करिष्याम्यहं सर्वं. — ^{d}) $B_{1.3}$ Dn $D_{11.12}$ S मम (for मयि).

16 ^{ab}) D_2 गायको. B_4 $D_{2.4.10}$ नर्तको. $B_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ गायनो नर्तनो ($B_{1.3}$ D_6 नर्तको; B_5 वादनो) वापि वादनो (B_5 नर्तनो; D_6 वादको) वा पुनर्भव. — For 16, S subst.:

636* त्वं नर्तको वा यदि वापि गायकः
क्षिप्रं तनुत्रं परिधत्स्व भानुमत् ।

[M_{1-4} नर्तनो (for नर्तको). T_1 $G_{1.3}$ वासि (for वापि).]

— After 16, S ($M_{4.5}$ om. lines 1–4) ins.:

637* अभीक्ष्णमाहुस्तव कर्म पौरुषं
स्त्रियः प्रशंसन्ति ममाद्य चान्तिके ।
वैशंपायनः ।
इत्येवमुक्त्वा नृपसूनुसत्तम-
स्तदा स्मयित्वार्जुनमभ्यनन्दयत् ।
अथोत्तरः पारशवं शताक्षिम-
त्सुवर्णचित्रं परिगृह्य भानुमत् ।
बृहन्नलायै प्रददौ स्वयं तदा
विराटपुत्रः परवीरघातिने ।
तदाज्ञया मात्स्यसुतस्य वीर्यवा-
नकर्तुकामेव समाददे तदा ।
बृहन्नला ।
यद्यस्ति च रणे शौर्यं शक्तिः स्याद्द्विषतां वधे ।
अहं त्वामभिगच्छामि यत्र त्वं यासि तत्र भोः ।

[(L. 11) T_2 G_2 $M_{4.5}$ शक्यः स्याद्द्विषतां वधः (for posterior half).]

17 ^{a}) T_2 ततः स (for स तत्र). Dn_2 $D_{11.12}$ तं नर्मयुक्तम्; Ca.c.v नर्मसंयुक्तम् (as in text). — ^{b}) Dn_2 $D_{11.12}$ पांडवं बली; D_{1-8} पांडुनंदनः (for पाण्डवो बहु). — ^{d}) B (except B_5) Dn_1 D_{1-10} S अरिंदमः (for °दम).

C. 4. 1219 B. 4. 37. 24 K. 4. 38. 61 कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ॥ १८
स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ।
कवचेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नडाम् ॥ १९
स बिभ्रत्कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभम् ।
ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २०
धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान्बहून् ।
आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नडसारथिः ॥ २१
अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा ।
बृहन्नडे आनयेथा वासांसि रुचिराणि नः ॥ २२
पाञ्चालिकार्थं सूक्ष्माणि चित्राणि विविधानि च ।
विजित्य संग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरून् ॥ २३
अथ ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः ।
प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ॥ २४
यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ २५
एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्धयान् ।
कुरूनभिमुखाञ्शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

18 ^{d}) Dn_1 D_2 प्रहसन् (for प्राह°). — For 18, S subst.:

638* तमाददानं प्रमदा जहासिरे
ह्यधोमुखं वीरवरोऽभ्यहारयत् ।
ततस्तिरश्चीनकृतं सपत्नहा
ह्यधोमुखं कवचमथाभ्यकर्षयत् ।
सम्यक्प्रजानन्नपि सत्यविक्रमो
ह्यज्ञातवत्सर्वकुरुप्रवीरः ।
ऊर्ध्वं क्षिपन्वीरवरोऽभ्यहारय-
त्पुनश्च यत्नात्कवचं धनंजयः ।
एवंप्रकाराणि बहूनि कुर्वति
तस्मिन्कुमार्यः प्रमदा जहासिरे ।

[M_2 om. lines 3–6; M_3 om. lines 3–4. — (L. 5) G_3 M स नाम जानन्नपि (for सम्यक्प्रजानन्नपि). — (L. 6) $G_{1.3}$ सह्यकृतप्र° (for सर्वकुरुप्र°). — (L. 8) G_2 M पुनर्नि(G_2 पुनश्च)यंता वचनात् ($M_{2.3}$ °नं) धनंजयः.]

19 ^{a}) B (except B_5) $D_{2.5.6.8.10}$ तं (for तु). K विमुह्यंती; B_3 $D_{5.6}$ पिनह्यंतं; B_4 विमुंचंतं; Dn_2 विमुच्यंतं; $D_{1.3}$ Cc.r विनह्यंतं; Ccp विपर्यस्तं; Cv विमुह्यंतं (as in text). — ^{b}) B_2 $D_{4.5}$ तदा (for ततः). D_8 तथोत्तरः (for उत्तरस्ततः). — For 19, S subst.:

639* तथा विकुर्वन्तममित्रकर्शनं
नैवोत्तरः पर्यभवद्धनंजयम् ।
तं राजपुत्रः समनाहयत्स्वयं
जाम्बूनदान्तेन शुभेन वर्मणा ।
कृशानुतप्तप्रतिमेन भास्वता
जाज्वल्यमानेन सहस्ररश्मिना ।

[(L. 2) $G_{1.2}$ पर्यहसद् (for °भवद्). — (L. 4) T_2 जांबू° दृढेन; M °नदांताकृपणेन (M_1 °भरणेन; M_3 °वरणेन).]

20 ^{a}) B $D_{5.6}$ बभार (for स बिभ्रत्). Dn_2 $D_{11.12}$ दिव्यं (for चाग्र्यं). — ^{c}) K चारुम्; D_7 सैंहम् (for सिंहम्). B (except B_4) $D_{1.5.6.9.11.12}$ ध्वजं सिंहं (D_9 सैंहं) समुच्छ्रित्य. — ^{d}) B $D_{5.6}$ सारथ्यं; Dn_2 $D_{11.12}$ सारथिं (for सारथ्ये). — For 20, S subst.:

640* अथास्य शीघ्रं प्रसमीक्ष्य योजय-
द्रथे हयान्काञ्चनजालसंवृतान् ।
सुवर्णजालान्तरयोक्तृभूषणा-
न्सिंहं च सौवर्णमुपाश्रयद्रथे ।

21 ^{a}) S विचित्राणि (for महा°). — ^{b}) $D_{1.3}$ निषंगान्; M_5 शरांश्च (for बाणांश्च). D_4 विपुलान्; G_1 विविधान् (for रुचिरान्). K रुचिराननान् (for °रान्बहून्). — After 21^{ab}, S ins.:

641* आयुधानि च वै तत्र रथोपस्थे च संन्यसत् ।

[$M_{1.2}$ च संन्यधात्; M_3 च संह***; M_5 उपाहरत् (for च संन्यसत्).]

— ^{c}) S (except T_1 G_1 M_5) आरुह्य (for आदाय).

22 ^{b}) S चैव (for ताम्). — ^{d}) B Dn $D_{4-7.9-12}$ M_4 (*inf. lin.* as in text) च (for नः).

23 ^{a}) B_4 पांचालिकानि; G_3 (*inf. lin.*) बालकार्थं च; Ca as in text. Cc.r.s cite पाञ्चालिका. $B_{2.3.5}$ Dn_1 $D_{2.5}$ चित्राणि (for सूक्ष्माणि). — ^{b}) B (except B_4) Dn_1 D_5 सूक्ष्माणि; D_{1-3} दिव्यानि; S रत्नानि (for चित्राणि). B Dn_1 D_5 च मृदूनि (B_4 रुचिराणि) (for विविधानि). — ^{d}) Dn_2 $D_{8.11.12}$ G_3 बहून् (for कुरून्). D_{1-3} भीष्मद्रोणपुरोगमान्.

24 ^{a}) B Dn $D_{5.6.10-12}$ एवं (for अथ). — ^{b}) K_1 $D_{1.3.8}$ संहिताः; K_2 हसिताः; G_1 सस्मितः; G_3 सुस्थिताः (for सहिताः). K कुंतिनंदनः; S (except T_2) कुरुनंदनः

३६

वैशंपायन उवाच ।

स राजधान्या निर्याय वैराटिः पृथिवींजयः ।
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १
समवेतान्कुरून्यावज्जिगीषूनवजित्य वै ।
गाश्चैषां क्षिप्रमादाय पुनरायामि स्वं पुरम् ॥ २
ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः ।
ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ।
आलिखन्त इवाकाशमूहुः काञ्चनमालिनः ॥ ३ C. 4. 1233 B. 4. 38. 3 K. 4. 39. 4

(M5 °सत्तमः). — D1 is missing from 4. 35. 24e up to 4. 36. 39e. — e) D4.7 उवाच प्रहसन्पार्थः. — d) G1 ताश्च (for मेघ-). D2.3 °गंभीर°. Many MSS. निस्वनः (for निःस्वनः).

25 D1 missing (cf. v. l. 24). Before 23, N (Ś1 D1 missing) ins. बृहन्नडो(*or* °लो)वाच. — a) D8.10 यत् (for यदि). — b) G1.3 जेत्स्यतेति (for विजेष्यति). D2.3 महारथः. — e) B2.4.5 D5.6 तदा (for अथ). D2.3 आहरिष्यामि वासांसि. — d) Dn2 D8 विविधानि (for रुचिराणि). T G2 M सूक्ष्माण्याभरणानि च; G1.3 सूक्ष्माणि विविधानि च.

26 Before 26, all MSS. (Ś1 D1 missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°), which latter, in D6, is followed by 643* (see below). — b) D8.10 प्राणोदयत् (for प्राचोदयत्). — e) B Dn D5.6.8.10–12 °मुखः (for °मुखान्). D4.6.8 शूरान् (for शूरो). — For 26, S subst.:

642* अथोत्तरो वर्म महाप्रभावं
सुवर्णवैडूर्यपरिष्कृतं दृढम् ।
आमुच्य वीरः प्रययौ रथोत्तमं
धनंजयं सारथिनं प्रगृह्य ।

[(L. 1) G1.3 °प्रतापः (for °प्रभावं). — (L. 3) T1 G2 रथेन (for रथोत्तमं). — (L. 4) G ins. तं after प्रगृह्य.]

B Dn D5.9–12 S ins. after 26: D6, after (the interpolated) वैशं° उ° (see above):

643* तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं
बृहन्नडायाः सहितं महाभुजम् ।
स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः
प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ।
यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः
पुराभवत्खाण्डवदाहमङ्गलम् ।
कुरून्समासाद्य रणे बृहन्नडे
सहोत्तरेणास्तु तदद्य मङ्गलम् ।

[(L. 1) S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). B4.5 D6 रथोत्तम(B4 °र)स्थं. — (L. 2) S बृहन्नलां चैव महाजनस्तदा. — (L. 3) B2 Dn2 D5.9–12 सुसंयतव्रताः; B4 द्विजाश्च सन्मताः (for द्विजाश्च सुव्रताः). — (L. 4) B1.3 (m as in text) D6 अथोत्तरं तदा; B5 अथो दिशश्च; Dn1 सुहृष्टवत्तदा (for अथोचुरङ्गनाः). S प्रदक्षिणं मंगलिनो ह्य(T2 M1.5 °नश्च; G2 °नोभ्य-; M2.3 °नं च; M4 °नस्त्व)पूजयन् (M1 चक्रिरे; M5 चक्रुः). — (L. 5) B4 यदर्जुनस्यास्य गजेंद्रगामिनः; D6 यदर्जुनस्योत्तमगामिनः पुरा. — (L. 8) Dn1 D9 T2 G1 M3 transp. अस्तु and अद्य. B2 S तव (for तद्).]

Colophon. Ś1 could not be collated; D1 missing; D7 om. it. — *Sub-parvan:* K1 गोग्रह; B1–4 Dn D2–6.8.9.11.12 उत्तरगोग्रह; T G2 M1.2.5 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B Dn1 D8.10 T2 M2–4 उत्तरनिर्याणं; D3 रथारोहणं; T1 G2 बृहन्नलासारथ्ये उत्तरनिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D10 35; D3.9 M2–4 36; D5 33; D6 34; T G M1.5 37. — *S'loka no.:* D3 29.

36

☞ Ś1 is missing up to st. 4 (cf. v. l. 4. 34. 4); D1 is missing up to 39e (cf. v. l. 4. 35. 22).

1 b) B2 Dn1 D5 (m as in text) अकुतोभयः; Ca पृथिवींजयः (as in text). — d) D2.3 स्थिताः (for गताः).

2 a) B Dn1 D5.6.10 सर्वान्; D2 यास्ये; D7–9 याहि; G1 आवां (for यावत्). — b) D8 जिगीषुर् (for °षून्). B4 च विजित्य (for अवजित्य). S (except G1.2) च (for वै). B2 D2.5.6.10 विजिगीषून्विजित्य वै. — e) Dn D11.12 तेषां; S चैताः (for चैषां). B1–3.5 D6 गाश्चैवै(D6 °ते)षां समादाय; D2.3.8 गाश्च क्षिप्रं समादाय. — d) B1–3.5 Dn D5.6.8.10–12 एष्यामि (for आयामि). K Dn1 D2.3 अहं; S मत्- (G2 तत्) (for स्वं). B4 पुनरायां स्वकं पुरं; D4.5m.7.9 प्रवेक्ष्यामि निजं पुरं.

3 a) B4 तान्देश°; D2.3 प्रनोद°; D8 तान्प्रेर° (for तांश्चोद°). — e) D8.10 नरदेवेन (for °सिंहेन). — d) B2 Dn1 D2–4.7 नोदिता; B4 देशिता; D8 प्रेरिता (for चोदिता). S शीघ्रवाहिनः (G1.3 M4 °गामिनः) (for वातरंहसः). — D8 om. 3ef. — e) K2 B2 आलिहंतः; D5 आलिह्यंतः;

C. 4. 1233
B. 4. 36. 4
K. 4. 39. 5

नातिदूरमथो यात्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ ।
अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम् ।
श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ४
तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरस्वनम् ।
सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम् ॥ ५
ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृङ्नरसत्तम ॥ ६
तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसंकुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शांतनवेन च ॥ ७
द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ८
नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ॥ ९
नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ।
दृष्ट्वैव हि परानाजावात्मा प्रव्यथतीव मे ॥ १०
यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ११
दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः ।

Cc.v आलिखंत: (as in text). D_4 आलिखंस्तद्वदाकाशं. — ^{f}) B_4 ययु:; Cr बभु:; Cc.rp (Cat.) ऊहु: (as in text). — Ca cites 3^{ef} entirely as in text.

4 ^{a}) B (except B_2) D (except $D_{4.7.9}$; D_1 missing) T G_2 गत्वा (for यात्वा). — ^{b}) S मात्स्य- (G_1 मत्स्य-; M_1 राज-). — ^{c}) B_4 $D_{5.6}$ M_5 अवैक्षेताम्; Dn_1 $D_{4.7}$ $M_{1.2.4}$ अवेक्षताम्; D_2 अवेक्षितम्; D_3 अवेक्षते (for अवेक्षेताम्). S (except T_2 G_1) अवित्रस्तौ (for अमित्रघ्नौ). — ^{e}) D_6 भूत्वा; M_2 यात्वा (for गत्वा). — ^{f}) $D_{2.3.8}$ (for avoiding hiatus!) व्याससाद (for आस°). B_4 $D_{4.7.9}$ तदा; Dn_2 $D_{2.3.8.10-12}$ असौ (for अथ). S शूरौ ददृशतुः कुरून्. — After 4, N (Ś$_1$ D_1 missing) ins.:

644* तां शमीमन्ववीक्षेतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः ।

[B $D_{5.6}$ तत्समीपे (for तां शमीम्). K Dn_2 $D_{11.12}$ अन्ववैक्षच्च; B $D_{3.5.6}$ °वैक्षेतां; D_2 °वीक्षेथा; $D_{4.7.9}$ °वेक्ष्याथ; D_7m.10 °वेक्षेतां; D_8 °वेक्ष त्वं. B_{3-5} $D_{5.6}$ व्यूढानीकं च (for °नीकांश्च). K $D_{2-4.7-9}$ गच्छत: (for सर्वश:).]

5 Ś$_1$ resumes. — ^{b}) B (except B_4) विततं (for विबभौ). Ś$_1$ B_4 Dn_1 D_{10} सागरोपमं (for सागरस्वनम्). — ^{c}) Dn_1 भ्रम° (for सर्प°). S संसर्प(T $G_{1.3}$ °स्पर्श)-माण(*or* °न)माकाशे.

6 ^{b}) T G_1 सर्वश:; G_2 M_4 सर्वत: (for सर्पता). — ^{d}) G_2 $M_{4.5}$ दिविस्पृङ्. $B_{1.3.5}$ Dn_2 D_{10-12} कुरु° (for नर°).

7 ^{a}) Dn_1 $D_{3.4.6}$ तदानीकं. S अथो वी(M_1 -द्वी)क्ष्य (M_2 अथालक्ष्य) (for महद्दृष्ट्वा). — ^{b}) $M_{1.2}$ रथाश्वगजसं°. — ^{c}) D_4 °मुखैर् (for °कृपैर्).

8 ^{a}) D_6 अपि (for च). K_2 B_3 Dn_1 D_3 G $M_{2.4.5}$ द्रोणेन सहपुत्रेण. — After 8^{ab}, D_2 (marg.) ins.:

645* तेषां तत्सैन्यमतुलं दृष्ट्वा भयविवर्धनम् ।

9 Before 9, N (D_1 missing) ins. उत्तर उवाच; T_1 वैराटि:; T_2 M_5 उत्तर:. — ^{b}) $B_{2.3.5}$ $D_{2-6.8.10}$ S च (for हि). — ^{c}) D_4 °प्रवीरसंयुक्तं; cf. Cv. — ^{e}) Ś$_1$ B_3 $D_{3.6.7}$ शक्यामि; S शक्नोमि (cf. v. l. 16^c). — ^{f}) T_1 G भयानकं; T_2 M भयंकरं (for अनन्तकम्).

10 ^{a}) $M_{1.4}$ कौरवीं (for भारतीं). — ^{b}) Ś$_1$ घोर° (for भीम°). — After 10^{ab}, S ins.:

646* देवैरपि सहेन्द्रेण न शक्यं किं पुनर्नरैः ।

— ^{c}) S °कलिलं. — ^{d}) D_3 S °समाकुलं. — ^{e}) D_4 च; $G_{1.3}$ तु (for हि). B_3(m as in text)$_{.4}$ D_5(m as in text)$_{.6}$ Cc पुरोया(B_3 D_6 Cc °जा)तां; D_3 परानेतान्; D_7 परा ग्लानिर्; S परानीकं (for परानाजौ). — ^{f}) B Dn D_5(m as in text)$_{.6.10-12}$ S मन: (for आत्मा). D_5 प्रव्यथितं मम (m प्रव्यथतीव मे as in text).

11 ^{ab}) D_6 transp. भीष्म: and कर्ण:. Ś$_1$ यत्र द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्चैव वि°. — ^{d}) $D_{4.9}$ सोमदत्तिश्. B Dn $D_{4.5.7-12}$ च (for अथ).

12 ^{a}) S तदा (T_2 $M_{1.5}$ °था) राजा (for तथा वीरो). — ^{b}) D_5 बलिनां (m रथिनां as in text). Ś$_1$ K राजा परमदुर्लभ: (Ś$_1$ °दुर्जय:); S वीरो (M_1 ततो) दुर्मर्षण: पटु: (G_1 पर:). — ^{c}) S धृति° (for द्युति°). — T_1 G (G_1 om. line 5) ins. after 12: T_2 M_5, after 13^{ab}: $M_{1.3}$ ins. lines 1–2 after 13^{ab} and lines 3–6 after 13: $M_{2.4}$ (om. lines 1–2 along with 13^{ab}), after 13:

647* मत्ता इव महानागा युक्तध्वजपताकिनः ।
नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वास्त्रकृतनिश्चयाः ।

द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १२
दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः ।
हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

अवियातो वियातस्य मौर्ख्याद्धूर्तस्य पश्यतः ।
परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १४
त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ।
सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १५
सोऽहमेको बहून्बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्तस्व बृहन्नडे ॥ १६

अर्जुन उवाच ।

भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः ।
न च तावत्कृतं किंचित्परैः कर्म रणाजिरे ॥ १७
स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ।
सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ १८
मध्यमामिषगृध्राणां कुरूणामाततायिनाम् ।
नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ १९
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २०
न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतियास्यसि । C. 4. 1253 B 4. 38. 23 K. 4. 39. 27

दुर्जयाः सर्वसैन्यानां देवैरपि सवासवैः ।
पताकिनश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ।
विप्रकीर्णाः कृतोद्योगा वाजिनश्चित्रभूषिताः ।
ताञ्जेतुं समरे शूरान्दुर्बुद्धिरहमागतः ।

[(L. 4) G_1 योधा मत्ता गजा मत्ता वाजिनो वेगिता भृशं.] Thereafter $M_{1.3.5}$ *repeat* 13^{cd}.

13 $M_{2.4}$ om. 13^{ab}. — ^{a}) S ($M_{2.4}$ om.) सर्वान् (for एतान्). — After 13^{ab}, T_2 M_5 ins. 647*, while $M_{1.3}$ ins. lines 1–2 only of that passage; after 13, M_{1-4} ins. lines 3–6 of 647*; after 647*, $M_{1.3.5}$ *repeat* 13^{cd}.

14 ^{a}) K D_7 अपि यातोपि (D_7 °तो वि-) या°; B Dn $D_{2.3.6.10}$ Cr.ap अविजातो विजातस्य; Cc.v.rp as in text. Cs cites वियातः ❀Cn: प्राचां तु सयकारः पाठः । तदा वियातो धृष्टः । अवियातोऽप्रगल्भः ।❀ — ^{b}) B_3 $D_{2.3.6}$ $m._8$ मूर्खो; Dn_1 $D_{5.6}$ Cr.ap मौर्ख्यं; D_9 मौढ्याद् (for मौर्ख्याद्). — For 14^{ab}, S subst.:

648* दृष्ट्वा तु महतीं सेनां कुरूणां दृढधन्विनाम् ।

— ^{c}) G_1 मंदं (for मन्दः). — ^{d}) D_4 समीपे (for सकाशे). G_1 सेनां दृष्ट्वा जनाग्रतः. Ca cites the whole stanza as in text, with only मूर्खो for मौर्ख्याद्.

15 Before 15, K_2 $D_{4.5}$(marg.)$_{.7-9}$ T_1 G_2 ins. उत्तरः. — ^{b}) B (except B_4) D_{4-6} अस्मिन्; S वै (for सं-). B (except B_4) $D_{5.6}$ संनि° (for -प्रणि°). — ^{c}) S समा° (for उपा°). — ^{d}) $D_{2.3}$ बले (D_3 न मे) तिष्ठंति सैनिकाः.

16 D_8 om. 16^{ab}. — ^{a}) S अहम् (for सोऽहम्). D_4 एतान् (for बालः). — ^{c}) $Ś_1$ Dn_2 $D_{5.6.11.12}$ शक्यामि; B_2 S शक्नोमि; D_4 पश्यामि (cf. v. l. 9^{c}). — ^{d}) S निवर्तय (for °र्तस्व). — After 16, S ins.:

649* वैशंपायनः ।
तं तथावादिनं तत्र बीभत्सुः प्रत्यभाषत ।
संप्रहस्य पुनस्तं वै सर्वलोकमहारथः ।

17 N (D_1 missing) बृहन्नडा (*or* °ला) (for अर्जुनः). — ^{a}) D_3 वातिदीनो (for दीनरूपो). S भयादुदीर्णरूपोसि (T_1 G_2 °द्विदीर्णहृदयो). — ^{b}) Some MSS. हर्षवर्धन. — ^{c}) B (except B_4) Dn_1 $D_{3.8-10}$ transp. किंचित् and कर्म (in ^{d}). $Ś_1$ न चैव च परैः किंचित्; K भवेन्न च कृतं किंचित्. — ^{d}) $Ś_1$ कृतं (for परैः).

18 ^{b}) $Ś_1$ K बहुशः (for वह मां). — ^{c}) $Ś_1$ K G_3 अत्र; B (except B_1) $D_{2-7.10}$ Ca अद्य; D_8 Cv उप- (for तत्र). B_2 रक्षामि; B_{3-5} Ca वक्ष्यामि; Cc.v नेष्यामि (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ Dn_1 $D_{2.4}$ $G_{1.3}$ M_3 ते; D_5 इमे; T_2 एव (for एते). $Ś_1$ M_3 बहवो; K बहुशो (for बहुला).

19 ^{a}) MSS. °गृद्धानां, °गृध्रीनां, °गृध्नूनां etc. (for °गृध्राणां). — ^{b}) T_1 G_2 सेनानाम्; M_5 द्विषताम् (for कुरूणाम्). — ^{d}) K_1 पार्थिवानां हि युध्यतां; D_9 पृथिवीमपि यु°; S मा त्वं हि विमना भव; Ca as in text. Cc.v cite पृथिव्यां, Cr पृथिव्यामपि. — After 19, S (M_1 om. line 2) ins.:

650* समुद्रमिव गम्भीरं कुरुसैन्यमरिंदम ।
स्त्रीसकाशे प्रतिज्ञाय पुरुषाणां हि शृण्वताम् ।
विकत्थमानो निर्यात्वा ब्रूहि किं नात्र बुध्यसे ।

[(L. 1) M_1 भयंकरं (for अरिंदम). — (L. 2) $G_{1.3}$ अशृण्वतां (for हि शृ°). — (L. 3) M_5 युध्यसे (for बु°).]

20 M_1 om. 20^{cd}; M_3 om. 20. — ^{cd}) $Ś_1$ °भिनिर्यातः किम°; D_3 उक्तो भवति यः पूर्वं किम°. S ($M_{1.3}$ om.) रथमारुह्य (M_2 °स्थाय) निर्यात्वा (M_2 °य) किमर्थं न च

C. 4. 1253 B. 4. 38. 23 K. 4. 39. 27

प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्यश्च संगताः ॥ २१
अहमप्यत्र सैरन्ध्या स्तुतः सारथ्यकर्मणि ।
न हि शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २२
स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्यास्तव वाक्येन तेन च ।
कथं न युध्येयमहं कुरून्सर्वान्स्थिरो भव ॥ २३

उत्तर उवाच ।

कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसं कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नडे ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
त्यक्त्वा मानं स मन्दात्मा विसृज्य सशरं धनुः ॥ २५

बृहन्नडोवाच ।

नैष पूर्वैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्ते मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनंजयः ।
दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधु रक्ते च वाससी ॥ २७
विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ।
सैनिकाः प्राहसन्केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम् ॥ २८

योत्स्यसे.

21 a) $B_{1.3.5}$ गास्तास्तु; D_{10} गास्त्वेता; T_1 G गास्त्वं वै ($G_{1.3}$ हि); T_2 $M_{3.4}$ गावस्ता (T_2 °स्त्वं); $M_{1.2.5}$ गाश्च त्वं (for गास्तास्त्वं). — b) B_4 गृहं वै; S नगरं (for गृहान्वै). $B_{1.3.5}$ गृहांश्चैव प्रयास्यसि. — c) $Ś_1$ B (except B_2) Dn $D_{2-4.8.11.12}$ T G_2 M_4 वीरास् (for वीर). — d) $Ś_1$ संघशः; $M_{1.4}$ नागराः (for संगताः).

22 a) S (except T_2 $G_{1.3}$) अस्मि (for अत्र). Here and below B_4 D_6 सैरिंध्री (for सैरन्ध्री). — D_8 (hapl.) om. 22^{b}–23^{a}. — b) B_1 Dn $D_{11.12}$ ख्याता; D_{10} ख्यातः; T_2 ततः; M_5 स्थितः (for स्तुतः). D_7 G_2 सारथिकर्मणि. — c) B (except B_4) Dn_1 D_{5-8} च; S अहं (for हि). $Ś_1$ B_3 D_5 शक्यामि; D_6 S शक्नोमि (T_2 शक्तो न; M_4 शक्तो हि); D_8 शिष्यामि (cf. v. l. 9, 16).

23 D_8 om. 23^{a} (cf. v. l. 22). — a) K B_3 एव च (for चैव). — b) D_6 चैव हि; S चोदितः (for तेन च). — d) S (except T_1) एतान् (for सर्वान्).

24 a) T_1 G_2 मात्स्यानां. — b) Only T_2 M भूयांसं (as in text); the rest (D_1 missing) भूयांसः. — After 24^{ab}, D_7 ins. (what is probably a gloss on the आततायिनाम् of 19):

651* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ।
आततायिनमायान्तमपि वेदाङ्गपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न नरो ब्रह्महा भवेत् ।

— d) B_4 Dn_2 $D_{11.12}$ S (except T_1) च (for वा). — B Dn D_2(marg.)$._{5-7.10-12}$ S (except M_2) ins. after 24 (G_1, which om. उवाच, ins. after उत्तरः):

652* संग्रामेण न मे कार्यं गावो गच्छन्तु चापि मे ।
शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ।

[Before line 1, D_7 ins.:

653* क्षीरं वा दधि वाज्यं वा तक्रं वा न पिबाम्यहम् ।
आरनालं हि पास्यामि न मे गोभिः प्रयोजनम् ।

— (L. 1) B_1 Dn_1 संग्रामे न च मे कार्यं; Dn_2 $D_{11.12}$ युद्धेन नास्ति कार्यं मे (for prior half). B Dn_2 $D_{5.6.11.12}$ T_2 वा (for च). — For line 2, S (except M_2) subst.:

654* नगरं च प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते बृहन्नले ।

— After line 2, B_{2-4} D_6 cont.:

655* निवर्तय रथं तूर्णं हृदयं मे विदीर्यते ।,

while D_2 (marg.) cont.:

656* वरं कालेन जीवक्षभुन् न मे गोभिः प्रयोजनम् ।
यद्यहं जीवमानस्तु गच्छामि नगरं प्रति ।]

On the other hand, D_4 ins. after 24:

657* भोजनं गोरसैर्हीनं काञ्जिकेनाप्यतः परम् ।
भोक्ष्येऽहं बहुभिर्वापि यास्ये बालो मृतेर्भयात् ।

25 a) D_5 एवमुक्त्वाद्रवद्भीतः. — c) $Ś_1$ K आसनं; B_3 दर्पं (for मानं). B Dn $D_{5.11.12}$ च दर्पं (B_3 मानं) च; $D_{2.3.7-9}$ सु(D_3 तु)मंदात्मा; D_6 च धर्मज्ञ; S सुसंत्रस्तो (for स मन्दात्मा).

26 G_1 अर्जुनः (for बृहन्नडा). — a) B_1 Dn $D_{9.11.12}$ शूरैः; D_6 पूर्वः; D_{10} पूर्वं; T_2 M पूर्व- (for पूर्वैः). — b) B_4 D_8 क्षत्रियाणां (for °यस्य). — K_1 (hapl.) om. 26^{cd}. — c) $Ś_1$ B_2 Dn $D_{11.12}$ तु; T_1 G_3 M हि; $G_{1.2}$ अस्य (for ते). T_2 श्रेयसे (for श्रेयस्ते). — d) $B_{1.3.5}$ न तु श्रेयः पलायनं; S क्षत्रियस्य पलायनात्.

27 a) S इति चोक्त्वा (for एवमुक्त्वा). T_1 G_2 अथ; G_1 M_4 स; G_3 M_5 च (for तु). — b) S रथादवततार ह. — K S transp. 27^{cd} and 27^{ef}. — c) S अन्वधावन्महाबाहुः. — e) S दीर्घवेणीं. T_1 $G_{2.3}$ M_{1-4} वि(G_2 च)धून्वानः. — After 27, S ins.:

तं शीघ्रमभिधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ।
क एष वेषप्रच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ॥ २९
किंचिदस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ।
सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं बिभर्ति च ॥ ३०
तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ।
तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनंजयात् ॥ ३१
अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनंजयः ।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनंजयात् ॥ ३२
एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ।
स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ॥ ३३
सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।
उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ॥ ३४
स नो मन्ये ध्वजान्दृष्ट्वा भीत एष पलायति ।
तं नूनमेष धावन्तं जिघृक्षति धनंजयः ॥ ३५ C. 4. 1269 B. 4. 38. 38 K. 4. 39. 47

658* विक्रमन्तं पदन्यासैर्नमयन्निव भूतलम् ।
[T1 G2.3 नमयंतं च; G1 निर्मथंतं च (for नमयन्निव).]

28 a) K धुन्वंतं (for धावन्तं). B4 तथा तमनुधावंतं. — d) T1 G2 M केचिद्रूपम्; T2 योषिद्रूपम्; G1.3 तस्य रूपम् (for तथारूपम्). D4.8 तां; S च (for तम्).

29 a) B3 D4.5.8.10 सु- (for तं). B4 अनु-; D2.4 अपि (for अभि-). S तं च शीघ्रं प्रधावंतं. — b) M1.3 अवेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य). — After 29^{ab}, S ins.:

659* सैनिकाः ।
कोऽयं धावत्यसंगेन पूर्वं मुक्त्वा रथोत्तमम् ।

— c) A few MSS. वेश- (for वेष-). Ś1 B1 Dn D2.11.12 T2 °संछन्नो (for °प्रच्छन्नो). B4 एष वेशपरिछन्नो; G2 एक एवैष प्रच्छन्नो. — d) Ś1 B1.2 Dn D11.12 भस्मन्येव (for °नेव). G1 भस्मच्छन्न इवानलः.

30 ab) S (except M1.5; M4 *inf. lin.*) both times तस्य (for अस्य). — After 30^{ab}, S ins.:

660* इत्येवं सैनिकाः प्राहुर्द्रोणस्तानिदमब्रवीत् ।
आचार्यः कुरुपाण्डूनां मतौ शुक्राङ्गिरोपमः ।
किं विचारेण वः कार्यमेतेनाप्नुसृतेन वै ।
धावन्तमनुधावंश्च निर्भयो भयविप्लुतम् ।
वेणीकलापं निर्धूय प्रविभाति नरर्षभः ।
[(L. 3) T1 G1.3 नः (for वः). M किं विचारणया कार्यं (for prior half).]

— c) D4.7–9 स्वरूपं; S आकारं (for सारूप्यम्). T G ह्यर्जुनस्यैव. — d) D8 क्लैब्य° (for क्लीब°). — After 30, S (except G1) ins.:

661* रूपेण पार्थसदृशः स्त्रीवेषसमलंकृतः ।

31 b) M1.2 बाहू च (for तौ बाहू). — c) K तद्वच्चैव; B4 तत्तदेव; S तत् (M5 तं) तथैव (T2 तथैव च) (for तद्वदेव). — After 31, M2.4.5 ins. 662* (cf. v. l. 32).

32 D2 om. 32^{ab} and reads 32^{cd} in marg. after 35; D8 M2.4.5 om. (hapl.) 32. — a) Ś1 D3 एकदेवेंद्रो; K D7 एक एवेंद्रो; D10 च देवेंद्रो; D11.12 एव देवेंद्रो (for इव देवेन्द्रो). D4 अयं सुरेषु देवेंद्रो. — b) MSS. मानवेषु, मनुष्येषु also (for मानुषेषु). — c) Ś1 को नु हि; D3 एको हि; D7 एकोपि (for एकः को). B4 उपायुज्येत्; D2.4 उपादी(D4 °दे)यात्; D3.6.7 उपायाति (for उपायायात्). T G2 M1.3 एकोस्माननुयात्येष; G1 कोस्मानेकोनुयाति स्म; G3 एकोस्माननुयान्नान्यः. — d) D3.7 T1 G2 M1.3 नान्यो; D6 विना; G1 कोन्यो; G3 को हि (for अन्यो). T2 नायमन्यो धनंजयात्. — S ins. after 32 (M2.4.5, which om. 32, after 31):

662* द्रोणेन चैवमुक्ते तु कर्णः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
[T G1 चैवमुक्तस्तु.]

33 Before 33, S (except G1) ins. कर्णः. K1 om. 33^{cd}. — c) D2.4 एव; D7.9 एकः (for एष). K2 स एकाकी विनिर्यातो. — d) D7.9 बालत्वान्न तु पौरुषात्. — After 33, G2 M1.3.5 ins. (cf. 34^{cd}):

663* क्लीबं वै सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ।

34 M2.4 om. 34^{ab}; T G3 M1.3 transp. 34^{ab} and 34^{cd}; G1 reads 34^{ab} after 35^{ab}. — a) D4 छद्मेन; D7.9 वेषेण; Ca सत्रेण (as in text). B4 वै छन्नं; D2 संछिन्नं; D8 संछन्नं (for छन्नं हि). Ś1 (by transp.) छन्नं सत्रेण नूनं हि; S (M2.4 om.) छन्नं (G2 °न्ना) सत्रेण वा नूनं. — b) B4 रभसा; D8 जानामि (for चरन्तं). S (M2.4 om.) जानीध्वं यांतमर्जुनं. — After 34^{ab}, S (M2.4 om.) ins.:

664* ते हि नः प्रतिसंयातुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ।
कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरून् ।
[(L. 2) G1.3 एकरथः (for एकतरः).]

— After 664*, T *repeats* 34^{cd}, while G1 *repeats* 34^{cd}–35^{ab}. — c) T G1 (all three first time).3 M1–3 क्लीबं वै (for उत्तरः).

35 D8 om. 35; D4 om. 35^{ab}. G1 repeats 35^{ab} (cf. v. l. 34). — a) B2.3 (m as in text).4.5 D5 (m as in text).6 T2 मध्ये (for मन्ये). Ś1 K रथान् (for ध्वजान्). Dn1 D11m मन्यामहे (for मन्ये ध्व°). D2 ततो महाध्वजान्दृष्ट्वा. — b) Ś1 ह्येष; D2.11.12 T2 एव; D6 एक (for एष). Ś1 B D (except D9; D4.8 om.; D1

C. 4. 1270 B. 4. 38. 39 K. 4. 39. 47

इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्पृथक् ।
न च व्यवसितुं किंचिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ।
छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ॥ ३६
उत्तरं तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनंजयः ।
गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ३७
सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।
बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ३८
शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ।
मणीनष्टौ च वैडूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ ३९
हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रजैः ।

missing) पलायते. G_1 (first time) भीतः प्राद्रवतीह वै (second time as in text). — Before 35^{cd}, S ins. कृपः. — ^{e}) S transp. तं and नूनं. $B_{1.3}$ S एव (M_2 अन्व-); Dn_2 $D_{11.12}$ अभि- (for एष). — After 35, S (T $G_{1.2}$ $M_{2.4.5}$ om. line 1) ins.:

665* एकोऽस्माननुयात्येष नान्यो लोके धनंजयात् ।
सारथिं ह्युत्तरं कृत्वा स्वयं योद्धुमिहेच्छति ।

[With line 1 cf. 32^{cd}. — (L. 2) G_3 $M_{1.3.5}$ उत्तरं सारथिं कृत्वा.]

36 Before 36, all MSS. except T_1 G_3 M_1 (D_1 missing) ins. वैशंपायनः. M_2 om. 36. — ^{b}) Ś1 K B_2 D_5 विमृष(B_2 D_5 °श)न्ति; B_4 निर्दिशंतः; $D_{4.8}$ विमृशंत. S (M_2 om.) पुनः पुनः. — ^{c}) Ś1 ते; K तु; $D_{4.8.10}$ एव (for च). K B_2 D_4 M_1 व्यवसितं; Ca. c as in text. S (M_2 om.) वीराः (G_2 वीरं) (for किंचित्). — ^{d}) S (M_2 om.) अर्जुनं (for उत्तरं). — S ins. after 36^{cd} (M_2, which om. 36^{abcd}, after the ref., for which see above):

666* दुर्योधन उवाचेदं सैनिकान्रथसत्तमान् ।
अर्जुनो वासुदेवो वा रामः प्रद्युम्न एव वा ।
ते हि नः प्रतिसंयोद्धुं संग्रामे न हि शक्नुयुः ।
कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरून् ।
अन्यो वै क्लीबवेषेण यद्यागच्छेद्भवां पदम् । [5]
शरैस्तीक्ष्णैरर्पयित्वा पातयिष्यामि भूतले ।

[$M_{2.3}$ om. line 1. T $G_{1.2}$ M_{2-5} read line 4 after line 6. — (L. 3) T_2 G_2 M_{2-5} °संयातुं (for °संयोद्धुं). — (L. 5) G_2 M_5 °रूपेण (for °वेषेण).]

— ^{e}) B_3 $D_{5.6}$ तु (for तं). D_8 छद्मेन; $D_{4.8.9}$ वेषेण; $G_{1.3}$ क्लैब्येन (for सत्रेण). — ^{f}) S सैनिकाः (for भारत). — After 36, S ins.:

667* अर्जुनं नेति चेत्येनं न व्यवस्यन्ति ते पुनः ।
इति स्म कुरवः सर्वे मन्त्रयन्ति महारथाः ।
दृढवेधी महासत्त्वः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
अभ्यागच्छति चेद्योद्धुं सर्वं संशयितं बलम् ।
न चाप्यन्यतरं तत्र व्यवस्यन्ति धनंजयात् ।

[(L. 1) T $G_{1.2}$ चेत्येव (for चेत्येनं). — (L. 2) T_2 मन्यंते ते; $G_{2.3}$ M_2 मंत्रयंतो (for मन्त्रयन्ति). — (L. 5) T_2 अन्यं नरं (for अन्यतरं).]

37 ^{b}) $B_{1.5}$ Dn $D_{2.3.6.9-12}$ T_2 अभिद्रुत्य; D_7 अनुप्लुत्य (for अनुद्रुत्य). — ^{c}) T $G_{1.2}$ शतपदं (for पदशतं). T M पूर्णं; G_1 पूर्वं (for तूर्णं). — ^{d}) D_2 केशपाशे; Cv as in text. Ś1 K परामृषत्. — After 37, T_1 G_2 ins.:

668* मा मा गृहाण भद्रं ते दासोऽहं ते बृहन्नले ।
इति वादिनमेवाशु धावन्तं तरसाग्रहीत् ।

S ins. after 37 (T_1 G_2, after 668*):

669* विराटपुत्रं बीभत्सुर्बलवानरिमर्दनः ।

38 K om. 38^{ab}. — ^{ab}) B_4 पर्यक्रोशत्तदार्तवत्; M_1 कृपणं पर्यदेवयत् (for ^{b}). Ś1 परामृष्टस्तदा तेन सोर्जुनं वाक्यमब्रवीत्. — After 38^{ab}, T_1 G_2 ins.:

670* मा मा मारय भद्रं ते मुञ्च मामेमि मे गृहम् ।
मुञ्च मां मुञ्च मुञ्चेति तत्पादावग्रहीद्ब्रुवन् ।
दर्शयित्वा ततः सर्वानदशत्सोऽङ्गुलिं नृप ।
मा भैस्त्वमिति पार्थेन प्रार्थितः पर्यदेवयत् ।

— ^{c}) B_4 बहुशः (for बहुलं). B_4 वाक्यं; D_6 बालो; D_{10} चैष; T_1 G_2 चोक्त्वा (for चैव). — ^{d}) K अब्रवीत् (for तदा). S (except M_1) वित्तं प्रा(T चा)वेदयद्बहु. — After 38, B Dn $D_{2.5.6.10-12}$ ins.

671* उत्तर उवाच ।
शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नडे सुमध्यमे ।
निवर्तय रथं शीघ्रं जीवन्भद्राणि पश्यति ।

D_5 cont.: D_7 ins. after 38:

672* ग्रामाश्चतुर्दश तथा पूर्णाश्च धनगोकुलैः ।
ददाम्येतद्धनं तुभ्यं मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ।
अश्वानां तु सहस्रे द्वे शुभ्राणां हेममालिनाम् ।
सर्वलक्षणयुक्तानां मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ।

On the other hand, S ins. after 38:

673* उत्तरः ।
सुवर्णमणिमुक्तानां यद्यदिच्छसि दद्मि ते ।
हस्तिनोऽश्वान्रथान्गावः स्त्रियश्च समलंकृताः ।

39 ^{a}) Ś1 K_1 D_4 शातकौंभस्य; Ca. v as in text. — For 39^{b}, S subst.:

674* श्रेष्ठस्य रजतस्य च ।
ददामि शतनिष्कं ते मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ।

— G_1 M_3 om. (hapl.) 39^{c}–40^{d}. — ^{c}) Some MSS.

मत्तांश्च दश मातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ॥ ४०

वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४१
अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्तं नष्टचेतसम् ।
यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्शन ।
एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ४२
प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः ।
अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ॥ ४३
मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।
अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ४४
प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम् । C. 4. 1282 B. 4. 38. 49 K. 4. 39. 76

वैदूर्यान्. — ^{d}) K_{2} B_{2} $D_{2.5.7}$ (*sup. lin.*) °नद्धान्; D_{3} °विद्धान् (for °बद्धान्). — D_{1} resumes from 39^{d}.

40 G_{1} M_{2} om. 40. — ^{a}) Ś$_{1}$ K D_{1-3} हेमदंडैः. — ^{b}) Ś$_{1}$ $B_{1-3.5}$ हयव्रजैः; K_{1} च सुंभुजैः; K_{2} B_{4} D_{10} च सुध्वजैः; Dn_{1} $D_{5.7-9}$ च वाजिभिः; Dn_{2} $D_{3.4.6.11.12}$ च सुव्रतैः; S (G_{1} M_{2} om.) तु वाजिभिः. — ^{c}) D_{1-3} बहु (for दश). — ^{d}) M (M_{2} om.) मा (for मां). D_{4} हेमबद्धान्महाप्रभान्. — S ins. after 40 (G_{1} M_{2}, which om. 39^{c}–40^{d}, ins. after 39^{ab}):

675* षष्टिं स्वलंकृताः कन्या ग्राममेकं ददामि ते ।
मुञ्च मां त्वं भृशं दीनं विह्वलं भयकम्पितम् ।
गमिष्यामि पुरं षण्ढ द्रष्टुं मातरमर्दिताम् ।

[(L. 1) G_{1} M_{2} एव (for एकं), and अहं (for ते). — (L. 2) $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ °पीडितं (for °कम्पितम्). — (L. 3) M_{1} शीघ्रं (for षण्ढ).]

T_{1} G_{2} cont.:

676* मात्स्यस्य पुत्रो बालोऽहं तेन चास्मि सुखोषितः ।
मातृपार्श्वशयानोऽहमस्पृष्टातपवायुमान् ।
अदृष्टबलयुद्धोऽहं कुतस्ते कुरवः कुतः ।
मातृपार्श्वं गमिष्यामि मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ।
प्रलयार्णवसंकाशं दृश्यते कौरवं बलम् ।
स्त्रीणां मध्येऽहमज्ञानाद्वीर्यशौर्याङ्कितां गिरम् ।
उक्तवान्मदगर्वेण को जेतुं शक्नुयात्कुरून् ।
अमुक्त्वा वा यदि नयेर्मरिष्यामि तवाग्रतः ।

After 40, D_{4} ins. a passage given in App. I (No. 35), of which D_{8} ins., at the same point, lines 2–3 only.

41 T_{1} G_{1} $M_{1.2}$ om. the ref. — ^{a}) Ś$_{1}$ K_{1} Dn_{2} $D_{1.2.7.11.12}$ चान्यानि; K_{2} वाच्यानि (for वाक्यानि). — ^{b}) Ś$_{1}$ $D_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ अचेतनं; B_{3} D_{6} विचेतसं; M_{4} (*inf. lin.*) धनंजयः (for अचेतसम्). — ^{d}) D_{6} रथांतिकमुपानयत्.

42 ^{b}) S (except T_{2} $M_{2.5}$) °चेतनं (for °चेतसम्). — After 42^{ab}, T_{1} G_{2} ins.:

677* अर्जुनः ।
अहं योत्स्यामि कौरव्यैर्हयान्संयच्छ चोत्तर ।
आददानः किमर्थं त्वं पलायनपरोभवः ।
युध्यस्व कौरवैः सार्धं विजयस्ते भविष्यति ।
यस्य यन्तास्म्यहं युद्धे संयच्छामि हयोत्तमान् ।
राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य नित्यं जयो ध्रुवः ।
सर्वथोत्तर युध्यस्व यत्रा साकं मया कुरून् ।
जित्वा महीं यशः प्राप्य भोक्ष्यसे सकलामिमाम् ।
हतोऽपि प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ।
अद्य सर्वान्कुरूञ्जित्वा यथा जयमवाप्स्यसि ।
तथाहं प्रयतिष्येऽत्र सहायोऽत्र मतो ह्यहम् ।

T_{1} ins. after line 5 of 677*: T_{2} $G_{1.3}$ M, after 42^{ab}:

678* संयच्छामि हयान्यस्य न स भीतः पलायति ।

— ^{d}) $B_{2.4}$ D_{6} कुरुभिः (for शत्रुभिः). Ś$_{1}$ K M_{3} शत्रुसूदन; B Dn $D_{5.10-12}$ G_{1} शत्रुक(B_{4} °ह)र्षण; D_{1-3} °कर्शनः; D_{4} °कर्शनं; D_{6} सार्धमाहवे; T_{1} G_{2} कुरुभिः सह.

43 ^{a}) B_{4} प्रयुज्यैतद् (for प्रयाह्येतद्). D_{4} बला° (for रथा°). — ^{b}) $D_{1.2}$ S °परि°. — ^{d}) B_{4} शूरैर्; S (except $G_{1.3}$) घोरैर् (for वीरैर्).

44 D_{1} om. 44^{a}–45^{b}. — ^{ab}) B_{4} °पुत्रोसि (for °पुत्राग्र्य). $G_{1.3}$ राजपुत्रः क्षत्रियोसि मा भैषीस्त्वं परंतप. — After 44^{ab}, Ś$_{1}$ B Dn D_{2}(marg.)$_{.5-7.10-12}$ ins.:

679* कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ।

[Ś$_{1}$ *repeats* 44^{b} instead of the posterior half.]

— ^{c}) T_{2} G_{3} M तैः (for वै). $B_{1.4}$ Dn $D_{2-4.7.8.10-12}$ S (except M_{2}) योत्स्ये (for योत्स्यामि). T_{1} G_{2} कुरुभिस्तैरहं योत्स्ये. — ^{d}) B_{1} Dn $D_{11.12}$ विजेष्यामि च; $D_{2.3.5}$m.$_{8}$ आनयिष्यामि; D_{10} ह्यवजेष्यामि; S प्रत्या(M_{2} अप)नेष्यामि (for अवजेष्यामि). D_{4} रिपून् (for पशून्).

45 $D_{1.2}$ om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). — ^{a}) D_{4} प्राप्य ह्येतद्; D_{8} प्रयाह्येतद् (for प्रविश्यैतद्). — ^{b}) $D_{7.9}$ मद्बाहुबलरक्षितः (=43^{b}). — ^{c}) Ś$_{1}$ यन्तु; K Dn $D_{3.5-7.10}$ यन्तो; Cv यन्ता (as in text). Ś$_{1}$ K $B_{2.3.5}$ $D_{2-5.7-10}$ Cv भूत्वा; $B_{1.4}$ Dn $D_{1.6.11.12}$ भव; T_{2} असि त्वं (for भूस्त्वं). D_{2} नरश्रेष्ठो; G_{2} मम श्रेष्ठ. — After 45, S ins.:

680* शूरान्समरचण्डांश्च नयिष्ये यमसादनम् ।

C. 4. 1282 B. 4. 38. 50 K. 4. 39. 77 यन्ता भूस्त्वं नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ॥ ४५
एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।
समाश्वास्य मुहूर्तं तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ४६
तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।
तं दृष्ट्वा क्लीबवेषेण रथस्थं नरपुंगवम् ।
शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १
भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरूणां रथसत्तमाः ।
वित्रस्तमनसः सर्वे धनंजयकृताद्भयात् ॥ २
तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३
चलाश्च वाताः संवान्ति रूक्षाः परुषनिःस्वनाः ।
भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४
रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५
शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।

[T1 G2 स्थापयिष्ये यमालये (for posterior half).]

46 ^{c}) S (except G2 M5) भयार्तं (for मुहूर्तं). B3 D2.6.7.9 तु (for तम्). — ^{d}) B2 Cc.r प्रत्यपद्यत; D1.3.8.10 G1 M1 भरतर्षभः (for भरतर्षभ). B3.4 D6 नोत्तरं प्रत्यपद्यत (B3m °भाषत).

47 ^{a}) K B2 तत एवं; T1 G2 इतस्ततो (for तत एनं). — ^{b}) D1–3 तमसा (for अकामं). M2 °विह्वलं (for °पीडितम्). — ^{d}) S परपुरंजयः (for प्रहरतां वरः). — After 47, D7 ins.:

681* कुरूनभिमुखं पार्थः प्रययौ शीघ्रवाहनः ।
यथेन्द्रो दानवान्हन्तुं प्रयाति च समातलिः ।;

while S (T2 om. line 1) ins.:

682* तमारोप्य रथोपस्थे विलपन्तं धनंजयः ।
गाण्डीवं धनुरादातुमुपायात्तां शमीं प्रति ।
उत्तरं स समाश्वास्य कृत्वा यन्तारमर्जुनः ।

[(L. 1) T1 G2 अनाथवत् (for धनंजयः). — (L. 3) T1 G2.3 तु (for स).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 D9 गोग्रह; B Dn D1–8.10–12 उत्तरगोग्रह; M1.2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1.2.5 D4.8.10 उत्तरभंगः; D3 अर्जुनवाक्यं; T2 M2–4 उत्तरपलायनं; M5 अर्जुननिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 B4 D10 36; D3 M2–4 37; D5.6 35; T1 G M1.5 38. — *S'loka no.:* D3 50; G3 73.

37

1 ^{a}) Ś1 K1 B4 D5 °वेशेन; T1 G M1.4.5 °रूपेण. — ^{b}) T1 G M4.5 रथ° (G1 रथि°) (for नर°). B2 D5 (m as text) चरंतं पार्थमर्जुनं.

2 ^{a}) S द्रोणभीष्मा(G1.3 भीष्मद्रोणा-; M5 द्रोणकर्णा)-दयः शूराः. — ^{b}) B1 Dn D11.12 कुरवो (for कुरूणां). — ^{c}) S चासन् (for सर्वे).

3 ^{c}) D1.3 धनुर्भृतां (for शस्त्रभृतां). — ^{d}) K D4 भरद्वाजो. — After 3, D1 ins. 686* (cf. v. l. 9).

4 Before 4, D5 (marg.) S (except G2 M5) ins. द्रोणः. — ^{a}) N (except K) Cap चंडाश्च; S खराश्च; Ca as in text. — ^{b}) Ś1 रूढाः (for रूक्षाः). B1.3.5 D2.8–10 शर्करकर्षि(D8 °र्षे)णः; B2.4 Dn D1.3–7.11.12 शर्करवर्षिणः. Cs cites शर्कराः. — After 4^{ab}, M3 repeats 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) S (except G2) °वर्ष° (for °वर्ण°). — ^{d}) B4 D6 रजसा (for तमसा). G1.3 चावृतं (for संवृतं).

5 B2–4 D5 read 5^{ab} after 6. — ^{c}) K1 M1.2.4 निश्चरंति; G1 निस्वनंति; Cv as in text. A few MSS. कोषेभ्यः. — ^{d}) K विमलानि (for विविधानि).

6 M3 om. 6^{a}–7^{b}. — ^{a}) B3 Dn2 D10 M1.2 निनदंति. D4.7.8 शिवा च वि(D8 नि)नदत्येषा; D9 शिवायां च विनित्येषा (sic). — ^{b}) D4 दक्षिणा; D7.8 दारुणा (for दारुणाः). — After 6, B2–4 D5 read 5^{ab}.

7 M3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). B2.3 D5.6 read 7^{ab}

हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६
यादृशान्यत्र रूपाणि संदृश्यन्ते बहून्यपि ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु स्याद्युद्धं समुपस्थितम् ॥ ७
रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनम् ॥ ८
एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
आगतः क्लीबवेषेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९
स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परंतपः ।
नायुद्धेन निवर्तेत सर्वैरपि मरुद्गणैः ॥ १०
क्लेशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।
अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ॥ ११
नेहास्य प्रतियोद्धारमहं पश्यामि कौरवाः ।
महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ॥ १२

कर्ण उवाच ।

सदा भवान्फल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थसे ।
न चार्जुनः कला पूर्णा मम दुर्योधनस्य वा ॥ १३ C. 4.1299. B. 4.39.14 K. 4.40.29

---

after 8. — ^{a}) D1.3 अदृश्यानि; D7 G1 M1.2 तादृशानि (for यादृशानि). S (M3 om.) दृश्यंते (for रूपाणि). — ^{b}) B4 D1–5.7.8.10 दृश्यंते (D4 °ति) सु- (D5.7.10 च) (for संदृश्यन्ते). B5 Dn1 D10 च (for अपि). S (M3 om.) रूपाणि विविधानि च. — ^{c}) Ś1 तिष्ठंतः; D2.3.6 तिष्ठध्वं (for तिष्ठन्तु). — ^{d}) B Dn1 D5.6 Ca साध्वसं; S युद्धं स्यात् (for स्याद्युद्धं). Dn2 D1–4.7–12 महद्युद्धमुपस्थितं.

8 M3 transp. 8^{b} and 8^{d}. — ^{b}) Ś1 K वहध्वं (for व्यूहध्वं). B4 इतः; D6 इव (for अपि). Ś1 D4 अपि वाहिनीं (D4 °नीः) (for वाहिनीमपि). — ^{c}) D2 स्यंदनं; D4 वैषम्यं; D10 विषमं; Ca.c.s.v वैशसं (as in text). B2–4 वा (for च). B2–4 D6 Cr परीक्ष(D6 °प्स)ध्वं; Crp प्रतीप्सध्वं; Ca as in text. — ^{d}) D1–3 om. च. — After 8, B2.3 D5.6 read 7^{ab}; while S ins.:

683* एतावदुक्त्वा वचनं भीष्ममालोक्य चाब्रवीत् ।
नदीज लङ्केशवनारिकेतु-
नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।
गत्वा सुरेशः क्वचिदङ्गनेव
गुरुर्बभाषे वचनं तदेव ।
इत्युक्त्वा संज्ञया द्रोणस्तूष्णीमासीद्विशां पते ।
भारद्वाजवचः श्रुत्वा गाङ्गेयः संज्ञयाब्रवीत् ।
अतीतं चक्रमस्माकं विषयान्तरमागताः ।
अतीतः समयश्चोक्तो ह्यस्माभिर्यः सभातले ।
न भयं शत्रुतः कार्यं शङ्कां त्यज नरर्षभ ।
दुर्योधनमथालोक्य संज्ञया द्रोण अब्रवीत् ।

[For lines 2–5 cf. 686*. — (L. 5) T2 G1.3 तदानीं (for तदेव). — (L. 6) G1.3 आस्ते (for आसीत्). — After line 5, T1 G2 ins.:

684* देवव्रतेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ।

— (L. 11) T2 G1.3 द्रोणं (for द्रोणः).]

9 Before 9, T1 G2 M ins. द्रोणः. — ^{b}) T2 कृष्णः (for सर्व-). — After 9^{ab}, T1 G2 ins.:

685* गवामर्थे हि विक्रान्तः सव्यसाची परंतपः ।

— ^{c}) Ś1 K1 D5 °वेशेन; B3 S (except M2) °रूपेण. — ^{d}) Dn1 एव (for अत्र). D10 पार्थोस्त्यत्र न संशयः. — B1.2 (om. lines 1–2).3.5 Dn D11.12 ins. after 9: D1, after 3:

686* नदीज लङ्केशवनारिकेतु-
नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।
एषोऽङ्गनावेषधरः किरीटी
जित्वाव यं नेष्यति चाद्य गा वः ।

[Lines 1–2 = lines 2–3 of 683* (cf. v. l. 8). — (L. 3) B2 प्रमाथी; D1 तरस्वी (for किरीटी). — (L. 4) D1 विजेष्यते सर्वकुरुप्रवीरान्. — Cs explains the whole stanza.]

After 9, G2 ins. a passage given in App. I (No. 36).

10 G2 (hapl.) om. 10–11. — ^{a}) B2 Dn2 D6.11.12 स एव पार्थो; D2 स ह्येष पार्थो; S (except T2; G2 om.) एष पार्थो हि. — ^{b}) B2.3.5 Dn1 D1–3.5.7.9 धनंजयः; D10 महारथः (for परंतपः). — A passage given in App. I (No. 36) is ins. in T1 after 10^{ab}, in G2 (which om. 10–11) after 9. — M3 om. 10^{cd}. — ^{c}) D8 युद्धे निवर्तते नायं; T2 G1.3 M (M3 om.) नाजित्वा विनिवर्तेत. — ^{d}) B1.5 Dn1 D4 T1 सुरासुरैः; Cc मरुद्गणैः (as in text). T2 G1.3 M (M3 om.) सर्वानपि मरुद्गणान् (M5 *inf. lin.* कुरून्गतान्).

11 G2 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K शून्ये; D7 G1.3 वीरो (for शूरो). — ^{b}) Dn1 D9 अपि; D2 सु- (for च). D8 रक्षितः (for शिक्षितः). — ^{c}) D10 अमर्षं च समापन्नो. — ^{d}) B Dn D1–5.7–12 वासवप्रतिमो युधि (D1.4.8.10 गुणैः; D2 गुणी; D3 रणे; D7 बले).

12 ^{a}) D10 नैतस्य; S न ह्यस्य (for नेहास्य). — ^{d}) S (except T2) युद्ध- (for युधि). — After 12, N ins.:

687* किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ।

C. 4. 1306
B. 4. 39. 15
K. 4. 40. 30

दुर्योधन उवाच ।

यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यान्हि वत्सरान् ॥ १४
अथैष कश्चिद्देवान्यः क्लीबवेषेण मानवः ।
शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे परंतपे ।
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।

तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
सुकुमारं समाज्ञातं संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १
समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर ।
नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्ष्यन्ति मे बलम् ॥ २
भारं वापि गुरुं हर्तुं कुञ्जरं वा प्रमर्दितुम् ।

[K °संछन्नो; B$_4$ °संछित्वा (for °प्रच्छन्नो).]

On the other hand, G$_2$ ins. after 12:

688* इत्येवं वादिनं द्रोणं कर्णः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।

13 ^{a}) N (except Ś$_1$) Cv फाल्गुनस्य. — ^{b}) Ś$_1$ प्रभाषसे; K B$_{2.4}$ D$_{6.10}$ T$_1$ M$_1$ Ca. c. v विकत्थते. G$_{1.3}$ गुणानस्मासु कत्थते. — ^{c}) Ś$_1$ B Dn D$_{3.5-7.9-12}$ T M$_{2.3}$ कलापूर्णः; K D$_{4.8}$ G$_{1.3}$ कलां पूर्णां; G$_2$ M$_{1.4.5}$ कलां पूर्णः. Cc. r. s. v cite कला. — ^{d}) B$_{1.2.5}$ Dn D$_{1-3.10-12}$ T$_2$ M च (for वा).

14 ^{b}) T$_1$ G$_{1.2}$ इदं; G$_3$ M महत् (for भवेत्). — ^{d}) B$_{3.5}$ D$_{5.8}$ T G$_{1.3}$ M च; B$_4$ वि- (for हि). Dn D$_{11.12}$ द्वादशाब्दान्विशां पते; D$_{10}$ द्वादशानिह वत्सरान्; G$_2$ द्वादशांश्चान्यवत्सरान्.

15 Dn$_1$ om. 15. — ^{a}) Dn$_2$ D$_{7.9.11.12}$ एकः; T$_1$ G$_{1.2}$ M$_{2.3}$ वा; M$_1$ एव (for एष). G$_1$ अत्र; G$_2$ अद्य (for अन्यः). — ^{b}) Ś$_1$ D$_8$ S क्लीब(G$_1$ स वै)रूपेण. B$_4$ चागतः; T G$_{1.2}$ M$_{3-5}$ देवराट् (for मानवः).

16 D$_{4.7}$ om. the ref. — ^{a}) B$_4$ वदति (for ब्रुवति). D$_{7.9}$ कौरव्ये (for तद्वाक्यं). S तस्मिन्वदति तां वाचं. — ^{b}) B Dn D$_{2.4-7.10-12}$ °तप; D$_{1.3.8}$ °तपः (for °तपे).

Colophon om. in S; D$_7$ reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K गोग्रह; B$_{2.4.5}$ Dn$_2$ D$_{1-4.6.8-12}$ उत्तर-गोग्रह. — *Adhy. name:* B$_{1-4}$ Dn$_1$ D$_{2.4.5.8.10}$ अर्जुन-प्रशंसा; D$_8$ अर्जुनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ K$_1$ B$_4$ D$_{10}$ 37; D$_{3.9}$ 38; D$_{5.6}$ 36. — *S'loka no.:* D$_3$ 17.

38

1 M$_{1.2.4}$ om. the ref. B$_3$ read 7^c–8^f, before 1. — ^{a}) Ś$_1$ शमीं तां (by transp.). S (except G$_3$ M$_5$) अभि° (for उप°). — ^{c}) K समायांतं; B$_{1.5}$ Dn D$_{6.9-12}$ समाज्ञाय; D$_4$ महाप्राज्ञं; D$_{5.7}$ अविज्ञातं; D$_8$ अविक्रांतं (for समाज्ञातं). S सुखसंवर्धितं पित्रा. — ^{d}) S समरा(G$_2$ संग्रामा)णामकोविदं. — After 1, S ins.:

689* एहि भूमिंजयारुह्य वैराटे महतीं शमीम् ।

[M$_{1.2.4.5}$ आरोह (for आरुह्य).]

2 ^{a}) D$_{1.2}$ समाज्ञातो (for °दिष्टो). D$_1$ शीघ्रं (for क्षिप्रं). — ^{b}) K$_2$ Dn$_1$ च हर; D$_7$ वह च; D$_{1-4}$ आहर च (D$_4$ °त); D$_5$ m. $_9$ उत्तारय; Cn. s अवहर (as in text). B$_3$ त्वं धनूंष्यवतारय; B$_4$ धनुं त्वं वह उत्तर; S धनुर्गांडीवमानय. — ^{c}) K D$_{10}$ ह; D$_6$ च (for हि). S नेमानीष्व(G °ष्वा)सनानीह. — ^{d}) Ś$_1$ B$_4$ D$_{3.6.8}$ शक्यंति; D$_4$ रक्षंति. D$_{10}$ मद्बलं (for मे बलम्).

3 ^{a}) B Dn D$_{3-5.7-9.11.12}$ च (for वा). Ś$_1$ हंतुं; B D वोढुं (B$_4$ D$_2$ सोढुं) (for हर्तुं). S नालं भारं गुरुं हर्तुं (T$_1$ भर्तुं; T$_2$ हंतुं; G भेत्तुं). — ^{b}) D$_6$ कुंजराश्वान्; D$_{7.9}$ कुंजरान्वा. D$_4$ कुंजराणां प्रमर्दनं. — ^{c}) B$_2$ D$_{1-3}$ मम बाहुसुविक्षेपं; D$_{4.8.10}$ मम बाह्वोर्विनिष्पेषं (D$_{10}$ °क्षेपं); D$_{7.9}$ T$_2$ मम बाहुविनि°. — After 3, S ins.:

690* नैभिः काममहं कर्तुं कर्म वैजयिकं त्विह ।
अतिसूक्ष्माणि ह्रस्वानि सर्वाणि च मृदूनि च ।
आयुधानि महाबाहो तवैतामि परंतप ।

[(L. 1) M$_{1.5}$ अलं (M$_5$ *inf. lin.* अहं, as above).]

4 ^{a}) T$_1$ G$_2$ आरुह्य (for आरोह). — ^{b}) B$_{3.5}$ T$_1$ G$_1$

मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३
तस्माद्भूमिंजयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् ।
अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ॥ ४
युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ५
अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ६
व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकम् ॥ ७
सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
अलं भारं गुरुं वोढुं दारुणं चारुदर्शनम् ।
तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ॥ ८

उत्तर उवाच ।

अस्मिन्वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम् ।
तदहं राजपुत्रः सन्स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ ९
नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ।
महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सता ॥ १०
स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नडे ॥ ११

बृहन्नडोवाच ।

व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ १२ C. 4. 1315 B. 4. 41. 4 K. 4. 40. 50

M3–5 एनां (for एतां). — ^{d}) D1–3 अवहितानि (for निहि°). B4 च; D4. 8 वै (for उत).

5 T1 G2 transp. 5^{ab} and 5^{cd}.

6 ^{a}) K T2 एव (for च). K2 हि; D4. 6. 8. 10 S एव (T2 च) (for एतन्). — ^{d}) Ś1 K D1. 3 संमतं; Ca संमितं (as in text).

7 For sequence of B3, cf. v. l. 1. — ^{a}) K1 D10 अत्युग्रं (for अत्यर्थं). — ^{b}) Ś1 K मृग°; Ca. s. v तृण° (as in text). — ^{d}) B1. 3 D9 °कारणं; S सर्वारिक्षयकारकं (M °कारिणं).

8 For sequence of B3, cf. v. l. 1. — ^{b}) D4 सज्यम् (for श्लक्ष्णम्). — ^{c}) B4 D1. 2. 7. 10 S (except T) सोढुं (for वोढुं). — ^{d}) G M4. 5 वारुणं; M2. 3 वारणं (for दारुणं). D1. 3 °शोभनं (for °दर्शनम्). M1 कुंजरं वा प्रमर्दितुं (= 3^{b}). — After 8^{cd}, M1 *repeats* 3^{cd}. — After 8, N *repeats* 5^{ab} (v. l.: Ś1 K यमयोरपि चोत्तर; B1–4 D1–3. 5–10 °श्च तथोत्तर for ^{b}); while S ins.:

691* प्रधानानि विशिष्टानि दुर्दर्शानि भवन्त्युत ।

T1 cont.:

692* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिः प्रत्यभाषत ।

— After the *repetition* of 5^{ab}, B Dn D5. 6. 11. 12 ins. an addl. colophon (*Sub-parvan:* उत्तरगोग्रह.—*Adhy. name:* B अस्त्रदर्शनं. — *Adhy. no.:* B4 38; D6 37).

9 ^{ab}) D3. 8 किलाबद्धं; D10 मृतं बद्धं (for किलोद्बद्धं). S शरीरमिह (G3 °व) चासक्तं शम्यां शुष्कं पुरा किल (T1 पुरातनं).

10 ^{ab}) K1 Dn D8 आलब्धं; K2 आलंभं; D1 आरब्धुं; D3 आरब्धं; Ca. c. n as in text. S न मामेवंविधं कर्म कारयस्व बृहन्नले. — S om. 10^{c}–11^{b}. — ^{d}) B (except B1) D1–10 मंत्रव्रत(D10 °प्रति)विदा. Dn1 तथा; Dn2 D2–4. 7 (before corr.). 11. 12 सदा (for सता). K1 मंत्रयज्ञविशारदा; K2 शस्त्रयज्ञविशारद. — After 10, D4 ins.:

693* स्पृशामीह शरीरं चेदप्यस्यां शोकवर्जितः ।

11 S om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{b}) K2 Dn2 D11. 12 शाववाहम्; B4 D5 (m as in text) शावं (B4 °रं) व्याधम्; Cr शारं व्याधम्; Crp शरवाहम् and शरं वाहम्; Ca. v शववाहम् (as in text). Cc cites शावं. ❀Ca: वाहं व्याधमित्यपपाठः।❀ — ^{cd}) Ś1 K2 नाव्यवहार्यं; B3. 4 D1. 3. 4. 6. 8 अव्यव°; Dn2 D11 चाव्यव°; D7 आव्यव° (for वा व्यव°). S कथं वा (M1 वै) शक्यते कर्तुं बुद्ध्या त्वं मन्यसे कथं. — After 11, S ins.:

694* वैशंपायनः ।
तमुवाच ततः शूरः पार्थः परपुरंजयः ।
दायादं सर्वमत्स्यानां कुले जातं विशारदम् ।
जानामि त्वां महाप्राज्ञ शुभं जात्या कुलेन च ।
कथं नु पापकं कर्म ब्रूयां त्वाहं परंतप ।

[(L. 2) Cf. 13^{ab}. M1. 3 महारथं (for विशारदम्). — (L. 3) T G1 शुद्धं (T2 °श्रं) जात्या; G3 जात्या शुद्धं (for शुभं जात्या).]

12 S om. the ref. — ^{a}) B3 लोकेस्मिन्; B4 लोकेषु; M1. 2 राज्ञासि; M4 राज्ञां त्वं (for राजेन्द्र). — ^{b}) S (except T2) शुद्धः (for शुचिः). — D2 reads 12^{cd} after 13. — ^{c}) D2. 3. 7. 8. 10 मा भैषीः (for मा भैस्त्वं). Cf. Ca मा भैः मा भैषीः. — ^{d}) D3 दृश्यते (for विद्यते).

13 For 13^{ab}, cf. 694*. — ^{a}) T1 G2 मात्स्यराजस्य; M1. 3 सर्वमत्स्यानां. — ^{b}) B4 D1–3 यशस्विनं; Dn2 D4

C. 4. 1316 B. 4. 41. 5 K. 4. 40. 51 दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
कथं त्वा निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ १४
तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनंजयः ।
परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ १५
तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।
अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ १६
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १७
स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ १८
संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १९

उत्तर उवाच ।

बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २०

मनस्विनां. — c) Some N MSS. त्वां (for त्वा). Dn1 त्वां कथं; S कथं वा. — d) D6 कारयेहं; S कारये त्वां. B4 Dn1 नृपात्मजं. — After 13, D2 reads 12^{cd}.

14 c) D1–3 स तं वृक्षं; D7 तदा वृक्षं (m as in text); M5 शमीं शीघ्रं (for शमीवृक्षं).

15 After 15^{ab}, N ins.:

695* अवारोपय वृक्षाग्राद्धनूंष्येतानि मा विभः ।

[B1–3. 5 Dn D3–5. 7–9. 11. 12 अवरोपय; B4 अवरोहय; D10 अवरोह च (for अवारोपय). D4 वृक्षात्त्वं (for °ग्रात्). K1 मा भिरोः; K2 मानिनः; B1 Dn D11. 12 मा चिरं; B2. 3. 5 मे विभो; B4 वै प्रभो; D2. 5 मा बिभेः; D6 वा विभो; D10 गा बिभीः (for मा विभः).]
— D10 om. 15^{cd}. — d) Ś1 चापि (for चैव). B2 D3 व्यपानय (for °नुद). S सर्वं मुंचस्व मा चिरं. — After 15, N (except D3; D10 om. line 1) ins.:

696* सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ।
परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ।

[(L. 1) ❀Ca: पङ्कमवतीर्य ।❀ — K2 om. from पृथु° (in line 1) up to विमुच्य (in line 2).]

16 a) Ś1 यथा; B1. 3 D4. 5. 10 Ca ततः; S तेषां (for तथा). D1. 3 संनिहितान्येषां; S संनहनीयानि; Ca संनहनान्येषां (as in text). Cs cites संनहनं, Cr. v संनहनानि (as in text). — b) D6 S विप्रमुच्य (G1 प्रमुच्य च) (for परिमुच्य). S परंतपः (G1 नराधिप) (for समन्ततः). — c) D3 गांजिवं (for गाण्डिवं). S तत्र गांडीवं (by transp.).

☞ The portion from 4. 38. 17 up to 4. 41. 21^{e} is lost in D1 on missing folios.

18 a) D3 आलक्ष्य; D10 आलभ्य (for आलोक्य). Ś1 K तेषां रूपं समालक्ष्य (Ś1 °लोक्य). — After 18^{c}, S (except M5) ins.:

697* प्रवेपिततनुस्तदा ।
अर्जुनेन समाश्वस्तः.

T1 G2 cont.:

698* किंचिद्धृष्टो नृपात्मजः ।
तेषां संदर्शनाभ्यासं स्पर्शाभ्यासं पुनः पुनः ।
आमील्य पुनरुन्मील्य स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा चकार सः ।
सम्यग्दृष्ट्वा तदाश्वस्तः.

After 18, B4 ins.:

699* तदुपश्रुत्य शत्रुघ्नः स तदार्जुनमब्रवीत् ।
सारथे किमिदं शेते नागेन्द्रो वापि वा धनुः ।

(for line 2 cf. line 1 of 704* below).

19 a) B4 संस्पृशंस्तानि चास्त्राणि. — b) B4 भासुराणि (for भानुमन्ति). D2. 3 दृढानि (for बृहन्ति). — After 19, all MSS. except Ś1 K D7 (D1 missing; B3 marg.) ins. an addl. colophon (*Sub-parvan:* B Dn D2–4. 6. 8. 10–12 उत्तरगोग्रह; M1. 2. 4 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1. 3 अस्त्रप्राप्तिः; B2. 4. 5 D5 अस्त्रदर्शनं; D4 शम्यारोहः; T2 आयुधदर्शनं; G2 M2. 3 शम्यारोहणं. — *Adhy. no.:* B4 D3. 9 T G M1. 5 39; D6. 10 M2–4 38).

☞ For st. 20–34, S subst. a passage which (with its v. l.) is given separately under 34.

20 After the ref., D5. 7. 9 ins.:

700* न दृष्टं न श्रुतं चित्रं धनुषो रूपमीदृशम् ।

— a) Ś1m बभ्रवो; K बिभ्रद्वै (for बिन्दवो). D7. 9 यस्य सौवर्णाः (for जातरूपस्य). — b) D4 शतं यत्र; D7. 9 शतशोभां (for शतं यस्मिन्). K निपातितं; Cc as in text. Ca reads 20^{ab} as in text. — c) K सहस्रकोटिः (K2 °टि-) सौवर्णः; B3. 5 D6 Ca °कोट्यः सौ°; D2. 4. 8 सहस्रशोथ (D4m °त्र) सौ°; D5. 7. 9 °कोष्टाः सौ°; D10 °गोधाः सौ°. Cap cites सहस्रकोटीः; Cc. r कोट्यः; Crp (Dī.) कोटी. ❀Cs: सहस्रे सहस्वत्यौ कोटी प्रान्तौ यस्य । (cf. Cn)❀

वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहं चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २१
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः ।
पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २२
सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २३
शालभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २४
इमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासंगे हिरण्मये ॥ २५
विपाठाः पृथवः कस्य गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः ।
हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ २६
कस्यायमसितावापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्णव्यामिश्रः शरान्धारयते दश ॥ २७
कस्येमे पृथवो दीर्घाः सर्वपारशवाः शराः ।
शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ २८
कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरर्धैः सुवाससः ।
उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २९
कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ ३० C. 4. 1336 B. 4. 42. 12 K. 4. 41. 16

— D2 (hapl.) om. 20^{d}–21^{a}. — After 20, D8 reads 23.

21 For S cf. v. l. 34. D8 reads 21 after 24. — ^{a}) D2 om. 21^{a} (cf. v. l. 20). K B2 Dn2 D5–7. 9. 10 यत्र (for यस्य). — ^{b}) D5 तिष्ठंति; D8 भांति च (for भासन्ति). — After 21^{ab}, B2 reads 23^{cd}.

22 For S cf. v. l. 34. D8. 10 om. (hapl.) 22. — ^{b}) D9 पृष्ठे (for षष्टिर्). D2. 3. 7 यत्र (for यस्य).

23 For S cf. v. l. 34. D8 reads 23 after 20. — ^{a}) Ś1 K B3 Dn1 D2–4 यस्य (for यत्र). Ś1 K तु; Dn1 इह (for च). — D4 reads 23^{b}–24^{a} in marg.; D7. 9. 12 om. (hapl.) 23^{b}–24^{a}. — ^{c}) Ś1 K वै; D6 च (for हि). — B2 reads 23^{cd} after 21^{ab}.

24 For S cf. v. l. 34. D4 reads 24^{a} in marg.; D7. 9. 12 om. 24^{a} (cf. v. l. 23); B2 om. 24^{ab}; D2. 8. 10 om. (hapl.) 24. — $24^{ab}=46^{ab}$. — ^{a}) K यस्य (for यत्र). — ^{b}) Dn D6. 11. 12 °विभूषिताः; Cr as in text. — ^{c}) Dn2 D4. 7. 11. 12 यत् (for च). B2 D5 सुवर्णसुविचित्रं च; Ca सुवर्णमणिरचितं. Cv cites सुवर्णमणिचित्रं (as in text). — After 24, D8 reads 21.

25 For S cf. v. l. 34. — ^{a}) B4 D4 कस्य च (by transp.). — ^{b}) K2 B1 Dn2 D8. 10–12 Cn साहस्राः; B2. 4 D3–7. 9 सहस्रं; B3. 5 साहस्रं. K लोमवाहनाः; all comm. as in text. — ^{c}) Ś1 K D2–5. 8. 9 समेताः; D10 समंताः. K कालधौताग्राः; B4 D6 Cc (cf. Crp) कुंदधौताग्राः. Ca. r cite कलधौतं. ❀ Ca : मन्दधौतेत्यपपाठः । ❀

26 For S cf. v. l. 34. — ^{a}) K विपाताः; Dn1 D4 विशालाः; Cn. s. v विपाठाः (as in text). — ^{b}) Ś1 K D10 गार्ध्रं(Ś1 K2 °द्धं)पक्षाः; Cs गाधपत्राः. — ^{c}) Ś1 K D4. 6 हरिद्र°. Ś1 च तथा; K1 Cv सुनसः; B1. 5 Dn D4. 11. 12 सुमुखाः; B3. 4 D10 शतशः; D6 सुसमाः.

27 For S cf. v. l. 34. — ^{a}) B1. 2. 5 Dn D2. 6. 9–12 असितश् (D9 °तं) चापः (Dn1 °यं); D3 असिता बाणाः; D5 ह्यसितो बाणः; Cc. r (cf. Cv) as in text. D4 corrupt. — ^{c}) B (except B3. 4) Dn2 D2. 4. 9–12 °व्यामिश्रान्; Dn1 (cf. Cn. s. v) D3. 8 वाराहकर्णव्यामिश्रान्. — ^{d}) Ś1 B3. 4 D6 शतं; D4. 7 Cr. v शतान् (for शरान्). D5 नित्यं भासयते दिशः. Cc. r. v cite दश.

28 For S cf. v. l. 34. — ^{a}) D7. 9 इषवो (for पृथवो). — ^{b}) Ś1 Cc. rp (Cat.) °पारसवाः; Ca as in text. B1. 5 Dn D2–4. 7–12 Cv चंद्रबिंबार्धदर्श(D7. 9 °र्शि)नाः. Cr कंकबर्हिणवाससः (?). — D5 repeats 28^{ab} in marg. (v. l. इषवो for पृथवो and चंद्रबिंबार्धदर्शनाः).

29 For S cf. v. l. 34. — ^{a}) D2. 3. 6. 9 शुकपत्राभाः; Cr. v as in text. — ^{b}) B3 पूर्वबंधैः (for पूर्वैरर्धैः). Ca. r (Ā. ?) cite चन्द्रबिम्बार्धाः (?). — ^{d}) K B2 Dn D2–5. 7–12 हेमपुंखाः; Ca as in text. B2. 3. 5 D2–5. 7–10 °शिताः (for °शितैः). — After 29, K1 B (B3 marg.) Dn1 D4–6. 8 ins.:

701* गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ।
[B3 D4. 8 °सहः कस्य सायकोयं शिलीमुखः (B3 भयंकरः).]

B3 (marg.) cont.:

702* हेमपुङ्खो गार्धपत्रः शात्रवाणां भयंकरः ।

30 For S cf. v. l. 34. — ^{b}) Ś1 K Dn1 D2. 5 शिलापृष्ठः; D9. 10 Cr शिला(D9 °ली)घृष्टः; Ca. rp (Dev.) (cf. Cs) शिलीपृष्ठः (as in text). — After 30^{ab}, D6 repeats 27. — ^{d}) Ś1 हेमचित्रो दुरासदः; cf. Cv.

31 For S cf. v. l. 34. D8 (hapl.) om. 31^{ab}.

C. 4. 1336
B. 4. 42. 12

सुफलश्चित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्व्रणः ॥ ३१
कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ॥ ३२
कस्य पाञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसंपन्नः पीत आकाशसंनिभः ॥ ३३
कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे ।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सैक्यः परमनिर्व्रणः ॥ ३४

— a) Ś1 सहेमः; K सुफेनः; B3 D2.3.10 सफलः; Dn1 पृथुलः; Ca.n.r as in text. Cs cites फलं. D2 चित्रः खड्गश्च (for °कोशश्च). Ca cites कोषः. — c) Dn1 हेमशतं; Ca हेमत्सरुः (as in text). — d) B1.2.5 Dn D10–12 °निर्मलः (for °निर्व्रणः).

32 For S cf. v. l. 34. D4 (? hapl.) om. 32. — a) K1 B2 विपुलः (for विमलः). — b) A few MSS. कोषे (for कोशे). D8 व्यवस्थितः; D5 प्रतिष्ठितः (for समर्पितः). — d) D7 निषिद्धो; D9 निषक्तो; Cvp नैषंग्यः; all comm. नैषध्यो (as in text). D7.9 °साधकः; Ca.c.v as in text.

33 For S cf. v. l. 34. — a) Ś1 D2.4–8 पंचनखे; Ca.c.s.v as in text. — b) B3 (m as in text) Cv हेमभूषितः; D6 हेमविश्रुतः; Ca as in text. Cs cites विग्रहः. — c) B4 प्रमारूपसुसंपन्नः; Cv as in text. — d) B4 पीतकौशेय°; D4.8.10 पीतश्चाकाश°.

34 For S see below. — a) A few MSS. कोषे. — b) B3 प्रतप्ते; D2 संतप्ते; Ca.r.v as in text. B3 D2.3 पावकोपमे. D5 तप्तपावकसप्रभे. — c) Ś1 पीतैः (for पीतः). — d) Ś1 सर्वा-; K सैन्यः; B2–5 D4–6 Ca.r शैक्यः; B3m Crp शैक्ष्यः; D3 एकः; D10 खड्गः; Cnp.sp शिक्यः; Cc.v सैक्यः (as in text). B1 Dn D11.12 सायकः परनिर्व्रणः (cf. 31d). — After 34, Dn D5 (marg.).7.9.11.12 ins.:

703* कस्यायमसितः खड्गो हेमबिन्दुभिरावृतः ।
आशीविषसमस्पर्शः परकायप्रभेदनः ।
गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भयप्रदः ।

[(L. 1) D5.7.9 आर्चितः (for आवृतः). — (L. 2) D7.9 परकायाव(D9 °यवि)भेदकः.]

☞ For 20–34, S subst.:

704* उत्तरः ।
सारथे किमिदं दिव्यं नागो वा यदि वा धनुः ।
सौवर्णान्यत्र पद्मानि शतपत्राणि भागशः ।
कुशाग्निप्रतितप्तानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
(20a) बिन्दवश्चात्र सौवर्णा मणिप्रोताः समन्ततः ।
शशिसूर्यप्रभाः पृष्ठे भान्ति रुक्मपरिष्कृताः ।
पुष्पाण्यत्र सुवर्णानि शतपत्राणि भागशः ।
विस्मापनीयरूपं च भीमं भीमप्रदर्शनम् ।
नीलोत्पलनिभं कस्य शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
(21ab) ऋषभा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ।
तालप्रमाणं कस्येदं मणिरुक्मविभूषितम् ।
हाटकस्य सुवर्णस्य यस्मिञ्शाखामृगा दश ।
दुरानमं महद्दीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।
कस्येदमीदृशं चित्रं धनुः सर्वे च दंसिताः ।
चन्द्रार्कविमला भासः सुरूपाः सुप्रदर्शनाः ।
हंसाः पृष्ठे श्रिता यस्य कुशाग्निप्रतिमार्चिषः ।
शार्ङ्गगाण्डीवसदृशं कस्येदं सारथे धनुः ।
चतुर्थं काञ्चनवपुर्भाति विद्युद्गणोपमम् ।
नीलोत्पलितमच्छिद्रं जातरूपप्रभं धनुः ।
मत्स्या यस्य हिरण्यस्य पृष्ठे तिष्ठन्ति संचिताः ।
शक्रचापोपमं दिव्यं कस्येदं सारथे धनुः ।
उच्छ्रितं फणिवद्दीर्घं सारवत्त्वाद्दुरानमम् ।
(20c) सहस्रगोधाः सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
बर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रार्कभूषणाः ।
जाम्बूनदविचित्राङ्गं कस्येदं पञ्चमं धनुः ।
(25ab) कस्येमे क्षुरनाराचाः सहस्रं लोमवापिनः ।
पक्षिणस्तीक्ष्णतुण्डाग्राः कस्येमे निशिताः शराः ।
(26ab) विपाटाः पृथवः कस्य गृध्रपत्रार्धवाजिताः ।
(27c,28ab) वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः कस्येमे रुचिराः शराः ।
वज्राशनिसमस्पर्शा वैश्वानरसमार्चिषः ।
सुवर्णपुङ्खास्तीक्ष्णाग्राः कस्य सप्तशतं शराः ।
(30a) कस्यायं सायको दीर्घो गव्ये कोशे च दंसितः ।
कस्य दण्डो दृढः श्लक्ष्णो रुचिरोऽयं प्रकाशते ।
(30c) वैयाघ्रकोशः कस्यायं दिव्यः खड्गो महाप्रभः ।
(27ab) कस्यायमसिरावापे पञ्चशार्दूललक्षणः ।
(32ab) कस्यायं निर्मलः खड्गो द्वीपिचर्माधिवासितः ।
नीलोत्पलसवर्णोऽयं कस्य खड्गः पृथुर्महान् ।
मृगेन्द्रचर्मावसितस्तीक्ष्णधारः सुनिर्मलः ।
ऋषभाजिनकोशस्तु कस्य खड्गो महानयम् ।
यस्यापिधाने दृश्यन्ते सूर्याः पञ्च परिष्कृताः ।
(32a) कस्यायं विपुलः खड्गः शृङ्गत्सरुमनोहरः ।
निहितः पार्षते कोशे तैलधौतः समाहितः ।
(33c) प्रमाणवर्णयुक्तश्च कस्य खड्गो महानयम् ।
नैतेन प्रतिविद्धः सञ्जीवेत्कश्चन कुञ्जरः ।

[(L. 3) T1 G1.3 कृशानु° (for कुशाग्नि°). — (L. 6) M1–3 सुवर्णस्य (for सुवर्णानि). — (L. 7) M1–3 दिव्यं

निर्दिशस्व यथातत्त्वं मया पृष्टा बृहन्नडे ।
विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ ३५

बृहन्नडोवाच ।

यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ ३६
सर्वायुधमहामात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
एतत्तदर्जुनस्यासीद्गाण्डीवं परमायुधम् ॥ ३७
यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विषहते मृधे ॥ ३८
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ३९
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् । C. 4. 1347 B. 4. 43. 5

(for भीमं). — (L. 9) G2 M4.5 यत्र (for यस्य). — (L. 13) M1–3 दिव्यं (for चित्रं). — (L. 14) M1–3 °विमलाभासाः (for °ला भासः). — (L. 17) M1–3 °द्रुणो° (for °द्रूणो°). — (L. 18) G2 M4.5 नीलोपलिप्तं (for °त्पलितं). M1–3 °ग्रहं (for °प्रभं). — (L. 19) G2 M4.5 मत्स्याश्चास्य (for मत्स्या यस्य). G2 M4.5 दंशिताः (for संचिताः). — (L. 21) T1 G1.3 M1.3.4 वर्णं° (for फणि°). — M om. posterior half of line 22 and prior half of 23. — (L. 23) T2 G2 M4.5 °भूषिताः (for °भूषणाः). — (L. 25) T1 G2 M4.5 रोमवापिनः; T2 लोमवाहिनः. — (L. 26) T1 M प्रक्षिप्तास् (for पक्षिणस्). T2 रुचिराः (for निशिताः). M1–3 उपासंगे हिरण्मये (for posterior half). — After line 26, T ins.:

705* विप्रक्षिप्तास्तीक्ष्णदंष्ट्रा उपासङ्गे हिरण्मये ।

— T cont.: G1 (om. line 1) M1–3 ins. after line 26:

706* हारिद्रवर्णाः कस्येमे शिताः पञ्चशतं शराः ।
आशीविषसमस्पर्शा गतौ चाजिह्मगा दृढाः ।

— (L. 27) T1 गृध्रपक्षार्धवाजिताः; T2 °पत्रार्धपूजिताः; G1 °वक्राधवा°; G2 M4.5 °पक्षाश्च वा°. — (L. 29) T °शिखार्चिषः (for °समार्चिषः). — (L. 33) T2 शंखो (for खड्गो). — (L. 34) T1 असितावापे; G2 M1.4.5 असिरावासः (for असिरावापे). — (L. 35) G2 M4.5 निशितः (for निर्मलः). M1–3 °चर्मणि दंसितः (for °चर्माधिवासितः). — (L. 37) M1–3 °वहितः (for °वसितः). — (L. 39) G1.3 -शतं वराः (for परिष्कृताः). — After line 39, T G M1–3 *repeat* line 33 (v. l. शंखो महान्पृथुः for खड्गो महाप्रभः), and cont.:

707* यस्यापिधाने दृश्यन्ते शार्दूलाः काञ्चनाः शुभाः ।

— (L. 40) T2 M1–3 °मनोरमः (for °मनोहरः).]

35 ^{a}) D2–4 निर्दिश त्वं; G1 निदर्शय. T G2 यथाकामं; G1.3 यथा पृष्टा; M यथामार्गं. — ^{b}) Ś1 मया पृष्टे; D2.6 T1 M1–3 मया पृष्टो; D3 मया पृष्टं; G1.3 यथान्यायं. Some MSS. बृहन्नटे, °न्नले. — D4 om. 35^{cd}; while Ś1 reads it in marg. — ^{d}) Ś1 दृष्ट्वापूर्वम्. D3 G1 जगत् (for महत्). — After 35, all MSS. except K D4 (D1 missing; Ś1 *marg.*) ins. an addl. colophon (*Sub-parvan:* B Dn D2.3.5–12 उत्तरगोग्रह; M1.2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1.3.4 अस्त्रदर्शनं; B2 आयुधवर्णनं; B5 आयुधदर्शनं; Dn1 उत्तरवाक्यं; D3 M3.4 आयुधप्रश्नः. — *Adhy. no.:* B4 D3 T G M1.5 40; D5 37; D6.10 38; D9 33; M2–4 39).

36 Before the ref., T1 G2 ins.:

708* वैशंपायनः ।
उत्तरेणैवमुक्तस्तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
मृद्व्या प्रत्याययन्वाचा भीतं शङ्कावशं गतम् ।

— S (except M5) अर्जुनः (for बृहन्नडा). — ^{a}) S यत्त्वया प्रथमं पृष्टं. — ^{b}) B4 °निबर्हणः; Dn D11.12 शत्रु(Dn1 त्वं तु)सेनापहारिणं; D2.3.8.10 °निवारणं; D5 सर्वसेना°; S शत्रुसेनांगमर्दनं. — ^{cd}) D4 गांजिवम्; D7.8 गांजीवम् (for गाण्डीवम्). S पार्थस्यैतद्धनुर्दिव्यं गाण्डीवमिति विश्रुतं. — After 36, S ins.:

709* अभेद्यमजरं श्रीमद्दिव्यमच्छेद्यमव्रणम् ।
[M1 अजयं; M2.3 अभयं (for अजरं).]

37 ^{b}) Ś1 K D2.4 शातकौंभपरिष्कृतं; S शातकुंभमयं धनुः (T1 G2 M5 दृढं); Cv as in text. Many MSS. °परिस्कृतं. S om. 37^{cd}. — ^{c}) D3 तदेतद्; D9 एतदेव (for एतत्तद्). — ^{d}) D3.5.7.8 गांजीवं. Ś1 धनुरुत्तमं (for परमा°).

38 D10 om. 38. — ^{a}) S एतत् (for यत्तत्). — ^{b}) Ś1 K D3.8 संमतं (for संमितं). S transp. 38^{cd} and 39^{ab}. — ^{cd}) B1.3m.5 Dn1 D12 विजयते (for विषहते). B4 रणे; D4 युधि (for मृधे). Dn2 D7.9.11 सर्वां(D11 पार्थ)श्चैकरथो मृधे (D7.9 °थोजयत्). S येन देवासुरान्पार्थः सर्वान्विषहते (G1 °न्सर्वानजयद्विक्षतो) रणे. — After 38, N ins.:

710* चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।

Thereafter B2 D6 repeat 8^{ab}.

39 S transp. 38^{cd} and 39^{ab}. — ^{a}) B D2.5.9 °मानुष° (for °दानव°). Ca cites 39^{c}–41^{d} as in text

C. 4. 1348
B. 4. 43. 6
K. 4. 42. 6

त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीति च पञ्च च ॥ ४०
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ।
पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ॥ ४१
महावीर्यं महद्दिव्यमेतत्तद्धनुरुत्तमम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ ४२
सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ।
येन पार्थोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ॥ ४३
इन्द्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुविग्रहम् ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ ४४
सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रभासन्ते प्रभासिनः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ४५
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ ४६
ये त्विमे क्षुरसंकाशाः सहस्रा लोमवाहिनः ।

(with only अशीतिं for अशीति in 40^{d}). — ^{c}) D2–4.8 Cv °सहस्राणि; D7 °सहस्रं हि (for °सहस्रं तु).

40 Dn1 D10 M2 om. (hapl.) 40^{ab}. Ca cites entire stanza as in text, with only अशीतिं for अशीति in the last pāda. — ^{a}) Ś1 K1 अपि; D3.7.8 इदं; S (except T2 M1; M2 om.) एतत् (for अथ). — ^{b}) D8 मनुरष्टोत्तरं शतं. — ^{c}) Ś1 B4 D8 पंचाशतं; Cc.s as in text. K वापि (for चैव). S प्रजापतिश्चतुःषष्टिं. — ^{d}) K1 B3–5 D2.6.8.10 T G M4.5 Ca.c अशीतिं; M1–3 अशीतिः. Ś1 तथैव च (for च पञ्च च).

41 ^{a}) Ś1 D2.8 पंचाशतं राजा; S पंच सहस्राणि. — ^{b}) S च (for एव). — After 41^{ab}, S ins.:

711* तस्माच्च वरुणादग्निः प्रेम्णा प्राहृत्य तच्छुभम् ।
अग्निना प्रतिभाव्येन दत्तं पार्थाय गाण्डिवम् ।

[(L. 1) G1.3 प्राप्तवान् (for वरुणाद्). — (L. 2) M1.3 प्रतिभाव्यैनं (for °व्येन).]

— ^{d}) S कौंतेयो धारयिष्यति (G1 धारयद्धनुः). — Ca cites the entire stanza as in text.

42 ^{a}) B2 Dn2 D3.4.7–12 महादिव्यं (for महद्दिव्यं). S एवंवीर्यं महावेगं. — ^{b}) S (except M5) च (for तद्). K B1.2 D (except D4.9) एतद्धनुरनुत्तमं. — After 42^{ab}, N (D1 missing) ins.:

712* एतन्मामनुसंप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।

[D4.10 उपसं° (for अनुसं°). Ś1 K एवं तत्समनु(Ś1 °त्समये)प्राप्तं; Dn1 एतच्चामानुषं प्राप्तं; Dn2 D11.12 एतत्पार्थमनुप्राप्तं. Cv cites मां.]

On the other hand, S ins. after 42^{ab}:

713* नीलोत्पलनिभं राज्ञः कौरव्यस्य महात्मनः ।
बिन्दवश्चास्य सौवर्णाः पृष्ठे साधु नियोजिताः ।

— M2 om. 42^{c}–43^{d}. S (M2 om.) transp. 42^{cd} and 43. — ^{d}) Ś1 धनुः (for वपुः). S (M2 om.) बिभर्ति (T1 विभक्तं; T2 G प्रथितं) धनुरुत्तमं. — S ins. after 42 (M2, after 42^{ab}):

714* तालप्रमाणं भीमस्य मणिरुक्मविभूषितम् ।
दुरानमं महद्दीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।

[=(var.) lines 10 and 12 of 704* (cf. v. l. 34).]

43 M2 om. 43 (cf. v. l. 42). S (M2 om.) transp. 42^{cd} and 43. — ^{a}) S (M2 om.) मिश्रकं (T2 माणिक्कं) (for सुपार्श्वं). K भीमसेनेन (for °सेनस्य). — ^{b}) B3.4 Dn1 °मयं धनुः; D7 (marg. *sec. m.*).8 °परिष्कृतं; S (M2 om.) °मयं (T2 G1 M1 °ग्रहं) दृढं (for °ग्रहं धनुः). Cf. Cc जातरूपं ग्रहो यस्य. — After 43^{ab}, S (M2 om.) ins.:

715* सहस्रगोधा हैरण्या द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
ऋषभाश्चापि सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ।

[=(var.) lines 22 and 9 of 704* (cf. v. l. 34). — (L. 1) T2 G1.3 सौवर्णा (for हैरण्या). — (L. 2) T2 M3–5 यस्य (for चापि).]

— ^{c}) K येन पार्थेन यत्कृत्स्नां. — T2 G2 M (M2 om.) ins. after 43: G1.3, after line 1 of 720*:

716* पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कुशाग्निप्रतिभाविताः ।

[T2 °दीपिताः; G2 M4.5 °तापिताः (for °भाविताः).]

44 S om. 44 (but cf. 713*). — ^{b}) Ś1 Dn2. D4.7.9.11.12 °दर्शनम् (for °विग्रहम्).

☞ For st. 45–58, S subst. a passage which (with its v. l.) is given separately under 58..

45 ^{a}) Ś1 K यस्य तु; B2 D2.3 यस्मिंश्च; D4 यत्र च; D6 यत्र तु (for यस्मिंस्तु). — Ś1 K om. (hapl.) 45^{b}–46^{a}. — ^{b}) Dn2 D11.12 प्रकाशंते प्रकाशिनः.

46 For S cf. v. l. 58. Ś1 K om. 46^{a} (cf. v. l. 45). — 46^{ab}=24^{ab}. — After 46, Ś1 repeats 46^{ab} and cont.:

717* तपनीयविचित्रं च वैराटे नाकुलं धनुः ।

47 For S cf. v. l. 58. — ^{b}) Ś1 Dn2 D2.4.8.10 साहस्रा; B2–4 Dn1 D5.6 सहस्रं. Ś1 K लोमवाहनाः. D7.9 नाराचा मर्मभेदिनः. — ^{cd}) D3 आशीविषोपमाः;

एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ ४७
एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ।
भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ ४८
ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्धदर्शनाः ।
एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ ४९
हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ।
नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ ५०
येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ ५१
ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारशवाः शराः ।
एते चित्राः क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ ५२
ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ।
हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ ५३
यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ ५४
वैयाघ्रकोशस्तु महान्भीमसेनस्य सायकः ।
गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ॥ ५५
सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुरनुत्तमः ।
निस्त्रिंशः कौरवस्यैष धर्मराजस्य धीमतः ॥ ५६
यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रसेवने ।
नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ ५७
यस्त्वयं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ ५८ C. 4. 1366 B. 4. 43. 23 K. 4. 42. 24

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

$Ca_{.c.v}$ सर्पविषो° (as in text). $D_{7.9}$ अर्जुनस्य शरा ह्येते लेलिहाना विषोल्बणाः (D_9 repeats 47^{cd} as in text).

48 For S cf. v. l. 58. — ^{d}) K गूहतः; D_7m घनतः; $Ca_{.v}$ व्यूहतः (as in text). — After 48, D_5(marg.)$_{.9}$ ins.:

718* घोराग्रा दीर्घरूपाश्च गिरीणामपि दारणाः ।

49 For S cf. v. l. 58. — ^{a}) Ś$_1$ य इमे (for ये चेमे).

50 For S cf. v. l. 58. — ^{a}) B_4 ये चेमे; Dn_2 D_{11} यत्रैते; D_2 ये चैते; D_4 ये त्वेमे; D_6 सुसमाः (for ये त्वेते). — ^{b}) Ś$_1$ K D_6 शिलीमुखाः; B (except B_1) D_5 शिताः शराः (for शिलाशिताः). — ^{c}) $D_{2.3}$ कलापो नकुलस्यैष; D_7 नकुलस्य शरा ह्येते. $Ca_{.c.s}$ cite कलापः (as in text). — D_7 om. 50^{d}–51^{c}.

51 For S cf. v. l. 58. D_7 om. 51^{abc} (cf. v. l. 50). — ^{a}) B_2 Dn_1 D_5 अजयत् (for व्यजयत्).

52 For S cf. v. l. 58. $D_{2.5}$ om. (hapl.) 52. — ^{b}) Ś$_1$ K सर्वगाः पारगाः; $D_{3.7.9}$ सर्वे पारशवाः; $Cn_{.s.v}$ सर्वपारसवाः; Ca as in text. — D_{10} om. 52^{c}–53^{d}. — ^{c}) B (except B_2) Dn_1 $D_{6.7.9}$ $Ca_{.c}$ चित्र-. — Ś$_1$ K om. 52^{d}–53^{a}. — ^{d}) D_4 सायकाः (for धीमतः).

53 For S cf. v. l. 58. D_{10} om. 53; Ś$_1$ K om. 53^{a} (cf. v. l. 52). — ^{c}) B_3 D_5(m as in text) °शृंगास् (for °पुङ्खास्). $D_{7.9}$ सु° (for त्रि°). — ^{d}) $D_{4.8}$ राज्ञश्चैते.

54 For S cf. v. l. 58. — ^{b}) Ś$_1$ D_{10} शिलापृष्टः. D_{10} शिलामुखः. $D_{2.3}$ शली(D_2 °ला)पृथुः शलीमुखः. — ^{d}) = 57^{d}. Ś$_1$ Dn_2 $D_{8.11.12}$ गुरुर्भार°. — D_3 (hapl.) om. from दृढः (in 54^{d}) up to °भारसहो (in 55^{c}).

55 For S cf. v. l. 58. D_3 om. 55^{ab} and गुरुभारसहो (in ^{c}) (cf. v. l. 54). — ^{a}) B Dn_1 $D_{4.5.7.9.10}$ सु-; D_2 च (for तु). Ś$_1$ K तथा (for महान्). — ^{c}) Ś$_1$ Dn_2 $D_{8.11.12}$ गुरुर्भार°. — ^{d}) Dn_1 बाणानां च भयं°.

56 For S cf. v. l. 58. — ^{a}) $B_{3.4}$ D_5 अव्रणश् (for सुफलश्). K सुफेनश्चित्रफेनश्च. — ^{b}) Ś$_1$ अनिंदितः (for अनुत्तमः). — ^{c}) D_7 इह; D_8 एव (for एष).

57 For S cf. v. l. 58. — ^{a}) Ś$_1$ D_{2-5} पंच° (for पाञ्च°). — ^{b}) K °सेनके; B_1 Dn D_{10-12} °साधने; $B_{2.3.5}$ Ca °सीवने; D_2 °वीर्यवान्; D_3 °विग्रहे; D_4 °कांचने; D_5 °दीर्घके; D_6 चित्रितत्सरुः; D_7 चित्रभोभिते; $D_{8.9}$ °साधनः; $Cn_{.s}$ °योधने; only Ś$_1$ B_4 D_1 °सेवने (as in text). Cf. Cr से(? सी)वनं स्यूतिः. — ^{d}) = 54^{d}. Ś$_1$ D_7 गुरुर्भार°.

58 For S see below. — ^{a}) B Dn $D_{5-7.9.11.12}$ विपुलः; $D_{2-4.8}$ पिंगलः (for विमलः). Cv यस्त्वयःपिंगलः. — ^{b}) Ś$_1$ समन्वितः. — ^{c}) D_2 एतं; D_4 इमं (for एनं). D_8 निस्त्रिंशः (for विद्ध्येनं). — ^{d}) Ś$_1$ गुरुं (for सर्व-). $B_{2.4}$ D_5 गुरुं (for दृढम्). — After 58, D_5(marg.)$_{.9}$

३९

C. 4. 1367
B. 4. 44. 1
K. 4. 43. 2

उत्तर उवाच ।

सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १
क नु स्विदर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २
सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ।

---

ins.:

719* वैशंपायनः ।
एवमाख्यातवांस्तत्र स्वायुधानि परंतपः ।
विराटपुत्राय तदा पार्थः सत्यपराक्रमः ।

☞ For 45–58, S subst.:

720*
(45ᵃ) बर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रार्कभूषणाः ।
नकुलस्य धनुस्त्वेतन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
एतेन सदृशं चित्रं धनुश्चैतद्यवीयसः ।
(50ᵃ) हारिद्रवर्णं राज्ञश्च कौरव्यस्य महात्मनः ।
विपाटा भीमसेनस्य गिरीणामपि दारणाः ।
सुप्रभाः सुमहाकायास्तीक्ष्णाग्राः सुकृता दृढाः ।
भीमेन प्रहिता ह्येते वारणानां निवारणाः ।
सुवर्णवर्णा रुचिराः कालदण्डोपमाः शुभाः ।
(50ᶜ) नकुलस्य शरा ह्येते वज्राशनिसमप्रभाः ।
यांश्च त्वं पृच्छसे दीर्घान्समधारान्समाहितान् ।
(52ᵈ) वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः सहदेवस्य ते शराः ।
(54ᵃ) यस्त्वयं सायको दिव्यो गव्ये कोशे च दंसितः ।
(54ᵈ) पार्थस्यास्त्रमिदं घोरं सर्वभारसहं महत् ।
यस्त्वयं निर्मलः खड्गो द्वीपिचर्मणि दंसितः ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्यायं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
(55ᵃ,50ᵈ) वैयाघ्रकोशो भीमस्य पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वारणानां सुदृप्तानां शिक्षितः स्कन्धशातने ।
नीलोत्पलसवर्णाभः खड्गः पार्थस्य धीमतः ।
मृगेन्द्रचर्मपिहितस्तीक्ष्णधारः समाहितः ।
दर्शनीयः सुतीक्ष्णाग्रः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
(54ᵉ) अर्जुनस्यैष निस्त्रिंशः परसैन्याग्रदूषणः ।
(57ᵃ) यस्त्वयं पार्षते कोशे प्रक्षिप्तो रुचिरत्सरुः ।
(57ᶜ) नकुलस्यैष निस्त्रिंशो वैश्वानरसमप्रभः ।
(58ᵃ) यस्त्वयं पिङ्गलः खड्गश्चित्रो मणिमयत्सरुः ।
(58ᶜᵈ) सहदेवस्य खड्गोऽयं भारसाहोऽतिदंसितः ।
भीमस्यायं महादण्डः सर्वामित्रविनाशनः ।
वैशंपायनः ।
भेदतो ह्यर्जुनस्तूर्णं कथयामास तत्त्वतः ।
आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशांश्चातुलप्रभान् ।

[(L. 1) = Line 23 of 704*. T2 G1.3 शतचंद्रकभूषिताः (for posterior half). — After line 1, G1.3 ins. 716*; while M1 ins.:

721* अन्यत्तु सहदेवस्य धनुः श्रेष्ठं महौजसः ।

— T2 M4.5 om. line 3. — (L. 4) T2 M1–3 °वर्णा (for °वर्णं). — (L. 6) M1.3 सुतरां (for सुकृता). — (L. 7) T1 G2 M4.5 वरवारणवारणाः (for posterior half). — (L. 8) M1.2 सुवर्णपुंखाः शत्रुघ्नाः (for prior half). T2 शराः; G2 M शिताः (for शुभाः). — (L. 10) T2 G2 M4.5 दीप्तान् (for दीर्घान्). — (L. 12) M1–3 दीर्घौ (for दिव्यो). — (L. 13) T1 G2 M4.5 पार्थस्यायं महाघोरः सर्वभारसहो महान्. — (L. 18) M निर्मलः (for धीमतः). — (L. 19) T1 G2 M4.5 मृगेंद्रचर्मावसितः; G1 °र्माभिहितः (for prior half). — (L. 21) T1 G2 M4.5 °खंडनः (for °दूषणः). — (L. 26) T1 G2 M4.5 °विमर्दनः (for °विनाशनः). — After line 28, T1 ins.:

722* क्वासौ प्रच्छन्नवासानां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
न्यस्तान्यत्र महार्हाणि व्रतसिद्धिमुपेयुषाम् ।
इत्युत्तरं तु तत्सर्वमर्जुनस्तत्त्वतोऽब्रवीत् ।

Colophon. D1 fol. missing. — *Sub-parvan:* K M3 गोग्रह; B1–4 Dn D2.6–12 उत्तरगोग्रह; M1.2.4 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1–3.5 Dn1 D5.6.9.10 T2 G2 आयुधवर्णनं (B2 G2 °दर्शनं); B4 आयुधअस्त्रदर्शनं वर्णनं; D3.4 M2.3 आयुधकथनः (M2.3 °नं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 D5 38; B4 D3 T G M1.5 41; D6 M2–4 40; D9 43; D10 39. — *S'loka no.:* D8 24.

39

☞ In D1 this adhy. is lost on a missing fol. (cf. v. l. 4. 38. 16).

1 Before the ref., S ins.:

723* वैशंपायनः ।
एतस्मिन्नन्तरे पार्थं मूढात्मा न व्यजानत ।
विराटपुत्रः प्रमुखे पप्रच्छ पुनरेव तु ।
[(L. 2) T G तं (for तु).]

— ᵃ) D7 °विकृतान्येषाम्; S °रुचिराण्येषाम् (G1 °ण्येतानि). — K1 S (except G2) om. 1ᶜᵈ, but cf. 724* (line 2). — ᶜ) Ś1 K2 B3 प्रभासंते (for प्रकाशन्ते). — ᵈ) D10 पंचानाम् (for पार्थानाम्). B3.4 D2–6.8 आशुकारिणां; D7.9

राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कदाचन ॥ ३
द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ।
जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम् ॥ ४

अर्जुन उवाच ।

अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५
अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ६

उत्तर उवाच ।

दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे । C. 4. 1373 B. 4. 44. 7 K. 4. 43. 19

अमितौजसां (for आशुका°).

2 For S see below. — ^{a}) B_4 कुतश्चिद्; D_{10} क्व नु स्याद् (for क्व नु स्विद्). $D_{4.8}$ शूरः (for पार्थः). — ^{b}) $D_{7.9}$ क्व च राजा युधि°. — ^{c}) K_1 $B_{3.4}$ D_5 वा (for च). — ^{d}) $D_{7.9}$ वीर्यवान् (for पाण्डवः). — For 2, S subst.:

724* क्व नु ते पाण्डवाः शूराः संग्रामेष्वपराजिताः ।
एषामिमानि दिव्यानि श्रिया दीव्यन्ति भान्ति च ।
कस्मिन्वसन्ति ते देशे धर्मज्ञा बन्धुवत्सलाः ।
क्व धर्मराजः कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चापि सर्वे ते मातुला मम ।
नकुलः सहदेवो वा सर्वास्त्रकुशलो रणे ।

[(L. 2) $M_{4.5}$ दीप्यंति (for दीव्यन्ति). T_1 G_2 भागशः (for भान्ति च). — (L. 3) $M_{4.5}$ देशे च (for ते देशे). — (L. 4) T_1 G_2 कौंतेयो (for कौरव्यो). — After line 4, T_1 G_2 ins.:

725* धर्मशीलश्च धर्मात्मा धर्मवान्धर्मवित्सुधीः ।
धर्माध्यक्षो धर्मव्रतो धर्मज्ञो धर्ममूर्तिमान् ।
धर्मनिष्ठो धर्मकर्ता धर्मगोप्ता सुधर्मकृत् ।
सत्यार्जवक्षमाधारो घृणी धर्मपरायणः ।

— (L. 5) T_2 वर्तेते (for सर्वे ते). — (L. 6) T_2 $M_{4.5}$ °कुशलौ (for °कुशलो).]

3 ^{a}) $Ś_1$ K एते (for एव). — ^{b}) $Ś_1$ सर्वे शत्रुनिबर्हणाः; $B_{3.4}$ Dn_1 $D_{2.5.7-9}$ सर्वैमित्रविनाशनाः; D_3 सर्वे क्लेशविकाशनाः (sic); D_{10} G_1 सर्वामित्रविनाशिनः; T $G_{2.3}$ सर्वै शत्रुविनाशनाः. — ^{c}) S पराजित्य (T_2 G_1 परित्यज्य); $Cc.s.v$ पराकीर्य (as in text). — ^{d}) $B_{1.3-5}$ Dn $D_{2.3.11.12}$ कथंचन; B_2 वने गताः; D_6 क्व ते गताः; S वनं गताः (for कदाचन).

4 ^{a}) B D_5 क्वाथ; Dn_2 $D_{2-4.6-12}$ क्व नु; S चापि (for क्व च). — ^{b}) K अति-; $B_{3.4}$ भुवि (for इति). B_2 या श्रुता; Dn_2 नः श्रुता; $D_{2-4.7}$ (before corr.)$._{8.9}$ नः श्रुतं; T_1 G_2 मे श्रुता (for विश्रुता). — ^{c}) S जिता चाक्षैस्. $M_{2.4.5}$ तथा (for तदा). — ^{d}) B_3 M_2 तांश्चैव (for तानेव). D_3 स्वयं; D_6 S वने (for वनम्). K_1 तामेवागमयद्वशं; K_2 तानेनाभ्यगमद्वशं. — After 4, S (M_2 om. lines 2–3) ins.:

726* उत्सृज्य धर्मराज्यं ते न श्रूयन्ते वनं गताः ।
पाण्डवान्यदि जानीषे क्व नु ते धर्मचारिणः ।
क्व चाद्य निवसन्तीति सत्यं ब्रूहि बृहन्नले ।
वैशंपायनः ।
ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
उवाच राजपुत्रं तमुत्तरं शृणु मे वचः ।

[After line 3, T_1 G_2 ins.:

727* किमर्थमागतान्यत्र शस्त्रास्त्राणि महात्मनाम् ।
कथं ज्ञातानि भवता तथा मे ब्रूहि शोभने ।

— For lines 4–5, G_1 subst.:

728* ततः प्रहस्य कौन्तेयो राजपुत्रमुवाच ह ।

T_1 cont.:

729* मा भैस्त्वं राजशार्दूल सर्वं ते वर्णयाम्यहम् ।
नात्र भेतव्यमद्यापि राजपुत्र यथा तथा ।
वयं ते पाण्डवा नाम वनवासस्य पारगाः ।
अतीते द्वादशे वर्षे छन्नवासमिहोषिताः ।
तस्मादशङ्कितमनाः शृणुष्व महितोत्तर ।

5 T_2 G_1 $M_{1-3.5}$ om. the ref. — ^{a}) D_{12} $M_{1.2}$ अपि (for अस्मि). T_1 $G_{2.3}$ M_3 नाम्ना; T_2 G_1 $M_{1.2.4.5}$ नाम (for पार्थः). — ^{b}) S कंको नाम (M नाम्ना). — ^{c}) $Ś_1$ वल्लभो (for बल्लवो). K B_3 Dn_2 $D_{2.3.6.11.12}$ च (for तु). S भीमसेनस्तु वललः. — ^{d}) D_2 चित्रान्न- (for पितुस्ते). S परिचारकः (for रसपाचकः).

6 ^{a}) $B_{1.3}$ च; D_4 S तु (for अथ). — ^{b}) $D_{3.4.8.10-12}$ अथ; $D_{5.6}$ च (for तु). $D_{7}m._{10}$ S गोपतिः; D_8 गोकुलिः (for गोकुले). $Ś_1$ सहदेवो गवां पतिः. — ^{d}) $B_{1.3.4}$ $D_{2.5.6.10-12}$ T_2 M यस्यार्थे; $B_{2.5}$ $D_{3.4.7.8}$ T_1 G यदर्थे (for यत्कृते). $D_{2.5}$ S कीचको हतः. — After 6, S ins.:

730* भीमसेनेन दुर्वृत्तः सह भ्रातृभिराहवे ।

T_1 G_2 cont.:

731* श्रुत्वैतद्वचनं जिष्णोर्विस्मयस्फारितेक्षणः ।
पश्यन्ननिमिषः पार्थं शनैर्वाचमुवाच ह ।

7 ^{a}) T_1 G पार्थस्य दश (by transp.). $Ś_1$ K $D_{5.6}$ नामानि पार्थस्य (by transp.). — ^{b}) S श्रूयंते मे (T_1 नो; M_1 वै) कथासु च. Dn_1 (hapl.) om. 7^{c}–8^{b}. — ^{cd}) B_4

C. 4. 1378 B. 4. 44. 7 K. 4. 43. 19 प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे ।
अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ ८

उत्तर उवाच ।

केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ ९
अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च ।
धनंजयश्च केनासि प्रब्रूहि मम तत्त्वतः ।
श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमाच्छिद्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनंजयम् ॥ ११
अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १२
श्वेताः काञ्चनसंनाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १३

त्वं ब्रूयास्; D5 प्रब्रूहि (for प्रब्रूयास्). D3 तत्सत्यं यदि मे ब्रूयात् (for ^{c}). Ś1 K श्रद्धेयं; Cv श्रद्दध्यां (as in text). S ब्रूयास्त्वं यदि जानीषे श्रद्धेयं (T1 G °हं) वचस्तव.

8 Dn1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) D3.4.7.9 हंत (D3.4 अहं) ते कथयिष्यामि; S हंत तर्हि (G1 अहं तर्हि; T1 G2 अहं तात) तवाचक्षे. — ^{b}) K T1 G2 यानि वै; D3 मे पुनः; D4 मे दश (for यानि मे). — After 8^{ab}, Ś1 K Dn2 D4.6.11.12 ins.:

732* वैराटे श्रृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।

[Ś1 K थे श्रुताः पूर्वमेव हि (Ś1 ते) (for posterior half).]

Dn2 D6.11.12 cont.: B Dn1 D5.7.10 ins. after 8^{ab}:

733* एकाग्रमानसो भूत्वा श्रृणु सर्वं समाहितः ।

On the other hand, S ins. after 8^{ab}:

734* ईशानो विदधे देवस्त्रिदिवस्येश्वरो दिवि ।

T1 cont.:

735* तानि लोके प्रवृत्तानि वैराटे श्रृणु तत्त्वतः ।

— ^{c}) N T2 फाल्गुनो (Ś1 फल्गुणो; K1 फल्गुनो as in text; D1 missing). D2 पार्थः (m जिष्णुः as in text); D12 विष्णुः. — ^{e}) S (except T2) पार्थः (for कृष्णः). — B4 om. 8^{f}–10^{a}. — After 8, S ins.:

736* एतानि मम नामानि स्थापितानि सुरोत्तमैः ।

9 B4 om. 9 (cf. v. l. 8). — After the ref., S ins.:

737* गुणतो दश नामानि समवेतानि पाण्डवे ।
चरन्ति लोके ख्यातानि विदितानि ममानघ ।

[(L. 1) M1–3 समवेतानि दश नामानि (by transp.). — (L. 2) G1 तवानघ; G2.3 मयानघ (for ममानघ).]

— ^{a}) T1 G नाम्ना (for नाम). — ^{c}) D7.9 चैव (for नाम). Ś1 S सव्यसाचीति (Ś1 °ची च) केनासि. — ^{d}) Ś1 किरीटी च (for सव्यसाची). S जिष्णुः (M कृष्णः; M5 sup. lin. जिष्णुः) बीभत्सुरेव च.

10 B4 om. 10^{a} (cf. v. l. 8); D4 om. 10. — ^{a}) Ś1 फल्गुणो; K2 B D फाल्गुनो (D5.10 फाल्गुणो; D1 missing). D12 विष्णुः; G कृष्णः (for जिष्णुः). — ^{b}) S पार्थः केनासि सारथे. — ^{d}) B (except B4) Dn D9.11.12 ब्रूहि तन्; D10 ब्रूया हि (for प्रब्रूहि). S शीघ्रं वद बृहन्नले. — D4 om. 10^{ef}. — After 10, N (except D4; D1 missing) ins.:

738* तत्सर्वं यदि मे ब्रूयाः श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ।

[K श्रद्दधे (for श्रद्दध्यां).]

On the other hand, T1 G2 ins. after 10:

739* इतस्ततश्चलत्येतन्मनो मे चञ्चलं त्वयि ।
अर्जुनो वा भवान्नेति वद शीघ्रं बृहन्नले ।

☞ The sequence of Ś1 from 11–20 is: 18, 14 (S also reads 14 after 18!), 19, 15, 13, 16, 12, 20, 17, 11!!

11 ^{b}) B2 Dn D9.11.12 आदाय; B4 आसाद्य; D6 आश्रित्य (for आच्छिद्य). S धनमाच्छिद्य सर्वशः. — ^{c}) S तिष्ठंतं (for तिष्ठामि). — ^{d}) Ś1 K1 Dn2 D3.11.12 माहुर्; K2 D4.8 चाहुर्; Dn1 ऊचुर्मां (for आहुर्मां). S तस्मादाहुर् (T G1.2 तन्मामाहुर्; G3 आहुर्मां च) धनंजयं.

12 ^{b}) D2.3 °दुर्मदं; M (except M5) °दुर्मदः. — ^{c}) Dn2 D4.8 च (for वि-). S अजित्वा न (M5 अभिजित्वा) निवर्तामि (G1.3 M2.4.5 निवर्तेयं). — ^{d}) K1 M2 मा (for मां).

13 ^{a}) B2 D5 रजतसंकाशा; D4 कांचनवर्णाभा. — ^{b}) Dn2 D11.12 युज्यंत (for युज्यन्ति). Ś1 युज्यंते मे रथे हयाः. — ^{c}) S शत्रुभिर् (for संग्रामे). — ^{d}) D5 ततोहं; G1.3 तेनास्मि (for तेनाहं). — After 13, S ins.:

740* किरीटं सूर्यसंकाशं भ्राजते मे शिरोगतम् ।
रणमध्ये रथस्थस्य सूर्यपावकसंनिभम् ।

उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फल्गुनं विदुः ॥ १४
पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेन माहुः किरीटिनम् ॥ १५
न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति मां विदुः ॥ १६
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १७
पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।
करोमि कर्म शुक्लं च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ १८
अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुनामास्मि विश्रुतः ॥ १९
कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः पार्थं स वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात् ।
अहं भूमिंजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २१
दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय । C. 4. 1391 B. 4. 44. 24 K. 4. 44. 2

---

14 S reads 14 after 18. — a) Ś1 K D4 न; D6. 8 S तु (G1 हि); Cnp च (as in text). Dn1 फाल्गुनीभ्यां; Cnp च पूर्वाभ्यां (as in text). — b) Ś1 फल्गुणीभ्यां; K2 D3–10 फाल्गुनीभ्यां; Dn1 Cn नक्षत्राभ्यां; Cc. r as in text. G1 पुनः; Crp यतः; Cr दिवा (as in text). — d) Ś1 फल्गुणं; K2 B D (D1 missing) फाल्गुनं (D5. 10 °णं). — Ca cites the entire stanza (with v. l. यतः for दिवा, and फाल्गुनं for फल्गुनं). — After 14, S ins.:

741* योो ममाङ्के व्रणं कुर्यान्मम ज्येष्ठस्य पश्यतः ।
युधिष्ठिरस्य रुधिरं दर्शयेद्वा कदाचन ।
पराभवमहं तस्य कुले कुर्यां न संशयः ।

15 b) B1. 3 दानवैः सह; D7. 9 दानवोत्तमैः. — For 15^{abc}, S subst.:

742* अच्छेद्यं रुचिरं चित्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
इन्द्रदत्तमनाहार्यं.
[(L. 2) G1. 3 °दत्तं महानर्घ्यं.]

— d) Ś1 B Dn D4–12 T2 तेनाहुर्मां; D2 तेन मां वै; T1 आहुस्तेन; G3 तेन चाहुः (for तेन माहुः).

16 a) D2 भी स्यान्मे; D3–9 बीभत्सुं (for बीभत्सं). — b) Ś1 K कदा° (for कथं°). — d) Ś1 बीभत्सुमिह; Cr. s °त्सुरिति (as in text). Ca cites बीभत्सुः. B D (except D2; D1 missing) विश्रुतः (for मां विदुः).

17 M2. 4 om. (hapl.) 17. — a) S (M2. 4 om.) तुल्यकर्माणौ (for दक्षिणौ पाणी). — b) D3. 4. 7. 8 गांजीवस्य. Dn D11. 12 विकर्षणौ; Cn. s as in text. — For 17^{ab}, D2 (marg.) subst.:

743* धनुषाहं समायुक्तः शरवर्षं सृजामि च ।

— After 17^{ab}, S (M2. 4 om.) ins.:

744* भुजौ मे भवतः संख्ये परसैन्यविनाशने ।
[G1. 3 प्र- (for मे). G3 °विनाशिनौ; M5 °निवारणौ (for °विनाशने).]

— c) D2 (marg.) सव्यदक्षिणतो हन्मि; S (M2–4 om.) तयोः सव्योधिकस्तस्मात्. — d) Ś1 अस्मि (for इति). Ś1 D7. 9 विश्रुतः (for मां विदुः). — Ca cites the entire stanza as in text.

18 a) B4 चतुरर्णायां; S सागरांतायां; Ca. v as in text. — b) Ś1 धवलः (for दुर्लभः). B1. 4 यतः; D6 मतः (for समः). — c) S शुद्ध(M1. 2 °क्ल)त्वाद्रूपवत्वाच्च. — d) B Dn D2–4. 6. 9–12 तस्मात् (for तेन). — After 18, S reads 14.

19 ab) Ś1 K D9 transp. दुर्धर्षः and दमनः. S योत्स्यामि यैरहं संख्ये (G1 M2–4 सर्वैः) न मे तेभ्यः पराभवः (T1 G3 M2. 4. 5 °जयः). — d) Ś1 B (except B4) Dn2 D4. 6. 7. 9. 11. 12 T1 G2 M1. 3 जिष्णुर्नामास्मि; D5. 8. 10 M2. 4 जिष्णुना(M2. 4 °र्ना)म्नास्मि. — After 19, S (which om. 20) ins. a passage given in App. I (No. 37), ending with a colophon.

20 S om. 20. — c) K B4 कृष्णावतारस्य; Cc. s (cf. Cr. v) as in text. K स तत्; B Dn1 D5. 6 सदा (for सतः). — d) K बालकेषु (for °कस्य). — After 20, D7. 9 ins.:

745* स्थितोऽस्मि यत्तः संग्रामे वैराटे व्येतु ते भयम् ।
एतच्छ्रुत्वा प्रहृष्टात्मा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

21 a) Ś1 Dn2 D3. 7. 8. 11. 12 स पार्थं (by transp.); S पार्थं च. — b) Dn2 D2. 3 अभ्यवादयत (for °वादयद्). D7–9 अंतिके; Cv अन्तिकात् (as in text). S प्रांजलिस्त्वभ्यवादयत् (M1 °लिः प्रत्यभाषत). — After 21^{ab}, T1 ins.:

746* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वैराटिः पार्षतोत्तम ।
प्रहृष्टरोमा हृष्टोऽभूद्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

C. 4. 1391 B. 4. 44. 24 K. 4. 44. 2 लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ।
यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम ॥ २२

यतस्त्वया कृतं पूर्वं विचित्रं कर्म दुष्करम् ।
अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

उत्तर उवाच ।
आस्थाय विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।
कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १
अर्जुन उवाच ।
प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
सर्वान्नुदामि ते शत्रूत्रणे रणविशारद ॥ २
स्वस्थो भव महाबुद्धे पश्य मां शत्रुभिः सह ।
युध्यमानं विमर्देऽस्मिन्कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ ३
एतान्सर्वानुपासङ्गान्क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे ।
एतं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ।

तं प्रेक्ष्य वै महात्मानमर्जुनं मत्स्यनन्दनः ।
प्राञ्जलिश्चाभिवाद्याथ इदं वचनमब्रवीत् ।

— ^{c}) S (except T1 G2) नाम्ना (for नाम). — ^{d}) S प्रणतोस्मि धनंजय.

22 ^{a}) T2 अद्य (for पार्थ). G1.3 दिष्ट्या पार्थ प्रपश्यामि. — ^{c}) B4 D2–5. 8. 10 M2 अजानन् (for अज्ञानाद्). K1 अचक्रं; K2 अवर्त (for अवोचं). — After 22^{c}, S ins.:

747* प्रमादेन नरोत्तम ।
अकृत्वा हृदये सर्वं.

23 ^{a}) S यत्तु (for यतस्). S (except M1–3) कर्म (for पूर्वं). — ^{b}) B2 चित्रं कर्म सुदुष्करं; S विचित्रं वै सुदु° (M3 °त्रं क्रिमिदूषितं). — ^{c}) Ś1 S व्यपेतं (for व्यतीतं). — After 23, D9 ins. a passage given in App. I (No. 38); while S ins.:

748* दासोऽहं ते भविष्यामि पश्य मामनुकम्पया ।
या प्रतिज्ञा कृता पूर्वं तव सारथ्यकारणात् ।
मनःस्वास्थ्यं च मे जातं जातं भाग्यं च मे महत् ।

[After line 1, T1 ins.:

749* यदज्ञानादवोचं त्वां विस्मर्तव्यं धनंजय ।
यावदर्वागहं विद्यां त्वां न तत्त्वेन भारत ।
तावन्मेऽभूद्भयं तात कुरुभ्यो नात्र संशयः ।
यदा त्वज्ञासिषमहं छन्नं तत्त्वेन भारत ।
विस्मितोऽस्मि महासत्त्व सर्वशत्रून्विनाशय ।
त्वद्वाक्यजलसंसिक्तमुत्पलं हृदयं मम ।
घर्माभितप्तं विजले म्लानपद्ममिव ह्रदे ।

— (L. 2) G2 प्रतिज्ञा च मया पूर्वं कृता सारथ्य°. — After line 2, T1 ins.:

750* नेयं प्रतिज्ञा पूर्णा मे हर्षश्चार्जुन जायते ।
देवेन्द्रतनयस्येह सारथिः स्यां महामृधे ।
इति पूर्वं कृतास्माभिः प्रतिज्ञा युद्धदुर्मद ।
प्रतिज्ञा मम संपूर्णा तव सारथ्यकारणात् ।

Colophon missing in D1, and om. in D2.4 S. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 गोग्रह; B2.4 Dn1 D3. 6. 7. 9. 10. 12 उत्तरगोग्रह. — *Adhy. name:* B अर्जुनदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 42; D5 39; D6 41; D7 37. — *S'loka no.:* D3 25.

40

☞ D1 is missing in this adhy. (cf. v. l. 4. 38. 16).

1 D2.4 S om. the ref. B2 om. 1^{a}–2^{c}. — ^{a}) Ś1 K Dn1 रुचिरं (for विपुलं). — ^{b}) D8 transp. रथं and मया. — ^{cd}) B3 कतमद् (for कतमं). B4 प्रयुक्तो याम्यहं त्वया (for ^{d}). S दुर्योधनं च जित्वाजौ निवर्तय पशून्मम.

2 B2 om. 2^{abc} (cf. v. l. 1). — ^{a}) S राजपुत्राग्र्य (T2 G2 M3. 5 °ग्र) (for पुरुष°). — G1 om. 2^{c}–3^{d}. — ^{c}) B1. 3 D9 जयामि; B5 D5. 8. 10 G2 तुदामि; Cs नुदामि (as in text). — ^{d}) D2. 3. 5 °विशारदान्.

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) B4. 5 सुस्थो (for स्वस्थो). Ś1 K2 B1. 5 D6. 9 T2 G2 °युद्धे; B2 Dn D11. 12 G3 °बाहो (for °बुद्धे). — ^{c}) D2. 3 दिने ह (D3 हि); Ca. v विमर्दे (as in text). — ^{d}) S (G1 om.) रवं (for महत्). — After 3, S (except G1) ins.:

751* गाण्डीवं देवदत्तं च शरान्कनकभूषितान् ।

4 M3 om. 4^{ab}. — ^{b}) B3–5 D5. 6 आहर (for बध्नीहि). — ^{c}) Ś1 K2 B5 D3. 4. 6. 7 (by corr.). 8. 11. 12 M1. 2. 4 एनं; B2 Dn2 D11m (*sec. m.*) G1. 3 एकं; D9 T2

अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ४
संकल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ।
त्रिदण्डतूणसंबाधमनेकध्वजसंकुलम् ॥ ५
ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभि ।
नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थं भविष्यति ॥ ६
अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गाण्डीवधन्वना ।
अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ७

उत्तर उवाच ।

बिभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ।
केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ८
इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुह्यामि केवलम् ।
निश्चयं चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथंचन ॥ ९
एवं वीराङ्गरूपस्य लक्षणैरुचितस्य च ।
केन कर्मविपाकेन क्लीबत्वमिदमागतम् ॥ १०
मन्ये त्वां क्लीबवेषेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ ११

अर्जुन उवाच ।

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् । C. 4. 1407 B. 4. 45. 14 K. 4. 44. 22

एतच् (for एतं). B (except B2) Dn1 D5.7 (by corr.) आहर; D9 व्याहर (for चाहर). — ^{d}) Many MSS. °परिस्कृतं. — After 4^{cd}, D5.7 (both marg.).9 ins.:

752* गाञ्जीवं देवदत्तं च तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
रथमारोपयैतन्मे प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ।
[(L. 1) D5 गांडीवं.]

D5.7 (both marg.) cont.: B Dn D2 (marg.).6.10–12 ins. after 4^{cd}:

753* वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा ।
अर्जुनस्यायुधान्गृह्य शीघ्रेणावातरत्ततः ।
अर्जुन उवाच ।

[(L. 2) B2 D6 सर्वान् (for गृह्य). B3.4 शीघ्रम् (for शीघ्रेण). B4 Dn D5.10 अवतरत्; Cn अवात° (as above). B2 D6 रथे शीघ्रमुपाहरत्; B5 रथमावाहदच्युतः; D2 शीघ्रेणावगतस्ततः; D7 (corrupt) तूर्णमाव्रज तत्पुनः.]

— ^{e}) Dn2 D11.12 हि (for वै). B4 Dn2 D2–4.8.11 (m as in text).12 योत्स्ये (for योत्स्यामि). — ^{f}) B4 निवर्तिष्यामि; D2 -प्यवनेष्यामि; D3 T1 अवने°; D4 विजेष्यामि च; D8 न्यवजे°; G1.2 M1.2 अपने°; G3 आनयि°. Dn2 D11 (m as in text).12 तान्; Cc ते (as in text). — After 4, S ins.:

754* तोषयिष्यामि राजानं प्रवेक्ष्यामि पुरं पुनः ।

5 ^{a}) S संकल्पा(G2.3 °ल्प)गाधपरिघं. — ^{c}) K B4 °तूर्ण°; D7 m (*sec. m.*) °वेणु°; G °त्राण°; M1.4.5 °स्थूण°; Cr.s.v °तूण° (as in text). — ^{d}) S नैक(M1.3.5 एक-; M4 मेघ)ध्वजसमाकुलं. — Ca cites the entire stanza as in text.

6 ^{a}) T1 M3 क्रोधकरं; G1.3 क्रोधनकं; M1.2 क्रोधतरं. Ś1 ज्याक्षेपेण कृतं क्रोधं; B3 m ज्याक्षेपक्रोधविकृतं; T1 M4.5 ज्याक्षेपणक्रोध(M4 *inf. lin.* °क्रोश-; M5 °क्षोभ)करं; G2 ज्याक्षेपणीरोधकरं; all comm. as in text. — ^{b}) Ś1 K1 B1.3 Dn D11.12 S (except M4) °दुंदुभिं; K2 D3–8 °दुंदुभिः; cf. Cc.r.v. — After 6^{ab}, S (except M2) ins.:

755* शरजालवितानाढ्यमाक्ष्वेळितमहास्वनम् ।

— ^{d}) Ś1 K1 B3.4 D2–10 Cr (cf. Cv) रथोपस्थे; K2 °पस्थो; Cc.s as in text. — Ca cites the entire stanza (with v. l. °क्षेपण- and रथोपस्थे).

7 ^{a}) Dn1 D5 स्वधि°; Cn अधि° (as in text). B5 युद्धे (for संख्ये). — ^{b}) Some MSS. गांजीव- (for गाण्डीव-). D2–4.7 °धन्विना (for °धन्वना). — ^{c}) K1 सर्व° (for शत्रु°). — ^{d}) M व्यैतु (for व्येतु).

8 ^{a}) Ś1 B2 D6 S एतेभ्यो (for एतेषां). Dn2 D11.12 नाहं बिभेमि समरे. — ^{b}) K1 त्वा (for त्वां). — After 8, T1 G2 ins.:

756* बहुना किं प्रलापेन शृणु मे चरमं वचः ।
नाहं बिभेमि कौन्तेय साक्षादपि शतक्रतोः ।
यमपाशिकुबेरेभ्यो द्रोणभीष्मशतादपि ।
[(L. 1) G2 परमं (for चरमं).]

9 ^{a}) K1 इत्थं तु; Dn2 D11.12 इदं च; T1 G2 तदिदं; T2 इदं हि (for इदं तु). B D9 एवं; Dn2 D11.12 नूनं (for एव). — ^{c}) D3.7.10 वापि (for चापि). Dn2 D11 (m as in text).12 S नाधि(Dn2 D11.12 °भि)गच्छामि (for चापि दुर्मेधा). — ^{d}) Dn2 D11 (m as in text).12 चिंतयन्वै (for न गच्छामि). K कदा° (for कथं°). S नावगच्छामि (G2 न च जानामि) किंचन.

10 ^{a}) D4 वाचं (for एवं). Ś1 रूपांग°; B Dn1 D2–10 G1.3 Cn युक्तांग° (for वीराङ्ग°). — ^{b}) B2 Dn1 सूचितस्य; S उदितस्य (for उचितस्य). — ^{d}) K D2.3.7.9 क्लैब्यं त्वां (for क्लीबत्वम्). D4 ते भवत्विदं; S स(T G2 त्वा)मुपागतं (for इदमागतम्). Ś1 तवेदं क्लैब्यमागतं.

11 ^{a}) D2 T1 G2 M1.3.5 °रूपेण; a few MSS. °वेशेन

C. 4. 1407
B. 4. 45. 14
K. 4. 44. 22

चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १२
नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ १३

उत्तर उवाच ।

परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यत्प्रतर्को न मे वृथा ।
न हीदृशाः क्लीबरूपा भवन्तीह नरोत्तमाः ॥ १४
सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि ।
साध्वसं तत्प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ १५
अहं ते संग्रहीष्यामि हयाञ्शत्रुरथारुजः ।
शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १६
दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः ।
तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुंगव ॥ १७
यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ प्राप्तं पदं पदम् ।
दक्षिणं यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ १८
योऽयं धुरं धुर्यवरो वामं वहति शोभनः ।
तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥ १९

(for °वेषेण). — d) Dn1 D3.4.10 चापि (for वापि).

12 a) G1.3 भ्रातुर्नियोगमाज्ञाय. — c) B5 व्रत° (for ब्रह्म°). Dn D11.12 च (for वै).

13 b) Ś1 B3 D3 Ca.v धर्मसंयतः; M1.2 अस्मि धर्मतः (for धर्मसंयुतः). — After 13^{ab}, T1 G2 ins.:

757* पुराहमाज्ञया भ्रातुर्ज्येष्ठस्याहं सुरालयम् ।
प्राप्तवानुर्वशीं दृष्ट्वा सुधर्मायामहं तदा ।
नृत्यन्तीं परमं रूपं बिभ्रतीं वज्रिसंनिधौ ।
अपश्यं तामनिमिषं कूटस्थामन्वयस्य मे ।
रात्रौ समागता मह्यं शयनं रन्तुमिच्छया ।
अहं तामभिवाद्यैव मातृसत्कारमाचरम् ।
सा च मामशपत्क्रुद्धा शिखण्डी त्वं भवेरिति ।
श्रुत्वा तमिन्द्रो मामाह मा भैस्त्वं पार्थ षण्डतः ।
उपकारो भवेत्तुभ्यमज्ञातवसतौ पुरा ।
इतीन्द्रो मामनुग्राह्य ततः प्रेषितवान्वृषा ।
तदिदं समनुप्राप्तं व्रतं चीर्णं मयानघ ।;

while T2 G1.3 ins.:

758* उर्वशीशापसंभूतं क्लैब्यं मां समुपस्थितम् ।

— c) D6 °वर्षम् (for °व्रतम्). — d) D2.3 नराधिप (for नृपात्मज).

14 b) B1.2.5 Dn D11.12 यतस्तर्को; D6 यद्वितर्को; D10 प्रतर्कोयं (for यत्प्रतर्को). Ca cites प्रतर्कः. D4.8.10 मृषा (for वृथा). — d) B भविष्यंति; Dn D11.12 भवंति तु; D2-4.7-10 भवंतीति; D5 T2 G1 भवंति हि (for भवन्तीह). Dn D11.12 नरोत्तम. D6 भवंति नरसत्तमाः.

15 b) T2 युध्येयं मनुजर्षभ. — c) B1 मे; B2.3.5 D5 सं-; B4 Dn1 हि; Dn2 D11.12 तु; D6 च (for तत्). Ś1 K1 D6 T1 G प्रणष्टं. B5 च (for मे). T2 भयं मेद्य प्रनष्टं वै. — d) Dn2 D11.12 S प्रशाधि (for ब्रवीहि). Dn2 D2.5.7.9.11.12 S मां (for मे). D3 (corrupt) ब्रूहीति यत् (for ब्रवीहि मे).

16 b) D6 रथं; T2 अश्वान् (for हयाञ्). Ś1 K B1-3 Dn D10-12 पर(B1-3 Dn1 D10 शत्रु)रथा(K °थान्)रुज; B5 D5 (before corr.) M4 Cn.s शत्रुरथारुजान्; D2 शत्रुगणाञ्जय; D3.5m शत्रून्प्रयास्यतः; D8 छत्ररथध्वजान्; T1 G2 शत्रुनिबर्हण; T2 समरदुर्जयान्; M1-3.5 शत्रूनथारु(M5 °न्यु)ज (for शत्रुरथारुजः). — c) Ś1 अहं स्म (for ह्यस्मि). B3.4 D5-7.9 सारथ्यं (for °थ्ये). K शिक्षितोहं सुसारथ्ये; D4.8.10 शिक्षितोस्म्यश्वसारथ्यं (D8 °थ्ये); M4 सुशिक्षितोस्मि सारथ्ये. — d) B4 Cv तत्वतः; D8 वीर्यतः; D10 शास्त्रतः; S निष्ठितः; Ca.c.s तीर्थतः (as in text). Ś1 नरपुंगव; B3 (m as in text) D6 पुरुषर्षभात्; D3.7.9 पुरुषोत्तम (D3 °मात्) (for पुरुषर्षभ).

17 d) K शिक्षितो (for °तं). B4 Dn नरपुंगवं; B5 च नरर्षभ; G1.3 नृपपुंगव. — After 17, D7.9 ins.:

759* एतासु पञ्चस्वश्वानां रथचर्यासु पाण्डव ।
शत्रवो विद्रविष्यन्ति गच्छमानमितस्ततः ।;

while S (except T1; G1 om. line 2) ins.:

760* अश्वा ह्येते महाबाहो तवैवाहवदुर्जयाः ।
योग्या रथवरे युक्ताः प्राणवन्तो जितश्रमाः ।

18 D7.9 om. 18^{ab}; G1 om. 18. — a) Ś1 D2-4.10 M1 याने न; T G2 M3-5 यातो न; G3 वाते नु (for याते न). Ca.c cite याते. — b) Dn D10-12 T1 क्षिप्तं (for प्राप्तं). Ś1 K इदं पदं; B (except B4) M1 परं पदं; D2m पदं पदात्; D3 पदं पदी; D8 पदं गवां (for पदं पदम्). — c) N (except K D2; D1 missing) T1 G2.3 दक्षिणां; M4 (*inf. lin.* as in text) दक्षिणे. G2 सो; G3 वै (for यो). B3m धत्ते; D4 युंक्ते; D8 युक्तं; T G2 M वोढा; G3 M4 (*inf. lin.*) वोढुं (for युक्तः). — d) S (G1 om.) सुग्रीवेण समो हयः.

19 a) K धुर्यो; Cc धुरं (as in text). B2.3 D5 G1.3 °वहो; B4 °रोहे; M1 °वर्यो (for °वरो). — b) Ś1 B Dn1 D3-5.8-10 वामां; M4 (*sup. lin.*) वामे (for वामं). D7 T1 हरति (for वहति). G1 corrupt. — D4 G1 om.

योऽयं काञ्चनसंनाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः ।
वामं सैन्यस्य मन्ये तं जवेन बलवत्तरम् ॥ २०
योऽयं वहति ते पार्ष्णिं दक्षिणामञ्चितोद्यतः ।
बलाहकादपि मतः स जवे वीर्यवत्तरः ॥ २१
त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
त्वं चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

ततो निर्मुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्यवान् ।
चित्रे दुन्दुभिसंनादे प्रत्यमुञ्चत्तले शुभे ॥ २३
कृष्णान्भङ्गीमतः केशाञ्श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा ।
अधिज्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ २४
तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महास्वनः । C. 4. 1423 B. 4. 45. 30 K. 4. 44. 47

(hapl.) 19^{e}–20^{b}; K (hapl.) om. 19^{d}–20^{c}.

20 K om. 20^{abc}; D4 G1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). T G2.3 M transp. 20 and 21. — ^{b}) S (G1 om.) वामं (M5 °मे) (for पार्ष्णिं). Dn2 M2 शोभनं; D11.12 °नां (for °नः). — ^{c}) Ś1 B Dn D5.6.11.12 समं; T1 धुर्यं; T2 M धुरं; G1 सूर्यः; G2 वरं; G3 धुर्यः (for वामं). Ś1 शैन्यस्य; B1.2.4.5 Dn D5.6.11.12 शैब्यस्य; B3 शैवेन (for सैन्यस्य). Ś1 Dn1 S तं मन्ये; B1–3 Dn2 D6.11.12 मन्येहं (for मन्ये तं). — ^{d}) M5 जवेन सदृशं हयं.

21 G1 om. 21. T G2.3 M transp. 20 and 21. — ^{a}) Ś1 B4 Dn1 D9 मे; S (G1 om.) वै (for ते). K1 षाष्टिं; S (G1 om.) प्राष्टिं (T2 प्राष्टं; G3 प्राष्टी; M1–4 प्राष्टीं) (for पार्ष्णिं). D2.3 पार्ष्णिं तु (for ते पार्ष्णिं). — ^{b}) M5 दक्षिणे. B1.2 Dn1 D11.12 अभितः स्थितः; D2 उदितोद्यतः; D3 उचितोघनः; D5.7.9 T G3 M1.4.5 अं(M5 स्वं)चितोद्यमः; D10 अर्चितोदरः; Ca.c as in text. — ^{c}) Ś1 K बलाहकस्यैष जवे; D4 T G2.3 °हकादभिमतः; D5m.7.9 °हकस्येव समो; D6 °हकादनवरः. — ^{d}) D3.10 जवेन; D5m भवंतो; D9 जवतो; S (G1 om.) तेजसा (for स जवे). D2.3.6.10 बलवत्तरः; D4 वेगवत्तरः; G3 वीर्यवत्तमः. Ś1 K संमतो वीर्यवत्तमः; D6 स वीर्यबलवत्तरः.

22 ^{a}) M5 (*sup. lin.*) हयो (for रथो). — ^{b}) D10 संग्रामे बलवत्तरं. — ^{c}) K त्वमेव (K1 °मं); Dn2 D4.7.8.10 त्वं च मे (for त्वं चेमं). — ^{d}) D7.9 योद्धुमर्हसि सत्तम. — After 22, S ins.:

761* सर्वशत्रुभिरायातैर्देवराज इवासुरैः ।

23 After the ref., S ins.:

762* ततो रथादवस्कन्द्य वीर्यवानरिमर्दनः ।
प्रणम्य देवान्गाण्डीवमादाय रुरुचे श्रिया ।

— ^{a}) B1.2.5 Dn D3.6.7.8.11.12 S Ca विमुच्य; Cc निर्मुच्य (as in text). — ^{b}) S शंखचूडानि (M °वालानि; M1 °चूडादि also) पांडवः (T2 वार्थिनः). — ^{c}) D10 चित्रं (for चित्रे). Ś1 K1 D3.5.10 दुंदुभिसंनाहे; B1.2.5 Dn D6.11m कांचनसंनाहे (for दुन्दुभिसंनादे) (cf. Cc). S तौ च दुंदुभिसंनादौ. — ^{d}) S प्रतिब(G1.3 °बु)ध्य; Cnp.sp पर्यमुंचत्; Ca.c as in text. Dn D6.11.12 तदा शुभे (D6.11m तले); S तलावुभौ; Cnp.sp तदा शुभे; Ca तले शुभे (as in text). Cc.r cite तले (as in text). — After 23, S ins.:

763* इन्द्रदत्ते च ते दिव्ये उद्धृत्यामुच्य कुण्डले ।

[T2 G1.3 प्रतिमुच्य च; M2.4 (*sup. lin.*) उत्पाट्य प्रोच्य (M4 प्रेत्य) (for उद्धृत्यामुच्य).]

24 ^{a}) Ś1 B (except B4) Dn1 D5.7.9.10 Ca.c.n.s भंगिमतः; Dn2 D11.12 ऊर्मिव(D12 °म)तः; D6 भंगायतः; D8 संयमितान् (for भङ्गीमतः). K2 कृष्णाभान्धीमतः केशान्; S श्लक्ष्णा(M5 कृष्णा)न्केशान्मृदून्स्निग्धान्. — ^{b}) B (except B4) D5(*sup. lin.* as in text).6 ततः (for श्वेतेन). K Dn1 D3 M1.2 उद्ग्रंथ्य; D4 उद्धृत्य; D5 (*sup. lin.*) आग्रथ्य (for उद्ग्रथ्य). — After 24^{ab}, N (D1 missing; D7 om. line 2) ins.:

764* अथासौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अभिदध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ।
ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ।
इमे स्म परमोदाराः किंकराः पाण्डुनन्दन ।
प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ।
सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ।
प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।

[D7.9 ins. after line 1: D2, after line 2:

765* सस्मार दिव्यान्यस्त्राणि यथावद्भरतर्षभः ।

— (L. 2) K अभ्युपेयान् महास्त्रा(K1 सहस्त्रा)णि कुरूणां रथसत्तमः. — D2.7 ins. after 765*: D4–6.9, after line 2 of 764*:

766* अभ्युपेयुर्महाभागं महास्त्राणि तदार्जुनम् ।

(v. l.: D2.4 °र्महाभीममस्त्राणि भरतर्षभं; D6 °र्महास्त्राणि कुरूणां रथसत्तमे). — (L. 3) Ś1 K कृ(K1 हृ-; K2 वृ)-ताह्निकं (for नृपात्मजम्). — (L. 4) D5.6 परमोदार (for °दाराः). B4 Dn2 D2–4.7–12 इमानि स्म महाबाहो (Dn2 D8.10–12 महोदार) किंकराणींद्रनंदन (B4 °दर्शन). — (L. 5) Ś1 K B4 तु पार्थश्च; Dn2 D2.3.11.12 च पार्थस्तान् (D2.3 °र्थः स); D5 च तान्पार्थः; D7–9 अर्जुनस्तानि (for ततः

C. 4. 1424 B. 4. 45. 30 K. 4. 44. 47 यथा शैलस्य महतः शैलेनैवाभिजघ्नुषः ॥ २५
सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
भ्रान्तद्विजं खं तदासीत्प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ २६
तं शब्दं कुरवोऽजानन्विस्फोटमशनेरिव ।
यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशंपायन उवाच ।
उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आयुधं सर्वमादाय ततः प्रायाद्धनंजयः ॥ १
ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ।

पार्थः). D4 पार्थस्तानि नमस्कृत्य (for prior half). K तु (for च). — (L. 6) Ś1 K सर्वे सुमनसो नित्यं (for prior half). Ca cites मानसानि भवत. D9 सर्वाणि मम सांनिध्यं संभवंत्वित्यभाषत. D7 (m as above) orig., which was as in D9, is cancelled.]

— ^{d}) Some MSS. गांजीवं (for गाण्डीवं). D2. 8. 5 प्राक्षिपद्; M4 विक्षिपन् (M4 *inf. lin.* व्याक्षिपद् as in text).

25 ^{a}) K विक्षिप्यमानस्य; B3. 4 D4–8. 10 व्या(B4 D10 चा)क्षिप्यमान(B8 D4. 5. 7 °ण)स्य; D7 m निर्मुच्यमानस्य; T2 विस्फार्यमाणस्य. — ^{b}) Dn1 °ध्वनिः; D2 °धनः (for °स्वनः). — ^{d}) T G2 M अपि (for एव). K2 अभ्यजघ्नतः; B1–3 अवजघ्नुषा; B4 Cn अवजघ्नतः; B5 Dn1 D5. 6 अवजघ्नुषः; Dn2 D11. 12 Cnp अभिनिघ्नतः; D2. 4. 7–10 T1 G2 अभि(D7 °पि)ज(D9 °जि)घ्नतः; Ca अभिजघ्नुषा. G1. 8 शैलेनाक्षिप्य जघ्नतः.

26 ^{a}) G1 सनिपाता (for सनिर्घाता). B (except B1) Cn. 8 भूभिद् (for भूमिर्). — B Dn D4–6. 11. 12 ins. after 26^{ab} (B4, after 26):

767* पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे ।

[B3. 4 स्म चकाशिरे; B5 स्म प्रकाशते; Dn D11. 12 स्म प्रकाशिरे; D5 स्म चकासते; Cn प्रचकाशिरे (as above).]

— ^{c}) K B Dn D6. 10–12 T2 °ध्वजं (for °द्विजं). Cs cites द्विजाः. S अभवत् (for तदासीत्). — ^{d}) T G प्राकंपंत महाद्रुमाः; M5 प्राकंपित°.

27 ^{a}) B4 Dn1 D2. 8. 6 S राजन्; D4 -श्टण्वन् (for ऽजानन्). — After 27^{ab}, S ins.:

768* तार्क्ष्यं शब्दमिव श्रुत्वा वित्रेसुर्दीनमानसाः ।
यथेन्द्रो व्याक्षिपद्भीमं विस्फोटमशनेर्विभुः ।

[(L. 2) T1 G1. 8 M1 भूमिं (for भीमं), and विस्फोटैर् (for विस्फोटम्). M2 इव (for विभुः).]

G2 cont.:

769* महाशनिमहाशब्दः सदृशो ज्यास्वनो महान् ।
शत्रून्वीरांश्च संत्यज्य निग्रहस्थो रथे स्थितः ।

— ^{c}) S तथा (for यद्). — ^{d}) T2 प्राक्षिपद् (for आक्षि°). D2 द्रुतं; D3 द्रुम; D7. 9. 10 रणे; S रथी (for रथे). — After 27, N (D1 missing) ins. a passage given in App. I (No. 39); cf. B. 5. 158. 28 ff., a parallel passage with which this passage has some lines in common.

Colophon missing in D1. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 गोग्रह; B Dn D2. 4. 6. 7. 9–12 उत्तरगोग्रह; M1–8 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1–4 Dn1 उत्तरार्जुनयोर्वाक्यं (B3 °र्जुनवाक्यं); D3 उत्तरस्याभयप्रदानः; D4. 8. 10 उत्तरसारथ्यं; M8 गांडीवग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 T G M1. 5 43; D3. 6. 9 M2–4 42; D5. 10 40; D7 38. — *S'loka no.:* D3 G3 38.

41

☞ D1 is missing up to 21^{e} (cf. v. l. 4. 38. 16).

1 ^{d}) B1 Dn1 प्रययौ पांडवर्षभः; B2–5 D5. 6 भ्रातॄणां पांडवर्षभः (D6 पांडुनंदनः).

2 ^{ab}) Ś1 K सिंहध्वजं (for ध्वजं सिंहं). D7 अवतीर्य (m अपनीय as in text). Ś1 °भुजः; K °ध्वजः (for °रथः). S ध्वजं च (T2 स) सिंहं मात्स्यस्य भ्रातॄणामायुधानि च. — ^{cd}) S प्रणिधाय शमीमध्ये प्रयातुमुपचक्रमे.

3 ^{a}) D8 देवीं (for दैवीं). K रणे (for रथे). Ś1 B Dn D2. 3–5. 9–12 युक्तां (for युक्त्वा). S दिव्यं मायामयं युक्तं (T2 दिव्यं श्वेताश्वसंयुक्तं). — ^{b}) B3. 5 S विहितं (for

प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २
दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्वकर्मणा ।
काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३
मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ ४
सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महारथः ।
रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ५
बद्धासिः सतनुत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।
ततः प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ६
स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्दनः ।
प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ७
ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् ।
उत्तरश्चापि संत्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ८
संस्थाप्य चाश्वान्कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः ।
उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥ ९
मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप । C. 4. 1446 B. 4. 46. 11 K. 4. 45. 16

विहितां). — ^{c}) B4 D6 °शार्दूलं; Cs °लाङ्गूलं (as in text). S ततः (M3 °त्र) कांचनलांगूलं (G1 °ल-).

4 ^{b}) D7.9 तं (for च). — ^{d}) B4 Dn1 Cn अदेशयत्; Dn2 D11.12 T2 अयोजयत्; D4.7–9 अनोदयत् (for अचोदयत्). — After 4, S ins.:

770* ध्वजे वानरमुच्छ्रित्य गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।

[T2 G2 M1.3 रथे (for ध्वजे). M1 उत्क्षिप्य (for उच्छ्रित्य). T1 G2 M1 व्याक्षिपद् (for विक्षिपन्). G1 M4 मुहुः (for धनुः).]

T G2 cont.:

771* उत्तस्थौ चोत्तरस्तात स्मृत्वा पुनरिहागतः ।
तं समाश्वास्य बीभत्सुरभियातुं प्रतत्वरे ।

[(L. 1) T2 G2 तावत् (for तात). G2 मुक्त्वा (for स्मृत्वा). T2 भीत्या पुनरुपाविशत् (for the posterior half). — (L. 2) T2 प्रचक्रमे (for प्रतत्वरे).]

5 ^{a}) D3.4.8.12 सुपताकं. D4.8.10 महाचित्रं. — ^{b}) K B5 Dn2 D2.3.7.9.11.12 G1 M5 महारथं; B1.3 महावरं; B2 D6 M3 हिरण्मयं; B4 D4.5.8.10 महारवं; Dn1 महाबलं (for महारथः). — After 5^{ab}, B Dn D5.6.10–12 ins.:

772* खात्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमम् ।
रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा ।

[(L. 1) B2.3m D5.6 रथं; B4.5 Dn1 रथात्; Dn2 D11.12 रथस् (for रथे). Dn1 °हरं; Dn2 D11.12 °रथं (for °रमम्). — (L. 2) B1.3 (cf. Cc.r) रथागतं तु तं दृष्ट्वा; B4 ध्वजं रथागतं दृष्ट्वा; D6 अथापतंतं तं दृष्ट्वा (for prior half). D5 प्राकरोपमं.]

6 ^{a}) Dn2 D2.3.8.11.12 S °तल° (for °तनु°). B Dn1 D5.6.7(m as in text).9.10 बद्धगोधांगुलित्राणः. — D9 transp. 6^{b} and 6^{d}. — After 6, T2 G2 ins.:

773* सैन्याभ्याशमनुप्राप्य गृहीत्वा भीममुत्तमम् ।

[G2 °समं (for °मनु-), and शंखम् (for भीमम्).]

7 ^{b}) S देवदत्तं धनंजयः (M3 °त्तमनुत्तमं). — D3 transp. 7^{cd} and 8^{cd}; and om. 8^{ab}. T G2 om. 7^{cd}. — ^{cd}) D6 प्रदध्मौ; D8 प्राधम्य (for प्राधमद्). K B4 रथम् (for बलम्). D6 आदाय (for आस्थाय). D11.12 रोम° (for लोम°). S (T G2 om.) शशांकरूपं बीभत्सुः प्रा(G1.3 M3 प्र)ध्मापयदरिंदमः. — After 7, T G2 ins.:

774* शशाङ्ककुन्दधवलं मुखे निक्षिप्य वासविः ।
उच्छ्वसद्गण्डयुगुलं सिराळयाचितफालकम् ।
आयत्तनिम्ननयनं ह्रस्वस्थूलशिरोधरम् ।
अतिश्लिष्टोदरोरस्कं तिर्यगाननशोभितम् ।
यावत्स्वशक्तिसामग्र्यं त्रैलोक्यं क्षोभयन्निव । [5]
मरुद्भिर्दशभिश्चैव प्राध्मापयदरिंदमः ।

[(L. 1) G2 °शंख° (for °कुन्द°). — (L. 3) T1 आरक्त° (for आयत्त°). — (L. 4) T2 °शिष्टो° (for °श्लिष्टो°), and आयत° (for आनन°). — (L. 5) T2 °सामर्थ्यं (for °सामग्र्यं).]

T (T2 om. line 3) G2 cont.: G1.3 M ins. after 7:

775* शङ्खशब्दोऽस्य सोऽत्यर्थं श्रूयते कालमेघवत् ।
तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
वानरस्य च नादेन रथनेमिस्वनेन च ।
जङ्गमस्य भयं घोरमकरोत्पाकशासनिः ।

[(L. 1) T G2 शंखशब्दः स चात्यर्थं श्रूयतेशनिर्बिंबवत्.]

8 D3 om. 8^{ab}; and transp. 7^{cd} and 8^{cd}. — ^{ab}) A few MSS. धूर्या. S शंखशब्देन पार्थस्य मुखेनाश्वाः पतन्क्षितौ. — ^{c}) B2 D5(m as in text) संलीनो; D4 संविग्नो; D6 संभ्रांतो (for संत्रस्तो).

9 ^{ab}) S अथाश्वान्रश्मिभिः पार्थः समुद्यम्य परंतपः. — After 9^{ab}, S ins.:

776* व्यभ्राजत रथोपस्थे भानुर्मेराविवोत्तरे ।
शङ्खशब्देन वित्रस्तं ज्याघातेन च मूर्छितम् ।

[(L. 1) T2 G2 M3.5 विभ्राजति (for व्यभ्राजत). T2 उदितः (for उत्तरे). — (L. 2) G2 °स्वनेन (for °घातेन).] — ^{c}) B5 तु; S सं- (for च). — ^{d}) B (except B2)

C. 4. 1446 B. 4. 46. 11 K. 4. 45. 16 कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ १०
श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ ११
स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १२

उत्तर उवाच ।

श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १३
नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ।
धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ॥ १४
अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ १५
व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ १६

अर्जुन उवाच ।

एकान्ते रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडय ।
दृढं च रश्मीन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ १८

Dn2 D2–8. 10–12 प्रत्या° (for समा°).

10 Before 10, Ś1 K B Dn D5. 6. 7 (*sup. lin.*). 11. 12 M (except M8) ins. अर्जुन उ° (resp. अर्जुनः). — ^{c}) Dn1 कथं तु पुरुषव्याघ्र.

11 =(var.) 13. — Ś1 K (? hapl.) om. 11–12. — ^{b}) D6 वीर° (for भेरी°). Dn2 D2–4. 7–12 S सर्वशः (for पुष्कलाः). — ^{c}) B4 पुष्कराणां (for कुञ्जराणां). Dn2 D4. 10 T1 G1. 3 च निनदा; D2. 8 निनादाश्च; D7. 9 विनदतां; D8 च नादानां (for च नदतां). — ^{d}) B4 रथानीकेषु; D4 व्यूह्यानी°. T G नित्यशः (for तिष्ठताम्).

12 Ś1 K om. 12 (cf. v. l. 11); M8 (hapl.) om. 12–13. — ^{a}) S (except M5; M3 om.) इव (for इह). — ^{c}) Dn1 T G2 विवर्ण° (for विषण्ण°).

13 =(var.) 11. — M8 om. 13 (cf. v. l. 12); G2 om. 13^{a}–14^{b}. — ^{a}) Dn2 D2. 3. 11. 12 श्रुता मया शंखशब्दा. — ^{b}) Dn2 D2. 3. 7–9. 11. 12 S (G2 M3 om.) सर्वशः (for पुष्कलाः). — ^{c}) Ś1 B2 Dn1 D7 निनदतां; B1. 3–5 D5. 6. 8. 9 T2 M (M8 om.) च नदतां; D3 निनादाश्च (for च निनदा). — ^{d}) B4 रथा° (for व्यूढा°).

14 G2 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{ab}) Ś1 D4. 8 S (G2 om.) °विधाः, °शब्दाः and श्रुताः. — ^{c}) B3. 5 चास्य (for चापि). — ^{e}) T G2 शब्दश्च; G1 नादोयं; G3 M घोषश्च (for निर्घोषः).

15 Ś1 K1 om. (hapl.) 15^{b}–16^{e}. — ^{b}) Most N Mss. निःस्वनेन. — After 15^{ab}, B Dn D5. 6. 7 (marg.). 9 (marg.). 11. 12 ins.:

777* अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
[D6 अमानुषेण (for °षाणां).]

— ^{c}) D4 तु; D10 एव (for च). S रथनेमिप्रणादेन. — ^{d}) G1. 3 M मनो मे मुह्यते भृशं.

16 Ś1 K1 om. all but 16^{f} (cf. v. l. 15). — ^{b}) T G2 M2 च (for मे). D7. 9 व्यथते हृदयं च मे; D10 हृदयं व्यथतीति च; G1. 3 हृदयं भ्रमतीव च (G1 मे). — ^{c}) K2 D2. 3. 7–9 रजसा (for ध्वजेन). — ^{e}) D3. 4. 7–9 गांजीवस्य. — D8 (hapl.) om. from शब्देन (in 16^{e}) up to गाण्डीवस्य च (in 18^{c}). — After 16, B5 ins.:

778* तान् * * परिभाषन्तमुत्तरं युद्धदुर्मदः ।

B5 cont.: B1. 3. 4 Dn2 D11. 12 ins. after 16:

779* स मुहूर्तं प्रयातं तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।

On the other hand, S ins. after 16:

780* वैशंपायनः ।
पुनर्ध्वजं पुनः शङ्खं धनुश्चैव पुनः पुनः ।
संमूढचेता वैराटिरर्जुनं समुदैक्षत ।
अर्जुनः ।
स्थिरो भव महाबाहो संज्ञां चात्मानमानय ।

[(L. 1) G1. 3 रथध्वजं (for पुनर्ध्वजं). — (L. 3) M3 °बुद्धे (for °बाहो). G1. 3 सत्वं (for संज्ञां). G3 चात्मनि मानय (for चात्मानमानय).]

17 D8 (hapl.) om. 17 (cf. v. l. 16). S om. the ref. — ^{a}) B1. 2. 5 D6. 9. 11. 12 Cs एकांतं; T2 एकांतो; Cr. v एकान्ते (as in text). ❀ Cn: एकान्तं सुदृढम् । सप्तम्यन्तपाठस्तु लेखप्रमादः । ❀ — ^{b}) Ś1 B2 Dn2 D11. 12 अवपीडयन्; B4 परिपीडयन्; D2. 7. 9 अनुपीडय (D2 °यन्); D4 पीडयाधुना; D10 अपि पीडय; S अव(G1. 3 °भि)पीड्य च. Cr cites पीडय. — ^{c}) K B3 रश्मींश्च (by transp.). — After 17, B3 ins.:

द्रोण उवाच ।
यथा रथस्य निर्घोषो यथा शङ्ख उदीर्यते ।
कम्पते च यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ १९
शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः ।
अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ २०
प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः । C. 4. 1462 B. 4. 46. 26 K. 4. 46. 5

781* न भयं विद्यते चान्यन्मयि तिष्ठति संयुगे ।
पश्य बाहुबलं वीर युध्यतः शत्रुभिः सह ।;
while T_1 ins.:

782* स्थिरीकुरुष्व हृदयं यथा शब्दो महान्भवेत् ।
T_1 cont.: T_2 G M ins. after 17:

783* एवमुक्त्वा महाबाहुः सव्यसाची परंतपः ।
प्रदध्मौ च महाशङ्खं देवदत्तमनुत्तमम् ।
ज्याघोषं तलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।

18 After the ref., D_7 (marg. *sec. m.*) ins.:

784* ततः स पुनरेवाथ तं शङ्खं प्राधमद्बली ।
द्विषतां दुःखजननं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ।
D_7 cont.: B Dn $D_{5.6.10-12}$ ins. after the ref.:

785* ततः शङ्खमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान् ।
गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च ।
उत्तरश्चापि संलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ।

[(L. 1) Dn_2 $D_{11.12}$ पूरयन् (for दारयन्). — After line 1, D_6 ins. line 2 of 784* (v. l. °जनकं for °जननं and हर्ष° for प्रीति°). — (L. 2) Dn_1 तथा; D_{10} ततो (for तदा).]

D_5 marg. cont.:

786* ततोऽर्जुनः शङ्खशब्दं चकारातीव दुःसहम् ।
— D_3 om. 18 up to गाण्डीवस्य च (in ^{c}) (cf. v. l. 16). — ^{c}) $D_{4.7-9}$ गांजीवस्य. $B_{1.3}$ Dn_2 $D_{11.12}$ S (except M_5) शब्देन (for घोषेण). — ^{d}) $D_{2.8.9}$ °कंपयत् (for °कम्पत). — After 18, K_2 ins.:

787* श्रुत्वा शब्दं तदा द्रोणो गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ।;
while B_{2-4} ins.:

788* उत्तरं तु रथे दृष्ट्वा शङ्खशब्देन मोहितम् ।
But after 18, D_{10} *repeats* 8^{ab} and cont.:

789* स रथः संस्मृतस्तेन उपायाद्वानरध्वजः ।
B_1 Dn $D_{5.6.11.12}$ ins. after 18: B_{2-4}, after 788*: D_{10}, after 789*:

790* तं समाश्वासयामास पुनरेव धनंजयः ।
$D_{5.10}$ cont.:

791* ततो द्रोणो महाबुद्धिः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
उवाच ह कुरोर्मध्ये सर्वं संबोधयन्निव ।

On the other hand, after 18, S ins. an addl. colophon (*Sub-parvan*: T_1 $M_{1.2}$ गोग्रहणं. — *Adhy. no.*: T G $M_{1.5}$ 44; M_{2-4} 34). — After the addl. colophon, T_1 ins.:

792* वैशंपायनः ।
शङ्खशब्दं च तं श्रुत्वा मेघस्य निनदं यथा ।
गाण्डीवज्यास्वनेनैव विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
T_1 (om. the ref.) cont.: T_2 G M ins. after the addl. colophon.

793* वैशंपायनः ।
भारद्वाजस्ततो द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
राजानं चाह संप्रेक्ष्य दुर्योधनमरिंदमम् ।

[(L. 2) T_2 अरिंदमः; M_5 अमर्षणं (for अरिंदमम्).]

19 T_2 G_2 M_3 om. the ref. — K_2 $D_{4.7.9}$ ins. after the ref.: $D_{3.8}$, after 795*: D_6 (marg.), after 4. 48. 3: D_{10}, after 4. 48. 17:

794* नदीज लङ्केशवनारिकेतु-
नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।
एषोऽङ्गनावेषधरस्तरस्वी
विजेष्यते सर्वकुरुप्रवीरान् ।

[(L. 1–2) = lines 2–3 of 683* and lines 1–2 of 686* (cf. v. l. 4. 37. 8, 9). — (L. 3) K_2 किरीटी; D_4 प्रमाथी (for तरस्वी). — (L. 4) D_{10} जित्वाव यं नेष्यति चाद्य गा वः (= last line of 686*).]

— $D_{7.9}$ (marg. *sec. m.*) cont.: $D_{3.8}$ ins. after the ref.:

795* एषा न योषा यदि योषिदेषा
तत्सैव या शुम्भनिशुम्भहन्त्री ।
मायामयस्त्रीवपुरातनोति
लीलायितं वा पुरुषः पुराणः ।

— D_4 ins. after 794*:

796* यथेन्द्रजित्क्षत्रियाण्यङ्गनेयं
गुरुर्बभाषे वचनं किलैतत् ।

— ^{b}) K_2 B Dn $D_{2-9.11.12}$ मेघः (for शङ्खः). D_4 न (or वि-) दीर्यते. D_{10} यथा मेघस्य निःस्वनः. — ^{c}) D_6 प्रकंपते (for कम्पते च). — After 19, S (G_1 om. line 2) ins.:

797* औत्पातिकमिदं राजन्निमित्तं भवतीह नः ।
न हि पश्यामि विजयं सैन्येऽस्माकं परंतप ।

20 G_1 om. (hapl.) 20^{a}–21^{b}. — ^{a}) Ś$_1$ न शस्त्राणि (by transp.). B_4 Dn_1 $D_{5.6}$ अस्त्राणि (for शस्त्राणि). K_1 प्रकृष्यंते; K_2 प्रसंसंते (sic) (for प्रकाशन्ते). — ^{b}) B_4 हृष्यंति च (for प्रहृष्यन्ति). D_2 वा हयाः; S (except M_5; G_1 om.) वाहनाः (for वाजिनः). — ^{c}) Ś$_1$ T_2 शोभंते; Cv

C. 4. 1462 B. 4. 46. 26 K. 4. 46. 12 ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तत्र शोभनम् ।
शकुनाश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २१
गोमायुरेष सेनाया रुवन्मध्येऽनुधावति ।
अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् ।
भवतां रोमकूपाणि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २२
पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति ।
विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ।
गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

भासन्ते (as in text). — ^{d}) B4 शोभते (for शोभनम्). S (G1 om.) सुसमिद्धा न शोभनं (M2 °द्धा हुताशनाः).

21 G1 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^{a}) Ś1 K प्रत्यादिष्टाः (Ś1 °ष्टं); Cc प्रत्यादित्यं (as in text). — ^{b}) D2.3.7.9 °णादिनः (for °वादिनः). S (G1 om.) मृगा घोरा नदंति च. — S reads 21^{cd} after line 3 of 800* (cf. v. l. 23). — ^{c}) D5 m.7.9 S ध्वजाग्रेषु (for ध्वजेषु च). D5 प्रवि-; D8 वि नि- (for च नि-). G1 ध्वजाग्रेष्ववलीयंते. — G1 om. 21^{e}–23^{d}. — ^{e}) S (G1 om.) च (for नो).

☞ D1 resumes from 21^{f}.

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) Ś1 K2 B1–3.5 Dn D3.5.7.9.11.12 T2 G2 सेनायां; B4 D4 T1 M2.3 सेनानां; D8 G3 सैन्यानां. — ^{b}) Ś1 K2 B1 Dn D1.3.7–9.11.12 T G2.3 M1 Cv (?) रुदन् (for रुवन्). B1 Dn D4.9–12 G3 Cv मध्येन; B2–5 D1–3.5–7 मध्ये प्र-; D8 मध्ये च (for मध्येऽनु-). — ^{c}) N MSS. (mostly) निःक्रांतो. S (G1 om.) चाषा (G3 भासा) नदंति चाकाशे. — ^{d}) Ś1 भयं वेदयते महत्; S (G1 om.) वेदयंतो महद्भयं. — Ś1 K om. 22^{ef}. — ^{e}) S (G1 om.) चैव रोमाणि (for रोमकूपाणि). — ^{f}) B3 D7 च; B5 D1–4.7 (*sup. lin.*).8.10 प्र-; D6 इव (for उप-). S (G1 om.) संहृष्टा(G3 हृषिता)न्येव (M1.2 °नीव; M3 °न्युप-) लक्षये. — After 22, N (Ś1 K om. line 6; D10 om. line 7) ins.:

798* ध्रुवं विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ।
ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ।
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव ।
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशां पते ।
उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ।

[(L. 1) B2.4 D10 युद्धेषु; B5 युद्धेस्मिन् (for युद्धेन). For line 1, D6 reads line 4 (for the first time), repeating it in its proper place. — (L. 3) D1–3 विहिता (for विविधा). — (L. 4) Dn2 D11.12 इव (for इह). Ś1 K विशेषेणेह चास्माकं (for the prior half). — (L. 5) D1–4.7.8.10 हि (for च). Dn2 D11.12 उल्काभिरिव दीप्ताभिः (for the prior half). Ś1 K उल्काश्चापि प्रदीप्ताग्रा बुध्यंते (Ś1 दृश्यंते) पृतनांतरे. — (L. 7) D1.3.8 उपासंते (for °सते). D5 m.7 रौद्राः (for तव). Ś1 K गृध्रास्ते (Ś1 °श्च) पर्युपासंते सैन्यानि च समंततः (Ś1 सैनिकानि न संशयः). — Ś1 repeats 22^{ef} after line 7, K D4 after line 8 (v. l. न प्रहृष्टानि लक्षये for the posterior half).]

On the other hand, S (G1 om.) ins. after 22:

799* अनुष्णाङ्गाश्च संस्विन्ना जृम्भन्ते चाप्यभीक्ष्णशः ।
विष्टम्भन्तीह मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
सदा मूत्रं पुरीषं च उत्सृजन्ते पुनः पुनः ।
लोहिताद्री च पृथिवी दिशः सर्वाः प्रधूपिताः ।
न च सूर्यः प्रतपति महद्वेदयते भयम् ।
हस्तिनश्चापि वित्रस्ता योधाश्चापि वितत्रसुः ।

23 G1 om. 23^{abcd} (cf. v. l. 21). — ^{a}) B4 D7.9 परिभूता; T1 पराहता. B4 एव; M (except M3) इव (for च). D5.6.10 M (except M3) नः (for वः). — ^{c}) T G2 M विषण्ण°. — ^{d}) Ś1 प्रहारिणः (for विचेतसः). — S ins. after 23^{cd} (G1, which om. 21^{e}–23^{d} as also lines 1–3 of the following passage, ins. after 21^{cd}):

800* दिशं ते दक्षिणां सर्वे विप्रेक्षन्ते पुनः पुनः ।
मृगाश्च पक्षिणश्चैव सव्यमेव पतन्ति नः ।
वादित्रोद्धुष्टघोषाश्च न गाढं प्रस्वनन्ति नः ।
यथा मेघस्य निनदो गम्भीरस्तूर्णमायतः ।
श्रूयते रथनिर्घोषो नायमन्यो धनंजयात् ।
अश्वानां स्वनतां शब्दो वहतां पाकशासनिम् ।
वानरश्च ध्वजो नित्यो निःसङ्गं धूयते महान् ।
शङ्खशब्देन पार्थस्य कर्णौ मे बधिरीकृतौ ।
सर्वसैन्यं च वित्रस्तं नायमन्यो धनंजयात् ।
राजानमग्रतः कृत्वा दुर्योधनमरिंदमम् ।

[(L. 1) M5 अथ सर्वशः (for पुनः पुनः). — (L. 3) T2 M1.3 च (for नः). — After line 3, S reads 21^{cd}. — (L. 7) T रथे दिव्ये; G1.3 रथो दिव्यो; M1.3 ध्वजो

४२

वैशंपायन उवाच ।
अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।
द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १
उक्तोऽयमर्थ आचार्यो मया कर्णेन चासकृत् ।
पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २
पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादश वत्सरान् ।
वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३
तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।
अज्ञातवासं बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४
अनिर्वृत्ते तु निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः ।
पुनर्द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६
अर्थानां तु पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ।
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७
उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यसेनां युयुत्सताम् । C. 4. 1478 B. 4. 47. 8 K. 4. 47. 8

दिव्यो (for ध्वजो नित्यो). T G1.3 निस्वनः (for निःसङ्गं).] — [e]) K संस्थाप्य तु; D6 T1 G2 च प्रस्थाप्य; D7.8 T2 M प्रस्थाप्य च (D7.8 तु); G1.3 प्रतिष्ठाप्य (for संप्रस्थाप्य). — After 23, S ins.:

801* प्रविभज्य त्रिधा सेनां समुच्छ्रित्य ध्वजानपि ।
दिक्षु गुल्मा निवेश्यन्तां यत्ता योत्स्यामहेऽर्जुनम् ।

[After line 1, T1 ins.:

802* शितैर्बाणैः प्रतप्येमां चमूमेष धनंजयः ।
मूर्ध्नि सर्वनरेन्द्राणां वामपादं करिष्यति ।
न ह्येष शक्यो बीभत्सुर्जेतुं देवासुरैरपि ।]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 गोग्रह; B2.4 D (except D5) उत्तरगोग्रह; M1.2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1–3 D5 औ(B1 ओ)त्पातिकं; B4 D10 औत्पातिकः; B5 औत्पातकं; Dn1 औत्पतिकः; D3.4 M2.3 द्रोणवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5.10 41; B4 M2–4 44; D3.6 43; D7 39; T G M1.5 45. — *S'loka no.:* D3 33; G3 17.

42

1 [a]) Ś1 S ततो (for अथ). — [c]) D3.9 G2 रथिशार्दूलं; D4 T1 G1.3 नरशा°; D10 रथमारूढं. — [d]) B (except B1) D1–5.7–10 °बलं (for °रथम्). Dn2 D11.12 G1 कृपं चैव महारथं.

2 [a]) D6 Cv अर्थं (for अर्थ). Ś1 B2.3.5 D11.12 Cn आचार्यौ; B1.4 D1–9 S आचार्य; D10 आचार्या; Cr.v.np as in text. Cr analyses: आचार्य उ संबोधने. K उक्तपूर्वोयमाचार्यो. — [c]) B (except B1) Dn D11.12 प्र- (for च). — [d]) K नाहं; B2 D5 G1 न च; D1.2 नाभि-; Cv न हि (as in text). Cv मृष्यामि (for तृप्यामि). Ś1 वै; K ते; Cc तं (as in text).

3 Ś1 om. 3. — [a]) B4 परिज्ञातैर्; Dn1 पराभूतैर् (for पराजितैर्). B1.3–5 D5 नि-; B2 Dn2 D7.9.10.12 G1.3 M (except M4) वि-; D8 च (for हि). K यदा स्थितं वा सत्यं तैः. — [b]) Dn2 D11.12 तैर्हि; D1–4.8 वने; D7 एतैर्; D10 तैर्वा; G1.3 एतद् (for तैश्च). K द्वादशैव हि वत्सरान्; B2.4 D5 तैर्द्वादश हि व°; D6 तैर्द्वादश समा वने. — [c]) K पुरे; D1–3.6.10 एकं; D4 एको; Cc वने (as in text). K -ज्ञाते; D7 त्वेकं; D9 चैक (for ऽज्ञातैर्). — [d]) K Dn2 D1–3.10–12 एवमेष; B1.3 एवं हि स; B2 D5 एकं हि स; M4.5 एक एव (for एष एव). K1 सः (for नः). D1–3 पणः कृतः (for पणो हि नः). B4 D4.6.8 एष नः (B4 एवं हि; D6 तैरेष) समयः कृतः; D7.9 अज्ञातैः परिवत्सरं.

4 [a]) D2.3.5.10 निवृत्तं; T1 G1.3 निर्वृत्तो (for निर्वृत्तं). D4 एषां नः परिनिवृत्तं; D8 तेषां न परिवृत्तं तु. — [b]) K अद्य; B2.3 D5 च; D4 अत्र; D6 हि; T2 तत् (for तु). T1 G M वत्सरं तु (T1 °रस्तत्; G1 °रस्य; G2 °रं न; G3 °रः स; M4.5 °रं तत्) त्रयोदशं (T1 G1.3 °शः). — [c]) Ś1 B5 Dn1 D9 °वासो; D7 S °वासे (for °वासं). — [d]) K B3 तथा (for अथ). K अस्माकं (for अस्माभिः). D8 सहागतः; S परिश्रुतः (G1 समाहितः) (for समागतः).

5 [a]) D1.2.6 T2 G1 M1.2 अनिर्वृत्ते. D1.3 निवासे तु (for तु निर्वासे). — [b]) B2.3 D4.5 बीभत्सुर्यदि चागतः.

6 [a]) B4 G3 मोहाद् (for लोभाद्). — [b]) K1 B2 अस्माकं (K1 अस्मान्वा also). D4.8 लोभ (for मोह). M1–3 आविशेत् (for °शत्). — [d]) B4 विज्ञातुमर्हति.

7 [a]) B2.4 Dn1 D9.10 च; S हि (for तु). K2 अनर्थानां पुनर्द्वैधे. Cc.r cite अर्थानां (as in text). — B4 ins. after 7[ab]: B2.3 D6, after 7:

C. 4. 1479 B. 4. 47. 8 K. 4. 47. 8 यदि बीभत्सुरायातस्तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः ॥ ८
त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमिहागताः ।
मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मानकीर्तयन् ॥ ९
तेषां भयाभिपन्नानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ।
प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ १०
सप्तमीमपराह्णे वै तथा नस्तैः समाहितम् ।
अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ ११
ते वा गावो न पश्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः ।
अस्मान्वाप्यतिसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतम् ॥ १२
अथवा तानुपायातो मत्स्यो जानपदैः सह ।
सर्वया सेनया सार्धमस्मान्योद्धुमुपागतः ॥ १३
तेषामेव महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।

803* स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
— ^{c}) D5 M2 विहितो; Cr चिन्तितो (as in text). — ^{d}) B D (except D6) सः; G1 न (for च).

8 ^{b}) B (except B4) Dn D10–12 मत्स्यानां च (D11. 12 प्र-); T G2 M1. 5 मात्स्यसेनां. — ^{c}) D6. 10 आयाति (for आयातः). — ^{d}) B Dn1 D5. 6 तदा (for तेषां). Ś1 B Dn D5. 6. 10–12 कस्यापराङ्मुमः (for कः स्यात्पराङ्मुखः). D7 m कृतं कार्यं भविष्यति; S किं नः (G1. 3 नु) कृत्य(T2 G2 कार्य)मतः परं.

9 ^{ab}) D1–3 उपागताः (for इहागताः). S त्रिगर्तानामिदं कार्यं पांडवानां च मार्गणं. — ^{c}) Ś1 K मत्स्या हि (for मत्स्यानां). Ca विप्रकाराणि (for °कारांस्ते). Cv cites विप्रकारान् (as in text). S विप्रकारैर्हि मात्स्येन. — ^{d}) Ś1 बहूनि (for बहून्). B2. 4 Dn2 D1–4. 6. 7. 10 अस्मासु (D4 °न्सु) (for अस्मान्). K प्रकीर्त°; D8 च कीर्त° (for अकीर्त°). S सुशर्मा बाधितः पुरा.

10 ^{a}) N (except Ś1 K) भयाभिभूतानां. — After 10^{a}, S ins.:

804* त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ।
अभयं याचमानानां.

— ^{b}) K2 D4. 8 तदा; D10 तथा; Cs तद् (as in text). K D9 परि°; Cs प्रति° (as in text).

11 ^{a}) Ś1 B1. 2. 4 Dn D1–4. 7–12 सप्तम्याम्. Dn2 D11. 12 च (for वै). S अष्टम्यां चापराह्णे (T2 G2 om. च) तु. — ^{b}) S इति (for तथा). B4 Dn1 तैश्च; D1. 3 चास्मै (for नस्तैः). G1. 3 समीरितं; Ca. c. v समाहितं (as in text). — M2 om. 11^{cd}. — ^{c}) B3. 5 D6 अष्टमीं; S (M2 om.) नवम्यां; Cc अष्टम्यां (as in text). — ^{d}) S सूर्यस्योदयनं प्रति. — Ś1 B Dn D5. 6. 7 (marg.). 10–12 S ins. after 11 (M2, which om. 11^{cd}, after 11^{ab}):

805* इमा गावो गृहीतव्या गते मत्स्ये गवां पदम् ।
[S याते मा(G1 म)त्स्ये (for गते मत्स्ये).]

S cont.:

806* इत्येष निश्चयोऽस्माकं मन्त्रोऽभून्नागसाह्वये ।
पाण्डवानां परिज्ञाने सर्वेषां नः परस्परम् ।
[(L. 1) T2 G2 एवं (for एष).]

12 ^{a}) K1 त्रिगर्ताः (obviously taken over into the text from a marg. gloss); K2 तेषां; D9 तैर्वा; G1 तेन; Ca ते वा (as in text). Cr. s. v cite ते. D1–3 गाश्च; G1 नागो; Ca गावो (as in text). B1–4 D5. 10 Ca नयिष्यंति; D6 तु नेष्यंति; D8. 9 न दृश्यंते (for न पश्यन्ति). B5 Dn1 ते गावश्चानयिष्यंति; Dn2 D4. 11. 12 ते वा (D4 तेषां) गा नैव पश्यंति. — ^{b}) Ś1 B (except B1) D1–10 ते; K1 त्रिगर्ताः (originally a marg. gloss); K2 तैः; Cv स्युः (as in text). — ^{c}) Ś1 K D6 अभिसं° (K1 corrupt); B1. 4. 5 Dn D11. 12 ह्युपसं°; B3 D1–5. 7–10 अप्युपसं°; Cap. rp (Dev.) अपसं°. Ca. r. s cite उपसंधाय. — ^{d}) S (except G1 M5) मात्स्येन. B3 m T G1. 3 Ca संगतिं; D8 M5 संगमं; Cr. s. v as in text.

13 ^{a}) Ś1 समायातो; B1. 2. 5 Dn2 D1. 3–5. 8. 11. 12 Cn. s अपाहाय; B3 Dn1 D2. 7. 9. 10 S उपादाय (for उपायातो). — ^{b}) S (except G3) मात्स्यो. Ś1 B (except B4) Dn D4. 9. 11. 12 T2 जन° (for जान°). — ^{c}) Dn2 D11 m स सर्व-; D8 T1 G1 सर्वथा (for सर्वया). — After 13^{c}, N ins.:

807* संवृतो भीमरूपया ।
आयातः केवलां रात्रिम्.
[(L. 1) Dn1 संवृत्तो; Dn2 D5. 11. 12 संभूतो; D8 सर्वतो (for संवृतो). D7 °सेनया (for °रूपया). — (L. 2) Ś1 D1. 3. 10 Ca. v. rp (Dev.) आ(Ś1 अ)यात्वा; K1 अथ वा; K2 B3. 5 D5. 6 आयाद्वा; B4 D7 आगत्य; D4 अयोध्वा; D7 (marg. *sec. m.*). 9 आयाति; Cs आयातः (as above). K2 B2 D2. 3. 9 Cn. s केवलं; D7 सकलां (for केवलां).]

— ^{d}) D1 मत्स्यान्; D4 यदि; Cs अस्मान् (as in text). Ś1 B (except B4) Dn1 D5. 9 Cn. s इहागतः (for उपागतः). S अस्मानेव (T1 °ष) युयुत्सति.

14 ^{a}) D8 एष; D11. 12 एवं; S एको (for एव). — ^{b}) B (except B5) Dn D5–7. 9–12 एष; T1 G1. 3 एकः (for एव). — ^{c}) D4–6. 8. 10 योद्धुम् (for जेतुम्). K2 G1 उपायाति; D4. 6. 8. 10 उपायातो (for इहा°). — M2

अस्माञ्जेतुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥ १४
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १५
अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ १६
संभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ।
नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् ॥१७
आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ।
यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥ १८
शरैरभिप्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ।
को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः ।
आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १९
जानाति हि मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ।
अर्जुनेनास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २०
तथा हि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ।
यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१
अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गता ।
यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २२ C. 4. 1495 B. 4. 47. 23 K. 4. 47. 24

om. 14^{d}–16^{a}. — ^{d}) D8 T2 G2.3 M (M2 om.) मात्स्यो (for मत्स्यो).

15 M2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) T G1.2 M5 मात्स्यानां (for मत्स्यानां). — ^{c}) B2.3 (m as in text) D5 तद्वै (for सर्वैर्). M3 अपि च योद्धव्यं (for योद्धव्यमस्माभिः). — ^{d}) D1.3 एष (for इति). — After 15, M4 ins.:

808* शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ।

16 M2 om. 16^{a} (cf. v. l. 14). — ^{a}) Ś1 K1 अथाकस्मात्. D4 om. हि. — ^{b}) D4 T1 G1.2 रथि°; D6 नर° (for रथ°). D5 रथे पुरुषसत्तमाः. — ^{c}) D4.7–9 T1 G2 कर्णः (for चैव). Dn1 D2 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव; T1 G1 भीष्मद्रोण(T1 °णौ)विकर्णा(T1 °र्ण)श्च. — ^{d}) T1 G1 कृपश्च (for विकर्णो).

17 ^{a}) B2.5 D5.6 सं(B2 वि)भ्रांतनयनाः; B4 संत्रस्तमनसः. — ^{b}) D5 कार्ये; S प्राप्ते (for काले). D4 समागताः; S धनंजये (for महारथाः). — G1 om. 17^{c}–23^{d}. — ^{d}) Dn1 D8 प्रणिधीयते; Ca.c.n.s.v as in text. — After 17, S (G1 om.) ins.:

809* सर्वलोकेन वा युद्धं देवैर्वास्तु सवासवैः ।

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) S (G1 om.) अनाच्छिन्ने पुनर्द्रव्ये. — S om. 18^{bc}. — ^{d}) G2.3 M4.5 हस्तिनपुरं.

19 G1 om. 19 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Ś1 B D5.7 G3 Cn एभिः; K D1–3.10 अपि (for अभि-). — After 19^{cd}, B2 D5 read 21^{cd} with 811* (D5 reads 811* in marg.); while D7 (marg.) ins. 811* only. — After 19, Dn D10–12 ins.:

810* दुर्योधनवचः श्रुत्वा रांधेयस्त्वब्रवीद्वचः ।
[D10 राधेयस्त्विदमब्रवीत् (for the posterior half).]

20 G1 om. 20 (cf. v. l. 17); M2 om. 20–22. — ^{a}) D8 G3 M1.4.5 जानामि; T2 जानंति; Cv जानाति (as in text). S (G1 M2 om.) च (for हि). K गतिं; Cs.v मतं (as in text). — ^{b}) K त्रासयते (for °यति). K च; B1 Dn1 D3.4.7–10 T2 M1.5 इह (for इव). — ^{c}) B Dn D4–6.8.11.12 M3 अर्जुने चास्य; D10 °ने वास्य; T G2 M1.4.5 °ने चापि; G3 °ने वापि (for °नेनास्य).

21 G1 M2 om. 21 (cf. v. l. 17, 20); B2 om. 21^{ab}. — ^{a}) Ś1 D1–4.8.10–12 च; K तु; G3 M3 अपि (for हि). B4 दृष्ट्वा तु (for हि दृष्ट्वा). — ^{b}) Ś1 K D4 T1 G2 उपयांतं; B3 उपायातं; B4 आयांतं सं-; G3 M4.5 उपयातं (for उपायान्तं). — B2 D5 read 21^{cd} (with 811*) after 19^{cd}. K om. 21^{cd}. — ^{c}) D4 भिद्येत (for भज्येत). B3 (m as in text) G2.3 M (M2 om.) यथा ते(G2 M -ने)नाभिविख्यातं (G3 °तः); D6 यथा न विभ्रमेत्सेना; T यथा सेनानभिख्यातं. — After 21, N (except Dn1; for B2 D5.7 cf. v. l. 19) ins.:

811* हेषितं ह्युपशृण्वाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् ।
[Ś1 K1 D2 ह्यप-; B2 D4.10 ह्यपि (for ह्युप-). D1–3 निवेदये; D7 प्रकाशितं; D9 प्रकंपितं; D10 विदं हितं; Cvp विचेष्टितं; Ca.c.s.v विघट्टितम् (as above).]

22 G1 M2 om. 22 (cf. v. l. 17, 20); Dn1 D12 also om. 22. — ^{a}) Ś1 अदेषिता; D1–3.8.9 Cv अदेशका; D4.5 आदेशिका; D7 (*sup. lin.* as in text) व्यादिशिका; Crp (Cat.) अदैशिका; Cc.r.s as in text. S (G1 M2 om.) ह्यरण्येस्मिन् (for महारण्ये). — ^{b}) K1 Cs भीष्मे; S (G1 M2 om.) कृच्छ्रे (for ग्रीष्मे). Only Dn2 D10.11 Ca शत्रुवशं गता (as in text); Ś1 शत्रुविघट्टिता; the rest (with Cap) °वशं गताः. — ^{c}) K वित्रसेत्; D1–3 संभ्रमेत्; Cv as in text. Ca cites the entire stanza (v. l. न

C. 4. 1497 B. 4. 47. 25 K. 4. 47. 25 अश्वानां हेषितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।
स्थाने वापि व्रजन्तो वा सदा हेषन्ति वाजिनः ॥ २३
सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः ।
स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २४
किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २५
आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः ।
नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्याः कथंचन ॥ २६
प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीष्वावसथेषु च ।
कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २७
बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि ।
इष्वस्त्रे चारुसंधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २८
परेषां विवरज्ञाने मनुष्याचरितेषु च ।
अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २९
पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३०
गावश्चैव प्रतिष्ठन्तां सेनां व्यूहन्तु माचिरम् ।
आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

विभ्रमेद्यथा सेना in ^{c}). — B1 Dn D11 ins. after 22: D12 (which om. 22), after 811*:

812* इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः ।

B1 Dn1 cont.:

813* आसयन्नपरार्थांश्च कथ्यते स्म स्वयं तथा ।

[Dn1 आसन्यन्नप°; Cn आसयन्नप° (as above).]

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 17); K om. 23^{ab}. — ^{a}) Ś1 B1.2.4 Dn2 D10–12 ह्रेषितं; T ह्येषितं (for हेषितं). — ^{b}) Ś1 B1 Dn D11.12 कः (for का). Ś1 भवेत्परैः; B1 Dn D11.12 -परो भवेत् (for भवेत्परे). D4 corrupt. — ^{c}) K तिष्ठंतो वा; Dn2 D7.11.12 T2 स्थाने चापि (for स्थाने वापि). Cr cites स्थाने. B3–5 D1–5.7.9.10 व(D3 बृ)हंतो; D6 वहस्थो (for व्रजन्तो). D8 स्थाने वा प्रवहंतो वा. — ^{d}) Ś1 B1.2.4 Dn2 D10–12 ह्रेषंति (cf. ^{a}).

24 ^{a}) D1–3 माधवो (for वायवो). — ^{b}) B4 D4 सदा (for नित्यं). — ^{c}) Dn1 D8 घोषश्च; D1.2 संघोषः (for निर्घोषः). D4.8 तडित्तोयदनिर्घोषः. — ^{d}) B4.5 T1 G2.3 तदा; Dn2 D4.7.8.11.12 T2 सदा (for तथा). — After 24, S ins.:

814* भीषयन्पाण्डवेयेभ्यो भवान्सर्वानिमाञ्जनान् ।
प्रमुखे सर्वसैन्यानामबद्धं बहु भाषते ।
यथैवाश्वान्मार्गमाणास्तानेवाभिपरीप्सवः ।
हेषितान्येव शृण्वन्ति स्यादिदं भवतस्तथा ।

25 ^{a}) D6 मानुष्ये (for पार्थस्य). — ^{b}) D6 M4 सं- (for स). — ^{c}) D4.8 कामाद्धर्षाद्वा. Cv cites कामाद्धर्षात्. M5 लोभाद् (for द्वेषाद्). — ^{d}) G1.3 दोषाद्; M5 क्रोधाद् (for रोषाद्). Ś1 B1.2.5 Dn1 D11.12 T2 M1 om. वा. Ca cites क्रोधाद्वा. T G केवलं (for °लात्).

26 ^{a}) T2 ये (for वै). B2 D5 आर्याः कारुणिकाः प्राज्ञाः. Crp कारणिकाः (for कारुणिकाः). — ^{b}) B2 D5 वैद्याश् (for प्राज्ञाश्). B1.3.5 Dn2 D7.11.12 Cn अपाप°; T1 G1.3 Cv उपाय°; Ca.vp अपाय° (as in text). — ^{c}) D7 ते (for एते). S महाहवे (T2 °भये) घोरे (for महाभये प्राप्ते).

27 ^{b}) Ś1 B1.4.5 Dn D4.5m.7–9.11.12 उपवनेषु; B2.3 D5.6 Cc उपासनेषु; D1.2 च वनेषु; D3 चेतनेषु; D10 इष्टजनेषु (for आवसथेषु). S गोष्ठीपानाश(T1 G2 °स)नेषु च. — D8 om. 27^{c}–29^{b}. — ^{c}) T2 कथां विचित्रां कु°. — ^{d}) = 28^{d}, 29^{d}.

28 D8 om. 28 (cf. v. l. 27); B1 D12 M3 also om. (hapl.) 28. K1 transp. 28 and 29. D5 reads 28 in marg. — ^{a}) Ś1 K M2 °भूतानि; Cs °रूपाणि (as in text). — ^{b}) B2 Dn1 D10 M1 कुर्वाणा; Dn2 D11 कुर्वंतां; T G2 कुर्वं(T1 °र्वं)ते. D1.3 परेषां गुणवादिनः. — ^{c}) B2.3 Dn2 D11 T2 Cn.s इज्यास्त्रे; Ca.v इष्वस्त्रे (as in text). Ś1 B3 Dn2 D11 S चाप°; K1 चार°; D5 चास्त्र°; D6 चाव°; Cv चारु° (as in text). Cn.s cite उपसंधाने. Dn1 D1–3.10 इष्वस्त्रेषु च संधाने; D7 इष्वस्त्राचारसं°. — ^{d}) = 27^{d}, 29^{d}. K D5 नात्र (for तत्र). — After 28, B5 ins. a passage given in App. I (No. 40).

29 D8 (cf. v. l. 27) M2 om. 29^{ab}; K2 D5 om. (hapl.) 29. K1 transp. 28 and 29. — ^{b}) Ś1 B (except B3) D (D5.8 om.) T2 Cs मनुष्य°. — After 29^{ab}, B1 Dn D11.12 ins.:

815* हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ।
गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च ।

— ^{c}) B3 D1–3 G1.3 M1.3.5 °दोषे च; Ca.v °दोषेषु (as in text). — ^{d}) 27^{d}, 28^{d}.

४३

कर्ण उवाच ।

सर्वानायुष्मतो भीतान्संत्रस्तानिव लक्षये ।
अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ १
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ २
मम चापप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३
रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४
शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् ।
श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५
समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च । C. 4. 1512 B. 4. 48. 6 K. 4. 48. 11

---

30 D1 om. 30^{ab}. — b) G1.3 बल° (for गुण°). — d) K तप्येत वै परः; B4 corrupt; B5 Dn1 D3 वध्यो भवेत्परः; D4.5 बा(D5 ब)ध्येत वै परः; T2 broken.

31 a) D2 G M एताः; T1 एते (for एव). Ś1 प्रतिष्ठंतु; K D9 प्रतिष्ठंति. Cnp गावश्च संप्रतिष्ठंतां. — b) Ś1 K D1.4.6 G2 M1.2 सेनाः; B2 D5 सैन्यं (for सेनां). B4 Dn2 D4.5.7–9.11.12 व्यूहत; D1–3 व्यूहतु. D1.3 वाचिरात् (for माचिरम्). Dn1 सेनां व्यूह्य समंततः. T2 broken. — c) K आशु रक्षा; D6 आरक्ष्याश्च. Ca.s.v cite आरक्षाः. — d) B4 यथा; M यत्ता (for यत्र). B5 S पैरः (G1 वयं) (for परान्). — After 31, S ins.:

816* यथास्माकं जयो वीर चिन्तनीयस्तथा त्वया ।
[M2–5 चिंतनीयं (for °नीयस्).]

Colophon. D7 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś1 K D7 गोग्रह; B1–4 Dn D1–4.6.8–12 उत्तरगोग्रह; M1.2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B D4.5.8–10 M2 दुर्योधनवाक्यं; D7m राजवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 42; B4 M2–4 45; D3.6 44; D9 38; D10 41; T G M1.5 46. — *S'loka no.:* D3 33; G3 36.

43

1 b) D10 उप- (for इव). — c) B2 D6 सर्वे (for चैव). — d) B2 D6 धनंजयकृताद्भयात्; G M (except M3) सर्वांश्चैता(M1.4.5 °नेता)नव(G1.3 °नुप)स्थितान्. Cr.s.v cite अनवस्थितान्, Crp (Cat.) अनुप°. — After 1, S ins.:

817* यद्येष जामदग्न्यो वा यदि वेन्द्रः पुरंदरः ।
[G1.3 वैष (for वेन्द्रः).]

2 G1 om. 2. — a) Ś1 राजैष (by transp.). S (G1 om.) वासुदेवेन सहितो. — D1 is missing from 2^b up to 4. 45. 2^b. — c) Dn2 D2–4.7 (m as in text).8–12 अहमावार(D7 °ह)याम्येनं; S (G1 om.) अहमेनं (T G2 M2 °व) निरोत्स्यामि. — d) Dn2 D2–4.8.10–12 सरितां पतिं; S (G1 om.) वरुणालयं (T2 लवणार्णवं). Ś1 K वेलामिव महोदधिः.

3 D1 missing (cf. v. l. 2). S (T2 broken) transp. 3 and 4. — a) Ś1 °विमुक्तानां; B (except B4) D T1 G °प्रयुक्तानां. — c) D8 S (T2 broken) निवृत्तिर्; Cv नावृत्तिर् (as in text). Ca cites आवृत्तिः, Cn.s अवृत्तिः. B2 Dn1 तेषां; S (T2 broken) नास्ति (for अस्ति). — d) Dn2 D4.7–9.11.12 G1.3 सर्पतामिव; T1 असतामिव; T2 G2 M2–5 श्वसतामिव (for इव सर्पताम्). M1 वैश्वानरशिखार्चिषां.

4 D1 missing (cf. v. l. 2). S (T2 broken) transp. 3 and 4. — a) D2.3 S प्रसन्ना° (for सुतीक्ष्णा°). — c) S सूर्यं (for पार्थं). — d) B5 D2.3.8.10 पावकं (for पादपम्). S पार्थस्यायुर्निरोधकाः.

5 D1 missing (cf. v. l. 2). — a) D3 °युक्तानां; D5 °मुक्तानां (m as in text); D6 °शब्दानां; Cs °सक्तानां (as in text). ❀Cv: बाणो बाणस्य पुङ्खसक्तो याति एकबाण इव ।❀ — b) D9 निहतयोर्; G अभिहतयोर् (for अभिहतया). Ś1 S भृशं (for दृढम्). — c) S (except M1.2) श्रूयते (for श्रूयतां). — After 5, S (M4 om. lines 2–3) ins.:

818* एकैकं चतुरः पञ्च क्वचित्षष्टिं क्वचिच्छतम् ।
मया पश्यत मत्स्यानामिषुभिर्निहतान्रथान् ।
एकं द्वौ चतुरः पञ्च क्वचित्षष्टिं क्वचिच्छतम् ।
हतान्पश्यत मातङ्गान्कीर्णानेकेषुणा मया ।
मद्बाहुमुक्तैरिषुभिस्तैलधौतैः पतत्रिभिः । [5]
खद्योतैरिव संवृत्तमन्तरिक्षं व्यराजताम् ।

[(L. 2) G1 रणे (for रथान्). — (L. 6) T2 संपृक्तं (for संवृत्तं). T2 विराजतां; G1 विराजतु (for व्यरा°).] — After the above insertion, S reads 17–18 (with 828*).

C. 4. 1512 B. 4. 48. 6 K. 4. 48. 11

जातस्नेहश्च युद्धस्य मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६
पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
शरौघान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान्सहस्रशः ॥ ७
एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
अहं चापि कुरुश्रेष्ठा अर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८
इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः ।
दृश्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥ ९
अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १०
अन्तरा छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्यताम् ।
शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यताम् ॥ ११
इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम् ।

---

6 D1 missing (cf. v. l. 2). — ^{a}) K B4 अपि; S च (for हि). — ^{b}) D2.3 वर्षान् (for वर्षाणि). — B2 om. from 6^{c} up to नि (of निहतो) in 17^{b}. — ^{c}) D2.4 °स्नेहस्य; G1 °स्तस्य च; M1.4.5 °स्नेहस्तु; M2 °स्नेहात्तु (for °स्नेहश्च). Ca.v cite जातस्नेहः. Ś1 B1.5 Dn D8.9.11.12 युद्धेस्मिन्; K D7.10 T2 G3 युद्धेषु (for युद्धस्य). D8 जातस्नेहं स तु मयि. — ^{d}) D3 पार्थः (for मयि). T1 G2 M1.2 संदर्शयिष्यति (for संप्रहरि°). G3 स समं दर्शयिष्यति.

7 D1 missing (cf. v. l. 2). B2 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D7 अथ; T1 G2 M तु; G1.3 स (for च). — ^{c}) S शरमालां स (T1 G2.3 M3 प्र-) गृह्णातु. — ^{d}) D2.3 सहस्रधा; Cv सहस्रशः (as in text). S (T2 broken) मत्प्रसृष्टां स्व(G2 सु-; M3 यु)धामिव.

8 D1 missing (cf. v. l. 2). B2 om. 8 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D10 T1 G3 M चापि; G1 बली; G2 चाप- (for चैव). — ^{c}) B3 D8 चैव (for चापि). Ś1 B1 Dn1 D11.12 नरश्रेष्ठात्; K2 B3.5 Dn2 D2–7.9.10 T G2 M कुरुश्रेष्ठात् (M4 महेष्वासात्); D8 G1.3 कुरुश्रेष्ठ; only K1 B4 कुरुश्रेष्ठा (as in text). — ^{d}) K2 D2–4 अवरः; T G2 नावमः; Cv नावरः (as in text). Cc cites अवरः. ❀ Ca: अर्जुनावयवः अर्जुनसदृश इत्यर्थः । अर्जुनादवरो नाम पुमान् कश्चित् । ❀ — After 8, S (except M5) ins.:

819* मम हस्तप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।

T G M2.3 cont.: M1.4.5 ins. after 9^{ab}:

820* निवृत्तिर्गच्छतां नास्ति वैश्वानरसमत्विषाम् ।

[Cf. 3^{cd} and v. l. — T2 यथार्चिषां; G1 M शिखार्चिषां (for समत्विषाम्).]

— After 820*, M reads 11.

9 D1 missing (cf. v. l. 2). B2 (cf. v. l. 6) M2.3 om. 9. — ^{a}) S (M2.3 om.) मुक्तानां (for निर्मुक्तैः). — ^{b}) Ś1 D9 °वाससैः; D3.8 °वाजिभिः; D7 °पक्ष्मभिः; Ca.c.s °वाजितैः (as in text). S (M2.3 om.) शराणां नतपर्वणां (= 3^{b}). — After 9^{ab}, M1.4.5 ins. 820*, which, in M, is followed by 11. — T G ins. after 9^{ab}: M1.4, after 819*:

821* तुमुलः श्रूयतां नादः षट्पदां गायतामिव ।

[T1 G1.3 शब्दः (for नादः). M4 सर्पाणां श्वसतामिव (for the posterior half).]

— T G read 11 after 821*; M, after 820*. — S om. 9^{cd}, but cf. last line of 818*. — ^{c}) K अत्र (for अद्य). — ^{d}) D6 शलभैरिव. Ś1 K चित्रितं (for संवृतम्).

10 D1 missing (cf. v. l. 2). B2 om. 10 (cf. v. l. 6); B5 om. 10–20. — ^{ab}) D6 तस्य (for अद्य). S (T2 broken up to यन्मया) अद्य (G3 यदि) त्वहमृणं (T1 °णान्) मोक्ष्ये यन्मया तत्प्रतिश्रुतं. — ^{c}) Ś1 B1.3 D (except D8; D1 missing) धार्तराष्ट्राय; B4 दुर्योधनाय (for धार्तराष्ट्रस्य). S तत्काले (for दास्यामि). — ^{d}) T2 निपात्य (for निहत्य). — After 10, Ś1 K B3.4 D4.5 (marg.).7.10 ins.:

822* मत्कार्मुकविमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
कः सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।

[Line 1 = var. 3^{ab}. — (L. 2) B3 शक्तो हि (for सहेत). Ś1 K नावृत्तिरस्ति (Ś1 आवृत्तिर्नास्ति) कायेषु सर्पाणामिव सर्पताम्.]

11 D1 missing (cf. v. l. 2). B2.5 om. 11 (cf. v. l. 6, 10). D5 reads 11^{a}–13^{b} in marg. For the sequence of S, cf. v. l. 8–9. — ^{ab}) K1 संख्यात-; K2 संख्येन (for पुङ्खानां). K व्यवशीर्यतां; B3 D6 Cc °कीर्यतां; B4 °ईर्यतां (for °शीर्यताम्). S (T2 broken up to शिला) अंतरा संपतद्भिस्तु गृध्रपत्रैः (T1 G °पक्षैः) शिलाशितैः (G1 तथा हितैः). — ^{d}) S छाया (M3 कुलैः) संप्रतिदृश्यतां (G2 °ते). — After 11, S reads 15.

12 D1 missing (cf. v. l. 2). B2.5 om. 12 (cf. v. l. 6, 10). — ^{a}) K1 °समैः संघैः; K2 °समैः सर्वैः; B4 D3.4.6.7 °समस्पर्शैः; D10 °समस्पर्शी. — ^{b}) B1.3.4 D7.8 S °विक्रमं; D2.3 °तेजसा. D5 महेंद्राशनिविक्रमं. — ^{c}) D3 दर्शयिष्याम्यहं पार्थं. — B1 Dn D11.12 ins. after 12: S (T2 line 1 broken) ins. after 824*:

823* रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
विवशं पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ।

अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२
तमग्निमिव दुर्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम् ।
पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १३
अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान् ।
शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १४
मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
शराः समभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १५
जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवम् ॥ १६
ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भल्लेन निहतो मया ।
अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवान्रवान् ॥ १७
शत्रोर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवं गतः ॥ १८
अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्रथात् ॥ १९
हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २०
कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् ।
रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २१ C. 4. 1529 B. 4. 48. 23 K. 4. 48. 28

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[(L. 1) S (T_2 broken) लोके (for शूरं). — (L. 2) $M_{1.2.4}$ आसाद्य (for आदास्ये).]

13 D_1 missing (cf. v. l. 2). $B_{2.5}$ om. 13 (cf. v. l. 6, 10). — ^{a}) S शरजालमहाज्वालं. — ^{b}) S °गदेंधनं. — ^{cd}) For S cf. v. l. 14. $Ś_1$ $B_{1.3.5}$ Dn $D_{5.6.10-12}$ Cr अहितं (for अहितान्).

14 D_1 missing (cf. v. l. 2). $B_{2.5}$ om. 14 (cf. v. l. 6, 10). For S see below. — ^{b}) $Ś_1$ K Dn_1 $D_{4.8}$ °यित्न(D_8 °त्नु)वान्. Cr cites स्तनयित्नु. — ^{c}) K °धारा (for °धारो). — For 13^{c}–14^{d}, S subst.:

824* निर्दहन्तमनीकानि शमयिष्येऽर्जुनानलम् ।,

which is followed by 823* (cf. v. l. 12), which latter in its turn is followed by:

825* क्षुद्रकैर्विविधैर्भल्लैर्निपतद्भिश्च मामकैः ।
संमूढचेताः कौन्तेयः कर्तव्यं नाभिपद्यते ।

15 D_1 missing (cf. v. l. 2). $B_{2.5}$ om. 15 (cf. v. l. 6, 10). S reads 15 after 11. — ^{ab}) S अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टाः शराः ($G_{1.3}$ M_{1-3} शिताः) पार्थस्य म(G_1 क)र्मगाः. — ^{c}) S (except G_2) शरीरमभिसर्पंतु (T_2 °वर्षंतु). — After 15, N (D_1 missing; $B_{2.5}$ om.) ins.:

826* सुतेजनै रुक्मपुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः ।
आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवाचलम् ।

[(L. 1) Dn_1 $D_{2-4.6.8}$ सुतेजसैः; Ca सुतेजितैः; Cap.rp सुराजितैः; Cc.r सुतेजनैः (as above). Dn_1 D_7 सुधौतैर् (for सुपीतैर्). $Ś_1$ शरैः संनतपर्वभिः (for the posterior half). — (L. 2) Dn_1 $D_{2.3}$ अर्चितं; Cv अंचितं; Cc आचितं (as above).]

On the other hand, S ins. after 15:

827* बर्हिबर्हिणवाजानां बर्हिणां बर्हिणामिव ।
पततां पततां घोषः पततां पततामिव ।

16 D_1 missing (cf. v. l. 2). $B_{2.5}$ om. 16 (cf. v. l. 6, 10). S reads 16 after 20. — ^{a}) S लब्धं (T G_2 चाप्तं) (for ह्यस्त्रं). — ^{b}) B_3 D_5 संप्राप्तं; S दिव्यास्त्रं (for यत्प्राप्तम्). — ^{c}) $Ś_1$ Dn_2 $D_{2.3.7.11.12}$ $M_{4.5}$ तदपा° (for तदुपा°). B_3 समरे; D_2 वै वीर्यं (for वीर्यं च). — ^{d}) D_6 अमरैरपि (for अपि वासवम्).

17 D_1 missing (cf. v. l. 2). B_2 om. up to नि (cf. v. l. 6). B_5 om. 17 (cf. v. l. 10). S reads 17–18 after 818* (cf. v. l. 5). — ^{a}) S ध्वजाग्राद् (for ध्वजाग्रे). K D_6 वानरश्रेष्ठो; S °रस्तस्य (G_1 °रस्तस्मात्) (for °रस्तिष्ठन्). — ^{b}) K_2 बलेन; $D_{5.7.9}$ भल्लैर् (for भल्लेन). B_4 Dn_2 $D_{2-5.7-11}$ अभिहतो; S उ(G_3 $M_{1.4}$ अ)पहतो (M_1 °हृतो) (for निहतो). — ^{d}) $D_{2.3}$ विनर्दन् (for विनदन्). $G_{1.3}$ भैरवस्वनान्.

18 D_1 missing (cf. v. l. 2). B_5 om. 18 (cf. v. l. 10). For sequence of S, cf. v. l. 17. — ^{a}) D_5 m. 7 शस्त्रैः; Cr शत्रोः (as in text). K दयाभि°; B_3 भयाभि°; B_4 D_8 मायाभि°; T_2 वशाभि° (for मयाभि°). B_1 $D_{8.11.12}$ Cn वि°; Cc अभि° (as in text). — ^{c}) D_6 दिक्षु प्रद्रवमाणानां. — ^{d}) $B_{1.3}$ Dn_1 D_{4-7} दिवंगमः (for दिवं गतः). — After 18, S ins.:

828* क्रुद्धेनास्त्रं मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।
स्थितं संग्रामशिरसि पार्थमेकाकिनं किमु ।

19 D_1 missing (cf. v. l. 2). B_5 om. 19 (cf. v. l.

C. 4. 1530
B. 4. 49. 1
K. 4. 49. 2

४४

कृप उवाच ।
सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।
नार्थानां प्रकृतिं वेत्थ नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १
नया हि बहवः सन्ति शास्त्राण्याश्रित्य चिन्तिताः ।
तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २
देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ।
हीनकालं तदेवेह फलवन्न भवत्युत ।
देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ॥ ३
आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयताम् ।
भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ॥ ४
परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ।
एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ५

---

10). — ^{b}) S शोकं (for शल्यं). D9 हृदि शल्यं (by transp.). Dn1 S (except G2 M4) चिरं स्थितं; D7.9 व्यवस्थितं (for चिरस्थितम्). — ^{c}) S अप(M5 °व)नेष्यामि (for उद्धरि°). — ^{d}) S हरन्पार्थशिरः शरैः.

20 D1 missing (cf. v. l. 2). B5 om. 20 (cf. v. l. 10). — ^{b}) Ś1 सम° (for पर्य°). — D8 om. 20^{cd}. — After 20, S reads 16.

21 D1 missing (cf. v. l. 2). D3 transp. 21^{ab} and 21^{cd}. — ^{b}) S गाः प्रगृह्य (G1 प्रगृह्य च) परंतपाः. — ^{c}) Dn D7.11.12 T2 चापि; D4 वाति-; G1.3 व्यव-; M वा(M3 चा)व- (for वापि). — ^{d}) Ś1 K D2.4.7m.8 अमानुषं; D3.9 कौरवाः (for मामकम्). — After 21, D7.9 ins.:

829* पश्यन्तु वीर्यमिह मामकमद्य नाम
मन्ने जने समनुजाः सुरसिद्धसंघाः ।
शक्रात्मजस्य समरे विरथीकृतस्य
एवं पुनः स विरराम कृपो बभाषे ।

Colophon om. in B2; D1 missing; T2 damaged. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B4 Dn2 D2.4–12 उत्तरगोग्रह; M2.3 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1.3.5 D5.6 कर्णाभिगर्जनं; B4 Dn1 D4.7–9 कर्णवाक्यं; D3 कर्णगर्जरनः (sic); D10 कर्णगर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D5 43; B4 M2.4 46; D3.6 45; D7 41; T1 G M1.5 47; M3 40. — *S'loka no.:* D3 23; D10 42; G3 26.

44

☞ D1 is missing in this whole adhy. (cf. v. l. 4. 43. 2).

1 Before 1, S ins.:

830* वैशंपायनः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।
आचार्यः कुरुवीराणां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
[(L. 2) M2.4.5 °पांडूनां (for °वीराणां).]

— B2 om. 1–5 (with the ref.). — ^{b}) B3 °गता; D10 °तमा (for °तरा). T1 क्रूरमता गतिः. — ^{c}) B4 Ca.c.r अर्थानां; D6 आत्मानं; Ccp.rp नार्थानां (as in text). Dn1 D2.5.6.8.10 S वेत्सि; Ca वेत्थ (as in text).

2 B2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2 D6 तथा; Dn2 D11.12 Cn.ap माया; Cap मया; Ca.s.np नया (as in text). — ^{b}) Dn1 T G2 शास्त्रम्; Ca.v शास्त्राणि (as in text). D10 आदत्य; Ca.v आश्रित्य (as in text). — ^{c}) B4 G2 M युद्धं सु-; D4 तु युद्धं; D10 हि युद्धं (for युद्धं तु). Ś1 K तेषां युद्धमुपाविष्टं. Cs cites पापिष्ठं.

3 B2 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B3 देशे काले च. — ^{c}) Ś1 K B3–5 D3.9 °काले (for °कालं). — ^{d}) Dn1 Cn फलं न लभते पुनः; Dn2 D7.9.11.12 फलवन्न भवेत् पुनः (D7.9 क्वचित्); S (except G1.3) अ(T G2 ह्य)नर्थायोपकल्पते (T G2 °पद्यते). — ^{e}) D3.4.8.10 S (except G1.3 M2) Cv देशकालेन. — ^{f}) Ś1 K कल्याणमवधीयते.

4 B2 om. 4 (cf. v. l. 1); T1 M3 om. 4^{ab}. — ^{a}) D5 B3m आनुपूर्व्येण; Cap °पूर्व्या च; Cc.v आनुकूल्येन (as in text). B3m देशानां; Cnp मंत्राणां (for कार्याणां). — ^{b}) S (T1 M3 om.) उत्तरं (for अन्तरं). B1.3.4 Dn D4.6.11.12 Ca.s संविधीयते; D5 संप्रधीयते; S (T1 M3 om.) तु विधीयतां (T2 G1.2 °ते); Cv as in text. D7.9 Cap संविधानं विधीयते (D7 °तां). — Ca cites the entire stanza (v. l. न विधीयते for संविधीयताम्).

5 B2 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D2.4.7.9 च; D6 स (for तु). Ś1 परिचिंत्य तमेवार्थं. — ^{b}) Dn2 D7.11.12 ते (for नः). — Ca cites 5^{ab} (v. l. सानुयातो). — After 5^{ab}, S ins.:

831* एको हि समरे शत्रून्समर्थः प्रतिबाधितुम् ।
[T G1.3 M4 शत्रून्समरे (by transp.).]

— ^{c}) Ś1 अभिरक्षेत्; D9 अभ्यगच्छत् (for अभ्यरक्षत्).

एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ।
अस्मिन्नेव वने कृष्णो हृतां कृष्णामवाजयत् ॥ ६
एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ।
एकः सांयमिनीं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः ॥ ७
एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
विजिग्ये तरसा संख्ये सेनां चास्य सुदुर्जयाम् ॥ ८
तथा निवातकवचाः कालखञ्जाश्च दानवाः ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ ९
एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ।
एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशीकृताः ॥ १०
इन्द्रोऽपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।
यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ ११
आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अविमृश्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ १२
अथ वा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ।
अनङ्कुशं समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि ॥ १३
समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाहुतम् । C. 4. 1544 B. 4. 49. 15 K. 4. 49. 17

— ^{d}) B3.5 हि (for च). — After 5, B4 D7 (marg.) ins. 832*.

6 ^{a}) B3 एको द्वादश वर्षाणि. — ^{c}) D5 आहृत्य; Cc.r आरोप्य (as in text). — B1–3.5 Dn D2.3.5.6.9–12 ins. after 6^{cd}: B4 D7 (marg.), after 5:

832* एकः किरातरूपेण स्थितं शर्वमयोधयत् ।

[B1 Dn D2.9.11.12 रुद्रं; Ca.c शर्वं (as above).]

— K2 B2 M2 om. 6^{ef}. D4 reads 6^{ef} in marg.; D5, after 8. — ^{e}) Ś1 B5 D3.6 तस्मिन्; D4.8 एक (for अस्मिन्). Ś1 अवसरे (for एव वने). B1.4.5 Dn1 D5 पार्थो; D6 हृष्टो; Ca कृष्णो (as in text). S (M2 om.) सैंधवं वनवासे तु. — ^{f}) S (M2 om.) जित्वा (G1 हृत्वा); Cc.v हृतां (as in text). D5 भार्याम् (for कृष्णाम्). T G2 M (M2 om.) अथानयत्; G1 असारयत्; G3 अधारयत् (for अवाजयत्).

7 M2 om. 7^{ab}; D4 reads it in marg. — ^{a}) D8 सप्तव (for च पञ्च). — After 7^{ab}, D2 ins.:

833* एको देवेश्वरं जित्वा अस्त्रराजमवाप्तवान् ।

— ^{c}) D8 एष (for एकः). Ś1 सांयमनिं; K1 सांयामितं; K2 संयमिनं; B1.3–5 Dn1 D5.6 सोयमरिं (B3 D5 °रीन्); B2 योधमरिं; Dn2 D7 चायमरिं; D2.9.11.12 चायमरीन्; D3 संयमनं; D4 M5 संयमनीं; D8 सोमगिरिं; D10 G1 संयमनिं; T1 G3 संयमिनीं; T2 broken; only M1–4 *exactly* as in text! G2 एकः सपत्नाञ्जित्वा तु.

8 ^{a}) K °राजं तं; Cr °राजानं (as in text). — ^{b}) K B4 D4.6.8 G3 M (except M5) अरिंदमं (for °दमः). — ^{c}) K व्यजेष्यत्; D6 T2 विजित्य (for विजिग्ये). — After 8, D5 reads 6^{ef}; while S ins.:

834* पाञ्चालीं श्रीमतीं प्राप्तः क्षत्रं जित्वा स्वयंवरे ।
आदाय गतवान्पार्थो भवान्क नु गतस्तदा ।

[(L. 1) T2 प्राप; M2 प्राप्य; M4.5 प्राप्तां (for प्राप्तः).]

9 ^{a}) M4 °कवचान्. — ^{b}) B3.5 D6 कालकंजाः; T G M1–3.5 °केयाः (for °खञ्जाः). M2 इवासुराः (for च दानवाः). M4 कालकेयांश्च दानवान्. — ^{c}) G2 अमरैर् (for दैवतैर्).

10 ^{a}) D2 इह; D6 अपि (for हि). — ^{b}) D4 पुरा कृतं (by transp.). — ^{c}) B4 D6 एकेन हि; Cr एकेकैन (as in text). B3.4 D5.6 तेन (for तेषां). — ^{d}) B1 Dn2 D2.3.7–12 T G1.2 M (except M5) वशे कृताः; G3 वशं गताः.

11 ^{a}) K G3 न हि; G1 नैव (for हि न). — ^{b}) K समरे; B2 D5.7 M3 संग्रामे (for संयुगे). K इच्छति (for अर्हति). — ^{c}) B2.5 D6 आशंस मे; B4 D5(m as in text) आशंससे (for आशंसते). B2.3.5 D5.6 युद्धं; B4 त्वं तु (for योद्धुं). D8 यत्ते तेन समं योद्धुं — ^{d}) D8 M1 तत्र (for तस्य). B (except B1) D5(m as in text).6 कर्तु(B4 योद्धु)मुत्तमतेजसा; Cv as in text.

12 ^{c}) Ś1 B2.4 D4–6.8.9 Ca अवमृष्य (D4–6.9 °श्य); K1 अविमृष्य; B1.3.5 Dn2 D11.12 अवमुच्य; Dn1 अवमृज्य; D7(m as in text) अपमृश्य; D10 अंगुष्ठेन; S अनुसृत्य. — ^{d}) D6 दंष्ट्रा व्यादातुमिच्छसि.

13 G1 (hapl.) om. 13. — ^{b}) D3.4 T एकमेव. D2 अवशं (for चरन्). B4 D3.10 T G2 वनेचरं (D10 °रन्). ❀Cv: चरं वने वनेचरम् । व्यत्ययो बहुलम् ।❀ G3 M (except M3) एकमेकचरं वने. — ^{c}) K Dn2 D6.10–12 अनंकुशः. B4 इवारुह्य. — ^{d}) S (G1 om.) यातुम् (for गन्तुम्).

14 ^{a}) Ś1 K B2 Dn1 चैव; B4 D7.9.10 S चापि (T1 घोरं; G1 क्वापि) (for वापि). — ^{b}) D2.3 °वसाप्लुतं (D3 °तः); D4 °वसादनं (for °वसाहुतम्). T1 घृतदोहसमुक्षितं. — After 14^{ab}, T1 ins.:

835* प्रावृतः कुशचीरेण पतितुं मूर्ख मन्यसे ।

C. 4. 1545
B. 4. 49. 15
K. 4. 49. 17

घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्तर्तुमिच्छसि ।। १४
आत्मानं यः समुद्बध्य कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम् ।
समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् ।। १५
अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ।। १६
अस्माभिरेष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ।
सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति ।। १७
एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ।
अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम् ।। १८
सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ।
सैन्यास्तिष्ठन्तु संनद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।। १९
द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान्द्रौणिस्तथा वयम् ।
सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः ।। २०
वयं व्यवसितं पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ।
षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ।। २१
व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः ।
युध्यामहेऽर्जुनं संख्ये दानवा वासवं यथा ।। २२

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— c) Ś1 K च (for त्वं). — d) Ś1 मध्ये वै; K2 मध्ये त्वं (for मध्येन). Ś1 गंतुं; K1 तर्तुं; K2 चर्तुं; Dn1 D7 Cn. s उत्सर्तुं; Dn2 D9. 11. 12 T2 G2 M3. 5 उद्धर्तुं (for उत्तर्तुं).

15 T1 om. 15–17. — a) Dn1 अथ वा (for आत्मानं). Ś1 B5 Dn1 D10 कः (for यः). B4 Dn1 D5 यः समुद्यम्य; Dn2 D11. 12 बंधयित्वा तु; T2 G M1–4 यः समाबध्य. M5 आत्मानं स्वयमाबध्य. — b) Dn2 D11. 12 तु वा; D2–4. 7. 9. 10 G2 M अथ वा; D8 G1. 3 तथा (for महा-). — c) Ś1 B2. 4 Dn1 तरते (for प्रतरेद्). — d) S (T1 om.; T2 broken) कर्ण (for नाम).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) Ś1 M4 च (for वै). B2 D5 (by transp.) कृतास्त्रमकृतास्त्रो वै. — c) B8 पार्थं वै; D6 पार्थं त्वं (for यः पार्थं). — d) Ś1 K1 D6 इच्छसि; K2 D10 M1 इच्छति; B2. 3 इच्छेः सु-; D9 T2 G1 M2. 4. 5 इच्छेत्सु- (for इच्छेत्स).

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 15). — a) Ś1 B1. 2. 4. 5 Dn D2–4. 7–12 ह्येष; K1 चैष; K2 चैव; B8 D5. 6 M4 एव (for एष). — c) D4 स हि (for सिंहः). D5 T2 G2 M °विमुक्तो वा; Ccp °विनिर्मुक्तः (as in text). Cr cites निर्मुक्तः, Cc पाशविनिर्मुक्तौ वा. — d) K2 ननु; D3. 8 स निः-; D6 न वः (for न नः). S (T1 om.) निः(T2 G2. 3 M2 न)शेषं कर्तुमर्हति.

18 a) M2 आसाद्य (for आसीनं). — b) D4. 6 M2 अग्निरिव (for °मिव). Ś1 संभृतं (for संवृतम्). — c) Ca cites प्रत्यवस्कन्द्य, Cc अवस्कन्द्य. — d) S स्म (for स्मः). — After 18, S ins.:

836* उत्सृष्टं तूलराशौ तु एकोऽग्निं शमयेत्कथम् ।

19 K2 (hapl.) om. 19–20^{ab}. — a) M1 योत्स्या° (for युध्या°). — c) B4 सेनास्तिष्ठंतु; Dn2 D2–4. 7–9 सेना तिष्ठतु. Cc cites सैन्याः. K1 संरब्धा (for संनद्धा). T G2 यत्ता वयं पराक्रांता; G1 युक्ताः सेनापरिक्रांता; G3 M यत्त(M1 या तु; M2–4 यत्तु)सेना(M5 °नाः)पराक्रांता. — d) D2–4. 7. 8 G1 M1 °नीका प्रहारिणो. — After 19, S ins.:

837* युद्धायावस्थितं पार्थमागतं पाकशासनिम् ।,

which is followed by 839*.

20 K2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). S reads 20 (with 838*), after the S substitute of 21–22 (=839*). — b) D2. 3 चापि (for द्रौणिः). — After 20 (which is transposed in S, see above), S ins.:

838* न ह्यसंहत्य समरे पार्थं जेष्यामहे वयम् ।

21 For S, cf. v. l. 22. — a) Dn1 D6. 8 व्यवसिताः; D5 व्यवस्थितं (for व्यवसितं). — b) Ś1 K1 D2–4. 7–10 °वेगम् (for °पाणिम्). B2. 5 Dn1 D2 उद्धतं; D8 उद्यमं (for उद्यतम्). — d) D4. 8. 10 यदि संगताः; D6 सहिता यदि. Cs cites संहताः.

22 For S see below. — a) D5 m. 7 व्यूह्यानीकानि. B4 D3–5. 7–10 सर्वाणि (for सैन्यानि). — b) B4 तिष्ठंतु (for परम-). — c) Ś1 D10 सर्वे (for संख्ये). — d) B4 Dn D2. 8 दानवा इव वासवं. — For 21–22, S subst. the foll. lines (reading them after 837*):

839* यत्ताः सर्वे रथश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ।
षड्रथाः परिकीर्यन्तां वज्रपाणिमिवासुराः ।

Colophon missing in D1; D7 reads it in marg.; T2 damaged. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B2. 4 Dn D2–6. 8–12 उत्तरगोग्रह; M2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B Dn1 D4–6. 7 m. 8–10 M2 कृपवाक्यं. — *Adhy. no.*

४५

अश्वत्थामोवाच ।

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकत्थसे ॥ १
संग्रामान्सुबहूञ्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
विजित्य च परां भूमिं नाहुः किंचन पौरुषम् ॥ २
पचत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ।
तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ ३
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि मनीषिभिः ।
धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४
अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत च ।
क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेतैव न याजयेत् ।
वैश्योऽधिगम्य द्रव्याणि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ ५
वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून्सुविगुणानपि ॥ ६
प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति ।
तथा नृशंसरूपेण यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ७ C. 4. 1562 B. 4. 50. 8 K. 4. 50 21

(figures, words or both): K1 44; D6 46; D9 49; D10 43; T1 G M1.5 48; M2–4 47. — *S'loka no.:* D3 24; G3 26.

45

1 Before 1, S ins. a passage given App. I (No. 41). 1–2^{ab} is missing in D1 (cf. v. l. 4. 43. 2). — ^{c}) T G2 हस्तिन°. — ^{d}) K किं च; D4 किं त्वं; D5 त्वं तु; D6 त्वं तु (for त्वं च). Ca cites the entire stanza (v. l. त्वं तु for त्वं च). — After 1, S (except M1–3) ins.:

840* बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमाः ।
तेषु किं स्विदिदं दृष्टं द्यूते जीयेत यन्नृपः ।

2 2^{ab} missing in D1. — ^{a}) B1 Dn1 D11.12 च बहून्; S विपुलान् (for सुब°). — D1 resumes from 2^{cd}. — ^{c}) Dn1 परां सेनां; S महीं कृत्स्नां (for परां भूमिं). — ^{d}) Ś1 K भूमिपाः; B4 D6–8 पूरुषाः; Ca पौरुषम् (as in text). S नैव (T1 G1.3 M4 नैवं; T2 न हि; G2 नेह) कत्थेत पंडितः.

3 ^{a}) B (except B4) Dn D6.6.10–12 Cr.ap.vp दहति; Ca.v.rp (Dev.) पचति (as in text). D4.10 G1 अवाक्यो हि; G3 अनिर्वाक्यः (for अवाक्यस्तु). — ^{b}) Ś1 भाति चैव; K1 तथा भाति; K2 यथा भाति (for तूष्णीं भाति). — ^{d}) D7 G3 च (for स-).

4 ^{a}) K D4.9 T1 M1–3 Ca चातुर्वर्णस्य. — ^{b}) B4 Dn D1–4.5m.7–12 स्वयंभुवा; Ca मनीषिभिः (as in text). — ^{c}) D1.2 अव° (for अधि°). K1 कर्मभिस्त्वधिगंतव्यं; B D5(m as in text).6.10 वर्णै(B1.2 बलै)र्य(B4 D5 °स्त)दिह कर्तव्यं. Cr.v cite यैः. — ^{d}) K यैश्च; B5 तत्तु (for यच्च). T1 G3 न दूष्यति.

5 ^{b}) D2 transp. याजयेत and यजेत. G1 याजयेद्वा. K2 B1.3 Dn2 D1–3.7.9.11.12 S वा (for च). — ^{c}) D7 S धनमाहृत्य (for धनुराश्रित्य). — ^{d}) K1 यजते च; B1–3.5 Dn1 D1.2.5.6 यजेच्चैव; D4 जयत्येव (for यजेतैव). B4 जयेन्न तु पराजये; D8 जयेदवति मा जयेत्; D10 यजेत न च याज°. — ^{e}) B D वित्तानि (for द्रव्याणि). — ^{f}) B2 D5.6 कृषि°; D10 विप्र°; S वार्ता° (G1 वृद्धि°); all commentaries ब्रह्म° (as in text). — After 5, N ins.:

841* शूद्रः शुश्रूषणं कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः ।
वन्दनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमास्थितः ।

[(L. 2) K B1–3.5 D4–6 वंचना° (for वन्दना°). B4 वंचनावेदविधिभिः. Ś1 K B5 D4.10 आश्रितः (for आस्थितः).]

6 M om. 6^{a}–8^{b}. — ^{a}) Cap वर्तयंतः. — ^{c}) D3.10 Ca शक्नुवंति; T G2 अकुर्वन्हि; G1.3 प्रकुर्वंति; Cs as in text. Ś1 महाभागान्. — ^{d}) B4 प्रति°; D1–3.6–8 शुचि°; D4 स्वान्वि°; D10 सर्व°; Ca सुवि° (as in text). Cs cites विगुणान्. T G यज्ञान्सुविपुलानपि. — After 6, T G (G1.3 om. lines 1–2) ins.:

842* का जातिस्तेषु सूतेयं केऽन्यमन्त्राः क्रियाश्च काः ।
केयं वर्णेषु या राज्ञो वक्तृभोक्तृनियन्तृषु ।
वैशंपायनः ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य कर्णं च कुरुसंसदि ।
अश्वत्थामा भृशं क्रुद्धो दुर्योधनमतर्जयत् ।

7 M om. 7 (cf. v. l. 6). Before 7, T G2 ins. अश्वत्थामा. — ^{b}) B3–5 D5.6 तुष्टिम्; D1.3.8 स्तोतुम्; D4.7.9.10 तोषम्; T G भोक्तुम् (for तोष्टुम्). — ^{c}) D2 यथा (for तथा). Dn1 D12 °रूपोयं (for °रूपेण). T G यथावृत्तं स्वभावेन. — ^{d}) T G यथा (for जनः). B3 Dn1 धार्तराष्ट्रश्च निर्घृणः. — After 7, T G2 ins.:

C. 4. 1563 B. 4. 50. 9 K. 4. 50. 22 तथावाप्तेषु वित्तेषु को विकत्थेद्विचक्षणः ।
निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ८
कतमद्द्वैरथं युद्धं यत्राजैषीर्धनंजयम् ।
नकुलं सहदेवं च धनं येषां त्वया हृतम् ॥ ९
युधिष्ठिरो जितः कस्मिन्भीमश्च बलिनां वरः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन्संग्रामे निर्जितं पुरा ॥ १०
तथैव कतमं युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता त्वया ।
एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मन्रजस्वला ॥ ११
मूलमेषां महत्कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
कर्म कारयिथाः शूर तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १२
यथाशक्ति मनुष्याणां शममालक्षयामहे ।
अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कीटपिपीलिके ॥ १३
द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
दुःखाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनंजयः ॥ १४
त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि ।
वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं करिष्यति ॥ १५
नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान् ।
भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १६

843* यद्वृत्तं प्राकृतैश्चीर्णं लोके सद्भिर्विगर्हितम् ।

8 M om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). D8.7.8 यथा (for तथा). B D1–3.5.7.9 Ca.v प्रा(B4 चा)प्तेषु (for अवाप्तेषु). Dn1 D6.7m.10 T G तथा (T1 G तेना)धि(D6 °भि)गम्य वित्तानि. — b) K को हि कत्थेद्. B4 (? gloss) अवानिशः [? read अबालिशः] (for विचक्षणः). — After 8^{ab}, T G2 ins.:

844* बुद्धिमान्नीतिमान्राजा क्षत्रियो यदि वेतरः ।

— c) K1 वंचनायोगाः; D1–4.10 वंचनोपायैः. S न चानृतैर् (T2 G2 °ते) योगविधिं. — d) B4 D6 S चरेद् (for चरन्).

9 S transp. 9 and 10 (cf. v. l. 10). — a) Ś1 K कतरद्; B1–4 Dn2 D1–3.8.11.12 कतमं; B5 D10 S कतमे (for कतमद्). K1 D1–3.10 S द्वैरथे (for द्वैरथं). D10 युद्धे; S राजन् (T2 राजा) (for युद्धं). — b) S त्वम् (for यत्र). Many MSS. अजैषीद्. — c) D6 S वा (for च). — d) Ś1 ह्येषां (for येषां).

10 S transp. 9 and 10, transposing at the same time 10^{ab} and 10^{cd}, so that the S sequence becomes: 10^{cd}, 10^{ab}, 9. — ab) D1–3 कच्चिद् (for कस्मिन्). D8 युधिष्ठिरोधिकस्तस्मिन् (for a). S युधिष्ठिरश्च भीमश्च कस्मिन्युद्धे त्वया जितौ. — D10 om. (hapl.) 10^{bc}. — c) B3.5 D5 इंद्रप्रस्थः; B4 Dn1 D6 M °प्रस्थे; Cn as in text. B4 तदा; D1–3 कदा (for त्वया). D1–3 कच्चित् (for कस्मिन्). — d) B1 Dn2 D1–4.7–12 विजितं; B3–5 D5.6 M1–4 विजि(M1–4 निर्जि)तः (for निर्जितं). T1 G2.3 पुरं (for पुरा).

11 a) Ś1 B (except B2) D5–9 कतमद् (for कतमं). S भूयश्च कतमे युद्धे. — b) B4 S यत्र (for यस्मिन्). B4 हृता (for जिता). B2.5 D5 S transp. जिता and त्वया. — d) S क्षुद्र° (for दुष्ट°).

12 a) D5 तेषां (for एषां). T1 अपकृतः; G1 अपाक्रांतः; G2.3 M4.5 अपाकृंतः; M1–3 अपाकृंतन् (for महत्कृत्तं). — b) Ś1 सारार्थे चंदनं; K सरथे चोदने; Cs.v as in text. — c) Dn1 कारयिता; D1.3.4.8 कारयतः; D5 कारयितुं; D7 Cc कारयथाः. B1 Dn2 D11.12 Cn सूत; B4 शूद्रः; Dn1 D3.4.8 Cv शूरः; D5 धीरः; D7 वीर (for शूर). B2 D2.6.9.10 Cap.vp कर्मकार इवाधीरः (D2 °शूरः); D5m कर्मकार यथा वीर; S क्षुद्रकर्म समास्था(G1 °ज्ञा)य. — Ca cites the entire stanza (v. l. कारयथाः).

13 b) K B2 D4 समम्; Cc.s.v शमम् (as in text). Ś1 K आलक्षयाम्यहं; Cv नालक्षयामहे; Cc.r आलक्षयामहे (as in text). Cn.s cites लक्षयामहे. S अमर्षं लक्षयामहे. — c) Ś1 B1 Dn1 D1–3.11.12 T2 अपि; B3 D4.8.10 चापि (for चैव). B2 D5 भूतानां (for सत्त्वानां). — d) B (except B2) Dn2 D8.11.12 T1 Cn.r.s °पिपीलिकैः; D1–4.6 °पिपीलिका (D4.6 °काः).

14 a) B1.3 S तु (M3 च); Dn1 D8 सं-; Dn2 D11.12 तत् (for तं). — b) D10 कः (for न). T पार्थिवो (for पाण्डवो). — c) B Dn1 D5.6 क्षयाय (for दुःखाय). — d) Cv आविर्भूतः (for प्रादुर्भूतः). — After 14, D5 reads 17.

15 D5 reads 15–16 in marg. — a) B3 कर्ण (for पुनः). — b) Dn2 D3.6.11.12 इहार्हसि (for इहेच्छसि). S ह्या(T1 G1.3 om. हि)चार्यं क्षेप्तुमिच्छसि (G1 क्षन्तुमर्हसि). — d) = 4. 44. 17^{d}. S निःशेषं (G1 न शोकं) कर्तुमर्ह(M4 °मिच्छ)ति.

16 D5 reads 16 in marg. (cf. v. l. 15). — a) Dn2 D11.12 S Cn नैव (G1 न च); D5 नैनं; Cs नैष (as in text). D5.6 S (except T2) देवा (for देवान्). K2 B (except B4) D2.5.6 S गंधर्वा (for गन्धर्वान्). D8 न देवा न च गंधर्वा. — b) D8 S °सुरा (for °सुरान्). Dn2 D11.12 पन्नगान्; D8 S राक्षसाः (for राक्षसान्). D5.7

यं यमेषोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामेऽभिपतिष्यति ।
वृक्षं गरुडवेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १७
त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ॥ १८
दैवं दैवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम् ।
अस्त्रेणास्त्रं समाहन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ १९
पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २०
यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः ।
यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २१

अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २२
नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
ज्वलतो निशितान्बाणांस्तीक्ष्णान्क्षिपति गाण्डिवम् ॥
न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्ववतिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥ २४
अन्तकः शमनो मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनंजयः ॥ २५
युध्यतां काममाचार्यो नाहं योत्स्ये धनंजयम् ।
मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवां पदम् ॥ २६ C. 4. 1582 B. 4. 50. 28 K. 4. 50. 41

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

नासुरोरगराक्षसाः. — D8 om. 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) D5 S युध्येरन् (M1 °युः); Cs युध्येत (as in text). — ^{d}) D5 तं पार्थं को न पूजयेत्; S कुंती(T1 G2 पांडु)पुत्रेण धीमता.

17 D5 reads 17 after 14; D8 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) D7.9 S एको (for एषो). B Dn1 अति-; Dn2 D7.9.11.12 हि; S (except M1.2) अपि (for अभि-). — ^{b}) B D (except D5.7.9; D8 om.) G3 Ca.c नि-; T2 G2 हि (for ऽभि-). — Dn1 M3 om. 17^{cd}. — ^{c}) D7.9 तं तं (for वृक्षं). B1.5 गरुत्मान्वेगेन; B2.3 Dn2 D1–6.8.10–12 S गरुडवेगो (D2 °गे) वा (G1 वा गरुडो वापि); D7 निहत्य वेगेन. Ca cites गरुडो वा (cf. Cc). — ^{d}) D1–3.8 समे° (for तमे°). Dn2 D11.12 निहत्य तमिहेष्यति; D7.9 वृक्षं ताक्ष्र्य इवेष्यति; T G2 विनिहत्यांतमेष्यति; G1 न निहत्य तमेष्यति.

18 ^{a}) S त्वया (for त्वत्तो). K D4 M1 विशिष्टो. M3 संग्रामे (for वीर्येण). — ^{b}) B2 D2 M1.2.4 (*inf. lin.* as in text) स्वयं (for -समम्). — ^{c}) Dn2 D11 (m as in text).12 वीर्ये (for युद्धे). — ^{d}) Ś1 K नु जीवयेत् (for न पूज°).

19 ^{a}) Ś1 K1 B2.4 Dn2 D8 G2.3 देवं देवेन; B5 दैवेन देवं; D2.4.6.7 दैवेन दैवं (by transp.); D9 देवेन दैवं; T देवं दैवेन; G1 M1.2 दैवं देवेन. Cn cites देवेन. D8 युद्धेन; G1 युध्येरन् (for युध्येत). — ^{b}) K2 B5 D1–8.9 तु; D4 एव (for च). Ś1 K1 B1–3 D5 मानुषं (K1 मनुष्यं) मानुषेण च (K1 तु); G1 मनुष्यो मानुषेण वा. — ^{c}) Ś1 K महद्धन्यात् (for समाह°). B4 Dn1 अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो (B4 समा-) हन्यात्; Dn2 D11.12 S अस्त्रेण चास्त्रमा(T1 G M2–4 °स्त्रं को; T2 M1.5 °स्त्रं यो)हन्यात्. — ^{d}) G1.3 om. कः. S (except G3 M5) अधिकः (for समः). — After 19, D7 (marg. *sec. m.*) ins.:

845* एवमाभाष्य राधेयं दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

20 ^{a}) Ś1 B3–5 Dn1 अनंतरं; Dn2 D1.3.5.11.12 अनवरः; S अनवमः; Cc.r as in text.

21 ^{c}) S (by transp.) सभां कृष्णां यथानैषीः (G1 यथा कृष्णा सभां नीता). — ^{d}) D1.2 भारत (for पाण्डवम्). G2 (*inf. lin.*) यद् द्यूतस्थानमद्य हि.

22 ^{c}) K गांधारे; D4.7–9 M3 गांधारिः. — ^{d}) D1–8 इति (for इह).

23 ^{a}) Ś1 S (except M3) गांडीवी; K गांडीवो (for गाण्डीवं). — ^{b}) G1 न द्यूतस्थानमद्य वै (cf. v. l. 21^{d}). — ^{c}) B4 ज्वलंताग्निशिखाकारान्; T G ज्वलता(T1 °लिता; G1 °लद)ग्निशिखान्बाणान्; M ज्वलितान्निशितान्बाणान्. — ^{d}) Ś1 B1.5 Dn2 D1.11.12 तांस्तान्; B4 नाराचान् (for तीक्ष्णान्). Ś1 M5 गांडिवी; K गांडिवः; Dn2 D11.12 शत्रुषु; T G M1.2 पांडवः (for गाण्डिवम्). — Ca cites the entire stanza as in text.

24 ^{b}) Ś1 K2 गार्ध्रपक्षाः; K1 गार्द्धपक्षाः; D1–3.7.8.10 गार्धपत्राः; T G2 गृध्रपक्षाः; G1 गृध्रवक्त्राः; G3 M गृध्रपत्राः. D1–4.7–10 सुतेजसः; S शिलाशिताः (G1.3 शिलीमुखाः). Dn2 D11.12 शरा ह्याशीविषोपमाः. — ^{c}) Dn D11.12 नांतरेषु; Cc अन्तरेषु (as in text). B1–3.5 Dn D5 D11.12 T G2 M2–4 अव(Dn2 इव)तिष्ठंते; B4 D4 G3 अपि तिष्ठते (B4 °ति); D1.8 G1 एव (D8 चैव) तिष्ठंति (G1 °ते); M1.5 अवतिष्ठंतो.

४६

C. 4. 1533
B. 4. 51. 1
K. 4. 51. 2

भीष्म उवाच ।

साधु पश्यति वै द्रोणः कृपः साध्वनुपश्यति ।
कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण यथावद्योद्धुमिच्छति ॥ १
आचार्यो नाभिषक्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २
यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ।
कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३
स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
तस्माद्राजन्ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४
कर्णो यदभ्यवोचन्नस्तेजःसंजननाय तत् ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ५
नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ६
भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।

---

25 ^{a}) B5 D5. 6 पवनो; Dn1 प्रति यो; D7–9 स्वसनो; Cs शमनो (as in text). — ^{b}) B4 पावको; D4. 7–9 अथाग्निः; D5 पातालं (m अथ वा); G1. 3 यथाग्निः (for तथाग्निः). — After 25^{ab}, B4 ins.:

846* क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ।

— ^{d}) G1. 3 कुर्याद् (for क्रुद्धो). — After 25, Dn2 D11. 12 ins.:

847* यथा सभायां द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः ।
तथा युध्यस्व संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ।

26 ^{b}) D1. 2 न हि (for नाहं). — ^{c}) S मात्स्यस्त्व- (T2 मात्स्य अ; G3 मत्स्यस्त्व)स्त्वभिर्. — After 26, D7 ins. a passage given in App. I (No. 42).

Colophon. D7 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B2. 4 Dn D1–4. 6. 8. 10–12 उत्तरगोग्रह; M1. 2. 5 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B1 D5m T1 G2 M2. 5 अश्वत्थामवाक्यं (M2. 5 °मवचनं); B3. 4 D3. 4. 7–10 अश्वत्थामा- (D8 °म्नो)वाक्यं; B2 Dn1 D6 द्रौणिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 M3. 4 48; D8 46; D5. 10 44; D6 47; D7 43; T G M1. 5 49; M2 58. — *S'loka no.:* G3 36.

46

1 Before the ref., T G ins.:

848* वैशंपायनः ।
ततः शांतनवस्तत्र धर्मार्थकुशलं हितम् ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ।

— ^{a}) B2. 5 D (except D4. 6. 7. 9) द्रौणिः (for द्रोणः). — ^{b}) K1 D10 साधु च; D6 च साधु; D8 साधु प्र° (for साध्वनु°). G1 साधु पश्यति वै कृपः. — After 1^{ab}, T G ins.:

849* आचार्यपुत्रः सहजं निश्चितं साधु भाषते ।

— ^{c}) D6 M5 क्षात्र° (for क्षत्र°). — ^{d}) Dn1 केवलं (for यथावद्). D1–3. 8 S अर्हति (for इच्छति).

2 ^{a}) Ś1 K2 B1 Dn2 D10–12 नाभिवक्तव्यः; B2–5 D5. 6 Ca. c नाभियोक्तव्यः; Dn1 D4. 5 m. 7. 8 S नाव(Dn1 °भि)मंतव्यः. Cr cites योक्तव्यः; Crp (Dev.) वक्तव्यः; Cap क्षेप्तव्यः. — ^{b}) B4 कदाचन; T G2 विपश्चिता (for विजानता). — ^{c}) Ś1 K2 B2. 4 D1–3 G3 च (for तु).

3 ^{c}) K D1. 2. 8 °दयस्; G1. 3 °दयं (for °दये). — ^{d}) Dn2 D11. 12 पूरुषः (for पण्डितः).

4 D1 om. 4^{a}–5^{b}. — ^{a}) B2. 4 D3. 7. 10 प्र° (for वि°). S स्वार्थे हि (T G2 M5 -पि) सर्वे मुह्यंति. — ^{b}) M5 ये च (for येऽपि). — After 4^{ab}, S (M om. lines 4–5) ins. the following (all omitting 4^{cd} altogether):

850* तस्मात्त्वं न जानाति यत्तु कार्यं नराधिपः ।
धार्तराष्ट्रो हि दुर्बुद्धिः पश्यन्नपि धनंजयम् ।
नैव पश्यति नाघ्राति मन्दः क्रोधवशं गतः ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा तु राजानं पुनर्द्रौणिमुवाच ह ।
प्राञ्जलिर्भरतश्रेष्ठः साम्ना बुद्धिमतां वरः ।

— ^{c}) B2 D6. 7 एतत् (for एष). — ^{d}) B2 वाच्यं (for वाक्यं). B3 यदि च (for ते यदि).

5 D1 (cf. v. l. 4) M om. 5^{ab}. Before 5, T1 G2 ins. भीष्मः. — ^{a}) K2 B2. 3. 5 D2–4. 8. 9 ते; B4 त्वां; Dn2 D11. 12 वै; D7 तत् (for नः). Ś1 यत्कर्णो ह्यद्य वोचन्नः; B1 कर्णो यदयमावोचत्; Dn1 Cn कर्णो हि यदवोचत्त्वां; D6 T G कर्णो यद्यदवोचद्धि (D6 °न्नः; G3 °त्तं). — ^{b}) G1 °संदहनाय. K1 यत्; K2 D4 च; D2 T G1 ते; D7. 9 वै; D8 वः; G2 नः (for तत्). G3 पश्यन्नपि धनंजयं. — ^{c}) K2 B1 D1. 3. 8 T2 M4. 5 °पुत्र.

6 ^{d}) G1. 3 कृपेणाचार्यसूनुना (G1 °जेन च). — After 6, T1 G1. 3 ins. a variant of 11:

यथा चन्द्रमसो लक्ष्म सर्वथा नापकृष्यते ।
एवं भवतु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च प्रतिष्ठितम् ॥ ७
चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ।
नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः ॥ ८
अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ।
ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ॥ ९
आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालः स्वभेदने ।
सर्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १०
बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषां वै पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ ११

अश्वत्थामोवाच ।

आचार्य एव क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।
अभिषज्यमाने हि गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १३

द्रोण उवाच ।

यदेव प्रथमं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् । C. 4. 1606 B. 4. 51. 18 K. 4. 51. 20

851* बलस्य व्यसनान्याहुस्तानि धीरा मनीषिणः ।
मुखे भेदं च तेषां तु पापिष्ठं विदुषां मतम् ।
[(L. 2) T$_{1}$ मुख्ये (for मुखे).]

7 ^{a}) Dn$_{2}$ D$_{10-12}$ भवतां च; S भवतोपि (T$_{1}$ M$_{3}$ °तो हि). — ^{c}) K तथा (for यथा). B D (except D$_{2.9}$) T G$_{2}$ लक्ष्मीः (for लक्ष्म). G$_{1.3}$ यथा च सोमे लक्ष्मीश्च. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{3}$ नावकृष्यते; D$_{9}$ M$_{2}$ नोप°. — Ś$_{1}$ K$_{1}$ om. (? hapl.) 7^{e}–9^{d}. — ^{ef}) S ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म चैव (G$_{1.3}$ ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मण्यं च) (for ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च). K$_{2}$ ब्रह्मास्त्रेश; D$_{1-3.8}$ ब्रह्मास्त्रं (D$_{1}$ °स्त्र-) त्वं (for °स्त्रं च).

8 Ś$_{1}$ K$_{1}$ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) = 1. 1. 208^{a}. S एकतश्चतुरो वेदाः. — ^{b}) K$_{2}$ B$_{2}$ D$_{2.4.7.8}$ T$_{1}$ G$_{1.3}$ M$_{2.3}$ क्षत्रम् (for क्षात्रम्). — M$_{3}$ om. 8^{c}–9^{d}. — ^{d}) Dn$_{2}$ D$_{4.7.9.11.12}$ अपि; T$_{2}$ उप- (for अनु-). K$_{2}$ B$_{5}$ Dn D$_{2.4.7.8}$ T G M$_{5}$ -शुश्रुमः (as in text); the rest -शुश्रुम.

9 Ś$_{1}$ K$_{1}$ M$_{3}$ om. 9 (cf. v. l. 7, 8). — ^{a}) D$_{7}$ T G$_{2.3}$ M$_{5}$ भरताचार्यात्; Cs as in text. — After 9^{ab}, Dn D$_{11.12}$ ins.:

852* वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ।

10 ^{a}) K$_{2}$ B$_{1.4}$ D$_{8.10}$ T$_{2}$ M आचार्यपुत्र. — ^{b}) T G$_{1.3}$ नैष (for नायं). M$_{2}$ शांतिरत्र (for नायं कालः). B$_{2}$ Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ प्र-; Dn$_{1}$ S वि-; D$_{4.9}$ च (for स्व-). — ^{c}) T G$_{2}$ संगम्य (for संहत्य). B$_{4}$ योत्स्यामः (for युध्यामः). — After 10, D$_{11}$ ins. 853* and erases it.

11 Before 11, Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ ins. दुर्योधन उ°. — For a variant of 11 in T$_{1}$ G$_{1.3}$, cf. 851* (under v. l. 6). — ^{c}) K$_{1}$ मुख्यभेदे; K$_{2}$ मुख्ये भेदे; T$_{1}$ G$_{2}$ मुखभंगो; G$_{1}$ मुख्यभेदो; G$_{3}$ मुखे भेदो (for मुख्यो भेदो). B D G$_{1}$ तु (B$_{1}$ हि) (for वै).

12 B$_{4}$ द्रौणिः (for अश्वत्थामा). — After the ref., B Dn D$_{3}$ (om. lines 1–2).$_{5-7.10-12}$ ins.:

853* नैव न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
किं तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ।
शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ।
दुर्योधन उवाच ।

[(L. 1) B$_{4.5}$ D$_{5-7}$ नैवं; Cs नैव (as above). B$_{4.5}$ Dn$_{1}$ D$_{7.10}$ इमं कालम्; B$_{3}$ इदं कालम्; D$_{6}$ इदं वाक्यम्; Cn इदं वाच्यम् (as above). Ca cites वाच्यं. Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ परमर्षभ (for पुरुषर्षभ). — (L. 3) B (except B$_{5}$) Dn$_{2}$ D$_{5.6.11.12}$ वाच्या (for ग्राह्या). — (L. 4) Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन (for prior half). Dn$_{2}$ पुत्रैः शिष्ये; D$_{3}$ पुत्रैः शिष्यैः (for पुत्रे शिष्ये). — D$_{3.10}$ om. दुर्योधन उ°; D$_{11}$ reads it in marg. (*sec. m.*).]
— ^{a}) B Dn D$_{6.12}$ T$_{2}$ G$_{2.3}$ एष (for एव). — ^{b}) B$_{4}$ नीतिर् (for शान्तिर्). — ^{c}) Hypermetric! K$_{2}$ अभिवाद्य°; B$_{1}$ Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ अभिद्यमाने; B$_{2.5}$ Dn$_{1}$ D$_{5.9}$ (cf. Cv) आक्षिप्य°; B$_{3}$m Cnp.sp अभिमृष्य°; B$_{4}$ प्रक्षिप्य°; D$_{1-3.7.8}$ Cc.np.s.v अभिषह्य°; D$_{4}$ अविद्य°; D$_{6}$ असह्य°; Ca.vp अभिषज्यमाने (as in text). B Dn D$_{4-7.9.11.12}$ तु (for हि). S प्रशांते हि गुरौ मे स्यात्. — ^{d}) Dn$_{2}$ D$_{11}$ (marg. *sec. m.* as in text).$_{12}$ न कृतं; S निवृत्तं (G$_{1.3}$ प्रशांतं); Ca.r.v तद्वृत्तं (as in text). Cc cites वृत्तं. D$_{1.3}$ दोष°; D$_{11.12}$ Cn (cf. Cs) शेष°; S कोप°; Ca (cf. Cv) as in text.

13 ^{d}) T G कृपं चैव महाबलं; M$_{5}$ कृपेण द्रौणिना सह.

14 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{2.5}$ Dn D$_{6.7.9.11.12}$ यदेतत्; K$_{2}$ D$_{4}$ यद्येतत्; B$_{4}$ D$_{8}$ यदेवं; D$_{10}$ T$_{2}$ G$_{1.3}$ M यदैव (for यदेव). — ^{c}) Ś$_{1}$ K तत्राहं च (Ś$_{1}$ वै); Dn$_{2}$ D$_{11.12}$ एतेनाहं; D$_{10}$ G$_{1}$ तदैवाहं; T G$_{2.3}$ M तदैवावां (for तेनैवाहं). Ś$_{1}$ प्रसन्नस्तु; K प्रसक्तस्तु; B$_{2}$ D$_{5}$ प्रसन्नोस्मि; Dn$_{2}$ D$_{11.12}$

C. 4. 1600 B. 4. 51. 18 K. 4. 51. 20 तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ १४
यथा दुर्योधनेऽयत्ते नागः स्पृशति सैनिकान् ।
साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १५
वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनंजयः ।
धनं वालभमानोऽत्र नाद्य नः क्षन्तुमर्हति ॥ १६
यथा नायं समायुज्याद्धार्तराष्ट्रान्कथंचन ।
यथा च न पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ।
तदनुस्मृत्य गाङ्गेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

भीष्म उवाच ।
कलांशास्तात युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १
ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।

प्रसन्नोसौ; T G_3 M_3 प्रसन्नौ वै; $M_{1.5}$ प्रसन्नौ स्वः (for प्रसन्नो वै). — ^{d}) $B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ नीतिर्; Cc परम् (as in text).

15 D_9 om. 15. — ^{a}) B_2 $M_{1.2}$ तथा (for यथा). $Ś_1$ K B_3 $D_{5.6.10}$ S दुर्योधनो; $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{11.12}$ °धनं (for °धने). $Ś_1$ K यत्तो; $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{9.11.12}$ पार्थो; B_3 D_6 पार्थं; D_2 यत्नो; D_3 यत्ने; $D_{5.10}$ इदं; D_8 याते; S राजा (for ऽयत्ते). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B_4 $D_{2.4}$ नाप(B_4 °व)स्पृश(K_1 D_4 °शं)ति; $B_{1.5}$ D_6 नोपसर्पति; B_2 नोपयुज्यत; B_3 नोपसर्पेत; Dn $D_{3.11.12}$ नायं पश्यति; D_1 नापत्स्पृशति (for नागः स्पृशति). B (except B_4) D_6 संगरे; D_4 सैनिकाः. S न गच्छेत्कांचिदापदं. — D_6 repeats 15^{ab} (v. l. नेदमागः for ऽयत्ते नागः). ❀ Cr: सैनिकान् षष्ठ्यर्थे। सैनिकानां मध्ये दुर्योधनमिदमागः अर्जुनेन सह युद्धम्॥ Cv: द्रोणादीनागः भङ्गलक्षणोऽपराधो न स्पृशति। हे सैनिकाः यथा दुर्योधनो यत्तो यत्नवानमुं दूरवर्तिनमर्जुनं न स्पृशति॥ ❀

16 ^{a}) K_1 ह्यतिवृत्ते; Dn_1 D_{1-4} ह्यनिवृत्ते; S तु निर्वृत्ते (for ह्यनिर्वृत्ते). — ^{b}) T G दृश्यते च (T_2 G_2 तु); $M_{2.5}$ दर्शयी(M_2 °ये)त (for दर्शयेन्न). B_2 D_5 स्वमर्जुनः; D_{10} हि पांडवः (for धनंजयः). $M_{1.3}$ यदि बीभत्सुरागतः. — ^{c}) $Ś_1$ K एवं; Cr.s धनं (as in text). B_1 D (except $D_{2.4.6.10}$) S च (for वा). — ^{d}) T G नार्जुनः; M_4 नात्र तत् (for नाद्य नः). B_1 Dn_2 $D_{11.12}$ तत् (for नः). T_1 क्षेप्तुम् (for क्षन्तुम्). B_4 न ह्येवं कर्तुमर्हति.

17 M_3 om. 17^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ $B_{1.2.5}$ Dn_2 $D_{11.12}$ Cn.s °युंज्यात्; B_3 °युध्येत्; D_6 °युज्येत्; D_{10} °सज्येत् (for °युज्यात्). B_4 $D_{1-5.7-9}$ T $G_{1.2}$ M (M_3 om.) यथा नायशसा युज्येत् ($D_{4.8}$ युध्येत्; D_5 मुह्येत् [m युज्येत्]; D_7 G_1 $M_{1.2.5}$ युज्यात्; D_9 M_4 युंज्यात्; T G_2 युक्तो); G_3 यथा नाशाय नो युंज्यात्. — ^{b}) K $B_{3.4}$ $D_{1-3.5.7.9.10}$ [illegible] $G_{2.3}$ M (M_3 om.) धार्तराष्ट्रः; B_2 D_6 °राष्ट्रं; $D_{4.8}$ °रा[illegible] (for °राष्ट्रान्). — ^{c}) B_1 न च सेना; $B_{2.3}$ य(B_3 त)था [illegible] च; B_4 यथान्यायं; Dn_1 न च सेनां; Dn_2 $D_{11.12}$ न वशे[illegible] (for यथा च न). $B_{2.4}$ D_{5-7} परो जय्यात्; D_9 T G_2 M[illegible] पराजैषीत्; Cr.s पराजय्यात् (as in text). $G_{1.3}$ यथा [illegible] नापरो(G_1 °रा)जैषीत्. — ^{d}) D_9 S पार्थो नस्तद्विधीयतां.

18 ^{a}) $Ś_1$ अथ (for अपि). — ^{b}) B_3 D_6 पुनस्तद् D_{1-3} तत्तथा; Cs पुरस्तात् (as in text). — ^{c}) [illegible] तदनुसृत्य. $D_{1-4.6-9}$ S (except T_1) गांगेयो. — ^{d}) $D_{1-3.7.9}$ S वक्तुमर्हति.

Colophon om. in D_7. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ गोगू[illegible] (sic); K गोग्रह; B Dn $D_{1-4.6.8.9.11.12}$ उत्तरगोग्रह; M गोग्रहण; M_2 गोहरण. — *Adhy. name:* $B_{4.5}$ M_2 भीष्मवाक्यं; D_4 द्रोणप्रशंसा; G_2 द्रोणप्रसादं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 D_6 $M_{2.4}$ 49; D_3 47; $D_{5.10}$ 45; D_9 42; T G $M_{1.5}$ 50; M_3 illegible. — *S'loka no.:* D_3 20; G_3 23.

47

1 ^{a}) $Ś_1$ K_1 कालशस्; B $D_{5.10}$ Ca.r कालतस्; D_4 T G_1 कालांशास्; G_3 कलाश्च (for कलांशास्). K_2 D_7– कलाश्चात्र प्रयुज्यंते; Dn $D_{3.6.11.12}$ कला काष्ठाश्च यु° (c[illegible] Cs); $D_{1.2}$ कलास्तास्तात (D_1 °सु) यु°. Cv कालतश्चा युज्यन्ते. — ^{b}) S मुहूर्तानि (for °र्ताश्च).

2 ^{b}) $B_{2.3.5}$ D_5 संवत्सराणि; D_6 °त्सरान्. B_3 [illegible] (for अपि).

3 ^{a}) $Ś_1$ तस्मात्; K तथा; Cr.v तेषां (as in text

एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २
तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३
तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षपाः ।
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४
सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् ।
एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५
सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः ॥ ६
अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७
तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवनन्दनाः ।
धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८
यच्चानृत इति ख्यायेद्यच्च गच्छेत्पराभवम् ।
वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ९
प्राप्ते तु काले प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १०
प्रतियुध्याम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ।
तत्संविधीयतां क्षिप्रं मा नो ह्यर्थोऽतिगात्परान् ॥ ११ C. 4. 1617 B. 4. 52. 11 K. 4. 52. 14

---

3 [d]) Ś1 K उपजायते; B3 (m as in text). 4. 5 D5. 6 Ca.c.rp उपचीयतः; D4. 10 उपजायेतां; S अधिमासकौ; Cap.rp उपचीयते; Cr उपजायतः (as in text). D1. 3. 7–9 तौ जायेतेधिमासकौ (cf. Cv).

4 [a]) B1. 3. 5 Dn D4–6. 8. 11. 12 Ca.c.s.v एषाम् (for तेषाम्). B (except B5) Dn1 D4–7. 9. 10 G2 Ca.c अप्यधिका; D8 T1 अध्य°; M1 च द्य° (for अभ्य°). — [b]) B (except B4) Dn1 D5. 6 G1 M1 Ca.c.r च द्वादश (by transp.). — [d]) Ś1 K निश्चिता (for वर्तते). — Ca.c cite the entire stanza. — After 4, S ins.:

854* पूर्वेद्युरेव निर्वृत्ते ततो बीभत्सुरागतः ।;

while D7 (marg.) ins.:

855* गते वर्षद्वये चैव पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ।

5 [b]) K तद्यदेभिः. Ś1 B Dn1 D1–5. 8–12 T G2 M4. 5 प्रति° (for परि°). — [c]) Ś1 यथा; K तथा; Dn D11. 12 द्रुतं (for ध्रुवं). Ś1 K1 श्रुत्वा; S मत्वा (for ज्ञात्वा).

6 [a]) S (except M5) पंच (for चैव). — [d]) D1. 3. 5 कथं (for कस्माद्). K2 पराङ्मुखः (for ऽपराध्नुयुः). — After 6, T G2 ins.:

856* कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च कामक्रोधभयादपि ।
स्नेहाद्वा यदि वा मोहाद्धर्मं नात्येति धर्मजः ।

7 [d]) D6 Cc अभ्युपायतः; D10 च पापतः; D11. 12 उपायतः; T G2 ह्यधर्मतः; Cv अनुपायतः (as in text).

8 [a]) Ś1 Dn1 D8 M3 तदेव; T2 तथैव (for तदैव). B3. 4 D4. 8 M1–3 Ca विक्रांतम्; M5 °तिम्. D6 तदैव ते विनिष्क्रांताः; G1 यदैव हि बहिर्याताः; G3 यदैव ते वनं गताः. — [c]) D7 °पाशैर्. B2–4 M3 ते (for तु). — [d]) K2 D6 M2 °व्रताः.

9 [a]) K D4. 8 T1 G2 M2. 3 यश्च; B1. 5 D5. 6. 7 m तच्च; D7. 9 यथा; Cs यच्च (as in text). B (except B1) Dn1 D5. 6. 10 Cr अनृतम्; Cn.s.v अनृतः (as in text). K B2. 4 D5 ध्यायेत्; Dn2 D11. 12 Cn.s ख्यायात्; D1–3 ख्याय; T G ख्यातः (for ख्यायेत्). — [b]) Ś1 B1–3. 5 Dn1 D5. 6. 10 यः स; K G1. 3 M2. 3 यश्च; B4 तच्च; D1–3 यत्र; D7. 9 T G2 स च; D8 कुत्र (for यच्च). M परां गतिं (for पराभवम्). — [c]) T G2. 3 वृणीयुर्. — [d]) B4 D5–7 नानृतं तु; Cv नानृतत्वं (as in text).

10 [a]) B (except B4) Dn D1–3. 5. 6. 8. 10–12 प्राप्ते (B1–3. 5 Dn1 D3. 5 °प्त-) काले तु (B3. 5 D8 च) (for प्राप्ते तु काले). D7. 9 S स्वानर्थान् (for प्राप्तव्यं). D4 प्राप्तव्यं प्राप्तकाले तु. — [b]) B4 कथंचन (for नरर्षभाः). — [c]) D1–3 चक्र° (for वज्र°). D7. 9 S गुप्तान् (M1–3 गुप्ताः).

11 [a]) B1 Dn2 D11. 12 G1. 3 प्रतियुध्येम; B3. 4 °युध्यामि; D7. 9 °योत्स्यंति. D10 प्रतियुध्यामहे पार्थं. — [b]) K °शास्त्र°. Dn1 वर; D7. 9 वराः; G2 वरः. — After 11[ab], B4. 5 D6 ins.:

857* आगतं फाल्गुनं राजन्सर्वे तत्र न संशयः ।

— [c]) K यत्र हि (for यदत्र). — [e]) B4 तथा विधीयतां. B (except B5) Dn D4–12 शीघ्रं; D2 यत्नं (for क्षिप्रं). — [f]) K2 B1. 2 D11. 12 मा वो; Dn1 D1. 3 मनो (for मा नो). Ś1 K ह्यर्थातिगो; B1. 2 Dn D2. 4. 6–9. 11. 12 ह्यर्थोभ्य- (Dn1 D4. 6. 8 °त्य)गात्; T1 M3 ह्यर्थोति(T1 °रि)गात्; M1. 2 -त्यर्थोत्य(M2 -त्यर्थाति)गात्. Ca.rp (Dev.) अभिगात्; Cr अत्यगात्; Cvp अतिगात् (as in text). Ś1 B Dn1 D4–7. 9. 10 G2 Cc.r.vp परं; D8 परः. Cv मा नो ह्यर्थोऽत्यगात्परः.

12 [a]) D8 समरे (for संग्रामे). — [b]) K1 गारव; K2

C. 4. 1617 B. 4. 52. 12 K. 4. 52. 15 न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनंजयः ॥ १२
संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३
तस्माद्युद्धावचरिकं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
क्रियतामाशु राजेन्द्र संप्राप्तो हि धनंजयः ॥ १४

दुर्योधन उवाच ।

नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।
युद्धावचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५

भीष्म उवाच ।

अत्र या मामकी बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
क्षिप्रं बलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ।
ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १६
वयं त्वर्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।
मत्स्यं वा पुनरायातमथ वापि शतक्रतुम् ॥ १७
आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्वश्वत्थामा तु सव्यतः ।

गौरवं; B_3 G_1 कौरवाः (for कौरव). — ^{d}) = (var.) 14^{d}. B_3 अयं; B_4 $M_{3.5}$ हि (for च).

13 ^{a}) D_{1-3} संप्राप्तेपि (for संप्रवृत्ते). B_3 अपि; D_{1-3} हि; T $G_{2.3}$ च (for तु). G_1 सम्यक्प्रवृत्ते संग्रामे. — ^{c}) $D_{3.10}$ G_3 स्पृशते. — ^{d}) Ś$_1$ K B_5 D_7 M_3 दिष्टम्; Ca दृष्टम् (as in text). A few MSS. न संशयः, असंशयः etc.

14 ^{a}) Cf. 15^{c}. D_6 अस्माद् (for तस्माद्). K_2 युद्धोवितर्कं वा; B_1 Dn $D_{11.12}$ Crp (Dev.) युद्धोचितं कर्म; $B_{4.5}$ D_{5-10} S Ca. c युद्धाव($B_{4.5}$ °नु-; $D_{5.7-9}$ $G_{1.3}$ °य; T G_2 °प)चरितं; D_{1-4} युद्धं विचार्यैकं (for युद्धावचरिकं). ❀ Cr: अपचरितं? युद्धोचितम्। (दे) अनुचरितम्।❀ — ^{b}) M_5 कदाचिदपि कौरव. — M_3 om. 14^{c}–15^{d}; M_5 om. 14^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ कौरव्य (for राजेन्द्र). — ^{d}) $B_{1.2.5}$ Dn $D_{11.12}$ M_2 च; D_{1-3} G_3 अयं (for हि). — S (except M_3) ins. after 14 (M_5, which om. 14^{cd}, after 14^{ab}):

858* एकोऽपि समरे पार्थः पृथिवीं निर्दहेच्छरैः ।
भ्रातृभिः सहितस्तात किं पुनः कौरवात्रणे ।
तस्मात्संधिं कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व यदि मन्यसे ।

[(L. 1) M_5 त्रैलोक्यं (for पृथिवीं). G_1 M_5 अपि निर्दहेत् (for निर्दहेच्छरैः). — (L. 2) T G_2 पार्थः; $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ वीरैः (for तात).]

15 M_3 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) M_1 न हि (for नाहं). — ^{b}) S (M_3 om.) पांडवेभ्यः. — After 15^{ab}, T G ins.:

859* ग्रामं सेनां च दासीं च स्वल्पं द्रव्यमपि प्रभो ।

— ^{c}) Cf. 14^{a}. Ś$_1$ B_{2-5} $D_{5.6}$ S (M_3 om.) युद्धाव(B_5 °नु; D_5 T G M_2 °य)चरितं (T_1 M_2 °तुं); B_1 Dn $D_{11.12}$ युद्धोपचारिकं; $D_{1.3}$ युद्धाविचारिकं; $D_{2.4.7-9}$ Cv युद्धाधिकारिकं ($D_{4.3}$ °तं). Ś$_1$ यच्च (for यत्तु). — ^{d}) T G सर्वं (for शीघ्रं). B_1 Dn $D_{11.12}$ प्र° (for सं°). Ś$_1$ $D_{1.3}$ तत्तु शीघ्रं विधी°. — After 15, S (except M_3) ins.:

860* वैशंपायनः ।
भीष्मस्योपरते वाक्ये तथा दुर्योधनस्य च ।
प्राप्तमर्थ्यं च यद्वाक्यं द्रोणश्चाह द्विजोत्तमः ।

16 S द्रोणः (for भीष्मः). — S ins. after the ref. (M_3, which om. 14^{c}–15^{d}, after 14^{ab}):

861* यत्तु युद्धाय चरितं भवेद्वा धर्मसंहितम् ।
कस्त्वया सदृशो लोके भूयस्त्वं वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) M_3 om. line 1. M_1 युद्धावचरितुं धर्मं वा (for युद्धाय चरितं भवेद्वा). — (L. 2) T_1 G_3 M_2 कर्तुम (for वक्तुम्).]

— ^{a}) S इयं तु (for अत्र या). Ś$_1$ मामिकी; B_{1-3} Dn $D_{1.5.6.9-12}$ S Cc मामिका; $D_{2-4.8}$ मामका. S प्रज्ञा (for बुद्धिः). — After 16^{ab}, all MSS. except M ins.:

862* सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ।
[D_1 $G_{1.3}$ च; D_{2-4} तु (for हि).]

— ^{c}) S राजा (for क्षिप्रं). K_2 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{11.12}$ G बलं (for बल-). — ^{d}) S क्षिप्रमादाय गच्छतु. — G om. 16^{ef}.

17 ^{a}) G_1 स्वयं (for वयं). B_{1-3} Dn $D_{2.11.12}$ चार्धेन; B_5 $D_{7.9}$ S अर्धेन (G_1 मध्येन); D_3 तदर्धेन (hypermetric!) (for त्वर्धेन). Ś$_1$ K B_1 Dn_1 D_7 G_1 सैन्यस्य (for सैन्येन). — ^{b}) S प्रतियोत्स्यामहेर्जुनं. — After 17^{ab}, N T_1 $G_{1.3}$ ins.:

863* अहं द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्थामा कृपस्तथा ।
प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् ।

[(L. 1) T_1 G_3 भीष्मश् (for द्रोणश्). D_6 द्रोणि शारद्वतस्तथा (for the posterior half). — (L. 2) G_1 °योत्स्यंति (for °योत्स्याम). T_1 $G_{1.3}$ संग्रामे (for आगतं). T_1 °निश्चयाः.]

T_1 $G_{1.3}$ cont.: T_2 G_2 M ins. after 17^{ab}:

864* एवं राजा सुगुप्तः स्यान्न क्लैब्यमनुपश्यति ।
[T G_2 $M_{4.5}$ ह्यनु° (for अनु°).]

— ^{c}) S मात्स्यं. Dn_2 $D_{11.12}$ S पुनरायांतं. — ^{d}) N (except Ś$_1$ K D_7) आगतं वा (for अथ वापि). D_4 पुरंदरं. — After 17, Dn_1 ins.:

कृपः शारद्वतो धीमान्पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ १८
अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ।
अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्स्थास्यामि पालयन् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयैर्महारथैः ।
उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १
ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् । C. 4. 1631 B. 4. 53. 2 K. 4. 54. 2

865* अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ।;
while S ins.:

866* युध्याम सह संहत्य पाकशासनिमागतम् ।
[=(var.) 4. 46. 10^{cd}. — T G संगम्य; M4 संगत्य for संहत्य).]

M cont.: T G ins. after 868*:

867* वैशंपायनः ।
द्रोणस्योपरते वाक्ये भीष्मः प्रोवाच बुद्धिमान् ।

N ins. after 17 (Dn1, after 865*): T G1 after 866*:

868* वैशंपायन उवाच ।
तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महात्मना ।
तथा हि कृतवान्राजा कौरवाणामनन्तरम् ।
भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् ।
सेनामुख्यान्व्यवस्थाप्य व्यूहितुं संप्रचक्रमे ।

[T G om. उवाच. — (L. 1) T G द्रोणेन (for भीष्मेण). — (L. 2) D7. 9 धनुर्धरः (for अनन्तरं). — (L. 4) D1–4. 8. 10 T G अवस्थाप्य; D7 प्रतिष्ठाप्य (for व्यव°).] Thereafter T G ins. 867*.

18 Before 18, all MSS. except M ins. भीष्म उवाच (T1 G1. 3 वैशं°). Ś1 B1. 5 Dn D8 आचार्य मध्ये तिष्ठ त्वं; D6. 7. 9 T1 G1. 3 आचार्यो मध्यतस्तिष्ठेत्; D10 आचार्य मध्यतस्तिष्ठ. — ^{b}) B5 D4. 7. 9. 10 च (for तु). B1. 3. 5 वामतः; G3 मध्यतः. — After 18, S ins.:

869* विकर्णश्च महावीर्यो दुर्मुखश्च परंतपः ।
शकुनिः सौबलश्चैव दुःसहश्च महाबलः ।
द्रोणस्य पार्श्वमजिताः पालयन्तु महारथाः ।

19 ^{a}) D7 T G2 M4 च (for तु). — ^{b}) K1 S दंसितः; Cs दंशितः (as in text). — ^{c}) D1–3. 8 वै सर्व- (for सर्वस्य). — ^{d}) D1. 2 पार्ष्णिं (for पश्चात्). B4 तिष्ठामि (for स्थास्यामि). — After 19, S ins.:

870* सर्वे महारथाः शूरा महेष्वासा महाबलाः ।
युध्यन्तु पाण्डवश्रेष्ठमागतं यत्नतो युधि ।
वैशंपायनः ।
अभेद्यं परसैन्यानां व्यूहं व्यूह्य कुरूत्तमः ।
वज्रगर्भं व्रीहिमुखं पद्मचन्द्रार्धमण्डलम् ।
तस्य व्यूहस्य पश्चार्धे भीष्मश्चाथोद्यतायुधः ।
सौवर्णं तालमुच्छ्रित्य रथे तिष्ठन्नशोभत ।

[(L. 4) M1 °चक्रार्ध°; M2. 3 °चक्रांत°; M4. 5 °चंद्रार्कं° (for °चन्द्रार्ध°).]

Colophon om. in D7. — *Sub-parvan:* K1 गोग्रह; B2. 4 Dn D1–3. 6. 8–12 उत्तरगोग्रह; M1. 2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B D5 भीष्मवाक्यं; D4 दुर्योधनस्य गोधनस्य च प्रचलनः; T G2 M2 भीष्म(M2 om. it)व्यूहकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 D3 47; B4 M2–4 50; D5 46; D6. 9 49; D10 45; T G M1. 5 51. — *S'loka no.:* D1 24; G3 34.

☞ In S, this adhy. is followed by (the S version of) adhy. 51.

48

1 ^{a}) T2 G2 ततो (for तथा). — ^{b}) Dn D11. 12 कौरवेयेषु भारत; D6 कौरवाणां महा°.

2 ^{a}) S तद् (for ते). D7. 9 तु; S (except G1. 3) ते (for वै). — ^{b}) K2 B D (except D6) महा° (for रथ°). — D9 om. 2^{cd}. — ^{d}) D7. 9 गांजीवस्य. N निःस्वनं. — After 2, S ins.:

871* त्रिकोशमात्रं गत्वा तु पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
सेनामुखमभिप्रेक्ष्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
राजानं नात्र पश्यामि रथानीके व्यवस्थितम् ।
दक्षिणं पक्षमास्थाय कुरवो यान्त्युदङ्मुखाः ।
उत्सृज्यैतद्रथानीकं महेष्वासाभिरक्षितम् ।
गवाग्रमभितो याहि यावत्पश्यामि मे रिपुम् ।
गवाग्रमभितो गत्वा गाश्चाशु विनिवर्तय ।
यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः ।
तावदेव पशून्सर्वान्निवर्तिष्ये तवाभिभो ।
इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजितः ।
सव्यं पक्षमनुप्राप्य जवेनाश्वानचोदयत् ।

C. 4. 1631 B. 4. 53. 2 K. 4. 54. 2 दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ॥ २

ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३

एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ।

एष घोषः सजलदो रोरवीति च वानरः ॥ ४

एष तिष्ठन्रथश्रेष्ठो रथे रथवरप्रणुत् ।

उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम् ॥ ५

इमौ हि बाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ।

अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ ॥ ६

निरुष्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।

ततोऽभ्यवादयत्पार्थो भीष्मं शांतनवं कृपम् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथाचार्यं द्रोणं च निशितैः शरैः ।

[(L. 3) T1 यथानीकं; T2 G2 M5 (*sup. lin.*) यथानीके (for रथा°). — (L. 4) M1.2 आश्रित्य (for आस्थाय). — M2 om. line 6. — (L. 7) M1-3 गाश्चैवाशु निव°. — (L. 8) M1.2 निवर्तंति. — (L. 13) M2.3 विशिखैः (for निशितैः). T G2 द्रोणं प्रथमतः क्रमात् (for the posterior half).]

T G2 cont.:

872* द्रोणं कृपं च भीष्मं च पृषत्कैरभ्यवादयत् ।

3 ^{a}) T G2 सोपि (for ततस्). B1 Dn D11.12 तु; B4 ते; D9 तं (for तत्). D6 ततः सर्वं समा°. — T1 ins. after 3^{ab}: G1.3, after 4:

873* द्रोणः ।
न कश्चिद्योद्धुमिच्छेत न च गुप्तं स्वजीवितम् ।
अयं वीरश्च शूरश्च दुर्धर्षश्चैव संयुगे ।

[(L. 1) G1.3 सु° (for स्व°). — (L. 2) G1.3 अयं रथिवरः शूरः.]

In G1.3, 873* is followed by line 4 of 874* (cf. v. l. 4), while the remaining three lines thereof follow stanza 3.

4 Before 4, N ins. द्रोण उ°. — After द्रोण उ°, D6 (marg.) ins. 686* (v. l. प्रमाथी for किरीटी); cf. also 4. 41. 19, and stanza 17 below. — ^{b}) D3 संप्रकाशयेत्; S प्रतिदृश्यते (T2 G1 परिदृश्यते). — ^{c}) B (except B2) D (except Dn1 D4.10) Ca घोरः (for घोषः). B4 सनिनदो; Dn1 स रथजो; D1.3 त्वनिलजो; D2.4 Cap सजलजो; D5.7.9 जलदवत्; Ca सजलदो (as in text). S मेघः सविद्युत्स्तनितो. — ^{d}) K2 B1 Dn D4.11.12 रौरवीति; Cc as in text. D1-3 स (for च). — S ins. after 4 (G1.3, after 3):

874* अवस्थाय रथं याति गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
अश्वानां स्तनतां शब्दो वहतां पाकशासनिम् ।
रथस्याम्बुधरस्येव श्रूयते भृशदारुणः ।
दारयन्निव तेजस्वी वसुधां वासवात्मजः ।

[G1.3 ins. line 4 after 873*.]

On the other hand, after 4, G1.3 ins. 873*, while D3 (marg.) ins.:

875* एष उदार आयाति रथे च रथिनां वरः ।

5 ^{a}) B4 तिष्ठत्येष (for एष तिष्ठन्). Ś1 K1 B Dn D1.4-7.9.11.12 G1 M1-3 रथश्रेष्ठे; D8 नरश्रेष्ठः; D8 T G2.3 रथिश्रेष्ठः. — ^{b}) Ś1 रथी रथवरं प्रणुत्; K2 D8 रथे रथवरप्रभुः; B1.3.5 D6 रथी रथ°; B2.4 (corrupt) रथी रथवरप्रभुत (B4 °भूत्); Dn D3.11.12 रथे (Dn °थी) च रथिनां वरः; D1.2.10 रथे पररथ(D2 °थं)प्रणुत्; D5 रश्मी रथ°; D5m.7.9 रथे रथ(D7 °थि)वरोत्तमः; T1 G2 M3-5 रथे रथशतप्र°; G1 रथे रथवरः प्र°; G3 रथे रथवरं प्र°; M1.2 युद्धे रथशतप्रणुत्. Ca cites रथवरप्रणुत्. — After 5^{ab}, S (which om. 5^{cd}) ins.:

876* एष दृष्ट्वा रथानीकमस्माकमरिमर्दनः ।
ह्रीमान्वदान्यो धृतिमान्सत्करोति च पाण्डवः ।

— ^{c}) K1 D10 तत्कर्षति; D7.9 प्रकर्षति. — ^{d}) D8 गांजीवम्.

6 ^{ab}) B1.3 Dn D7.9.11.12 च; Cv हि (as in text). B5 D7 (m as in text) प्रहितौ (for सहि°). S इमौ बाणावनुप्राप्तौ पादयोः प्रत्युपस्थितौ. — After 6^{ab}, S ins.:

877* बन्धुराग्रौ निखातौ मे चित्रपुङ्खावजिह्मगौ ।

[G1 बंधुरग्रे; M1.3 रथस्याग्रे.]

— ^{c}) K अपरौ चास्य विक्रांतौ; B1.3.5 D1.5.6 °रौ च व्यति°; S इमौ चाप्यपरौ बाणौ. — ^{d}) S अभितः (M1.3 सुस्पर्शौ) कर्णमूलयोः. — After 6, S ins.:

878* संस्पृशन्तावतिक्रान्तौ पृष्ट्वेवानामयं भृशम् ।

S cont.: B D (except D1.2.4.8-10; D7 marg. *sec. m.*) ins. after 7:

879* चिरदृष्टोऽयमस्माभिः प्रज्ञावान्बान्धवप्रियः ।
अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।

[(L. 1) S धर्मज्ञो (for प्रज्ञावान्). — (L. 2) S ज्वलते (for ज्वलितो), and °पुत्रः प्रतापवान्.]

7 ^{a}) B1.3.4 D[illegible] 6.10 निर्वर्त्य (for निरुष्य). K2 स निरुष्य; D8 तं निरुष्य (for निरुष्य हि). B4 S च (for हि). — ^{b}) S कृत्वा कर्म सु(G1 M1.2 च)दुष्करं. — ^{d}) D5m.7.9 कुशलं (for श्रोत्रे च). S पूजयन्मामरिंदमः. — After 7, D10 ins.:

880* कुशलं परिपृष्ट्वा च गतास्ते कङ्कवाससः ।;

while B D (except D1.2.4.8-10; D7 marg. *sec. m.*)